

ББК66.49Я73
УДК930.22.(075.8)
363

Рекомендовано Міністерством освіти та науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальностей *міжнародні відносини* та *історія*, лист № 14/18-2-258 від 05.02.2002 р.

Рецензенти:

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, **Л.Ф. Гайдуков**, доктор історичних наук, професор

Зінченко А. Історія дипломатії: від давнини до початку нового часу. Навчальний посібник.- Вінниця, Нова книга, 2002. —564 с.

ISBN 966-95804-2-0

У навчальному посібнику висвітлюються вузлові явища в історії дипломатії від часів давньосхідних деспотій до початку нового часу. Розкриваються особливості організації дипломатичної справи в різних країнах, аналізується діяльність видатних державних діячів та дипломатів, міжнародно-політичні передумови найважливіших міждержавних договорів та союзів. Розглядається ідеологія зовнішньої політики та концепції дипломатичної служби.

У контексті розвитку міжнародних відносин висвітлюється дипломатія Київської Русі, Галицько-волинської держави та Української держави середини XVII ст.

Автор висловлює вдячність за підтримку видання талановитому підприємцю й меценату, вельмишановній п. Людмилі Гусаковій.

ISBN 966-95804-2-0

©А.Л.Зінченко.2002 © Видавництво НОВА
КНИГА, 2002

ЗМІСТ

Вступ.....	9
Розділ 1. Міждержавні відносини та дипломатія на Давньому Сході.....	11
<i>Давньогипетська держава в міжнародних відносинах .....</i>	11
<i>Єгипетська дипломатія в добу Нового царства .....</i>	14
<i>Міждержавні відносини та дипломатія в давньому Межиріччі.....</i>	17
<i>Хетська держава в міжнародних відносинах.....</i>	19
<i>Зовнішня політика Ассирійської держави в 11 тис. до н. е.....</i>	17
<i>Боротьба з антиассирійськими коаліціями .....</i>	23
<i>Ассирійська дипломатія VII ст. до н. е. ....</i>	25
<i>Характер міжнародно-правових відносин.....</i>	29
<i>Дипломатія давньої Індії.....</i>	29
<i>Давньокитайська дипломатія.....</i>	32
<i>Експедиції Чжан Цзя. Започаткування Великого шовкового шляху .....</i>	35
<i>Дипломатичні зв'язки країн Далекого Сходу .....</i>	37
<i>Ідеологія зовнішньої політики Давнього Китаю .....</i>	38
<i>Література.....</i>	41
Розділ 2. Давньогрецька дипломатія	43
<i>Міжнародні відносини в Егейсько-Малоазійському світі в другій половині II тис. до н. е.....</i>	43
<i>Міждержавні відносини та дипломатія в архаїчній Греції.....</i>	46
<i>Форми міжнародних зв'язків у давній Греції.....</i>	48
<i>Греко-перські війни.....</i>	51
<i>Калліїв мир 449 р. до н. е.....</i>	53
<i>Дипломатична боротьба в епоху Пелопоннеської війни .....</i>	55
<i>Піднесення Македонії. Експансія на півночі Егеїди .....</i>	57
<i>Втручання Македонії в грецькі справи. Коринтський конгрес .....</i>	58
<i>Перський похід Александра. Механізми його успіху .....</i>	60
<i>Дипломатія Александра Македонського в Центральній Азії та в Індії .....</i>	64
<i>Література.....</i>	65
Розділ 3. Дипломатія в елліністичному світі.....	67
<i>Боротьба діадохів за владу після смерті Александра Македонського.....</i>	67
<i>Антимакедонська війна в Греції. Указ Полісперхонта .....</i>	68
<i>Антимакедонський рух в Індії. Договір Селевка з Чандрагуптою .....</i>	70
<i>Війна між Антигоном та коаліцією. Битва при/псі.....</i>	71
<i>Формування елліністичних держав .....</i>	73
<i>Боротьба елліністичних держав за вплив у Східному Середземномор'ї.....</i>	74
<i>Елліністичні держави і Рим: боротьба за вплив на Балканах та Східному Середземномор'ї.....</i>	75
<i>Організація дипломатичної служби в елліністичних державах .....</i>	78
<i>Міждержавні договори в елліністичному світі.....</i>	79
<i>Дотримання норм дипломатичного етикету.....</i>	79
<i>Міжнародноправові норми.....</i>	81
<i>Крах елліністичної дипломатії .....</i>	83
<i>Література.....</i>	85
Розділ 4. Дипломатія Давнього Риму	86
<i>Міжнародні відносини в Західному Середземномор'ї в VIII - III ст. до н. е. ....</i>	86
<i>Основні риси римської дипломатії .....</i>	88

<i>Мвссанський конфлікт 264 р. до н. е.</i>	89
<i>Римська дипломатія в Першій Пунічній війні</i>	90
<i>Міжнародні відносини в Західному Середземномор'ї в 30-20-х рр. III ст. до н. е.</i>	92
Двобій римської та картагенської стратегій і дипломатії у роки Другої Пунічної війни	94
<i>Дипломатія Риму в ході Македонських війн</i>	96
<i>Експансія Риму в Східному Середземномор'ї</i>	96
<i>Дипломатія Юлія Цезаря</i>	98
<i>Зовнішня політика Риму за принципату Августа</i>	100
<i>Ідеологія римського імперіялізму</i>	101
<i>Підкорення Британії Дакії</i>	103
<i>Війни з Парфією</i>	105
<i>Література</i>	107
Розділ 5. Візантійська дипломатія	109
<i>Римська імперія і варвари</i>	109
<i>Постаті візантійської дипломатії V ст.</i>	110
<i>Дипломатія Юстиніана</i>	112
<i>Боротьба з Іраном у VI - першій третині VII ст.</i>	113
<i>Посольська справа у Візантії в VI -Хет.</i>	116
<i>Доктрина зовнішньої політики</i>	117
<i>Візантійська дипломатія й слов'яни в VI - Хет.</i>	120
<i>Візантійська дипломатія на Сході в IX - ХНІ ст.</i>	122
<i>Зовнішня політика імперії за династії Комнінів</i>	125
<i>Четвертий хрестовий похід і доля Візантійської імперії</i>	128
<i>Дипломатія згасаючої імперії</i>	130
<i>Література</i>	134
Розділ 6. Церква в міжнародних відносинах в добу середньовіччя	135
<i>Церковна дипломатія в добу раннього християнства</i>	135
<i>Пошуки компромісу між церковними течіями</i>	137
<i>Виділення Рима та Константинополя як церковних центрів</i>	138
<i>Християнська церковно-політична доктрина</i>	140
<i>Альянс римських єпископів та франкських королів</i>	141
<i>Римі Київська Русь</i>	143
<i>Розрив Західної та Східної церков</i>	143
<i>Церковна політика німецьких королів</i>	145
<i>Клонійський рух. Зміцнення позицій папства</i>	146
<i>Боротьба імператорів і пап за інвеституру</i>	147
<i>Вормський конкордат</i>	150
<i>Боротьба між імператорами та папами в XII - XIII ст.</i>	151
<i>Початок занепаду папського універсалізму</i>	152
<i>Дипломатична служба римської курії</i>	153
<i>Хрестові походи в міжнародних відносинах XI-XIII ст.</i>	154
<i>Політичний вплив римської курії в XIII-XIV ст.</i>	155
<i>Церковні собори XIII-XV ст.</i>	157
<i>Пошуки шляхів до церковної єдності</i>	160
<i>Література</i>	162

Розділ 7. Дипломатія арабо-мусульманських країн.....	163
<i>Арабські племена в обставинах візантійсько-іранського протистояння в VI ст. ....</i>	163
<i>Дипломатія Мухаммеда .....</i>	164
<i>Дипломатія арабів під час військового натиску на Сасанідів .....</i>	166
<i>Договори з підкореним населенням ("мирне" завоювання).....</i>	168
<i>Прийняття посла при дворі халіфа вХ-ХІ ст. ....</i>	170
<i>Організація посольської служби .....</i>	171
<i>Військово-політичний союз Єгипту й Золотої Орди .....</i>	173
<i>Обмін посольствами .....</i>	174
<i>Дипломатичні відносини між Єгиптом та Арагоном</i>	
<i> наприкінці ХІІІ - в першій чверті ХІV ст. ....</i>	176
<i>Характерні риси дипломатичного листування .....</i>	176
<i> Література.....</i>	179
Розділ 8. Дипломатія Китаю, Монгольської імперії та Індії	
   в середні віки.....	180
<i>Обшири міжнародних відносин на межі античності й середньовіччя .....</i>	180
<i>Дипломатія Китаю періоду династій Суй і Тан.....</i>	181
<i>Дипломатія династії Сун (960-1279 рр.).....</i>	183
<i>Об'єднання Монголії під владою Чингісхана.</i>	
<i> Підкорення Східного Туркестану та Китаю .....</i>	184
<i>Ідеологія зовнішньої політики Монгольської імперії.....</i>	186
<i>Організація зовнішньої політики в Монгольській імперії .....</i>	187
<i>Завоювання монголами держави Хорезмшахів, Закавказзя та Передкавказзя.....</i>	188
<i>Утворення держави Хулагуїдів. Похід монгольського війська в Європу .....</i>	189
<i>Дипломатія Китаю за династії Мін.....</i>	191
<i>Прийняття посольства в середньовічному Китаї .....</i>	192
<i>ЧженХе: флотоводець і дипломат .....</i>	193
<i>Дипломатія Індії в середні віки .....</i>	195
<i>Дипломатичне листування між володарями Сефевідського Ірану</i>	
<i> та Імперією Великих Моголів.....</i>	197
<i> Література.....</i>	199
Розділ 9. Європейська дипломатія ІХ - ХІІІ ст.....	200
<i>Дипломатія Арнульфінгів.....</i>	200
<i>Дипломатичні зносини Франкської держави за Карпа Великого .....</i>	202
<i>Дипломатія в Європі періодуфеодальної ' роздробленості.....</i>	204
<i>Боротьба за вплив на Адріатиці в ХІ-ХІІ ст.....</i>	205
<i>Хрестові походи і міжнародні відносини в ХІ - ХІІ ст. ....</i>	207
<i>Дипломатія Республіки Се. Марка на Близькому Сході.....</i>	208
<i>Договори Візантії з італійськими республіками.....</i>	209
<i>Зростання впливу Німецької імперії в другій половині ХІІ ст.</i>	
<i> Ідеологія імперського домінування .....</i>	210
<i> Боротьба Фридриха I Барбаросси за політичне домінування в Італії.....</i>	212
<i> Четвертий хрестовий похід: дипломатичний аспект.....</i>	214
<i> Утворення імперії Плантагенетів. Наростання англо-французьких</i>	
<i> суперечностей у ХІІ-ХІІІ ст. ....</i>	217
<i>Початок боротьби Капетингів з Плантагенетами. Паризький договір 1259 р. ....</i>	219
<i> Дипломатична місія Плано Карпіні до Каракорума .....</i>	220

Подорож Рубрука	221
Дипломатичні відносини з монголами в другій половині XII ст.	221
Література.....	223
Розділ 10. Дипломатія Київської Русі та	
Галицько-волинської держави.....	225
Походи русько-варязьких дружин на Візантію.	
Визнання Русі Константинополем.....	226
Русько-візантійські договори Xст.....	ТІ
Розширення міжнародних зв'язків Русі наприкінці X ст.	
Прийняття Руссю християнства	231
Київська дипломатія у відносинах з Польщею та Німеччиною	
в першій половині XI ст.....	233
Русько-візантійські відносини в середині XI -XII ст.	234
"Шлюбна дипломатія " київських князів	236
Русь - Польща - Німеччина в другій половині XI ст.....	237
Русь у міжнародних відносинах XII-початку XIII ст.	237
Посилення впливу Галицького князівства в XII - на початку XIII ст.	239
Данило Галицький у боротьбі з угорсько-польською експансією.....	240
Відносини и Галицько-Волинської держави а Ордою в середині XIII ст.	242
Дипломатія Риму й проблема боротьби з Ордою	242
Зовнішня політика Галицької Русі за наступників короля Данила	244
Організація зовнішньої політики	245
Наступ Литви на Русь у XIV ст.	246
Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за Галицько-волинські землі.....	248
Література.....	251
Розділ 11. Дипломатія західноєвропейських держав у XIV-XV ст.....	253
Загострення англо-французьких суперечностей у першій третині XIV ст.	253
Французька та англійська дипломатії в пошуку союзників	254
Початок Столітньої війни	255
Катастрофа при Пуатьє. Миру Бретиньї.....	256
Дипломатична боротьба на другому етапі війни.....	257
Двобій англійської та французької дипломатії наприкінці XIV ст.	259
Воєнні поразки Франції на початку XV ст. Договір у Труа (травень 1420 р.).....	260
Дипломатична боротьба на переломному етапі війни.....	261
Завершення війни. Дипломатична поразка Англії	262
Луї XI і Шарль Сміливий. Філіпп де Коммін	264
Дипломатична служба: погляд сучасника	267
Дипломатія італійських держав	269
Від церковних соборів-до світських конгресів.....	272
Література.....	274
Розділ 12. Дипломатична боротьба в добу Італійських війн.	
Іспанська гегемонія в Європі	276
Міждержавні суперечності в Європі наприкінці XV ст. Дипломатія династичних шлюбів	276
Дипломатична боротьба на першому етапі Італійських війн.....	279
Іспансько-англійський союз.....	280

Дипломатична боротьба на другому етапі Італійських війн.....	281
Маневри венеційської та папської дипломатії.....	282
Імперія Карла V як фактор впливу в італійських війнах. Крах дипломатії італійських держав	284
Піратство та дипломатія.....	287
Французько-турецький союз.....	288
Реформація в Німеччині й дипломатична боротьба в Західній Європі.....	290
Іспансько-англійський союз 1554-1559 рр.	291
Завершення Італійських війн. Като-Камбрезійський мир.....	293
Боротьба французької та іспанської дипломатії за Геную.....	295
Іспанська дипломатична служба.....	296
Організація посольської служби.....	297
Соціальний статус посла та вимоги до нього.....	298
Підсумки переговорів. Ратифікація договорів.....	300
Засоби здобуття інформації.....	300
Література.....	302
Розділ 13. Європа - Османська імперія: війна і дипломатія.....	303
Виникнення Османської держави. Перші завоювання.....	303
Наступ османів у другій половині XIV ст. Битви на Косовому полі та при Нікополі.....	305
Ідеологія османських завоювань.....	306
Від катастрофи при Анкарі до падіння Константинополя.....	310
Антиосманські коаліції другої половини XV—XVI ст.....	313
Початок занепаду військової могутності Османської імперії.....	317
Відносини Османської імперії з Річчю Посполитою та Габсбургами на зламі XVI-XVII століть.....	318
Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською загрозою.....	320
Османська імперія та європейські держави на початку Тридцятирічної війни.....	322
Османська дипломатія в Східній Європі в 20—40-х роках XVII ст.....	324
Турецько-татарська проблема в українській дипломатії другої половини XVII ст.....	327
Література.....	329
Розділ 14. Дипломатія держав Східної Європи в XV- першій половині XVII ст.....	331
Особливості міжнародних відносин у регіоні.....	332
Формування Литовської держави. Литва і Русь.....	323
Становлення дипломатії Кримського ханату.....	323
Протистояння Литви й Ордену. Унія Литви й Польщі 1385 р.....	335
Грюнвальдська битва. Торунський договір 1411 р. Городельська унія Литви й Польщі.....	336
Торунський договір 1466 р.....	338
Основні напрями зовнішньої політики Кримського ханату.....	339
Татарська проблема в політиці Москви.....	341
Організація дипломатичної служби в Королівстві Польському.....	353
Дипломатична служба Великого князівства Литовського.....	344
Формування зовнішньополітичної служби в Московському царстві.....	347
Шлюбна дипломатія московських князів.....	349

<i>Боротьба за киеворуську спадщину. Ідеологія "Третього Рима" .....</i>	350
<i>Лівонська війна. Люблінська унія .....</i>	351
<i>Московсько-польські та московсько-шведські відносини наприкінці XVI-на початку XVII ст.....</i>	353
<i>Дипломатична боротьба в роки московської Смути .....</i>	355
<i>Московсько-шведське врегулювання.....</i>	358
<i>Урегулювання відносин Московської держави з Річчю Посполитою.....</i>	358
<i>Кримська дипломатія в XVII ст .....</i>	360
<i>Література.....</i>	362

Розділ 15. Україна в міжнародних відносинах

кінця XVI - XVII століть 364

<i>Україна в політичній системі Східної Європи кінця XVI ст.....</i>	364
<i>Українське козацтво в міжнародних відносинах на зламі XVI-XVII ст. ....</i>	366
<i>Козацтво в полі зору європейської дипломатії в роки Тридцятирічної війни.....</i>	368
<i>Українська церква в міжнародних відносинах першої половини XVIIст. ....</i>	368
<i>Українська дипломатія на початку Визвольної війни .....</i>	371
<i>У пошуках союзників .....</i>	373
<i>Зборівський та Білоцерківський договори з Польщею .....</i>	374
<i>Битва під Батогом. Москва обіцяє дипломатичну підтримку .....</i>	377
<i>Переяславська угода .....</i>	380
<i>Організація дипломатичної служби .....</i>	382
<i>Дипломатична боротьба за цілісність України .....</i>	384
<i>Початок Руїни. Гадяцький трактат.....</i>	386
<i>Дипломатія гетьмана Петра Дорошенка.....</i>	389
<i>Література.....</i>	393

Розділ 16. Дипломатія європейських держав

наприкінці XVI - XVII ст..... 395

<i>Формування єдиного європейського політичного простору.....</i>	395
<i>"Державний інтерес" як принцип політики.....</i>	397
<i>Органи зовнішньої політики и дипломатії.....</i>	400
<i>Іспанське-англійське протистояння. Розгром Непереможної Армади .....</i>	401
<i>Релігійно-політична боротьба у Франції та дипломатія католицького табору.....</i>	404
<i>Справа і визнанням французького короля Анрі IV .....</i>	406
<i>Початок французької гегемонії в Європі.....</i>	407
<i>Французька дипломатія першої половини XVII ст. ....</i>	408
<i>Дипломатична боротьба в роки Тридцятирічної війни .....</i>	411
<i>Основні вузли суперечностей.....</i>	414
<i>Вестфальський конгрес .....</i>	416
<i>Французько-іспанська війна. Піренейський мир .....</i>	418
<i>Відновлення незалежності Португалії.....</i>	420
<i>Зародження науки міжнародного права.....</i>	422
<i>Література.....</i>	424

Основні дати..... 426

Вступ

Дипломатія як діяльність у налагоджуванні міжнародних контактів та веденні переговорів зародилася ще в доісторичні часи. Задовго до виникнення держави прадавні племена вели переговори про визначення меж території для полювання, про припинення війни, про проведення спільних обрядових дійств. З виникненням держав міждержавні відносини набувають нових форм, а разом з тим удосконалюються і форми дипломатії.

Історія дипломатії зосереджується на вивченні розвитку форм, методів й організації політичних відносин між державами, у тому числі діяльності засад та установ, які регулюють організацію посольської справи та переговорів між державами, методи залагодження конфліктів та укладання союзів між ними. В такому широкому визначенні вона близька до історії міжнародних відносин. Однак вона має й своє, власне, завдання: її змістом є вивчення історії удосконалення форм дипломатичних відносин, таких як посольства, переговори, міжнародні конференції. Важливою складовою цієї науки є вивчення розвитку дипломатичного церемоніялу й загальних вимог до ведення дипломатичних документів у різні історичні епохи.

Словник української мови визначає дипломатію як діяльність уряду та спеціальних органів зовнішніх зносин щодо здійснення міжнародної політики держави. Французький великий енциклопедичний словник Ларюсса визначає дипломатію як науку про договори, що регулюють міжнародні відносини. В "Encyclopedia Americana" зазначено, що дипломатія включає в себе процедури й втілення результатів переговорів між суверенними державами.

Історія дипломатії як наукова дисципліна щонайтісніше пов'язана із загальною історією, історією міжнародних відносин, історією дипломатичних та міжнародних інституцій, міжнародним правом та галузевими дисциплінами міжнародного права, такими як дипломатична та консульська служба, дипломатичний протокол. У взаємозв'язках з історичними та міжнародно-правовими дисциплінами і в поєднанні з міжнародною економікою, соціологією міжнародних відносин, конфліктологією й теорією переговорів, соціальною та політичною психологією й іншими суміжними дисциплінами історія дипломатії утворює певну цілісність наук про міжнародні відносини.

Поряд із тим, що широке визначення дипломатії наближає її до історії міжнародних відносин, в деяких визначеннях цього поняття його зближують із поняттям закордонної політики. Однак під закордонною політикою слід передовсім розуміти діяльність виконавчої влади (насамперед міністерства закордонних справ), спрямованої на забезпечення національних інтересів держави на міжнародній арені. Дипломатія як практична діяльність у порівнянні з закордонною політикою є вузким поняттям, вона перебуває в рамках закордонної політики та є її знаряддям, засобом організації офіційних стосунків з іншими державами, які здійснюються через відповідні органи.

Офіційні відносини й переговори між державами здійснюються в ході міжособистісних контактів дипломатів. Ці контакти мають усталену, перевірену практикою процедуру й форму, але разом із тим залежать від умінь, таланту й такту представників держави. Тому дипломатія є не лише наукою, але й мистецтвом.

Наука й мистецтво дипломатії мають свою історію. Дипломатія в давнину та середньовіччі не мала усталених організаційних форм. Посольства відряджалися епізодично, для залагодження певних проблем міждержавних відносин. Проте вже в давнину в Стародавній Індії й Китаї, в країнах Передньої Азії, уклалися спеціальні трактати, в яких узагальнювався досвід міжнародних відносин, визначалися вимоги до особи посла й основні правила зовнішньої політики. Вже тоді формуються певні традиції в організації посольств, у ставленні до послів, у визначенні їхніх функцій та поведінки при дворі чужоземного володаря. В сиву давнину з'явилися й перші елементи міжнародного права.

Слід при цьому мати на увазі різноспрямованість і різноплановість методів дипломатії, її органічний зв'язок із далекосяжною політичною й військовою стратегією. Давньоримське прислів'я "хочеш миру - готуйся до війни" досить точно передає цей зв'язок. І дипломатія, й стратегія підпорядковані загальній концепції національного інтересу, яку формулює спільнота або політичні діячі, які беруть на себе відповідальність за неї. Дипломатія й стратегія взаємодоповнюють одна одну в мистецтві зовнішньої політики, тобто в мистецтві керувати відносинами з іншими державами з максимальною користю для національного інтересу. Такими ж взаємодоповнювальними є дипломатія і війна: вони здобувають перевагу по черзі, при цьому кожна з них не зникає цілком на користь іншої. Ці влучні спостереження Реймона Арона, сформульовані в наш час, були зрозумілі організаторам міждержавних відносин і в античності, і в добу Відродження. "В мирні часи політика обслуговується дипломатичними засобами, не виключаючи застосування зброї, принаймні для остраху. Але й у часи війни політика не відмовляється від послуг дипломатії, оскільки ця остання відповідає за відносини з союзниками та державами, які дотримуються нейтралітету, а також неявно застосовує свої методи й стосовно ворога й тоді, коли вона погрожує йому розгромом, і тоді, коли відкриває перспективи для миру". Дипломатія, яка намагається діяти, не маючи армії, завжди готовою до воєнних дій, приречена на невдачу. З іншого боку, дипломатія, позбавлена засобів економічного й політичного тиску, дипломатія, яка не вдається до символічного або потаємного насильства, за Р. Ароном, "перетворюється на чистої води вмовляння". Тому, пишучи про ефективність дипломатії або "дипломатичну спроможність", згаданий автор зазначає, що вона є "якістю діяльності, завдяки якій держава заводить собі друзів і роззброює потенційних ворогів, і завдяки якій, нарешті, переговори, що відбуваються віч-на-віч, приводять до бажаних результатів". Саме тому в пропонованому читачеві посібнику виклад не обмежено поданням і аналізом фактів, що стосуються лише дипломатичних відносин між державами. Ці факти подаються у зв'язку з воєнно-політичними подіями та різними видами суперництва між ними.

Сучасні засади дипломатичної служби формуються в Європі на початку Нового часу - в XV-XVII ст. Тоді ж з'являються поважні трактати з міжнародного права та практичні рекомендації щодо організації посольської служби. З іншого боку, в середині XVII ст. завершується Тридцятилітня війна (1618-1648), яка була першою війною загальноєвропейського масштабу. У цю війну були втягнуті більшість країн Європи. Вестфальський мир, який її завершив, заклав основи сучасного міжнародного порядку. Це й визначило хронологічні рамки пропонованого посібника - від зародження міждержавної дипломатії до початку формування її сучасних основ.

Автор сподівається, що посібник стане у пригоді студентам-міжнародникам й усім, хто цікавиться історією дипломатії.

Міждержавні відносини та дипломатія на Давньому Сході

- *Давньоєгипетська держава в міжнародних відносинах.*
- *Єгипетська дипломатія в добу Нового царства.*
- *Міждержавні відносини та дипломатія в давньому Межиріччі.*
- *Хетська держава в міжнародних відносинах.*
- *Зовнішня політика Ассирійської держави в II тис. до н. е.*
- *Боротьба з антиассирійськими коаліціями.*
- *Ассирійська дипломатія VII ст. до н. е.*
- *Характер міжнародно-правових відносин.*
- *Давня Індія в міжнародних відносинах.*
- *Дипломатія стародавнього Китаю.*
- *Експедиції Чжан Цяня. Започитування Великого шовкового шляху.*
- *Дипломатичні зв'язки країн Далекого Сходу.*
- *Ідеологія зовнішньої політики Давнього Китаю.*

Давньоєгипетська держава у міжнародних відносинах

На берегах Нілу вперше в історії склалася централізована держава. Десь у другій половині IV тис. до н. е. дрібні початкові господарсько-політичні утворення (номи) півдня й півночі Єгипту об'єдналися у Верхньоєгипетське та Нижньоєгипетське царства.

Дипломатична історія ранніх періодів* у Єгипті має вкрай обмежену джерельну базу.

Однак загальний характер міжнародних відносин в архаїчні часи дозволяє зробити припущення, що протягом тривалого часу відносини єгипетських фараонів з довколишніми племенами засновувалися на військовому, силовому утвердженні гегемонії Єгипту. Проте, це не виключає спорадичних відносин суто дипломатичного характеру: відрядження гінців, вісників чи навіть послів

передовсім до країн і народів, куди не сягала могутність фараонів, але в зносинах з якими існувала потреба.

Разом із утворенням єдиної держави єгипетські володарі зробили перші кроки до встановлення контролю над областями, прилеглими до її східних кордонів та над Синайським півостровом. До цього їх спонукали й виявлені на півострові поклади міді, бірюзи, малахіту та аметисту. Відомо, що *перші цари об'єднаного Єгипту (бл. 3000 -2800рр. до н. е.)* вели боротьбу з лівійськими скотарськими племенами та захищали мідні копальні Синаю від набігів передньоазійських скотарських племен. Вже від I династії збереглися рельєфні сцени про походи на Синай. Його було приєднано до Єгипту засновником IV династії фараоном Снефру. Єгиптяни проникають також за перші нільські пороги, до Нубії.

За правління Снефру староегипетський літопис сповіщає про прибуття з Сирії та Палестини суден із кедром та червоним деревом, про спорудження з цієї деревини кораблів довжиною понад 50 метрів. Зростаючі потреби в золоті спонукали до подорожей до південного Червономор'я (так звана країна Пунт). Відомо, що на початку V династії звідти разом із 8000 мірами пахучої смоли та чималою кількістю інших цінностей було привезено 6000 мір світлого золота. Вже за VI династії часів Старого царства єгиптяни їздили на південні прикордоння країни та везли звідти різноманітні цінності: слонову кістку, шкіри левів та барсів, фіміам, олію. Очевидно, що це здобувалося не лише в результаті військових акцій, а й торгів та обмінів, які не обходилися без переговорів і встановлення контактів із іншими народами.

З поширенням експансії єгипетських фараонів на Палестину й Сирію їм довелося рахуватися з інтересами інших держав - Вавилонії, Мітанні, Хатті й тому для врегу

лювання відносин з ними з'явилася необхідність у дипломатичних засобах: переговорах, посольствах, дипломатичному листуванні, шлюбній та "подарунковій дипломатії". Ускладнення міжнародних відносин спричинило й появу спеціалізованих канцелярій для дипломатичного листування, навчання писців, які вели це листування та перекладачів, що забезпечували переговорний процес.

Від епохи Давнього царства (початок XXVIII - середина XXIII ст.) дійшли написи царів та автобіографічні написи вельмож, що розповідають про походи, торгові експедиції, розробки корисних копалин за межами Єгипту. З цих джерел дізнаємося про походи фараона Снефру до Лівії, про боротьбу фараонів Сахури та Уніса (V династія) на Синаї з азійськими племенами, про подорож єгиптян до загадкової країни Пунт (можливо, це територія сучасної Сомалі).

* Традиційна періодизація історії Єгипту була запроваджена єгипетським жерцем Манефоном, який жив після походів Александра Македонського. У книзі "Історія Єгипту", яка дійшла до нас лише у фрагментах, на проміжку часу від XXX до кінця IV ст. до н. е. він виділив Давнє, Середнє та Нове царства, кожне з яких включає по десять династій. Нині історична наука додає ще два періоди — Раннє та Пізнє царство й вважає, що виділення в трьох традиційних періодах саме десяти династій є штучним.

Характерні риси зовнішньої політики Давнього Єгипту відбито в ієрогліфічному написі Уні, вирізьбленому на кам'яній плиті, знайденій біля м. Абідоса. Уні був наближеним до фараонів VI династії Теті II (середина XXV ст. до н. е.) та Пепі I й виконував низку важливих доручень при дворі. Цей вельможа міг похвалитися тим, що єгипетський володар дарував йому "звання друга" й поставив наглядачем за жерцями міста при своїй піраміді, доглядачем житниці й наглядачем за орендарями царських земель. Він виконував інші важливі доручення володаря. Уні був керівником царськими покоями й "носієм царських сандалій" та відповідав за безпеку фараона під час його походів та поїздок по країні. Пишаючись своїм високим статусом, Уні зазначав: "був я приємнішим серцю його величності від будь-якого сановника його, будь-якого наближеного його, будь-якого слуги його". Очевидно, саме тому Уні було доручено очолити військо фараона, споряджене "проти азіатів, мешканців пісків". Прикметно, що до війська з кількох десятків тисяч воїнів були залучені не лише воїни з власне єгипетських областей, але й з Нубії (нубійці з Ірчету, Маджаї, Іаму, Уауат, Кау -район третього порогу Нілу) та лівійці з країни Чемех, які на той час були включені до орбіти політичного впливу Єгипту.

У звичному для тогочасної риторики тоні переможних походів напис повідомляє про успішне повернення війська, розорення "країни мешканців пісків", зруйнування її укріплень, про вирубані шовковичні сади й виноградні лози, про спалені палаци її правителів, про те, що під час походу було винищено "десятки тисяч мужів" й захоплено значну кількість полонених. Теті II був цілком задоволений результатами походу, проте Уні довелося ще п'ять разів вирушати в похід для упокорення мешканців країни пісків, які повставали. Як особливо довіреній особі фараона йому було доручено також доставити гранітні плити для покоїв та жертовника піраміди фараона. Для спорудження плотів та суден, на яких доправляли ці плити, деревину постачали васальні нубійські князьки.

Якщо в напису Уні йдеться про азійські та нубійсько-лівійські інтереси зовнішньої політики Єгипту, то в напису при вході до гробниці іншого єгипетського вельможі Хархуфа окреслюються деякі деталі організації цієї політики. Хархуф був знатним сановником фараона Меренра I з тієї ж VI династії. Він підписався як "скарбник царя Нижнього Єгипту, повірений та завідувач усіма таємними справами". Батько цього вельможі згадується в напису як жрець-читець. Батько й син за дорученням фараона вирушили до країни Іам й "доправили звідти дари всілякі рідкісні й прекрасні". Такі експедиції на південь Хархуф здійснював ще неодноразово (в область Ірчет, оазу Харга). Прикметною є згадка про те, що Хархуф посідав спеціальну посаду "начальника перекладачів". Їхня роль у здійсненні як військових, так і дипломатичних акцій була надзвичайно важливою. Хархуф підкреслює свої здобутки в упокоренні південних областей та в налагодженні контактів з правителем країн Ірчет, Сачу, Уауат й пояснює їх силою військ Єгипту та залежних країн (Іам), зокрема тим, що він був "успішнішим, ніж будь-який начальник перекладачів", що посилалися туди раніше. Військово-дипломатична акція Хархуфа завершилася доправленням до столиці багатих дарів з півдня: натрьохсотнях ослів везли ладан, чорне дерево, олію хекну, шкіри пантер, слоновою кістку та інші прекрасні дари від володарів упокорених південних країн. У напису згадується й епізод, коли за часів фараона V династії Ісесі з Пунту було привезено пігмея, що вмів танцювати й потішав фараона.

Популярна пам'ятка давньоєгипетської літератури Середнього царства "Повість Синухе", яка зберіглася на папірусі, передає драматичний опис життєвих пригод "управителя областей в землях азіатів" Синухе після смерті фараона Аменемхата (близько 1991-1962). Його старший син Сенусерт у цей час перебував у поході проти лівійців та успішно повернувся з походу, ведучи захоплених там багатьох полонених та стада худоби. Серед реалій зовнішньої політики в повісті згадується оборонна стіна, споруджена за часів Аменемхата, "щоб відбивати азіатів та нищити тих, хто

кочує у пісках", походи Сенусерта, "страхом перед яким перейняті чужоземні країни", азіати, які втікають під його натиском. Сенусерт прославляється як володар, що розширював кордони країни на півдні й на півночі, бо "він

створений, щоб перемагати азіатів й тіснити тих, хто кочує в пустелях". Серед залежних від Єгипту документ згадує Бібл та країну Речену, розташовану в сирійсько-палестинському регіоні.

Єгипетська дипломатія в добу Нового царства

Перша спроба створення могутньої держави, яка вийшла далеко за межі Нільського Єгипту, була здійснена за фараона XVIII династії Тутмоса I (Нове царство, яке тривало з XVI по XI ст. й охоплювало XVIII, XIX й XX династії). Він завдав поразки могутній державі Мітанні, розташованій на північ від Сирії. На честь його перемог було встановлено стелу на березі Євфрату. Єгипетська експансія в Азії досягла свого апогею за Тутмоса III, про військові успіхи якого склалися легенди. За його правління, *приблизно з 1500 р. до н. е.*, починається нова серія походів єгиптян до Палестини. Цього разу їм довелося зустрітися з великою коаліцією, очоленою царком м. Кадеша на Оронті. Здобувши блискучу перемогу під м. Мегіддо й узавши саме місто, Тутмос III захопив Каркемиш на Євфраті. Це призвело до зіткнення з Мітанні. Мітаннійців було витіснено за Євфрат. За Тутмоса III Єгипет домогся повного контролю над Нубією: південний кордон пройшов десь між четвер

тим і п'ятим порогом Нілу, поблизу поселення Напата. На чолі адміністрації південних провінцій стояв намісник, який носив титул "царський син Куша".

Його наступники зміцнили становище Єгипту в Азії як переможними походами, так і шлюбною дипломатією. В Сирії й Палестині стояли єгипетські війська, забезпечуючи контроль над підвладними фараонові місцевими князками. Членів сімей цих правителів іноді насильно забирали до Єгипту, там вони здобували добру освіту, а насправді були політичними заручниками.

Могутність Єгипту визнавали й незалежні від нього держави: каситська Вавилонія, Хетське царство (Хатті) та Ашшур. Після військового протиборства зав'язуються мирні відносини з царством Мітанні. Вони були закріплені шлюбом Тутмоса IV з мітаннійською принцесою.

Він рушає в неспокійну Ефіопію, щоб "покарати заколотників і в чужоземних країнах та відбити вторгнення з області пустелі". Рухаючись вниз Нілом, єгиптяни вперше досягають третього порога.

У Новому царстві видобуток нубійського золота набув зовсім неймовірного розмаху, адже саме за допомогою цього металу фараони часом врегульовували зовнішньополітичні конфлікти й встановлювали дружні відносини з країнами Азії. Подарунки фараонові - необхідний складник тогочасної дипломатії. Але й він сам відправляв своїм "братом", які часто просили золота й чорного дерева, не менші дари. Каравани, навантажені дорогоцінними металами та рідкісними дарами, нерідко грабували в дорозі палестинські царки. В листуванні з фараонами збереглися численні звернення ображених "братів" до во-

лідарів Єгипту, які вимагали відшкодування збитків й покарання злочинців.

В архіві Ель-Амарни збереглося дипломатичне листування фараонів Аменхотепа III та Аменхотепа IV з васальними правителями Палестини, Кіпру та з могутніми володарями Мітанні, Хатті, Вавилону й Ассирії. Воно велося аккадською мовою, яка в середині II тис. до н. е. виконувала роль міжнародної. Листування зберігалися в Домі листів царя - давньоєгипетському дипломатичному архіві. Всього донині виявлено понад 400 клинописних табличок.

Листуючись між собою, царі великих держав іменували себе "братами", однак це звернення ледве чи свідчить про визнання взаємної рівності. В єгипетській зовнішньополітичній доктрині всі решта країн об'єднувалися в збірному понятті Дев'ять Луків, зображення яких вміщалися під стопами колосальних статуй царів у храмових комплексах й на килимах на підлозі в палацах як символ політичного домінування Єгипту. У дипломатичному листуванні з правителями могутніх царств Мітанні, Хатті, Вавилону й Ассирії фараони підкреслювали своє зверхнє становище, хоча й називали їх "братами". Єгипетський фараон посідав цілком осібне становище. Цар Вавилонії Куригальзу I, одруживши свою дочку з Аменхотепом III, вважав це визначним дипломатичним успіхом, хоча сама принцеса стала лише однією з численних дружин фараона. Єгипетських жінок, навпаки, практично ніколи не видавали заміж за іноземців, навіть якщо женихи були царського походження.

Декілька листів з Ель-Амарнського архіву містять фрагменти тривалих переговорів з приводу одруження Аменхотепа III на дочці мітаннійського царя Тушратти - Тадухеппі. Після тривалих торгів, щодо кількості золота та інших дорогих подарунків, які в обмін на дружину фараон повинен був вислати до Мітанні, Тушраттадав, нарешті, свою згоду.

Ситуація в Західній Азії докорінно змінилася до кінця XVIII династії єгипетських фараонів, коли стала зростати могутність царства Хатті, яке знищило Мітанні й утворило вели-

чезну державу. Хетські царі зуміли повернути на свій бік ненадійних царків Сиро-Палестини. Фараони XIX династії зіткнулися з цим сильним та небезпечним ворогом, відстоюючи свої інтереси на північних кордонах. Якщо Сеті I вдалося встановити тут своє панування порівняно легко, то вже його синові, Рамзесові II Великому (вступив на царство наприкінці XIV або на початку XIII ст. до н.е.), довелося боротися з царем Хатті Мува-таллі не на життя, а на смерть. Напругу боротьби передають офіційні звіти, грандіозні батальні сцени на пілонах та стінах храмів у Тебах й комплексу в Абу-Симбелі, а також, знаменита "Поема Пентаура", що описує відвагу молодого фараона в бою біля Кадеша (можливо, 1312 р. до н.е.), коли він опинився на краю загибелі й врятувався, завдяки заступництву свого батька, бога Амона. В цілому, зіткнення між двома державами не визначило переможця, хоча й було подане в Єгипті як перемога фараона Рамзеса.

Зі смертю Муваталлі відносини між Єгиптом і Хатті помітно потеплішали. Слід взяти до уваги й те, що експансія Хетської держави в Малій Азії, підпорядкування їй Сирії та Мітанні загострили суперництво з Ассирією. Це спонукало Хетську державу та Єгипет до союзу в протистоянні посиленню Ассирії.

Один із наступників Муваталлі, Хаттусілі III, уклав з фараоном мир. *Близько 1296 або 1270р. до її. е.* посол царя Хаттусілі в супро-

воді перекладача єгиптянина прибув до Єгипту та вручив фараонові Рамзесові II від імени свого повелителя срібну дощечку з клинописним текстом договору. Його було засвідчено печатками з зображенням царя й цариці Хатті в обіймах божеств. Договір було перекладено єгипетською й згодом вирізьблено на стінах храму в Карнаку. Текст договору, який фараон відіслав цареві Хаттусілі в обмін на його дощечку, теж був клинописним, складеним аккадською мовою. Його фрагменти збереглися в архіві Хаттуси - столиці Хетської держави (сучасний Богазкьой).

За цим договором між царями встановлювалися мир, дружба та братство на вічні часи. Між хетами та Єгиптом укладався військовий союз. Передбачалася взаємна підтримка проти ворогів не лише зовнішніх, а й внутрішніх, у тому числі допомога в разі повстань і заколотів всередині країни. Володарі домовилися про видачу політичних втікачів знатного й незнатного походження та повернення їхнього майна.

У договорі відбилися риси державного ладу деспотій Давнього Сходу: повне ототожнення держави з особою носія верховної влади: усі міжнародні відносини та переговори велися виключно від імени царя. Виразним був його сакральний аспект: обидва царі присягали дотримуватися договору перед своїми богами.

Наслідком договору, через 13 років після його підписання, став шлюб Рамзеса II й старшої дочки Хаттусілі. Зустріч майбутньої цариці була влаштована дуже урочисто. Царівну супроводжували воїни її батька. Перед нею везли багато срібла, золота й міді, тягли-ся раби й коні "без кінця", рухалися цілі стада биків, кіз та овець. Від єгипетського боку царівну супроводжував "царський син Кушу", тобто правитель найпівденнішої провінції Єгипту. Як зазначає Джерело, дочка царя Хатті "була приведена до Його Величності, і вона припала до серця Його Величності". На рельєфах стели в Абу-Сим-белі, що розповідають про цю подію, зображено Хаттусілі, який супроводжує свою дочку до Єгипту. В архіві Богазкьоя було виявле

но листа Рамзеса II з пропозицією тестеві відвідати Єгипет, але чи була здійснена ця подорож, достеменно невідомо. Мир між Єгиптом та Хатті сприяв активізації торгівлі в Сиропалестині.

Мирний договір між Рамсесом та Хаттусілі проіснував без змін аж до падіння Хаттуси. Падіння держави Хатті, суперниці й союзниці Єгипту, спричинили руйнівні набіги "народів моря". Перша згадка про них зустрічається в текстах клинописного дипломатичного архіву Ахетатона, де племена руку й гердана характеризуються як пірати й морські розбійники. У битві при Кадеші хетська армія, що протистояла військам Рамсеса II, включала в себе й гердана, багато з яких були привезені

до Єгипту й осіли на берегах Нілу, несучи службу в армії й доставляючи добірних воїнів

для особистої гвардії фараона.

На п'ятому році правління сина Рамсеса II фараона Мернептаха (остання чверть XIII ст.) північна проблема загострилася. На чолі союзних сил, що виступили проти Єгипту стояли лівійці, до яких приєдналися численні загони "народів моря": племена року, акауаша, гердана, тереш і шекелош. Єгипетське військо зійшлося з ворогом біля царської садиби на західному кордоні Дельти. Союзницькі полчища були розбиті дощенту. Але через деякий час Рамсесові III (середина XII ст.) довелося знову воювати з "народами моря". І тепер він розгромив на воді й суші коаліцію "народів моря" та лівійців. Проте вже в епоху XX династії єгиптяни вже ледве-ледве відстоювали кордони своєї держави. В текстах згадується великий перелік країн, що не встояли перед арміями прибульців: "Жодна країна не встояла проти їхніх рук: Хета, Кеді, Кархемиш, Ірчу, Ірса".

Перемоги Рамсеса III умиротворили лівійців лише на деякий час. Невдовзі вони захопили царський трон та заснували в Єгипті власну XXII династію зі столицею в Бубастісі.

Міждержавні відносини та дипломатія в давньому Межиріччі

У Нижній Месопотамії наприкінці IV тис. до н. е. існували численні незалежні держави-громади, які прагнули до гегемонії над сусідами та жили в постійних сутичках одна з одною. Вони воювали за родючі смуги землі, за канали, за накопичені багатства, за можливість розпоряджатися людськими ресурсами. Серед держав, правителі яких претендували на панування, найважливішими були ном Кіш на півночі Нижньої Месопотамії та Ур, Урук, Умма й Лагаш на півдні.

Найдавнішим з донині відомих міждержавних документів Давнього Межиріччя є договір між правителями міст Лагаша й Умми, укладений близько 2500 р. до н. е. Текст договору було написано шумерською мовою та вирізьблено на кам'яній стелі. Договір підтверджував кордон, що існував між містами-державами, встановлював недотор

канність прикордонних знаків. Обидві сторони зобов'язувалися вирішувати спори мирним шляхом на основі арбітражу. Виконання договорів гарантувалося присягами та зверненням до богів.

Правитель Умми Лугальзагесі близько 2312 р. зумів завдати відчутної поразки Лага-шу й Кішу. Він домогся того, що північні правителі стали пропускати його торговців на північ - до Середземного моря. Сирії та Малої Азії, звідки доправлялися цінні сорти лісу, мідь, срібло. Торговий шлях Перською затокою до Індії для них був відкритий ще раніше.

Лугальзагесі довелося зіткнутися з володарем міста Аккаде з північної частини Нижньої Месопотамії, відомим під ім'ям Саргон Старий. Саргон підніс значення майже невідомого містечка Аккаде, яке відіграло в історії Месопотамії значну роль. Згодом уся область північної частини Нижньої Месопотамії почала називатися Аккадом. Саргон почав з того, що поширив свою владу на Верхню Месопотамію. Потім він запропонував Лугальзагесі поріднитися з ним шляхом дипломатичного шлюбу. Лугальзагесі відмовився. Саргон перейшов до воєнних дій і швидко розгромив супротивника. Лугальзагесі було взято в полон і в мідних кайданах проведено в урочистій процесії через "ворота бога Енліля" в Ніппурі, а потім, імовірно, страчено. За короткий час Саргон завоював усі найважливіші міста Нижньої Месопотамії аж до Перської затоки. Згодом його війська здійснили й інші походи - до Малої Азії (до "Срібних гір") та до Едаму.

У цей час в Еламі процвітала цивілізація, досить подібна до шумеро-аккадської. Еламська мова була спорідненою з дравідійськими мовами сучасної Південної Індії. Область еламської цивілізації охоплювала не лише західну мулову рівнину річок Карун та Кер-хе, а й гористі місцевості аж до кордонів нинішніх Афганістану й Пакистану. Через Елам ішов один із шляхів до Індії.

Царям Аккаде,

незважаючи на низку походів, не вдалося цілком підкорити Елам. Аккадський цар Нарам-Суен (2236-2200) нарешті уклав з еламітами письмовий договір, за яким Елам зобов'язувався узгоджувати свою зовнішню політику з Аккадським царством, але зберігав внутрішню незалежність. Договір написаний еламською мовою, але аккадським клинописом, який від того часу став поширюватися і в Еламі. За Нарам-Суена були доведені до кінця зміни в державному устрої, розпочаті ще його дідом Саргоном. Він відкинув усі старі титули й став називатися "царем чотирьох країн світу".

Однак, відмовившись від жрецького освячення нових титулів та проголосивши себе богом, Нарам-Суен посварився зі жрецтвом. Соціальна опора Аккадської династії звузилася. Общинники були розорені війнами та каральними походами проти міст власної країни. На боці царя залишилася лише створена Саргонідами бюрократична знать. За таких обставин почалося вторгнення з Іранського

нагір'я кутіїв. З цього часу починається поступовий занепад династії Аккаде. Спочатку боротьба з горянами йшла зі змінним успіхом. Але вже син Нарам-Суена повинен був поступитися титулом "царя чотирьох країн світу" цареві Еламу в обмін на допомогу, надану проти кутіїв (гутіїв). Проте невдовзі влада в Месопотамії цілком перейшла до рук кутійських вождів.

Однак згодом влада кутіїв була зметена загальним повстанням проти них. Політичним центром Месопотамії стає місто Ур, а нова держава набуває назви "царства Шумера й Аккаде".

У 1900-1850-х роках у Месопотамії утворився ряд держав на чолі з аморейськими династіями. Укладалися численні союзи, правителі яких поборювали один одного. В цій боротьбі утворювалися значніші державні об'єднання, центрами яких були Іссін, Урук, Ешнунна, Марі, Ларса, Вавилон. Між найзначнішими царствами Месопотамії-Марі, Ашшуром, Ешнунною, Вавилоном та Лар-сою велася активна боротьба за гегемонію, в ході якої укладалися союзи, створювалися коаліції, велися війни.

Найзнаменитішим царем Вавилонської династії став Хаммурапі (1792-1750). Вавилонська держава за його правління охоплювала всю Месопотамію.

Хетська держава в міжнародних відносинах

На території східної частини Малої Азії ще в III тисячолітті до н. е. виникло кілька політичних утворень типу міст-держав: Каніш (Неса), Хаттуса, Бурушхатум, Куссар, Цаль-па, Амкува та ін. Між містами-державами точилася боротьба за політичну гегемонію. На перших порах гору взяв Бурушхатум, правитель якого став "великим царем". З часом ситуація змінилася на користь міст-держав Каніша (Неси), Хаттуси та особливо Куссара.

У III тисячолітті через Балкани або через східні райони, з Передньої Азії, до Малої Азії переселяються індоєвропейські племена. На початок II тисячоліття до н. е. індоєвропейські

1595 р. хети на чолі з Мурсілі I вторглися до Месопотамії й скинули останнього царя вавилонської династії - Самсудитану. Царську владу у Вавилонії захопили касити. Їхнє правління тривало понад 400 років.

Вавилонські царі зав'язують дружні відносини з Єгиптом, хоча дещо запобігають перед ним. Відносини з Ашшуром складаються досить складно: правителі Ашшура були то ворогами каситів, то союзниками чи навіть родичами, то платили їм данину.

Близько 1158 р. еламський цар Шутрук-Наххунте переправився через Тигр і захопив низку міст Месопотамії. Каситського царя було скинуто, а Вавилонію віддано під владу еламського намісника. Міста Месопотамії були піддані жадливому пограбуванню та обкладені даниною. Опір вавилонян було нещадно придушено.

Але згодом, скориставшись внутрішніми звадами в Еламі, вавилоняни скинули панування еламів. За нової династії, найвидатнішим представником якої був Навуходоносор (1126-1105), почалося нове, хоча й короткочасне піднесення Вавилонії. Їй навіть вдалося підкорити Ассирію й розгромити Елам, надовго вивівши його з політичної гри. Цим успіхам вавилонян поклали край спочатку поразка від ассирійців, а потім масове вторгнення південно-арамейських кочовиків (халдеїв).

племена зайняли територію біля Каніша (Неси) та Куссара. Звідси вони розселилися на північ і північний схід Малої Азії, де вступали в контакт з хаттами, та на південний схід Анатолії.

У цьому зіткненні, яке тривало кілька століть, прибулі індоєвропейці зливалися з аборигенним корінним населенням. У результаті цього утворився хетський етнос, який створив у середині XVII ст. до н. е. могутню Хетську державу, або Хатті.

За правління царя Лабарни хети силою зброї підкорили сусідні країни, розширивши територію царства "від моря до моря". За царя Хаттусілі I (він же Лабарна II) було підпоряд-

ковано ряд областей у Малій Азії та здійснено похід у Північну Сирію. Столицею держави стає Хаттуса. Від цього часу сирійське питання стає одним із найголовніших у зовнішній політиці Хетської держави.

Після підкорення Халеба наступник Хаттусілі Мурсілі I рушив на далекий Вавилон, де правив Самсудітана з династії Хаммурапі. 1595 р. місто було взяте й зруйноване. Під час цього походу були підкорені також хурити, що жили на лівому березі Євфрату. Ці перемоги поставили Хетську державу в ряд значних держав Близького Сходу.

Наприкінці XV ст. до н. е. за Тутхалії III Хетська держава розгортає завойовницьку політику, яка успішно тривала до середини XIII ст. до н. е. Хети здійснювали походи в південно-західні райони Малої Азії, в країни, що об'єднувалися під спільною назвою Арцава, а також на південь. Уся південна територія була населена спорідненими з хетами лувійцями і називалася загалом Лувією. Після військових операцій сина Тутхалії, Суппілуліу-ми I і сина останнього, Мурсілі II, країни Арцави були завойовані, а з більшістю з них було укладено мирні договори.

Правителі арцавських країн зобов'язувалися: регулярно відправляти до Хатті військові допоміжні загони разом із бойовими колісницями; систематично надсилати данину хетському правителю; вчасно повертати втікачів з Хатті тощо. Хети ж обіцяли допомагати Арцаві в разі нападу ворога. Мирні договори скріплювалися присягою на вірність. Ця при

сяга, проте, була ненадійною, бо правителі країн Арцави за найменшої нагоди поривали з хетами.

Хетські історичні документи сповнені описів боротьби хетів з племенами касків, що мешкали на північ і північний схід від Хатті, в горах уздовж південного узбережжя Чорного моря. Боротьба з касками набула систематичного характеру ще за часів Тутхалії III. Вона зумовлювалася як частими набігами касків на територію хетів, так і загарбницькими прагненнями хетських правителів. Касксь-ке питання не зміг остаточно врегулювати жоден із хетських правителів, хоча з касками іноді укладалися мирні договори. Воєнні походи проти касків лише тимчасово припиняли їхні руйнівні набіги.

У період Новохетського царства (бл. 1400-1200'рр. до ч. е.) держава Хатті розглядалася як рівна з Єгиптом, Вавилонією та Ассирією.

Значних результатів хети домоглися в боротьбі за Північну Сирію. Скориставшись тимчасовим ослабленням Хатті після падіння Давнього царства, великих успіхів на захід від Євфрату домоглися мітаннійці: Халєб, Ала-лах, Каркемиш та інші царства перебували у сфері їхньої політичної гегемонії. Хетський цар Суппілуліума I поклав край могутності Мітанні (60-ті роки XIV ст. до н.е.). Переправившись через верхній Євфрат, хетські війська вийшли з півночі до Вашшукканне - столиці Мітанні. Хети розгромили столицю. На престол Мітанні Суппілуліума I посадив свого прибічника Шаттіваззу, видавши за нього заміж свою дочку. Згодом Мітанні не змогла відбити удари ассирійців і до кінця XIII ст. до н. е. стала складовою частиною Ассирійської держави.

Суппілуліума I встановив тривале панування хеттів у північній Сирії. Після завоювання Халеба й Каркемиша, важливого міста біля переправи через Євфрат, Суппілуліума I посадив на трон у цих містах своїх синів -Піяссілі та Телепіну, поклавши цим основу хетських династій в Халєбі й Каркемиші. Вся долина річки Оронту підпорядковувалася хетському цареві. Хетська держава стає суперницею Єгипту в Фінікії.

Одним із найважливіших джерел для вивчення суспільства й культури Східного Середземномор'я того часу є архіви міста Угарита з XIV ст. В міжнародних відносинах державу представляв або персонально цар, або рада міського самоврядування, що включала, найімовірніше, торгіву еліту міста. Акти про міжнародні відносини Угарита налічують 127 документів. Серед них - листування з хетськими царями, договори з ними.

Хетські царі оформляли свої відносини з підлеглими державами у вигляді договорів, скріплених страшною присягою - іменами хетських та місцевих богів. Типовим щодо цього є договір Нікм-Адду II, царя Угарита, з Суппілуліумою I, який зберігся в двох примірниках - в угаритському й хетському архівах аккадською й хетською мовами. У ньому йдеться про необхідність послаблення сусідніх царств, тісно пов'язаних з попереднім гегемоном - Єгиптом. Хетські царі виступають посе

редниками в суперечках міжсирійськими царями та здійснюють перерозподіл їхніх володінь. За цим договором цар Угарита одержав 15 нових поселень у долині Оронта та на узбережжі.

Нікм-Адду зобов'язувався вважати ворогів або союзників хетського царя, якщо їхні володіння розташовані недалеко від Угарита, своїми ворогами чи союзниками. Він мусив виставляти на вимогу хетів допоміжний контингент воїнів та платити порівняно помірну данину.

На той час фараон Аменхотеп IV (Ехна-тон), зайнятий релігійно-політичними реформами в Єгипті, не хотів чи не міг виділити збройні сили, необхідні для втримання Сирії, Фінікії й Палестини. Прохання місцевих царків до фараона про допомогу були марними. Допомоги з Єгипту вони не одержали.

Після краху єгиптського владарювання в Сирії і відходу зі сцени Мітанні як великої держави Хетське царство стало неподільним гегемоном у північній частині Східного Середземномор'я.

Проте, *за фараона Сеті I розгортається поєнї єгипетський наступ на Палестину (бл. 1300р. до н. е.). Його було продовжено за Рамсеса II.* Відомою є битва єгипетського та хетського військ при Кінзі (Кадеші). Хоча Рамсесу вдалося з боєм вирватися із, здавалося б, безнадійного становища й розбити своїх ворогів, але змінити розстановку сил у Східному Середземномор'ї він не зміг, незважаючи на подальші походи.

У цей час на перший план і для Хетського царства, і для Єгипту висувається загроза з боку Ассирії, яка помітно зміцніла за царя Салмансара I. Перед цією загрозою Єгипет і Хетське царство відсунули на другий план свою боротьбу в Сирії та Палестині. Справа завершилася укладенням мирного договору між Хаттусілі III та Рамсесом II *(бл. 1296 або 1270р. до н. е.).*

Південна Фінікія до Бібла, Дамаська оаза, Палестина й Зайордання залишилися за Єгиптом. Амурру й Нухашше належали до хетської зони впливу.

Наприкінці XIII ст. Хетське царство вступило в період кризи: безперервні походи

значно ослабили економіку країни, розоривши різні галузі господарства. Хетська держава зазнає нестачі продовольства. До цього додалося вторгнення до Малої Азії племен егейського світу, названих у єгипетських джерелах "народами моря". "Жодна країна, починаючи з Хатгі, не встояла перед їхніми військами", - зазначається в одному з єгипетських написів. Валка племен, що переселялися, рухалася

на південь сушею, а ударна сила - вздовж узбережжя кораблями. Лише близько 1180 р. до н. е. фараону Рамсесу III вдалося затримати наступ грізного ворога на рубежах Єгипту.

Близько 1200 р. до н. е. колись грізне царство Хатгі впало разом зі своєю столицею Хаттусою.

У ці ж такі роки у війні з ахейцями загинула й знаменита Троя, що зв'язувала цивілізації Малої Азії та Балканського півострова.

Зовнішня політика Ассирійської держави в II тис. до н. е.

Даньоассирійська держава сформувалася як потужна військова сила. На перших порах її існування, в *часи Староассирійського царства (XVIII—XV ст. до н. е.)* головною метою зовнішньої політики були завоювання, і вона досягалася передовсім військовими методами, засоби дипломатії були на другому плані. Першим володарем Ашшуру, який прийняв царський титул, був Шамшиадад I (1813-1781). Він навіть називав себе царем всесвіту. Близько 1800 р. Шамшиадад завоював всю Північну Месопотамію, підкорив частину Каппадокії в своїх походах дійшов до берегів Середземного моря. Спираючись на масу вільних ассирійців, він надав ассирійській державі військового характеру.

Після Шамшиадада Вавилонія звела на нівель ассирійські завоювання. Зміцнення

царства хеттів (XVII ст. до н. е.) та сильного царства Мітанні (XVI ст.) спричинило послаблення Ассирії; її занепад тривав до кінця XV ст. до н. е.

Наприкінці XV ст. царство Мітанні, ослаблене тривалою боротьбою з хеттами, втрачає свої позиції в Передній Азії. Натомість в *період Середньоассирійського царства (кінець XV до IX ст. до н. е.)* починається нове піднесення Ассирії. Ассирійський цар Ашшу-рубалліт I (бл. 1365-1360), сучасник єгипетського фараона Ехнатона (Аменхотепа IV) встановив дипломатичні відносини з Єгиптом, розраховуючи знайти там підтримку в боротьбі проти Мітанні. Про це свідчать два листи Ашшурубалліта I до Аменхотепа IV, які збереглися в Ель-Амарнському архіві. Він послав подарунки фараонові - камінь лазурит, коней із колісницями й наполегливо просив золота, необхідного йому для побудови палацу. Особливий посол ассирійського царя доставив до Єгипту іншого листа, в якому Ашшурубалліт повідомляє Ехнатонові: "Посилаю цього посла, щоб тебе бачити й твою країну бачити. Нехай він дізнається про твою волю й волю твоєї країни, й нехай він тоді повернеться".

Укладення союзу Ассирії з Єгиптом викликало невдоволення не лише в Мітанні, але й у Вавилонії, яка зберігала свої претензії на верховну владу над Ассирією. Вавилонський цар Бурнабуріаш II заявив в одному зі своїх листів протест фараонові: "Навіщо вони приїхали до твоєї країни? Якщо ти прихильний до мене, не вступай з ними в зносини. Нехай вони від'їжджають, нічого не домігшись. Зі свого боку шлю тобі в подарунок 5 мін лазу-

риту, 5 кінних упряжок і 5 колісниць". Незважаючи на це, фараон, імовірно, не задовольнив прохання свого союзника й не відмовив у прийомі послам асирійського царя.

Наступники Ашшурбалліта продовжували успішну завоювницьку політику. За правління Салмансара I (1274—1245) експансія Ассирії спрямовується проти племен Урарту та Мітанні. Син і наступник Салмансара - Ту-культініурта I вів ще ширшу завоювницьку політику: він здійснив походи проти Еламу на сході, Марі й Північної Сирії на заході. Давній суперник Ассирії - Вавилон - було вперше завойовано силою асирійської зброї. Ассирійці розграбували храм бога Мардука й вивезли як трофей знамениту статую цього вавилонського бога.

За правління Тиглатпаласара I (1115-1077) було здійснено нові асирійські походи. Під час розкопок давнього Ашшура було виявлено камені з описом діянь і походів цього царя. Кожен уривок написів асирійського царя закінчується похвалляннями щодо багатой здобичі, захопленої в походах: "Я вивіз їхнє майно, спалив їхні селища вогнем, жадавав від них

заручників і данини" або "Я наклав на них важке ярмо мого владарювання й змусив їх щороку мені приносити данину до мого міста Ашшура", чи "Я приєднав їхні землі до своєї рідної землі". "Я не мав суперників у бою", - проголошував Тиглатпаласар I. Воєнні походи та завоювання асирійського царя зміцнили його авторитет. Його змушений був визнати навіть фараон Єгипту: він прислав в дар Тиглатпаласару крокодила й бегемота, очевидно, з метою поповнення звіринця в столиці Асирійського царства.

Однак за наступників Тиглатпаласара Ассирія слабшає, й незважаючи на епізодичні зовнішньополітичні успіхи, царям IX ст. доводиться відвойовувати втрачене. Особливо небезпечними супротивниками в цей час були арамеї. Хетської держави на цей час вже не існувало, а Єгипет переживав занепад. За цих обставин в Сирії й Палестині виникають нові держави, які прагнуть відіграти самостійну роль. Так у Палестині підноситься Ізраїльсько-іудейське царство. На кінець X ст. видатну роль тут починає відіграти Дамаське царство, створене арамеями.

Боротьба з антиасирійськими коаліціями

У другій половині X ст. Асирійське царство (період Новоасирійського царства) знову активізує свою присутність на міжнародній арені. *Ассирія за Салмансара III (858—824) досягла найбільшої могутності.* Вона простягалася від витоків Тигру до Ліванських гір і Середземного моря.

У боротьбі за гегемонію над Сирією Салмансару III не раз доводилося стикатися з коаліціями місцевих держав. "У свій десятий похід, - повідомляв цар в літопису, - я увосьме перейшов Євфрат, зруйнував Каркемиш, я знищив їхні війська. 12 царів виступили проти мене, щоб зіткнутися зі мною, я вступив з ними в бій і переміг їх. Я взяв у полон їхні колісниць, їхню кінноту й зброю. Царі розбіглися, щоб урятувати своє життя". Внаслідок цього походу цар Каркемишу визнав владу Ассирії та послав Салмансару багаті дари золотом, сріблом, бронзою, тканинами й худо

бою, а також свою рідну доньку разом із доньками високопоставлених вельмож. Цей похід був особливо важливим, бо Каркемиш мав неабияке торговельне та стратегічне значення.

Очікуючи нового асирійського нашествия, царі й князі Сирії й Палестини створили коаліцію проти Ассирії. На чолі її став володар могутнього Дамаського царства - Ададидрі.

Його союзниками були царі Хами, Ізраїлю, Араду, Сієни, Кілікії та цар арабів. Цей оборонний союз вирішив вчинити опір просуванню ассирійців на захід. Проте серед ворогів Ассирії почалися незгоди. Спалахнула війна між Ізраїлем та Дамаском, в ході якої було вбито ізраїльського царя Ахава. Новий цар Ізраїлю визнав владу ассирійського царя й прислав дари. Отже, антиассирійська коаліція розпалася. Ізраїль, Тир і Сідон скорилися Салмансарові й принесли данину (834 р.). Навіть єгипетський фараон визнав могутність Ассирії, доправивши йому двох верблюдів і бегемота, а також інших дивовижних звірів.

Значних успіхів ассирійський цар домогся й у боротьбі з Вавилонією. Його похід завершився в Приморській країні біля берегів Перської затоки, таким чином, усю країну було підкорено.

Салмансар прагнув встановити своє панування в усій Передній Азії. Про це говорить споруджений ним у Калаху (нова столиця, заснована його попередником) великий чотиригранний обеліск з чорного діориту висотою понад два метри. На всіх його чотирьох сторонах вирізьблені написи й зображення про численні завойовницькі походи ассирійського царя. На ньому зображені послы зарубіжних держав з усіх чотирьох країн світу, що приносять ассирійському цареві різноманітну данину.

Наступальну зовнішню політику продовжив Тиглатпаласар III (744-727). Він здійснив військову реформу, запровадивши постійну регулярну армію. Постійне військо було поділене за видами зброї. В ассирійській армії вперше починає використовуватися в значних масштабах кіннота, вперше з'явилися допоміжні війська, які прокладали дороги, споруджували понтонні мости й табори-фортеці. З'явилися також і спеціальні облогові підрозділи, оснащені металевими, стінобитними машинами та таранами на колесах. Цілоком імовірно, що ці облогові знаряддя згодом були запозичені в ассирійців іудеями, персами, греками й римлянами.

Численна, добре озброєна, стрімка й ма-

неврена сухопутна армія Ассирії своїми сміливими атаками наводила жах на супротивника. Війну вели продумано, враховуючи всі дрібниці, які могли б сприяти перемозі.

Завдяки реформам війська Тиглатпаласар III зміг приступити до нових завоювань. Внаслідок кількох успішних походів Урарту було відрізано від Середземного моря та значно ослаблено. Було захоплено північну Сирію, долину Оронту з узбережжям, а населення цих земель переселено до Наїрі. Тиглатпаласар III широко практикував переселення й змішування народів, намагаючись запобігти визвольній антиассирійській боротьбі підкорених країн. Він завдав вирішальної поразки антиассирійській коаліції в складі царів Дамаску, Ізраїлю, правителя Гази й Едома. До коаліції не пристав іудейський цар, який сповістив Тиглатпаласару про плани ворожих йому царів. Визначним успіхом стало взяття Дамаску (732 р.). Царі Тиру, Сідону, Едому й Амо-ну. Гази й Аскалону покорилися ассирійському володареві, приславши йому багаті дари золотом і сріблом. Ассирія повернула собі першість у Передній Азії.

Син і наступник, цар Салмансар V головним своїм завданням мав утримати завойоване батьком. Проте Салмансар V прагнув обмежити привілеї старої знаті й скасував податкові привілеї Ашшуру, Вавилону, Сип-пару. Супротивники царя підняли проти нього повстання, скинули його й возвели на престол Саргона II, засновника нової династії.

У перший же рік свого царювання Саргон II (721-705) взяв Самарію й розгромив Ізраїль. Після трирічної облоги було підкорено Тир, цар якого сплатив значну данину. Саргон II завдав вирішального удару по царству Урарту, після якого з VII ст. до н. е. урарти як активна політична сила перестають відігравати роль. Він був першим ассирійським царем, який мав безпосередні військові зіткнення з фараонами Єгипту. Чимало труднощів він зустрів у боротьбі за зміцнення своєї влади на півдні, за володіння Вавилонією, оскільки був вимушений воювати з халдеями й Ела-мом, які часто об'єднувалися проти Ассирії.

Проте 710р. він таки домогся перемоги над супротивниками і став царем Вавилону.

З почесними дарами до Саргона прибули царі далекого Кіпру та островів Дильмун (Перська затока) В зовнішній політиці Синаххериба (705-681), важливе місце посіла сирійська кампанія, яка була спрямована головним чином проти Єгипту. Велся також війни з союзними військами Еламу й Вавилону, було завдано поразок гірським племенам та накладено данину на мідян.

У цей час іудейський цар Єзекія, орієнтований на допомогу Єгипту, відмовився платити данину Ассирії. Під час походу Синаххериба на Іудейське царство фінікійці й частково філістимляни підкорилися Ассирії. Однак Тір взяти так і не вдалося. Біля м. Алтака асирійський цар доценту розбив єгипетське військо. Були взяті в полон сини фараона. Війська Синаххериба взяли в облогу Єрусалим зусбіч. Мешканці міста голодували. В цей час в асирійському війську спалахнула чума. Але іудейський цар втратив надію на допомогу з боку Єгипту. Єзекія був вимушений послати послів до асирійського царя з виявом покори й готовності платити данину. Мир було укладено, облога Єрусалима знята, Єзекія відкупився. Синаххериб наклав на нього величезну данину золотом і сріблом. Щоб зібрати необхідну суму, Єзекія був ви-

мушений не лише спустошити свою й храмову скарбницю, але й зняти з дверей і пілястрів храму золоте оздоблення. В Куянджику серед руїн палацу Синаххериба було знайдено асирійський барельєф, який зображав царя перед іудейським містом Лахішем, де велися переговори про зняття облоги Єрусалима. Зняти облогу міста спонукала не лише епідемія чуми, але й нове антиасирійське повстання в Вавилоні, який виступив у союзі з Еламом.

Розгромивши війська союзників й спустошивши частину Еламу, 689 р. Синаххериб рушив на Вавилон. Синаххериб зажадав негайної здачі міста. Вавилоняни відмовилися. Тоді асирійський цар узяв місто силою. Місто було віддане військам на розграбування. Населення його переселили, частково продали в рабство. Синаххериб перевіз до Ніневії як трофей своєї перемоги статую бога Мардука. Він наказав зруйнувати всі башти й будинки міста. Після цього були відкриті шлюзи й могутні води Євфрату пущені по зруйнованому місту, щоб Вавилон, який не бажав підкоритися, більше ніколи не піднявся з руїн. Місцевість, де колись квітнувало місто, колиська вавилоно-асирійської культури, перетворилася на болото.

681 р. до н. е. після 23-річного царювання, блискучих військових походів та перемог, Синаххериб був убитий у храмі двома своїми синами.

Ассирійська дипломатія VII ст. до н. е.

Асархаддон, улюблений син Синаххериба, був, як і його батько, войовничим царем, але продовжити його політику він не наважився. На противагу батькові він змінив своє ставлення до Вавилону, не схвалюючи дій Синаххериба, що зруйнував "священне місто". Новий цар був спритним політиком і дипломатом. Щоб прихилити до себе жрецтво й торгівців, він вирішив наслідувати політику свого діда Саргона II. Він задумав відновити Вавилон, підняти його з руїн і попелу. Відновлюючи Вавилон, Асархаддон уникав усього, що могло б хоч якоюсь мірою кинути тінь на пам'ять його батька. Руїнування Вавилону він

дипломатично приписував гніву бога Мардука, який начебто погубив місто за провини його мешканців. Таким чином, виходило, що Синаххериб був лише зброєю в руках могутніх богів і виконував їхню вищу волю. Такою мотивацією Асархаддон досягав двох цілей: поперше, виправдовував дії свого батька, а по-друге, неначе попереджав вавилонян про необхідність виконувати волю Асархаддона, щоб знову не накликати на себе страшний гнів Мардука. Він узяв собі за дружину уродженку Вавилону, підкреслюючи свою любов і прив'язаність до столиці, яку, можна сказати, воскресив із мертвих, і в якій жив частіше всього.

Загалом Асархаддон усвідомлював, що надмірна жорстокість, яку виявляли його батько й дід, давала лише протилежні результати.

671 р. цар Асархаддон здійснив важкий похід до Єгипту. Подолавши Синайський півострів, асирійське військо приступило до столиці Єгипту - Мемфісу. Фараон врятувався втечею, місто спустошено, а всю країну, аж до міста Теб, підкорено й перетворено на асирійську провінцію. Проте асирійцям довелося здійснювати неодноразові походи для упокорення Єгипту. Під час одного з них Асархаддон і помер.

Вже в перші роки царювання Ашшурбанапала (668—627) був змушений упокорювати повстання в Єгипті. Під час походу 661 р. були захоплені й зруйновані Теби. Варварське руйнування асирійцями "стоворотих Теб", як їх називали греки, визначного політичного й культурного центру Єгипту, нагадувало сучасникам трагічну долю Вавилону.

У складній обстановці, якою характеризувався правління Ашшурбанапала, він виявив себе як людина твердої волі, вмілий державний діяч, військовий стратег і талановитий дипломат. У боротьбі зі своїми ворогами він використовував дипломатичні канали й численних шпигунів. Урарту, Елам та інші сусідні країни були наводнені асирійськими розвідниками. Вивідувачі стежили за кожним кроком царя Урарту та його союзників.

Добре розроблена система шпигування сприяла тому, що до Ніневії постійно надхо-

дили найрізноманітніші донесення про події", що відбувалися на кордонах величезної держави та у васальних країнах. Цареві повідомлялося про підготовку до війни, пересування військ, про укладення таємних союзів, про прийоми й повернення послів, про будівництво укріплень, про змови й повстання, про врожаї й виведення худоби тощо. Цар був добре обізнаний у планах супротивника й вживав швидких і рішучих заходів, щоб громити їх поодиночі, не даючи їм можливості об'єднати свої сили в боротьбі проти Ассирії. За допомогою тонкої дипломатії, постійно лавіруючи між різними ворожими силами, Ассирії вдавалося зберегти свої величезні володіння, розбивати ворожі коаліції та захищати кордони від вторгнення небезпечних супротивників.

Ассирійці приділяли значну увагу розвідуванню планів тих сусідів, на яких збиралися напасти. Немало сил і часу вони витрачали на поширення сприятливих для планів Ассирії політичних чуток.

Важливе місце в політиці Ашшурбанапала посідали відносини з Еламом. Головним вузлом суперечностей між двома державами була Вавилонія, на яку здавна претендували еламіти. Ассирія також використовувала кожен привід для втручання у внутрішні справи Еламу. Так, під час придворної боротьби, яка розгорілася в столиці Еламу після смерти царя Уртакі, його молодший брат Теумман, що відтіснив законного спадкоємця від престолу, задумав убити свого конкурента та його рідню. Однак ті, дізнавшись про ці наміри, втекли до Ассирії. Ашшурбанапал надав їм притулок і обіцяв захистити від свавілля підступного родича.

Теумман вирішив ужити заходів, щоб повернути втікачів до Еламу. З цією метою до Ніневії було виряджене посоль-

ство еламів, опис якого дійшов до нас. Його очолювали Хумпантахрах та Набудамік. Аш-шурбанапал прийняв їх з почестями.

Сановники й чини нижнього розряду стояли в декілька рядів уздовж стін зали прийомів. Ті, хто посідав нижче становище при дворі, з'явилися до палацу з непокритою головою, сановники пов'язували лоб стрічкою, зав'язаною вузлом на потилиці. Стрічки верхніх сановників були ширшими, їх прикрашали золоті розетки. Звичаї мешканців Суз були схожі на вавилонські й асирійські, тому одяг обох посланників був схожий на одяг сановників Ашшурбанапа-ла. Послів супроводжувала свита. Вона була одягнута скромніше. Хумпантахраха та Набудамікадо зали прийомів увів євнух. Вони повільно пройшли між двох рядів царедворців, опустивши очі й схрестивши руки на грудях. Наблизившись до трону, вони впали ниць, а потім за поданим знаком піднялися й стояли нерухомо. Звичайно послі іноземних держав залишалися на колінах увесь час, доки тривала аудієнція, але Аш-шурбанапал, бажаючи пощадити гордість еламів, звільнив їх від цього обов'язку й дозволив говорити стоячи.

Після перших взаємних вітань послі принесли цареві подарунки від Теуммана: золоті й срібні чаші, дорогоцінне каміння, багаті тканини. Потім вони приступили до вик

ладу свого прохання. Вони зажадали від Аш-шурбанапала видачі племінників Теуммана й усіх втікачів. В іншому разі вони погрожували війною.

Цю вимогу було відкинуто. Ашшурба-напал прагнув завжди мати слухняних прихильників з царського дому ворожої сторони, яких вигнали звідти і які жадали влади:

при нагоді їх можна було посадити на трон.

Елам давно готувався до війни, й епізод з племінниками став лише приводом до її розв'язання. Ашшурбанапал, порушивши норми про недоторканність послів, затримав їх разом зі світою в Ніневії. Але еламсь-кого писаря й кількох осіб зі свити послали до кордону. Вони мали повідомити Теуммана про результати посольства та вручити йому послання, в якому Ашшурбанапал радив відмовитися від лихих намірів, щоб не накликати на себе гніву богів.

Через десять днів асирійське військо вже стояло на кордонах Еламу. Тим часом Те-умман ще не завершив переговори про союз з арамеями та з халдейськими князьками, які мали підняти повстання в Месопотамії. Армію Еламу було розгромлено, а Теуммана та його сина було захоплено й страчено. Царем Еламу було проголошено прибічника Ассирії Хумпаннікаша. Тим часом послі Теуммана залишалися в Ассирії як заручники. Один із них, побачивши відрубану голову еламського царя, убив себе кинджалом, іншого асирійці відвели до Арбели й зарізали там "як ягня".

655 р. синові асирійського намісника в

Єгипті Нехо Псамметіху I за допомогою грецьких та інших найманців вдалося звільнити країну від ігаси Ассирії. Нові ускладнення виникли у Вавилоні, коли Шамашшумукін очолив антиассирійську змову. Йому вдалося створити коаліцію в складі Еламу, халдеїв, арамейців, царів Фінікії та Сирії. Невдовзі до них приєднався й цар Лідії Гіг. Змова готувалася в найсуворішій таємниці. Щоб остаточно приспати пильність Ашшурбанапала, Шамашшумукін напередодні повстання вирядив до Ніневії посольство з багатими дарами. Послів прийняли з щирою прихильністю та гостинністю. Ашшур-банапал відпустив їх з багатими подарунками. Повстання, що вибухнуло, застало Ассирію зненацька.

Однак повстання не мало успіху. Коаліція, зібрана з такою ретельністю, виявилася неміцною. Серед союзників почалися незгоди, насамперед між Вавилоном та Еламом. Внаслідок придворних завад Елам вийшов із гри. Фараон Псамметих не рушив далі Південної Палестини, а іудейський цар Ма-

нассія потрапив у полон до ассирійців. Скориставшись цим, Ашшурбанапал спрямував головний удар проти Вавилону. Після тривалої облоги 648 р. до н. е. місто було взяте. Цар Шамашшумукін загинув в облозі. Ашшурбанапал оголосив себе царем Вавилонії.

Внаслідок походу 642 р. Елам було розгромлено. В руках Ашшурбанапала опинилися три претенденти-суперники на трон у Сузах. Він запряг усіх трьох й на додачу -полоненого арабського шейха в свою колісницю, й вони повезли його до храму під час свята Нового року.

Підкоренням Еламу та сусідніх арабських племен завершилися ассирійські завоювання, внаслідок яких утворилася величезна держава, що охоплювала землі від Ірану до Середземного моря і від Закавказзя до Єгипту.

Ашшурбанапал помер у похилому віці, коли могутність країни була надламана. Боротьба з Еламом забрала в Ассирії стільки сил, що на здійснення наступальної політики Ассирія вже не мала сил. Після його смерти відпав Вавилон і 626 р. його царем було проголошено Набопаласара. Ассирійці почали наступ на Вавилон. Проти них виступили арабські племена, що поспішили на виручку місту. Наступного року володар мідян Кіаксар, уклавши угоду зі скитами, відновив напад на Ассирію. На допомогу Ассирії виступив її колишній ворог єгипетський цар Псамметих, однак він зазнав поразки від вавилонян.

Зустрівшись з Набопаласаром, Кіаксар

розробив план спільних дій проти Ніневії. Землі, що належали Ассирії мали бути поділені між Мідією та Вавилонією. Для зміцнення дружби союзники вирішили породичатися. Цар Мідії Кіаксар видав свою доньку Амітиду за сина Набопаласара царевича Навуходоносора. **612р.** союзники з'явилися біля стін асирійської столиці й почали її облогу. Загативши Тигр, вони змусили його змінити течію, й води могутньої ріки ринули до міста. Потужний потік пробив міську

стіну, відкривши широку дорогу нападникам. Ніневію було взято. Кіаксар і Навуходоносор вчинили з асирійською столицею так само, як свого часу Синаххериб з Вавилоном. Однак Вавилон через десять років був відбудований сином Синаххериба Асархаддоном, а Ніневія - піддана забуттю. Будинки й храми зруйновано, всю асирійську знать перебито. Величезні багатства вивезено. Асирійська держава припинила існування.

Характер міжнародно-правних відносин

Як бачимо, в давнину головними засобами забезпечення договорів вважалося здійснення магічних обрядів, присягання й видача заручників. Особливо часто практикувалася відправка як заручників царських дітей. Почав складатися й принцип *раста sunt servanda* (договори повинні виконуватися).

Для укладення договорів та здійснення інших зовнішньополітичних завдань держави Дворіччя й єгипетські фараони вираджали посольства. Вони мали тимчасовий характер, не обмежені спеціальними повноваженнями. Поступово почали формуватися й дипломатичні ранги: послы, герольди, гінці. Вважалося, що послы мають покровительство фараона (царя, князя) й тому особисто є недоторканими. Часто вони одержували утримання від держави, яка їх приймала. Однак принцип особистої недоторканності послів ще не набув поширення, навпаки, історичні пам'ятки

донесли приклади їхнього порушення. Під час дипломатичних і військових ускладнень посол міг стати заручником або бути вбитим.

" Відсутність рівності на переговорах викликала необхідність для послів і навіть для царів малих держав виконувати принизливу процедуру. Так, еламський правитель цілував землю біля ніг послів царя Ассирії Ашшурбаніпала, які прибули до нього.

На кінець II тис. до н. е. коло питань, що розв'язувалися шляхом міжнародних договорів, значно розширилося. Окрім договорів про союз і взаємну військову допомогу, зустрічаються договори про нейтралітет, державні кордони, обмін спірними територіями, зміцнення й нейтралізацію прикордонних фортець та міст. Договорами визначався порядок поділу воєнної здобичі, видачі втікачів і надання притулку; ними встановлювалися правила ведення торгівлі чи заборона на неї.

Дипломатія давньої Індії.

Зародження посольської справи в Індії слід віднести ще до першої третини I тис. до н. е. Одним із найважливіших джерел для вивчення давньоіндійської дипломатії й міжнародного права служать закони Ману (склалися протягом I тисячоліття до н. е. За індійським переказом, закони Ману божественного походження. Вони належать до епохи легендарного Ману, який вважався родоначальником

арійців. За характером закони Ману є зведенням різних давньоіндійських постанов, що стосуються політики, міжнародного права, торгівлі, військової справи.

Традиційна для Індії практика спорядження посла відбита в "Махабхараті". Посол відправлявся в дорогу після рішення царя та обговорення його місії в царській раді, яка виконувала, швидше за все, дорадчу функцію.

Інструкції послові давав особисто цар.

У законах Ману визначається роль дипломата в побудові міждержавних відносин. Загалом, у цьому джерелі роль вимоги до особи дипломата розглядається в контексті вчення про досконалу людину-мудреця, що становить основу давньоіндійської філософії. Дипломатичне мистецтво, за вченням Ману, полягає в умінні відвертати війну та зміцнювати мир. Мир і його протилежність - війна залежать від послів, бо саме вони створюють та сварять союзників. Під їхньою владою перебувають ті справи, через які й відбуваються між царями мир чи війна. Дипломат з'ясовує для свого володаря наміри й плани іноземних правителів. Тим самим він відвертає небезпеку від держави.

За вченням Ману, дипломат повинен бути людиною поважного віку, представницькою, сміливою, красномовною, відданою обов'язку та чесною, винахідливою, проникливою, всебічно освіченою, здатною прихилити до себе людей. Він повинен уміти розпізнавати плани зарубіжних володарів не лише за їхніми словами та діями, а й за жестами чи виразом обличчя; він повинен мати добру пам'ять, "знати місце й час дії". Ці вимоги має враховувати володар, призначаючи посла, або доручаючи комусь виконання важливих дипломатичних доручень. Найскладніші-питання міжнародного життя мають розв'язуватися насамперед дипломатичним шляхом. Сила стоїть на другому місці.

Досвід посольської служби розглядається також в давньоіндійських трактатах "Артхашастра" Каутильї, "Нітисара" Камандакі та інших. Розвинута практика міждержавних відносин спричинила потребу в її осмисленні й сприяла появі розгорнутого вчення про зовнішню політику ("наука політики"). Таким трактатом є *"Артхашаистра" Каутчльї* (кінець IV ст. до н. е.—I ст. н. е.). Твір має теоретичний характер: у ньому розкривається не конкретна зовнішньополітична практика якоїсь певної держави, а подаються рекомендації щодо організації зовнішньої політики ідеальної держави. Інші трактати, що стосувалися зовнішньої політики, подавали етичні настанови ца

рям в організації зовнішньої та внутрішньої політики: найвідомішими з них є "Нітивак'ямрита" Сомадева Сурї, "Артхасутра" Брихас-патї та "Нітисара" Камандакі.

У центрі рекомендацій "Артхашастри" стоїть досягнення "вигоди" (артха), під якою мається на увазі завоювання. Для володаря, що прагне завоювань, його сусіди є природними противниками, а сусіди сусідів - природними союзниками. Головною метою зовнішньої політики є поширення влади правителя на все нові й нові території.

Ця мета реалізується через застосування шести методів — мир, війна, похід (рух), вичікувальне положення (стояння), пошук допомоги та двоїста політика. Проте всі вони зводяться, зрештою, до двох основних - миру й війни. Мистецтво політики означає передовсім уміння створювати завбачливу систему договорів. Найкращими способами скріпити укладений договір "Артхашастра" називає клятву та взяття заручників. Заручниками могли стати не лише сини володаря, але й сановники, родичі й доньки царя. Проте віддавати в заручники єдиного спадкоємця трактат не рекомендує.

На шляху до панування над довколишніми державами володар може використовувати й стан миру. Досягнувши примирення з ворогом, цар переманює на свій бік союзників і чиновників ворога: цьому сприяють умовляння та подарунки. Таким чином, серед прибічників ворога починається розбрат, і коли він стає "достатньо ослабленим", слід застосовувати силу й переходити до воєнних дій проти нього.

Грецький письменник Страбон на основі даних Мегасфена, якого цар Селевк декілька разів відряджав послом до Індії, повідомляє, що при дворі Чандрагупти прийомом іноземців опікувалися спеціальні чиновники. До їхніх обов'язків входило облаштування помешкань для послів, стеження за способом їхнього життя за допомогою приставлених до них провідників. Спілкування посла з населенням за царським наказом могло бути заборонене. Під час бесід цар намагався якомога більше дізнатися про стан справ у державі прибуль-

ця. Тому політичні трактати радять послам більше мовчати й слухати.

За повідомленнями історичних джерел, посол при підході до резиденції чи столиці царя деякий час очікував дозволу увійти до міста; цар міг і не пустити посла. Прийом посла відбувався зазвичай у царській раді. Відразу після прибуття посол висловлював привітання цареві й викладав дане йому доручення. Залежно від враження, яке посол справив, цар міг виявити йому пошесті чи висловити невдоволення. Послу рекомендується скромна поведінка. Посол мав за обов'язок привести відповідь, тому йому рекомендувалося жити в чужій країні, аж доки його не буде відпущено.

Затрати на спорядження посольства склалися з витрат на подарунки, на утримання ескорту посольства та на "таємні цілі". Спеціального відомства, яке відало б організацією посольської служби в Давній Індії не було. Функції ж послів виконували здебільшого вищі сановники, які діяли від імени царя.

Традиційний індійський афоризм твердив, що "устами послів говорять царі й послі вважаються недоторканими". "Артхашастра" наголошує, що послі походженням навіть з нижчих каст не можуть бути вбитими.

Індійські правителі провадили активну зовнішню політику. Вони мали зносини та вели переговори з царями інших давньоіндійських держав та держав, розташованих за межами Індостану. Посольства відряджалися найчастіше до сусідніх країн. Проте бували й випадки, коли посольства вирушали до віддалених держав. Так, Страбон пише про індійське посольство, зустрінуте Ніколаєм Дамаським в Антіохії: "У посланні стояли імена багатьох, але живими залишилися лише троє, з якими він зустрічався. Усі решта вмерли переважно від виснаження під час тривалої подорожі. Послання написано на пергаменті й свідчило, що писав його цар Пор, який хоча й владарював над 600 царями, однак високо цінував дружбу з кесарем (Августом)".

Засновник могутньої давньоіндійської держави Маур'їв - Чандрагупта (31 7-293) 305 р. зумів дати відсіч напестю одного з

наступників Александра Македонського - Селевка ІІІкатора й домігся вигідного для себе миру з ним.

За цим миром Селевк визнав Чандрагупту правителем, поступився йому завойованими Александром Македонським частинами країни. Крім того, в обмін на 500 слонів згодився навіть передати низку районів на південному сході Іранського нагір'я. Очевидна нерівноправність договору Селевка з Чандрагуптою, можливо, була викликана тим, що Селевку необхідно було забезпечити східні кордони свого царства й максимальну увагу приділити важливішій для нього боротьбі на заході.

Згодом Чандрагупта й Селевк кілька разів обмінювалися посольствами. Одним із послів, відправлених Селевком до Індії, був грек Мегасфен. Він відвідав столицю давньоіндійської держави Паталіпутру й залишив докладний опис цієї поїздки. Деякі дані з оповідей Мегасфена дійшли до нас у викладі грецького географа Страбона.

За сина Чандрагупта Біндусара були встановлені міждержавні відносини з єгипетськими Птолемеями. Римський письменник Плутарх згадує про посольство, відправлене сирійським царем Філадельфом до Індії. Між індійським та сирійським царями велося листування.

За наступника Біндусари Ашоки держава Маур'їв сягнула вершини могутності. Майже вся Індія, за винятком крайнього півдня, опинилася під владою Маур'їв. Його володіння оточувала низка залежних і напівзалежних держав. Але володіючи майже всією Індією, Ашока скромно називав себе "цар Магадхи", тобто володарем країни в середній течії Гангу. Продовжуючи зовнішньополітичний курс на встановлення зв'язків з іншими державами, Ашока, крім численних посольств, виряджав до інших країн також релігійні місії.

Незважаючи на зовнішньополітичні успіхи, царство Маур'їв мало неміцну внутрішню структуру: його основні території управлялися залежними царями та царевичами, які мали значну владу. Це й зумовило розпад держави: вже спадкоємці Ашоки розділили її, заснувавши низку незалежних держав.

У I-II ст. н. е. посольства від індійських правителів Кушанського царства прибували в Римську імперію. Імператор Август у своєму політичному заповіті відзначає: "До мене часто з'являлися послы індійських царів, чого

раніше ніколи не бачив жоден римлянин..." Про приїзди індійських послів до Августа згадує також географ Страбон. Відоме відвідання індійським посольством Римської імперії за імператора Траяна.

Давньокитайська дипломатія

У середній течії Хуанхе в другій половині II тис. до н. е. існувала держава Шан. Її вплив поширювався на інші державні утворення та племінні об'єднання Північного Китаю. Воєнні сутички з ними змінювалися періодами мирних відносин.

1122 р. племена Чжоу, що мешкали в північно-західній частині Китаю, завоювали шанців і створили досить значну державу Західне Чжоу. Вона була внутрішньо неміцною та дуже швидко розпалася під натиском північно-західних кочових племен. Доба Східної династії Чжоу включає періоди Чунь-цю ("Весни й осені"), який охоплює 770-476 рр. до н. е. та "Чжаньго" ("Протиборних царств"), що датується 475-221 рр. до н. е.

У 70-х роках VIII ст. до н. е. територія Чжоу зменшилася до розмірів столичних околиць міста Лої (сучасний Лоян). У цей час на території Китаю існувало близько 170 царств. Землі на середній течії р. Хуанхе та Великій Китайській рівнині населяли хуася. Утворені там "серединні держави" були оточені "варварською" периферією, яку займали то, мань, жун, ді, і та ін.

Хоча територія царства Чжоу була невеликою, а у військовому відношенні воно було слабким, чжоуський правитель-ван носив сакральний титул "Сина Неба". Правителі "серединних царств" шанували його як вищий релігійний авторитет Піднебесної. В період Чунь-цю чжоуський ван, використовуючи свою духовну владу, виступав як визнаний арбітр у відносинах між серединними царствами. Записки "Чуньцю" свідчать не лише про війни, але й про зустрічі царів, які закінчувалися угодами "про дружбу", "про мир". Вони скріплювалися присягою над жертвовними тваринами. Поступово виробився складний ритуал

укладання угод між державами, пов'язаних з основними чжоуськими культурами - з культом Неба та культом чжоуського вана як Сина Неба.

У міждержавних відносинах, які протягом століть набували різних форм, нагромадилася багата практика дипломатії: укладання союзів, ведення переговорів та організації розвідки. Знамениті давньокитайські військові трактати "Сунь Цзи" (VI-V ст. до н. е.) та "У Цзи" (IV ст. до н. е.) надають розвідці особливого значення. "Сунь Цзи" виділяє п'ять видів шпигунів, кожен з яких виконує свою роль. "Вони-скарб для володаря", - наголошується в трактаті. Місцевих шпигунів вербують з мешканців країни-супротивника, внутрішніх шпигунів вербують з його чиновників, зворотніх шпигунів вербують зі шпигунів супротивника, а "шпигуни смерті" використовуються для поширення в середовищі супротивника підступно неправдивої інформації. "Шпигуни життя - це ті, хто повертається з донесеннями". Особливо важливим є використання шпигунів під час війни: це та опора, покладаючись на яку діє армія.

Удільна система, яка існувала в царстві Чжоу неминуче вела до його ослаблення. В середині VII ст. посилювалося царство Ці, яке очолило коаліцію семи східних царств. Чжоуський ван був змушений визнати за цим володарем Хуаньгуном (685-643) право на зовнішньополітичні, дипломатичні дії та військові союзи й утвердити за ним особливий титул "ба" ("гегемон"). 648 р. на Чжоу напали кочівники жуни й захопили столицю Лої. Для боротьби з ним Хуаньгун створив коаліцію з семи царств. З півдня "серединним" царствам загрожувала небезпека від сильного царства Чу, правителі якого ніколи не виз-

навали сина Неба та йменували себе ванами. Для боротьби з ними ціський гегемон 656 р до н. е. об'єднав військові сили царств Сун, Вей, Лу, Чань, Сюй, Цао і Чжен. Як формальну причину для цієї війни було виставлено чуському послу таке: "Ви не представили данини пахучими травами. [І тому] жертвоприношення, здійснювані Ваном, не були забезпечені, не було на чому настояти вино. За це ми покладаємо відповідальність на Вас".

До 544 р. належить текст договору, укладеного між правителем царства Чен та союзом царств, війська яких вторгаються на його територію. Учасники угоди зобов'язувалися взаємно не забороняти вивезення зерна, не обмежувати торгівлю до невгоди іншої сторони, не потурати змовам, які замислюються проти іншої сторони, взаємно не приховувати в себе та видавати втікачів для правосуддя. Сторони зобов'язувалися надавати взаємодопомогу в разі голоду й підтримувати один одного у разі внутрішніх заколотів. Сторони домовлялися мати спільних друзів та спільних ворогів і всі зобов'язувалися "підтримувати царський дім Чжоу".

У Давньому Китаї сформувалися й певні норми міждержавних відносин у роки війни: не можна було розпочинати війну без достатнього серйозного приводу, заподіювати шкоду майну правителів та жителів, які не беруть участь у воєнних кампаніях країн. Не допускалося здійснювати арешт та покарання послів. Щоправда, вони втрачали ці привілеї, якщо порушували етикет, прийнятий у практиці міждержавних переговорів. Обмін посольств відбувався з неухильним дотриманням правил пошани. Договори укладалися за строгого дотримання ритуальної формули. Тексти договорів зберігалися при суворому нагляді в спеціальних священних місцях *минду*. Певною мірою визнавалися права нейтральних держав. Принаймні на словах, засуджувалася агресія та визнавалося право захисту слабкого.

Посилення усобиць на межі IV-III ст. до н. е. й загроза взаємного винищення окремих царств сприяли формуванню міждержавних союзів. Боротьбу між собою тепер вели не

окремі царства, а коаліції. В умовах значного поширення практики міждержавних коаліцій та союзів виникла потреба в особливому роду діяльності, пов'язаної з практикою укладання міждержавних угод як під час війни, так і в мирний час. З'являються свого роду знавці переговорної справи, що відзначалися красномовством, володіли спеціальними дипломатичними навичками, знали процедуру укладання союзів та ведення переговорів. Вони переходили з одного царства до іншого, пропонуючи свої послуги. Тодішні літописи називали таких людей промовистим терміном - "ті, хто об'єднує правителів у союзи". В період Чуньцю між окремими правителями царств було укладено не менше двохсот договорів. При дворах правителів були сановники, в обов'язки яких входило налагодження контактів з іншими державами. Спеціальні особи готували промови для послів. Ці промови попередньо обговорювалися при дворі, їм надавалося великого значення в практиці відносин між державами.

У період Чжаньго при дворах правителів царств були особливо наближені посадові особи, до обов'язків яких входило поряд з обов'язками жерця, хроніста, архіваріуса приймати всі послання, які надходили правителям з інших царств, а також готувати матеріали для наступних переговорів.

Діяльність дипломатичного характеру посіла високе місце в тогочасній суспільно-політичній думці. Відомий філософ Конфуцій ставив навчання мистецтва дипломатії на друге місце після управління царством й до числа неодмінних достоїнств "благородного мужа" включив уміння не посоромити свого правителя при виконанні посольської місії. Як правило, посольське доручення довірялося членам царського або аристократичного роду. Сам Конфуцій, як повідомляє історик Сима Цянь, брав участь у переговорах дипломатичного характеру

Посли виряджались не з письмовим, а з усним наказом правителя. Посол виступав з промовою від імені свого правителя. Красномовність, витримка, мистецтво вести переговори, знання придворного етикету відігравало вирішальну роль у забезпеченні успіху його місії. Хоча в Давньому Китаї поняття про дипломатичну недоторканність послів було відсутнім, на практиці послу висловлювалася гранична повага в будь-якому царстві. В доханьські часи посла приймали як почесного гостя. Його приймали на бенкеті у царя, який міг, наприклад, дозволити собі змагатися з послом у мистецтві красномовства. В добу Ханьської імперії церемонія прийому для посла набув принизливого характеру: їх стали сприймати як складову системи "управління варварами".

З практикою міждержавних відносин була пов'язана діяльність школи "цзун-хен". Її назва походить від найменування двох типів міжцарських союзів "цзун" - союз "північ-

південь" та "хен" - союз "схід-захід". Ця школа ставила за мету підготовку для правителів своєрідних радників з питань зовнішньої політики. Її виникнення традиція пов'язує з іменем мудреця IV-III ст. до н. е. Гуй Гунци. Вважається, що традиції цієї школи відбилися в літературному творі "Плани протиборних царств" - пам'ятці політичного красномовства, яка містить промови, що виголошувалися під час переговорів між царствами.

Більша частина III ст. до н. е. пройшла у воєнному протиборстві царств та їхніх союзів. Найсильнішими серед цих держав були царства Цинь та Чжао. 260 р. циньські війська вдерлися до володінь царства Хань, загрожуючи разом із тим і Чжао. Чжаоський володар вислав на підмогу сусідові 400-тисячне військо в район під Чанпіном (сучасна провінція Шаньсі). Протягом 46 днів тривала запекла битва між військами Чжао і Цинь, яка закінчилася поразкою Чжао. Все чжаоське військо було знищене. Після багаторічної облоги цинці захопили Ханьдань, столицю Чжао.

241 р. Чжао сформувало антицинський союз, до якого в умовах цинської агресії приєдналися царства Хань, Вей, Чу та Янь. Об'єднані сили цих царств діяли успішно. Цинські правителі за цих обставин прагнули роздмухати суперечності всередині ворожої їм коаліції. Зрештою, Цинь вдалося спровокувати зіткнення між Янь і Чжао та, втрутившись на правах арбітра, приєднати до себе стратегічно важливі території царства Чжао. Після

цього протягом 230-221рр. Цинь завоювало царства Хань, рештки царства Чжао, Вей, Чу, Янь і Ци. "Царство Цинь, — як свідчить Сима Цяй, — вперше об'єднало Піднебесну".

На території Китаю утворилася величезна імперія Цинь (221-207 рр. до н. е.). Її засновником став цинський правитель Ін Чжен (246-210), який прийняв титул "Цинь Шихуанді", тобто "Перший щонайвищий імператор Цинь".

Основним завданням зовнішньої політики Цинь Шихуанді стали завоювання. На півночі він організував походи проти кочових племен сюн-ну. Для захисту від їхніх вторгнень було споруджено Великий китайський мур від Ляодунського півострова до Ордоса. Водночас Цинь Шихуанді вів завойовницькі війни у Південному Китаї та в Північному В'єтнамі. Там його війська ціною величезних утрат домоглися успіхів, але відразу ж після смерті

володаря захоплені ним периферійні землі відпали.

207 р. до н. е. внаслідок народних повстань династія Цинь була скинута. До влади в імперії прийшла династія Хань (206 до н. е. — 220р. н. е.). Її засновником був виходець з народного середовища, повстанський вождь Лю Бан, якого згодом стали йменувати "Високим імператором", а також "надмудрим великим", "сином небесного дракона".

Стабілізувати становище в країні вдалося за царювання Веньді (179-157). Вузловою проблемою зовнішньої політики країни залишалися кочовики. *За правління імператора У Ді (140-87) ханський Китай досягнув розквіту.* У Ді приділяв значну увагу зовнішньополітичним проблемам, насамперед проблемі сюн-ну, які активізувалися на північних кордонах.

Експедиція Чжан Цяня. Започаткування Великого шовкового шляху

Протягом тривалого часу Китай перебував в ізоляції від інших країн Заходу. На перешкоді налагодженню торгових, культурних та політичних відносин стали розлогі пустелі та високі й майже позбавлені проходів, важкоздоланні гори. Крім того, протягом століть

регулярному спілкуванню навіть із ближчими країнами перешкоджали набіги ворожих кочових племен. На сході по Тихому океану китайці майже до кінця I ст. до н. е. не здійснювали далеких плавань. До 115 р. до н. е. Китай був відокремлений від Заходу незримою стіною.

Нарешті, за часів правління імператора У Ді вдалося прорвати блокаду, а потім, протягом наступного століття її зовсім ліквідувати. "Дім Хань тоді думав про засоби щодо знищення гунів", - зазначав славетний китайський історик Сима Цянь. Сміливий прорив блокади був задуманий самим імператором, а його спритним виконавцем був китайський воєначальник і мандрівник Чжан Цянь. Діяльність Чжан Цяня була описана його сучасником, Сима Цянем приблизно в 90 р. до н. е.

Перша подорож Чжан Цяня на захід тривала понад 12 років, з 138 до 126р. до н. е. Але гуні захопили посольство, доправили його членів до свого володаря-шаньюя, який обурювався тим, що китайське посольство пересувалося через його володіння: "Юечжі [китайська назва саків-масагетів, що жили на північ від Хіви] від нас на півночі; за яким же правом дім Хань відправляє туди посланника? Якби я захотів відправити посланника до Юе [володіння в Східному Китаї], то чи згодився б на це моє бажання дім Хань?" Таким чином Чжан Цянь на десять років опинився в полоні в гунів. Але зрештою, йому вдалося втекти від гунів до країни Давань (Ферганська долина). Звідти правитель Даваню згодився доправити Чжан Цяня під супроводом до володарів Кангюя, тобто до Хорезму, а звідти -до Юечжі. Дорогою назад він був знову заарештований гунами, однак, скориставшись усю

бицею в орді після смерті шангюя, зумів втекти до Китаю. Чжан Цяню вдалося зав'язати важливі торговельні зв'язки в Бухарі, Самарканді й Бактрії. Чжан Цянь вирушив у подорож, маючи з собою у складі посольства понад 100 осіб, але повернулися до Китаю лише двоє. Чжан Цянь зібрав чимало відомостей про держави та народи, розташовані на захід від гунів. Вони стосувалися особливостей політичного устрою цих держав, господарства, війська, шляхів доправлення посольств до цих країн.

Імператор з ентузіазмом поставився до повідомлень Чжан Цяня й розпорядився відправити посланників на захід чотирма різними дорогами, але вони були затримані північними кочівниками. Це ще раз доводило, що без перемоги над кочівниками просування на Захід було неможливим. 123 р. Чжан Цянь взяв участь у поході проти гунів разом із полководцем Ван Цинюем. Оскільки він "знав місця, де було вдосталь трави й води, то військо ні в чому не знало нестачі", і він був би нагороджений князівським саном. Під час походу проти кочівників наступного року він був у числі керівників експедиції. Проте гуні оточили частину китайського війська й воно загинуло. Чжан Цянь потрапив у немилість, втратив усі свої нагороди та звання. Але в 121-119 рр. до н. е. гуні були розбиті, а їхній вождь потрапив у полон. Вони були вимушені підкоритися китайському імператорові. Тепер шлях на Захід був відкритий. Лише після підкорен-

ня гунів, тобто зі 115 р. стало можливим спожити плоди діяльності Чжан Цяня.

І тоді знову згадали про Чжан Цяня. Імператор відрядив його до західних країн, щоб налагодити з ними торгові стосунки та заручитися з ними союзом проти кочівників, які населяли області, розташовані між Китаєм і західними країнами. Нова подорож зайняла, ймовірно, 2-3 роки. Цього разу Чжан Цянь відправився в область Ілі до народу усунь і звідти послав уповноважених до народів, які жили вздовж течій річок Аму-Дар'я й Сир-Дар'я, до парфійців і навіть до Індії. Пропозиції про встановлення торговельних зв'язків скрізь мали відгук. *115р. до н. е. було відкрито шовковий шлях, який вів до народів Передньої Азії й Європи.* Товарообмін швидко досяг значних розмірів. Імператор У Ді був саме тим діячем, який міг енергійно й у широких масштабах закріпити досягнутий успіх.

101 р. до н. е. У Ді, зібравши значне військо, підкорив Фергану та обклав підкорені країни даниною. З народом усунь на річці Ілі У Ді встановив дружні відносини й пов'язав усунського правителя родинними узами. Китайський імператор відправив своїх вивідувачів далі на Захід: до Тигру й до столиці Парфії.

Наступникам У Ді вдалося зберегти залишену ним спадщину лише протягом кількох десятиріч. Через п'ятдесят років за імператора Юань Ді, зносини з Заходом занепали: з 48 р. до н. е. сухопутна торгівля стала помітно згасати й повністю припинилася в 20-х роках до н. е. Внаслідок заворушень в Таримській впадині, занепали й зв'язки з Індією через перевали Гіндукушу. Лише у 80-х рр. н. е. ці зв'язки знову досягають піднесення.

У творі Сима Цяня повідомляється про посольства, які китайський володар виряджав

до західних країв за часів Чжан Цяня. Імператор любив ферганських коней і посланники до країни Давань йшли один за одним. "З посольств, які виряджалися до зарубіжних держав, великі склалися з кількох сот, а малі склалися не менше як із ста осіб... Китайський двір в окремі роки виряджав до десяти, а в інші - п'ять-шість посольств. Посланники відправлялися з окремих держав через вісім або дев'ять, а з ближчих - через кілька років". Посольства одержували утримання від держави. Невід'ємною складовою тодішніх відносин між володарями була "дипломатія подарунків". Так, володар кочовиків з берегів Сир-Дар'ї надіслав 1000 коней, "щоб одержати дружину з Дому Хань". Але в суто китайських традиціях зовнішньої політики, імператор відправив до нього "князівну зі свого роду з найменуванням Гянь-ду царівни".

Пишнотою зустрічі посольства володарі східних країн намагалися продемонструвати власну могутність. Сима Цянь повідомляє, що коли до Парфії (Аньсі) прибуло перше китайське посольство, то аньсійський володар назустріч йому вислав на східний кордон загін у 20 тисяч кінноти. Коли китайський посланник вирушив у зворотню дорогу, то аньсійський володар відправив слідом свого посланника, щоб той побачив "величність і могутність китайського Двору". Зарубіжним гостям у Китаї було дозволено оглядати державну скарбницю та сховища дорогоцінностей, "і вони дивувалися, бачачи неймовірне багатство Двору". Посланники північно-західних зарубіжних держав при китайському дворі, як пише Сима Цянь, змінювали один одного. Налагодження жвавих дипломатичних зв'язків з сусідніми й далекими країнами включало Китай до світової мережі міжнародних зв'язків.

Дипломатичні зв'язки країн Далекого Сходу

Приблизно тоді ж, коли за імператора У Ді були відкриті сухопутні шляхи на Захід, перші китайські кораблі, ймовірно, знайшли шлях до Індії, зв'язок з якою через посередництво малайських "варварських кораблів" існував, можливо, вже з 300 р. до н. е.

За літописом, у I ст. між китайським імператором та володарем далекої країни Хуанчі відбувся обмін цінними подарунками. Країна Хуанчі, ймовірно, за все, знаходилася на Коромандельському березі Індії на південний захід від сучасного Мадраса. Відповідно до

доктрини зовнішньої політики Китаю, його володарі свої дари називали подарунками, а одержані ними від іншої сторони -даниною. Найважливішим із дарів, одержаних з Хуанчі, був живий носоріг. Слід мати на увазі, що при дипломатичних зносинах в давнину, як і в середні віки, принесення в дар зарубіжним володарям дивоглядних тварин відіграло значну роль. Ще римський імператор Август під час свого перебування на Самосі в 20 р. до н. е. одержав від індійського посольства серед інших дарів також тигра та пітона.

Найдавніше японське посольство прибуло до Китаю в 57р. н. е. В китайських літописах згадується передача як подарунка печатки зі стрічкою від китайського імператора. Передача китайськими імператорами закордонним послам таких золотих печаток, огорнутих шовковими стрічками, мала особливе значення. Вручення медалі було символом забезпечення захисту з боку Китаю і встановлення його суверенітету. Такі печатки вручалися й пізніше японським послам, коли вони з'явилися при дворі китайського імператора. Від них, імовірно, ретельно приховували символічне значення подібного акту, яким проголошувався суверенітет Китаю над Японією та низведення останньої до становища васала. Таким чином, хоча в Японії про це нічого не було відомо, країну Во (так тоді в Китаї іменували Японію) з 57 р. до н.е. і надовго стали вважати державою, що перебувала під вер

ховною владою Китаю.

Знаменно, що лист, написаний 607 р. японським володарем китайському імператорові, був залишений без відповіді, оскільки він починався такими словами: "Син неба, правитель країни, де сонце сходить, посилає цього листа синові неба, правителіві країни, де сонце заходить". За поняттями китайців "васал" цим листом незаконно поставив себе на один ступінь із "сином неба". Протягом тривалого часу японців у Китаї називали "вону", що означає "карлики-раби". В цьому виявилася пихатість китайського імператора щодо японських васалів. Ця назва вживалася доти, аж доки через декілька століть, за їхньою наполегливою вимогою, для Японії було запроваджено новий, увічливіший вираз "Жибеньго", тобто "країна сонця, що сходить", звідки й пішло слово /ярая—Японія.

Розвиток морських зв'язків між Китаєм та Індією, в яких Ява відіграла роль транзитної бази, сприяв встановленню дипломатичних зносин між Явою й Китаєм. 132 р. цар Деваварман направив посольство з дарами до двору китайського імператора. Давні літописи Ханьської династії називають ці подарунки "даниною". Китайський імператор спробував і цього разу вручити послам золоту медаль із шовковою стрічкою - символ суверенітету над Явою, так як він це робив з першими послами Японії.

Після 132 р. посольства з Яви припинилися на тривалий час. Аж у V ст. вони неодноразово повторювалися.

Ідеологія зовнішньої політики Давнього Китаю

У період Чуньцю створюється низка вчень і доктрин, що стосувалися теорії й практики міждержавних відносин. У них викладено уявлення про протилежність "серединних царств" - "хуася" та "варварів". Теоретично вважалося, що з "варварами" не можна йти на жодні угоди ("варвари - це шакали й вовки, їм не можна довіряти"), однак на практиці такі угоди все ж укладалися. Перша офіційна згадка про союз царств з кочовими племенами належить, за переказом, до 780 р. до н. е. З іншого боку, під загрозою вторгнення ді з

півночі, жунів із заходу, мань з півдня і хуайїзі сходу хуасяські царства вступали одне з одним у військові коаліції під гаслами: "Відсіч варварам" та "Захист Сина Неба".

Чжоуська доктрина про Сина Неба як світовпорядника й владуку Всесвіту лягла в основу вчення Конфуція (551-479) про винятковість мешканців "серединних царств" і про вроджену неповноцінність "варварів". Це вчення було викладене в конфуціанських трактатах "Чжоулі" ("Ритуали Чжоу") та "Ліцзи" ("Записки про ритуали") та інших. Воно вчи-

нило істотний вплив на теорію та практику міждержавних відносин давнього Китаю. Близькі й дальні народи та царства повинні були виражати Синові Неба покору як Повелителіві Всесвіту. Непокора вану розглядалася як злочин. Відмова від підношень йому чи їхня затримка означала розрив відносин з царством Чжоу й розглядалася ваном та його оточенням як порушення волі Неба. Це вимагало покарання - карального походу, в якому на боці Сина Неба брали участь союзні з ними царства. У відносинах Ханьської імперії з сусідніми народами значну роль відігравала концепція, багато в чому успадкована від попередньої епохи, коли давньокитайськими ідеологами була висунута концепція культурної вищости мешканців "серединних царств", що населяють центр Всесвіту, над оточуючим світом "варварів чотирьох країн світу". Всі сусідні народи та племена розглядалися офіційною ханьською конфуціанською доктриною як невід'ємна периферійна частина Піднебесної імперії, як раби за природою. Їхній священний обов'язок полягав у беззаперечній покорі Синові Неба - єдиному законному володареві й "світовпоряднику Всесвіту".

Важливою складовою політичного процесу "світовпорядження" були "приїзди варварів" до двору імператора. Вони розглядалися як показник більших чи менших "успіхів у загальній справі світовлаштування". Неабияку роль у цій системі регулювання відігравали "знамення з небес", які "засвідчували настання повної гармонії".

Концепція відносин, що існували в *епоху Чжоу (XI ст.—256р. до н. е.)* між правителями всередині Китаю, була використана для інтерпретації зовнішньополітичних відносин Китаю з іншими державами в період правління Хань. При переході від епохи Чжоу до часу правління імперій Цинь та Хань змінилася політична ситуація, але практично залишилася незмінною ця офіційна концепція влаштування світу.

Коли ж схема "світовпоряджувальної монархії" виявилася неконструктивною для застосування в сфері міждержавних відносин, в неї вводилися форми рівноправних відносин,

які сформувалися в період Чуньцю - Чжань-го. Але ці пізніші форми тим не менше підпорядковувалися основному теоретичному принципові унікальності статусу імператора в світі як посередника між небом і людьми.

Однак конфуційська концепція нерідко вступала в суперечність з реальним характером відносин давньокитайської імперії з оточуючими народами й державами. Так, 177 р. імператор Веньді уклав договір про братерство з північними сусідами сюн-ну (хунну), які ввесь час непокоїли Піднебесну. Він дозволив частині сюн-ну розташуватися в районі Ордоса, тобто на землях Піднебесної на південь від стіни.

Межі об'єднаного Китаю приблизно збігалися з межами територій, на яких можливими були традиційні китайські методи обробки землі. На захід лежали гори Тибету, на півночі простягалися степи, придатні лише для кочового скотарства, а на північному сході — лісисті землі Маньчжурії.

Це ще більше зміцнювало уявлення китайців про свою країну як про Серединну державу. Зримою втіленням протистояння землеробської "цивілізації" скотарському й мисливському "варварству" став Великий мур.

Цей "ізоляціоністський" підхід коренився в самих уявленнях китайців про ієрархічну нерівноцінність простору. На їхню думку, території поза межами Серединної імперії були настільки нікчемними, що за них не варто було й воювати й не було необхідності їх освоювати.

"Універсалістський" підхід трактував державу як велику патріархальну китайську "сім'ю", в якій панує строга ієрархія і главою якої є імператор. Необмежене "перетворюючи варварів", така "сім'я" здатна була вмістити в себе всіх нових "членів", зобов'язаних беззаперечно коритися імператорові-батьку.

Коли Китай мав справу з державами або племенами, над якими не в змозі був установити ефективний контроль, але які одночасно не становили для нього загрози, застосовувався принцип "тримати на ослабленому по-відку, не припиняючи зносин". Суть його полягала в тому, щоб приймати послів від таких

держав і племен, не намагаючись установити над ними панування або контроль. Візити ж подібних посланців можна було тлумачити як "надання данини".

У складнішому становищі китайська дипломатія опинялася в ті періоди, коли їй доводилося мати справу з потужним та серйозним ворогом, який загрожував країні. Як правило, проти сильних супротивників правителі Китаю намагалися використовувати принцип "за допомогою варварів придушувати варварів".

Однією з особливостей давньокитайських традицій у зовнішній політиці стала специфічна система розробки далекосяжної стратегії зовнішньої політики, в основі якої лежало врахування попереднього досвіду, зафіксованого у вигляді спеціальних моделей поведінки - стратагем. Стратагемність зародилася в глибоку давнину й була пов'язана з прийомами військової та дипломатичної боротьби. Величезний вплив на теоретичну розробку стратагемності вчинив видатний військовий мислитель Давнього Китаю Сунь Цзи, автор трактату "Про військове мистецтво". Під літературно-філософським псевдонімом Сунь Цзи, ймовірно всього, виступав видатний полководець-"стратагемник" Сунь Бін, який жив у IV ст. до н. е. в давньокитайському царстві Ці. Протягом тисячоліть китайські полководці складали стратагеми для взяття фортець й досягнення успіху у військових кампаніях.

Стратагеми складали не лише полководці. Політичні вчителі й наставники царів були майстерними і в управлінні цивільним суспільством, і в дипломатії. Все, що вимагало виграшу в політичній боротьбі, потребувало, на їхнє переконання, стратагемного підходу. Дипломатичні стратагеми становили собою націлені на розв'язання значного зовнішньополітичного завдання плани, розраховані на тривалий період, які відповідали національним та державним інтересам. У дипломатії поняття стратагемності розкривається як сума цілеспрямованих дипломатичних і військових заходів, розрахованих на реалізацію довготривалого стратегічного плану, що забезпечує розв'язання кардинальних проблем зовнішньої політики держави.

Стратагемність - це сплав стратегії з умінням розставляти приховані від супротивника пастки. В Китаї за декілька століть до нашої ери вироблення стратегічних планів - стратагем - увійшла в практику і стала свого роду мистецтвом. Знання давніх стратагем, складання хитромудрих планів стало в Китаї традицією, причому не лише традицією політичного життя, що стосувалася дипломатії чи війни, але й побуту.

У Китаї на всіх рівнях звикли з належною повагою ставитися до стратегії й розробленими стратегіями планам. У багатьох сферах життя всюди йшло змагання в складанні й реалізації стратагем. Стратагемність стала рисою національного характеру, особливістю національної психології. Вміння стратегічно мислити, складати довгострокові плани як на державному, так і на особистому рівні, прораховувати ситуацію на достатню кількість ходів наперед і вживати стратагемні пастки для досягнення успіху стали характерною рисою китайців. У Давньому Китаї велике число придворних вчених, філософів займалися складанням стратагем. Ці професіонали пропонували свої секретні плани правителям царств або князям, здатним оплатити інтелектуальну послугу. Стратагемність була серйозною зброєю китайських політиків, військових, дипломатів.

Даючи рекомендації своїм читачам. Сунь Цзи вперше описав певний стереотип поведінки, який можна назвати абеткою стратагем-ника. "Якщо ти й можеш що-небудь, — наставляв великий стратег, - показуй супротивникові, що не можеш; якщо ти й користуєшся чим-небудь, показуй йому, начебто ти цим не користуєшся; хоча б ти й був близько, показуй, начебто ти далеко; хоча б ти був далеко, показуй, що ти близько; замануй його вигодою; приведи його в розгубленість й бери його; якщо в нього все повно, будь напоготові; якщо він сильний, ухиляйся від нього; викликавши в ньому гнів, приведи його в стан розладу; набувши смиренного вигляду, виклич в ньому самовдоволення; якщо його сили свіжі, втоми його; якщо його лави дружні, роз'єднай; нападай на нього, коли він не готовий, виступай, коли він не сподівається".

Давньокитайська дипломатія мала розроблену систему стратегії та методів здійснення зовнішньої політики. У ній відбилися харак-

терні риси світосприймання, релігії, ідеології, культури та величезний практичний досвід взаємин з іншими державами й народами.

Витоки міжнародних відносин сягають тривалої традиції взаємодії між племенами та союзами племен, які воювали, вели переговори та уклали союзи. З виникненням перших державу долинах Дворіччя та Нілу почали складатися й відносини між ними; спочатку епізодичні, а з кінця III тис. до н. е. — систематичні; з часом вони набувають форм міждержавних договорів. Договори про союз і взаємодопомогу, про нейтралітет та обмін спірними територіями, про порядок поділу воєнної здобичі, про видачу втікачів, про правила торгівлі та контролю над каботажним плаванням свідчать про розширення сфер міжнародної взаємодії та її міжнародно-правове регулювання.

Головними засобами забезпечення договорів у давнину вважалися здійснення магічних обрядів, присяги та видача заручників.

Найуживанішими методами міждержавних відносин стародавніх держав були натиск, погроза, застосування сили й війна та широко розбудована система шпигунства, яке охоплювало не лише військову, а й політичну сферу. Відраджень посольств до інших країн, дипломатичне листування, договори й зустрічі між монархами — такими були форми тодішньої дипломатії.

У системі міжнародних відносин щораз важливішої ролі набувають посольства. Формується їхній статус (ранги послів, поняття недоторканності посла, градація посольств відповідно до статусу держави), розробляється процедура прийняття посла.

У дипломатичній практиці Давньої Індії та Китаю були розроблені правила посередництва й звернення до третейського розгляду. Політика-правова думка цих країн багата розробкою важливих проблем тогочасних міжнародних відносин, у т. ч. міжнародного права, функцій і статусу посла. Багатою й своєрідною була переговорна практика держав цих регіонів.

При палацовому управлінні володарів Китаю існували відомства закордонних справ, які опікувалися питаннями церемоніалу, збереження договорів, оголошення війни.

Література

* На рiках вавiлонських: з найдавнiшої лiтератури Шумеру, Вавiлону, Палестини/Упорядник М.Н. Москаленко; Авт. передм. I.М. Дьяконов.— К.: Днiпро, 1991.—398с.

* Хрестоматия по истории Древнего Востока: В 2 ч.—М.: Высш. шк., 1980.-4.¹-С. 63-90,211-219; 4.2-С. 17-38.

"" Хрестоматия по истории Древнего Востока. - М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1997. -400 с.

*ГомбрихЭ. История искусства.-М.: 000 «Издательство АСТ», 1998.-688 с.

* ЗенгерХ. Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. Знаменитые 36 стратегем затри тысячелетия. - М.: Издательская группа "Прогресс", "Культура", 1995. - 384 с.

* Исаева М. В. Представление о мире и государстве в Китае в III—VI веках н. э. (по данным "нормативных историоописаний"). - М.: Институт востоковедения РАН, 2000. - 264 с.

* История дипломатии: В 5 т. - Т. I. - М., 1959. - 806 с.

* История Востока: Т. I.: Восток в древности. - М.: Издат. фирма "Вост. литература" РАН, 1997.- 688 с.

- * История Древнего Востока: Зарождение древнейших обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации: Ч 2: Передняя Азия - Египет. - М.: Наука, 1988. - 623 с.
- * История Китая: Учебник / Под ред. А.В.Маликсетова.-М.: Изд-во МГУ, 1998.-738 с.
- * МаккуинДж. Г. Хетты и их современники в Малой Азии.-М.: Наука, 1983.-С.34-61.
- * Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. - М., 1987. - 308 с.
- * *Перепёлкин Ю. Я.* История Древнего Египта. - СПб.: "Летний Сад" - Журнал "Нева", 2000.-560 с.
- * *СадаевД. Ч.* История древней Ассирии. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1979. - 247 с.
- * *СолкинВ.В.* Египет: вселения фараонов.-М.: Алетейа, Новый Акрополь, 2001.-448 с.
- * *Хенинг Р.* Неведомые земли. - М.: Издательство иностранной литературы, 1961. - 516 с.
- * *ХинцВ.* Государство Элам.-М.: Наука, 1977.-192 с.
- * *BreuerS.* ImperienderAlten Welt. -Stuttgart; Berlin; K6ln; Mainz: Kohlhammer, 1987.-272S.
- * *Chattopahyay B.D.* A survey of historical geography of ancient India. - New Dehli: Manisha, 1984.-11.97p.
- * *Gurney O.K.* The Hittites. - Lnd.: Penguin Books, 1990. - XI, 214 p.
- * *Otto E.* Ogypten: DerWeg des Pharaonenreiches. - 5. Aufl. - Stuttgart; Berlin; Koln; Mainz: Kohlhammer, 1979.-287S.
- * *Tung Chi-ming.* An outline history of China. - Peking, 1959. -469 p.

Давньогрецька дипломатія

- *Міжнародні відносини в Егейсько-Малоазійському світі в другій половині II тис. до н. е.*
- *Міждержавні відносини та дипломатія в архаїчній Греції.*
- *Форми міжнародних зв'язків у давній Греції.*
- *Греко-перські війни.*
- *Каллієвмир 449 р. до н. е.*
- *Дипломатична боротьба в епоху Пелопоннеської війни.*
- *Піднесення Македонії. Експансія на півночі Егеїди.*
- *Втручання Македонії в грецькі справи. Коринтський конгрес.*
- *Перський похід Александра. Механізми його успіху.*
- *Дипломатія Александра Македонського в Центральній Азії та в Індії.*

Міжнародні відносини в Егейсько-Малоазійському світі в другій половині II тис. до н. е.

З середини XV ст. до середини XIV ст. до н. е. спостерігається зміна етнокультурної ситуації в Егеїді: захопивши Крит, ахейці відразу ж поширили свою експансію на східноегейські острови й прибережні міста, насамперед Мілет, а далі протягом століття утвердилися в ряді пунктів на східноегейському узбережжі. До середини XIV ст. до н. е. обабіч Егеїди звучала грецька мова, а в Анатолії утвердилася грецька культура й ахейський стиль життя.

Але в цей час в Анатолії існувала велика держава, яка мала відверто гегемоністські претензії на півострові — Хетське царство. Хети, починаючи з епохи Давнього царства (XVII-XV ст. до н. е.) були глибоко зацікавлені в справах Західної Анатолії. Тому утвердження ахейців у Малій Азії неминуче вело їх до зіткнення з хетами. У протистоянні Аххіяви (тобто Ахейської Греції) та Хетського царства виявилася певна історична неминучість пері-

*Над заголовком: сцена битви. Зображення на кришці амфори
Праворуч: Геродот*

одичного зіткнення в давнину в прибережній смузі Східної Егеїди держав, що втілювали принципи морського й континентального владарювання.

Впливовою державою в міжнародних відносинах регіону певний час була й Арца-ва, розташована на південний захід від Хатгі. Наприкінці XV ст. до н.е. племена касків з півночі й північного сходу та міцніюча Арца-ва, об'єднавши свої зусилля, вчинили нищівний удар на внутрішні райони Анатолії, контрольовані хетами. Навіть саму столицю держави м. Хаттусу було спалено.

Про "знищення" країн Хатгі свідчить і листування єгипетського царя Аменхотепа III на 20-му році його царювання з царем Арцави Тархунарадом. Приводом для листування стала пропозиція, що надійшла від фараона, дати йому в дружини доньку царя Арцави, передана йому в усній формі царем фараона. Тар-хунарад просить підтвердити цю пропозицію листом, складеним хетською мовою й Аменхотеп відправляє відповідного листа. При цьому в посланні фараона констатується повне зруйнування Хетської держави. Він висловив побажання вступити в контакт також з представниками країни касків. Одруження Амен

хотепа на доньці царя Арцави означало пряме визнання цієї країни на межі XV-XIV ст. до н. е. провідною силою в Анатолії, що заступила місце Хетської держави, що загинула. Другою за значенням силою виявляються каски. Але Аменхотеп помилився. Через декілька років даровитий полководець хетський цар Суппілуліума, напруживши сили своєї держави, розірвав суцільний фронт ворогів і, відкинувши касків на північ, а війська Арцави на захід, здійснив потім вдалі походи до Сирії, знову домігся піднесення Хетської імперії до рангу однієї з найзначніших держав Сходу.

У боротьбі за владу над Західною Анатолією Хетське царство досягло серйозного військового та дипломатичного успіху. Хетам були підпорядковані практично всі відомі для цієї епохи місцеві держави. Практично всі вони підтримали хетського царя у війні проти Єгипту, яку розгорнув Муватталі (1315-1296) на території Сирії. В тексті договору Муватталі з посадженим ним у Вілусі правителем Алакандусом передбачається надання хетському цареві допоміжних військ в разі війни з Єгиптом.

Хети вели війну з Аххіявою за Вілусу (Трою): "Ми, цар країни Хатгі і я, через цю країну Вілуса у ворожнечі були ми..., і він мене щодо неї умиротворив, і ми... уклали договір", зазначає одне з хетських джерел. Війська хетів наприкінці XIV-на початку XIII ст. двічі брали участь у війнах, що стосувалися Вілуси. Ця війна не принесла хетському цареві успіху. Він був вимушений згодитися з вимогами царя Аххіяви, і договір між ними був підписаний на умовах, якими супротивник міг визнати себе цілком задоволеним. Аххія-ва завдала удару у відповідь і в результаті боротьби на вілуській землі змогла відновити й зміцнити свій вплив у цьому важливому для себе регіоні.

Хетський цар Хаттусілі III доклав значних зусиль до розв'язання спорів з сусідами. Вони завершилися повним успіхом: за цього царя відносини хетів з Єгиптом, а з іншого боку - з володаркою морів Аххіявою стали основою миру й порядку у всьому Східному Середземномор'ї.

В егейсько-малоазійському регіоні сформувалися певні правила дипломатії. Так, за хетським звичаєм, вищою гарантією безпеки послові, вважалося вручення йому хліба й вина: це виключало заповідання тому, хто їх одержував, будь-якого зла. З документів хетського архіву видно, що вручення прибулим послом подарунків вважалося прийнятим знаком увічливості.

У міжнародних відносинах чітко визначилася ієрархія держав. Покажемо у цьому є текст договору хетського царя Тудхалії IV (1265-1235) зі своїм васалом сарком Амурру, яким він покладає на васала дотримуватися політики хетського царя щодо інших великих держав. Царкові Амурру дається припис щодо того, яку позицію він має займати, маючи справу з цими державами: "Коли цар Єгипту Моєму Сонцю друг, нехай буде він і тобі друг. Коли ж він Моєму Сонцю ворог, нехай буде він і тобі ворог..." і т. ін. У договорі чітко відрізняються ті великі царі, відносини з якими можуть змінюватися як в кращий, так і в гірший бік: до них належать царі Єгипту й Вавилонії. З іншого боку, за словами Тудхалії, цар Ассирії є йому постійним ворогом і правитель Амурру не має права підтримувати з ним навіть торговельних контактів. Так само й відносини між царем Хаттуси й правителем

Мілаванди (Мілету) трактуються як звичайні зв'язки між "батьком" і "сином", тобто між сюзереном і васалом. Схоже, що в роки правління Тудхалії під егідою Хетської держави опинився Кіпр та ахейці Мілаванди-Мілета.

Тудхалія IV зіткнувся з новою для хетських царів ситуацією "вакууму влади" на заході Анатолії через різке послаблення впливу Аххіяви в цьому регіоні. Цар Аххіяви викреслюється з переліку "великих царів", могутність яких Тудхалія вважав рівною своїй. Археологія свідчить про те саме: приблизно на 1240-і роки до н. е. припадає нашестя народів "варварської кераміки" на Мікенську Грецію та руйнування в Мікенах, Тиринфі, Пілосі. Це ослаблення Аххіяви дослідники пов'язують із великими міграціями, що призвели до зміни політичної ситуації в Егейсько-Малоазійському регіоні.

Схоже, проте, що в цей час цар Мікен намагається підтвердити знову свою присутність в політичному житті Анатолії. До Хаттуси відправляється лист, який нагадує хетському цареві про давні договори хетів з Агагамунасом. У ці ж роки хетські аналі фіксують подію, що була, з точки зору греків, початком Троянської війни, яку вели мікенські царі з династії Атридів. Цар Аххіяви з військом висаджується в цій країні поблизу Вілуси-Ілію-на. Слідом за цим ахейці беруть участь у ве-

ликій міграції, в ході якої й було зруйновано м. Трою. Таким чином, боротьба за Троаду завершилася зі знищенням цього міста наприкінці 1230-х чи вже в 1220-х роках до н. е.

Одна з хвиль міграції відбита в написах Рамсеса III, що належать до восьмого року (1191/1177 р. до н.е.) його правління. У них ідеться про грізну змову "північан" на їхніх островах, про їхню тверду переконаність у здійсненості їхнього грандіозного плану, який і справді змінив карту Передньої Азії. Рамсес III повідомляє, що на своєму шляху мігранти розтрощили країну Хатті, Кархемиш, Арца-ву, Аласію-Кіпр. Хапуса лежала в руїнах, завойовники розбили свій стан у доценту спустошеному ними Амурру. Прикметно, що в єгипетських джерелах згадується й про зближення й підтримку між Єгиптом та Хатті в умовах

нашестья "народів моря". Свідченням досягнутого в ці роки взаєморозуміння між Єгиптом та Хетською державою була відправка фараоном Мернептахом в рік його перемоги над союзом лівійців та "північан" значної кількості пшениці як "продовольчої допомоги" в країну Хатті, де розпочався голод.

Війська Рамсеса III з величезним напруженням відігнали ці полчища від кордонів Єгипту. Тим часом на сторінках Старого Заповіту згадуються войовничі філістимляни, що дали назву Палестині. Вона походить від імені пеластів з Епіру, що воювали в складі "народів моря". Після цього розгрому шляхи "народів моря" розійшлися. Так, відомо, що племена шардаа відступили спочатку до Лівії, а звідти - до Сардинії, яка одержала цю назву від їхнього етноніма.

Міждержавні відносини та дипломатія в архаїчній Греції

Падіння мікенської цивілізації на межі XIII-XII ст. до н. е. під натиском північно-західних греків й суміжних народів радикально змінило процес історичного розвитку Греції. Етнічна й політична карта країни цілком перекроїлася й до X ст. в основному склалися ті територіально-етнічні області, які й визначили надалі лице власне історичної Греції.

Для позначення післямікенського періоду XI-IX ст. до н. е. часто вживається термін "темні століття".

Період від VIII до VI ст. прийнято

називати часом архаїчної Греції.

В цей час сформувалися основні державно-політичні одиниці Давньої Греції— поліси, які вступали в складні, часом драматичні відносини

Амфора із зображенням сцени битви

один з одним, формували політичні та релігійно-політичні союзи (амфіктіонії), виряджали посольства, укладали договори, залучали до виконання третейського суддівства поліси, на безсторонність яких сподівалися під час вирішення конфлікту. Нарешті, в цей час міжнародні відносини грецьких полісів значно розширилися в ході великої колонізації в Західному Середземномор'ї, в Тракії (Фракії), Пропон-тиді та на берегах Понту.

Цей процес формування міждержавних відносин та дипломатії можна простежити на прикладі відносин кількох полісів Середньої Греції - Мегар, Коринта (Коринфа), Атен (Афін), Халкіді та Еретрії, в які втягувалися й інші грецькі держави.

Однією з небагатьох подій архаїчної Греції, що відбилися в джерелах, була Лелантська війна, яка вибухнула на ґрунті конфлікту Халкіді й Еретрії через Лелантську долину, що розділяла ці міста. Долина була відома своїми копальнями, де видобувалася мідна й залізна руда. Для обох міст долина була цінна й своїми родючими землями.

Конфлікт невдовзі набув загальногрецьких масштабів і перетворився на боротьбу за переділ сфер впливу між провідними тогочасними грецькими полісами. Союзниками Хал-

кіді в цій війні були тессалійські міста й Коринт. З іншого боку, Мегари наприкінці VII ст. мали гострий прикордонний конфлікт з Коринтом, тому вони зблизилися з Еретрією.

Розпочавшись на Евбеї, конфлікт дуже швидко поширився й на райони колонізації, де інтереси ворогуючих сторін стали продовженням боротьби між метрополіями. Основним предметом спору у VIII ст. до н. е. були Італія й Сицилія, а також шляхи, що вели до них. На ранньому етапі колонізації там утвердилися Халкіда й Коринт, які зуміли закріпити за собою стратегічно важливі пункти, зокрема, поставити під свій контроль Керкіру й Мессанську протоку, а також зайняли найзручніші й перспективні місця для своїх колоній. Очевидно, що противникам Халкіди й Коринта доступ в ці райони був закритий.

Цей тривалий конфлікт закінчився в середині VII ст. до н. е. перемогою Халкіди та її союзників як в метрополії, так і в районах колонізації на Заході. Поразка Еретрії та її союзників, зокрема, Мегар, які зазнали невдачі в колонізації на Заході, змусили їх звернути свої зусилля на тракійське узбережжя та на береги Пропонтиди. Союзницькі відносини Мегар і Мілета були причиною того, що в другій половині VIII - на початку VII ст. Пропонтида й зона чорноморських проток стає сферою виняткового впливу Мілету й Мегар.

Приблизно в 660 р. до н. е. на берегах Босфору біля бухти Золотий Ріг у стратегічно важливому місці мегарці заснували колонію Візантій¹, якій судилося відіграти блискучу роль в історії.

Прикметне, що з Лелантською війною так чи інакше пов'язане зростання впливу Дельт як загальногрецького святилища й оракула. В цій війні Дельти (Дельфи) були пов'язані з халкідською групою полісів. Святилище, яке підтримало цю групу полісів-переможців розділило й славу переможців. Дельти, що стали відомими в зв'язку з успішним виведенням колоній до Італії й Сицилії, стають найпопу-

¹ Походження назви міста, за однією з версій, пов'язують з ім'ям провідника мегарських колоністів і засновника міста - Візанта. Інші версії пов'язані з тракійськими коренями імені Візант.

лярнішим консультативним центром для всіх міст метрополій у Греції. До Дельт часто зверталися грецькі поліси напередодні важливих зовнішньополітичних акцій та дипломатичних заходів.

У середині - третій чверті VIII ст. до н. е. відбулося завоювання частини мегарських територій Коринтом. Завдавши поразки мегарцям, коринтяни нав'язують їм договір, за яким Мегари втрачають майже третину території. Крім того, мегарці були вимушені згодитися з принизливою умовою про випровадження плакальників на погребні церемонії до Коринта, визнаючи тим самим свою поразку. Ця втрата спричинила загострення соціально-економічного становища в Мегариді, наслідком чого стала відправа до Сицилії загону переселенців (727 р. до н. е.).

Однак і після цього Мегари зберегли статус морської держави й брали участь у політичному й культурному житті Греції. Через деякий час відбулося вигнання коринтських послів і звільнення мегарців від умов договору, що зобов'язували мегарців до виявів покорі. Ще пізніше (невдовзі після 720 р. до н. е.) мегарці відвойовують частину території, захопленої коринтянами.

Загострення соціальної напруженості наприкінці VII - в першій половині VI ст. збіглося з різким загостренням відносин Мегар з сусідніми Атенами. Причиною тривалого військового протистояння було прагнення двох сусідніх полісів заволодіти островом Саламіном, який близько прилягав до території обох полісів і мав для них передовсім стратегічно важливе значення. Крім того, інтереси Мегар і Атен зіткнулися в боротьбі за Елевсін, який одним з останніх увійшов до складу Атенського полісу. Територіяльні претензії мегарців посилювалися ще й аграрним голодом.

Загострення аено-мегарських відносин відноситься приблизно до 650-640 рр. до н. е. Справа доходила до морських битв. Як повідомляє Плутарх, втомлені війною атенці прийняли закон, який забороняв під страхом смертної кари порушувати питання щодо відновлення боротьби за острів.

Наприкінці VII ст., після деякої перерви у воєнних діях, атенський архонт Солон відновив боротьбу за Саламін. Близько 605-600 рр. до н. е., тобто за декілька років до архонтства Солона (594 р. до н. е.) острів був завойований атенцями, але мегарці не полишали спроб повернути острів. Потім до виконання посередництва було залучено спартанців, які офіційно визнали острів володінням атенців. Однак після від'їзду Солона в період звад острів був знову захоплений мегарцями. Останній етап боротьби за Саламін пов'язаний з ім'ям атенського тирана Пісістрата, який близько 565 р. до н. е. завдав мегарцям остаточної поразки, й атенці захопили не лише острів, але й мегарську гавань Нісею. Лише після цієї перемоги атенці змогли закріпитися на острові.

Наприкінці VII ст. водночас із війною за Саламін відбулося також воєнна сутичка Мегар з Самосом, причиною війни стало заснування самосцями 603 р. до н. е. міста Перинта на північному узбережжі Пропонтиди поблизу мегарської колонії Селімбрії. Заснування самоської колонії обмежувало інтереси мегарських поселенців, які не бажали мати конкурентів у районах, що прилягають до Босфору. Свідченням Плутарха, коли мегарці по

чали проти Перинта воєнні дії, з Самоса йому на допомогу прийшла ескадра з тридцяти кораблів. У морському бою мегарці втратили флот, шістьсот чоловік їхнього війська потрапили в полон. Це послабило боєздатність мегарців, що й, можливо, стало однією з причин поразки в боротьбі з Атенами за Саламін. Це стало додатковим фактором посилення невдоволення мегарців та дестабілізації політичного становища в полісі.

Під час цієї анархії джерела засвідчили напад мегарців на Священне посольство, що прямувало зі Спарти до Дельт, внаслідок чого багато учасників посольства загинули (90-і рр. VI ст. до н. е.). Через розлад державних структур у Мегарах винні в цьому злочині не були належним чином покарані, і внаслідок цього члени Дельтійської амфіктонії самі покарали святотатців — одних смертю, інших вигнанням. Амфіктіони виявилися достатньо сильними для того, щоб відреагувати на порушення посольського звичаю й визнаного статусу цього релігійно-політичного союзу.

Як бачимо, вже в архаїчній Греції сформувалися складні форми міждержавних відносин та дипломатії, які набули подальшого розвитку в класичний період.

Форми міжнародних зв'язків у Давній Греції

Міждержавні відносини в Давній Греції розгорталися як відносини між полісами та відносини між еллінським світом й іншими народами.

Грецька дипломатія здійснювалася у формі переговорів, обміну посольствами, укладання оборонних і наступальних союзів, різного роду міжнародних угод, а також у таких інституціях, як конференції та міжнародні організації.

Найстарішою формою відносин і міжнародного права в Давній Греції була *проксе-нія*, або *право публічної гостинності*. Ця інституція загалом вважається зародком сучасної консульської служби. Початкове чужинці були позбавлені в Греції будь-якої опіки. Лише в VI ст. до н. е. на них було поширено право гостинності, яке спочатку мало

індивідуальний, приватний характер. Воно полягало в тому, що чужинець покладався на опіку одного з мешканців певного міста, який ставав його протектором і гарантом у правових і торгових справах.

Проксенія була інституцією публічною. Грецький проксен був мешканцем того міста, в якому він повинен був захищати інтереси громадян держави, яка його призначила. Він здійснював за згодою чужої держави опіку над її громадянами в його рідному місті. З часом компетенція проксена була розширена з площини консульської в площину дипломатичну: проксен одержував права представляти інтереси чужої держави перед Народними зборами свого полісу. З часом йому почали надавати дипломатичні привілеї та імунітети.

У тому місті, з яким проксен був пов'язаний, він мав певні переваги порівняно з іншими іноземцями щодо торгівлі, податків, суду, а також різні почесні привілеї.

Поступово цей пост ставав спадковим і використовувався не лише для сприяння купцям, які відвідували чужоземні міста, а також для підготовки дипломатичних переговорів і для пом'якшення міжособної ворожнечі, яка роз'їдала й отруювала елліністичний світ.

Пост проксена вважався почесним, і багато видатних людей були раді виступати в цій ролі. Так, Піндар став проксеном Атен у Тебах (Фівах), а Демосфен - проксеном Теб у Ате-нах.

Давнім міжнародним інститутом були також *амфіктіонії'- релігійні союзи*. До їхнього складу входили племена, що жили довкола святилища (амфіктіони - ті, хто живуть довкола). Початковою метою амфіктіоній було влаштування спільних жертвоприношень та свят на честь вшановуваного божества, захист храму та його скарбів, що нагромаджувалися від приватних та громадських жертвоприношень і покарання святотатців та порушників священних звичаїв.

Ті, хто збирався на спільні свята, при потребі радилися про громадські справи. Таким чином, амфіктіонії перетворювалися на релігійно-політичний інститут міжнародного характеру. Під час свят заборонялося вести війни. Найвпливовішою амфіктіонією була Дельтійсько-Тернопільська, до якої вхо

дило 12 племен. Вона утворилася шляхом об'єднання Дельтійської при храмі Аполлона та Тернопільської амфіктіоній при храмі Де-метри. Вона охороняла Дельтійський храм Аполлона, його скарби та земельні володіння. Усі політичні договори, що уклалися між грецькими племенами й полісами, прямо чи непрямо затверджувалися Дельтійськими жерцями. У спірних питаннях міжполісних відносин сторони, що вели спір, зверталися до Дельт. Сила жрецтва полягала не лише в його духовному, а й у матеріальному впливі:

Дельти мали величезні кошти, що нагромадилися від внесків міст, від прибутків від маси паломників, храмових ярмарків та лихварських операцій.

Іншим видом міжнародних зв'язків у Греції були договори про *військово-політичні союзи* — *симахії*. Найзначнішими з них були Лакедемонська (виникла в VI ст.) та Атенська (Делоська, виникла під час греко-перських війн).

Союзники в Атенській симахії платили особливий внесок — форос у спільну казну на Делосі та більшою мірою залежали від Атен. З часом Делоська симахія перетворилася на Атенсь-ку державу (архе). Відносини між двома сима-хіями були ворожими. В другій половині V ст. це призвело до *Пелопоннеської війни (431 — 404pp. до ї. е.)*. 404 р. в цій війні Атени зазнали поразки. Атенська симахія була знищена.

Однак 378 р. атенці знову об'єднали довкола себе острівні поліси. Зберігся текст договору Атен з союзниками. Цього разу вони зобов'язалися не втручатися у внутрішні справи міст і вирішувати всі найважливіші справи разом з радою. Проте скоро вони почали порушувати договір, і це призвело до розпаду союзу (355 р. до н. е.).

У IV ст. склалися союз беотійських міст, очолюваний містом Теби, та союз сільських громад Етолії.

Конфлікти, що виникали між общинами й полісами, розв'язувалися за допомогою *спеціальних уповноважених або послів*.

У грецьких державах, наприклад, в Атенах, Спарті та інших сформувалися певні традиції у виборах послів, а саме: послы обиралися Народними зборами з осіб, не молодших за 50 років; їх обирали із заможних громадян, які мали авторитет поважних, розсудливих та красномовних; грецькі послы мали проксенівутих містах, до яких вони відряджалися з дорученням; часто посольські обов'язки покладалися на вищих посадових осіб міст, а іноді - надавалися й впливовим приватним особам; відомі випадки, коли послами призначали акторів: актором був, наприклад, знаменитий оратор Есхін, що брав участь в Атенському посольстві до македонського царя Філіппа II.

При відрядженні посольства послам давалися рекомендаційні листи (символа) до проксенів міст, до яких виїжджало посольство. Мета посольства визначалася інструкціями, які вручалися послам. Інструкції оформлялися певним чином: вони становили собою грамоту, що складалася з двох складених разом навоцнених дощечок (diplomata). Звідси походить і сам термін "дипломатія".

Одним із головних обов'язків послів у Греції було укладення союзів та підписання договорів. Прибувши до міста призначення, послы йшли до проксена і вже разом з ним — до посадової особи полісу, яка відала дипломатичними справами. Після повернення додому послы звітували перед Народними зборами про результати своєї місії.

На договори в давнині дивилися, як на

щось магичне. Порушення договору, за переконанням людей давнини, тягло за собою божественну кару. Тому укладання договорів та ведення дипломатичних переговорів у Греції були обставлені суворими формальностями. Договори супроводжувалися присягами, що закликали в свідки богів. До присяги додавалося ще й прокляття на голову можливого порушника договору.

Дипломатичні переговори велися усно в умовах повної гласности. Якщо переговори завершувалися укладенням договору, то його умови вирізьблювалися на кам'яних плитах і виставлялися для загального огляду. Їхня ратифікація здійснювалася шляхом публічного обміну урочистими присягами. Коли ж встановилося панування Македонії, повні тексти договорів оголошувалися вже не завжди.

Копії найважливіших договорів зберігалися в національних святилищах - Дельтах, Олімпії, Делосі. В разі розриву дипломатичних відносин й оголошення війни стела, на якій було вирізано договірний текст, розбивалася, і договір розривався.

У практиці міжполісних відносин греки знали й такі їхні форми як нейтралітет та арбітраж. Статус нейтралітету вони позначали виразним терміном "залишатися спокійним". Арбітраж був звичною процедурою для мирного вирішення спорів: є свідчення про винесення за період з 300 по 100 рік до н. е. принаймні 46 арбітражних рішень. Іноді арбітром призначали якого-небудь філософа зі світовим ім'ям чи навіть переможця Олімпійських ігор.

Греки визнавали існування деяких освячених богами принципів, що регулювали ведення міжнародних справ. Договори були предметом особливої турботи з боку Зевса - охоронця присяг. У правосвідомості давніх греків вважалося негідним розривати договір без достатніх підстав чи покидати срюзника в ході воєнної кампанії, здійснювати раптовий напад на сусіда чи починати, як вони говорили, "неоголошену, чи неправедну війну", чинити звірства й наругу над тілами поранених та загиблих у бою, що засуджувалося як вчинки, властиві хіба що варварам.

Греко-перські війни

Політичний розвиток Греції наприкінці VI ст. до н. е. відбувався під впливом зростання могутності і впливу Атен та утвердження демократичного ладу в цьому провідному полісі, а з іншого боку - посилення присутності Персії в Егеїді й боротьбою за протоки, що вели до Понтійського моря. В тривалій внутрішньополітичній боротьбі атенці домоглися вигнання тирана Пісістрата, який утримував владу з 560 р. до н. е. Однак він, зібравши наймане військо й заручившись союзом з м. Еретрією на Евбеї, тессалійцями й тебейцями, висадився в Аттіці, розгромив атенське ополчення й відновив свою владу в Атенах. Після відновлення влади він був змушений здійснювати політику, що спиралася на ширші верстви. Благоустрій міста, широка будівнича діяльність, розвиток ремесла сприяли зростанню торгівлі міста й потребувало нових ринків.

Особливо приваблював атенців чорноморський ринок. Для забезпечення контролю над ним атенці захопили важливі пункти на Геллеспонті (Сігей, Херсонес Тракійський), оволоділи островами Лемносом та Імбросом, встановили дружні відносини з островами Наксосом і Делосом.

Тим часом, перський цар Дарій I близько 514-512 *рр. до н. е.* здійснив похід до Скітії.

Хоча перси в боротьбі зі скитами зазнали невдачі й були змушені повернутися ні з чим, але Дарій I зумів підкорити тракійські племена, що населяли територію біля Геллеспонту. Залежність від Персії визнав також і македонський цар Амінта. Над Грецією нависла серйозна загроза з боку Персії.

Атенці втратили контроль над протоками, який перейшов до Перської держави. Ще 525 р. до н. е. перси підкорили Єгипет і греки не могли розгортати торгівлю в цій країні. Це ускладнило зовнішньополітичне становище Атен. Крім того, приєднання Атенами прикордонного беотійського міста Платеї спричинило розрив з Тебами й загострило ворожість Спарти. Зрештою, ці невдачі викликали невдоволення в Атенах й за підтримки Спарти владу Пісістратидів було повалено (510 р. до н. е.).

На чолі руху проти Пісістратидів стояв Клісфен. Він запропонував широку програму реформ, які сприяли глибокій демократизації політичного ладу в Атенах. Однак демократизація політичного ладу спричинила тривогу в сусідніх аристократичних полісах. Проти Атен сформувалася коаліція в складі Спарти, Теб, Халкідів й Егіни. Атенський уряд став шукати союзників і звернувся до Персії. Перси згодилися надати допомогу за умови визнання атенцями верховенства перського царя. Атенське посольство прийняло ці вимоги. Але договір не був затверджений народними зборами й атенці залишилися наодинці перед силами союзників. 506 р. їхні війська рушили до Аттики. Проте атенці завдали нищівної поразки халкідянам й тебейцям. Вони рушили на Халкідів й заволоділи Евбеєю.

Перемога зміцнила внутрішньополітичну стабільність в Атенах, а разом із тим і їхнє міжнародне становище. Тим часом, Дарій активно підтримував фінікійських торговців, що витіснили греків з середземноморських ринків. Владою персів особливо були певдо-волені мешканці іонійських міст на східному узбережжі Егейського моря. *500 р. до н. е.* спалахнуло повстання в Мілеті та інших

містах Іонії. Вони звернулися за допомогою до інших грецьких держав. Повстанців підтримали лише Аteni й Еретрія на Евбеї, які відрядили на допомогу повстанцям свої кораблі. Однак після перших успіхів повстанці зазнали поразки, Мілет було взято штурмом (494 р. до н. е.) й повністю розорено, а більшість його жителів вбито або виведено в рабство. Повстання іонійських міст було придушене.

Допомога Атен та Еретрії була використана персами як привід для оголошення війни грецьким полісам. Влітку 492 р. перський полководець Мардоній очолив похід на Грецію численного перського сухопутного-війська та флоту, що рухалися вздовж тракійського узбережжя. Але біля Халкідського півострова флот був знищений бурєю й Мардоній повернув військо назад.

Наступного року перський цар відрядив до різних міст Греції посольства з вимогою "землі й води", тобто визнання покори перському цареві. Більшість грецьких міст схилилися перед перською загрозою й визнали владу Дарія. Але в Атенах і Спарті царських послів було вбито. Спартанці вкинули послів в колодязь, щоб вони могли взяти стільки землі й води, скільки їм потрібно.

Греко-перські війни (500—449рр. до н. е.) розпадаються на кілька воєнних кампаній різної тривалості. Таких воєнних кампаній виділяють п'ять.

500 - 494 рр. до н. е. - повстання Мілета й

грецьких держав Малої Азії проти перського ярма; поразка повстання.

492 р. - похід сухопутного війська та флоту персів під проводом Мардонія; невдача походу. 490 рр. - вторгнення перських військ на територію Евбеї та Аттики; зруйнування Еретрії. **12 вересня 490р. до н. е. —перемога греків при Маратом;** відхід перського флоту від берегів Греції.

480-479 р. - похід перського царя Ксеркса (486^65) на Грецію, кульмінаційний період греко-перських воєн; **480р. до н. е. —героїчна оборона греками Термонільського проходу,** перемога персів, спустошення Аттики й розорення Атеи; **28 вересня 480р. до н. е. - перемога греків у морській битві біля о. Саламін;** **479 р. до н. е. — перемога греків у вирішальній битві при Платеях,** втеча решток сухопутного війська персів до Азії; перемога греків у морському бою біля мису Міка-ле. **478 р. до н. е. — заснування Атецького (Делоського) морського союзу.**

478 - 459 рр. - зміна характеру воєнних дій, перехід стратегічної ініціативи до греків, визволення від персів грецьких островів Егейського моря й Малої Азії, посилення атенської військової могутності; 469 р. - перемога греків над персами біля р. Еврімедон-та в Памфілії.

459 — 449рр. до н. е. — військова експедиція Атен до Єгипту на підтримку анти-перського повстання; поразка Атен та їхніх союзників. 449 р. — перемога над персами при Саламіні на Кіпрі й завершення греко-перських воєн.

Поряд зі збройними силами перського царя діяла й перська дипломатія, яка ставила на меті використати суперечності між окремими грецькими полісами та спертися на аристократію та політичних вигнанців з Атен.

Перси помітили прагнення спартанців перекласти весь тягар війни на своїх союзників, атенців та інших греків. Ці суперечності між союзниками вони намагалися використати під час воєнних дій.

Однак персам було важко роз'єднати союзників. Після поразки перського флоту при Саламіні біля берегів Аттики перси запропонували атенцям укласти мир на найвигідніших умовах. Але атенські керівники розкрили маневр ворога. Атенці відмовилися від переговорів із персами й запевнили спартанців у союзницькій вірності, заявляючи про свій намір боротися до повного вигнання ворога з території Греції.

Проте як тільки небезпека іноземного вторгнення минула, між Атенами й Спартою розгорнулася боротьба за гегемонію в Греції. Суперництво посилювалося й врешті призвело до війни між полісами (*Перша Пелопоннеська війна, 457—445 рр. до н. е., яка закінчилася Тридцятирічним миром (445р.)*). Договір про мир передбачав, що атенці звільняють захоплену ними Мегариду й інші опорні пункти в Пелопоннесі. З територій, завойованих атенцями за ними залишалася лише Егіна й Навпакт. Договір закріпив у Греції систему політичного дуалізму, або двоцентровості в політичній системі Еллади.

Каліїв мир 449 р. до н. е.

Як показали дослідження, мир між Атенами й Персією був укладений ще в 60-х роках V ст. до н. е. після перемоги греків у битві при Евримедонті. Однак після відновлення воєнних дій та встановлення нового співвідношення сил належало визначити й нові умови міждержавних відносин. Це завдання було здійснене умовами Каллієвого миру 449 р., який, на думку дослідників, був лише відновленням миру, укладеного при Евримедонті.

Одним із дискусійних питань в історії Давньої Греції є питання про завершення греко-перських війн та про укладення підсумкового договору між греками та Перською державою.

Після придушення антиперського повстання в Єгипті й розгрому єгипетської експедиції атенців в 455/454 р. до н.е. спостерігається активізація перської політики в Азії й виникнення небезпеки вторгнення перського й фінікійського флоту до Егеїди. Для ведення подальшої війни з Персією атенцям треба було домогтися призупинення війни зі Спартою. Тому Атени уклали п'ятирічний мир зі Спартою в 451 р. до н.е. В 451 або в 450 р. до н.е. вони організували морський похід проти Кіпру, який був центром перського панування в східній частині Середземного моря, під началом стратега Кімона на 200 своїх і союзницьких кораблях.

Однак результати Кіпрського походу Кімона були далекими від бажаних. Незважаючи на перемогу, здобуту атенцями на суші й на морі, вони, ймовірно, не змогли взяти на Кіпрі важливі укріплені міста Кітій і Саламін. Наслідком ворожого ставлення місцевого населення був голод, який охопив військо. Нарешті, вони втратили видатного воєначальника й політичного діяча - Кімона. Контроль над Кіпром, як і раніше, залишався в руках персів. До того ж більшість міст Карії й Троади невдовзі відмовилися платити форос в Атени, що послаблювало позиції Атен у Малій Азії. Це спонукало Атени піти на укладення миру з Персією.

Однак в оцінці Каллієвого миру є різні точки зору. Одні дослідники відзначають, що його умови закріпили перемогу греків у війні з персами й передбачали визнання царем незалежності всіх грецьких полісів Малої Азії. Інші дають обережнішу оцінку цього миру й підкреслюють, що його укладення було вимушеним заходом як для атенців, так і для персів. І та й інша сторони, ослаблені тривалими й безперспективними воєнними діями,

шукали компромісних умов для їх завершення. Такі умови й були закріплені при виробленні умов цього миру.

Калліїв мир підбивав підсумок атенopersьких відносин за більш ніж п'ятдесятирічний період війн, які велися між еллінами й персами, в результаті яких перси були вимушені визнати себе переможеними, в усякому разі, в своїх претензіях на панування в Егеїді.

Разом із тим, немає підстав стверджувати, що елліни насильно нав'язали персам цей мир. І та й інша сторони були однаковою мірою в ньому зацікавлені. Атенці були ослаблені поразкою в Єгипті, а укладений зі Спартою п'ятирічний мир був ненадійним. Становище ускладнювалося тим, що кризова ситуація склалася в Атенському морському союзі, члени якого були обтяжені пануванням Атен, відмовлялися платити форос і навіть повставали. В ряді міст Малоазійського узбережжя посилювався перський вплив. Кіпрські події й морська перемога еллінів розкрили також слабкі сторони персів. Неспокійно було й у самій Перській державі. Так, невдовзі після придушення заколоту в Єгипті близько 450 р. до н. е. стався заколот сатрапа Мегабаза в Сирії.

За умовами Каллієвого миру не було встановлено конкретних сухопутних кордонів, що розділяли володіння еллінів і персів. Але після нищівної поразки, якої атенці завдали персам на Кіпрі вони могли порушувати питання про визначення морських кордонів, що відділяли

еллінські володіння від перських. Перським кораблям заборонялося на півдні, тобто в Лікійському морі, заходити далі району Фаселіди й Хелідонських островів, а на півночі, тобто в Понті, плавати далі Кіанейських скель, розташованих при вході в Боспор. Перси прийняли цю умову і, як свідчить аналіз подальших історичних подій, його не порушували.

Зовсім інше значення мала перемога еллінів на суші. Деталі цієї перемоги нам невідомі, але можна з певністю сказати, що вона не могла скинути чи значно порушити перське панування на материку, тим паче, що після перемоги Кіпр, як і раніше залишався під владою персів. За свідченням Діодора, одним із досягнень цього договору було визнання автономії міст Малої Азії. Малоазійські міста продовжували сплачувати данину персам.

Тому укладений атенцями договір з персами був, імовірно, далеко не таким успішним для еллінів, особливо у визначенні їхніх сухопутних кордонів у Малій Азії і звільненні міст від перського панування.

Калліїв мир був, швидше за все угодою між Атенами й Персією про поділ сфер впливу в Малій Азії та Егеїді. В його укладенні були зацікавлені як атенці, так і перси, бо події показали, що жодна зі сторін не здатна була досягти цілковитого панування в цьому регіоні. Разом із тим у процесі переговорів персам, можливо, вдалося досягти якихось переваг, за що Каллій - керівник атенського посольства, який одержав від перського царя хабаря, був покараний в Атенах штрафом у 50 талантів. Цим можна пояснити мовчання про Калліїв мир Геродота й Фукідида, які або не вважали Калліїв мир видатною подією, гідною згадки, або не хотіли оприлюднити недуже світлу сторінку атенської історії.

448 р. видатний політичний діяч Атен Перікл виступив з пропозицією скликати в Атенах Панеллінський конгрес. Для здійснення цього задуму були розіслані посольства в усі грецькі міста. Але ця пропозиція не мала відгуку. Особливо сильний опір їй вчинили пелопоннесці, побоюючись посилення Атен.

Дипломатична боротьба в часи Пелопоннеської війни.

Посилення Атен порушувало систему політичного дуалізму й стало причиною *Другої Пелопоннеської війни (431-404 рр. до н. е.)*. Воєнним діям передувала запекла дипломатична боротьба, яка тривала п'ять років (436-431 рр.).

Приводом до війни стало зіткнення в Епідамні (436 р.) між прибічниками демократії та олігархії. Епідамн був колонією Керкири, сильної морської держави, яка суперничала з членом Пелопоннеського союзу Коринтом.

Бажаючи втримати Епідамн у своїх руках, керкиряни звернулися за підтримкою до Атен. Атени втрутилися в конфлікт на боці керкирян. Пелопоннеський союз висловив протест з цього приводу, вважаючи це втручання порушенням Атенами договору 445 р. 432 р. в Спарті було скликано нараду Пелопоннеського союзу, на яку прибуло й атенське посольство. Ця нарада була справжньою дипломатичною конференцією.

Дебати були бурхливими. Коринтяни були зацікавлені в негайному відкритті бойових дій. Вони звинувачували спартанців у бездіяльності:

"Ви відзначаєтеся розважливістю, але ви погано знаєте, що робиться за межами вашої країни". Інша справа - атенці. Обізнаністю, швидкістю й метикованістю вони далеко випередили решту греків. Завдяки цьому вони одну частину греків уже поневолили, а іншу мають намір підкорити невдовзі. Атенці завжди на словах виступають проти війни, насправді ж посилено до неї готуються", - говорили представники Коринта.

Спартанський цар Архидам радив не доводити справи до збройного конфлікту з першокласною морською державою Атенами за недостатності союзницького флоту. Головне - всіма способами нарощувати свою грошові ресурси й військову могутність. Проти нього виступив ефор Сфенелайд, який стверджував, що лише швидким нальотом можна захопити Атени зненацька й виконати свій обов'язок перед союзниками. Більшість висловилося за пропозицію ефора. Атенцям було оголошено війну.

Знесилені війною супротивники 421 р. уклали мир (Нікіїв мир). Його умови були такими: воєнні дії припинялися, а землі й міста, захоплені під час війни, сторони повертали одна одній; сторони обмінювалися військовополоненими. Договір укладався на 50 років.

415р. атенці здійснили воєнну експедицію на Сицилію. Результатом стала загибель кращих частин атенського флоту й армії. Це було серйозною помилкою атенської дипломатії, що не вивчила становища в Сицилії й сліпо поклялася на повідомлення сицилійських посольств, які просили допомоги проти Сіракуз.

Конфлікт зі Спартою вибухнув із новою силою. Внаслідок цього в Атенах стався державний переворот (411 р.). До влади прийшли олігархи. Багато грецьких держав поспішило оголосити себе ворогом Атен і приєднатися до антиатенської коаліції. Але перемогли Атени можна було лише за наявності сильного флоту. Ні Спарта, ні її союзники його не мали. Побудова флоту передбачала наявність значної казни, якої союзники не мали також. Тому антиатенська коаліція звернулася по допомогу до перського царя. Дарій II (423-405) вважав становище, що склалося, надзвичайно вигідним для себе. Його радником з питань зовнішньої політики був сатрап Приморської області, до якої входили грецькі міста, Тиссаферн. Він порадив цареві направити до Спарти два посольства: одне від острівних греків, що відпали від Атен, інше - від самого Тиссаферна.

412р. між Персією та пелопоннесцями в Спирті було укладено мирний договір, за яким перському цареві передавалася "вся країна й усі міста, якими нині володіє цар і якими володіли його предки". Усі податки з малоазійських міст, які до того надходили до Атен, тепер передавалися перському цареві. Війну проти Атен відтоді мали вести спільно цар, лакедемоняни та їхні союзники.

Цей договір спричинив обурення в Греції. За словами Фукідида, "лакедемоняни замість обіцяної еллінам свободи знову наклали на них перське ярмо". Вимога спартанців усунути статтю про малоазійські міста виклика-

ла гнів Тиссаферна. Перського сатрапа почав непокоїти твердий тон спартанських дипломатів. Шукаючи вигідного для себе балансу сил, Персія цього разу робить поворот від Спарти у бік Атен.

Радником Тиссаферна став атенець Алківіад, талановитий полководець і дипломат, який перейшов на бік Спарти, а згодом утік до Персії. Він радив Тиссаферну повернутися до споконвічної політики східних царів:

підтримувати в грецькому світі систему політичного дуалізму і, таким чином, не допускати надмірного посилення жодної з грецьких держав. З погляду інтересів перської політики в той момент було вигідніше підтримувати атенців, але разом із тим не поспішати з закінченням війни й виснажити атенців, а потім, об'єднавшись з ними, розправитися також з пелопоннесцями.

Персія стала надавати допомогу атенцям проти спартанців. Але їхні військові успіхи зумовили нове зближення перських правителів зі спартанцями. Їх перси стали підтримувати до повного розгрому Атенської архе (держави). Після капітуляції Атен 404 р. атенці зобов'язувалися розпустити морський союз, знищити бойові кораблі, крім дванадцяти, залишених для охорони берегів Аттики від морських розбійників й знести мури, що сполучали Атени з Піреєм, сплатити контрибуцію Спарти та її союзникам.

Після смерті Дарія II в Перській державі розгорілася запекла боротьба за владу між його синами - Кіром Молодшим та Артаксерксом. Кір Молодший, ставши правителем Малої Азії, швидко домігся відновлення престижу перської влади в підлеглих йому сатрапіях. Набравши за сприяння союзної йому Спарти десятитисячний загін грецьких найманців, він рушив через усю Малу Азію до Вавилону. На підступах до міста відбулася вирішальна битва, в якій Кір Молодший загинув.

Як і слід було сподіватися, спартанцям довелося розплачуватися за допомогу Кірові Молодшому в боротьбі з братом. За вказівкою Артаксеркса намісник Малої Азії Тиссаферн зажадав повернення під його владу ел

лінських міст Архіпелагу й Малої Азії. Спарта, не бажаючи втратити свого престижу, почала війну. Цар Агесилай із військом висадився в Малій Азії (396 р. до н. е.) й завдав супротивникові серйозної поразки при Сардах

Під час цієї війни утворилася антиспартанська коаліція в складі Атен, Теб та інших міст. Почалася Коринтська війна (395-387 рр.), спровокована Персією. Боротьба на два фронти - в Греції й Малій Азії—підірвала сили Спарти. Вона була дощенту розорена й виснажена, а сили Атен стала відроджуватися. Між Атенами й Піреєм були споруджені нові мури ("Довгі стіни"). Атенська демократія знову піднесла голову.

Між спартанцями й атенцями розпочинається запекла боротьба за вплив на перського царя. Спартанці та атенці відправили посольства до персів. Посольство спартанців очолював Антиалкід.

За цих несприятливих для Спарти обставин *386р. до н. е грекам було нав'язано умови миру, який набув назви Анішилкідового або "царського", оскільки він був підписаний в Сузах, резиденції перського царя.* "Цар Артаксеркс вважає справедливим, щоб йому належали всі міста Малої Азії, а з островів - Клазомени й Кіпр, - зазначалося в договорі. - Решті ж еллінських міст-великим і малим - має бути надана автономія,крім Лемноса, Імброса й Скіроса, які й надалі залишаються під владою атенців. Тій з воюючих сторін, яка не прийме цих умов, я, разом з тими, що прийняли мир, оголошую війну на суші й на морі".

Так перси домоглися відновлення свого панування на Егейському морі та в грецьких містах Малої Азії. Персія одержувала можливість втручатися у внутрішні справи Еллади. Антиалкідів мир узаконював політичну роздробленість, а відтак - слабкість Греції та дипломатичну поразку Атен. Однак таке становище тривало недовго: сама Перська держава стала розвалюватися. Повстання в Єгипті, на Кіпрі та Сирії вибухали одне за одним.

На півночі Балкан стала міцніти нова сила - Македонія.

Піднесення Македонії. Експансія на півночі Егеїди

Македонія до Філіппа II була глухим роздробленим краєм. На початок V ст. до н. е. нижньомакедонські племена об'єдналися під владою виборного царя. В греко-перських війнах нижньомакедонські царі виступали як данники й союзники персів, сподіваючись з їхньою допомогою зламати опір західних племен під владою одного правителя.

Філіппові II (359—336) за короткий час вдалося здійснити ряд перетворень і вивести Македонію в ряд наймогутніших держав Балканського півострова. Античні автори змальовують Філіппа людиною розумною, але віроломною, підступною й жадібною. Будь-який засіб для досягнення мети він не вважав ганебним й обіцяв більше, ніж виконував. Дружив лише з тими, хто був йому вигідним. Не позбавлений красномовства, він був винахідливим і дотепним, тому ворогів намагався перемагати не у відкритому бою, але хитрістю. Філіпп був запальним, але вмів приховувати свій гнів. Без сумніву, Філіпп був енергійним і промітним царем, який правильно орієнтувався в складній ситуації. Особливо чітко це виявилось, коли на країну рушили іллірійці. Державну мудрість і дипломатичне мистецтво Філіпп виявив тоді, коли, за словами Юстина, багато народів, неначе змовившись, пішли на Македонію війною, тоді Філіпп вирішив з усіма справитися поодиночі: з одними він уклав договори, від інших відкупився грошми, а на слабших напав сам.

Іллірійців із великими труднощами було витіснено з Македонії, тессалійців підкупили подарунками, а атенцям завдано удару біля колонії Мефони. Однак Філіпп поставився великодушно до переможених атенців: відпустив їх без викупу й навіть відкликав військовий гарнізон з Амфіполя. В інтересах Філіппа було укласти з атенцями мир.

Це дало змогу йому перенести війну в Іллірію, досягнути успіхів й приєднати іллірійські та пеонійські землі до Македонії. Організований невдовзі похід до Тессалії також був удалим: до складу Македонії було приєднано значні території. Центральній владі були підпо

рядковані й верхньомакедонські області.

Філіпп провів реформу македонської армії. Армія стала регулярною, а її управління централізоване. Джерела прямо вказують на Філіппа як на творця македонської фаланги, що за своїми бойовими якостями переважала еллінську. Значно зросла чисельність кавалерії. Новим у тактиці війська було забезпечення тісної взаємодії піхоти й кінноти. За Філіппа в македонському війську стали застосовуватися різні облогові механізми, застосовувані греками вже в V ст. до н. е. (таран, катапульти, облогові башти).

Після успіху в Тессалії та Іллірії Філіпп зацікавився Амфіполем - важливим торговим містом в гирлі Стримона, що панував над родючою долиною зі срібними копальнями. Він затіяв з атенцями хитру дипломатичну гру, запропонувавши мир і ще не завойований Амфіполь навзамін відібраної Підни (357 р. до н. е.). Атенці не відмовилися від такої вигідної пропозиції, оскільки давно мріяли про придбання стратегічно вигідного Амфіполя. Але Філіпп, приславши пильність атенців пропозицією миру й домігшись від них вирадження загону до Геллеспонту для боротьби з тракійськими племенами, приступив до облоги Амфіполя.

Місто було взяте приступом і пограбоване. Філіпп і не думав передавати Амфіполь атенцям. Тоді атенці, прагнучи покарати македонців за віроломство, віддали наказ своїм військам рушити до Македонії. Але Філіпп тим часом встиг укласти союз з Олінфом, полісом, що стояв на чолі об'єднання халкідських міст й пообіцявши йому коринтську колонію Потідею. Взявши Потідею, він передав її Олінфу.

Філіпп II уклав союз також з карійським династом Мавсолом, зацікавленим в ослабленні Другого Атенського морського союзу. Внаслідок спільних дій Філіппа II та Мавсола Атени втратили Родос, Хіос, Кос, Лесбос, Керкіру, які перейшли на бік Мавсола. В цій складній обстановці атенці не зуміли протистояти македонській загарбницькій політиці.

Широка загарбницька політика Македонії викликала невдоволення її ближчих сусідів - тракійців, ілірійців, пеонів. Їхні царі уклали договір з Атенами, розраховуючи спільними силами убезпечити себе від македонців. Але, як повідомляють античні письменники,

Філінгі зумів підкорити союзників раніше, ніж вони були готовими до опору. Тим більше, що Атепи, ослаблені розпадом морського союзу, втратою островів і внутрішніми звадами, не могли надати реальної допомоги іллірійсько-тракійським племенам.

Втручання Македонії в грецькі справи. Коринтський конгрес

Приводом для втручання Македонії в грецькі справи стала Друга Священна війна (355-346 рр. до н. е.), яку розв'язали Теби, що звинуватили Фокіду в незаконному загарбанні земель загальноірецького святилища в Дельтах. Конфлікт Теб і Фокіди не залишив байдужими інші грецькі поліси: Атени й Спарта приєдналися до Фокіди в надії послабити Теби. Тебейці заручилися підтримкою тессалійської знаті. Зазнаючи поразки від фокійців, тебейці та тессалійці звернулися до Філіппа, який охоче втрутився в конфлікт.

У ході воєнних дій Філіпп II захопив Тессалію й розмістив там свої гарнізони. Зрештою, знесилена десятирічною війною, Фокіда визнала себе переможеною й постала перед судом амфікціонів. На пропозицію македонського царя на неї наклали штраф у 60 талантів щорічно й виключили з Дельтійської амфік-тонії. Виключено було й Спарту.

Прикметне, ню, покаравши фокійців та спартанців, Філіпп не зажадав такого ж покарання для Атен, хоча вони були їхніми союзниками. Дочасно він не хотів вступати з Атенами у відкриту війну, розраховуючи поступово підірвати могутність найзначнішого полісу Греції. Філіппа було прийнято до Ради амфікціонів, а фактично він її очолив.

Тепер ослаблені грецькі поліси не могли стати на заваді Філіппу захопити Олінт, а з ним і Халкідіку. Місто звернулося до атенців, але Атени роздиралися боротьбою промакедонського та антимакедонського угруповань і не могли надати належної допомоги олінтійцям. Тим часом, Філіпп II, оточивши Олінт, діючи підкупом, домігся капітуляції міста. Допомога атенців прийшла занадто пізно. Місто було пограбоване й спалене, а мешканці продані в рабство.

Десятирічна ворожнеча Атен з Македонією виснажила й без того невеликі матері-яльні й людські ресурси атенців. В умовах втрати союзних колоній тракійського узбережжя й Халкідіки, відпадиння багатьох островів Егейського моря й важливої в справі постачання хлібом Евбеї атенці, не бачачи можливості продовжувати війну, попросили миру. Філіпп був також зацікавлений у мирі, оскільки його флот зі 160 кораблів ще не міг суперничати з атенським (350 трієр).

Пропозиція про мир, винесена на обговорення атенців Філократом, була схвалена Народними зборами. До Македонії направили посольство з 10 осіб, в основному промакедонської орієнтації, але серед них був і Демосфен. Вислухавши атенських послів, Філіпп у відповідь направив своїх послів до Атен, де й було підписано остаточний мир (Філократів мир, 346 р. до н. е.). За мирним договором Атени втратили всі володіння на тракійсько-му березі, крім Херсонесу на Геллеспонті.

Однак досягнутий мир був неміцним: неминуче назрівала боротьба за володіння потоками. Невдовзі вона таки розгорілася. Проте облога македонцям Перинта була невдалою: вони були вибиті з міста об'єднаними силами перинтійців, візантійців та перських найманців. Невдалою була й облога Візантію (339-340 рр. до н. е.): об'єднаний грецький флот переміг македонців. Філіпп був вимушений зняти облогу Візантію.

Скитські племена, що мешкали над Істром, протидіяли, наскільки могли загарбницькій політиці Македонії. Будучи її союзниками, скити під усілякими приводами відмовлялися субсидувати військові операції Філіппа. Так, під час тривалої облоги Візантія македонський цар зажадав від скитського царя Атея значних коштів на продовження війни. Але Атей відмовився виконати цю вимогу, посилаючись на бідність країни й народу. Філіпп сприйняв цю відмову як глум і після поразки під Візантією рушив на скитів війною. У цій війні скити зазнали поразки. Але, повертаючись назад Філіпп був атакований трибаллами й втратив всю здобич захоплену у скитів.

Скориставшись новим спалахом Священної війни між союзом амфіктіонів та містом Амфіссією, Філіпп рушив з військом до Греції. Захопивши ряд міст в Середній Греції, він підійшов до Тернопільської ущелини. Нависла загроза змусила об'єднатися найбільші поліси Греції. Недавні вороги - Атени й Теби уклали наступальний і оборонний союз. До нього приєдналися Коринт, Мегара, Ахaya, Левада, Керкіра, Евбея. Атени й Теби розіслали гінців по всій Греції із закликом єднання проти спільного ворога, бо "Філіпп... не заспо

коїться, поки не підкорить всю Елладу". Вирішальна *битва відбулася біля беотійського міста Херонеї (338 р. до н. е.)*. Загартоване в боях і походах військо македонського царя завдало поразки союзній армії, яка не мала добрих командирів і складалася з найманців та молодих і ненавчених воїнів.

Херонейська битва була своєрідним рубежем в житті греко-македонського світу. Нею закінчився період незалежного існування грецьких полісів і почався новий - включення Еллади до складу македонського царства.

Філіпп відсвяткував перемогу, хоча намагався не виявити свого торжества й зовні показував скорботу у зв'язку з загибеллю стількох греків. Найтяжче було покарано Теби, що порушили союзний договір з Македонією. Беотійський союз було розпущено, у Тебах до влади прийшли олігархи, прибічники Македонії. Атени стали готуватися до оборони.

Однак Філіпп не поспішав розпочинати війну проти Атен. Македонський цар запропонував Атенам мир на прийнятних умовах: повернення без викупу 2 тис. полонених, збереження суверенітету й зовнішніх володінь.

Бачачи, що умови миру кращі, ніж поразка, атенці згодилися на переговори. До Атен прибуло посольство, очолюване сином Філіппа, Александром. Переговори пройшли успішно, й атенці, що формально зберегли суверенітет, зобов'язалися вступити до нового союзу, створеного Філіппом. Атенський морський союз віднині припиняв своє існування. Це поставило флот атенців у залежне становище від македонського царя, який уперто домагався гегемонії в Греції. Але якщо з Ате-нами Філіпп ще рахувався, то з іншими містами він повів себе як справжній завойовник. Він розпустив Евбейський та Пелопоннеский союзи, уклав окремі договори з містами. Проти Спар-ти було організовано похід разом з Аркадією, Мессенією та Блідією. Спарта відмовилася укласти союз з Македонією, вважаючи, що мир, нав'язаний переможцем, - є не мир, а рабство.

Слід віддати належне розумній і продуманій політиці Філіппа після Херонеї. Будучи переможцем, македонський цар прагнув закріпити свої воєнні успіхи реальним підпоряд-

куванням Еллади, але робив це обережно, створюючи в греків ілюзію рівноправного партнерства. Важливим інструментом здійснення цієї політики став *загальногрецький Коринтський конгрес (338—337 рр. до н. е.)*. Угода повинна була показати грекам добрі наміри Філіппа щодо Еллади, його прагнення співпрацювати, а не володарювати.

Поліси, учасники конгресу, проголошували всезагальний мир, брали зобов'язання не розпочинати воєнних дій проти учасників угоди. Учасники конгресу зобов'язувалися всіляко допомагати своїм союзникам, надаючи міста, укріплення, порти. Вони зобов'язувалися не вести ворожих дій проти Філіппа та його спадкоємців. Конгрес проголошував свободу й автономію полісів. Македонський цар запропонував підписати наступальний і оборонний союз, за яким у розпорядження Філіппа переходили сили союзників та їхній флот. Всі ці контингенти передавалися в розпорядження македонського царя, названого гегемоном союзу й стратегом-автократором у разі війни. Проголошувалася заборона страт, вигнання, переділу земель, скасування боргів й звільнення рабів з метою перевороту. За виконанням договору мала наглядати Союзна рада.

На перший погляд, укладений в Коринті договір закріплював права обраного колективного органу - Синедріону - здійснювати всю повноту влади судового й адміністративного

характеру на території союзу й вести нагляд за дотриманням прийнятих постанов. Насправді ж македонський цар як гегемон мав усю повноту політичної й військової влади в Греції і міг не рахуватися ні з загальноеллінськими інтересами, ні з інтересами окремих міст.

"Рівноправності", проголошуваній на конгресі протистояли очевидні реалії: македонські гарнізони у Тебах, Халкідіці, Коринті, Амвразії, а там, де їх не було Філіпп спирався на олігархічних правителів, що впроваджували його інтереси (Фокіда, Евсея, Мегари, Акарнанія). Хоча в Атенах і не було македонського гарнізону, але вони були прив'язані до македонської політики. Включення Атен у новий македонський союз позбавляло їх колишнього владарювання на морі. Філіпп віддавав перевагу тому, щоб улещувати Ацени й начебто не помічати Спарти, яка не підписала договір.

Отже, Коринтський конгрес сформував не рівне партнерство, а право Македонії на залежну Грецію.

На заключному етапі засідань конгресу було ухвалено здійснення спільного походу проти персів. Пропозиція Філіппа про війну з Персією була зустрінута на конгресі загальним ентузіазмом. Перебіг історичного розвитку східно-середземноморського регіону був наповнений суперництвом греків і персів. Тепер воно реалізувалося у війні, яка провадилася під проводом македонського царя. Готуючи пропагандистську основу походу Філіпп надав йому релігійного забарвлення, оголосивши що він здійснюється в ім'я пан-еллінської помсти персам, а разом із тим задля звільнення малоазійських греків від перської кабали.

336 р. Філіппа II було вбито. Виконання його планів узяв на себе його син *Александр (336-323)*.

Перський похід Александра. Механізми його успіху

Александр повів греко-македонське військо до Малій Азії, виступаючи під гаслом панеллінської єдності, й пропагуючи ідею звільнення греків. Він використовував гасло

"свободи й автономії", та звільнення еллінів від влади Персії. Це зробило війну популярною серед малоазійських греків.

Джерела одностайні в думці, що Алек-

сандр, звільнюючи еллінські міста Малої Азії, давав їм свободу й усюди скидав олігархію на протигагу своїй політиці в Елладі, де македоняни переслідували демократів й спиралися на олігархів. У цьому вочевидь слід бачити цілком умисний розрахунок, бо саме демократичні угруповання в малоазійських еллінських містах боролися проти перського засилля. Навпаки, олігархи підтримували персів і були провідниками їхньої влади на місцях. Така гнучка поведінка, що виходила з обставин місця й часу була оцінена вже в давнину й, зокрема, Плутарх за вмiлу політику зараховує Александра до філософів.

Однак свобода міст Малої Азії була ще умовнішою, ніж грецьких полісів. "Свобода" Греції часто означала олігархічне правління, наявність македонських гарнізонів, відсутність незалежної зовнішньої політики й формальне входження до Коринтського союзу, перетвореного Александром у фікцію. На Сході ж свобода й поготів стала цілком примарною. Еллінські поліси в Малій Азії звільнялися від перської залежності, але одержували натомість македонське панування. Перські гарнізони замінювалися греко-македонськими. Замість перських податків запроваджувалися податки, сплачувані македонцям. Загалом еллінські міста на сході втрачали право автономії, карбування монети й незалежної зовнішньої політики. Під виглядом визволення насправді здійснювався процес включення еллінських зе

мель до складу Македонського царства.

Вирішальними в завоюванні Азії стали вже перші битви: *прим. Граніку 334р. до н. е.*, яка відкрила шлях до завоювання Малої Азії, та *нар. Іссі (ость 333р.)*, яка відкрила шлях до Сирії, та Месопотамії. Головним підсумком битви при Іссі було повне підкорення Малої Азії й завершення "визвольної" місії македонського царя щодо малоазійських греків.

У страху перед ганебним полоном Дарій покинув свою колісницю, лук та царську мантию. Проте в полон потрапила його сім'я -мати, дружина, дві дочки й малолітній син. У похідній скарбниці македоняни виявили 3 тис. талантів. Багато цінностей, покинутих в Дамаску, було захоплено Парменіоном, посланим туди з цією метою. Македонцям дісталось 2600 талантів, 500 фунтів срібних виробів, у полон взято 30 тис. городян. У полоні опинилися також атенські, тебейські й спартанські послы, що прибули до Дарія для укладення союзу. Здобута тоді рішуча перемога македонців над перським військом погамувала антимакедонські настрої в Греції й на островах. Перський флот, позбавлений стоянок на узбережжі Малої Азії, втрачав свої домінуючі позиції

У Сирії Александр одержав листа від Дарія з проханням відпустити його матір, дружину й дітей і з пропозицією миру й дружби. Однак, перський цар швидше вимагав ніж просив викупу за сім'ю, що дорівнював багатством усієї Македонії. Крім того він давав пораду Александров! задовольнитися батьківським царством й очистити межі володінь персів. У цьому разі Дарій обіцяв йому дати присягу на вірність. Відповідь Александра, за Адріаном, витримана в дусі тогочасної офіційної македонської пропаганди: македонський цар має право від імени всіх еллінів мстити персам за всі заподіяні образи, а також за смерть Філіппа від рук змовників, підкуплених перським золотом. Свої права на зайняті землі він обґрунтовує правом завоювання: "Я переміг у битві спочатку твоїх воєначальників і сатрапів, а тепер і тебе, і твоє військо й володію цією землею, тому що боги

віддали її мені. Я тепер володар всієї Азії... і коли надалі будеш писати мені, пиши як цареві Азії, а не звертайся як до рівного...".

Під час облоги стратегічно важливого міста Тир на фінікійському узбережжі до Александра надійшов другий лист Дарія. Перський цар пропонував Александрові! 10 тис. талантів (за іншими даними - 3 тисячі) як викуп за сім'ю, всі землі від Еллінського (Егейського) моря до Євфрату, одну з дочок в дружини й укладення мирного договору. Античні історики повідомляють, що пропозиція перського царя була обговорена на раді "друзів". Однак ніхто не наважився дати пораду в такій важливій справі. Відповідь Александра Дарієві була однозначною: так само як при двох сонцях у всесвіті не може бути ладу, так само й при двох царях, світ не може перебувати в спокої. Якщо Дарій хоче пер-шости, він має битися за єдиновладдя, якщо ж прагне легкого й зручного життя, то нехай служить Александрові!, виконувє його вказівки й царює, одержавши владу з його милости.

Далі Александр спрямував свій похід на підкорення Єгипту. Античні історики єдині в поясненні легкості завоювання Єгипту: Александр виступав у ролі визволителя єгиптян від перського іга. Вони пишуть, що перси зневажали святині єгиптян й управляли за допомогою насильства. Крім того, сатрап Мазак, знаючи про блискучі перемоги македонян і не маючи достатньо боездатного війська, вважав за доцільне впустити Александра до країни. Під час зустрічі Александра в Пелузії він передав йому 800 талантів і все царське майно.

Залишивши в Пелузії гарнізон, Александр наказав флоту піднятися Нілом до Мемфіса, а сам із військом рушив через пустелю до Геліополя. Переправившись через Ніл він вступив у давню столицю фараонів - Мемфіс. Македонський цар, прагнучи в усьому підкреслити прихильність до народу та його святинь, склав жертви різним богам. Успіхам македонського царя значною мірою сприяло й жрецтво, яке побачило в Александрові! захисника своїх привілеїв і поспішило назвати його спадкоємцем фараонів, сином бога Амона-Ра. Ще більше зміцнило союз із жер

цями відвідання оракула Амона в Лівійській пустелі в оазисі Сіва. Там Александр одержав сприятливе провіщення про успіх своїх завоювань. Титул сина бога Амона, а отже, й визнання його божественного походження, був потрібен Александрові! для визнання його законним спадкоємцем єгипетських фараонів та східних царів.

Тим часом Дарій інтенсивно готувався до війни. Вважаючи, що Александр виграв Ісску битву завдяки достатку зброї, Дарій наказав виготовити 200 серпоносних колісниць - головної новини перського війська, призначеної для атак проти македонської фаланги. Арріан зазначає, що на допомогу Да-рію прийшли індійці, були у персів і сакські лучники, які вважалися союзниками перського царя, й загопи від різних народів, підданих його держави.

Греко-македонське військо досягло Євфрата за одинадцять переходів й по наведених мостах його військо вступило до Північної Месопотамії. Ще за чотири дні воно переправилося через Тигр, а ще через чотири дні досягло розташування перського війська, яке зайняло стратегічно вигідні для себе позиції біля села Гавгамели. / жовтня 331р. й відбулася знаменита битва при Гавгамелах, яка вирішила долю Азії. Величезне, але й слабко-організоване недостатньо навчене, різноплемінне перське військо, зазнало нищівної поразки. Дарій утік з поля бою. Разом із залишками бактрійської кінноти й гвардією він сховався в Мідії, в столиці Екбатанах. Битва при Гавгамелах завершила падіння держави Ахе-менідів, яка більше не мала сил для опору. Шлях до столиць був відкритий.

Александр вирішив насамперед оволодіти основними центрами держави Ахеменідів й захопити нагромаджені там багатства. Тому він рушив до Вавилону. Як тільки вавилоняни побачили військо Александра, що наближалось, вони відправили до царя депутацію знатних громадян, до складу яких входив і сатрап Вавилонії Мазей. Він і здав місто на милість Александрові. Вавилоняни вітали греко-македонське військо як визволителів.

Александр, увійшовши у роль визволите-

ля, відразу ж наказав обновити храми та відновити святилище Бела, дуже шановане населенням. Храм цього головного божества краю свого часу зруйнували перси, позбавивши водночас Вавилон автономії після невдалого повстання 479 р. до н. е. Природно, що вавилонські жерці не залишилися в боргу перед Александром і проголосили його "царем Вавилону й чотирьох країн", підтвердивши його право на панування в Азії.

Зиму 331/330 рр. до н. е. Александр провів у Персеполі, пояснюючи це бажанням дати відпочинок війську. Він відвідав гробницю Кіра Старшого, засновника Перської держави в Пасаргадах, ритуальному центрі й колишній столиці держави Ахеменідів. Оскільки Пасаргади були не лише резиденцією Кіра, але й місцем сакрального поклоніння персів, цар наказав прикрасити гробницю належним чином. У цьому виявилася далекоглядна політика опори на служителів культу й представників місцевої аристократії, які все ширше залучалися македонським царем на службу новій владі. Тим часом, поки Александр зупинявся в перських столицях (Сузи, Персе-поль, Екбатани) і переслідував Дарія, його полководці методично підкорювали перські сатрапії, включаючи їх до загальної системи управління новою державою.

Плутарх пише про бажання македонського царя змішати побут і звичаї, а Діодор - про бажання Александра будувати міста зі змішаним населенням, переміщати народи з Європи до Азії, щоб привести континенти до дружби й братерства. Адріан пише, що цар молився про "згоду та одностайність царств македонського й перського". Об'єктивно греко-македонський похід на Схід сприяв проникненню туди грецької культурної традиції, що накладалася на місцевий ґрунт, сприяючи й релігійному синкретизму: загалом, *на цій основі зростає специфічний феномен еллінізму - синтезу елліністичних і східних першів.*

Персеполь - поворотний пункт діяльності Александра на Сході. Тут скінчилися повноваження македонського царя як стратега-автократора Коринтського союзу, який наділив Александра необмеженими повноваженнями вождя еллінів в спільному поході помсти на Схід. Починаючи з цього рубежу македонський цар

продовжив похід від свого імені, і від імені законного спадкоємця Ахеменідів. Він охоче возсідав на перському троні, до числа наближених допуслав "варварів", приймав східний ритуал поклоніння, одягав перські шати, загалом перетворювався у східного монарха.

Судомні спроби Дарія зібрати військо, залучивши до нього скитів та інших кочовиків, і дати відсіч греко-македонському війську в Мідії провалилися. До того ж проти скомпрометованого царя склалася змова сатрапів, і він, покинувши Екбатани, втік до Парфії. Александр намагався наздогнати його, однак Дарій під час відступу був захоплений змовниками і вбитий. Сатрап Бактерії Бесс, убивши Дарія, зробив неоціненну послугу Александрові!, який уміло використав убивство перського царя й звинувачення проти сатрапа-вбивці для пропаганди себе як наступника Ахеменідів. Усі античні автори пишуть про почесті, які воздав македонський цар загиблому Дарієві й про відправлення його тіла до Персеполя для урочистого поховання в гробниці перських царів.

Парфія, Гірканія, Дрангіана й Арахосія підкорилися без опору, місцева знать задовольнилася милостивим ставленням Александра до перських вельмож. Слідом за ними військо Александра рушило на підкорення Бактрії. Перське панування в Малій Азії загалом не було ні міцним, ні стабільним. Бактрія, Содіана, Хорезм були віддаленими й неспокійними провінціями перської держави.

Спроба Бесса згуртувати довкола себе племена Центральної Азії закінчилася невдачею: всі були готові виступати проти македонців, коли вони були ще далеко, але, варто було Александрові перейти Гіндукуш, як у лавах сподвижників Бесса почався розбід. Союзники Бесса швидко танули, особливо після придушення антимакедонських повстань в Арії й Дрангіані. Спроба його врятуватися за Оксом була безуспішною. Після переправи Александра через цю повноводу й стрімку річку до нього з'явилися послы від бактрійців з пропозицією видати ув'язненого змовниками Бесса. Захопивши Бесса, Александр віддав наказ бити його батогами й віддати його на розправу родичам Дарія, які четвертували й стратили його в Бактрах.

Дипломатія Александра Македонського в Центральній Азії та в Індії

Джерела повідомляють про численні посольства, які прибували до Александра під час його азійського походу за різних обставин. Так, коли македонський цар почав будувати Александрію-Дальню (за однією з версій ототожнювану з Ходжентом), скити намагалися зруйнувати місто, вбачаючи в ньому загрозу своїй незалежності. В сутичці з македонцями скити зазнали поразки й вирішили за краще вирядити до Александра послів з вибаченнями за інцидент. Посли вибачалися, але, разом з тим, застерігали македонського царя від вторгнення в їхні володіння, де йому не уникнути розплати, бо сама розлогість їхніх просторів та пустелі їм допомагатимуть. Александр відповів ухильно, заявивши про неможливість припинення війни заданих умов. Він знехтував скитським попередженням, перейшов рубіжну річку Танаїс, здобув перемогу, але разом з тим і наочний урок стійкого опору на теренах Центральної Азії, де саки не раз приходили на допомогу бактрійцям та согдійцям. Через деякий час до Александра до Бактрії від скитів прибуло ще одне посольство (деякі джерела зазначають, що цього разу йшлося про причорноморських скитів) з пропозицією миру й дружби, на знак якої піднесли йому багаті дари. Крім того, послі хотіли скріпити мирні відносини шлюбом знатних скитських жінок й македонських воєначальників. Александр дав скитам обнадійливу відповідь, вважаючи це вигідним для себе, хоча від шлюбів відмовився.

Ведучи виснажливу боротьбу з повстанцями в Согдіані й Бактрії Александр, разом з тим, прагнув примиритися з середньоазійською знаттю. Це знайшло відгук у її представників, готових припинити боротьбу й співпрацювати з новою владою. Судячи за джерелами, Оксіарт, Хорієн та інші представники місцевої аристократії стали кращими друзями македонського царя й провідниками його влади в провінціях, якими він доручив їм керувати. Бактрійського вельможу Оксіарта, який добровільно здався македонцям, Алек

сандр прийняв з почесною й повагою. Його дочка Роксана вразила Александра, він відразу закохався й невдовзі одружився з нею.

Покінчивши з завоюванням Бактрії й Согдіани, навесні 327 р. до н. е. Александр рушив до Індії. На думку античних письменників, ця "країна чудес" розташовувалася на краю світу й тому із завоюванням Індії македонський цар розраховував вийти до східного краю Землі й досягти Зовнішнього Океану й, отже, здійснити задум про світове панування.

В Індії він наткнувся на серйозний опір місцевих народів. Завоювання Індії за своїми методами нагадувало підкорення Бактрії й Согдіани: розправа з непокірними, спалені міста, полонені, обернені в рабство тощо. Разом із тим, деякі місцеві володарі вважали за краще добровільно визнати владу Александра. Так правитель Таксил надіслав послів з дарами: 200 талантів срібла, 3 тис. биків, 10 тис. овець і 30 слонів. З'явилося також 700 вершників-індійців. Очевидно, Таксил розраховував на допомогу македонців у боротьбі з сусідніми індійськими царями - Пором та Абисаром Кашмірським. Прибувши до його столиці, Александр віддячив ще більшими дарами й подарував значні масиви довколишніх земель.

Інший індійський володар. Пор готувався дати Александрові відсіч. Однак у битві на р. Гідаспі зазнав поразки. Особиста доблесть, виявлена Пором у бою справила враження на Александра й він відправив до нього Таксіладля переговорів, пропонуючи здатися, але Пор мало що не вбив Таксила. Проте Пор вимушений був здатися, бачачи, як його військо розсіялося під ударами кавалерії Александра. Будучи переможеним, він не виявив ні тіні запобігання перед македонським царем. Античні історики пишуть, що Александр гідно оцінив мужність Пору. Домігшись його лояльності, македонський цар залишив Пору правителем колишнього царства, додавши ще й незалежну область з кількома племенами та сотнями міст.

Велика східна епопея Александра Македонського завершилася створенням величезної імперії, до складу якої входили десятки народів різних культур, релігій і традицій. Їхнє завоювання було досягнуте передовсім силою зброї й військової стратегії Александра, поєднаної з відвагою греко-македонського війська та мистецтвом командирів. Однак Александр виявив себе при цьому й політичним стратегом. Уміння враховувати обставини, особливості релігії та звичаїв підкорених країн, бачити сильні й слабкі сторони супротивників, здатність оцінити супротивника й вступити з ним переговори, цілеспрямована

пропаганда-вирішальні складові цієї політичної стратегії й тактики, яка й називається дипломатією. Жорстокість завойовника поєднувалася в ньому з виявами великодушності й умінням розгледіти масштабність супротивника, поцінувати його й обернути на союзника. В надзвичайно складних і суперечливих обставинах Александр шукав способи згуртування вчора ще непримирених супротивників біля престолу своєї влади. В цих складових і розкривається масштаб його особистості та блискучий талант аналітика й політика-практика, що дає підставу бачити в його діях особливу сторінку в історії дипломатії.

Дипломатія Стародавньої Греції розвивалася в умовах складної системи міждержавної взаємодії в Центральному та Східному Середземномор'ї. В обставинах еллінської багатополісності сформувалися складні форми відносин між містами-державами та позаеллінським світом. Інститути проксенії, амфіктонії, третейського суду, взаємодії полісів у рамках військово-політичних союзів були невід'ємними складовими еллінської дипломатії. В Давній Греції рано сформувалася традиція недоторканності послів та відповідальності посла перед співгромадянами.

Відносини між самими грецькими полісами, а також між грецьким світом, Перською деспотією й Македонським царством зумовили розвиток посольської справи й сприяли формуванню військово-політичних та релігійно-політичних союзів.

Криза полісного ладу в Греції в IV—III ст. показала слабкість дипломатії міст-держав. Перські дипломати неодноразово використовували боротьбу між еллінськими містами за гегемонію в Греції й нав'язували їм свою волю. Політична стратегія македонського царя Філіппа II виявилася ефективнішою, ніж дипломатія роз'єднаних міст-демократій. Зігравши на загальноеллінському прагненні "щасливої війни" з Персією, зберігши формальні ознаки незалежності полісів та придушивши опір македонській гегемонії, Александр Македонський повів союзні війська на завоювання Сходу.

Він здобував перемоги не лише завдяки своїй динамічній стратегії, а й завдяки продуманим дипломатичним заходам, що враховували психологічні фактори, особливості релігійної та адміністративної системи Єгипту, країн Передньої Азії та Індії.

Література

- * Демосфен. Речі / Перевод с греч., - М.: Изд-во АН СССР, 1954.
- * Историки античности: В 2 т.: Древняя Греция: Древний Рим. - М., 1989.
- * Геродот. Історія в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. - К, 1993.
- * Плутарх. Порівняльні життєписи / Переклад з давньогрецької Й. Кобова та Ю. Цимбалю-ка. - К.: Дніпро, 1991. - 440с.
- * Фукидид. Історія. ~М.: Ладомир; Наука, 1993. - 544 с.

- * *Бартонек А.* Златообильные Микены. - М.: Наука, 1991.- 352 с.
- * *Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И.* Александр Македонский и Восток. -М.: Наука. Гл. редакция восточной литературы, 1980. - 456 с.
- * *Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л.* Гомер и история Восточного Средиземноморья. - М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1996. - 328 с.
- * История Европы с древних времён до наших дней: В 8 т.-Т. 1.-М.: Наука, 1988.-704 с.
- * История дипломатии: В 5 т. / Под ред. Зорина и др. - Т. I. - М., 1959. - 806 с.
- * История Древней Греции/Ред. В.И.Кузищин-М.: Высш. шк., 1996.-398 с.
- * *Никольсон Г.* Дипломатическое искусство: Четыре лекции по истории дипломатии / Перевод с англ. -М.:Изд-во Института междунар. отнош., 1962.- 118с.
- * *Пальцева Л.А.* Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. - СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1999. - 304 с.
- * *Строгецкий В.М.* Проблема Каллиева мира и его значение для эволюции Афинского морского союза//ВДИ.-1991.-№2.-С. 158-168.
- * *Яйленко В. П.* Архаическая Греция й Ближний Восток. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990.-271 с.
- * *Aymard A., Auboyer J.* L'Orient et la Grece antique. - 2-e ed, - Paris: Univ. Press France, 1995. - XII,701p.
- * *Bengtson H.* Philipp und Alexander der Grosse: Die Berg der hellenistischen Welt. - Miinchen: Gallvey, 1985.-284s.
- * *Bockh A.* Staatshaushaltung der Athener. - Berlin, 1967; Bd. 1. - 711 s.; Bd. 2. - 517,217 s.
- * *Busolt G.* Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeronea. - Hildesheim: Georg Olms, 1967. Bd.I: Bis zur Begründung des peloponesischen Bundes.-XIV.716s.
- * *Fox R.L.* Alexander the Great.-N.Y. etc.: Penguin Books, 1988.-568 p.
- * *Hasebroek J.* Griechische wirtschafts und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit. -Hildesheim: Olms, 1966. - XV, 296 s.
- * *Joucuët P.* L'imperialisme macedonien et l'ellenisation de l'Orient. - Paris: Ed. Albin Michel, 1937.-XVI, (5), 537 p.
- * *Laurent F.* Etudes sur l'histoire de l'humanite. Histoire du droit des gens et des relations internationales. II - III Tomes. - Bruxeries - Leipzig, 1862. - Т. II: La Grece. - 532 p.; Т. III: Rome. -516p.
- * *Meister K.* Die Geschichtsschreibung/Von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus. - St.utt. etc.: Kohlhammer, 1992. -238 s.
- * *Schuller W.* Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund. - Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1974. - 234 S.
- * *Will W.* Alexander der Grosse: Geschichte Makedoniens. Bd. 2. - Stuttgart; Berlin; Koln; Mainz: Kohlhammer, 1986. - 210 S.
- * *Wirth G.* Philipp II. Geschichte Makedoniens. Bd. 1. - Stuttgart; Berlin; Koln; Mainz: Kohlhammer, 1985.-204 S.

Дипломатія в елліністичному світі

- *Боротьба діадохів за владу після смерти Александра Македонського.*
- *Антимакедонська війна в Греції. Указ Полісперхонта.*
- *Антимакедонський рух в Індії. Договір Селевка з Чандрагуптою.*
- *Війна між Антігоном та коаліцією. Битва при Ісї.*
- * *Формування елліністичних держав.*
- * *Боротьба елліністичних держав за вплив у Східному Середземномор'ї.*
- *Елліністичні держави і Рим: боротьба за вплив на Балканах та Східному Середземномор'ї.*
- * *Організація дипломатичної служби в елліністичних державах.*
- *Міждержавні договори в елліністичному світі.*
- * *Дотримання норм дипломатичного етикету.*
- * *Міжнародноправові норми.*
- * *Крах елліністичної дипломатії.*

Боротьба діадохів за владу після смерти Александра Македонського

Держава Александра Македонського охопила величезні території Східного Середземномор'я та Азії: Балканський півострів, острови Егейського моря, Малу Азію, Єгипет, Передню Азію, значну частину Центральної Азії до нижньої течії Інду. В ході завоювань були налагоджені широкі міжнародні зв'язки в межах небаченої до того часу політичної структури. Міста, засновані Александром Македонським, гарнізони, розставлені на безкраїх просторах імперії, нові шляхи сполучення між новими й старими містами сприяли широким торговельним та культурним обмінам всередині нової наддержави.

Держава, створена військовою силою та особистим стратегічним талантом Александра Македонського після його смерти ще якийсь час трималася в єдності поки було єдиним військо та його воєначальники (діадохи). Однак за відсутності загальновизнаного наступника царської влади така єдність була вкрай проблематичною.

Влада в державі зосередилася в руках невеликого кола знатних македонців, які посідали за Александра вищі військові й придворні посади. Регентом було призначено *Пердик-ку*. Діадохи розподілили між собою управління державою: Грецію й Македонію було відда-

Над заголовком: Александр в битві при Ісї з Дарієм III. Мозаїка. II ст. до н.е.

но *Антипатрові*, Тракію передано Лісімахові, в Малій Азії найвпливовіше становище займав *Антигон*, сатрап Великої Фригії, якому дісталися також Лікія й Памфілія. Секретареві Александра грекові *Семену* були передані сат-рапії Пафлагонія та Каппадокія, але їх фактично ще треба було завоювати, оскільки вони входили до держави Александра лише номінальне. Єгипет було передано в управління *Птолемеєві Лагу*, східні області залишилися під владою сатрапів, призначених Александром. Командувачем кіннотою гетайрів було призначено *Селевка*.

Під час тривалої боротьби між діадохами й сформувалася нова система держав, у яких розвинулися характерні для цього світу синтезні еллінсько-азійські соціокультурні форми, відомі під назвою *еллінізму*. Між цими елліністичними державами сформувалася нова мережа відносин й характерні для цього регіону форми міждержавного регулювання та дипломатії.

Звістка про смерть Александра викликала антимакедонські виступи в Атенах. До багатьох полісів були розіслані посольства з закликом розпочати війну за звільнення Греції. Демосфен, який перебував у вигнанні з почестями повернувся на батьківщину. До Атен приєдналися Етолія, Фокіда, Локрида, частина Тессалії й деякі міста Пелопоннесу. Військам атенців та їхніх союзників вдалося відтіснити війська Антипатра за Термопіли й облягли їх у місті Ламії, від чого ця війна набула назви Ламійської. До повсталих приєдналися решта тессалійців, Аргос і Коринт. Але війська полководця *Кратера* завдали поразки грецько

му флотові та сухопутним військам. Їхній опір було зламано. Антипатр суворо розправився з переможеними. На Аteni було накладено контрибуцію, в Муніхії було розміщено македонський гарнізон. Демосфен, рятуючись від переслідувачів, прийняв отруту. Значна частина атенців втратила громадянські права, оскільки Антипатр встановив високий майновий ценз (2 тис. драхм), що не давав права участі у вирішенні громадських справ.

У боротьбі за вплив і владу, яка розгорнулася між сатрапами, набуло значення й те, хто поховав тіло Александра, яке певний час по смерті перебувало у Вавилоні. Труну з тілом Александра спритним маневром захопив Птолемеєм і перевіз її до Єгипту. У зв'язку з цим проти нього виступив Пердикка. Проте похід Пердикки до Єгипту (321 р.) виявився малоуспішним, він викликав невдоволення в армії, в результаті чого його регента вбито військовими командирами. В цей час у Малій Азії під час зіткнення з Євменом загинув Кратер. Після цих подій у Трипарадісі (Сирія) відбувся новий розподіл посад і сатрапій (321 р.). Регентство перейшло до Антипатра, який правив Грецією та Македонією. Антигон здобув повноваження стратега-автократора Азії, під його керування перейшли всі царські війська, що там перебували. Антигону було доручено вести війну з Євменом, та іншими прибічниками Пердикки. Селевк одержав сатрапію Вавилонію. Ухвали в Трипарадісі свідчили про те, що діадохи, зберігаючи номінальну єдність держави під владою македонської династії, фактично починають відмовлятися від організаційної єдності імперії.

Антимакедонська війна в Греції. Указ Полісперхонта.

Результати боротьби між діадохами за владу і вплив визначалися військовою силою та ресурсами областей, переданих їм під контроль. З іншого боку неабияку роль відігравали й ті складні поєднання сил діадохів в союзи, які давали можливість зосереджувати більше сил і ресурсів. Важливою проблемою, з якою зустрілися діадохи, були відносини з грецьки

ми містами, в яких все ще зберігалася невдоволення македонським пануванням. Оскільки поряд із державою Александра Македонського не існувало інших великих держав, які могли б чинити вплив на перебіг подій, то мінливі форми відносин між державами, що народжувалися, протягом певного часу визначалися переважно в межах елліністичного світу. У цій

боротьбі діадохи виступають як представники македонсько-еллінської верхівки, але в процесі зміцнення їхньої влади над певними територіями й формування нових держав відносини між ними набувають характеру міждержавних — дипломатичних та військових.

Так, Птолемей Лаг вже 322 р. до н.е. завоював Кірену на лівійському узбережжі Середземного моря. Кірена з околицями була дуже важливим надбанням. Птолемей вперше виступив тут як покровитель значного грецького міста. При цьому відносини між містом і володарем були врегульовані виданою Птолемеєм грамотою-діаграмою (між 322/321 та 308 р. до н. е.). Інтереси Птолемея представляла ним самим обрана особа. Покровительство грецьким містам було важливою козирною картою елліністичних володарів для зміцнення своїх позицій в Егеїді та Східному Середземномор'ї. З цього погляду велике значення мало й те, що з 287/286 р. до н. е. Птолемей виступив як протектор Союзу острів'ян. Цей союз був об'єднанням численних Кік-ладських островів, які до того часу перебували під владою Деметрія Поліоркета, сина Ан-гі-гона Одноокого. На додачу до цих успіхів 294 р. до н. е. Птолемей зумів відвоювати острів Кіпр. Ця далекоглядна політика мала результатом створення в східній частині Середземного моря морської держави єгипетських володарів, головним опорним пунктом якої були великі приморські міста Фінікії, Кіпр і численні Кікладські острови.

Протягом двох років Антігон майже повністю витіснив Євмена з Малої Азії. 319р. вмер Антипатр, який перед смертю рекомендував обрати регентом *Полісперхонта*, старого, відданого македонській династії й шанованого у війську полководця. Проти нього, проте, виступив син Антипатра *Кассандр*, якого підтримав Антігон. У відповідь на це Полісперхонт вступив у зносини з Євменом й призначив його стратегом Азії замість Антігона. За короткий час Євмен на кошти царської скарбниці набрав значне військо й війна діадохів відновилася з новою силою. У боротьбу між Полісперхонтом і Кассандром були втягнуті македонська знать, грецькі поліси і

царський дім. Під час цієї боротьби загинув Філіпп III Арридей.

Тим часом гарнізони Кассандра стояли в Атенах та інших містах. Для того, щоб повернути на свій бік грецькі поліси, Полісперхонт від імени царів видав указ, яким грецьким містам поверталася їхня свобода й автономія, тобто проголошувалося повернення до політичного статусу, який існував у Греції до Ламійської війни.

Указ Полісперхонта дійшов до нас у переказі Діодора. В документі наголошувалося, що вину за порушення грецької свободи несуть грецькі стратиги. "Тепер, - зазначалося в указі, — виконуючи наш початковий намір, ми даруємо вам мир, даємо вам державний лад, який ми мали за Філіппа й Александра, та всі інші привілеї згідно зі зробленими ними на вашу користь постановами. Вигнанцям чи тим, хто були вигнані нашими стратегами після того, як Александр вступив до Азії, ми дозволяємо повернутися на батьківщину; особи, яких ми повертаємо, користуються своїми попередніми правами й майном ... цим актом уневажнюються всі вчинені щодо них раніше ухвали". Передбачалося збереження за Атенами всього того, чим вони володіли за Філіппа й Александра. З іншого боку всі грецькі міста мали винести ухвалу про заборону війни проти регента й спадкоємців Александра. Порушникам цього указу загрожувало "вигнання з усім їхнім родом і конфіскація майна".

Внаслідок цього в Атенах та інших містах відбулися антиолігархічні перевороти. Однак Полісперхонт не надав Атенам реальної допомоги. До того ж Кассандр, рушивши походом на Македонію, зумів оточити столицю Македонії Підну. До його рук як заручники потрапили син Александра Македонського Александр IV та його мати Роксана.

Атенці розпочали переговори з Кассандром, гарнізон якого займав Пірей. Внаслідок укладеного компромісного договору атенці зберегли свою територію та флот, але в Муніхії й Панакті (укріплення на кордоні з Бестією) були залишені македонські гарнізони. Цензова конституція, запроваджена Антипатром,

відновлювалася, але ценз було знижено з 2000 до 1000 драхм. Поблажливе ставлення Кассандра до Атен й відновлення ним Теб, зруйнованих Александром у 335 р., сприяло зміцненню впливу Кассандра в Греції. Одруження на

Тессалоніці, дочці Філіппа II й зведеної сестрі Александра, відкривало йому легітимний шлях до македонського престолу.

Боротьба за вплив на еллінські міста й поліси тривала й в наступні десятиріччя.

Антимакедонський рух в Індії. Договір Селевка з Чандрагуптою

Ще за правління Александра Македонського в Індії набув значного розмаху антимакедонський рух. Коли ж він з основним своїм військом покинув країну, визвольний рух ще більше активізувався. За свідченням античних письменників, Індія в цей час "скинула з шиї іго рабства й перебила всіх намісників". Греки вже не були в змозі відновити свої позиції в Пенджабі. 321 р. вони були вимушені визнати владу місцевих індійських правителів, яких уже було неможливо витіснити з їхніх володінь.

На чолі антимакедонського руху в Північно-Західній Індії став Чандрагупта (в грецьких джерелах - Сандракотта), який зі своїм другом Каутильєю організував партизанську боротьбу, прогнав греко-македонські війська з Пенджабу й став його володарем. Боротьба ця тривала, ймовірно, декілька років. Згідно з повідомленням Діодора, 317 р. до н. е. Евдем, останній грецький правитель в Індії таємно умертвив пристарілого Пора, заволодів його землями й слонами, але був вимушений покинути країну. Ймовіріше за все, це відбулося під тиском значного піднесення антимакедонського руху.

Поступово в руках Чандрагупта зосередилася влада над усією Північною Індією. Захоплення Чандрагуптою земель сатрапів і держав, заснованих або збережених Александром,

привело до зіткнення могутнього царя індусів з не менш могутнім діадохом Селевком. Письменник Аппіан повідомляє про військові зіткнення між ними. 305 р. до н. е. Селевк спробував розгромити свого супротивника й дійшов до р. Дейамни. Чим закінчилося це зіткнення достеменно не відомо. Те, що Селевк був змушений поступитися індійському цареві всіма областями, захопленими Александром за Індом, а також територіями, розташованими на захід від річки, свідчить, що похід був невдалим. З іншого боку, той факт, що між протиборчими сторонами 305 р. до н. е. було укладено мирний договір, скріплений дружбою й родичанням, а також обмін посольствами вказує на те, що Селевк здійснив вдалий похід до Індії. Чандрагупта виявив свою прихильність до Селевка, подарувавши йому 500 бойових слонів зі свого 9-тисячного стада. Зміцнення економічних, політичних й особистих зв'язків двох державних діячів йшло на користь їм обом.

У науці висловлено й іншу версію обставин укладення цього договору. Стосовно передумов та самого договору Селевка з Чандрагуптою в літературі велася тривала дискусія. На думку П. Бернара, між Селевком і Чандрагуптою не було військового конфлікту. Дізнавшись про втрати позицій на Сході держави, Селевк вирушив туди для відновлення втраченого. Але він виявив, що області на південь від Гіндукушу (Гандхара, Паропамі-сади, Арахосія) вже були зайняті індійцями, Селевк згодився визнати суверенітет Маур'їв, а натомість одержав бойових слонів. Щодо "епігамії", тобто шлюбу, про який згадують джерела, то П. Бернард, на відміну від решти дослідників доводить, що в договорі йшлося не про можливість шлюбу між династіями, а про шлюби між греками, що жили в захопле-

них Чандрагуптою областях й представниками місцевої верхівки. Селевк таким чином прагнув захистити привілейоване становище греків, що тут жили й опинилися під владою чужоземної династії.

Необхідність поступитися значними територіями Чандрагупті говорить не стільки про слабкість Селевка, скільки про ускладнення становища на Заході й особливу важливість

його присутності там. Бойові слони, які привів з Індії Селевк, відіграли вирішальну роль у битві при Іпсі й дали йому змогу посилити свій вплив серед діадохів у боротьбі за владу. Селевкідський посол Мегасфен після укладення мирного договору поїхав до столиці Чандрагупті Паталіпутри, щоб там захищати інтереси свого царя.

Війна між Антігоном та коаліцією. Битва при Іпсі

До 316 р. Антігон, під владою якого перебувала значна частина Малої Азії, здобув перемоги над Євменом та сатрапами Мідії, Персиди й Вавилону й став наймогутнішим з діадохів. Він мав величезні кошти для найму й утримання війська. Загроза поширення його влади на інші сатрапії змусила Птолемея, Селевка й Кассандра укласти союз проти Антігона. До цього союзу приєднався й *Лісімах*, який був зайнятий розширенням і зміцненням своїх володінь у Тракії й на західному узбережжі Чорного моря й не втручався у боротьбу діадохів. Нові битви на морі й суходолі відбувалися на території Сирії, Фінікії, Вавилону, Малої Азії, Греції та Тракії.

Війна між Антігоном та коаліцією проходила зі змінним успіхом. Вона вимагала від усіх воюючих сторін значних витрат. Усе це разом із втратою від війни зумовило те, що *навесні 311 р. між Антігоном, Птолемеєм, Кассандром та Лісімахом було укладено мир*, який свідчив, що ніхто з них не досяг своєї мети. Антігон був вимушений визнати Кассандра стратегом Європи до повноліття сина Роксани Александра. Він погоджувався з наданням автономії грецьким містам. Проте, Кассандр, незважаючи на умови договору про "автономію" еллінів, не вивів гарнізону з Аттики. Птолемей залишався володарем Єгипту та прикордонних з Лівією й Аравією міст, але відмовлявся від зазіхань на Сирію. Лісімах залишався володарем Тракії. Хоча в угоді ще фігурувало ім'я царя Александра IV, фактично ж про єдність держави вже не йшлося, діадокси виступали як самостійні правителі підвладних їм територій.

Залишається спірним питання про роль Селевка в договорі 311 р. до н. е. За переказом Діодора, Антігон одержав управління над усією Азією і про долю Селевка нічого сказано не було. Одна частина дослідників вважає при цьому, що воєнні дії не дали Антігону всіх частин імперії, й через те він не здобув панування над усією Азією. Тому з тексту Діодора, який передає зміст договору, не можна говорити, що угода 311р. передбачала відібрати Вавилонію від Селевка. На думку інших, відсутність імені Селевка в уривках тексту дає підставу вважати, що Селевк не було допущено підписувати угоду як повноправного учасника переговорного процесу. Той факт, що Селевк не згадується в договорі свідчить про значну дипломатичну удачу Антігона, який зумів розчленувати коаліцію діадохів, спрямовану проти нього, й виключити з неї Селевка. Проте, хоча Селевк й не згадано в договорі, він, імовірно, усе-таки зберігав мож-

ливість протидіяти ворожому натискові.

Мирний договір не вирішив жодної суперечності й тому не приніс миру. Війна відновилася, її теренами стали грецькі острови й Балканський півострів. Центральна й Мала Азія. Серйозних ударів по позиціях Антігона завдав Селевк. Його підтримав Птолемей. 310 р. до н. е. (за іншими даними - 308 р.) між військами Селевка й Антігона відбулася битва, місце якої не встановлене. Після цієї події за Селевком залишилася Вавилонія та верхні сатрапії. Антігон зазнав серйозних невдач в Європі й Малій Азії. Натомість 307 р. син Антігона *Деметри* завдав поразки військам Кассандра в Аттиці. Переможець урочисто в'їхав до Атен і повернув народу "свободу". Це супроводжувалося укладенням договору дружби й союзу. Деметрію та його батькові елліни стали віддавати особливі почесні. Так, атенці прийняли декрет, за яким Антігону й Деметрію було споруджено золоті статуї. Їм подарували також корони вартістю в 200 талантів, які поклали на вівтар з написом "Рятівники".

307 р. зник останній формальний зв'язок між частинами колишньої держави Александра: за розпорядженням Кассандра Роксану та її сина було вбито. Це завдало відчутного удару престижу Кассандра.

306 р. до н. е. Антігон переправив війська Деметрія на Кіпр, який був важливим опорним пунктом Птолемея. Деметрій виявив себе талановитим інженером, фортифікатором та тактиком морського бою. Його війська і флот завдали Птолемеєві відчутної поразки. За свідченням Діодора, одержавши звістку про перемогу на Кіпрі, Антігон переповнився почуттям гордості. Його військо проголосило його царем і він вирішив увінчати себе діадемою. Титул царя був присвоєний і Деметрію. Антігон став готувати війська для походу на Єгипет. Споряджений ним флот, що налічував 150 військових і транспортних суден, рухався разом з військом вздовж берега. Військо налічувало 80 тис. піших, 8 тис. кінних воїнів та 83 слони. Проте флот зазнав значних втрат від урагану біля Гізи, а військо не змогло подолати гирла Нілу біля Пелузії. Птолемей надійно укріпив свій табір балістами та інши

ми машинами, але, крім того, зробив спробу розкласти армію супротивника шляхом підкупу солдатів та командирів. Зрештою, Антігон був вимушений відвести свої війська й флот.

Зазнавши невдачі в Єгипті, Антігон спрямував удар проти Родосу, який був важливим у стратегічному та економічному відношенні союзником Птолемея. В результаті дворічної (305-304 рр. до н. е.) облоги, Родос був вимушений укласти союз із Антігоном. Лише після цього він досяг значних успіхів в Греції, вигнавши гарнізони Кассандра з ряду міст Пелопоннесу. Антігон досяг значного дипломатичного успіху, створивши еллінську лігу. Наприкінці 302 р. до н. е. Деметрій зібрав у Коринті делегатів багатьох грецьких міст і відродив лігу еллінів, створену в 338 р. Філіппом II. Умови пакту 302 р. до н. е. в основному відтворювали умови союзу, створеного Філіппом II. Між містами й державами, представленими в Коринті та "царями" Антігоном та Деметрієм було укладено військовий союз й проголошувалася дружба. Вони повинні були мати "одних друзів і одних ворогів". Ліга мала своє військо, яке складалося з контингентів, набраних учасниками цього союзного об'єднання. Кожне місто союзу зберігало свої установи, які ліга не мала права змінювати. Цей акт послаблював позиції Кассандра. До того ж Деметрій одружився з сестрою ворожого до Македонії епірського царя Пірра.

Тим часом Селевк, скориставшись тим, що Антігон був зайнятий боротьбою на заході, здійснив похід східними провінціями аж до Індії й повернувся зі значними силами й матеріальними ресурсами до Вавилону. Діадохі, занепокоєні успіхами Деметрія, вирішили домовитися про спільну боротьбу з Антігоном. Коаліцію було створено 302 р. до н. е. Кожен член коаліції мав намір залишитися володарем своєї країни й здобути частину володінь Антігона. Було відкрито два фронти бойових дій: один в Македонії, проти Деметрія, інший - в Азії, безпосередньо проти Антігона.

Місцем для вирішальної битви Антігон обрав широку долину Іпса у Фригії, в центрі Малої Азії. Тут, при Іпсі, **301р. до н. е.** відбулася одна з найбільших битв в історії давнього

світу. Переконалий у своїй стратегії, Антігон навіть не пробував маневрувати для роз'єднання своїх супротивників. У ній з обох сторін брали участь 150 тис. чол.: в армії Антігона біля 70 тис. піхотинців, 10 тис. вершників і 75 слонів, армії супротивників мали біля 75 тис. воїнів, регулярну кінноту, загін кінних лучників та безпрецедентний за своєю кількістю загін у 480 індійських бойових слонів, подарованих Селевку Чандрагуптою. Обидві сторони мали значне число бойових колісниць. Така чисельність армій робила їх важко керованими. Хоча ударна кіннота Деметрія й зуміла потіснити важку кінноту Селевка й почала переслідування, але під час битви Селевк зумів

відокремити бойовими словами війська Деметрія від військ батька. Піхота Антігона, очікуючи кінноту Деметрія кілька годин стояла під обстрілом лучників, що зрештою призвело до значних втрат, замішання й дезорганізації. Почалася втеча, якої не міг зупинити навіть такий полководець як Антігон. Цей 80-річний воїн, що не втрачав надії на перемогу, бився до тих пір, поки не впав, пронизаний дротиками. Від його численної армії залишилося лише 9 тис. чол. піхоти й кінноти, які під проводом Деметрія відійшли до Ефеса. Так з боротьби вийшов ще один з діадохів, який претендував на владу над усією спадщиною Александра Македонського.

Формування елліністичних держав

Володіння Антігона були поділені головним чином між Селевком та Лісімахом. Птолемей обмежився захопленням Південної Сирії. Битва при Іпсі поклала початок існуванню однієї з найбільших елліністичних держав - *царства Селевкідів*. Воно включало в себе всі східні й передньоазійські сатрапії держави Александра й деякі райони Малої Азії. Дещо раніше оформилося *царство Птоле-меїв*, до якого увійшли Єгипет, Кіренаїка та Келесирія.

На початку 270-х років Македонія й Греція піддалися спустошливому вторгненню кельтських племен, масові переміщення яких з кінця IV ст. охопили всю Південну Європу. В першій же битві з ними македонці зазнали поразки. Спроба греків зупинити їх під Термопілами була безуспішною. Вождь кельтів Бренн рушив до Дельт з метою захопити скарби храму Аполлона. Сили захисників фо-кейців та інших членів дельтійської амфікті-онії були незначними, але важке поранення вождя кельтів Бреінна, землетрус, сильні морози й сніг були витлумачені як гнів богів і викликали панічний відступ кельтів, під час якого вони були розгромлені етолійцями. Третя хвиля кельтського вторгнення залила Тракію. Звідси частина їх у 278 р. переправилася через Малу Азію, де вони після кількох років

спустошливих походів осіли в області, яка набула назви Галатії.

277 р. Антігону Гонату, синові Деметрія Поліоркета, який продовжував втримувати під своєю владою деякі грецькі міста й мав значні військові сили й флот, вдалося завдати у Тракії нищівної поразки значному загону галатів. Цим було звільнено Македонію й Грецію від загрози кельтських вторгнень. Невдовзі Антігона Гоната було проголошено царем Македонії й він заснував нову династію Анті-гонідів. Так сформувалася третя значна елліністична держава.

Процес витіснення полісів як самостійної державної одиниці значнішими державними об'єднаннями охопив і Західне Середземномор'я. Наприкінці IV - на початку III ст. складається держава Агатокла (316-289) в Сіракузах. Захопивши за допомогою найманого війська владу в місті, він прогнав ворожу йому олігархію й почав підкорення сусідніх сицилійських полісів. Це неминуче призвело до зіткнення з Картагеном, який володів західним узбережжям острова. Зазнавши поразки, обложений у Сіракузах Агатокл здійснив з загоном найманців і звільнених рабів зухвалу експедицію на територію Картагена в Африці. Там він зумів повернути на свій бік деякі картагенські війська та укласти військовий союз

з македонським правителем Кіре-наїки. Зрештою, 306 р. він уклав з Картагеном мир на досить вигідних умовах. Територія Картагена в Сицилії обмежувалася його володіннями на початок війни. Це дало йому змогу підкорити собі східну частину острова. Він проголосив себе царем і розпочав завоювання в Південній Італії та Адріатиці. При цьому він підтримував дипломатичні зв'язки з царями Єгипту, Епіру й Македонії. Після смерти Ага-токла його держава розпалася, а в Сіракузах відновлено демократію

Активну завойовницьку політику в Західному Середземномор'ї здійснював також цар Епіру Пірр. Після невдалої спроби заволодіти македонським тронем він у 280 р. втрутився

у війну проти Риму на боці південноіталійсь-кої коаліції міст і племен. У першому зіткненні з Римом він здобув перемогу, внаслідок чого Луканія й більшість грецьких полісів півдня Італії перейшли на його бік. У новій битві в Апулії 279 р. він знову домігся перемоги, але ціною значних втрат (звідси вираз: "Піррова перемога"). Наступного року на прохання Сіракуз він вирушив до Сицилії для боротьби з Картагеном. Спочатку події розгорталися для нього успішно, і він тіснив картагенців. Але його великодержавні плани й ставлення до сицилійських міст як до підданих викликали у сицилійців обурення. Внаслідок цього під владою Пірса залишилися лише Сіракузи. Тим часом римляни в Південній Італії перейшли в наступ і на прохання союзників Пірр повернувся до Італії. У новій битві з римлянами навесні 275 р. Пірр зазнав повної поразки й був вимушений повернутися до Епіру. Таким чином його спроба створити на базі полісів Великої Греції державу на зразок держав Селев-ка та Птолемея закінчилася провалом.

Боротьба елліністичних держав за вплив у Східному Середземномор'ї

До середини 70-х років III ст. до н. е. в основному усталилися кордони елліністичних держав. Між державами Селевкідів, Птолемеїв та Антігонідів починається боротьба за лідерство й підпорядкування своїй владі чи впливу незалежний міст-держав у Греції, Малій Азії, Келесирії та на середземноморських островах. Ця боротьба велася не лише в формі військового протиборства, але й за допомогою дипломатичних інтриг з використанням соціально-політичних суперечностей всередині цих полісів.

Між Єгиптом та Македонією розгорнулося гостре суперництво за вплив на островах Егейського моря та в Греції, які постачали військову й кваліфіковану робочу силу, були виробниками ремісничої продукції та споживачами сільськогосподарських продуктів. Політична й соціальна боротьба всередині

полісів давала щораз можливість для втручання в їхні справи. Розширення македонського впливу в Греції наштовхнулося на протидію Птолемея II, який почав активно підтримувати антимакедонські настрої в Атенах, Спарті й інших містах. Було укладено загальний союз між Спартою та її союзниками (Еліда, Ахайя, аркадські та деякі критські міста), Атенами й Птолемеєм II, спрямований проти Македонії та її прибічників. Антігон рушив походом на Атени з пішим військом та флотом, спустошив Аттику й оточив місто. Війська спартанського царя Арєя пройти через Істм не змогли. Війська Лакедемонського союзу були розбиті біля Коринта.

Перемога над Атенами й Спартою значно зміцнила позиції й престиж Антігона Гоната та вплив Македонії в Егеїді. Це призвело до загострення відносин з Єгиптом. Спроба еги-

петського флоту висадити десант в Аттіці й допомогти Атенам не вдалося. Після тривалої облоги Аteni капітулювали. Македонські гарнізони були поставлені не лише в Піреї й стратегічно важливих пунктах Аттики, але й у самому місті, противників Македонії було вигнано й введено обмеження свободи полісу. Після поразки виснажені й збездоділі Аteni надовго змирилися з македонським пануванням. Війна 267-262 рр. до н. е. (Хремонідова війна, названа за ім'ям одного з вождів атенської демократії Хремоніда) була останньою спробою колишніх лідерів еллінського світу -Атен та Спарти - спільними силами відстояти незалежність грецьких полісів від Македонії та відновити свій вплив у Греції. Хоча експансія Македонії і викликала постійний опір демократичних верств, однак існування дрібних незалежних полісів в умовах елліністичних держав було практично неможливим.

Ці обставини вимагали створення ширших державних об'єднань. На кінець IV ст. в Греції існували різні форми об'єднання полісів: культові об'єднання на зразок Дельтійської амфікції, політичні союзи, створені діадохами (Іонійський, Еллінський, Союз несіотів тощо), союзи полісів, що склалися на основі племінної чи історичної спільності (Тесалійський, Етолійський, Беотійський, Аркадський та ін.). Протягом III ст. формується новий тип політичного об'єднання. На договірній основі виникають союзні держави, що виступають на міжнародній арені як єдине ціле за збереження автономії у внутрішньому житті та рівноправності полісів у загальносоюзних справах.

Вже на початку III ст. набуває значення Етолійська федерація, що виникла на основі союзу етолійських племен. Авторитет ето-

лійців зріс після того, як вони відстояли Дельти від нашествия галатів і стали на чолі Дельтійської амфікції. До цього союзу приєдналися й союзні з ними області Середньої Греції. У 245 р. етолійці силою приєднали Беотію й таким чином об'єднали всі поліси Середньої Греції, за винятком Атен, де стояв македонський гарнізон.

У 280 р. відродився союз ахейських полісів. Завдяки енергії та промітності Арата з Сікіона (стратег союзу з 245 р. до н. е.) Ахейський союз перетворився в найсильнішого супротивника Македонії на Пелопоннесі. Особливо важливим успіхом Арата було вигнання македонського гарнізону з Коринта й захоплення Акрокоринту, важливого укріплення, що контролювало прохід до Пелопоннесу.

Арат підтримував контакт з Птолемеями й одержував від них грошові субсидії. Події на Пелопоннесі відвертали увагу Антігона від боротьби між державами Птолемеїв та Селевкідів, що загострилася в роки 3-ї Сирійської війни (246—241 рр. до н. е.). В результаті цієї війни Єгипту вдалося повернути колишні володіння в Егеїді та Малій Азії, в тому числі Мілетта Ефес і острів Самос, Херсонес Тракійський та о. Фасос. Володіння Птолемеїв розширилися і в Сирії.

Успіху Птолемеїв у цій війні сприяла й внутрішня нестабільність в державі Селевкідів. Близько 250 р. від неї відпали намісники східних сатрапій Діодот і Евтидем і через деякий час Бактрія, Согдіана й Магріана утворили незалежну Греко-Бактрійську державу. Майже одночасно відпав і намісник Парфії Андрагор. Але невдовзі він та грецький гарнізон були знищені повсталими місцевими племенами на чолі з Аршаком, який заснував нову парфійську династію Аршакидів (247 р. до н. е.).

Елліністичні держави і Рим:

боротьба за вплив на Балканах та Східному Середземномор'ї

У другій половині III ст. до н. е. у західному Середземномор'ї найзначнішою державою стає Рим, який до середини століття підкорив Центральну й Південну Італію, а після

перемоги в першій війні з Картагеном - майже всю Сицилію. Внаслідок цього торговельні й дипломатичні зв'язки між Римом та державами Східного Середземномор'я стали стійки-

ми й регулярними. Разом із тим, війна Риму з іллірійцями (229-228 рр. до н. е.) стала першим кроком у проникненні молодій державі на Балкани.

Загострення соціальної боротьби в полісах Середньої Греції створювала можливість для активізації політики Македонії. Користуючись становищем глави Еллінського союзу *Філіпп V* (221-179) намагався за допомогою союзників підпорядкувати Етолійську федерацію. Однак війна, відома під назвою Союзницької (220 — 217 рр.), яка супроводжувалася спустошливими вторгненнями на територію супротивників була безрезультатною. Тоді Філіпп, сподіваючись закріпитися на Адріатиці, вступив у союз із Ганнібалом і після його перемоги при Каннах (216р.) почав витіснити римлян з Іллірії. Це стало причиною *першої війни Македонії з Римом* (215—205 рр. до н. е.). Однак за своєю суттю вона стала війною Філіппа передовсім з його грецькими супротивниками, які стали на бік Риму - Етолією, Спартою й Пергамом. Вона завершилася миром, який не розв'язав проблем, що породили цю війну. Останні роки III ст. були періодом найбільшого політичного й економічного посилення Македонії.

Тим часом у ході 4-ї Сирійської війни між Єгиптом і царством Селевкідів Птолемеї втратили Келесирію. У Єгипті почалися тривалі масові заворушення. Скориставшись внутрішньою нестійкістю в Єгипті Філіпп V та Антіох III почали захоплювати зовнішні володіння Птолемеїв: до Македонії відійшли всі поліси, що належали Птолемеям на Геллеспонті, в Малій Азії та в Егейському морі. Антіох оволодів Фінікією та Келесирією.

Проте експансія Македонії заторкувала

інтереси Родосу й Пергаму, що спричинило до війни 201 р., в якій перевага була на боці Філіппа V. Тоді Родос і Пергам звернулися за допомогою до Риму. Після успішного завершення другої Пунічної війни Рим підпорядкував собі все Західне Середземномор'я й спрямував свою активність на Схід. Це стало сприятливим приводом розпочати війну з Македонією. Так конфлікт між елліністичними державами переріс у *другу Македонську війну* (200-197 рр. до н. е.).

У цій війні важливим стало питання, чий бік займуть грецькі міста. В запеклій боротьбі перевага виявилася на боці римлян, які широко використовували традиційне демагогічне гасло "свободи" грецьких полісів. На бік римлян перейшли Етолійський та Ахейський союзи. У вирішальній *битві при Кіноскефа-лах* (197р. до н. е.) важливу роль відіграла етолійська кіннота. Філіпп був вимушений укласти мир, за яким Македонія втрачала всі свої володіння в Малій Азії, Егейському морі та Греції. Філіпп був вимушений видати увесь свій флот, сплатити контрибуцію й видати заручником сина. Прикметне, що питання про статус відібраних у Філіппа територій вирішував римський сенат.

Після війни римляни стали фактичними господарями й на території Греції. Не зважаючи на інтереси своїх колишніх союзників, вони стали визначати кордони держав, розмістили гарнізони в Коринті, Деметриаді й на Халкіді, за допомогою сенатської комісії й послів втручалися у внутрішнє життя Греції. Римляни зажадали від союзників оголошення війни Спарті під приводом "звільнення" грецьких міст від тиранії. В результаті воєнних дій 192 р. Спарта втратила незалежність.

Поразка Македонії у війні з Римом і внутрішня боротьба в Єгипті створювали сприятливі умови для посилення політичної могутності царства Селевкідів. Початок їй було покладено *східним походом Антіоха III* (212-204 рр. до н. е.), під час якого він підкорив Вірменію й частково повторив маршрут Александра Македонського. Під час другої Македонської війни Антіох захопив міста Кілікії, Лікії й Карії, що належали раніше Пто-

лемям, а потім почав підпорядковувати собі поліси Малої Азії й Фракії, звільнені Римом з-під влади Македонії. Це робило сутичку з Римом неминучою.

Готуючись до зіткнення з Римом Антіох III залагодив свої відносини з сусідами в Малій Азії й прагнув заручитися союзниками в Греції. Тут його підтримали лише Етолія та Беотійський союз. Війна з римлянами розгорнулася на території Середньої й Північної Греції. Антіох III після поразок біля Термопіл та о. Міоннесу відступив до Лідії. Тут у *битві при Магнесії (190 р. до н. е.)* його війська були розгромлені. Слідом за цим капітулювали етолійці й прийняли продиктовані Римом умови миру, за яким територія Етолії значно скорочувалася, вона втрачала контроль над Дельтами, зобов'язувалася сплатити 500 талантів та видавала заручників.

За мирним договором Антіох мав сплатити 15 тис. талантів контрибуції, він відмовлявся від усіх своїх володінь в Європі, а в Малій Азії - від земель на північ від Тавру. Ці області римляни передали з дипломатичних міркувань своїм союзникам - Родосу й Пергаму. Поразка Антіоха оживила сепаратистські тенденції всередині царства Селевкідів. Відокремилась незадовго до того підкорена Вірменія, такі самі рухи оживилися й на Сході. Перемога римлян та їхніх союзників над найбільшою з елліністичних держав - царством Селевкідів - докорінними чином змінила політичну ситуацію: жодна з елліністичних держав не могла більше претендувати на гегемонію в Східному Середземномор'ї.

Вплив Риму в Греції після перемоги над Антіохом ще більше посилювався. Внутрішні грецькі справи, наприклад, відносини Ахейського союзу з його членами - Спартою й Месенією розглядаються римським сенатом. Але водночас посилюються й антиримські настрої та невдоволення про римською політикою правлячих верств.

Проте значно більше, ніж антиримські настрої в Греції Рим непокоїли нові спроби Філіппа розширити свої володіння й закріпитися на Тракійському узбережжі. Сам Філіпп розумів, що зіткнення з Римом неминуче й

став цілеспрямовано готуватися до нього. Він зумів відновити фінанси країни, зміцнював її оборону. Рим розпочав дипломатичну підготовку до війни з Македонією, подаючи Філіппові ультиматуми, розсилаючи посольства та приймаючи скарги на нього. Його спадкоємець Персей (179-168) головну увагу приділяв стабілізації внутрішнього становища країни. Він прагнув здобути симпатії демосу як всередині Македонії, так і в грецьких полісах, оголосив амністію вигнанцям та скасував державні борги. Разом із тим він шукав союзників серед елліністичних держав.

Однак на початок третьої війни з Римом (171 р. до н. е.) Македонія виявилася майже ізольованою, до неї приєднався лише цар Іллірії та частина епіротів. У Греції тривала боротьба партій, але римлянам вдалося шляхом демагогії, погроз та репресій втримати в підпорядкуванні всі грецькі поліси. 168 р. до н. е. в єдиній значній битві *при Пидні* римські війська під командуванням Луція Емілія Павла повністю розгромили Персея та його союзників. Сам він здався в полон, а Македонське царство припинило своє існування. Македонія була поділена на чотири ізольованих округи. Особливо жорстоко римляни розправилися з Епіром: понад 150 тис. епіротів були продані в рабство, більша частина міст зруйнована. За співчуття до Персея Родос був позбавлений переданих йому після війни з Антіохом Лікії й Карії. Щоб підірвати торговельне значення Родосу римляни оголосили вільним портом Делос. Від Ахейського союзу римляни стали відбирати одне місто за іншим. В усіх містах прибічники Македонії були піддані покаранням чи відправлені до Риму на суд.

Розправа з Македонією й Епіром, втручання у внутрішні справи грецьких полісів різко змінили ставлення греків до Риму. Соціальна й політична боротьба тепер набула характеру боротьби проти римського панування. Римське панування в Македонії викликало масове повстання населення під проводом Андридика, який видавав себе за Філіппа, сина Персея. Майже два роки повстанці вели вперту боротьбу з Римом. Придушивши повстання, римляни перетворили Македонію на про-

вінцію Римської держави. Згодом був придушений антиримський рух і в Греції. Було фактично розпущено Ахейський союз. Це викликало обурення ахеян. Сенат направив до Греції війська, що стояли в Македонії. Спроби вчинити опір римлянам були безуспішними. Ко-

ринт, що став центром опору, був узятий римлянами, зруйнований дощенту й спалений, а його мешканці обернені на рабів і вивезені до Риму. Влада в полісах була передана олігархам. Греція була підпорядкована владі провінції Македонії.

Організація дипломатичної служби в елліністичних державах

В елліністичних державах всіма гілками адміністрації керували царі. Монарх був головнокомандувачем збройних сил і водночас міністром закордонних справ, єдиним законодавцем і верховним суддею. Цар особисто приймав посланців міст і народів. Лише у виняткових випадках цар доручав прийняття послів своїм наблизеним особам. Як правило, цар сам приймав всіх послів і особисто вів переговори. При цьому не лише закордонні держави, а ще частіше численні міста посилали до нього делегації з різних приводів.

У вирішенні державних справ царі радилися з колом своїх наблизених осіб - "друзів царя". Друзі - це завсідики володаря. Зазвичай вони з'являються в нього вже на світанку й не покидають протягом дня. Під час війни вони складають його штаб. Загальновідомою є знаменита сцена, яка розігралася між Анті-охом IV і Гаєм Попілієм Леною перед Алек-сандрією влітку 168 р. до н. е. Римський представник від імени сенату зажадав, щоб цар покинув Єгипет. Коли останній відповів, що "порадиться з друзями", Попілій палицею окреслив довкола нього коло й зажадав дати остаточну відповідь негайно, не сходячи з місця. Це було не просто приниження, а явне порушення органічно притаманного царській владі, хоча й неписаного закону, за яким монарх про всі серйозні обставини повідомляв своїх "друзів" і не приймав жодного важливого рішення, не спитавши їхньої думки.

Окрім царів до виконання дипломатичних завдань залучалися також представники знаті, а також вчені, люди широкої освіченості. Серед них бачимо філософів, історика, а також

Сострата, що, можливо був знаменитим архітектором Фароського маяка. Це свідчить не лише про високий освітній рівень послів, але й про те, що спеціальна підготовка дипломатів була від сутня.

Повертаючись після виконання посольської місії, дипломати звітували перед царями.

Дипломати нерідко виступали в ролі розвідників у чужих державах. Так, Тит Лівій повідомляє, що Антипатр, правитель Геллеспонта, послав до галатів посольство, яке вело "не стільки переговори, скільки шпигування". По суті, таку ж роль виконували й послы галатів, які побували в таборі Антигона напередодні битви при Лісімахії. Зловживання, пов'язані з виконанням посольської місії, іноді вели до порушення недоторканності послів.

Однією з поширених форм здійснення міждержавних відносин було дипломатичне листування. Про відкритий характер листування ледве чи випадає говорити, оскільки зовнішня політика вершилася у вузькому колі наблизених осіб володаря. Можна говорити лише про відносну відкритість, коли з листами закордонних володарів знайомилися й обмірковували їх наблизені особи царя. Монархічний характер влади й необхідність забезпечення державної таємниці зумовлювали ведення різних видів таємної дипломатії. Головним завданням різноманітних дипломатичних акцій - переговорів, листування, заяв, ультиматумів - найчастіше були міждержавні договори (домовленості). Найпоширенішими видами договорів були союзні, мирні договори та різноманітні торгові угоди.

Міждержавні договори в елліністичному світі

Від часів еллінізму дійшли численні згадки про укладення договорів та тексти окремих договорів. Сторонами договорів виступали суверенні володарі, міста, що входили до Еллінського союзу та вожді сусідніх з цими державами нееллінських народностей (варвари). Відомий, наприклад, військовий союз Ніко-меда Віфінського з містом Гераклеєю, спрямований проти Антіоха. В першій Сирійській війні Рим вступив у союз із Єгиптом проти царства Селевкідів. До нас дійшов текст договору про союз Нікомеда з галатами. У ньому зазначалося: "Нікомеду і його нащадкам завжди бути дружньо налаштованими до варварів, а без волі Нікомеда ніхто з них не повинен вступати в союз з ким то б не було, хто пошле до них послів, але бути друзями його й ворогами його недругам; бути в союзі з візантійцями, якщо в цьому буде необхідність, а також з тіанійцями, гераклеотами, калхедонцями, кієрянами, які управляють якими-не-будь народами".

Серед цих союзів були такі, що мали короткотривалий, суто військовий характер. Таким був, зокрема й союзний договір між Атенами, Спартою й іншими пелопоннеськими державами та Єгиптом напередодні Хрмонідової війни. Текст договору складається з трьох частин. В преамбулі подається хроно-

логія укладення договору. В основній частині повідомляється про причини, обставини й умови укладення цього багатостороннього військового союзу. В заключній частині знаходимо дані про порядок оформлення договору: "Затверджений на вічні часи той (договір), що принесли послі; і нехай секретар пританеї напише цей договір на мідній дошці".

У джерелах є чимало згадок й про мирні договори, що уклалися після завершення війн. Деякі з таких договорів уклалися в присутності посередників. Наприклад, гераклеоти намагалися бути посередниками між візантійцями й калатіанами, що ворогували. Єгипетський цар Птолемей Філадельф намагався бути посередником між римлянами й картагенцями в роки Першої Пунічної війни. Однак обидва ці посередництва не були успішними.

Укладені мирні договори часто порушувалися. Це стало звичайним явищем. Так, Клеомен Спартанський порушив мирний договір з Антігоном й розпочав війну, відому під назвою Клеоменової. Антіох Сотер порушив договори з Єгиптом, розпочавши Першу Сирійську війну. Пірр іменем Зевса присягався в дружбі зі Спартою й легко порушив присягу, розпочавши проти неї військові дії. В мінливій політичній ситуації мир часто був лише перемир'ям.

Дотримання норм дипломатичного етикету

В елліністичні часи сформувалися і в багатьох ситуаціях діяли правила дипломатичного етикету, який супроводжував проведення переговорів та інших дипломатичних заходів.

Досвідчені дипломати заздалегідь готувалися до переговорів, вивчаючи манеру ведення їх своїми майбутніми візаві. Так, Антігон Донат попередньо ознайомлювався, кого з послів вже послали до нього, й з якою метою. Під час переговорів згадував про предмет попередніх розмов кожного, "і тим змушував їх думати, що він обдарований пре-

красною пам'яттю". Подібні прийоми мали на меті справити відповідний психологічний вплив на переговірника.

Надзвичайно важливе значення на переговорах надавалося мистецтву красномовства, знанням мистецтва, широті знань. Траплялося, що від цих обставин залежав результат переговорів. Секст Емпірик подає оповідь про те, як єгипетський дипломат Сострат, посланий Птолемеєм до Антігона, не зміг домогтися сприятливих результатів. І тоді улесливий посол, за допомогою цитати з Гомера

порівняв сувору відповідь Антігона з похмурістю бога підземного царства Аїда, й закінчив цитату рядком: "А чи може пом'якшиш? Серця благородних відходять". Після цього, начебто, Антігон змінив свою позицію на переговорах.

Надзвичайно вміло використовував на переговорах свою освіченість Арат Сікіонський. Він регулярно посилав єгипетському цареві Птолемеєві II твори грецького мистецтва, а коли згодом сам прибув до Єгипту на переговори, то зачарував останнього своєю любов'ю до мистецтва, за що одержав подарунки значною сумою грошей.

Складовою частиною ввічливості дипломатів було принесення дарів володарям. Це було звичною практикою дипломатичної справи. Так, римські послы, що прибули до Єгипту близько 212 р. до н. е. піднесли цареві в дар пурпурову тогу, туніку й крісло зі слонової кістки, а цариці - вишукано вигантуваний одяг і пурпуровий плащ. Римські послы привозили з Єгипту також щедрі дари, і в ряді випадків передавали їх до римського скарбу.

Заради загальноприйнятих норм дипломатичної ввічливості спартанський цар Клеомен часто відступав від строгих норм лікургового аскетизму, що панував у Спарті. Зазвичай трапеза царя була дуже скромною, чисто лаконською. Якщо ж цар приймав послів, то ставили додаткові ложа і "слуги прикрашали обід, але не якимись там вишуканими стравами й не печивом, а просто відносним достатком їжі й питва". Клеомен навіть докоряв одному зі своїх друзів, почувши, що той, частуючи чужинців, запропонував їм чорної юшки й ячмінних коржів, як на спартанських спільних трапезах. У такому разі, зауважив спартанський цар, особливо з іноземцями немає ніякої потреби дотримуватися лаконських звичаїв.

Під час прийняття послів цар сам вів бесіду й розважав гостей за вином, розповідаючи щось сам, то розпитуючи інших, і його серйозна мова не була, як пише Плутарх, не позбавлена приємності, а жарти відзначалися м'якістю й тонкістю.

Навіть щодо варварів елліністичні царі намагалися дотримуватися недоторканности

послів та дипломатичної ввічливості. Напередодні битви при Лісімахії цар Антігон прийняв галатських дипломатів, влаштувавши на їхню честь "неймовірно пишний бенкет", навмисно демонстрував свої багатства тощо. Політики елліністичної доби вбачали важливість подібних заходів у досягненні своєї мети в певній політичній ситуації.

У складних обставинах досвідчені володарі могли поставити на місце дипломатів, які переходили межу дозволеного. Після першої Македонської війни цар Філіпп взявся за зміцнення оборонної могутности держави:

було закладено новий флот (203 р.), цар прагнув поставити під свій контроль протоки. Задля цього він підпорядкував собі кілька міст у Тракії. Тим часом римляни, переможно завершивши війну з Картагеном, вважали за потрібне втрутитися в події в Егеїді й підтримати там противників Македонії (етолійці, Родосі, Аteni, Пергам). Нові успіхи Філіппа у Тракії та оголошення йому війни Атенами (200 р.) спонукали римлян до війни.

Молодий римський посол М. Емілій Лепід відвідав македонського царя в його таборі під Абідосом на Геллеспонті й передав йому вимоги сенату. Вони включали припинення війни проти греків (насамперед проти атенців), повернення земель, захоплених в Малій Азії й заснування третейського суду для розв'язання суперечки між Філіппом УтаАтталом I.

Під стінами обложеного Філіппом Абідо-са розігралася знаменита сцена. Римський посол звинуватив Філіппа в нападі на грецькі міста. Філіпп заявив, що не він, а родосці й пергамці є нападниками. На це Лепід, перервавши царя, різко заперечив: "А атенці, жителі Кіоса, а тепер і мешканці Абідоса- вони теж вчинили не тебе напад?" Філіпп відповів, він прощає юному римському послу його мову, як він зауважив, з трьох причин: по-перше, що той ще молодий і недосвідчений, по-друге, тому, що він - найкрасивіший з людей свого часу, і, по-третє, тому, що він римлянин. До того Філіпп додав: "Більше того, я б хотів, щоб римляни не порушували договорів (під цим малося на увазі договір у Фініку) і не вели з нами війни. Якщо ж вони будуть все-

таки з нами воювати, то ми за допомогою богів будемо мужньо захищатися". Це були досить сміливі слова, які можна зрозуміти, якщо врахувати значне почуття власної гідності македонського монарха.

Не слід думати, що в спілкуванні з послами царі дотримувалися виключно правил етикету. Джерела донесли ситуації, коли, наприклад, до царя Селевка Нікатора прийшли послы Гераклеї, то "Селевк ляв їх грізними речами ... й страшив їх". Однак один із послів, Хамайлеонт зовсім не злякався погроз і сказав: "Селевк, Геракл дужчий!" Проте Селевк так і не зрозумів цих слів через те, що був у гніві, і відвернувся. Послам здавалося вже, що їм не доведеться ні повернутися додому, ані одержати винагороди за труди.

Прояви грубості й відкритої неприязні до послів супротивника були властиві й цареві Епіру Пірру. Царі-суперники, траплялося, і в дипломатичному листуванні допускалися грубих випадів. Так, на ультиматум Арата про те, щоб спартанський цар Клеомен з'явився на переговори один, він відповідав, що це "нахабне знущання над ним, і повернув назад, написавши ахейцям листа, сповнене насюків на Арата й звинувачень проти нього. Арат, у свою чергу, писав листи, направлені проти

Клеомена. Вони хулили й ляли один одного з такою лютью, що обкидали брудом навіть шлюб і дружини обох супротивників".

Траплялося, що безтактність царів й грубе порушення моральних норм призводило до значних міжнародних ускладнень. Так, під час першої Македонської війни (215-205 рр. до н. е.) македонський цар не зумів мобілізувати потужну антиримську коаліцію саме через власну зарозумілість. До того ж він дозволив собі вступити в любовний зв'язок в домі Арата з його невісткою, дружиною Арата Молодшого. Така поведінка царя була вже повним глумом над добрим тоном і насамперед над законом гостинності. Філіпп же взяв Полікратію - так звали молоду жінку - з собою до Македонії. Ця неприпустима поведінка царя дискредитувала його в очах всіх греків. За таких обставин годі було й говорити про можливість залучення лідерів Ахейського союзу, які користувалися значним авторитетом в Греції до боротьби проти римлян. Зазнавши такого глуму, помер Арат Старший, а за ним і Арат Молодший, вражений викраденням своєї дружини. Ситуація в Еллінському союзі була критичною - ніхто не міг сказати, що діятиметься надалі.

Міжнародноправові норми

Міжнародне територіальне право в елліністичну добу засновувалося здебільшого на праві завоювання та праві спадщини. Цар — "щасливий воїн". Перемога давала переможцеві не лише фактичне оволодіння, але й право на володіння. 193 р. до н. е. посол Антіоха III пояснював римському сенату: "Коли дають закони народам, підпорядкованим силою зброї, переможець - абсолютний володар тих, хто здався йому; він на власний розсуд розпоряджається тим, що захоче взяти в них, чи їм залишити".

Селевкіді постійно повторювали, що їхнє володарювання засноване на праві переможця. "Справедливо, - говорив Селевк I наступного дня після битви при Іпсі, — щоб переможець на полі бою розпоряджався здобиччю,

взятою у переможених". "Право на володіння, набуте війною, - стверджував Антіох IV, - найсправедливіше й міцне". Його наступники засновують своє володіння на іншому принципі — передачі володіння в спадщину.

Так, коли римляни воювали з царем Антіохом III, цей цар, виставляючи свої територіальні претензії, апелював до історичної традиції. Посол Антіоха до римлян заявив: "Навіть обурливо чути, щоб Антіох був усунутий від берегів Тракії й Херсонесу, які його прадід Селевк набув з великою славою, перемігши на війні й убивши в битві царя Лісімаха, й залишив йому в спадщину". Натій-таки підставі й з додачею мотивів морального характеру згаданий щойно Селевк Нікатор обґрунтовував свої права на Македонію: "Завдячуючи

своїм успіхам проти Лісімаха, Селевк прагнув перейти до Македонії, сумуючи за батьківщиною, звідки він виступив у похід з Александром, і, думаючи на старості провести там останок життя".

У добу еллінізму зберігся такий інститут як проксенія. Відоме значне число елліністичних декретів про проксенію, особливо з Дельт, Делосу, Атен та з інших міст. Так, в одному з делоських декретів на честь якогось Гегесістрата зазначалося: "Так як Гегесістрат, проксен і добродійник міста, бажає, користуючись дарованими йому делосськими привілеями, стати власником на Делосі й на Ренеї, народні збори постановили: все майно, яке Гегесістрат придбає на Делосі, чи на Ренеї, або ввезе туди з собою, не може бути захоплене ніким з приватних осіб, що уклали чи мають укласти договір з містом, за винятком тих випадків, якщо хто-небудь укладе спеціальний договір з Гегесістратом".

Одним із необхідних елементів дотримання міжнародно-правових норм та звичаїв було попереднє оголошення війни. Вважалося беззаконним воювати без приводу й підстави. Коли Арат одного разу під час перемир'я спробував розпочати війну проти атенців, це викликало відкрите невдоволення навіть серед ахейців. Цар Епіру Пірр оголосив війну Антігону Гонату, "виставляючи проти нього багато всіляких обвинувачень, а головне, що він відмовився послати йому допомогу до Італії". Полібій прямо говорить, що пошуки приводу до війни були постійно необхідними керівникам держав. Еолійський полководець Дорімах, маючи намір воювати з мессенцями, висунув як привід до війни те, що вони "обіцяли ахейцям та македонцям участь в союзі".

Міжнародні спори в елліністичну добу вирішувалися й за допомогою третейського суду. Зокрема, суперечку між Ахейським союзом та Аргосом в 30-ті рр. III ст. до н. е. розбирали мантинейці. Вони вирішили, що мантинейці невинуваті й присудили Арата як керівника Ахейського союзу до штрафу в 30 мін.

У Полібія знаходимо прикметне зауваження: "Дотримання загальнолюдських законів

вважається за обов'язкове навіть щодо ворогів". Той-таки Полібій зауважує, що закони війни вели часто до порушення таких загальнолюдських законів.

Значне місце в міжнародно-правових відносинах III ст. до н. е. приділялося обміну військовополоненими, видачі загиблих на полі бою тощо. Наприклад, Філетер, правитель Пергаму, за чималі гроші "випросив" тіло вбитого Селевка Нікатора у його вбивці Птолемея Керавна й здійснив обряд поховання останнього великого діадоха власним коштом. Тит Лівій повідомляє, що цар епіротів Пірр поведився з військовополоненими як зі своїми гістьми й відпустив їх без викупу. Після укладення перемир'я відбувалася передача тіл загиблих.

За грецькими звичаями при укладанні шлюбу складався контракт. Полібій згадує такий документ у зв'язку з шлюбом Птолемея V й Клеопатри, дочки Антіоха III. Умови контракту варіювалися в кожному конкретному випадку. Так, у шлюбному договорі Антіоха II й Береніки передбачалося, що діти, які народжуються від цього шлюбу, будуть спадкоємцями царського престолу. В кожному контракті фігурує домовленість про посаг.

Крах елліністичної дипломатії

У протистоянні з римською дипломатією й стратегією елліністична дипломатія не-змінно програвала, здаючи позиції своїх держав одна за одною. Причини цього явища слід шукати в соціальній природі елліністичних держав, які були знаряддям панування македонсько-еллінської верхівки. Ця верхівка за національним складом, мовою та звичаями була зовсім чужою широким верствами місцевого населення. Відсутність широкої соціальної бази цих держав обмежувала її ресурси у забезпеченні оборони.

З іншого боку, зовнішня політика Риму була настійно агресивною, його дипломатія була продовженням далекосяжної державної експансіоністської стратегії, підкріпленої військовою силою та активною політичною пропагандою. До цього додавалася й економічне проникнення Риму до цих держав. Підкоривши Грецію й Македонію, Рим розпочав наступ на держави Малої Азії. Римські торговці й лихварі, що проникли туди все більше підпорядковували зовнішню й внутрішню політику цих держав інтересам Риму. В таких обставинах дипломатія елліністичних держав потрапляла не могла ефективно протидіяти тенетам, розкиданим своїм експансивним сусідом.

Римська дипломатія активно використовувала соціальні суперечності в елліністичних державах. Слабкість соціальної бази цих держав робила неможливою ефективну політичну контрпропаганду. У контексті цих суперечностей можна зрозуміти таке парадоксальне явище як заповідання цілих царств на користь Риму.

Одним із перших в такому становищі опинився Пергам, де соціальне протистояння було таким напруженим, що Аттал III (139-133), не розраховуючи на стійкість існуючого режиму, заповідав своє царство Риму. Але реформи, які намагалася провести знать після його смерті, не змогли відвернути народного руху, спрямованого проти римлян та місце

вої знаті, який охопив усю країну. Протягом трьох років (132—129pp. до н. е.) повстанці на чолі з Арістоніком чинили впертий опір римлянам. Після придушення повстання Пергам було перетворено на Римську провінцію Азію.

Політична історія елліністичного світу II-1 ст. до н. е. - це історія поступового підпорядкування римському пануванню однієї країни за іншою. Воно розгортається в обставинах широких соціальних рухів, придворної боротьби та палацових переворотів в елліністичних царствах.

74 р. римляни захопили Кіренаїку. Приєднання цієї країни до Римської держави формально не було незаконним. Римляни діяли на основі заповіту царя Кіренаїки Птолемея Апіона, який, помираючи, в 96 р. передав свою державу в спадок Риму.

Римська дипломатія розгорнула складну інтригу, спрямовану проти держави Птолемеїв. Скориставшись родинною близькістю Птолемеїв і Селевкідів, два сирійських царевичі у 75 р. відправилися до Риму з наміром домогтися там підтвердження своїх прав на єгипетський престол. Вони прибули з коштовними подарунками, витратили на берегах Тибру чимало грошей, але так і не домоглися нічого. Їх навіть не було вислухано сенатом. На той час Рим не міг втягуватися в захід, що могло спричинити зовнішньополітичні ускладнення. Адже, ставши на бік сирійських царевичів, Рим згодом мусив би їм надати воєнну підтримку.

Римська пропаганда використала досвід приєднання Кіренаїки, припасовуючи його до політичної ситуації в Птолемеївському Єгипті. Сценарії римської дипломатії використовували такий механізм соціально-психологічного тиску як політичні чутки. Невдовзі після захоплення Кіренаїки поширилися чутки, начебто в Римі є заповіт останнього законного єгипетського царя Птолемея XI, яким він призначав своїм наступником римський народ. У 65 р. це питання стало предметом обгово-

рення в Сенаті. Гай Юлій Цезар клопотався, щоб йому доручили перетворити Єгипет на нову провінцію. Ця пропозиція двічі виносилася на голосування, але не мала підтримки.

Тим часом, *64 р. до н. е.* Помпей, який переможно пройшов Малою Азією, зупинився в Дамаску. Сирія стала новою провінцією Риму. Це було застереженням для єгипетського царя. Чутки про злочасний заповіт, який в будь-який момент може послужити підставою для володіння країною, не припинялися. Вони стали знаряддям підготовки громадської думки Єгипту до встановлення римського панування, а з іншого - засобом деморалізації придворного оточення Птолемеїв. Птолемей XII вважав за необхідне здобути прихильність великого полководця. Навесні 63 р. до Дамаска прибули єгипетські послы. Вони принесли справді царський дар: вінець з чистого золота вартістю чотири тисячі талантів.

Далі Помпей рушив у Палестину. Втрутившись у династичний спір двох братів з роду Асмонеїв, він узяв Єрусалим. При цьому під час захисту єрусалимського Храму загинуло близько дванадцяти тисяч його оборонців. Іудея стала частиною провінції Сирії. В опануванні Сирією Помпеєві надавав підтримку і єгипетський цар.

51 р. цар Птолемей XII, якого за три роки перед тим було відновлено на троні за допомогою римського війська, вмираючи, склав

заповіт, за яким виконавцем своєї останньої волі призначав римський народ, турботі якого він вручав свою країну й сім'ю. Це була повна відмова від самостійності.

Птолемей не бачив ніякого виходу для врятування ні себе, ні свого царства. Єгипет міг існувати лише як римський сателіт й лише слабкість давала можливість вціліти. Рим допускав існування лише таких держав, які за жодних обставин не могли стати для нього небезпечними. Тому єдине, що залишалось Птолемеєві, - це постаратися якомога довше зберегти для себе й для своїх нащадків вигідну посаду царя з милости Риму.

Царство Птолемеїв як і раніше потрясали династичні чвари й народні рухи. В римському сенаті неодноразово обговорювалося питання про приєднання Єгипту. Однак лише 48 р. до н. е. Цезар, переслідуючи Помпея, увів до Александрії свої війська. Але й він після восьмимісячної впертої боротьби з єгиптянами, передовсім з александрійцями, обмежився приєднанням Єгипту як союзного царства. Були потрібними ще два десятиріччя для того, щоб Александрія змирилася з неминучістю підпорядкування римському пануванню. *30 р. до н. е.* після перемоги над Антонієм Август майже без опору зайняв Александрію й підпорядкував Єгипет.

Елліністичний світ як політична система було поглинуто Римом.

В елліністичному світі сформувалася розгалужена мережа міждержавних зв'язків та характерні для цієї епохи особливості дипломатії. Основи міждержавних відносин цього світу сформувалися в ході боротьби діадохів, полководців Александра Македонського. В численних міждержавних договорах і союзах між елліністичними державами відбулися традиції елліністичної дипломатії, а разом із тим — дипломатії країн Сходу. Як інструмент дипломатичного протиборства використовувалися соціально-політичні конфлікти всередині країн-суперниць. Згодом цей важіль, а також протиборство між державами елліністичного світу активно використовувалося дипломатією Риму.

В елліністичному світі подальшого вдосконалення набувають норми й звичаї дипломатичного листування та етикету, норми міжнародного звичаю та міжнародного права, дипломатичне красномовство.

Проте в цілому елліністична дипломатія в протистоянні з римською дипломатією, що обслуговувала далекосяжну експансіоністську стратегію, спертую на військову силу

й агресивну політичну пропаганду, виявилася неефективною.

Елліністичний світ, що роздирався численними політичними й соціальними суперечностями та егоїзмом династій, не зміг протиставити римській експансії ефективної дипломатії й стратегії.

Література

- *Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1982.-391 с.
- *Бикерман Э. Государство Селевкидов. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1985.-264 с.
- *Гаибов В.Г., Кошеленко Г.А., Сердитых З.В. Эллинистический Восток//Эллинизм: восток и запад.-М.: Наука, 1992.-С. 10-58.
- *Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. - М.: Наука. Гл. редакция восточной литературы, 1980. -456 с.
- *Гамбрих Эрнст. История искусства. - М.: 000 «Издательство АСТ», 1998. - 688 с.
- *Дройзен И. История эллинизма: В 3 т. - Ростов-на-Дону, 1995.
- *Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280—220 гг. до н.э.- Казань: Издательство Казанского университета, 1980. -192 с.
- * История дипломатии: В 5 т.-Т. 1.-М., 1959.-С. 57-60.
- * Кравчук Александр. Закат Птолемея. Пер с польск. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1973. - 216 с.
- *Левек Пьер. Эллинистический мир.-М.: Наука, 1989.
История Европы: В 8 т.-Т. 1: Европа в древности.-М.: Наука, 1989.-С. 387-432.
- * Шифман А. С. Распад империи Александра Македонского. - Казань: Изд-во Казанского университета, 1984.-224 с.
- * Эллинизм: экономика, политика, культура.-М.: Наука, 1990.-373 с.

Дипломатія Давнього Риму

- Міжнародні відносини в Західному Середземномор'ї в VIII—I ст. до н. е.
- Основні риси римської дипломатії.
- Мессанський конфлікт.
- Римська дипломатія в Першій Пунічній війні.
- Міжнародні відносини в Західному Середземномор'ї в 30—20-х рр. III ст. до н. е.
- Двобій римської та картагенської стратегії й дипломатії у роки Другої Пунічної та Македонських війн.
- Експансія Риму в Східному Середземномор'ї.
- Дипломатія Юлія Цезаря.
- Зовнішня політика Риму за принципату Августа.
- Ідеологія римського імперіялізму.
- Підкорення Дакії й Британії.
- Війни з Парфією.

Міжнародні відносини в Західному Середземномор'ї в VIII - III ст. до н. е.

Важливою сторінкою міжнародних відносин у Західному Середземномор'ї був процес виникнення грецьких та фінікійських колоній та подальше протистояння еллінів, фінікійців та римлян за панування в цьому регіоні.

У другій половині II тисячоліття до н. е. ахеїці почали засновувати торгові факторії й

колонії на півдні Апеннінського півострова та на півдні Сицилії, на Еолійських островах та в Сардинії, в Кампанії та притибрській зоні.

Наприкінці IX - на початку VIII ст. проникнення на Сардинію почали фінікійці; на південних берегах острова вони заснували свої факторії й колонії, прагнучи встановити торгові зв'язки з Іберією й континентальною Європою.

Над заголовком: Дакійські війни. Деталь фризу на колоні імператора Траяна. 113 р. Праворуч: римський легіонер у бойовому обладунку

У VIII ст. до н. е. в Італії та Сицилії виникли грецькі колонії: близько 750 р. до н. е. евбейцями були засновані Куми в Кампанії, близько 733 р. — Сіракузи в Сицилії, 706 р. — спартанський Тарент.

З VI ст. до н. е. розгорнулася інтенсивна колонізаційна діяльність Картагена в Західній Сицилії, на Корсиці; картагенці намагалися закріпитися й на італійському березі. До того часу, поки в Західному Середземномор'ї було ще багато вільного простору, зовнішня експансія Риму й Картагена не перетиналися, а тому римляни й картагенці не вступали в конфлікт і погоджували свої інтереси шляхом укладання договорів. *Договори між Римом і Картагеном уклалися 509, 348, 306 і 278 рр. до н. е.* Вони сприяли підтримці мирних відносин між ними.

Найдавніший період римської минувшини в історичній науці прийнято називати царським. Останнім царем Риму, за античними письменниками, був Тарквіній (535-510). Він зміцнив становище Риму в міжнародних справах не лише війнами, але й дипломатичним шляхом: уклав союз з еквами, поновив договори з етрусками, налагоджував відносини зі знаттю латинських міст. При цьому якщо з латинами відносини будувалися "з позиції сили", то з етрусками - на основі рівності. З переможеними містами в Італії Тарквіній укладав договори; є дані про укладення договору з Картагеном.

У 40-х роках IV ст. до н. е. римляни впритул зіткнулися з кампаніями й самнітами у боротьбі за родючу Кампанью. Римляни зуміли утвердитися в Кампанії й встановили свою гегемонію в Лації, нав'язавши "союзницькі" договори підкореним землям.

На початок III ст. Рим став відігравати домінуючу роль в Італії. Сфера впливу Риму поширилася не лише на Кампанью, а й на Апулію та Умбрію. Однак небезпечним супротивником римлян були галли. Галли були пришельцями й вигнали етрусків з долини р. По. Поширюючи свої завоювання, вони 387 р. до н. е. здобули перемогу над римлянами і їхніми союзниками. Тільки напад венетів на їхню територію змусив кельтів повернутися додому і врятував Рим.

357-345 рр. до н. е. кельти вдруге наближаються до кордонів Лаціуму, але побачивши зміцнення сили Риму, укладають з ним мирний договір *329р.*, який зберігав силу до 299 р., коли в долині р. По з'явилися нові полчища галлів (кельтів). У ході III Самнітської війни (298-290 рр.) створилася сильна коаліція з галлів, етрусків та умбрів. Після того, як римляни вторглися до Етрурії, етруски вийшли з гри, уклавши союз із Римом. Зазнали поразки також галли й самніти. Галлів було відкинуто на північ. 295 р., об'єднавшись з самнітами, галли завдають поразки римлянам. Але римляни, зібравшись з силами, розбивають доценту римські й галльські війська біля Сентинума.

284 р. кельтське плем'я сенонів взяло в облогу Арреціум. У ході боїв римляни зазна-

ли поразки, а римських послів, посланих для переговорів, було вбито. Обурені зухвальством сенонів, римляни виступають у похід і завдають сенонам поразки. Кельтам було завдано поразки й наступного року, і вони були вимушені 282 р. укласти мир. Римляни закріпили свою перемогу й утвердилися в підкорених областях.

Протягом сорока п'яти років, як повідомляє Полібій, галли перебували в спокої, дотримуючись миру. Новий похід галлів розпочався 236 р. до н. е., але він закінчився невдачею внаслідок міжусобної війни.

225—222 рр. до н. е. римляни знову вели війну з галлами, вона була найважчою від усіх попередніх. Готуючись до цієї війни, римська дипломатія доклала всіх зусиль для того, щоб не допустити виступу галльських племен спільним фронтом. Цього їй вдалося досягти: племена венетів і ценоманів виступили в союзі з римлянами. Тому племена боїв та інсубрів, які 225 р. вирушили з долини Рони та з Альп в похід проти римлян, були вимушені залишити вдома частину війська для забезпечення проти венетів і ценоманів. Проти римлян рушило близько п'ятдесяти тисяч піхоти й двадцяти тисяч кінноти. Всі союзники Риму вкля-

чилися в справу оборони Італії. Галлам було завдано поразки й римляни взяли до підкорення долини По. Нове загострення відносин було викликане спробою римлян поділити землі на галльській території.

У результаті поширення римської влади на Апеннінському півострові створилися своєрідні державно-правові відносини. В науці вони набули назви Римсько-Італійського або Італійського союзу. Змістом його було підпорядкування союзників Римові. Ці відносини оформлялися незмінне у вигляді договорів. Спільним для всіх союзників, незалежно від статусу, залишався обов'язок не вести самостійної зовнішньої політики й допомагати Риму під час війн.

Завоювання Італії відкривало нову сторінку експансії Риму. Рим був зацікавлений у війні як у способі привласнення багатств і розширення земельного фонду, так і в засобі поширення "влади римського народу" (*ітре-гіум рорулі Романи*), а також у створенні системи оподатковуваних і експлуатованих територій. Війни велися майже постійно, періоди миру були рідкісними й короткими. Війна була невід'ємною частиною римського способу життя.

Основні риси римської дипломатії.

Міжнародні зв'язки в Римі були такими ж давніми, як і в Греції. У Римі існувало право гостинності (*jus hospitii*), колегія феціалів, яка нагадувала грецьку колегію амфіктіонів, відряджалися посольства, укладалися міжнародні договори й союзи. В Римі набули розвитку нові форми міжнародного права.

Феціали - жрецька колегія з громадянськими функціями, згадується в джерелах пізньореспубліканського і навіть імператорського періодів. Феціали регулювали суперечки й непорозуміння між племенами й племінними союзами, оголошували війну й укладали мир, підписували договори. Жодний важливий захід не міг розпочатися без феціалів. Діяльність феціалів супроводжувалася здійсненням магічних обрядів, які закріплювали сакральний характер їхнього чину.

У республіканському Римі існувала інституція, яку називали патронатом. Вона полягала в тому, що кожен чужинець мусив там мати свого патрона, якого визначав Сенат з-поміж патриціїв. Але патронат мав поважні відмінності від проксенії: проксена визначала інша держава, патрона ж визначав римський Сенат. Отже, опіка над чужинцями цілком перебувала в руках римської влади. Крім того, в Римі існувала посада спеціального претора для чужинців, який розглядав справи, в яких принаймні одна зі сторін була чужинцем.

У найдавніший (царський) період римської історії право посилати посольства належало цареві, а послами були феціали. Якщо в Греції закордонними справами займалася громада вільних мешканців, то в Римі часів республіки ці справи зосереджувалися в ру-

ках Сенату, який представляв інтереси аристократії. Права народних зборів (коміцій) у Римі були більш обмеженими, ніж у Греції. Зовнішня політика, прийом і відправлення посольств належали до відання Сенату.

До часів давнього Риму належать формули т. з. в. права народів (*jus gentium*), яке протиставлялося цивільному праву (*jus civile*). Початки міжнародного права містяться вже в збірниках найдавніших юридичних формул феціалів. Право народів зберігало силу як під час миру, так і під час війни. Порушення "святості посольства й договорів" належало до галузі міжнародного права.

У період республіки посольства діяли на засадах колегіальності. Ці функції не дозволялося покладати на одну особу. Посольства склалися з 2 - 10 осіб, найчастіше - з трьох осіб. На чолі кожного посольства стояв його голова (*princeps legationis*), як правило, сенатор високого рангу. Кожен посол на знак своєї функції носив особливий золотий перстень, який давав йому право на безкоштовний транспорт і помешкання. З часом, в міру розвитку й збагачення римської держави її посольства ставали щораз пишнішими й поважнішими. Посольствам надавали ескорт, утримання на дорозі, а також численну свиту з вільних людей і рабів, секретарів, перекладачів та прислуги.

Завдання посольств були різні: оголошення війни, укладання миру, підписання договорів, організація підкорених провінцій та арбітраж у спорах.

Мессанський конфлікт 264 р. до н. е.

Завоювання Італії наблизило володіння Риму до картагенських і грецьких володінь на Сицилії. До 60-х років III ст. до н. е. більша частина Сицилії була зайнята картагенцями. На сході цього острова панували Сіракузи - грецьке місто, яким управляли тирани. Італійські (кампанські) найманці, які служили їм, збунтувалися й захопили найближче до Італії місто Мессану. Зазнаючи тиску сіракузян, мешканці міста розкололися на дві партії, що зверталися за допомогою і до Картагена, й до Риму. Порушивши договір 306 р. до н. е.,

Римські посольства не мали постійного характеру. Їх висилали час від часу з метою залагодження конкретної справи. Після повернення до Риму посольства складали сенатові звіт про діяльність місії.

Прикметним нововведенням, яке підкреслювало панівне становище Риму як під час миру, так і під час війни, було встановлення точних термінів для завершення переговорів. Так, македонським послам, які прибули до Риму 197 р. до н. е., відразу ж повідомили, що, якщо переговори не завершаться підписанням угоди протягом 60 днів, їх розглядатимуть не як дипломатичну місію, що має імунітет, а як шпигунів, що потягне за собою допровадження їх під збройною вартою до узбережжя.

Одним з непривабливих прикладів запроваджені римлянами практики було включення в договори положень, що передбачали одержання заручників як гарантів дотримання договорів. Після другої Пунічної війни, коли римляни стали незаперечними володарями світу, вони продовжували вимагати надання заручників від переможених племен і народів, але ніколи, ні за яких обставин не видавали заручників самі. Так, наприклад, Юлій Цезар взяв не менш ніж 600 заручників від галльських племен. Договори містили статті, в яких визначалося число заручників, яких належало видати, їхні імена й звання, стать і вік за групами, а також вказувалося, чи можна було їх замінити через певне число років.

римляни переправилися до Сицилії, маючи на меті витіснити картагенців від Мессанської протоки. Це й призвело до виникнення Мессанського конфлікту 264 р. до н. е., з якого розгорілася Перша Пунічна війна. Мессана давала можливість тим, хто тримав її в руках, контролювати протоку між континентом і Сицилією, й тому римляни, які вже встановили домінування в Італії не могли змиритися зі встановленням контролю над Мессаною ні Сіракуз, ні Картагена.

Конфлікт спалахнув після поразки мес-

санських найманців, які свого часу були на- вербовані в Італії, від сиракузького тирана Гіерона. Він узяв місто в облогу й мессанці звернулися з проханням про захист до Картагена й Риму. Враховуючи договір 306 р. з Картагеном, римський сенат тривалий час вагався й не приймав ніякого рішення. Зволікання римлян спонукало мессанців звернутися по допомогу до Картагена. Картаген розглядав Мессану як сферу своїх інтересів. Він захистив Мессану від Гіерона, примусивши його укласти мирну угоду з мессанцями.

Тим часом на італійський берег протоки прибув римський військовий трибун Гай Клавдій на чолі передового загону римського війська. Очевидно він мав повноваження від Сенату будь-яким чином захопити плацдарм на Сицилії. Хоча мессанські найманці не потребували більше римської допомоги. Гай Клавдій вирішив особисто з'ясувати стан справ у Мессані. Дотримуючись наступальної тактики, він переправився через протоку й вступив у переговори з мессанськими найманцями, намагаючись схилити їх на бік Риму. Але прокартагенська партія в Мессані була тоді сильнішою і йому довелося повернутися ні з чим. Але під час другої спроби він врахував настрої мессанців, які, уникнувши поневолення Сиракузами, не хотіли потрапити під владу Картагена: його заява про те, що римляни нібито хочуть лише звільнити Мессану від картагенців і підуть звідти, як тільки картагенці залишать її, справила прихильне враження на мессанців.

Незважаючи на застереження римлянам про недопустимість порушення миру, Гай Клавдій таки переправився з військом через протоку. Начальника картагенського гарнізону, закликаного римлянами на перегово-

ри, було взято під варту й звільнено лише після виконання вимоги, щоб картагенський гарнізон покинув місто. Після захоплення Мессани римлянами картагенці послали до римлян глашатая з наказом покинути Мессану й Сицилію, але цю пропозицію було відхилено.

У союз з картагенцями проти римлян тепер вступив і Гіерон. Перемога картагенців у подальшій боротьбі з Римом внаслідок панування Картагена на морі здавалася Гіерону й усім сицилійським грекам цілком очевидно. Картагенці почали облогу міста. Після бурхливих дебатів сенат ухвалив надати мессанцям допомогу проти Гіерона й Картагена, що в тих умовах означало оголошення війни.

Римський консул Аппій Клавдій прибувши до Регіону, відправив послів до Гіерона й картагенців, вимагаючи припинити облогу Мессани. Хоча ні Гіерон, ні картагенці не вірили в безкорисливість римської політики, все-таки дипломатичні переговори, які розпочав Аппій Клавдій, приспали їхню пильність. Лише цим можна пояснити, що римське військо під прикриттям ночі змогло переправитися з Регіонадо Сицилії.

Після прибуття Аппія Клавдія до Мессани переговори, були продовжені. Аппій Клавдій і цього разу виступав у ролі "ангела миру". Ці переговори були організовані, очевидно, для того, щоб на всякий випадок, коли картагенці й Гіерон відхилять вимогу про зняття облоги з Мессани, мати право оголосити їм "справедливу" війну. Формальне виконання вимог феціального права перед початком військових дій перетворювало в уявленні римлян всяку війну на справедливу. Дотримуючись формалістики феціального права, вони вважали всі війни, які вів Рим, справедливими.

Римська дипломатія в Першій Пунічній війні

З самого початку військових дій на території Сицилії римські війська, що перебували під команду консула Аппія Клавдія, захопили в свої руки ініціативу.

До Сицилії було відправлено чотири легі

они з контингентами союзників. Римляни зуміли просунути в центральну частину острова. Почався масовий відхід картагенських і сиракузьких союзників і приєднання їх до римлян. Зрештою, і сиракузький тиран Гіерон зап-

ропонував римлянам мир і союз.

Посли Герона були прийняті римськими консулами. Римляни були зацікавлені в одержанні від Сіракуз продовольства для свого війська, доправляти яке з Італії за панування на морі картагенського флоту було важко. Вони згодилися на мир і союз з Героном (263 р.), строк дії якого був обмежений 15 роками. Після закінчення терміну його було укладено навечно. За договором Герон повертав військовополонених без викупу, заплатив значну суму грошей й відмовився від міст, які перейшли до римлян в ході війни.

Перехід Сіракуз на бік Риму значно погіршив становище Картагена в Сицилії, яке було й без того незадовільним. Римляни рушили на завоювання заходу острова. Проти картагенців повстав ряд міст, населених тубільцями-елімами. Особливе значення для римлян мало взяття стратегічно важливого міста Акраганта, найважливішого з грецьких міст-союзників Картагена (262 р.).

З 260 р. римляни здійснили величезне морське будівництво: було збудовано 100 п'ятипалубних суден - пентер і 300 тріер. Кораблі римського флоту було оснащено перекидними містками з залізними гаками, які давали змогу брати картагенські кораблі на бордаж. Восени того-таки року біля Міл римський флот вступив у бій з картагенським під проводом Ганнібала й завдав йому повної поразки. Це була знаменна подія, яка засвідчила, що настав край переваги картагенців на морі.

Після поразки картагенського флоту від римського біля сицилійського узбережжя, начальник картагенського флоту звернувся до римлян від імени картагенського уряду з мирними пропозиціями, але вони були відхилені. Римські консули без перешкод переправилися до Африки і зайнялися спустошенням країни.

Становище Картагенської держави ускладнювалося ще й тим, що проти неї повстали нумідяни, які, за повідомленням Полібія, завдавали не меншої, а то й більшої шкоди, ніж римляни. Римляни завдали жорстокої поразки картагенському війську й картагенці роз

почали переговори про укладання миру. Вони відрядили до консула Регула посольство у складі трьох найзнатніших громадян на чолі з Ганоном, сином Гамількара. Однак умови миру, запропоновані римлянами, були настільки жорсткими, що картагенський сенат їх відкинув.

Протягом зими 256—255 рр. картагенці розгорнули енергійну підготовку до рішучої сутички з військами Регула. У вирішальній битві римські війська були розгромлені й майже повністю знищені, 500 воїнів разом з Регулом узяті в полон. Визначну роль у розгромі римського війська відіграв командир грецьких найманців лакедемонєць Ксантіпп. Грецькі військові загони складали найнадійнішу частину картагенських збройних сил в роки Першої Пунічної війни.

Після поразки Регула картагенці знову відновили владу над Лівією й Нумідією (254 р.). Однак військові дії на Сицилії склалися для картагенців невдало. 252 р. римляни організували морську експедицію до Африки, вступили біля африканського узбережжя в бій з картагенським флотом і завдали йому поразки. Проте нова експедиція до Африки провалилася.

Зазнавши невдачі в Сицилії, картагенці звернулися до Птолемея з проханням надати позику в сумі 2000 талантів і бути посередником у справі укладання миру з Римом. Спроба Птолемея виступити в ролі посередника успіху не мала. Дати позику картагенцям він відмовився на тій підставі, що не може підтримувати одних друзів з метою завдати шкоди іншим друзям.

Після поразки картагенців у морському бою 10 березня 241 р. біля Егатських островів, де вони втратили 120 кораблів, римляни й картагенці, як твердить Полівій, були зовсім виснажені. Тепер картагенці не могли й мріяти про відбудову й оснащення нового флоту, який міг би протистояти римлянам. Тому їм не залишалось нічого іншого, як розпочати переговори про укладання миру. Картагенському полководцеві Гамількару Барці були дані необмежені повноваження для ведення переговорів й укладання договору.

Мирні пропозиції Гамількара, передані через послів консулу Гаю Лугацію Катулу, були з радістю ним прийняті. Вони полягали в тому, що картагенці зобов'язувалися покинути всю Сицилію, не воювати ні з сіракузяна-ми, ні з їхніми союзниками, повернути римлянам усіх полонених без викупу, виплатити римлянам протягом двадцяти років дві тисячі талантів срібла.

Але центуріатні комісії не прийняли цих умов. До Сицилії було виряджено комісію в складі 10 осіб, яка мала домогтися укладення вигіднішого миру. Комісія домоглася збільшення контрибуції на одну тисячу талантів,

скорочення строку її сплати наполовину і передачі Риму всіх островів між Італією й Сицилією.

Втрата Сицилії військово-стратегічному відношенню була непоправною. Спираючись на Лілібей й інші фортеці Сицилії, які раніше захищали далекі підступи до Картагена, римляни могли тримати під своїм наглядом африканське узбережжя. Об'єктивно володіння Сицилією забезпечувало панування на морі.

Хоча Картаген поніс у війні значні втрати, він все ще залишався великою середземноморською державою, здатною відновити свою військову могутність.

Міжнародні відносини в Західному Середземномор'ї в 30-20-х рр. III ст. до н. е.

Після закінчення Першої Пунічної війни римлянам довелося вести боротьбу з повстанням фалісків на Фалеріях, нашествям галлів та лігурів. Картаген потрясала жадлива й руйнівна Лівійська війна (241-237 рр.), в якій йому довелося вести не лише з повсталими найманцями, але й з лівійцями та нумідянами, які теж повстали.

Важливим епізодом у боротьбі за домінування в Західному Середземномор'ї стало захоплення римлянами Сардинії й Корсики. Початок конфлікту був пов'язаний з проханням картагенських найманців, вигнаних з Сардинії, узяти їх під захист Риму. Римляни спорядили експедицію на острів й оволоділи ним. Картаген став готувати експедицію для відновлення на острові своєї влади. Обвинувативши Картаген у підготовці нової сутички, Рим оголосив йому нову війну. Знесилений Лівійською війною, Картаген не міг і думати про опір римлянам і змушений був відкупитися від війни поступкою Сардинії, якою він володів 300 років, й додатковою контрибуцією в 1200 талантів.

Для компенсації втрат у війні Картаген розгорнув експансію в Іберії. 237 р. до н. е. Він споряджає експедицію до Іспанії на чолі з Гамількаром. Гамількар узяв з собою в іспанський похід свого старшого сина Ганні-

бала, якому минуло 9 років. Ганнібал, відправляючись у похід з батьком, присягав йому, що ніколи не буде другом римлян.

До часу відправлення експедиції до Іспанії під владою Картагена перебував лише Гадес з прилеглою областю й Малака. Внаслідок важкої боротьби з тартессійцями, оріссілами та мастілійцями й іншими племенами Гамількар підкорив область, що прилягає до Гвадалквівіру й Гвадіани та деякі інші області. За-войовані Гамількаром багаті й родючі області на півдні Іспанії, здавалося, з лишком компенсували втрату Сицилії й Сардинії. Данина з населення Іберії, а також прибутки зі срібних копалень в Сьєрра-Морені дали можливість не лише сплачувати данину Риму, але й надсилати значні кошти до Картагена.

Успіхи Гамількара в Іспанії, перетворення Іспанського півострова в невичерпний резервуар матеріальних коштів й багате джерело живої сили для картагенської армії, викликали в Римі велике занепокоєння. Щорічні платежі контрибуції Картагенською державою обумовлювали наявність жвавих дипломатичних зв'язків між Римом і Картагеном. Завдяки цьому римський Сенат одержував певну інформацію про становище Картагена.

Однак зростання могутності Картагена, викликане розширенням сфери панування

картагенців в Іспанії, і можливість картагено-галльського контакту в такій мірі турбували римлян, що вони вирішили відправити до Іспанії посольство, яке мало розвідати плани Гамількара. Посольство з'явилося до Гамількара 231 р. до н. е. для одержання відомостей про його діяльність і його наміри. Гамількар пояснив послам, що завоювання в Іспанії були необхідними для забезпечення виплати Риму контрибуції. Проте деякі дослідники заперечують історичність цього римського посольства через наївність мотивів, з якими воно було відправлене до Гамількара, а також неймовірністю того, щоб римські сенатори дозволили у такий спосіб насміятися над собою картагенському полководцю.

Тим часом Рим розгортає експансію в Іллірії. Полібій повідомляє, що Гай і Люцій Корунканій були надіслані до Іллірії, щоб передати скаргу з приводу пограбування італійських купців. Посли прибули до іллірійської цариці Тевти в той час, коли вона взяла в облогу острів Іссу. Незадовільна відповідь цариці й вбивство послів примусили римлян розпочати **229р.** похід проти Іллірії. Під час цього походу Ісса була врятована й прийнята до числа союзників римлян. На початку весни 228 р. Тевта вирядила посольство до римлян й уклала мирний договір, за яким вона зобов'язувалася сплатити контрибуцію й очистити всю Іллірію та обмежуватися в мореплаванні.

Галльська небезпека змусила римлян близько середини 20-х років III ст. шукати дружби з Картагеном. Римляни остерігалися, що Картаген підтримає галлів у наступній війні з ними. Великих зусиль встановлення добросусідських відносин з Картагеном не потребувало, бо він не прагнув до загострення відносин. Картагенська експансія тоді була спрямована в бік Іспанії, де його інтереси з Римом поки що не стикалися

226р. до н. е. картагенським намісником в Іспанії Гасдрубалом було укладено договір з Римом, який розмежовував сфери впливу обох держав в Іспанії. Річка Ібер була встановлена межею, яку картагенці не повинні були переходити з воєнною метою. Очевидно, римляни перед тим як розпочати війну

проти кельтів бажали спочатку, як каже Полібій, "задобрити й заспокоїти Гасдруба-ла".

За повідомленням Аппіана, римляни зобов'язувалися не воювати з підвладними Картагена народами на південь від р. Ібер. Договором була гарантована свобода й незалежність м. Сагунту й усім грекам Іберії.

Значну роль у міжнародних відносинах у Західному Середземномор'ї відігравали грецькі колонії, очолювані Массалією. Мас-салія була зацікавлена в збереженні економічних зв'язків зі східним узбережжям Іспанії, якому серйозно загрожували картагенці. Це й спричинило зближення з Римом. Еллінізованим грецьким містам могли сподіватися на підтримку Риму, з яким Массалія з 219, або з початку 218р. вже була в союзі. Ще перед тим неодноразово про допомогу до римлян звертається одне з таких еллінізованих іберійських міст-Сагунт.

Після перемоги над галлами Рим активізує своє втручання в Іспанії та на Адріатиці. Восени 220 р. Рим офіційно заявив Картагенові про свій намір цікавитися справами Іспанії й вимагав, щоб Ганнібал не турбував сагунтинців, бо вони перебувають під заступництвом римського народу. Римські послы, відряджені до Ганнібала виступили від імені сили, що збиралася диктувати картагенцям поведінку навіть на південь від Іберу. Переговори призвели до загострення відносин між двома державами.

219р. було розпочато Другу Іллірійську війну. Полібій повідомляє, що сенат ухвалив забезпечити себе з боку Іллірії, бо передбачав неминучість важкої війни з Картагеном.. Офіційним мотивом походів до Істрії була необхідність покарання істриян за їхні злочини й розбої. З іншого боку, підкорення Істрії й Іллірії мало на меті зміцнити панування римлян на південно-східною Італією. Рим у війні підтримували греки, які зазнавали нападів іллірійців на їхні міста. Тоді ж римляни відрядили посольства до прославлених грецьких міст - Коринту й Атен. Рим, таким чином, включився в балканську політику. Успіхи римлян в цьому регіоні неминуче мали заторкнути інтере-

си Македонії, яка прагнула до встановлення своєї гегемонії на всьому Балканському півострові. Це підготувало їй до ролі союзника Картагена в Другій Пунічній війні.

Зі свідчення Полібія випливає, що сагунці, спираючись на союз з римлянами, грабували деякі підвладні картагенцям племена. У Лівія говориться, що Ганнібал погоджувався припинити війну проти сагунців, якщо останні відшкодували б збитки, яких зазнали від них турдетани. Задовольнити вимогу сагунців, щоб арбітром був Рим, а не Ганнібал, означало визнати, що головним авторитетом в Іберії є Римська держава. На це картагенці, які вважали Іберію сферою свого політичного впливу, піти не могли.

У час між іллірійськими війнами римляни воювали проти галлів, які 225 р. до н. е. вторглися до Етрурії й рухалися на Рим. Війна з галлами, яких римляни й італійці вважали за старих і грізних ворогів, вимагала значного напруження сил, але римлянам пощастило

домогтися перелому подій на свою користь.

Завойовані території-Сицилія, Сардинія, Корсика й Передальпійська (Цизальпійська) Галлія стали першими римськими провінціями. Іллірик став провінцією вже пізніше - в II ст. до н. е. Провінції управлялися повновладними римськими намісниками.

На початок *III Пунічної війни* (218—201 рр. до н. е.) характерні риси римської держави вже склалися. До цієї війни Рим ішов озброєний силою й досвідом. У поле римських інтересів тепер потрапила Іспанія. На півдні давно існували фінікійські міста. Позиції Картагена там були сильні вже в IV ст. до н. е. Втративши Сицилію й острови, картагенці звернули свою активність саме в Іспанію, країну багату коштовними й іншими металами. Вони почали планомірно розширювати свої володіння. Тут було збудовано Новий Картаген з гаванями, зручними для флоту й морських військ. Місто стало головною базою картагенців у Іспанії.

Двоїм римської та картагенської стратегії й дипломатії у роки Другої Пунічної війни

Просування картагенців на північ півострова непокоїло римлян. Їх підтримували й старі суперники картагенців - грецькі міста колонії Західного Середземномор'я - Массілія (сучасний Марсель) та інші. З картагенським командуванням римляни досягли домовленості про річку Ібер як розмежувальну лінію. Але, мабуть, ще до того Рим увійшов у союзницькі відносини з греко-іберійським містом Сагун-том, розташованим на південь від Іберу. Союзи такого роду в політиці Риму відігравали специфічну роль: вони сприяли виникненню ситуацій, які давали привід для "законного" втручання. Так сталося й цього разу.

Картагенський головнокомандувач в Іспанії Ганнібал обложив і взяв Сагунт. Падіння Сагунтадало римлянам привід для оголошення війни. Але ініціатива була вже в руках Ганнібала.

Ганнібал зібрав військо, яке, за словами римського письменника Полібія, "відзна

чалось не стільки чисельністю, скільки міцністю здоров'я, й було прекрасно випро-

буване в безперервних битвах в Іберії". Воно включало в себе, крім картагенського ядра, союзні й найманські підрозділи з різних племен Африки й Іспанії. З цим військом, з небаченими в Європі бойовими слонами Ганні-бал рушив до Італії суходолом. Хоча шлях вважався майже нездоланим, але Ганнібал, зібравши відомості про землі, які йому передбачалося пройти, й зв'язавшись з паданськими-ми галлами, на чюю допомогу він розраховував, ішов на схід, то воюючи, то домовляючись з місцевими племенами. П'ятимісячний похід коштував Ганнібалу половини війська, але він таки вийшов у долину Пада й відкрив собі шлях до Італії. Його армія одержала підкріплення від паданських галлів. Італійців Ганнібал також прагнув настановити проти римлян.

В Італії Ганнібал здобув декілька важливих перемог - при річках Тицині й Требії в Передальпійській Галлії (218р.), біля Трази-менського озера в Етрурії(217 р.), при Каннах (216р. до н. е.), де було винищено величезну римську армію. Однак, піти на Рим він не наважився, а рушив на Самній, де були живі традиції боротьби з римлянами. Ганнібалу вдалося відколоти від римлян Сіракузи. Йшла боротьба за союзників. Найімовірнішим таким союзником була Македонія.

Відмовившись іти на Рим, Ганнібал втратив ініціативу. Тим часом, за словами Тита Лівія, римляни навіть між найтяжчими поразками "не випускали з поля зору турботу про всі свої інтереси на тій землі, навіть у найвід-

даленіших частинах її". Вони розпочали війну в Іспанії, направили римські посольства з різними вимогами до Філіппа V Македонського, в Іллірію, до лігурів тощо.

Римський сенат, справившись з першим шоком, став вживати невідкладних заходів, формуючи боездатне військо.

Навіть у цей найскрутніший момент римські війська не було відкликано з Іспанії, де Публій і Гней Сципіони успішно діяли проти картагенян і залучали на свій бік місцеві племена.

Військові дії в Іспанії набули особливого значення в II Пунічній війні. Тут картагенцям вдалося розбити римські війська й відкинути їх за Ібер. У Римі було вирішено послати до Іспанії додаткові сили на чолі з Публієм Сципі-оном, сином одного з загиблих римських полководців. Він виявив яскравий дар воєначальника, організувавши ефектне захоплення Нового Картагена. Крім того, він мав неабиякі адміністративні й дипломатичні здібності. Він повернув громадянам цього міста самоврядування, показавши тим самим, що пунійські колоністи можуть не боятися влади Риму. На його бік знову переходили іберійські племена, йому вдалося нав'язати зв'язки з царками нумідійців, які постачали Картагена чи не найкращу кінноту. Один із них став потім на довгі роки вірним союзником Риму. Така політика дозволила Сципіону взяти давню фінікійську колонію Гадес.

Повернувшись до Рима, Сципіон був обраний консулом. Він переніс військові дії до Африки. 202 р до н. е. Сципіон розгромив у битві при Замі відкликаного до Африки Ганнібала.

201 р. до н. е. між Римом і Картагеном було укладено мир, за умовами якого: Картаген втрачав усі володіння за межами Африки, втрачав увесь флот, обкладався величезною контрибуцією на 50-річний термін.

Рим приєднав до своїх володінь Південну й Південно-Східну Іспанію. Після II Пунічної війни Рим став найбільшою політичною силою в Середземномор'ї.

Дипломатія Риму в ході Македонських війн

Головним противником Риму на Балканах тепер стала Македонія, а головним об'єктом римських інтересів - Греція з її незрівняним духовним і культурним багатством та вигідним стратегічним розташуванням.

Римляни скористалися складною політичною обстановкою на Балканах і створили антимакедонську коаліцію в складі Пергаму, Родосу, Ахейського та Етолійського союзів. Рим уважно стежив за дипломатичними маневрами Картагена на Балканах. Ситуація на півострові була складною. Друга половина III ст. до н. е. відзначається загостренням соціально-політичної боротьби в грецьких полісах (Спарта, Беотія). Вона була пов'язана зі спробами проведення реформ, спрямованих на розширення кола повноправних громадян, поділ землі та зміцнення на цій основі сили держав. Проти цих заходів незмінно виступав Ахейський союз та Македонія. Використавши своє становище глави Еллінського союзу, македонський цар Філіпп V (221 -179) за цих обставин намагався посилити свою присутність у Греції. Проте спроба підкорити Етолійський союз була для нього безрезультатною.

Сподіваючись зміцнити свої позиції на Адріатиці, Філіпп V вступив у союз з Ганнібалом після його перемоги під Каннами. Він

почав витісняти римлян з Іллірії, що поклало початок Першій війні Македонії з Римом (215-205 рр. до н. е.). Це була, по суті, війна Філіппа з його грецькими супротивниками - Етолією, Спартою й Пергамом. Вони були союзниками Риму. Незважаючи на те, що за підсумками війни Рим пішов на певні поступки Філіппу, мирний договір посилював позиції Риму в Греції.

У 200 р. до н. е. Філіппу V було оголошено війну (Друга Македонська війна). Для воюючих сторін і в цій війні важливу роль відіграло питання, яку позицію займуть грецькі держави. В запеклій дипломатичній боротьбі римляни перемогли. Вони широко використали традиційне демагогічне гасло "свободи" грецьких полісів. На бік Риму перейшли Етолійський та Ахейський союзи. Римські війська висадилися в Іллірії. 197 р. до н. е. у битві при Кіноскефалах у Тессалії, де вирішальну роль відіграла етолійська кіннота, Філіппа V було розбито.

Філіпп V був вимушений укласти мир за яким Македонія втрачала свої володіння в Малій Азії, на Егейському морі та в Греції; вона була вимушена сплатити контрибуцію; її зобов'язано видати весь військовий флот.

Експансія Риму в Східному Середземномор'ї

Поразка Македонії у війні з Римом та внутрішні ускладнення в Єгипті створили сприятливі умови для посилення політичної могутності царства Селевкідів. Початок його було покладено східним походом Антіоха III (212-204). Під час 2-ї Македонської війни Антіох захопив міста Кілікії, Лікії й Карії, що належали раніше єгипетським Птолемеям. Антіох почав підпорядковувати поліси Малої Азії й Тракії, звільнені Римом з-під влади Македонії. Він залагодив свої відносини з сусідами в Малій Азії та спробував заручитися союзниками в Греції, де вже виникло невдоволен

ня Римом. Сутичка з Римом була неминучою. Але коли Антіох III висадився на Балкансько-му півострові, до нього приєдналася лише Етолія та Беотійський союз.

Дії Антіоха привернули увагу й римлян. Вони остерігалися вторгнення Антіоха до Тракії й Македонії. Римський полководець Т. Квінкцій Фламінін звелів передати Антіоху, щоб він повернув свободу автономним містам, а також усім містам, які були до того македонськими чи птолемеївськими, але насамперед попередив царя, щоб він не вступав з військом до Європи.

На Істмійських іграх 196 р. Фламінін проголосив свободу еллінів, оскільки вони ще й до того часу перебували під пануванням македонців. Це повернення свободи еллінам вчинило вплив також і на еллінів Малої Азії. Місто Смірна стало першим, яке спорудило храм богині Ромі.

Однак Антіох ігнорував попередженнями римлян. Він давав знати, що не дозволить римлянам оспорювати владу над протоками. Він прийняв в Ефесі найзапеклішого ворога римлян - пунійця Ганнібала, віддавши йому високі почесті (195р.). Така поведінка селевкідського царя була рівнозначна завданню умисної образи римлянам. Тоді Антіох був переконаний в неминучості конфлікту, хоча й намагався дипломатичними засобами відтягти війну. Почався обмін посольствами, але позиції сторін так загострилися, що компроміс був неможливим.

Насамперед він налагодив контакт з картагенцями, але вони поставилися до його пропозицій досить холодно - вони були не в змозі захопитися прожектами селевкідського царя. Посольства, виражені римлянами до Антіоха та Антіохом до Риму відчутних результатів не дали (193 р.). У цей момент у суперечку втрутилися етолійці. Вони зажадали від Антіоха, щоб він підняв у Греції боротьбу проти римлян. 192 р. після повторного звернення Етолійського союзу Антіох перейшов з військами до Греції з 10 тис. піхоти, 500 вершників і 6 слонами. Але його підтримали лише елейці, епіроти й беотійці. Інші поліси не довіряли Антіоху й боялися римлян. Крім того, Антіох не міг протиставити ніякого переконливого гасла римській пропаганді, яка на весь голос ратувала за свободу еллінів і з того, й з іншого боку Егеїди.

Ганнібал дотримувався погляду, що найперше завдання полягає в тому, щоб схилити до союзу македонського царя Філіппа. Однак в цьому Антіох зазнав невдачі. Македонський цар вступив у контакт з римлянами й заявив про свою готовність діяти проти Антіоха.

Влітку 191р. Антіох зазнав поразки від римлян при Термопілах і з рештками свого війська переправився до Ефесу. Зазнав поразки від римлян і його флот. Антіох був такий

пригнічений, що неодноразово пропонував римлянам мир, але ті тепер не погоджувалися. Вони твердо вирішили напасти на царя на його власній території. Після того як римське військо під командуванням Сципіонів з'явилося в Малій Азії, Антіох знову став запевняти римлян у своїй готовності укласти мир. Але римляни зажадали поступок всієї території, розташованої на захід від Тавру. Справу мала вирішувати зброя.

Вирішальна битва відбулася взимку 190/189 р. при Магнесії. Вона завершилася повним розгромом Антіоха, хоча його військо значно перевищувало за чисельністю римське. До військової переваги римлян додавалася ще й їхня дипломатія й пропаганда, що всюди закликала до боротьби проти селевкідського царя.

Внаслідок цього було втрачено всю селевкідську Анатолію. Всюди римлян приймали з радістю - прокламації про свободу еллінів починали діяти на грецькі міста і час селевкідського панування тепер здавався багатьом лише далеким сном.

Умови, поставлені римлянами, були вкрай суворими й принизливі: землі, якими Антіох володів по обидва боки Геллеспонту, аж до Тавру мали бути ним звільнені; він повинен був сплатити на відшкодування військових витрат 15 тис. талантів, він мав видати ряд осіб, які перебували в його таборі, серед них і Ганнібала.

В остаточному вигляді мир було укладено в Апамеїв присутності комісії з 10 римських представників та пергамського царя Євмена II. Антіоха було витіснено з Малої Азії за південні передгір'я Тавру. Римляни зажадали 12 тис. талантів сріблом. До цього додавалося постачання зерна римлянам і Пергаму. Флот і підрозділи слонів підлягали розформуванню. Цареві було залишено для несення служби лише 10 кораблів. Римляни наполягали на видачі Ганнібала, але попереджений Антіохом він зумів зникнути на о. Крит. (Втім, через п'ять років у Віфінії Ганнібал прийняв отруту, щоб не потрапити до рук римлян).

З великодержавним становищем Селевкідської держави було покінчено. Наслідком цього було, зокрема, відокремлення від неї Вірменії.

Після перемоги над Антіохом значно зріс вплив Риму в Греції. Внутрішні грецькі справи тепер стали розглядатися римським сенатом. Разом із тим в Греції посилюються й антиримські настрої.

Третя Македонська війна (171-167 рр. до н. е.) з царем Персеєм стала вирішальним етапом римських війн на Балканах. Антиримсь-ка агітація царя Персея в Греції хоча й мала відгук, але шляхом демагогії, погроз і репресій римлянам вдалося зберегти свої позиції в полісах. Після кількох років боротьби Персей був розбитий, а Македонія втратила самостійність. 148 р. до н. е. її перетворено на римську провінцію. 146 р. римською провінцією Ахасю стала й Греція.

Після цього неминучим був остаточний розгром Картагена: його було знищено в ході *третьої Пунічної війни* (149-146 рр. до н. е.).

Підкоривши Грецію й Македонію, Рим почав наступ на держави Малої Азії. Після придушення повстання Аристоника (129 р.) Пергам було перетворено на провінцію Азію.

Привабливим об'єктом експансії Риму тепер стала держава Селевкідів, у якій династичні війни супроводжувалися сепаратистськими рухами в сатрапіях. Внаслідок цього наприкінці II ст. до н. е. Парфія захопила Вави-лонію, Персію й Мідію. Відпадають Іудея й Палестина. На початку I ст. до н. е. територія

царства Селевкідів скоротилася до однієї лише Сирії. У 83-69 рр. до н. е. царство Селевкідів було підпорядковане царем Вірменії Тиграном.

Важливою міжнародною проблемою в середині I ст. до н. е. стали середземноморські пірати. З часів війни з Понтійським царством (Мітридатова війна почалася 74 р. до н. е.) вони фактично панували на Середземному морі, яке стало недоступним для судноплавства й торгівлі. Це загрожувало Риму голодом, оскільки заважало довозенню хліба з Єгипту. 66 р. до н. е. Помпей одержав надзвичайні повноваження для боротьби з піратами. Енергійні дії, які дозволили швидко забезпечити морські шляхи піднесли авторитет Помпея.

У політичній боротьбі, яка розгорнулася в Римі в ці роки, сформувався союз відомих полководців Помпея та Красса з молодим честолюбним політиком Гаєм Юлієм Цезарем. Помпей, здобувши надзвичайні повноваження, відправився на Схід. Він переміг Мітрида-та, який наклав на себе руки в Пантикапеї. На південному узбережжі Чорного моря Помпей заснував провінцію Віфінія й Понт. Крім того, він підпорядкував Риму вірменського царя Тиграна II. 64 р. до н. е. римський полководець Помпей приєднав колишні володіння Селевкідів до Риму як провінцію Сирію. До неї були включені Фінікія та Іудея.

Дипломатія Юлія Цезаря

Основним джерелом з історії завоювання Галлії є "Записки про галльську війну" Юлія Цезаря. Дослідники вважають, що сама історія цього завоювання має бути віднесена, особливо в перші роки, швидше до сфери військово-дипломатичної, а не просто воєнної.

Після обрання 59 р. до н. е. консулом Цезар зумів примирити відомих римських політиків і полководців Помпея і Красса й укласти з ними потрібну угоду про взаємну підтримку. Сам він одержав в управління Передаль-пійську Галлію й Іллірик терміном на п'ять років, а також намісництво в Заальпійській Галлії. Цей термін з часом йому було продов

жено. В Галлії Цезар з самого початку втрутився в боротьбу галльських та деяких германських племен і, використовуючи суперництво між вождями, до *56р. до н. е.* завоював усю Галлію до Рейну.

На середину I ст. до н. е. галли не становили етнічної єдності. Різним було й ставлення галльських племен до Риму. Так, аллоброги, що жили в прикордонній області між Провінцією й вільною Галлією, повставали проти римлян, едуї дотримувалися римської орієнтації, секвани й арверни мали тісні зв'язки з зарейнськими германськими племенами. Ці останні ворогували з едуями й на прохання

секванів вождь германського племені свевів Аріовіст перейшов зі значними силами Рейн.

Історія племені свевів та їхнього вождя Аріовіста є показовою для політики Риму щодо Галлії. 72 р. до н. е. загопи свевів проникли на територію Галлії. Вони виступали в союзі з галльським племенем секванів та іншими дрібними племенами, які хотіли звільнитися від влади едуїв, що перебували в дружніх відносинах з Римом. 61 р. до н. е. едуї зазнали серйозної поразки, а римляни не змогли надати їм допомоги, оскільки були зайняті придушенням повстання кельтського племені аллоброгів. За посередництва Цезаря сенат вирішив тимчасово примиритися з Аріовістом, давши йому титул "правителя германців" й оголосивши його другом римського народу. Однак Аріовіст нарощував сили за рахунок поповнення з боку своїх союзників секванів. Цезар у своїх "Записках про галльську війну" відзначав зростання небезпеки германського вторгнення з-за Рейну. Цією небезпекою переймалися й вожді галльських племен.

Цезар прибув намісником у Провінцію 58 р. до н. е. Становище в Галлії було досить складним. Йому довелося зіткнутися з проблемою пересування через Галлію численного племені гельветів із західної Швейцарії, які прагнули переміститися до гирла Гарум-

ни. Причини, що спонукали гельветів до переміщення, нині не відомі. Для нас важливим є передовсім те, як діяв Цезар у тій ситуації.

Прибувши до Галлії, Цезар відразу ж терміновим маршем рушив до міста Генави (Женеви), розташованого в сусідстві з гельветами, напереріз їхнього найімовірнішого шляху пересування. З міста до їхньої країни вів міст, який Цезар відразу ж наказав зруйнувати. Дізнавшись про прибуття Цезаря, гельвети відрадили до нього посольство, просячи дозволу пройти через Провінцію й обіцяючи не завдавати їй ніякої шкоди. Йшлося про переміщення понад 300-тисячної маси, в складі якої було до 90 тис. осіб, здатних носити зброю. На звернення послів Цезар не відповів відмовою, але, бажаючи виграти час до приходу більших військових сил, запропонував послам з'явитися до нього знову. Сам же в цей час організував спорудження валу з ровом довжиною дев'ятнадцять миль — від Лемансько-го озера до хребта Юри.

Коли послі гельветів з'явилися до Цезаря вдруге, він відповів їм рішучою відмовою. Гельвети спробували прорвати укріплену лінію, але марно. Залишалася єдина можливість - рухатися через територію секванів. Хоча це безпосередньо не заторкувало інтересів римлян, але посилаючись на те, що гельвети занадто войовничі й ворожі, а тому становлять серйозну загрозу Провінції, Цезар вважав за необхідне вдарити проти них. Заскочивши гельветів біля переправи через річку Арвар (Сона), Цезар розбив їхні сили по частинах і потім два тижні переслідував. У битві біля Бібранта гельветам було завдано вирішальної поразки. Тут полководець виявив і особисту мужність. Опір гельветів було зламане. Вони направили до Цезаря послів, виявивши повну покірність. Цезар зажадав насамперед заручників і видачі зброї. Гельветам було звелено повернутися у свої землі й відновити спалені ними їхні міста й села.

Перемога над гельветами справила в Галлії значне враження. До ставки Цезаря з привітаннями почали прибувати вожді всіх галльських громад. Він повів переговори так, що вожді галлів запропонували провести на-

раду з найважливіших питань галльського життя. На нараді вони звернулися до Цезаря з проханнями, щоб римляни не допустили дальших вторгнень германців на чолі з Аріовістом. Цезар був зацікавлений, щоб його виступ проти Аріовіста розглядався як відгук на прохання самих галлів, як справа, яку підтримує вся Галлія. Він вибрав надзвичайно вигідну позицію - бути арбітром у галльських справах.

Вирішальна битва з Аріовістом відбулась у вересні 58 р. до н. е. Однак Аріовіст перед тим протягом тижня ухилився від значної битви. Цезареві вдалося дізнатися через полонених, що германські жінки-провісники не рекомендували починати битву до нового місяця. Тоді Цезар вирішив розпочати її першим. Битва була ним блискуче виграна. Римляни гнали германців п'ять миль аж до Рейну. Лише небагато їх на чолі з Аріовістом зуміли переправитися на інший берег річки, більшість була перебита римлянами. Звістка про цю перемогу змусила свевів, які мали намір переправитися до Галлії, повернути назад. По дорозі на них напали убії, й свеві зазнали значних втрат. Невдовзі убії вступили з Цезарем у дружні відносини й закріпили їх у договорі.

55 р. до н. е. Цезар здійснив походи за Рейн і до Британії. 52-51 рр. до н. е. він придушив значне повстання галльських племен під керівництвом Верцінгеторіга. Тепер уся Галлія стала римською. Частина галльських племен вважалася "союзниками", частина - "підкореними".

Пробувши в Галлії дев'ять років. Цезар здобув величезні кошти і мав численну армію. Це давало йому можливість претендувати на першу роль в державі.

За Цезаря розпочалося широкомасштабне заснування колоній у провінціях, де було

розселено близько 80 тис. осіб. Різко зріс і масштаб надання громадянських прав за межами Італії. Передальпійська Галлія, місто Гадес в Іспанії, а згодом - Сицилія здобули для всього населення права римського громадянства. Цими засобами зміцнювалося панування Риму над підкореними землями.

Тим часом один з триумвірів, Красс, що був сирійським намісником, затіяв війну з Парфією. Але в цій війні він невдовзі був розгромлений і загинув (53 р. до н. е.). Між легіонами Цезаря й Помпея розгорілася справжня війна. Розгромивши сили Помпея в Іспанії, Цезар повернувся до Риму й був проголошений дожиттєвим диктатором. Невдовзі у битві при Фарсали в Греції він переміг Помпея (48р.). Помпей утік до Єгипту, де під час висадки на берег був убитий придворними єгипетського царя Птолемея XIV. За три дні туди прибув Цезар. Царство Птолемеїв, як і раніше, потрясалося династичними війнами та народними рухами. Питання про приєднання Єгипту неодноразово ставилося в Сенаті. 48 р. до н. е. Цезар, переслідуючи Помпея, увів до Александрії свої війська. Проте йому довелося вести восьмимісячну боротьбу з єгиптянами, перш ніж вдалося перетворити Єгипет на союзну державу. Втрутившись у династичні чвари, він відновив на престолі єгипетську царицю Клеопатру. Повертаючись до Риму, він розгромив Фарнака, сина понтійського царя Мітрідата, який захопив деякі римські володіння й союзні Риму царства. Це зміцнило позиції Риму в Причорномор'ї.

Цезар став готуватися до війни з Парфією, однак його одноосібна влада спричинила виникнення змови і 15 березня 44 р. до н. е. диктатора було вбито.

Зовнішня політика Риму за принципату Августа

Після вбивства Юлія Цезаря політична ситуація в Римі була надзвичайно складною. В квітні в Римі з'являється його внучатий племінник Октавіан, якого Цезар усиновив у заповіті. Він потрапив у вир політичних подій і,

незважаючи на зовсім молодий вік, дуже швидко зорієнтувався в обставинах й здобув політичний авторитет серед цезаріанців, сенаторів і плебсу. Йому вдалося перемогти в боротьбі з Помпеем та Антонієм. У цій бо-

ротьбі Октавіан оголосив війну єгипетській цариці Клеопатрі, з інтересами якої був пов'язаний Антоній. Вирішальна битва, в якій переміг флот Октавіана, відбулася в *Зір. до н. е. біля мису Акції* поблизу берегів Західної Греції. *30 р. до н. е. Август* без опору зайняв *Александрію* й *підпорядкував Єгипет Риму*. Пишний тріумф на честь перемоги над Єгиптом відбувся 15 серпня 29 р. до н. е. В ході через Рим на Капітолій несли портрет Клеопатри на смертному ложі й вели трьох її дітей.

Повернувшись до Риму, Октавіан усунув опозиційні групи з Сенату й домогся надання звань і привілеїв, що визначали його особливий статус. Він, як і свого часу Цезар, включив до свого найменування титул імператора, який підкреслював його безпосередній зв'язок з військом. У цей час було сформульовано тезу, за якою римський народ "переніс свою велич і владу" на імператора. Сенат користувався пошаною, і сам Август іменував себе принцепсом, тобто записаним першим у списку сенаторів. Звідси й походить назва принципату, яка застосовується в науці до позначення ранньої імперії. Дарований йому сенатом титул Августа означав його особливу близькість до божества. Це надавало Октавіану й широкі прерогативи у веденні зовнішньої політики. 2 р. до н. е. від імені сенату і народу його було проголошено "батьком вітчизни".

Одним із першочергових завдань політики імперії було зміцнення влади Риму над недавно приєднаною Галлією. Становищем у Галлії визначалася політика Августа на рейнському кордоні імперії. З одного боку, східні галльські рубежі треба було забезпечити від можливого вторгнення германських племен, а з іншого боку позбавити галльських повстанців надії на союз із цими племенами. Це було дуже важливо, оскільки в Бельгії та

інших частинах Галлії в останній третині I ст. до н. е. неодноразово вибухали повстання проти римського панування. Для протидії германським вторгненням було зміцнено кордон по Рейну, створено великі табори легіонерів і допоміжних частин.

Август та його наближені особи розгорнули разом із тим і систему дипломатичних заходів щодо германців. Були переселені на лівий берег Рейну й при цьому наділені землями убії, сигамбри, трибоки. Маркоманам було дано царем вихованого при дворі Августа Мароброда. Було збільшено територію союзних Риму хаттів і гермундурів; більша частина племен свевського союзу стала клієнтами імперії. З германськими "принцеп-сами", тобто племінними вождями, римляни намагалися здійснювати ту саму політику, що і в провінціях, наділяючи їх римським громадянством, зараховуючи до римської армії як командирів допоміжних частин, що склалися з їхніх співплемінників.

Проте римляни могли розраховувати на підтримку лише окремих "принцепсів", які ворогували між собою. 9 р. до н. е. невдоволені римським проникненням, вимогами податків і рекрутів херуски під проводом Армінія повстали й завдали римлянам нищівної поразки в Тевтобурзькому лісі. Загинули два легіони та їхній командир Квінтیلیй Вар. Дальше просування за Рейн стало неможливим.

У своєму заповіті Август рекомендував римлянам утримуватися від розширення кордонів імперії, які й без того стало вже важко обороняти. Гаслом його став мир. Однак, завдяки колишнім перемогам й особливо договору з Парфією, за яким Риму було повернуто трофеї, захоплені після загибелі Красса, про Августа говорили як про продовжувача справи тих, хто створював могутність і славу Риму.

Ідеологія римського імперіялізму

Протягом усієї римської історії відносини із зовнішнім світом й пов'язані з ними звершення посідали центральне місце в само-сприйманні римлян. У римському суспільстві,

яке із захватом вітало завоювання своїх легіонів та тріумфи переможних воєначальників, сформувалася досить цілісна міфологія й ідеологія завоювань. Загалом римляни зазвичай

вбачали позитивні сторони своїх завоювань у встановленні на значних просторах благодійного для народів *pax romana* (римського миру) та можливості прилучення їх до життя серцевини світу - Риму та до набутків римської культури. Образ Риму в уявленні самих римлян пов'язувався не стільки з простим підпорядкуванням інших народів, скільки з управлінням ними заради їхнього ж блага і навіть включенням їх у римський світ, наприклад, шляхом набуття римського громадянства.

Вони подавали свій імперіалізм м'яким і благодійним для тих, хто опинився в межах їхньої імперії. При цьому вважалося, що численні зловживання провінційної адміністрації є лише винятками, що підтверджують правила про впорядкованість і справедливість римського світу. Дух римських законів та "ідеологія благодіянь" пересилували у свідомості римлян як негативний вплив цих зловживань, так і прагнення підкорених народів повернутися до їхнього попереднього стану, не пов'язаного з римськими порядками.

Цицерон, який жив в останні десятиліття республіки, уважав, що в старі часи римський народ, підпорядковуючи нові території, здійснював швидше покровительство (*patrocinium*) над ними. Оскільки римська ідеологія схилялася перед минулим, якому надавалася вага повчального прикладу, то в добу Пізньої республіки вважали римське панування попередньої епохи більш справедливим, ніж сучасне. Зловживання, на переконання Цицерона, почалися тоді, коли в Римі утвердилася тиранія, тобто за часів диктатури Сулли (83-79 рр. до н. е.). Отже, за Цицероном, існував тісний зв'язок між "погіршенням" характеру римського імперіалізму й розладами в римському політичному житті.

Варто мати на увазі, що стійкий стереотип в уявленні римлян про власну державу як загальну благодійницю поступово був сприйнятий і самими мешканцями підкорених провінцій, навіть тими, хто відстоював цінність власної культурної спадщини. Це було свідченням успішності включення Римською імперією інших, неримських культур. Показовим щодо цього є приклад греків, серед яких навіть

активні поборники еллінської культури вибачали римлянам найстрашніші звірства, захищаючи їх до сфери випадковостей. Так, про пограбування Атен Суллою у 86 р. до н. е. грецький історик Павсаній (II ст. н. е.) пише як про виняток, який доводить переваги римського правління й римської культури. На його думку, в цьому пограбуванні винні ... самі атенці, які стали шукати політичного союзу з понтійським царем Мітридатом VI Євпато-ром, непримиренним ворогом римлян. Для підсилення власної аргументації він називає Мітридата "царем варварів, що живуть на берегах Понту Евксинського", нехтуючи, що в цьому регіоні було чимало й еллінських міст. Крім того, на бік царя, наголошує Павсаній, став демос, а точніше - "покидьки демосу". Іншими словами, внутрішній ворог (покидьки демосу) вступив у союз із зовнішнім ворогом (Мітридатом, царем варварів), а тому розправа Сулли була правомірною.

Слід мати на увазі, що римська держава ніколи не обмежувала своїх впливів лише власними провінціями. Так, грецький історик Полібій (II ст. до н. е.) вважав, що римляни володарювали над усіма, хто не наважувався противитися їхнім наказам, яким би не був юридичний статус цих підвладних. Після перемоги над Мітридатом VI Помпей створив на східних кордонах Риму кілька клієнтських царств. За Августа імперія вдавалася до широких пропагандистських акцій (повернення знамен, захоплених парфійцями, перебування у Римі на становищі заручників чотирьох законних синів парфійського "царя царів"). Разом із тим вживалися заходи для забезпечення контролю над торговими шляхами від Червоного моря до Індії. Великого значення надавалося й пропагандистській стороні дипломатичних обмінів, які розглядалися як акції римського верховенства й величі. Август не упускав можливості наголошувати на відомостях, що натякали на залежності від Риму Парфійського царства.

Карта світу в трактуванні столичної політичної риторики повинна була засвідчувати, що світ став римським.

Підкорення Британії й Дакії

Зовнішня політика на західних кордонах імперії визначалася становищем в армії й у самих римських провінціях. На початку правління Тиберія (14-37) тривала кампанія проти германців. З деякими племенами було укладено союзи. Однак збудований римлянами на Рейні флот було знищено, а подальше просування армії лісами й болотами до Ельби, як показав досвід, було малоефективним. Тим не менше, Тиберій створював нові військові табори. Він уважно стежив за суперечками між вождями германських племен й використовував ці незгоди на користь римлян. Рим уміло призначав і усував небажаних для себе варварських вождів у клієнтському царстві маркоманів. На римських кордонах за допомогою вдалого маневрування було створено клієнтське царство квадів. Загалом Тиберій здійснював досить гнучку політику щодо варварів. Коли внаслідок надмірних податків проти римлян повстали фризи, він утримався від репресій щодо них. Він неодноразово судив намісників, які зловживали у провінціях своєю владою.

Тиберій продовжив завоювання Британії, де шукали допомоги невдоволені галли. Її намагалися підкорити, але невдало. Цезар, а потім Калігула. Проримська партія там була ще не досить сильною. Поступово в Британії, багатій на метали, зерно, худобу, осідали римські ділки, привчаючи місцеву знать до римського способу життя й римської розкоші. За Доміціана (81 -96) було досягнуто відносного замирення Британії. Британська знать

певною мірою романізувалася, продаючи, за словами Тацита, свою свободу за римську розкіш. За династії Антонінів (96-192) імперія досягла максимально можливого розквіту.

Після того як Дунай за Августа став кордоном імперії римляни зіткнулися з багатьма племенами, які проживали за Дунаєм. Там мешкало чимало племен-германських, кельтських, сарматських, дакійських, з якими імперія вела часті й тривалі війни. Вже в часи Августа на мезійському березі Дунаю було поселено 50 тис. даків і гетів.

Безпеку дунайських провінцій римляни намагалися усталити не лише шляхом будівництва укріплень, але й шляхом створення залежних клієнтських держав. Створення клієнтських держав стало характерною рисою римської дипломатії за Рейном та Дунаєм. Римляни могли зажадати скинення небажаного Риму царя, замінивши його римським ставлеником. Клієнтська держава зберігала власний державний устрій, свої форми життя й своє право, але зазнавала римського тиску в разі проведення небажаної Риму політики.

Клієнтські держави брали на себе зобов'язання: не пропускати через свої землі племена, що рухалися до Рейну й Дунаю, зате повинні були дозволяти вільний прохід римської армії, що могла вдарити в тил народностям, що воювали з Римом; надавати римлянам допомогу продовольством, а в окремих випадках і військовою силою; не вступати в союзи проти римлян й не вести військових дій проти клієнтів Риму; племена могли дозволити римлянам будувати укріплення й споруджувати дороги в прилеглий до лімесу прикордонній смузі.

Римський уряд зобов'язувався: виплачувати царям таких клієнтських держав грошові субсидії; підтримувати царя й знать таких держав.

Найбільшу небезпеку для Риму на Дунаї становило об'єднання даків під проводом Децебала. Римський уряд намагався нав'язати дакам статус становища клієнтів Римської

держави. Даки та їхні союзники бастарни й роксолани 86 р. вторглися через Дунай в провінцію Мезію й захопили більшу її частину. Після декількох поразок римської армії до Мезії прибув імператор Доміціан. Римське військо перейшло Дунай і рушило в напрямку дакійської столиці Сермізегетузи. Римське військо було розбито в карпатських міжгір'ях. Однак при Тапах (біля Залізних воріт) римляни здобули вирішальну перемогу.

89 р. з даками було укладено мир, за яким Децебал видавав частину захопленої зброї й полонених. Римляни зобов'язувалися виплачувати йому щорічні грошові субсидії, як своєму клієнтові. Децебал не повинен був вести військових дій проти своїх сусідів, зате зобов'язувався надавати римській армії можливість вільного проходу через своє царство, щоб римляни могли з тилу напасти на германців та сарматів-язигів, з якими вони вели тоді війну. Римляни надали в його розпорядження різноманітних ремісників мирних і військових спеціальностей. Вождеві даків були послані багаті подарунки.

Цей мир і щорічна данина дали змогу дакам за допомогою римських майстрів і спеціалістів збудувати укріплення та навчити свою армію. Децебал намагався об'єднати довкола себе невдоволені Римом племена.

За правління *Траяна (98-113)* було вжи

то заходів до підготовки війни з даками. На правому березі Дунаю навпроти Дакиї було збудовано дороги й судноплавний канал. Влітку 102 р. н. е. римські армії почали просування до столиці даків. Столиця Децебала Сермізегетуза лежала високо в горах, досягти її можна було лише

через ущелини в південних Карпатах. Армія під командуванням Траяна в жорстоких битвах захоплювала одну вершину за іншою. Інша римська армія діяла на рівнині в Олтенії.

У битві на підступах до столиці даків було розбито. Децебалау військовому таборі прийняв Траян, і вождь даків згодився на всі умови. Децебал зобов'язувався видати зброю, облогові машини, військових майстрів, втікачів, зруйнувати фортеці й очистити завойовані римлянами території, тобто частину Банату й Олтенії. Віднині він мав йти в річищі римської політики й вважати своїми ворогами й друзями тих самих осіб, що й римляни, не надавати притулку перебіжчикам й не використовувати дезертирів з римського війська проти Римської держави.

Проте мир з даками не був міцним. Децебал продовжував відкрито набирати війська й гуртувати для боротьби з Римом сусідні племена. Він відбудував стіни зруйнованих ним за умовами миру фортець і захопив землі язигів, які були союзниками римлян. У відповідь на це римський сенат оголосив Децебалові війну. Архітектором Аполлодором було споруджено величезний, завдовжки близько кілометра, міст через Дунай.

По ньому через Дунай перейшла римська армія. Війна відзначалася надзвичайною напруженістю. Децебал чинив упертий опір. Він намагався вбити Траяна, підіславши до

нього одного з його вільновідпущеників. З іншого боку, до рук римлян потрапила сестра Децебала. Римляни зажадали від даків безумовної капітуляції. Сермізегетузу було взято після тривалої облоги. Децебал з рештою війська відступив на схід країни й певний час ще чинив опір, але, побоюючись бути захопленим, убив себе мечем.

У війнах із римлянами загинуло значне число даків. Багато з них покинули свою країну. Траян привів як здобич до Риму 50 тисяч відмінних воїнів разом зі зброєю. Він вдався до заселення Дакії переселенцями. За свідченням одного з античних авторів, "Траян, захопивши Дакію, переселив туди з усього римського світу величезну кількість людей для обробітки полів й заселення міст, оскільки Дакія в результаті тривалої боротьби з Децебалом втратила своє чоловіче населення". На честь перемоги над даками Траян влаштував для римського народу грандіозні ігри.

113 р. н. е. в Римі було збудовано колону Траяна, на якій вирізьблено яскраві епізоди цієї війни. Колона збереглася й до цього часу.

Однак із перемогою над даками й розширенням кордонів імперії римлянам довелося вести війни з сусідніми народами, які жили за цими кордонами. Найважчими з цих війн ста

ли Маркоманські війни (167-180 рр. н. е.), в ході яких варвари одночасно повели наступ по всьому дунайському кордону і навіть вдерлися до Північної Італії. Дунайські провінції були спустошені. Лише внаслідок виснажливих боїв римлянам вдалося нав'язати мир ква-дам (172р. н. е.), язигам(175р. н. е.) й утвердити своє панування на лівому березі Дунаю.

Проте після Маркоманських війн тиск варварських племен на Дунаї не зменшився. Наприкінці II - на початку III ст. н. е. з берегів Балтійського моря стала пересуватися група східногерманських племен готів. Тиск готів змусив до переміщення інші варварські племена на кордонах Риму. Ці події стали ознаками великого переселення народів, яке призвело до значних змін у міжнародних відносинах в Центральній та Східній Європі.

Безпеку кордонів римляни намагалися забезпечити створенням залежних від Риму варварських держав, а також будівництвом укріплень на кордонах. Щоб ослабити натиск одних племен, римський уряд приймав у межі імперії інші. Але в міру того як на історичну арену виступали нові племінні союзи, Римська імперія була вимушена рахуватися з їхнім існуванням.

Війни з Парфією

За часів імператорів з династії Юліїв-Клавдіїв, які правили після смерті Августа до 68 р. н.е., однією з основних проблем зовнішньої політики залишалися відносини з Парфією. Головним об'єктом суперництва між двома державами стала Вірменія. Війна з Парфією закінчилася компромісом: Парфія посадила на престол свого ставленика Тірідата, який доводився братом парфійському цареві, але корону вірменський цар одержував з рук імператора Нерона (54-68).

Новий етап римсько-парфійського протистояння припадає на першу чверть II ст. н. е. Імператор Траян скористався нестійким становищем на східних кордонах Парфійської держави та придворними усобицями в країні. Всі спроби парфійського царя зберегти мир він

відкинув і 114 р. н. е. увійшов до Вірменії, її було захоплено й оголошено римською провінцією. Навесні 115 р. н. е. римська армія, здолавши слабкий опір деяких прикордонних володарів і парфійських сатрапів, зайняла більшу частину Месопотамії аж до річки Тигр. У кампанії наступного року на бік римлян перейшли деякі залежні від парфійців царі. Армія Траяна оволоділа столицею Парфійської держави Ктесифоном. Парфійський цар поспіхом утік, залишивши римлянам навіть свій трон і частину сім'ї. В ході успішної війни римська армія досягла Перської затоки. Ассирія, Месопотамія й Вавилонія були оголошені римськими провінціями.

Однак грабежі римських військ, ліквідація міського самоврядування, яке надавали

парфійські царі, запровадження римської системи податків викликали повстання у ново-приєднаних провінціях, а разом із тим й у сусідніх римських провінціях на Сході. На їхнє придушення довелося кинути значну частину військ. Повстанцям і парфійцям вдалося знищити більшу частину римського війська. Хоча римляни й зуміли оволодіти повсталим містом Селевкією (при цьому вони жорстоко розправилися з його мешканцями) й розгромити одну з парфійських армій, але Траяну не вдалося роздмухати династичну усобицю й посадити на парфійський престол свого ставленика. До літа 117 р. н. е. римляни були змушені відступити спочатку з Південного Дворіччя, а згодом - і з решти Месопотамії.

Проте імператор Траян не бажав змиритися з поразкою. Він планував новий похід на схід. Однак сили римської армії були вичерпані. В надії знайти ресурси на її поповнення він вирушив до Риму, але по дорозі захворів і вмер (осінь 117 р.).

Розв'язувати вузол східних проблем довелося його наступникові *Адріану (117—138)*. Свого часу він був проконсулом Сирії й був добре обізнаним зі становищем на Сході. Новий імператор розумів неможливість продовження війни з Парфією. Повстання в Єгипті й Кірені, заворушення в Британії, Іудеї, Мавританії, загроза з боку сарматів і роксоланів на дунайському кордоні вимагали сил та коштів і створювали серйозну небезпеку для імперії. Тому Адріан негайно відмовився від східних планів Траяна. Він домовився з парфійським

царем про мир. Кордон встановлювався по річці Євфрат. Полонені знатні парфійці, в т. ч. й одна з царських дочок, поверталися додому. Саме за правління Адріана імперія переходить у своїй зовнішній політиці до стратегічної оборони. Зберігаючи мирні відносини з сусідами, Адріан, разом із тим, зміцнював військові сили імперії. Він сам особисто інспектував прикордонні гарнізони в найвіддаленіших провінціях.

За наступників Адріана відносини з Парфією загострилися. За правління імператора *Марка Аврелія (161—180)* розгорілася війна за Вірменію. Вона точилася зі змінним успіхом. Римлянам довелося ослабити рейнський і дунайський кордони, вивівши частину легіонів на схід. Врешті їм пощастило витіснити парфійців з Вірменії і навіть зайняти Північну Месопотамію й просунутися до Селевкії й Ктесифона. Але втримати всі захоплені землі римлянам не вдалося. Їм довелося укласти мирну угоду. У східних провінціях спалахнула чума, яка поширилася й на захід та дійшла до Італії. **168р.** з Парфією було укладено мир, за яким до Римської імперії було приєднано Північну Месопотамію з містами Едесса,

Насібіс, Дурос-Європос. Вірменія, хоча й мала номінальну самостійність, фактично ж ставала залежною від Римської імперії. Однак ці завоювання не компенсували тих утрат, яких римляни зазнали в ході війни. До

того ж все більше під загрозою ставали кордони імперії на заході, де відчутно посилювався натиск германців, сарматів та інших варварських народів.

У дипломатії Давнього Риму виразно простежуються три послідовних етапи. Перший етап був пов'язаний з підпорядкуванням Італії. Воснні перемоги супроводжувалися укладанням договорів, які закріплювали панівне становище римлян та привілеї римських колоністів на підкорених землях. Оголошення війни та укладання договору мало сакральний характер. Посли призначаються з числа сенаторів та представників колегії феціалів.

Вихід Риму за межі Італії відкривав перед республікою значно ширші горизонти. У боротьбі з Картагеном Рим перебудував стратегію й перетворився на морську державу. Його дипломатія виявилася ефективнішою: у протидії македонсько-картагенському та македонсько-сирійському союзам римська зовнішня політика здобула перемогу.

Римська республіка вже в III ст. до н. е. розробила чітку систему спорядження посольств та дипломатичного протоколу. Римське право викопувало важливу роль у забезпеченні контролю над підкореними провінціями.

Дипломатична служба Римської імперії була підпорядкована імператорові. В II ст. н. е. імперія була вимушена перейти до компромісних політичних рішень на Сході та у відносинах з варварами в Європі. Поділяючи варварів, залучаючи їх на службу, укладаючи договори з ними, імперія певний час стримувала їх натиск на кордонах. Але після поразки, завданої вестготами в 70-х роках IV ст., починається відлік її занепаду.

Система римської дипломатії набула розвитку в дипломатії Римської церкви та Візантійської імперії. Вона певною мірою служила зразком і для дипломатії варварських королівств.

Література

- * Светоний Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей. - М.: Правда, 1988. - 512 с.
- * Тацит Корнелий. Сочинения: В 2 т. - СПб., 1993. - 736 с.
- * Вейцківський І. І. Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264 - 219 рр. до н. е. - Львів: Видавництво Львівського університету, 1959. - 150 с.
- * Гомбрих Ернст. История искусства. - М.: 000 «Издательство АСТ», 1998. - 688 с.
- * Грант М. Крушение Римской империи / Пер. с англ. - М.: ТЕРРА, 1997. - 224 с.
- * История дипломатии: В 5 т. - Т. 1. - М.: Госполитиздат, 1959. - 806 с.
- * История Древнего мира: Древний Рим / А. Н. Бадан, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. - Минск: Хорвест, 1998. - 864 с.
- * История Европы: В 8 т. - Т. 1: Древняя Европа. - М.: Наука, 1988. - 704 с.
- * Моммзен Т. История Рима: В 4 т. - Т. 1, 4. - Ростов/н. Д.: Изд-во Феникс, 1997, 1998.
- * Никольсон Г. Дипломатическое искусство: Четыре лекции по истории дипломатии / Пер. с англ. - М.: Изд-во Института между нар. отнош., 1962. - 118 с.
- * Утченко С. Л. Юлий Цезарь. - М.: Мысль, 1976. - 365 с.
- * Шифман И. Ш. Цезарь Август. - Л.: Наука, 1990. - 200 с.

* *Lewin W.* Gaius Julius Caesar: Aufstieg und Fall eines romische Politikers. - Berlin: Neues Leben, 1980.-307s.

* *Liebmann-Franc fort T.* La frontiere orientale dans la politique exterieure de la Republique romaine depuise le traite d'Apamee jusqu'a la fin des conquetes asiatiques de Pompee (189/8 - 63). -Bruxelles,1969.-352p.

* *Will W.* Julius Caesar: eine Bilanz. - Stuttgart; Berlin; Koln: Kohlhammer, 1992. - 318 S.

Візантійська дипломатія

- Римська імперія й варвари.
- Постаті візантійської дипломатії V ст.
- Дипломатія Юстиніана.
- Боротьба з Іраном у VI- першій третині VII ст.
- Посольська справа у Візантії VI—X століттях.
- Доктрина зовнішньої політики.
- Візантійська дипломатія і Русь у VI-X століттях.
- Візантійська дипломатія на Сході в IX—XIII століттях.
- Зовнішня політика імперії за династії Комнінів.
- Четвертий хрестовий похід і доля Візантійської імперії.
- Дипломатія згасаючої імперії.

Римська імперія й варвари

З кінця IV ст. н. е. всередину Римської імперії ринули варвари: вестготи, остготи, вандалі, свеві, бургунди, франки, гуни. На території Західної Римської імперії сформувалася низка варварських королівств: Вестготське, Бургундське, Алано-Вандальське, Свевське, Франкське. З крайнім напруженням сил відбивала удари й Східна Римська імперія.

Імперії, як Східній, так і Західній, доводилося не лише воювати з варварами, але й вступати з ними в складні політичні зносини: з ними укладалися договори, але вчорашні васали невдовзі перетворювалися на бунтівників, а далі - на завойовників. З ними треба було домовля

тися, а при потребі - їх підкуповувати, а часом від них треба було позбавлятися. Варвари висували все нові претензії, вимагаючи золота, срібла, нових земель для поселення.

476 р. вождь германо-варварської дружини Одоакр скинув останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула. Західна Римська імперія припинила існування.

Першим актом Одоакра було встановлення дипломатичних відносин зі Східною Римською (Візантійською) імперією. Він відправив до Константинополя знаки імператорської гідності -діадему й пурпуровий одяг на знак

Над заголовком: облога арабами візантійського міста Тесалоніки. Ілюстрація з Мадридської хроніки Іоана Скілиці

Праворуч: Імператор Юстиніан з придворними, фрагмент мозаїки собору св. Віталія в Равенні

того, що на Заході більше не буде окремого імператора.

Імператор Сходу Зенон повів проти Одоакра складну інтригу. Він відправив на завоювання Італії вождя остготів Теодориха, який перед тим загрожував Константинополю. Цим від Східної Римської імперії відводилася небезпека й зіштовхувалися двоє її неспокійних сусідів.

Зносачись з імперією, варвари поступово засвоювали римські поняття і звичаї у посольській справі. Зокрема, остготський король *Теодорих (493—526)*, який тривалий час жив у Константинополі, показав, що він непогано засвоїв прийоми римської дипломатії. Не домігшись рішучої перемоги над Одоакром, він запропонував йому поділити володарювання над Італією і на бенкеті власноручно вбив його. Підступ і зрада віддали Італію до рук Теодориха.

Вирядження остготських посольств відбувалося у відповідності з римськими традиціями,

а через остготів ці звичаї передавалися й іншим західним варварським королівствам. При франкському та інших дворах встановлювався римський етикет. Варварські королі починають вимагати від послів земних поклонів, які віддавалися імператорам.

Постаті візантійської дипломатії V ст.

Однією з найяскравіших постатей візантійської дипломатії V ст., а разом з тим й документалістом своєї доби був видатний дипломат та історик Приск Панійський. Він залишив одну з найкращих оповідей про візантійське посольство до двору грізного правителя гунів Аттіли.

Приск походив з невеликого містечка Паніон у Тракії. Заможна сім'я змогла дати майбутньому дипломату солідну філософську й риторичну освіту. Завершивши освіту в Константинополі, він вступив на державну службу в столиці. Невдовзі йому вдалося завоювати прихильність знатного вельможі Максиміана, який посідав високі пости при імператорі Феодосієві II; Приск став секретарем й найближчим радником Максиміана. *448 р.* Максиміан очолював візантійське посольство до Паннонії, в якому взяв участь і Приск. На основі власних спостережень він і написав знаменитий твір "Візантійська історія і діяння Аттіли", який зберігся у фрагментах.

Згодом Приск неодноразово виконував секретні дипломатичні доручення візантійсь-

кого двору. 450 р. Приск перебував в Римі, де вів таємні переговори з сином франкського короля Хільдерика I з метою перешкодити укласти сепаратну угоду Риму з Франкським королівством. Згодом його відряджено врегулювати відносини Візантії з кочовими арабськими й нубійськими племенами. Він побував у Дамаску, в Єгипті, де виконував складне завдання разом з Максиміном. Завершив він свою дипломатичну кар'єру підписанням в 456 р. мирного договору з лазами.

Твір Приска охоплював події візантійської історії з 411 по 472 р., а написаний він був, імовірно, на початку 470-х років, коли на схилі віку письменник, відійшовши від державних справ, віддався літературним заняттям. Серед дипломатичних місій Приска жодна не може порівнятися за своїм значенням з відвіданням ставки Аттіли. Саме опис гунів і їхнього правителя надав своєрідної привабливості твору Приска й приніс йому славу.

Ніхто з ранньовізантійських письменників не залишив такого яскравого, списаного з натури й життєво правдивого портрета Аттіли,

як Приск. Особливе значення мають повідомлення Приска про дипломатію візантійської імперії та варварських народів. Дипломат за професією й покликанням, він перший у візантійській літературі подав яскраву картину організації дипломатичної справи у Візантії V ст., чітко змалював права й обов'язки послів, організацію посольств, етикет прийняття й вирадження послів, деякі норми міжнародного права.

Приск зазначає, що наприкінці 40-х років V ст. держава Аттили була такою могутньою, що з нею мусили рахуватися Західна і Східна імперії, шукаючи союзу зі всесильним правителем гунів. Прагнучи здобути прихильність гордого варвара, імперії відряджали до нього посольства з багатими дарами. І константинопольський уряд і равенський двір намагалися використати гунів як заслін проти інших варварів.

У складній обстановці наступу варварів та протистояння з Західною Римською імперією Феодосій II і відправив у 448 р. посольство до Аттили. Офіційним завданням Максиміана було укладення договору про мир і дружбу, а таємною - убивство царя гунів. Приск багато спілкувався з послами інших держав, які приїхали до двору Аттили.

На основі цих спостережень Приск характеризує дипломатію царя гунів, обмін посольствами зі Східною й Західною імперіями та з іншими державами. В тонкій міжнародній грі, яку вів Аттила, він пускав у дію й погрози, й обіцянки, але завжди виявляв мудрість та обережність. Докладно описано й урочистий бенкет в палаці Аттили, на який були запрошені Максимін, Приск, послы західного імператора, сини й наближені Аттили. При дворі Аттили був розроблений ритуал прийняття посольств, правила поведінки послів, а на бенкетах дотримувалася придворний етикет і місництво. Посол кожної країни мав своє місце ближче чи далі від царя, залежно від країни, яка його вираждала. Під час бенкетування строго дотримувалася порядок розташування гостей згідно з їхнім рангом і становищем при дворі. В країні гунів послам видавалося певне утримання.

Яскраво показана розвідувальна діяльність дипломатичних агентів Візантії та варварських правителів. Зокрема, Аттила мав шпигунів при константинопольському дворі, і йому став відомим зміст секретних доручень, даних імператором своїм послам. Однією з рис візантійської дипломатичної системи була строга градація посольських рангів і титулів залежно від могутності того володаря, куди вираждалося посольство. Приск пише про постійні вимоги Аттили присилати до нього послів високого рангу, знатних, які мають консульське звання. В обставинах натиску з боку гунів Константинополь був вимушений порушувати встановлену ієрархію, надсилаючи до Аттили послів вищого рангу, ніж належало за візантійським етикетом.

Візантійські послы турбувалися, щоб їм віддавали належну шану. Так, знаючи, що гунни мають звичку вирішувати справи, не сходячи з коней, візантійці згодилися вести переговори з гунами на конях, щоб не опинитися в становищі, що принижує їхню гідність. Вони могли передавати листи й усні доручення імператора лише особисто цареві гунів. Коли ж гунни за наказом Аттили спробували порушити цей звичай і достроково вивідати мету посольства, візантійці різко протестували проти порушення правил.

Під час дипломатичних переговорів гунни й візантійці широко використовували послуги перекладачів, за походженням і греків, і латинян, і варварів. При першій же зустрічі з правителем країни, куди вони були направлені, послы були зобов'язані передати особисто грамоти імператора. Особа посла вважалася недоторканою. Примітну роль у дипломатії відігравав тоді обмін подарунками і взаємні частування. З боку Візантії це була одна з форм підкупу небезпечних ворогів. Дари підносилися у строгій відповідності з рангом обдаровуваних. Вибиралися речі, рідкісні у варварів й тому особливо ними ціновані. Послы піднесли 6 тис. фунтів золота Ат-тилі, шовкові одяжі й дорогоцінні камені - його послам, срібні чаші, червоні шкіри, індійський перець, плоди фініків - вдові слов'янського вождя Бледи за її гостинність.

Посли підносили подарунки й від себе, й від імператора. Посли імператора, звичайно, самі мали бути багатими, щоб мати можливість підносити цінні подарунки тому правителю, на чию прихильність вони розраховували. В свою чергу, Аттила обдарував візантійських послів кіннями й хутром. Так само вчинили за його наказом і всі знатні гуни на знак поваги до Максиміана. Вони надіслали главі візантійської місії по коневі. Максимін,

прагнучи показати "помірність своїх бажань", прийняв лише небагатьох коней, а решту відіслав назад.

Твір Приска дає докладну картину візантійської дипломатії, а разом із тим засвідчує, що візантійська дипломатія чинила значний вплив на дипломатію навіть тих варварських народів, які ще зовсім недавно вважалися дикими варварами, породженими далекими азійськими степами.

Дипломатія Юстиніана

Дипломатична служба в Східній Римській (Візантійській) імперії, отже, була зразком для варварських королівств. Її звичаї були сприйняті й засвоєні найближчою західною сусідкою Венецією й через неї перейшли в практику багатьох італійських держав та західноєвропейських монархій нового часу.

Найяскравіше ці звичаї втілювалися в діяльності одного з найвидатніших дипломатів того часу - імператора Юстиніана I. Східна Римська імперія за царювання Юстиніана досягла найбільшої могутності. Її дипломатичні зв'язки охоплювали величезні простори: від Китаю й Індії до Атлантичного океану, від Внутрішньої Африки до Причорноморських степів. Юстиніан уміло комбінував дипломатичну гру з влучними воєнними ударами, які розширили межі його імперії.

Візантійці ретельно збирали й записували відомості про неспокійні рухливі племена "варварів", які їх оточували. Вони хотіли мати точну інформацію про їхні звичаї, військові сили й торговельні зносини, про усобиці й впливових людей та можливість їхнього підкупу. На основі цих даних і будувалася візантійська дипломатія, або "наука про управління варварами".

Головним завданням візантійської дипломатії було змусити варварів служити Візантії замість того, щоб їй загрозувати. З цієї метою одних варварів змушували служити оплотом імперії проти інших, за них видавали дівчат зі знатних сімей. Їхніх синів виховували при Константинопольському дворі в дусі

відданості інтересам імперії. Варварам відводили землі, де вони селилися на становищі васальних союзників (федератів).

Юстиніан перетворив взаємне натравлювання варварів на цілу систему, зокрема проти болгарів він піднімав гунів, проти гунів - аварів; щоб подолати вандалів, він привернув на свій бік остготів, а остготів подолав за допомогою франків.

У візантійській політиці набуло щонайширшого вжитку старе римське правило "поділяй і володарюй".

Військове втручання у внутрішні справи інших держав було одним із засобів політики Юстиніана. В Північній Африці й Італії Юстиніан використав соціальну та релігійну боротьбу в цих країнах, зокрема захоплення земель римських землевласників варварами - вандалами й остготами. Римські землевласники й духовенство підтримали Юстиніана. Він використав і те, що вандалі прийняли християнство у формі аріанства, а їхні королі утискували ортодоксальне духівництво. Папа Вігільй переконав Юстиніана в потребі довести до завершення розпочату ним інтервенцію до Італії. Італію було включено до складу імперії 553 р.

Успіхи візантійського війська в Італії спонукали готів активізувати свою дипломатію на сході. В пошуках союзників проти Візантії остготський король Вітигіс уклав угоду з лангобардами. Навесні 539 р. він таємно відправив послів до перського шаха Хосрова I Аноширвана з метою розпалити стару ворожнечу між Візантією й Іраном. Посольство мало

успіх. Перський шах почав готуватися до війни з Візантією. Проте готам не вдалося врятуватися від розгрому. До того ж року у тил готам вдарили франки короля Австразії Теодебер-та, які вдерлися в Лігурію й спрямували свої удари як проти готів, так і проти візантійців.

За цих умов готи вимушені були капітулювати. Важка п'ятирічна війна завершилася перемогою візантійців. Юстиніан додав до своїх титулів "Африканський" і "Вандальський" ще й "Готський". Однак повністю опір остготів було ліквідовано лише 555р.

Торгові міста, розташовані на кордонах імперії, були форпостами її політичного впливу. Купці, що торгували з віддаленими народами, приносили до Візантії відомості про них. З візантійськими товарами до варварів проникав і політичний вплив Візантії. За купцями слідом йшли й місіонери. Поширення християнства також було одним із найважливіших знарядь візантійських імператорів протягом багатьох століть.

Візантійські місіонери проникали в гори Кавказу, на рівнини Причорномор'я, до Ефіопії, в оазі Сахари, а згодом — і до слов'янських племен. На противагу папському Риму, який не допускав відправи церковної служби національними мовами, Візантія полегшувала своїм місіонерам справу поширення християнства, дозволяючи службу місцевими мовами й перекладаючи Святе письмо мовами варварів. Євангелія була перекладена готською, гунською, абіссінською, болгарською та іншими мовами. В навернених країнах утверджувався візантійський вплив.

Боротьба з Іраном у VI - першій третині VII ст.

Події на Сході розгорталися для Візантії не так успішно, як на Заході. В VI ст. Іран, яким правили Сасаніди, був значною й сильною державою з розвинутим зрошувальним землеробством, ремеслом та торгівлею. Іранська зброя, вироби зі срібла й міді, килимові, вовняні, шовкові вироби були відомі далеко за його межами. Величезну роль в економіці Ірану відігравала транзитна торгівля: країна лежала на великому торговому шляху, який зв'язував Китай, Індію, Середню Азію з Середземномор'ям. Однак виходи до Середземного та Чорного морів були під контролем Візантії. Це робило зіткнення Візантії й Ірану неминучим. До цього додавалося й протистояння політичного характеру. Боротьба за

контроль над Вірменією й Лазикою була однією з таких ключових причин. З IV ст. після поділу Вірменії між Римом та Іраном, за яким Західна Вірменія була визнана сферою впливу Риму, а Східна Вірменія підпорядкована Ірану, Лазика була визнана сферою впливу Риму, а Картлі й Албанія повинні були визнати суверенітет Ірану. Однак і Візантія, й Іран не були задоволені таким поділом й прагнули змін. Важливим чинником у загостренні цієї боротьби стала християнізація народів Закавказзя, яка успішно здійснювалася Візантією. Візантія спочатку виступала захисницею християн, які зазнавали гонінь в Ірані. Але коли серед християнського населення Ірану запанувало спочатку несторіанство, а згодом мо-

нофізитство, які переслідувалися візантійською владою, Константинополь перестав надавати їм підтримку. На противагу Візантії, іранський уряд почав здійснювати політику віротерпимости щодо несторіан і монофізитів.

Крім того, між Візантією й Іраном розгорнулася запекла боротьба за вплив у середовищі арабських племен. З IV ст. на кордоні з Месопотамією сформувалася арабська держава на чолі з племенем лахм - держава Лахмідів, яка була васалом Ірану. Дещо пізніше на межі Палестини й Сирійської пустелі сформувалася арабська держава Гас-санідів. Константинополь намагався використати племена держави Гассанідів для захисту кордонів імперії від іранської загрози й постійно розпалював ненависть арабів до Ірану й царства Лахмідів.

531 р. Іран вирішив втрутитися в арабські справи й зруйнувати союз Гассанідів з візантійцями. Перське військо завдало відчутної поразки візантійським військам у Сирії, але загалом війна проходила зі змінним успіхом. Смерть шахиншаха Кавада спричинила гостру боротьбу за престол, в ході якої влада дісталася *Хосрову I Аноширвану* (531-579). Внутрішні проблеми змусили молодого володаря шукати примирення з Візантією. До цього ж прагнув і Юстиніан. У вересні 532 р. мир було підписано.

Умовами миру передбачалося, що кордони між Іраном і Візантією залишалися попередніми, однак імперія зобов'язувалася сплатити Ірану значну суму золотом начебто за оборону Кавказу від нападів кочовиків. Юстиніан згодився перенести подалі від персидських кордонів резиденцію начальника військ Месопотамії. Іберія залишилася під покровительством Сасанідів, зате перси покидали укріплення, захоплені ними в Лазіці й визнавали її сферою впливу Візантії.

"Вічний" мир був значним політичним і дипломатичним виграшем Візантії. Однак він не припинив її суперництва з Іраном. Візантійській дипломатії вдалося закріпити вплив імперії на Кавказі, в Криму й навіть проникнути в Аравію та Ефіопію. Запекла боротьба між Візантією й Іраном розгорнулася за

Ємен та Західну Аравію. В середовищі арабської знаті в Ємені склалися провізантійське й проіранське угруповання. Зіткнення цих угруповань набували релігійної форми: християнські купці підтримували Візантію, іудейські - Іран.

У боротьбі за Ємен Візантія спиралася на підтримку правителів Аксуму, які володіли в VI ст. Ефіопією, Нубією та деякими областями Східної Африки. У 20-х роках цар Аксуму здійснив похід на Ємен (Хим'яритське царство), скинув місцеву династію й посадив на престол свого ставленика. 522-531 рр. Юстиніан спробував втягнути Аксум у боротьбу проти персів. Врешті, складна дипломатична гра Візантії в Аравії та Східній Африці успіху не мала. Торгівля шовком з Індією й Китаєм через острів Тапробану (Цейлон), як і раніше, йшла через Персію, а не через Червоне море й Західну Аравію, як того прагнув Юстиніан.

Хосрова I непокоїли успіхи Візантії на заході, й він таємно готувався до війни з нею. Серйозна реорганізація армії перетворила її на грізну силу, а податкова реформа збільшила надходження до казни. Хоча шахиншах і оточив себе грецькими філософами та юриста-

ми й надавав притулок вченим, що емігрували з Візантії, але це не перешкодило новому зіткненню Візантії й Ірану. Скориставшись антивізантійськими настроями у Вірменії й Лазиці, Хосров 1540 р. розірвав "вічний" мир і рушив у межі імперії. Величезна армія персів на чолі з самим шахом вдерлася до Сирії. Країну було потоплено в крові, тисячі людей продано в рабство. Візантійський полководець Герман, посланий на захист Антіохії, утік, покинувши її гарнізон і мешканців на поталу ворогові. Перси вдерлися в місто, яке було піддане страшному розгрому. Візантійські воєначальники не робили жодних спроб чинити опір просуванню перського війська. На зворотному шляху Хосров узяв величезний викуп з багатьох великих міст - Апамеї, Хал-кіді, Едеси.

Наступного року перси розгорнули успішний наступ у Лазиці. Для відвернення перських військ з Кавказу уряд Юстиніана послав на територію самої Персії військо під проводом полководця Велісарія. Хоча він здобув лише невелику перемогу в північній Месопотамії, але мети цього удару було досягнуто й Хосров повернувся в свою країну. В наступні роки воєнні дії велися зі змінним успіхом. Важке економічне становище країни змусило Юстиніана йти на мир з Хосровом. Перемир'я було укладено на п'ять років. Наприкінці 40-х років боротьба спалахнула знову, й цього разу в Лазиці. Перси зазнали страшної поразки.

561 р. було укладено мир терміном на 50 років. Обом державам довелося піти на серйозні поступки: Хосров був вимушений відмовитися від Лазики, а відтак від мрії закріпитися на Чорному морі, але Сванетія й Іберія залишалися під владою Ірану. Мир фіксував status quo у Вірменії, Месопотамії та Сирії. Візантія зобов'язувалася щорічно виплачувати Ірану 300 тисяч номісм або понад 400 лібрів золотом. Обидві держави брали зобов'язання не нападати на країни й народи, що перебували під владою іншої сторони й не споруджувати укріплень у прикордонні.

Проте 573 р. Хосров I завдав відчутної поразки візантійцям біля стін Насібіса. Надалі

боротьба йшла зі змінним успіхом. Візантійці зуміли завдати персам кількох поразок. Вони скористалися внутрішніми звадами в державі Сасанідів. Перебуваючи в скрутному становищі, майбутній шах Хосров II Парвез (590-628) звернувся за допомогою до візантійського імператора Маврикія й був відновлений на престолі за підтримки візантійських військ. Але допомогу Візантії було куплено дорогою ціною. **591 р.** було укладено мирний договір, за яким Візантія здобувала більшу частину Перської Вірменії до озера Ван.

Протягом десяти років перси не порушували миру. Але після того як Хосров I зміцнив своє становище, придушивши опір знаті й жрецтва, він знову став готуватися до війни з Візантією. Переверот 602 р. в Константинополі, внаслідок якого з престолу було скинуто імператора Маврикія, розв'язав шахові руки. Персидські війська рушили до Вірменії й Малої Азії. Вони були зупинені біля Босфору, навпроти Константинополя. Перси оволоділи Дамаском, Єрусалимом, увійшли до Єгипту. Хосров II відкинув принизливі прохання імператора Іраклія про мир: шахиншах мріяв про повне підкорення Візантії.

Проте імператор Іраклій (**610-641**) у вкрай важкому становищі знайшов сили відродити боекдатне військо, провести реформу у військовій справі, організувати кавалерію та загони легкоозброєних лучників. Ця реформа дала йому змогу 622 р. перейти в наступ проти персів. Невдовзі співвідношення сил змінюється докорінно. Візантійські війська звільняють Малу Азію і вторгаються у внутрішні області Персії. Коли імператор Іраклій перебував у Лазиці й готував новий похід на персів, навесні 626 р. сасанідське військо знову досягло Босфору. До того ж перси уклали союз з аварами, які облягли Константинополь і розпочали його штурм, не дочекавшись перської підмоги. Однак штурм виявився невдалим, і це змусило перські війська відступити до Сирії.

Візантійці тим часом уклали проти персів союз з хазарами. Це дало Іраклію змогу 627 р. вторгнутися в Персію, розгромити армію Хосрова II й зайняти резиденцію шаха Даста-

герд. За цих умов при дворі склалася змова, в ході якої Хосрова II було страчено. Новий шах поспішив укласти з імператором мирний договір, за яким Візантії були повернуті Вірменія, Месопотамія, Сирія та Єгипет. Втім вони повернулися під владу ромеїв ненадовго.

У роки запеклої боротьби між собою володарі Візантії й Ірану прогледіли подію величезної ваги - об'єднання арабів під знаменами ісламу. *20 серпня 636р.* біля річки Ярмук

у Палестині араби розгромили 40-тисячне візантійське військо, а відтак Візантія втратила Сирію, Вірменію, Месопотамію та Єгипет. Однак, незважаючи на поразки й втрати, Візантійська імперія вистояла під ударами арабів. За наступників Іраклія вона зуміла відбити арабську навалу, зберегти свої володіння на півдні Італії й розгорнути наступ на Балканському півострові. Натомість сасанідський Іран був повністю завойований арабами.

Посольська справа у Візантії в VI - X ст.

Візантійські імператори організували спеціальне урядове управління для ведення закордонних справ і підготовки професійних дипломатів, які направлялися як послы до закордонних дворів.

Відомство закордонних справ у Візантії перебувало під управлінням першого міністра (Magister officiorum, згодом - "логофет дро-ма"). Воно мало величезний штат, тримало перекладачів з багатьох мов.

При візантійському дворі завжди можна було бачити строкатий нагоп послів з усіх кінців Європи, Азії, Африки в різноманітних національних костюмах, чути всі мови світу.

У Візантії вперше зустрічаються вірчі грамоти, які послы вручали володареві після прибуття. При константинопольському дворі було розроблено складний церемоніал прийняття чужоземних послів розрахований на те, щоб

вразити їхню увагу могутністю Візантії, не дати змоги послам бачити чи чути занадто багато й дізнаватися про слабкі місця імперії. Їх зустрічали вже на кордоні. Під виглядом почесної варты до них приставляли вивідувачів. Іноді послів везли до Константинополя найдовшою й незручною дорогою, запевняючи, що це - єдиний шлях, що до столиці дістатися важко. Тим самим візантійці намагалися відбити прагнення варварів завоювати Константинополь.

У Константинополі послам відводився окремих палац, який, по суті, перетворювався на в'язницю, бо до послів не допускали нікого, і самі вони не виходили без конвою. Їм усіляко заважали вступати в спілкування з місцевим населенням.

Ліутпранд, який їздив до Константинополя в X ст. послом від короля Італії Беренгарія, з захватом варвара описує надзвичайну розкіш

першої авдієнції в імператора. Перед тронем царя стояло золоте дерево, на якому пурхали й щебетали золоті пташки. Обабіч трону стояли золоті чи, може, позолочені леви, які били хвостами й гарчали. Коли, розпластавшись за етикетом перед царем, Ліутпранд знову підвів голову, він, на своє здивування побачив, що трон з царем, який сидів на ньому, піднявся до стелі й що на цареві був уже інший багатий одяг.

Посол у Візантії був лише представником володаря і міг вести переговори строго в межах наданих йому повноважень. У разі виникнення нових обставин, не передбачених в одержаних послом повноваженнях, він повинен був зажадати додаткових інструкцій. За перевищення повноважень послу загрожувало суворе покарання. Лише в дуже рідкісних випадках представникові імператора доручалося вести переговори на свій страх і ризик.

Посол повинен був подати вірчу грамоту. Збереглися тексти таких грамот. Зазвичай, вони були переповнені велемовними, барвистими й лестивими формулами. Для ведення переговорів послі одержували інструкцію, письмову або усну. Візантійські послі виконували й розвідницькі функції: дипломатія поєднувалася з політичною та військовою розвідкою.

Для покриття витрат під час виконання своєї місії візантійським послам дозволялося брати з собою тюки з товаром, який розпродавався за місцеві гроші після прибуття на місце призначення. Хоча до цього способу покриття витрат вдавалися згодом і венеціанці, але він не закоренився у світовій дипломатичній практиці. Виявилось, що глави вісїсїй, які фінансувалися таким чином, воліли більше уваги надавати одержанню торгового прибут

ку, ніж завданням переговорів.

При константинопольському дворі виробилися певні правила посольської справи. Вони сприймалися всіма державами, що мали справу з Візантією. Проте у посольствах варварських королів виступають певні риси, які були чужими візантійським звичаям. Серед варварської знаті було мало освічених людей, здатних самостійно вести письмову частину переговорів. Тому в королівських посольствах звичайно брали участь духовні особи, що у візантійців бувало рідко. За Каролінгів встановилося правило, за яким відправляли двох послів - графа чи герцога, а за ним єпископа або абата. До посольств приєднувалися й но-тарі, чиновники королівської канцелярії.

Королі варварів відправляли зі своїми послами грамоти, складені за римськими формулярами інколи не менш майстерно, ніж у самих візантійців. Королі варварів прагнули наслідувати візантійський двір також і в розкоші прийому послів.

Доктрина зовнішньої політики.

Візантійці називали себе ромеями, тобто римлянами, успадкувувачи тим самим від Римської імперії геополітичні претензії. Однак порівняно з зовнішньою політикою Давнього Риму Візантійська імперія у військово-політичній та торговельній сферах поводитися пасивно. Іноземці, як правило, йшли до неї самі - то з товарами, то з війною. Візантійські

купці вели звичайно торгівлю з іноземними купцями в себе вдома й значно рідше вирушали в далекі торговельні експедиції. Імператори були схильні швидше приймати, ніж відправляти посольства. Відстоюючи свої інтереси, імперія рідко нападала на ворогів сама—вона віддавала перевагу обороні.

Імперія не мала ні коштів, ні засобів для

ведення наступальних війн. Найчастіше її зусилля були спрямовані на виживання та збереження хоча б того, що вона ще мала. Протягом кінця IX-XII ст. лише 7 василевсів з 28 були сповнені наміру повертати втрачене. Навіть у тих випадках, коли Візантія спрямовувала явно завойовницькі походи, наприклад, на підкорення Болгарії чи вірменських і грузинських князівств, вона жодного разу за одинадцять століть своєї історії не вийшла за межі старих кордонів Римської імперії.

Для зовнішньої політики Візантії були характерними дві суперечливі тенденції. З одного боку, це надмірні претензії, що спиралися на теорію даних Богом прав обраному народові, а з іншого боку - глибокий реалізм, який диктувався практикою необхідності мобілізації всіх сил, щоб уціліти в виснажливій боротьбі. Корені обох цих тенденцій впливали з особливостей геополітичного розташування Ромейської держави. Константинополь протягом століть відігравав роль блискучої столиці, золотого мосту між Заходом і Сходом, осередку, в якому зосереджувалися на-бутки античної культури та духовний потенціал християнства, традиції еллінізму й римська спадщина, які зберігалися в квітучих візантійських містах з їхнім високорозвинутим ремеслом та власними торговими й морехідними традиціями. Візантія зуміла вистояти у напруженій боротьбі з сасанідським Іраном й Арабським халіфатом і пережити їх, хоча й зазнавала при цьому відчутних втрат.

Але таке розташування несло з собою не лише вигоду. Величезна довжина берегової

лінії та сухопутних кордонів потребувала значних коштів і сил для захисту. Сусідство з відкритими причорноморськими степами на півночі та неспокійні східні кордони вимагали постійної військової напруженості. Не менша потенційна загроза йшла й від західних варварських королівств, а з XI ст. - від норманів. Імперія перебувала в стані перманентної війни, яка пожирала величезні кошти. Військові видатки імперії становили від половини до 70 відсотків її річного бюджету. Зовнішньополітичний фактор, на думку М.Я. Сюзюмова, пояснює причину сповільненості суспільного розвитку Візантії. За умов, по суті, постійного надзвичайного стану імперія була вимушена витратити значні ресурси на забезпечення обороноздатності, а відтак — зберігати стабільність й консервувати існуючі порядки.

Окрім традиційних ворогів (араби, болгари), з якими Візантія зустрічалася століттями, вона мала й таких, які вторгалися в її межі цілком несподівано. Тому імперія завжди надавала величезного значення розвідувальній службі. Оскільки більшість кочовиків з'являлася до Дунаю зі степів Північного Причорномор'я, то надзвичайно важлива роль як джерела інформації й вихідного пункту дипломатичних акцій відводилася Херсонесу, який сам по собі не мав особливого військового значення.

Особливе геополітичне розташування у поєднанні з еллінською, римською, а також власною військово-політичною минувиною й особливою роллю візантійського християн-

ства сприяло формуванню зовнішньополітичної міфології візантійців. Прихильність до доктрини "божественної імперії" стала другою натурою ромеїв. Те, що її походи не виходили за межі кордонів старої Римської імперії, давало підстави політикам та ідеологам Візантії стверджувати, що вона вела завжди лише справедливі війни—за відновлення своїх прав, колись порушених варварами.

Однією з найзмістовніших та найбагатших за сюжетами праць візантійських авторів раннього середньовіччя є приписуваний імператорові Константинові VII Багрянородному (913-959) твір "Про управління імперією". Його було складено 948-952 рр. Працю було створено як конфіденційний довідник для спадкоємця престолу майбутнього Романа II (959-963). У ній сформульовані характерні концептуальні положення, що стосуються зовнішньої політики Візантійської імперії.

Схиляння й покірність інших народів перед імперією зображаються Константином як норма в міжнародних відносинах. Імперія не вступає в дружбу з іншими країнами й народами, а дарує її. Ті, хто укладає з нею мир, здобувають тим самим гарантію безпеки. Всі "варварські" народи (як християнські, так і язичницькі), які будь-коли з дозволу імператора чи самовільно поселилися на землях імперії, особливо ті, які платили пакт (данину) чи прийняли від неї хрещення, зобов'язані їй коритися й надалі бути її "рабами". Такою була позиція царственного автора і щодо вірменів, і грузинів, і щодо сербів і хорватів, навіть щодо болгар, хоча на пам'яті Константина саме Болгарія загрожувала самому існуванню Візантійської імперії як європейської держави. За настановами імператора неосвіченим "варварам" не лише можна, але й слід відверто брехати, твердячи, що й самі інсигнії влади (корони й мантиї) і грецький вогонь були передані Богом через ангела безпосередньо Константину Великому. Їм належить твердити, що цей рівноапостольний імператор заборонив членам правлячої в імперії династії родичатися з представниками родин володарів тих країн (як нехристиянських, так і християнських), зробивши виняток лише для

франків, оскільки він "вів свій рід з тих країн".

Щодо північного регіону, то тут Константин робив основну ставку на союзних імперії ("друзів") печенігів, військову могутність яких слід використовувати і проти росів, і проти угрів, а також проти хазарів і болгар.

"Я вважаю завжди досить корисним для василевса ромеїв прагнути миру з народом печенігів (в тексті праці - пачинакитів), укласти з ними дружні угоди й договори, посилати звідси до них щороку апокрисарія (посланника) з належними й підходящими дарами для народу й забирати звідти омирів, тобто заручників, й апокрисарія, які прибудуть у богохранимий цей град разом з виконавцем цієї справи й скористаються царськими благодіяннями й милостями". І далі: "...Поки василевс ромеїв перебуває в мирі з пачинаки-тами, ні роси, ні турки не можуть нападати на державу ромеїв за законом війни, а також не можуть вимагати у ромеїв за мир надмірних і великих грошей і речей, остерігаючись, що василевс використає силу цього народу проти них, коли вони виступлять проти ромеїв".

Проти хазарів, на думку Константина, імперія може спрямувати також узів, аланів і чорних болгар. Константин передбачає й можливість розриву з печенігами. В такому разі протиставити їм слід якщо не угрів, то узів.

У цій стратегічній доктрині Константина Багрянородного немає хоча б найменшого натяку на союзні відносини імперії з Київською Руссю. А проте договір з Руссю зберігав силу під час написання праці "Про управління імперією". Це може пояснюватися тим, що відповідний розділ праці або не потрапив до книги, або був утрачений, або статті договору про військову допомогу русів далі Херсо-неса не реалізувалися, оскільки вони були несумісними з військовою угодою імперії з печенігами, яким уряд Константина VII надавав перевагу як союзникам.

Однак зовнішньополітична концепція візантійського двору не залишалася незмінною: політична практика вносила до неї істотні корективи. Так, якщо в X ст. династичні шлюби були зовсім чужими візантійській традиції, то за династії Комнінів вони стають по-

ширеною практикою політики василевсів. Як і раніше, імператори продовжують сіяти чвари серед своїх супротивників. Разом із тим вони частіше вдаються й до нового засобу - щедрими дарами й обіцянками схиляють на свій бік знать в Італії, Сербії, Угорщині й навіть серед сельджуків. Ромеї всюди використовують ворожнечу придворних клік та соціальні суперечності. Імперія тепер відмовляється від тактики "блискучої ізоляції", до якої вона вдавалася раніше і яка полягала в тому, що вона купувала собі найманців, але не вступала в

союзи, оскільки візантійські правителі не визнавали жодну державу гідним партнером у політичній грі й свідомо принижували закордонних послів на прийомах у палаці. В XII ст. візантійці постійно створюють коаліції: то разом з імператором Конрадом III і венеційцями вони виступають проти сицилійських норманів і французького короля, то навпаки, в боротьбі проти Венеції й Фридриха Барбарос-си шукають підтримки Генуї, Мілана, а потім французів і англійців.

Візантійська дипломатія й слов'яни в VI - X ст.

Перші контакти слов'ян з Візантією почалися в V ст. коли слов'яни масово рушили у володіння імперії. Про набіги слов'ян писали грецькі історики Прокопій Кесарійський, Іоан Ефеський, Псевдо-Маврикій та інші.

Вирушаючи з теренів теперішньої України, слов'яни вчиняли набіги на Візантію й розселялися на Балканському півострові. Лише наприкінці VI ст. вони п'ять разів намагалися оволодіти Царгородом. У цих походах склавини та анти вступали в активну взаємодію на міжнародній арені. У ній ці племінні союзи виявляли риси, характерні для періоду військової демократії. За словами візантійського письменника Маврикія (VI ст.), "слов'яни й анти подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до свободи... Полонених вони не перетворюють на рабів, як інші народи... пропонують полоненим на вибір: чи бажають вони за певний викуп повернутися додому або залишитися там на становищі вільних і друзів".

Це саме джерело зафіксувало пересторогу, з якою цей візантійський автор ставиться до договорів зі слов'янами: "Загалом вони підступні й не тримають слова щодо договорів; їх легше підкупити страхом, ніж подарунками".

До VI -VII ст. належать і перші міжнародні комбінації за активної участі слов'янських племінних союзів. У VII ст. Візантія зазнала тиску з боку арабського світу. За цих обставин відносини слов'янських союзів та Візантії

зміцніли. У джерелах є згадки про договори окремих слов'янських земель з імперією щодо торгівлі та війни.

На думку відомого дослідника міжнародних зв'язків А.Н. Сахарова, перше руське посольство з'явилося у Візантії 838 р. Метою місії було врегулювання відносин між Руссю та Візантією, порушених у результаті нападу руських воїнів на малоазійські володіння імперії за імператора Феофіла та збирання політичної інформації про становище в країнах чорноморського басейну.

Похід 860 р. був добре обдуманий русами, й це свідчить про те, що вони знали порядки й стан справ у Константинополі. Грецький імператор Константин Багрянородний у біографії свого діда імператора Василя писав: "Багатими дарами, золотом, сріблом і шовковим одягом він привів народ русів, войовничий і безбожний, до переговорів, і, уклавши з ними мирний договір, він переконав їх прийняти святе хрещення". **860 рік** приніс визнання Давньоруської держави Візантією.

Велике значення в розвитку міжнародного права в Європі мав вплив римської державності та римського права, провідником яких була Візантія. Її дипломатичні звичаї й форми міжнародних актів сприймалися Франкським та іншим королівствами, а почасти й Давньоруською державою. Договори Руси з Візантією, укладені в X ст., забезпечували русичам в імперії сприятливе правове становище: право безмитної торгівлі, право на одер-

жання продовольства, право на одержання майна, що залишилося у Візантії після померлих там людей їхніми спадкоємцями тощо.

У *"Повісті минулих літ"* договори Русі з Візантією уміщені під 907, 912, 944 та 972рр. Князь Олег, зміцнивши своє становище в Києві, підкорив сусідні слов'янські племена й, обклавши їх даниною, 907 р. здійснив військовий похід проти греків та уклав договір з грецькими царями. Олег на чолі величезного (за підрахунками В.Т. Пашуто, 80-тисячно-го) війська вдерся в межі Візантійської імперії й спустошив околиці її столиці. Далі вказується, що греки закрили гавань, а Олег поставив кораблі на колеса, щоб сухоходом перетягти свою флотилію до гавані. Вражені греки відправили послів до Олега, які говорили йому: "Не губи града, що хочеш, дамо тобі".

Олег згодився укласти договір, після чого послав до Царгорода п'ятьох своїх послів. Після переговорів договір було укладено. Олег зажадав заплатити данину 80 000 воїнам по 12 гривень на особу. Греки погодилися на ці умови, але просили договору, за яким Олег зобов'язувався б надалі не нападати на Візантію.

На думку А.Н. Сахарова, в ході переговорів 907 р. було визначено такі умови договору: відновлення "миру й дружби" між Руссю та Візантією; виплата Візантією разової контрибуції у вигляді грошей, золотих речей тощо; виплата періодичної данини Русі; безплатне утримання послів.

Літописна оповідь про укладення через чотири роки другого договору 911р. починається так: "Послав Олег своїх дружинників

встановити мирні відносини й укласти договір між Візантією та Руссю". У *договорі 911 р. Русі з Візантією* відзначається: "Ми від руського народу..., послані Олегом, великим князем руським... до вас, царів грецьких, для підтвердження й зміцнення дружби, що існувала між греками й руссю протягом багатьох років... неодноразово справді прагнули не тільки на словах, але й у письмовій формі і непорушною присягою, клянучись своєю зброєю, підтвердити й зміцнити цю дружбу, відповідно до нашої віри та звичаїв". Договір 911р. міг бути укладений лише з перемогою Русі, бо всім своїм змістом він свідчить про це. Договір 911 р. ознаменував собою якісно новий ступінь у всіх відношеннях.

941 р. відбувся новий похід Русі на Візантію. Однак він для Русі був невдалим. Про похід грекам повідомили болгари, і вони встигли приготуватися до війни. За таких умов договір 911 р. було анульовано. Але 941 р. договору укладено не було. Його уклали через три роки після нового переможного походу Ігоря 944 р. Момент було вибрано дуже вдало. Імператора було попереджено про просування русів, і грецьке посольство при гирлі Дунаю запропонувало Ігореві: "Не йди далі, але візьми данину, яку мав Олег; додамо до тієї данини ще". Ігор згодився припинити похід, узяв запропонований греками викуп, а потім було укладено договір. За літописними даними, в період з 944 по 957 рік між двома країнами існував міцний мир. *957р. велика княгиня Ольга прийняла у Візантії християнство.*

967 р. Святослав на прохання візантійського імператора Нікіфора Фоки здійснив похід на болгар і зайняв там близько 80 міст. Він відчув себе господарем на Нижньому Дунаї. Але невдовзі Нікіфора було вбито, а грецьким імператором проголошено Іоана Циміс-хія. Імператор зажадав від Святослава покинути Болгарію. Послам Русі було сказано: "Ви стали винуватцями розриву нашого союзу". Відмова князя призвела до війни, що закінчилася поразкою Русі й укладенням договору *971р.* Після смерті Святослава договір 971 р.

було підтверджено його сином Ярополком 978 р., а згодом і Володимиром.

В.Т. Пашуто вважав, що 988 р. було укладено новий союз з Візантією, що скасовував угоди Святослава з Цимісієм. На думку цього автора, на основі попередніх договорів було розроблено новий документ, що ліг в основу нового рівноправного союзу двох держав.

Всі русько-візантійські договори скріплювалися присягами. Русичі присягалися своєю зброєю "підтверджувати й зміцнювати цю дружбу згідно з нашою вірою й звичаєм". 944 р. руські послы говорили: "Якщо хтось з країни Руської задумає порушити цю дружбу, то нехай ті з них, хто прийняв хрещення, мають від Вседержителя Бога відплату..., а ті з них, хто нехрещений, нехай не мають допомоги ні від Бога, ні від Перуна... Якщо ж хтось із князів чи русів порушить те, що написано на цій хартії, то він має вмерти від власної зброї,

і нехай буде він, як присягопорушник, проклятий Богом і Перуном".

Проте принцип "договори повинні виконуватися", мабуть, часто порушувався Руссю. Тому в тексті договору 971 р. передбачено присягу руських послів і князя надалі не порушувати. При укладенні цього договору князь Святослав говорив: "Якщо я вже присягнувся грецьким кесарям, а зі мною всі бояри й уся Русь, дотримаємося (надалі) всі цих непорушних договорів".

Історія дипломатичних зносин Руси з Візантією в X ст. обривається звісткою Никонівського зведення про прихід грецьких послів до князя Володимира: "Літа 990 прийшли від грецьких царів послы про любов". Мирні відносини між двома державами не розривалися до 1043 р., коли було здійснено черговий похід Руси на столицю імперії.

Візантійська дипломатія на Сході в IX-XIII століттях

За правління імператорів *Македонської династії (867—1056)* Візантійська держава переживає період нового піднесення. Засновнику династії, колишньому македонському селянинові Василю I (867-886) вдалося зміцнити державу, розширити її кордони, вдосконалити адміністративний апарат. У другій половині IX — на початку XI ст. володіння Візантії значно збільшилися, хоча імперії довелося зазнати й відчутних утрат, наприклад, утрати Си-цилії.

Особливо дошкуляли візантійцям морські набіги арабів, які призвели до запустіння багатьох островів Егейського моря. Від кінця IX ст. арабський флот почав діяти ще енергійніше. 904 р. значний арабський флот пройшов до Фессалоніки, вдерся до міста й пограбував його, оволодівши величезною здобиччю. Проте 906 р. візантійський флот здобув перемогу над арабським у водах Егейського моря, ромеї висадилися на Кіпрі й здійснили експедицію проти арабських володінь у Малій Азії. Хоча ці успіхи були зведені нанівець розгромом візантійського флоту 912р. біля Хіо-са, але в цей час імперія готувала рішучий

наступ на сході. Він став для неї успішним. Ці успіхи зумовлювалися як зміцненням візантійської армії, так і міжособною боротьбою між різними арабськими державами, що виникали в процесі розпаду Арабського халіфату.

У середині 30-х років X ст. візантійці, взявши Мелітину й Самосату, вийшли до середньої течії Євфрату й створили загрозу арабським володінням у Сирії. Цей успіх змусив еміра Едеси укласти з візантійцями "вічний" мир і видати широковідому на Сході святиню - нерукотворний образ Ісуса Христа, який араби вважали головним захисником міста.

У східній політиці ромейських імператорів знову важливе місце посіло вірменське питання. З VII ст. Вірменія перебувала під владою арабів. З розпадом халіфату 869 р. Вірменія здобула фактичну незалежність. Араби намагалися мати її за союзника проти Візантії. 886 р. намісник халіфа поклав на голову Ашо-та Багратида вінець, що стало визнанням Вірменської держави. Але візантійці також прагнули встановити свій вплив над Вірменією. Невдовзі після проголошення Ашота царем Василій I надіслав йому свого вінця й

уклав договір про союз і дружбу. Однак невдовзі єдина Вірменська держава розпалася на дрібніші володіння, частина з яких опинилася під владою арабських емірів.

920 р. константинопольський патріарх Ніколай Містик звернувся з посланням до вірменського католикоса Іоана, закликаючи всіх кавказьких правителів припинити усобиці й об'єднатися для боротьби з арабами. Слідом за цим до Вірменії з щедрих дарамі прибув імператорський посол, який запропонував вірменському цареві Ашотові III відновити союз і дружбу. 921 р. цар Ашот побував у Константинополі, де імператор прийняв його з пошаною. Союз із Візантією допоміг Вірменії звільнитися від арабських зазіхань. Вірменська знать брала участь у війнах Візантії з арабами.

Відносини з арабами були однією з головних проблем зовнішньої політики Візантії. Деякі дрібні мусульманські еміри у прикордонні визнавали суверенітет імперії, платили данину, навіть служили у візантійському війську. Іншим імперія сама платила данину задля збереження дружніх й союзницьких відносин. Але були й такі еміри, що не припиняли ворожих дій. Головною зброєю у відносинах з арабами залишалася дипломатія. Імперія вела складну гру, готуючись водночас до рішучого удару.

На початку 50-х років X ст. візантійські війська взявши низку міст, перейшли Євфрат. З кінця 50-х років завдяки блискучим перемогам полководців Нікіфора Фоки та Іоана Цимісхія вирішальний перелом почав схилитися на користь Візантії. Завдяки цим перемогам було відкрито шлях до Межиріччя. В 70-х роках Цимісхій перетнув Сирію й дійшов до Палестини. На узбережжі під владу Візантії перейшли Сидон, Бейрут, Аккон. Дамаск і Триполі знову визнали суверенітет імперії. Зате в Південній Італії й Сицилії війна йшла зі змінним успіхом. Наприкінці царювання Константина VII (913-959) з сицилійськими арабами було укладено мир. Візантія знову мусила сплачувати їм данину.

За правління Василія II (976-1025) імперія продовжила наступ на Сході, ведучи водночас війни з Болгарією. Головним ворогом

Візантії в цей час стали Фатиміди, єгипетські халіфи. Вони вели боротьбу не лише з Візантією, але й з емірами Алеппо, які були союзниками й данниками імперії. Василієві доводилося пильно стежити за цими союзниками, оскільки вони весь час намагалися вислизнути з-під залежності від Візантії. Імператор у цій боротьбі не шкодував грошей на підкуп місцевого духовництва й арабських емірів.

Фатиміди вели запеклу боротьбу з імперією за Сирію. Походи 995 та 999 рр. очолював сам Василій II. Він вступив у переговори з халіфом і 1001 р. уклав перемир'я на десять років, яке протрималося лише три роки. Незважаючи на поширення серед арабів ідеї священної війни, становище на кордонах вдалося втримати. Василій II значно розширив володіння імперії на північному сході Малої Азії, у Вірменії й Іверії. Війська правителя Іверії Давида, який виступив у союзі з вірменськими Багратидами, були розбиті. Іверія, а згодом і вірменські володарі визнали залежність від імперії. За час правління цього видатного представника Македонської династії імперія значно зміцніла, ніколи після його смерті її володіння не були такими значними.

В умовах складного геополітичного розташування надзвичайно зростала роль візантійської дипломатії. За зауваженням одного із західних дослідників (Дж. Хелдона), невідомо чого більше проливала імперія в боротьбі з ворогами - чорнила чи крові. Особливо важливу роль відігравала візантійська дипломатія в X-XIII ст. на Сході. На зміну Арабському халіфату, який розпався на незалежні емірати, в Малій Азії з'явилася нова сила-туркисельджуки. Візантії й тут використовували вміння сіяти чвари серед ворогів, а в зручних випадках завдавати їм власних ударів. Але візантійські дипломати прагнули створити у своїх потенційних ворогів образ імперії як принципової прихильниці миру. Послам халіфа, емірів і султанів всіляко догоджали в столиці імперії, їм виказували належну шанобливість при церемоніальних прийомах у палаці. Їх запрошували на пишні учти й навіть для участі в царському полюванні, водили до кращих лазень. В арабських архівах збереглися

списки імператорських дарів послам зі Сходу.

Пишні прийняття влаштовували й імператорським послам на Сході. Вони засвідчували повагу до рівного за рангом володаря, хоча кожна сторона під час прийняття посольства намагалася його пишнотою підкреслити свою перевагу. До нас дійшов лише один опис прийняття імператорського посольства 917р., засвідчений Сабітом ібн Синамом ас Сабі. Двох послів, яких супроводжували 20 служників, розмістили в Багдаді в пишно обставленому домі. Але на прохання про прийняття у халіфа вони одержали відповідь, що це можливо лише після того, як вони звернуться до візира, щоб той попросив згоди халіфа. Посли прибули на прийняття до візира, йдучи повз численну урочисто одягнену варту залами й коридорами, прикрашеними килимами й тканинами. Вони виклали мету свого приїзду, яка була вже давно відома, й повернулися до резиденції. Лише через три тижні після прибуття до Багдада вони сподобилися авдієнції у халіфа. В приймальній залі на значній відстані від халіфа поставили перекладача, який супроводжував послів ще від кордону. Він переклав їхню промову візиріві, а візир передав промову халіфові. Ранг послів був визначений тим, що вони були зобов'язані цілувати землю, від чого були звільнені вищі придворні чини й високі духовні достойники. Після прийняття послів одержали почесний одяг й по 20 тис. дирхемів. Халіфських послів, за всієї різниці придворних традицій, приймали в Константинополі приблизно так само - імператор не удостоював їх особистого звернення.

Надзвичайно важливу роль у східній політиці Візантії відігравали церковні зв'язки. По-перше, візантійський імператор мав право покровительства православної віри поза територію імперії й це право визнавалося на Сході. Воно виражалось в конкретних практичних діях. Відомі, наприклад, посольства імператора Андроника II до султана Єгипту, метою яких було повернення православним їхніх церков, обернених на мечеті чи переданих іншим неправославним християнам. Це відбувалося і в титулатурі візантійського імператора, яку визнавали мамелюцькі султани:

"Василеве,... володар Римського царства, збирач прибережних країн, спадкоємець давніх кесарів, який влаштовує шляхи філософів і мудреців, відає в справах своєї віри, справедливий у своєму царстві, звеличує християнство, підтримує християнство, єдиний з царів віри Ісусової, який дає право на трон і вінці...". Зауважимо, що в цій титулатурі, окрім покровительства християнству ромейських імператорів, відбилися й ширші претензії ромейів та їхніх імператорів, які бачили себе в центрі великого довоколоромейського світу.

Крім того, Православна церква на Сході сама мала значну політичну вагу завдяки особистому авторитетові ієрархів. При дворах мусульманських правителів існувало коло осіб, які сповідували християнство. Можна говорити про певну терпимість православних і мусульман у Сельджуцькому султанаті. Вона чинила значний вплив і на його зовнішню політику. Щодо цього Сельджуцький (Іконій-ський) султанат відрізнявся від Османської імперії, яка виникла на хвилях священної війни як мусульманська держава.

З приходом до Малої Азії монголів система візантійської дипломатії ускладнилася. Візантія зберігала старі зв'язки з династією Сельджукідів, але разом з тим зуміла встановити й дружні відносини з монгольською державою Ільханідів в Ірані. Тим самим візантійці зуміли уникнути дипломатичної ізоляції на Сході. Ця система, яку можна назвати "дипломатичною обороною" східних кордонів імперії, дозволила їй протягом понад півстоліття уникати значних воєнних зіткнень на Сході. Цим її дипломатія досягла незаперечного успіху. Вона враховувала не лише ті політичні процеси, що відбувалися в країнах Сходу, але й використовувала сильний вплив християнського населення в Малій Азії, Сирії, Західному Ірані, Вірменії й на Кавказі та політичну вагу й високий статус Православної церкви в цих регіонах.

Але врешті-решт дипломатія візантії прогледіла ще один фактор - тюркський. Починаючи з середини XIII ст., а особливо з рубежу XIII-XIV ст. в надрах тюркських племен Анатолії відбувалися важливі зміни. Вони

спричинили формування протодержавних утворень, а згодом — тюркських бейліків, що зайняли більшу частину Західної й Центральної Анатолії. З середини XIV ст. мусульмани стали чисельно переважати в Анатолії. Лише в Східній Анатолії збереглися держави-наступники Сельджукідів та Ілханідів. Зменшення чисельності грецького православного населення в Малій Азії вело до втрати позицій

Православної церкви. Система широких зв'язків Візантії з державами Сходу впала наприкінці першого десятиріччя XIV ст., коли в цілому завершилося тюркське завоювання останніх візантійських земель в Анатолії. Слабкість Візантії й громадянська війна 1320-1328 рр. перервала наступність у східній політиці імперії. Разом із цим відійшла в минуле й роль Візантії як великої держави Сходу.

Зовнішня політика імперії за династії Комнінів

На середину XI ст. зовнішньополітичне становище імперії ускладнилося. Константин IX Мономах був вимушений укласти 30-річний мир з печенігами (1052 р.), за яким вони одержували право проживати в межах імперії. Розселення печенігів на Балканах несло серйозну небезпеку: тюрки за походженням, вони готові були в будь-який момент об'єднати свої дії проти Візантії в Європі з діями тюрків-сельджуків в Азії.

Тим часом турецькі загони постійно вдиралися на територію прикордонних східних фем. Певних успіхів за Константина IX було досягнуто хіба що у Вірменії. До імперії було приєднане Анійське царство, але позиції візантійців тут були неміцними. На заході нормани продовжували захоплювати володіння імперії в Південній Італії: на 1045 р. ромеї володіли лише містами Отранто, Барі, Бриндізі й Тарентом. За цих обставин військова аристократія провінцій була невдоволена неспроможністю столичної служилої знаті забезпечити оборону імперії й вимагала рішучих дій.

1067 р. до влади приходять Роман IV Діоген, який прославився боротьбою з печенігами. Для посилення держави він вважав за необхідне зміцнювати імператорські домени та оновлювати армію. Особливу увагу він приділяв зміцненню війська, яке після приходу до влади застав у жалюгідному стані. За короткий термін йому вдалося створити боєздатне військо. Тим часом сельджуки посилили натиск на сході імперії, їхні загони загрожували Антіохії й Кесарії, окремі з них доходили до Іконії. Роман виступив проти сельджуків і завдав

їм відчутних поразок. 1070 р. турки на чолі з Арп-Арсланом почали наступ на Сирію й Вірменію. Тим часом у середовищі столичної знаті Константинополя гніздилася зрада: противники походу проти тюрків зробили все, щоб приректи його на невдачу. Внаслідок цього **19 серпня 1071р.** візантійське військо зазнало страшної поразки в битві під Манцикертом у Вірменії. Імператор потрапив у полон до сельджуків. Він вимушений був укласти мир, за яким імперія втрачала Антіохію і Манцикерт та прилеглі до них території. Однак цей розгром не був прямою причиною скрутного становища, в якому опинилася Візантія, бо перемога дорого дісталася туркам. Її слід шукати в корисливих діях придворної знаті. Хоча Романа і полонене військо було відпущено сельджуками, але він зазнав поразки у боротьбі з новим імператором Михайлом VII Дукою.

Політична криза імперії затяглася до початку 80-х років, до утвердження при владі Алексія Комніна (1081—1118). Становище імперії було критичним. Один за одним спалахували феодальні заколоти, сельджуцькі полчища затопили Малу Азію. Вождь сицилійських норманів Роберт Гюїскар готував напад на Грецію й мріяв про візантійську імператорську корону. Проте Візантія не загинула: на середину XII ст. вона перетворилася на сильну державу, яка зуміла зупинити просування тюрків і завдати їм серйозних поразок. Її позиції на Балканах зміцнили, і навіть угорський король визнав себе васалом імперії. Візантія вражала західних мандрівників своїм багатством і пишнотою одягу, мистецтвом своїх ювелірів і ткачів.

Цим відродженням Візантія зобов'язана розуму, енергії й дипломатичному мистецтву перших трьох імператорів династії Комнінів—Алексія I, Іоана II (1118-1143) та Мануїла II (1143-1180), які були до того ж невтомними воїнами й обдарованими політичними діячами. Комніни вважали імператорську корону приналежністю свого роду. Чільні державні посади зосередилися в руках представників цього роду. Василевси династії Комнінів спиралися на ресурси своїх маєтків та на своїх васалів—знать середньої руки. Вони шукали підтримки не лише в константинопольській торгово-ремісничій верхівці, але й у провінційних міст. Завдяки цьому їм вдалося зміцнити державну владу та створити боєздатне військо. На початок правління Алексія візантійський флот перебував у катастрофічному стані. Імператор наказав будувати кораблі, й вже на початок XII ст. візантійці мали настільки значні морські сили, що змогли успішно відбити об'єднаний флот Пізи та Генуї.

Від своїх попередників Алексій I успадкував війну з норманами. В рік приходу до влади йому довелося вирушити в похід з наспіх зібраними загонами проти Роберта Гюїска-ра, який, переправився через Адріатичне море й захопив Диррахій. Під мурами цього міста візантійське військо зазнало поразки. Імператорові з великими труднощами вдалося уникнути полону. Після цієї поразки Північна Греція на декілька років опинилася в руках норманів. Ромеї зазнали ще кількох дошкульних поразок.

Але вони почали вдосконалювати прийоми військового мистецтва і разом з тим шукати союзників. Таким природним союзником Візантії в боротьбі з норманами стала Венеція, правителі якої не бажали бачити під владою норманів обидва береги Адріатики. У травні 1082 р. Алексій підписав з Венецією договір, пообіцявши республіці торгові привілеї в обмін на військову допомогу. Алексій наймав сельджуцькі війська й водночас підтримував змови норманської знаті проти її володаря. Вміла політика Алексія скоро дала свої плоди. Норманам довелося відійти в Італію, де спалахнули усобиці. Венеційці завда-

ли поразки норманському флоту, а візантійці розгромили норманське військо в бою під Ларисою. Битву за Балкани було виграно.

Поступово візантійці зуміли зміцнити своє становище й на східному кордоні. Вони скористалися суперництвом турецьких емірів й намагалися повернути на свій бік турецьких вельмож. Алексію вдалося вигнати турецьких сатрапів з Синопа та інших понтійських міст.

Небезпека загрожувала Візантії і з півночі. Нова хвиля печенігів перейшла Дунай і **1086р.** завдала візантійському війську нищівної поразки. Становище ускладнилося, коли печеніги вступили в переговори з сельджуками, розраховуючи спільними силами заволодіти Константинополем. Для боротьби з печенігами Алексій багатими дарами схилив на свій бік половецьких вождів Тугоркана й Боняка, які привели 40-тисячне військо. Печенігам було завдано нищівної поразки.

Таким чином, на початок 90-х років XI ст. візантійці зуміли відбити натиск найнебезпечніших ворогів: норманів, сельджуків і печенігів. Але невдовзі після цього розпочався Перший хрестовий похід, який став для імперії новим випробуванням і з якого, завдяки своїй умілій дипломатії, ромеї зуміли здобути певні вигоди.

Основну загрозу для імперії становили загони хрестоносців-рицарів, керовані знатними західними сеньйорами, які стали прибувати до Константинополя наприкінці 1096 р. Перед урядом постали завдання постачання хрестоносців продовольством з метою недопущення грабежів та якомога швидшого переправлення небезпечних гостей до Малої Азії. Крім того, ромеї прагнули змусити рицарів скласти присягу візантійському імпера-

торові, перетворюючи тим самим їх на своїх слухняних васалів і розраховуючи на те, що вони допоможуть імперії повернути втрачені раніше володіння. Так, скориставшись силами хрестоносців, візантіїці зуміли повернути собі Нікею (1097р.). Гнів ошуканих рицарів був пом'якшений роздачею золота.

Алексій мало вірив в успіх хрестоносців і побоювався заглиблюватися в степи Анатолії. Він продовжував дипломатичну гру, заохочуючи єгипетського султана вступити в боротьбу проти турецьких правителів Сирії. Разом із тим, він прагнув використати сили хрестоносців для того, щоб очистити від сельджуків узбережжя Егейського моря. Тим часом / липня 1097р. хрестоносці завдали сельджукам відчутної поразки під Дорилеєм. Ця перемога змусила турків покинути ряд малоазійських областей і практично зводила нанівець їхній успіх під Манцикертом. Основні області Малої Азії знову опинилися в руках візантіїців. Хрестоносці рушили далі на схід. Вони захопили багаті кілікійські міста й після тривалої облоги взяли Антіохію. На території, яка колись належала Візантії, почали виникати хрестоносні князівства.

Тим часом один із провідників хрестоносців Боемунд Тарентський, син Роберта Гюїскара, забувши про плани здобуття Єрусалима, став зміцнювати свої позиції в північній Сирії та Кілікії. Візантійська дипломатія й військові сили спрямовувалися проти того, щоб на східних кордонах імперії виникло сильне князівство хрестоносців. Боемунд зазнав невдач у боротьбі з турками, і на якийсь час потрапив до них у полон. Тим часом візантійські полководці відібрали у норманів кілікійські міста. Боемунд почав звинувачувати візантіїців у зраді хрестоносної справи і в союзі з турками, найлютішими ворогами християн. Він закликав західних рицарів до завоювання Візантії, а папу римського - до організації хрестового походу проти неї.

У жовтні 1107 р. він висадився біля Диррахія. Однак становище імперії тепер було вже не таким, як чверть століття перед тим під час походу Роберта Гюїскара, в якому брав участь і Боемунд. Тепер у Алексія були сильна ар

мія, флот і наповнена скарбниця. На боці візантіїців билися й турецькі загони. Нормани були оточені, і Боемунд змушений до капітуляції. За мирним договором 1108 р. він відмовлявся від прав на кілікійські володіння, визнавав Антіохію леном від імператора, обіцяв йому військову допомогу й згоджувався на підпорядкування антіохійської церкви константинопольському патріархові. Так Візантія обернула хрестові походи на свою користь.

Наступальна політика Візантії тривала й після правління Алексія. Візантіїці постійно грали на суперечностях мусульманських правителів, завдаючи їм за нагоди дошкульних ударів. Після того як хрестоносців було витіснено з Палестини, імператор Мануїл повернувся до попередньої тактики - повільного й поступового відвоювання територій у турків. Візантіїці здійснювали стрімкі набіги на сельджуцькі володіння, споруджували прикордонні укріплення, витісняючи турків на схід, а разом із тим привертаючи на свій бік окремих сельджуцьких вождів обіцянками й дарами.

1159р. імператор Мануїл здійснив великий похід проти іконійського султана Килич-Арслана. Візантіїці завдали йому серйозної поразки й змусили укласти мирний договір. Прикметною подією стала поява Килич-Арслана в Константинополі. Йому всіляко догоджали: у візантійській столиці показували палаци, іподром, скарбницю, на його честь влаштовували турніри, обдаровували щедрими дарами. За це султан згодився поступитися кількома містами, обіцяв не укладати договорів без згоди василевса й надавати військову допомогу. Хоча не все з обіцяного султаном було виконано, але після 1161 р. на ро-мейсько-сельджуцькому кордоні тривалий час не було зіткнень. Це розв'язувало руки Мануїлу для активної політики на заході.

Там Візантія активно втрутилася в італійські справи. Мануїл у боротьбі з норманським королем шукає союзу з Німеччиною, Венецією, Генуєю, Пізою та іншими державами. Наприкінці 60-х років значне північноіталійське місто Мілан присягає на вірність візантійському василевсові. Зміцнення впливу Візантії в Італії й анексія далматинського узбережжя викликали

роздратування в Венеції. Конфлікт, який називав давно, вибухнув у березні 1171 р.: за наказом імператора по всій території імперії були заарештовані венеційські купці й конфісковані їхні товари. Дії візантійського уряду спричинили військове зіткнення. Венеційський флот вторгся до Егейського моря й пограбував Хіос, але вимушений був відступити перед візантійською ескадрою.

Зовнішня політика Візантії на початок 70-х XII ст. років досягла значних успіхів. Проте Візантія стояла перед зовнішньополітичною катастрофою. Тривалі війни обтяжували державну скарбницю. Війська були втомлені нескінченними походами. До того ж, на відміну від обережної політики Алексія, тверезого дипломата й воїна, у Іоана й особливо у Ма-

нуїла з'являються фантастичні задуми універсалістського характеру. Так, час від часу при дворі Комнінів згадують, що Візантія - єдина спадкоємниця давнього Риму. Реальна політика Мануїла часто будувалася на принципах універсалізму. Похід на Єгипет й походи до Італії, які дорого обійшлися державній скарбниці й забрали тисячі життів — все це йшло врозріз зі справжніми інтересами імперії і підривало її сили.

В останній чверті XII ст. зовнішньополітичне становище Візантії різко загострилося. Внутрішня криза різко паралізувала її сили, внаслідок чого жадібні до здобичі учасники четвертого хрестового походу без значних зусиль оволоділи значною частиною імперії ромеїв.

Четвертий хрестовий похід і доля Візантійської імперії

Загострення внутрішньополітичної боротьби й зовнішньополітичних проблем Візантії зробили її беззахисною перед походом хрестоносців *1202—1204 pp.* Мирний договір з турками й сельджуками не припинив їхніх набігів на країну. Могутність султана Ки-лич-Арслана зростала, і війна з ним ставала неминучою. Імператор Мануїл з великою армією рушив на Іконій, але у вересні 1176 р. візантійська армія була розгромлена під час переходу через ущелину біля Міріюкефал. Ця поразка викликала обурення у військах, Мануїла відкрито звинувачували в невдачі. В останні роки правління Мануїла опозиція піднесла голову, засуджуючи нездійсненні плани імператора про завоювання заморських земель та його марнотратство. Втім і сельджуки не змогли скористатися своєю перемогою:

у декількох сутичках наприкінці 70-х років вони зазнали поразки й припинили наступ. До того ж внутрішні звади ослабили державу сельджуків.

Після смерті Мануїла розгорнулася запекла боротьба за владу. Його наступники захоплювали престол внаслідок палацових переворотів. Політична нестабільність супроводжувалася зовнішньополітичними невдачами (нашестья сицилійських норманів, втрата Кіпру

1185 р.), заколотами у військах, народними заворушеннями. Ісаку Ангелу (1185—1195) пощастило завдати поразки сельджукам, і східні кордони імперії були у відносній безпеці. Але вона зазнала відчутних невдач на заході. 1185 р. відпала Болгарія. Незважаючи на спроби візантійської дипломатії посіяти розбрат у Болгарії, повернути її під свою владу не вдалося. *1187р.* Візантія уклала з болгарями договір, визнавши існування Другого Болгарського царства. Загострилися й відносини з Угорщиною внаслідок чого було втрачене стратегічно важливе Далматинське узбережжя. Скинула візантійський суверенітет і Сербія, виступивши проти імперії в союзі з Угорщиною.

За наступників Мануїла Венеція не тільки здобула доступ до візантійських ринків, але й одержала компенсацію за збитки, заподіяні їй цим василевсом 1171р. Венеційці одержали ті квартали й пристані, які раніше займали німецькі й французькі купці, а також отримали податковий імунітет. Венеційці торгували не лише на узбережжі, а й у глибині країни. Певною перевагою їм були генуезці й пізанці. Ісак Ангел підтвердив привілеї, надані Генуї й Пізі. Привілейований статус італійських купців у Візантії налаштував проти них

місцеві торгові верстви. Антілатинські настрої призводили до збройних зіткнень.

Ісака Ангела, який прийшов до влади шляхом палацового перевороту, було скинуто й осліплено в результаті перевороту, вчиненого його братом Алексієм III Ангелом (1195-1203). Це стало ознакою кризи політичної влади держави. Проте навіть за цих умов імперія, хоча й перебувала на порозі фінансового краху, але намагалася продовжувати універсали-стську політику. В XII ст. німецька династія Гогенштауфенів також намагалася реалізувати свої універсалистські плани. Візантія вперто не визнавала їхньої імператорської гідності, наполягаючи на тому, що лише василевси мають право носити імператорську корону. Ця атмосфера суперництва неминуче призводила до політичного протиборства. Під час підготовки Третього хрестового походу в Нюрнберзі було укладено угоду між Візантією та Священною Римською імперією, за якою візантійці зобов'язувалися безперешкодно пропустити хрестоносців через свої території, продавати їм продовольство. Тоді ж, 1189 р., Ісак Ангел уклав договір із Салах ад-Дином.

Однак Ісак Ангел не був схильним виконувати умови договору з хрестоносцями. З іншого боку, вже в листопаді 1189 р. Фридрих Барбаросса став розробляти проект захоплення Константинополя. Проте під час Третього хрестового походу кайзер Фридрих загинув. Його наступник Генрих VI був не лише королем Німеччини, а й поклав собі на голову й сицилійську королівську корону. Цим самим він успадкував ненависть норманів до Візантії й вимагав у імперії території від Диррахія до Тессалонік, а також великого викупу грішми. Ісак Ангел відправив посольство до Німеччини для залагодження суперечностей, але тим часом був скинутий Алексієм III.

За таких складних для Візантії обставинах папа Інокентій III 1198 р. розіслав грамоти з закликком розпочати новий хрестовий похід проти невірних. На заклик відгукнулися французькі, фламандські рицарі, німці, англійці, сицилійські нормани, угорці. Хрестоносці мали намір вирушити морем і вдарити на Єгипет, де серед спадкоємців Салах ад-Дина тривали усю

біці. **В квітні 1201 р.** між представниками хрестоносців та венеційським дожем Енріко Дондоло було укладено договір про переправу хрестоносців "за море". Утримання хрестоносці мали одержувати від Венеції. За все це вони мали сплатити суму 85 тисяч марок.

Навесні 1202 р. хрестоносці стали збиратися у Венеції. Їх зібралось значно менше, ніж очікувалося, й вони не змогли зібрати решту 34 тис. марок для розрахунку з Венецією. Венеція скористалася цією ситуацією й запропонувала хрестоносцям відстрочку в оплаті, за що зажадала захопити місто Задар у Далмації. Хрестоносці погодилися, хоча місто належало угорському королеві, який також прийняв хрест.

Проте хрестовий похід був спрямований на іншу мету, ніж задумувався. Навесні 1202 р. з Візантії до Італії втік син скинутого імператора Ісака Ангела - Алексій. Він з'явився до папи Інокентія III й просив допомоги повернути батькові втрачений престол. Папа ухилився від прямої відповіді й Алексій повів переговори з вождями хрестоносців. Алексій обіцяв допомогти хрестоносцям здобути святу землю, якщо вони допоможуть повернути престол батькові. Місія царевича Алексія мала успіх.

У Задарі, захопленому хрестоносцями 24 листопада 1202 р., між послами Алексія й хрестоносцями було укладено угоду, за якою після повернення на престол царевич повинен був сплатити хрестоносцям 200 тис. марок. Він зобов'язувався протягом року утримувати флот хрестоносців та давав згоду послати до Палестини загін із 10 тис. воїнів й утримувати там 500 воїнів. Візантійська церква мала бути підпорядкована римському папі.

Таким чином, зміна напрямку походу була зумовлена складними політичними суперечностями між Візантією й Заходом, які склалися наприкінці XI-XII ст. Папство прагнуло підпорядкувати Східну церкву. Венеція прагнула торгового панування й намагалася витіснити з Візантії своїх торгових конкурентів - Геную й Пізу. Німеччина прагнула встановлення свого панування на Сході. Несподіваному результату походу сприяли й дії Алексія й Ісака Ангелів.

Хрестоносці наближалися до столиці, зовсім не готової до оборони. Вони взяли в облогу місто. Спроби Алексія III вступити з ними в переговори успіху не мали: хрестоносці вимагали зречення на користь Алексія IV. В середині липня 1203 р. вони розпочали штурм міста. Спроба захищати столицю була запізною, й Алексій III був вимушений тікати. Імператором було оголошено Ісака Ангела. Хрестоносці надіслали до нього послів, вимагаючи підтвердження задарської угоди. Одержавши підтвердження, вони отаборилися в Пері, передмісті столиці. Нові володарі Візантії сплатили половину обіцяної хрестоносцям суми — 100 тис. срібних марок. Однак сплата другої половини виявилася вкрай важкою справою. Ісак спробував обкласти мешканців столиці надзвичайним збором, але це викликало рішучу протидію. Кон-стантинопольці вимагали від Алексія IV виступити проти хрестоносців.

Наприкінці січня 1204 р. в соборі св. Софії під проводом вищого духовництва відбулися бурхливі збори, на яких обговорювалося питання про обрання нового імператора, який звільнить місто від "латинян". Тим часом у березні хрестоносці ухвалили поділити Візантію. *12-13 квітня 1204р.* вони захопили столицю й піддали її страшному пограбуванню.

Візантія, охоплена глибокою політичною кризою, була не в змозі чинити опір хрестоносцям. У ході напруженої політичної боротьби на її території утворилися Латинська імперія, Тесалонікійське королівство й дрібніші володіння в Греції, підвладні західним володарям та ромейські держави - Нікейська й Трапезувдська імперія та Епірський деспотат. Між ними точилася гостра боротьба, в яку були

втягнуті не лише балканські держави, а й турки-сельджуки.

Тим часом над Малою Азією, як і всією Європою нависла монгольська загроза. Монголи захопили Багдад (*1258р.*). Їхнє нове нашествя змусило турецького султана з двором і скарбницею прибути до Михаїла Палеолога й вимагати притулку відповідно до укладеного раніше договору. Палеолог надав притулок султанові, але утримував його на становищі полоненого, не надаючи йому допомоги проти монголів. Усвідомлюючи силу загрози зі Сходу, Михаїл домагався дружби з монголами й водночас зміцнював східні кордони, поповнюючи прикордонні фортеці турками, які переходили на територію Нікейської імперії, рятуючись від монголів.

Але й монгольська загроза не перешкодила Михаїлові Палеологу шукати шляхів для звільнення Константинополя. У березні 1261 р. він уклав у Німфеї договір з генуезцями, які мали допомогти йому взяти в облогу місто з моря. Генуезці, домоглися закріплення в договорі привілейованого становища. За Німфейським договором генуезці здобули право на безмитну торгівлю не лише в самій Нікейській імперії, але й у Константинополі, на Криті й Евбеї, які ще перебували поза владою Михаїла VIII. Прохід до Чорного моря надавався лише їм і пізанцям. Генуезці здобували право засновувати свої факторії й церкви в багатьох візантійських містах. Договір було скріплено 10 липня, а *15 серпня 1261р.* нікейський імператор Михаїл VIII Палеолог урочисто вступив до міста через Золоті ворота.

Однак відроджена Візантійська імперія мала значно менші володіння. Вона була лише тінню колишньої величі Ромейської держави.

Дипломатія згасаючої імперії

Найгострішою проблемою візантійської дипломатії в останні століття її існування була проблема її відносин з Османською державою, стрімке територіальне зростання якої відбувалося передовсім за рахунок візантійських володінь. У XV ст. на Балканському півострові імперії належали лише область від Бос

фору до Селімврії й Деркоса, Месемврія й Анхіал на Чорному морі, область св. Гори й м. Тесалоніки, декілька островів Егейського моря й Морея. Константинополь фактично був анклавом серед моря турецьких володінь. Він відділяв європейські володіння турків від азійських. Головною метою своєї зовнішньої

політики кілька поколінь султанів вважали ліквідацію цього чужорідного тіла й надання Османській державі природного державного центру, яким був саме Царгород - Стамбул.

Для Візантії ж територіальне питання було тісно пов'язане з проблемою політичної незалежності. Але вже битва при Маріці (26 вересня 1371 р.), в якій турецькі війська завдали нищівної поразки сербському ополченню, спричинила важливі політичні зміни на Балканах. Після цього розгрому Сербія стала васалом османців. Вона фактично поклала край незалежності Візантії й низвела її до ролі васальної держави й данника Османів. За угодою 1379 р. імператор Мануїл Палеолог мусив щорічно з'являтися до столиці Порти з даниною в 30 тис. золотих й допоміжним військом у 30 тис. чоловік. Розташування турецьких гарнізонів на візантійській території, допуск турецьких суддів, знесення деяких міських укріплень означало серйозне обмеження суверенітету візантійського імператора. Єдиним засобом забезпечити імперію від остаточного захоплення за тих умов була уславлена візантійська дипломатія, що була доведена до рівня мистецтва й спиралася на багатовікову традицію.

Дипломатична практика Візантії останніх десятиліть періоду існування імперії була надзвичайно багатою. Візантія продовжувала підтримувати зв'язки зі значними міжнародними центрами того часу: від Португалії до Сирії, від Лондона й Москви до Каїру. В документах архівів багатьох європейських столиць збереглися імена багатьох візантійських дипломатів: Мануїла й Георгія Філантропінів, Федора й Мануїлія Кантакузинів, Алексія Врани, Константина Раллі, Алексія Мануїла, Георгія та Іоана Дисипатів та інших. У джерелах згадуються цілі династії дипломатів, як наприклад, Дисипатів, Філантропінів, Хрисолорів, Ягарісів тощо. До мистецтва ведення переговорів та до посольських місій батьки-дипломати рано залучали своїх синів, навчаючи тонкощів дипломатичної практики.

Дипломати, як і раніше, зазвичай, належали до значної знаті й посідали високі посади в чиновній ієрархії. Їхньою основною роллю було представництво візантійського уряду за

кордоном, яке здійснювалося під час виконання посольських функцій. Але й у пізній візантійській державній системі не було єдиного центрального органу, який за своїми функціями відповідав би сучасному міністерству закордонних справ. Вирядження послів за кордон й прийняття закордонних послів перебувало в руках різних служб. Зокрема, вірядженням послів відав т. зв. логофет дрома, якого в XIV ст. замінив великий логофет.

Імовірно, Візантія не знала й постійного представництва за кордоном, її посольства виряджалися для виконання певних місій і на певний термін. Однак при спорядженні такого посольства, що складалося, як правило, з трьох осіб, можна вже бачити сучасні елементи акредитування: посол одержує вірчі грамоти, які містять визначення мети місії, ім'я й офіційне звання вирядженої особи та її повноваження. Крім цих офіційних документів послам надавалися докладні інструкції з вказівками, як належить вчинити в тому чи іншому разі. Ймовірно, обов'язком посла було щонайточніше пояснити написане, як зазначалося в одному з імператорських документів початку XV ст., відтак, посол не мав права переступати за рамки наказів.

Серед проблем, які розв'язувала дипломатія пізньої Візантії бачимо укладення договорів із Венецією, листування з проханням про допомогу в зв'язку з турецькою загрозою, акти щодо укладення церковної унії з Римом, врегулювання відносин із турецьким султаном. Деякі документи містять прохання про продовольчу допомогу. Візантійські імператори уклали й локальні коаліції проти турків.

Головна ж мета візантійської дипломатії полягала в тому, щоб підняти весь католицький світ на хрестовий похід проти мусульманського Сходу. З цієї метою візантійські імператори не раз відвідували європейські двори:

Ізббй 1369рр.-ІоанУ, 1391 р.-ІоанУП, 1399-1403 рр.-Мануїл II, 1423 й 1437рр.-ІоанУШ. При цьому західноєвропейських володарів переконували в існуванні загрози "для всього християнського світу в разі захоплення Константинополя". Візантійські володарі намагалися сприяти усуненню незгод між європейськи-

ми державами, зокрема, пропонували своє посередництво для подолання розбіжностей між Венецією та Генуєю, між Венецією й угорським королем Сигізмундом, щоб спонукати їх "як добрих християн спільно прийти на допомогу імператору проти турків". Візантії роздавали при цьому королям та папській курії святі мощі, багато прикрашені рукописи, щоб привернути інтерес Заходу до подій на Босфорі.

Дослідники встановили, що зміна статусу Візантії спричинила й зміну характеру дипломатичних документів. До Німфейського договору (березень 1261 р.), за яким генуезці допомагали Михаїлу VIII Палеологу звільнити від латинян Константинополь, договірним документам надавалася форма жалуваної грамоти (хрисовула). У цьому відбивалася політична доктрина візантіїців, за якою договір був привілеєм, своєрідним актом милости, що надавався іноземному правителю. Але, починаючи з XIII ст. договірні документи втрачають характер жалуваної грамоти: перед лицем суворої дійсності Візантія була змушена обмежити свої претензії в міжнародному житті, її правителі стали розглядати своїх партнерів у переговорах як рівних за рангом володарями. Проте низка дослідників вважає, що все-таки, візантійські володарі не відмовилися остаточно від своєї давньої доктрини, за якою імператор ро-меїв був главою, "батьком" так званої "сім'ї королів і народів", використовуючи цю доктрину як один із основних інструментів візантійської дипломатії.

З точки зору візантійського державного права, землі, зайняті турками, які фактично стали територіальною основою Османської держави, розглядалися як вічні й невідчужувані володіння Візантійської імперії, а самі турки, так само як і алани, половці чи авари, могли бути використані в інтересах імперії. Саме в дусі цієї концепції Іоанн Кантукідуз (1347-1354) використовував турків як протиположність генуезцям, а також для посилення своїх позицій у середині держави. Він розглядав союз з турками як основний принцип своєї політики, розглядаючи при цьому турецького еміра як свого слугу. Сучасники розпові

дають, як при зустрічі з імператором турецький емір зійшов з коня й упав долілиць, а потім наблизився до імператора.

Але в часи *Баязида I (1389-1402)* "слуга" вже не задовольнявся й фактичним пануванням, відверто зазіхаючи на Константинополь. Але поразка завдана турецьким військам під Анкарою (*28 липня 1402 р.*) знову надала візантійським володарям можливість зміцнити своє становище й згадати про старі претензії. Прикметне, що перед від'їздом Мануїла II до західних країн було вряджено посольство до Тимура, щоб підбурювати його проти Баязида. За свідченням джерел, турецький султан Сулейман після Ангорської битви прибув до Константинополя, кинувся до ніг імператора й став благати його: "Я буду тобі сином, будь же моїм батьком. Віднині нехай не росте між нами бур'ян, і нехай не буде інтриг, проголоси мене лише правителем Тракії". За договором 1403 р. імператору поверталися міста на узбережжі Чорного й Мармурового морів, Тессалоніка з сусіднім районом. Сплата візантійським імператором данини турецькому султанові припинялася".

Сулейман загинув у міжусобиці, що розгорілася між синами Баязида. Мухаммед I (1402-1421), який переміг у цій боротьбі, звертався до імператора Мануїла зі словами "батьку наш", називаючи себе "сином". Він проводив послів імператора зі зверненням: "Віднині я є й буду підданий його (імператора), як син щодо батька".

Ромейські дипломати пильно стежили за тим, що діється в Порті, регулярно відвідували двір султана, зав'язували корисні зв'язки, постійно сіяли ворожнечу між численними претендентами на султанство. Імператори охоче приймали при своєму дворі невдалих турецьких претендентів, вигнаних князів, щоб у потрібний момент виставити свого кандидата на турецький престол. Широко використовувалася практика виховання синів султанів при константинопольському дворі в дусі відданості імперії й одночасного використання їх як заручників.

З приходом до влади Мюрада II (1421-1451) відносини між візантійським імператором і

турецьким султаном різко змінилися. Новий султан повернувся до агресивної політики Баязида I. Облогою й штурмом Константинополя почався останній період агонії Візантійської імперії. За договором 22 лютого 1424 р., укладеним візантійськими послами з турецьким султаном, Візантію знову було поставлено в залежне від турків становище. На греків, окрім територіальних поступок було накладено данину в 300 тис. аспрів. Цей договір означав визнання Візантією турецького султана як суверена. В листах Іоана VIII Палеолога (1425-1448) до турецького візира василевс називає його "своїм другом", а самого султана - "своїм братом". Зрештою, для обрання останнього візантійського імператора Константина XI Палеолога (1449-1453) знадобилася санкція султана. У грудні 1448 р. до Мюрада II було споряджено посла з проханням про визнання Константина XI імператором.

Однак ідея імперії та ідея вселенського імператора до останнього дня жила в свідомості візантійців. Константин XI невтомно

закликав Захід відозвати організувати похід проти турків. Відповідаючи Мухаммеду II на його ультиматум у травні 1453 р. Константин писав: імператор готовий жити з султаном у мирі й залишити йому захоплені міста й землі. Місто сплатить данину, яку зажадає султан, наскільки це буде в його силах. Але саме місто василевс передати не може: це є понад його можливості. Він воліє краще вмерти.

29 травня 1453р. столиця тисячолітньої Римейської імперії та православного світу впала після двомісячної облоги турецького війська й була перетворена на столицю Османської мусульманської держави. З цією подією пов'язані значні зміни у міжнародних відносинах не лише на Балканах, в Причорномор'ї й Східному Середземномор'ї, але й у масштабах Європи та Близького сходу. Зі встановленням турецького володарювання у європейській дипломатії розробляються нові міждержавні альянси та форми відносин.

Візантійська дипломатія поєднала традиції й прийоми римського та східного дипломатичного мистецтва. Зовнішньополітичне відомство ромейів діяло на основі багатой інформації, яка надходила від посольств, купців, ченців та розвідників. Дипломатичні зв'язки Візантії охоплювали величезні простори — від Китаю й Індії до Атлантичного океану, від Внутрішньої Африки до Причорномор'я.

Силовий вплив зовнішньої політиці Візантії поєднувався з підкупом, інтригою при чужих дворах. Довершених форм набув церемоніал прийняття зарубіжних посольств, який також розглядався як важливий засіб дипломатичного впливу.

Важливу роль у зовнішній політиці відігравала візантійська церква: навернення до Східної церкви Грузії, Ефіопії, Болгарії, Русі та інших народів сформувало цілу систему країн, які перебували під політичним, ідеологічним та культурним впливом Константинополя.

Візантія набула досвіду використання одних "варварів" у боротьбі з іншими. Так, зокрема, використовувалися сили Русі для боротьби з печенігами, половцями, а також арабами й норманами. Але у відносинах з Руссю не раз траплялися гострі конфлікти. Вони, як правило, завершувалися укладанням договорів, які є цінним джерелом для вивчення міжнародних відносин у Причорномор'ї.

Спадщина візантійської дипломатії була засвоєна італійськими торговими республіками, передовсім Венецією, та почасти Руссю.

Література

- * *Комнина Анна*. Алексиада. - Спб.: Алетейя, 1996. - 704 с.
- * *Константин Багрянородный*. Об управлении империей (текст, перевод, комментарий) /Под ред. Г.Г.Литаврина.-М.: Наука, 1991.-496 с.
- * *Лев,Диакон*. История.-М.: Наука, 1988.-240 с.
- * *Прокопий Кесарийский*. Война с готами: В 2 т. - М.: Арктос Вика-пресс, 1996.
- * *Ангелов Петър*. Българската средновековна дипломатия. - София: Наука и изкуство, 1988.-196 с.
- * *Грушевський М*. Історія України-Руси: В 11 т. - Т. 1: До початку XI віка. - К.: Наук. думка, 1991.-648 с.
- * *Медведев И. П.* К вопросу о принципах византийской дипломатии накануне падения Империи//Византийский временник.-Т. 33.-М.: Наука, 1972.-С. 129-139.
- * *Наливайко Д*. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI - XVIII ст. - К.: Основи, 1998.-С. 23-78.
- * *Васильев А.А*. История Византийской империи: Время до Крестовых походов (до 1081 г.). - Спб.: Алетейя, 1998.-С. 194-205,295-300,367-377,402-433.
- * *Византия между Западом и Востоком: Опыт исторической характеристики / Отв. ред. Г.Г. Литаврин*. - Спб.: Алетейя, 1999. - 539 с.
- * *История дипломатии: В 5 т. -Т. 1. - М., 1959. - 806 с.*
- * *История Византии: В 3 т. -М.: Наука, 1967.*
- * *История Европы: В 8т.-Т. 2: Средневековая Европа.-М.: Наука, 1992.-С.85-112,194-213.*
- * *Никольсон Г*. Дипломатическое искусство: Четыре лекции по истории дипломатии /Пер. с англ. - М.: Изд-во Института междунар. отнош., 1962.- 118с.
- * *Пигулевская Н.В*. Ближний Восток. Византия. Славяне. - Л.: Наука, 1976. - 240 с.
- * *Пигулевская Н.В*. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946.- 292 с.
- * *Сахаров А.Н*. Дипломатия Святослава.-М.: Международные отношения, 1982.-240 с.
- * *УдальцоваЗ.В*. Дипломатия ранней Византии //Вопросы истории. -1983. -№ 12.-С. 99-113.
- * *Хачатуров Р.Л*. Мирные договоры Руси с Византией. - М.: Юридическая литература. -136с.
- * *Ahrweiler Helene*. Bizance et la mer. A marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Bizance aux VII - XV-e siecles. These. - Paris: PUF, 1966. - 502 p.
- * *The glory of Bizantium: art and culture of the Middle Bizantine era: A.D. 843-1261 /Ed. ByHellen C. Evans a. William D. Wixon*. - New York: The Metropolitan museum of art, 1997. - XXVII, 574 p.
- * *Raybaud Leon-Pierre*. Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paleologues (1258 - 1354). Diss. - Paris: Sirey, 1968. -293 p.
- * *Rubin Berthold*. Das Zeitalter Justinians: Erster Band. - Berlin: Walter de Gruyter, 1960. - 539 S.
- * *Runciman Steven*. Byzantine Civilisation. - London: E. Arnold Ltd, 1966. - 320 p.
- * *Sevcenko Ihor*. Byzantium and the slavs: in letters and culture. - Cambr. Mass.: Harvard Ukr. Research inst.; Napoli: Univer. orientale, 1991.-XII, 740 p.

Церква в міжнародних відносинах в добу середньовіччя

- Церковна дипломатія в добу раннього християнства.
- Пошуки компромісу між церковними течіями.
- Виділення Рима та Константинополя як церковних центрів
- Християнська церковно-політична доктрина.
- Альянс римських єпископів та франкських королів.
- Рим і Київська Русь.
- Розрив Західної та Східної церков.
- Церковна політика німецьких королів.
- Ключійський рух. Зміцнення позицій папства.
- Боротьба імператорів і пап за інвеституру.
- Вормський конкордат.
- Боротьба між світськими володарями й папами в XII-XVI ст.
- Початок занепаду папського універсалізму. |
- Дипломатична служба римської курії. |
- Хрестові походи в міжнародних відносинах XI-XIII ст. |
- Політичний вплив римської курії в XIII-XIV ст.
- Церковні собори XIII-XV ст.
- Пошуки шляхів до церковної єдності.

Церковна дипломатія в добу раннього християнства

У перші століття історії християнської церкви відбувався процес становлення її доктрини та організаційних форм. Її громади були розкидані на розлогих просторах присередземноморського світу й, природно, не завжди мали однакові підходи до християнського вчення. Це породжувало гострі суперечки між церковними громадами з приводу хрис-

Над заголовком: Папа Інокентій III. У роки його понтифікату папство досягло вершини могутності.

Фреска в монастирі Санкро-Спеко. Лаціо. (Б.ч. 1219 р.) Праворуч: Імператор Фридріх I Барбаросса вирушає в хрестовий похід. Мініатюра. (Бл. 1188 р.)

тианської ідеології, догматики та організації й тому існувала потреба налагодження постійних зв'язків та діалогу. В цю пору розгорнулася специфічна церковна дипломатія, що зв'язувала впливові єпископські центри та громади. Відвідуючи громади, беручи участь у церковних соборах, переговорах та дискусіях, публікуючи церковні послання до церковних опозиціонерів, церковні лідери поширювали свій вплив та утверджували певну концепцію церковного життя.

Відомі, зокрема, послання апостола Петра до коринтян, якими він закликає коринтську громаду до церковної єдності. Від єпископа римського Климента I (88-97), дійшло послання до коринтян, датоване, ймовірно, 90-ми роками I ст. Папа закликав коринтян до примирення й відновлення ладу в громаді. Послання було написане грецькою мовою, оскільки римська християнська громада була переважно грецькою; її офіційна мова була грецькою. Латина стала офіційною мовою Римської церкви лише під час понтифікату папи Віктора (189-199). В посланні згадується про послів єпископа римського до Коринта: "Посланих від нас Клавдія Ефеба і Валерія Вітона з Фортуна-том, негайно відпустіть до нас в мирі з радістю, щоб вони скоріш сповістили нас про бажаний і сподіваний для нас мир і згоду вашу..."

Під час понтифікату папи Аніцета (155-166) до Рима здійснив поїздку Полікарп Смірнський, тоді вже майже столітній старець,

який в юні роки був учнем апостола Іоана. Метою поїздки Полікарпа було усунення розбіжностей у питанні святкування Пасхи, які виникли між Римською й східними церквами, а також організація спільної боротьби проти відступників від офіційного церковного вчення. В наступні десятиріччя послання, які відправлялися з Рима й Константинополя, були присвячені боротьбі з аріанською ересю, засудженою Нікейським собором 325р., проти вчення монофізитів та інших варіантів християнських вчень. Відомі, зокрема, послання папи Леона I Великого (440-461) Флавіану, єпископові Константинопольському, проти ересі Євтихія.

Прикметне, що прибічники Євтихія, духовного провідника монофізитів, мали перевагу на Ефеському соборі 449 р. Монофізити вбачали лише одну божественну природу в Христі. Вони розуміли Христа як поглинання людських засад божественними. Ця найдавніша з ересей і досі зберегла свою церковну організацію. Це так звані дохалкедонські церкви (коптська, сирійська, вірменська, ефіопська). На Ефеському соборі був присутній легат папи Леона диякон Ілар, який був змушений рятуватися втечею. Стала очевидною необхідність скликання нового собору. Папа добився згоди імператора на скликання собору в Халкедоні (*жовтень 451р.*). На Халкедонському соборі були присутні понад 600 єпископів, а серед них були й легати папи - єпископи Пасхалій і Люденцій, а також священники Боніфачій і Василій. На ньому було прийнято вчення про божественну й людську природу Христа.

Форми церковної дипломатії були запозичені нею в античності. Наприклад, посланники папи називалися легатами, вікаріями, ораторами, нунціями - саме так називали посланників в Давньому Римі. Вперше присутність папського легата відзначено на Нікейському соборі 325 р. Якщо в перші століття християнства папські місії мали переважно релігійний характер, то між V і VIII ст. емісари понтифіка з'являються й на світських церемоніях.

У середні віки, коли ще не сформувався інститут державного суверенітету, система міжнародних відносин характеризувалася

значним змішуванням питань внутрішньої і зовнішньої, церковної й світської політики. Тому папські легати поряд з дипломатичними виконували й місіонерські, і судові функції, особливо, коли йшлося про шлюби, супереч

ки між сеньйорами тощо.

Вселенські собори, які періодично скликалися й розв'язували не лише церковні, але й важливі політичні питання, стали своєрідною формою багатосторонньої дипломатії того часу.

Пошуки компромісу між церковними течіями

Хоча полеміка прибічників ортодоксальної течії й монофізитства набула надзвичайної гостроти, а Халкедонський собор засудив монофізитство, Константинопольські імператори були схильні дотримуватися компромісної лінії. Навіть на одну з провідних єпископських катедр - Александрійську — було обрано прибічника монофізитства. Вважаючи, що імператорська влада має підстави врегулювати складну ситуацію в церковному житті й примирити дві течії, імператор Зенон, видав об'єднавчий указ - "Генотикон". Патріарх Акакій та імператор Зенон виходили з переконання, що об'єднання мало відбутися на основі спільної спадщини, а всі спірні догматичні положення вирішили просто опустити. При цьому заборонялися всілякі подальші теологічні суперечки й нові догматичні визначення. Але компромісний "Генотикон" не задовольнив обидві сторони й став причиною першого розколу між Заходом і Сходом, який тривав 25 років.

Намагаючись врегулювати відносини з Константинополем, папа Фелікс II (483-492) направив у столицю імперії своїх легатів, єпископів Віталія й Мізена з посланням до імператора Зенона. Але в Константинополі легатів спочатку ув'язнили, а потім дарами схилили прийняти "Генотикон". Дізнавшись про це, папа скликав у Римі собор і 22 липня 484 р. відлучив від церкви патріарха Акакія і своїх легатів. Акакій у свою чергу відповів тим самим, викресливши ім'я папи зі списків (диптихів) церковних ієрархів.

Спробу примирення між Західною та Східною церквами зробив папа Анастасій II (496-498). Посольство папи відправилося до Константинополя разом із місією короля Теодориха, який розраховував одержати у імпе

ратора визнання за собою титулу короля Італії. Цю місію очолював римський сенатор Фест. Імператор запропонував компроміс: він готовий визнати Теодориха королем взамін визнання Римом "Генотикона". Фест пообіцяв імператорові, що зуміє схилити папу до цих умов. Імператор Анастасій I у надії на відновлення церковної єдності 498 р. визнав Теодориха королем Італії. Згодом папа Анастасій II зайняв компромісну позицію. У зв'язку з цим він став другим у списку не канонізованих пап. Середньовічний переказ, за яким згодом пішов і Данте, помістив цього папу до пекла.

Після захоплення влади в Італії Теодори-хом папа Гелазій I (492-496) визнав як dokonаний факт політичну владу Теодориха над Італією. Зі свого боку, остготський король, хоча й був аріаном, розумів, що для того, щоб закріпитися в щойно завойованій країні, чужій його народів не лише етнічно, але й за вірою, необхідно провадити толерантну релігійну політику і, що особливо важливо - підтримувати добрі відносини з єпископом Рима.

Гелазій був відомим церковним письменником: йому належать полемічні теологічні трактати, спрямовані проти монофізитського вчення, послання. Саме цим було сформульовано вчення про "дві влади" - священну владу єпископів і мирську владу володарів. Надалі вчення про дві влади мало дуже велике значення, особливо часто до творів папи Гелазія зверталися в середні віки, цитуючи їх в полеміці щодо першости церкви чи держави.

523 р. імператор Юстин своїм едиктом вимагав переслідувати аріан на всій території імперії, їхні храми закривалися й передавалися православним. У відповідь на це аріанин Теодорих заявив, що вчинить так само щодо Римської церкви в своїй державі. Не наважу -

ючись одразу розгорнути репресії, він зробив спробу дипломатичного врегулювання конфлікту. Римському єпископу Іоану I було наказано вирушити до імператора Юстина й переконати відкликати свій едикт. Юстин зустрів Іоана шанобливо, схилившись перед ним на коліна. Коли ж у травні 526 р. папа повернувся до Равенни, Теодорихові стало ясно, що, незважаючи на деякі поступки імпе

ратора, основне завдання посольства так і не було досягнуто. Папу Іоана I було ув'язнено, в тюрмі він і помер.

З підпорядкуванням Візантії та Франкській державі, варварських королівств, вожді яких прийняли християнство у формі аріанства, воно розчинилося в офіційній церковній структурі.

Виділення Рима та Константинополя як церковних центрів

У силу причин церковного й політичного характеру Рим претендував на особливе становище в низці церковних центрів. Римські єпископи наголошували на першості їхньої катедри як такої, що була заснована самим апостолом Петром. Мало значення й те, що Рим був колишнім імперським центром. Відтак римські єпископи стали претендувати на особливий титул. 296 р. єпископ Рима Марцеллін став іменувати себе папою (грецьке *papas* - отець).

Однак імператор Константин (306—337) під час свого правління не зважав на прагнення римських єпископів до першости. Всіх єпископів він вважав рівними керівниками церкви, і своє власне главенство ставив понад усе. Однак він стежив за тим, щоб єпископ Рима жив в умовах, що відповідають рангу

столиці. Тому Константин подарував єпископу Мільтіаду фамільний палац, що належав його дружині Фаусті і який стояв на Лютеранському пагорбі. Цей палац аж до XIV ст. був резиденцією римських пап.

Сам Константин прийняв хрещення в 337 р., незадовго до смерті. За його правління християнська церква поступово здобула ті права й привілеї, якими користувалися язичницькі культури. Крім забезпечення нового суспільного статусу християнської церкви, Константин Великий запровадив практику проведення під патронатом імператора Вселенських соборів, на яких вирішувалися важливі питання устрою церкви та її ідеології. В одному з канонів I Вселенського собору (325 р.) було підтверджено особливе місце Римської єпископської катедри (Римського престолу) у Вселенській церкві.

Заснування імператором Константином у 330 р. нової столиці імперії зумовило різке зростання ролі єпископа "Нового Рима". II Вселенський собор 381 р., що відбувався в Константинополі, ухвалив, що константинопольський єпископ має "перевагу чести" безпосередньо після римського, "бо цей град є Новий Рим". Константинопольські архієпископи, спираючись на статус нової столиці та на підтримку імператорів стали змагатися за вивищення своєї катедри в порівнянні з римською. Використовуючи імператорську прихильність. Константинопольська церква домоглася, що ухвалою IV Вселенського собору (451 р.) в Халкідоні Константинопольська катедра була зрівняна з Римською.

Поряд з ідеологією "Нового Рима" в Константинопольській церкві плекався переказ про діяльність апостола Андрія ("Первозванного", як і Петра), як першого проповідника християнства на берегах Босфору, де згодом було засновано Константинополь.

Використання константинопольськими архієпископами ідей "Нового Рима" та "царственного града" в церковно-політичній боротьбі за статус і вплив сприяло загостренню суперництва з Римом. Ця боротьба неодноразово загострювалася протягом I тис. Протягом VII-IX ст. столична архієпископія підпорядкувала своїй владі східні патріархати - Александрийський, Антіохійський, Єрусалимський. Римські папи, зі свого боку, демонстрували свою незалежність від Візантії.

Після падіння Західної Римської імперії в 476 р. римські єпископи опинилися під владою варварських королів. Сприятливі умови для утвердження концепції про першорядну роль римського єпископа склалися завдяки толерантній політиці щодо Рима готського короля Теодориха (493-526). З часом римські єпископи підпорядкували всі єпископства Апеннінського півострова та ближчих островів. Їхня влада поширилася й на значну частину Галлії, Іспанії й Північної Африки. Папа Леон I Великий (.440—461), який, за переказом, урятував Рим від гуна Аттили, домігся від імператора Валентиніана III декрету про підпорядкування єпископів римському суду.

У другій половині VI ст. після завоювання Візантією Італії відбулося посилення грецького впливу на римських пап. Візантійська державна машина розглядала римського папу лише як державного й церковного чиновни

ка. Це видно хоча б з того, що за папи Бенедикта II (684-685) візантійський імператор Константин IV поклав на Равеннського екзарха (намісника імператора в Італії) затвердження обрання папи.

Звільнитися від цього не дуже почесного становища папи спробували лише на початку VIII ст. в час ослаблення візантійського впливу в Італії в обставинах посилення держави франків. Останнім папою, якого ромейський імператор як звичайного чиновника викликав до Візантії, був папа Константин I (708-715). Але після цього відрив папства від Візантії посилюється. За папи Захарія (741-752) лангобарди ліквідували панування Візантії на півночі Італії. Вони намагалися об'єднати півострів в єдиній аріанській державі. Сам папа, переконавшись, що йому не вдасться укласти стабільні відносини з лангобардами, налагоджував все тісніші зв'язки з франкськими королями. Спираючись на франкських королів, римські папи посилюють свою владу в Італії та поза її межами. Із зростанням на заході Європи значення римського престолу розгортається діяльність папської дипломатії.

Християнська церковно-політична доктрина

Основоположниками соціально-політичної доктрини християнської церкви стали три великих мислителі, які жили на зламі античності й середньовіччя — се. Амвросій Медіоланський (друга половина IV ст.), св. Августин (початок V ст.) та св. Григорій (друга половина VI ст.). Християнська церква активно формувалася як впливова суспільна інституція, а це вимагало визначеності її відносин з державою. Питання розмежування "Кесаревого", тобто держави й "Божого", тобто церкви, завжди було одним із найголовніших у житті церкви й у відносинах її зі світською владою.

Св. Амвросій в листі до імператора Валентиніана сміливо твердив, що в справах віри "єпископи можуть судити імператорів, а не імператори єпископів". І в той же час він рішуче відкидав будь-яке виправдання силового спротиву імператорським повелінням.

Найвидатнішим християнським мислителем цієї доби був учень Амвросія - св. Августин. У своїй знаменитій книзі "Про Град Божий" Августин наголошував на двоїстості людської природи, в якій поєднуються дух і тіло. З одного - стоїть земне місто, суспільство, збудоване на поцейбічних, тілесних потребах та егоїстичних спонукках, закорінених в

нижчій природі людини, з іншого - височіє Град Божий, суспільство, що ґрунтується на сподіваннях небесного блаженства і духовного спасіння.

Позиція Амвросія та Августина підкреслювала автономію церкви в духовних справах і передбачала не тільки незалежність церкви, але й незалежність світського уряду, допоки він діє в рамках своїх повноважень. У стосунках між цими двома структурами - церковною та державною - має панувати дух розуміння і взаємодопомоги. *Цю концепцію називають вченням про два мечі або про дві влади.* Її виклав папа Гелазій I наприкінці V ст. Описуючи сутність обох влад, він, зокрема, писав: "Цей світ керується двома владами:

священною єпископською й королівською. Але ноша священників значно важча від тягаря королів, бо вони відповідатимуть і за самих королів на суді Господньому". Впродовж раннього середньовіччя вона стала традиційною у розумінні відносин церкви й держави, які з часом стали уособлюватися з відносинами між папами та світськими володарями.

Римські єпископи вже в III-IV ст. виділялися своїм впливом серед інших єпископів півночі і претендували на особливе становище в церкві. Папа Леон I (440-461) домігся від римських імператорів видання декрету про підпорядкування всіх єпископів папському суду. З іншого боку, світські володарі обстоювали своє право контролювати призначення єпископів. На Орлеанському соборі 511р. було ухвалено, що без королівської згоди жоден мирянин не може бути возведений в духовний сан й призначений єпископом. З іншого боку, королівський едикт 614 р., визнаючи незалежність церкви від королівської влади ("Нехай кожен новий єпископ обирається духівництвом і народом"), водночас утверджував і наглядове право короля, що виражалося в обов'язковому схваленні ним результатів усіх виборів.

Альянс римських єпископів та франкських королів

У часи "лінивих королів" (640-751) у Франкській державі фактична влада зосереджувалася в руках майордомів - вищих посадових осіб при дворі династії Меровінгів. Римські єпископи надали підтримку франкським майордомам, які прагнули здобути королівську корону, й сприяли утвердженню нової королівської династії— Каролінгів.

Франкський майордом Піпін домагався і здобув папське схвалення на усунення династії Меровінгів у Франкському королівстві. Тим часом римські папи зазнавали постійної загрози з боку лангобардів. У 30-40-х роках VIII в. король Ліутпранд намагався підкорити собі Равеннський екзархат та Римську область, але не спромігся цього досягти. Єпископ Римський під загрозою навали єретиків-лангобардів зміцнив свою спілку з франкськими королями. Проти лангобардів виступили в союзі франкський король і папа. У 751р. папа Захарій (741-752) дав згоду на коронацію майордома франків Піпіна Короткого. Піпін Короткий та його сини, захопивши королівську владу, "були помазані святим елеєм як королі з Божого благословення і через святих апостолів Петра і Павла" рукою Захарія. Так остаточно був скріплений союз між папством і Піпінідами та довершений розрив між папством і Східною імперією. Саме тоді з'явився прецедент - коронація європейських правителів папою.

Папа Стефан II (752-757) уперше відправився до Франкського королівства, взявши на себе ініціативу в переговорах неабиякого політичного значення. Йшлося про підтримку папства в боротьбі з лангобардами. За надану підтримку франкський майордом Піпін Короткий і його сини були возведені в сан "римських патрицій" - покровителів Рима і його населення. Піпін здійснив два походи в Італію (у 754 й 756 рр.).

На знак вдячності за здобуття королівської корони Піпін 756 р. передав папі Стефану-нові II і всім його наступникам у вічну власність відвойований у лангобардів екзархат

Равенну, до яких входили на той час Венеція й Істрія, і так званий Пентаполіс - п'ять приморських міст, в числі яких Риміні й Анкона. Крім того, папа одержував Парму, Мантую, Сполето, Беневенто й Корсику. Вважалося, що Рим і область також входять до складу Піпіно-вого дару. У результаті другого походу за папи Стефана II була заснована світська Папська держава, яка включала Рим і навколишню територію-Пентаполіс і Равеннський екзархат.

Таким чином, папи набули значної влади. Вони припинили датувати офіційні документи роками правління візантійських імператорів і стали карбувати власну монету. Римські папи стали думати про відродження на Заході імперії. Це додавало відносинам Рима й Константинополя конфліктного характеру. Концепція християнської імперії, тобто політичного об'єднання християн, головним завданням якої стає захист церкви, набула на Заході значного поширення.

На прохання папи франкський король Карл (майбутній Карл Великий) знову вирушив до Італії, і в 773 р. його війська взяли в облогу Павію, столицю Лангобардського королівства. Сам же він продовжував шлях у Рим, де його урочисто зустрів папа Захарій, якому він передав грамоту Піпіна. Письменники та клерикали у своїх розповідях видавали його королівство за нове втілення Римської імперії, хоча сам Карл і його оточення аж ніяк не нагадували римлян. Відповідно до цієї грамоти, було оформлене дарування папі патримонії св. Петра, тобто підтвержені його права як світського правителя Папської держави. Після здачі Павії франкам у червні 774р. лангобардського короля Дезидерія було узято в полон і скинуто з престолу. Карл став королем лангобардів і "римським патрицієм". Королівство лангобардів припинило своє існування.

Проте папа з тривогою дивився на міцне утвердження франків в Італії, вбачаючи, що на місце лангобардської небезпеки прийшла франкська. Підставою для цього було хоча б те, що Карл дивився на Рим як на одну із сто-

лишь своєї розлогої держави, а в своєму званні патриція вбачав право втручатися у внутрішнє життя Рима. Тим часом саме тоді папство прагнуло утвердити своє світське володарювання. За папи Адріана з'явився документ, відомий під назвою Константинового дару. Згідно з цією грамотою, римський імператор Константин, приймаючи хрещення з рук папи Сильвестра, начебто передав папі імператорську владу над Римом, Італією і всім Заходом, разом із зовнішніми її ознаками - пурпуровою хламидою й золотою короною. На цей документ і посилався Адріан, даючи відсіч претензіям Карла, вказуючи при цьому, що справжній патриціат над Римом належить апостолові Петру.

Каролінги ще ширше, ніж Меровінги, використовували в державному апараті вищий клір і ще послідовніше підтримували ідеологічну діяльність церкви усередині держави і її місіонерські акції серед язичницького населення ще не завойованих країн. Рішенням церковних соборів Каролінги стали надавати силу закону, церква ж зі свого боку підтримувала королівські розпорядження. Переплетення політики церкви і держави досягає апогею за Карла Великого.

Восени 800 р. Карл рушив до Італії. Згідно з дипломатичним протоколом прийняття імператора, у дванадцяти милях від Риму його зустрів сам папа. Церковний собор, урочисто відкритий Карлом в базиліці Св. Петра, ухвалив: оскільки тепер в країні греків відсутній носій імператорського титулу, а імперія захоплена місцевою жінкою (йдеться про візантійську імператрицю Ірину, яку папа звинуватив 797 р. в узурпації влади в Константинополі), то учасники собору вважали, що титул імператора має одержати король франків Карл, який володіє Римом, де завжди звичайно жили цезарі. Ідеєю відродження імперії був захоплений і папа Леон III (795-816). Відродженням імперії мала керувати саме римська церква.

Через два дні, *на Різдво 800 р., Леон III коронував Карла*. Візантійський імператор 812 р. в обмін на відвойовані у нього раніше Венецію й Далмацію, визнав імператорський титул Карла.

Восени 816р. молодший син Карла Людовик одержав у Реймсі корону й благословення від папи Стефана IV, який, незважаючи на похилий вік, терміново здійснив поїздку до Реймса, щоб заручитися підтримкою могутнього монарха. Людовик урочисто зустрів папу в Реймсі й тричі упав перед ним на коліна. Таким чином, 816р. остаточно усталилося, що сходження на імператорський престол має супроводжуватися папським помазанням.

З ослабленням франкських королів римські папи роблять ставку на королів Німеччини. У відповідь на прохання, що надійшло з Ватикану, Отгон з великим військом вступив до Риму і 2 лютого 962 р. був коронований як імператор Август, претендуючи на відродження Римської імперії.

Втручання в італійські справи не дало змоги німецьким правителям піти шляхом централізації, як це надалі відбулося в Англії й Франції. Коли англійці й французи вже утвердили принципи спадкування влади, дипломатія Св. Престолу зробила все можливе для збереження в Німеччині виборності монарха.

Рим і Київська Русь

Піднесення Києворуської держави привернуло увагу до неї з боку римського престолу. Як свідчать послання папи Ніколая I до ромейського імператора Михаїла III, у Римі формувався задум здійснити християнізацію Русі. Наприкінці IX ст. тут вживається літургікон (книги церковної відправи) латинського обряду, записаний глаголицею. Папи Адріан II та Іоан VIII визнають прерогативи відправляти літургію слов'янською мовою.

У "Хроніці" Регінона Прюмського приблизно 959 р. та в "Гільдесгаймській хроніці" засвідчено прибуття до Рима київських послів від княгині Ольги з проханням прислати на Русь єпископа й пресвітерів. 960 р. від німецького імператора Отгона I до Києва було відряджено спеціальну місію під керівництвом монаха Адальберта. Глава цієї місії вважався не лише представником короля, але й папи римського Іоана XII і титулувався "єпископом руським". Це був перший посланець і представник папського престолу в Київській Русі. Ни-

ковський літопис розповідає про перебування на руських землях католицьких послів від папи Бенедикта VII: "Того ж року приходили послы до Ярополка з Рима від папи" (979 р.). Однак Русь, зрештою, прийняла християнство за східним зразком у 988 р.

Прикметне, що в того-таки 988р. під час облоги Володимиром Корсуня до київського князя прибуло посольство від папи Іоана XV, одне з найважливіших посольств з Рима. Посли передали мощі св. Климента папи римського, які знайшли Кирило й Methodій у Херсонесі. З Корсуня князь Володимир привіз мощі до Києва й наказав їх установити в Десятинній церкві. 991 р. до Києва прибуло нове посольство від папи, а під 994 р. літопис відзначає повернення посольства Володимира з Рима. Посольські зв'язки й подарована римською церквою дорогоцінна реліквія - мощі св. Климента підтверджують вплив Рима на процеси утвердження християнства в Русі. Обмін посольствами з Римом відбувався і в наступні роки.

Розрив Західної та Східної церков

В історії християнства особливе значення має епоха Вселенських соборів IV-VIII ст., яка стала часом усталення офіційного церковного вчення, догматики, організаційних засад та церковного обряду. Разом із тим, в цей період закріпилася чільна роль двох провідних церковних центрів — Рима й Константинополя, які стали представляти західну та східну церкви. Ідеологічні, обрядові та організаційні відмінності в церковному житті цих церков з часом нагромаджувалися.

Відносини між західною й східною церквами загострилися в період боротьби у Візантії з іконошануванням. Початкове християнство не знало вшанування ікон. Культ ікон поширився, починаючи з III—IV ст., й до VI ст. досяг значного поширення. Всі ересі IV-VII ст. - несторіанська, монофізитська й монофелітська - рішуче заперечували вшанування ікон.

Разом із тим нагромадження церковних багатств та розкіш столичної церкви з її багато прикрашеними іконами й раками викликала гостру критику. За цією ворожістю до ікон, священних зображень на посуді тощо стояв протест проти розкоші в церкві. До того ж серед населення Малої Азії було багато вихідців із Сирії, де відчувався вплив магометанства, що відкидала поклоніння предметам образотворчого мистецтва.

724 р. ряд малоазійських церковних ієрархів виступив проти іконошанування. Через рік імператор Леон III публічно підтримав малоазійське духівництво. Почався конфлікт між імператором і патріархом Германом, який вважав іконоборство запеклою ерессю. Незважаючи на протести римського папи, Григорія II, імператор продовжив наступ. Патріарха Германа було усунуто й замі-

нено іконоборцем Анастасієм.

Осередком опору іконоборству став Дамаск, де відчувалися політична зацікавленість у підтримці всяких звад в Імперії. Главою іконошанувальників став Іоан Дамаскін-Мансур, один із християнських сановників халіфа, згодом - чернець в сирійському монастирі. Невдоволення охопило також Елладу й острови Егейського моря. Третім осередком боротьби проти іконоборчої реформи стала Італія. Римський папа вступив у полеміку з імператором з приводу іконошанування. В листопаді 731 р. в Римі скликано помісний собор, який засудив іконоборчу політику, хоча й при тому не згадував імені імператора. Іконоборство імператора стало приводом для повстання в Італії. Візантійські війська були розбиті, або перейшли на бік папи, Венеція відпала від імперії.

Як репресивний захід проти папи було видано едикт Леона II про перехід під юрисдикцію константинопольського патріарха Сицилії й Калабрії, а також тих областей Балканського півострова, які до того часу перебували під владою римської курії: Епіру, Іллірії, Македонії, Тессалії й Дакії. Лише страх перед лангобардським нападом втримував Равенну й Рим від повного відпадиння від Константинополя. Але коли в середині VIII ст. сформувався союз папи й франкського короля, розрив із Візантією таки настав. Отже, іконоборча політика прискорила союз папи й франкського короля.

Ікоіюшануваїчія було різко засуджене на соборі 754р., проведеному з волі імператора Константина V. Було прийнято ухвалу, про те, що іконошанування виникло "внаслідок прошуків сатани". Ухвали собору натрапили на різку критику з боку римської церкви. Спроби Константина спертися на підтримку Франкського королівства були невдалими.

Хоча скликаний 843 р. собор урочисто відновив іконошанування, однак іконоборчі суперечки були використані папами для звільнення від опіки Візантії Особливої гостроти римсько-константинопольські суперечності набули в часи папи Ніколая I (858-867). Він вже не вдовольнявся незалежністю від

Візантії, але й намагався втручатися в справи константинопольської патріархії. 858 р. у Візантії відбулося скинення патріарха Ігнатія, на місце якого було поставлено патріархом Фотія. Оскільки скинення патріарха було антиканонічним актом, то візантійський уряд звернувся за санкцією до папи. Папа Ніколай направив до Константинополя посольство, яке виступило арбітром у цій справі. Папські послы були присутні на спеціально скликаному для розгляду цієї справи соборі (861 р.) й виправдали дії Фотія.

Хоча питання було, здавалося б, вичерпаним, але папа не хотів втрачати можливість втручатися в справи візантійської церкви. Разом із вимогами подати нові дані про вину Ігнатія, він наполягав на тому, щоб Іллірик і Сицилію було повернуто під юрисдикцію папи. За таку ціну він хотів дати згоду на церковний переворот у Візантії. Однак візантійський уряд і патріарх на це не пішли. Римський собор 863 р. звинуватив папських послів, що брали участь в Константинопольському соборі 861 р., в тому, що вони своїми діями завдали шкоди справедливості. Патріарха Фотія було оголошено скинутим, а Ігнатія єдиним законним патріархом. Імператор Михаїл III звернувся до папи з листом, в якому не лише вимагав визнання Фотія константинопольським патріархом, але й відкинув претензії Рима на церковну зверхність (супрематію). Фотій висунув звинувачення проти західної церкви у порушенні церковних традицій. Константинопольський собор 867 р. відлучив Ніколая I від церкви.

Однак розрив двох церков виявився тимчасовим. Після палацового перевороту й приходу до влади імператора Василя I, що шукав союзників на заході для боротьби з арабами, патріарха Фотія, який стояв на перешкоді цьому, було скинуто. Примиренню сприяла й смерть папи Ніколая I. Його наступник Адріан II схилився до пом'якшення претензій римського престолу.

Усередині XI ст. церковно-політичне протистояння Візантії й Рима загострилося. Зокрема, папа Леон IX (1049-1054) жадавав від візантійського імператора й патріарха повер-

нуги під владу Рима землі Південної Італії. Для з'ясування причин взаємних звинувачень за дорученням папи до Візантії направився Гумберт де Сильва Кандида для ведення переговорів з патріархом Михаїлом Керуларієм. Однак вони не змогли досягти згоди зі спірних питань. Остаточний розкол між двома церквами був ознаменований демонстративним актом розриву: **16 липня 1054 р. папський легат кардинал Гумберт під час богослужіння в храмі св. Софії поклав на головний вівтар декрет, що містив прокляття патріарху та його ієрархам. Патріарх Михаїл Керуларій скликав собор й оголосив ана-тему папським легатам та заборонив будь-які стосунки з Римом.** Церковно-політичною причиною остаточного розриву було те, що патріарх вважав себе вселенським патріархом й не визнавав верховенства папи над грецькою церквою.

жіння в храмі св. Софії поклав на головний вівтар декрет, що містив прокляття патріарху та його ієрархам. Патріарх Михаїл Керуларій скликав собор й оголосив ана-тему папським легатам та заборонив будь-які стосунки з Римом. Церковно-політичною причиною остаточного розриву було те, що патріарх вважав себе вселенським патріархом й не визнавав верховенства папи над грецькою церквою.

Церковна політика німецьких королів

Наприкінці раннього середньовіччя церква зміцнила своє становище також у Німеччині. У X - на початку XII ст. Німеччиною правили спочатку Саксонська династія (919-1024): Генрих I, Отгон I, Отгон II, Отгон III, Генрих II), потім — Франконська чи Салічна (1024-1125): Конрад II, Генрих III, Генрих IV, Генрих V).

У пошуках соціальної опори королі всіляко зміцнювали й обдаровували новими правами і привілеями численні і багаті ще з каро-лінзьких часів церковні усганови - архієпископства й єпископства, монастирі й абатства, збільшуючи їхні земельні володіння з залежним населенням. Засновуються й нові єпископства і монастирі. Щедро обдаровуючи церкву, королі й імператори сподівалися створити собі опору з церковних володарів. Особливо щедро обдаровував церковних магнатів Отгон I. Його церковна політика була спрямована на включення церкви в державний механізм, перегворення її в імперську церкву.

Часто імператор призначав єпископів своєю владою в обхід канонічних виборів. Кожен новий єпископ чи інший церковний сановник одержував з рук короля *світську інвеституру (введення в сан) передачею йому скіпетра (знак світської влади) та надання земельного володіння - лену.*

Цей володар поширив систему привілеїв, що прив'язували церковні усганови до корони, і на єпископаг (що одержало назву "єпископальної політики"). Завдяки такій церковній політиці королів до XI ст. добра половина зе

мель і багатств і значна частина військової сили Німеччини опинилася в руках німецького вищого духовництва.

У XI ст. у Римі настав так званий період "німецьких пап". Папи вибиралися за вказівкою імператорів, іноді навіть з осіб, що не мали духовного сану, як, наприклад, Леон VIII, який за одну добу перетворився з простого лицаря в главу католицької церкви. За сторіччя з 955 по 1057 р. з 25 пап п'ятьох було скинуто і дванадцять возведено на папський престол шляхом прямого втручання німецьких королів.

Церковні посади стали купуватися й продаватися; єпископами нерідко ставали особи, які не мали духовного звання. Вони вели спосіб життя, звичайний для великих світських феодалів, очолювали військові загони, а цер-

ковні служби відправляли їхні заступники. Під виглядом ченців келії монастирів нерідко заповнювали одружені особи з дітьми, дружинами й родичами. Коли ревнитель церковної реформи Леон IX спробував звільнити кліриків, які купили церковні посади за гроші, то йому заперечили, що в такому разі доведеться закрити всі церкви в Італії, оскільки не залишиться зовсім духовництва. "Псування" церкви, її "обмирщення" заходили усе далі і далі. Але чим багатшою ставала церква, тим силь-

ніше вона прагнула звільнитися від світської влади.

Створена Отгонами в X ст. державно-церковна система діяла безвідмовно. Панування імператора над церквою здавалося як ніколи сильним. Німецькі єпископи, які одержали так багато щедрот від короля, дотримувалися вірності йому більшою мірою, ніж світська знать. В Італії єпископат також служив опорою імператорської влади. Папство ще залежало від імператора.

Клюнійський рух. Зміцнення позицій папства

Вже в X в. у багатих і сильних монастирях Бургундії піднявся голос протесту проти церковного "псування", тобто проти продажу церковних посад, так званої "симонії" а разом із тим проти розгульного життя церковних сановників. Критика спрямовувалася й проти шлюбів кліриків (вимога "целібату"), тому що одружені священники розтягали церковне майно на користь своїх родичів. Центром цього руху за очищення церкви були монастирі Клюні у Східній Бургундії (звідки й походить назва "клюнійський рух") та Горз у Лотарингії. З цих монастирів реформа на початку XI ст. поширилася по областях Рейну, Баварії, Швабії й Гессена.

Але на середину XI ст. ідея церковної реформи завоювала собі чимало прибічників серед духовництва та в колах світської знаті. Прибічником її був також імператор Генрих III (1039-1056), не передбачаючи, що в перспективі ця ідея має в собі неабияку небезпеку для імператорської влади.

Клюнійці не вдовольнялися запровадженням нового чину монастирського життя, а вимагали звільнення монастирів і церкви в цілому від усякого підпорядкування світській владі. Їхньою кінцевою метою було панування церкви над світським життям, встановлення папської теократії. Однак саме духовництво, яке вросло в "гріховний світ" не готове було відмовитися від мирських благ й підпорядкуватися вимогам реформаторів. У багатьох навіть значних монастирях спроби запрова-

дити безшлюбність та інші реформи викликали криваві ексцеси. Для втихомирення бунтівних ченців доводилося іноді навіть посилати королівські війська. Цей опір духовництва не зупинив прибічників церковної реформи.

Найбільшого розмаху церковна реформа набула в часи Генриха III. Її енергійним провідником став папа Леон IX, возведений на престол волею імператора. Першим його заходом на папському престолі було розширення папської курії за рахунок неіталійських прелатів - французів, лотарінгців та інших. Це послаблювало залежність папської курії від впливу італійської знаті й перетворювало на справжній міжнародний церковний центр. Леон IX розгорнув боротьбу проти симонії. Значний успіх мала політика папи на безпосереднє підпорядкування монастирів римській курії. Реформовані абатства, на зразок Клюні, у багатьох випадках ставали в пряму залежність від папи. Це не лише збільшувало міжнародний вплив папської курії, але й істотно збільшувало її фінансові ресурси.

Торжество церковної реформи настало вже після смерті Генриха III й останнього "німецького папи" Віктора II (1056 р.). Римський престол перебував в руках прибічників реформи. Її найвидатнішим діячем був Гільдебранд, згодом папа Григорій VII. Програма церковної реформи мала теоретичне обґрунтування в працях її ідеологів - Петра Даміана, кардинала Гумберта й самого Гільдебранда. Їхні виступи спрямовувалися

насамперед проти симонії, під якою в широкому сенсі розуміли будь-яку залежність церкви й духовництва від світської влади.

У листах і трактатах Григорія VII (Гільдебранда) найповніше сформульовано ідею церковної реформи, спрямовану на утвердження папської теократії. Він обгрунтовує ідею папської зверхності посилаючись на те, що Христос доручив апостолові Петру вищу духовну владу на землі: "... все, що зв'яжеш ти на землі, буде зв'язано й на небі; і все, що розв'яжеш на землі, буде розв'язано на небі". Наголошуючи на тому, що римський церковний престол є апостольським, тобто заснованим апостолом Петром, а отже римські папи є намісниками апостола Петра, Гільдбранд наполягає на зверхності церковної влади над владою світських володарів: "Хіба й королі не належать до тих овець, яких Господь вручив Петрові", - проголошував він. Гільдебранд поставив під сумнів ідею божественного походження монархів. Тим самим у конкретній політичній ситуації він солідаризувався з князівською опозицією в Німеччині. Волею папи цей престол може бути переданий тому, кого він вважатиме гідним.

Найяскравіше ідея папського верховенства висловлена в знаменитому "Диктаті папи". Хоча його авторство точно не встановлено, але багато хто вважає цей документ твором Григорія VII. В ньому обгрунтовується необмежене панування папи над церковною ієрархією, його абсолютної непогрішимості та верховенство папської влади над королівською та імператорською владою: *"Він, папа, один вправі розпоряджатися знаками імператорської гідності. Одному йому князі цілують ноги... Він може скидати імператорів... Підданих він може звільняти від присяги негідним володарям"*.

Слід відзначити, що Гільдебранд був не доктринером, а насамперед енергійним політиком. Для досягнення своїх цілей він умів використовувати різні сили й засоби: політичні й військові союзи, спрямовані проти його ворогів, наймані війська, грошовий підкуп тощо. В боротьбі з непокірним симонійським духовництвом він спирався на опозиційне налаштований люд та на світську знать. У досягненні своєї мети він використовував суперечності в стані своїх супротивників і умів штучно їх викликати.

Боротьба імператорів і пап за інвеституру

Вирішальні кроки в здійсненні церковної реформи були зроблені в період понтифікату Ніколая II (1059-1061). Натхненником її був Гільдебранд. Скликаний в Латерані собор, на якому, щоправда, не були присутніми єпископи з Німеччини, прийняв надзвичайно важливі ухвали у боротьбі з симонією й затвердив декрет про новий порядок виборів пап. Клірикам заборонялося одержувати церковні посади з рук світських осіб та вступати в шлюб. Постанова закликала мирян не коритися одруженим священникам і не слухати їхньої меси.

Найбільше ж значення мав ухвалений собором декрет про новий порядок обрання пап на конклаві (conclave, з ключем, тобто в зачиненому приміщенні) у складі 52-х кардиналів. Декрет допуслав обрання папи й поза стінами Рима в разі, якщо місто захоплене ворожими курії силами. Цей декрет було спрямовано як

проти імператорського засилля, так і проти втручання у вибори римської аристократії.

Проте королівський двір в Німеччині не визнав законності декрету, а скликаний в 1060 р. у Вормсі синод німецького духовництва оголосив папу Ніколая II скинутим. Папа став готуватися до відкритої війни й відновив союз з південноіталійськими норманами, але раптово помер. Довкола обрання нового папи розгорнулася запекла боротьба між римською знаттю, яка не визнала папського декрету й звернулася до німецького двору з проханням визначити нового папу, та партією реформ на чолі з Гільдебрандом. У суперечку втрутився імператорський двір, яким на ту пору в зв'язку з малолітством короля Генриха IV керував архієпископ Кельнський Аннон. За рішенням синоду німецького духовництва до Рима було відправлено посольство, яке мало

на місці розглянути справу й вжити потрібних заходів. Посольство підтримало Александра II, висунутого прибічниками церковної реформи. Прибічники церковної реформи, які згруппувалися довкола папи Александра II, відчували себе впевненіше й діяли рішуче.

У той час як папство крок за кроком зміцнювало свої позиції, імператорська влада перебувала в критичному стані. Шестирічний король Німеччини **Генрих IV(1056-1106)** перебував під опікою своєї матері Агнеси, яка намагалася продовжувати політичний курс Генриха III. Лише після досягнення шістнадцятирічного віку й позбавившись від опіки церковних і світських князів, він почав самостійно керувати державою.

1073 р. Гільдебранда, який і раніше керував політикою папської курії, було обрано новим папою під ім'ям *Григорія VII(1073-1085)*. Новий папа з властивою йому енергією взявся за здійснення розпочатої церковної реформи. Першою його метою було порвати залежність кліру від світської влади, що передбачало насамперед викорінення симонії й строге дотримання celibату. Король, зайнятий придушенням повстання в Саксонії, намагався уникнути конфліктів з папою і якийсь час не втручався в перебіг реформ. Проте після перемоги над саксами його позиція різко змінилася.

На Римському синоді 1075 р. Григорій VII оголосив інвеституру прелатів, одержану з рук світської влади неканонічною, тобто недійсною. Втілення в життя цієї постанови означало втрату королем влади над єпископами. Відкрите зіткнення між папством та імпе

ратором з приводу інвеститури стало неминучим. Григорій VII мав, проте, значно ширші цілі - встановити зверхність римської курії над усім західнохристиянським світом. В своїх листах папа підкреслював, що німецький король має право на управління лише своєю країною. Він відкидав його зазіхання на зверхність над Італією та іншими країнами, що перебували в сфері впливу Німецької імперії. Він ставив німецького короля в ряд з іншими європейськими монархами, в тому числі й тими, над якими німецький імператор намагався доминувати - над королями Чехії, Польщі, Угорщини, Данії. Прагнучи порвати будь-яку залежність центральноєвропейських монархів від Німеччини, папа прагнув підпорядкувати їх безпосередньо римській курії. У відповідь на ці дії Генрих IV скликав у Ворсі церковний синод, на якому оголосив папу Григорія VII скинутим (січень 1076 р.).

Плани Григорія VII поширювалися далеко на схід. Він намагався підпорядкувати своєму церковному й політичному верховенству римської курії православну церкву Руси та Болгарії. В грудні 1074 р. папа планував здійснити хрестовий похід проти турків-сельджуків, щоб здійснити унію зі східною церквою.

Після Вормського синоду до Рима були відправлені повноважні представники, щоб здійснити на місці його постанови, тобто усунути Григорія VII з престолу. При цьому Генрих IV сподівався на підтримку римської знаті. Прибулі до Рима посланці доповіли на скликаному папою синоді про свою місію, але це викликало таку лють учасників папського синоду, що лише заступництво Григорія VII врятувало німецьких посланців від побоїв. У лютому 1076 р. папа оголосив про відлучення Генриха IV від церкви й позбавлення його королівського сану: *"Генриха-короля, сина Генриха імператора, який повстав у нечуваній гордині проти церкви..., позбавляю правління всім королівством тевтонським й Італією та звільняю від присяги всіх християн, якою вони зв'язали й пов'язують себе... й піддаю його анатомі"*.

Папське відлучення подіяло в Німеччині.

Опозиційні настрої знаті готові були прорватися назовні: анатема стала сигналом до непокори. Проте більша частина німецьких прелатів виявила байдужість до папського прокляття й була готова підтримати короля проти папи. Однак ситуація в країні загострювалася. Німецькі князі в жовтні 1076 р. зібралися в Трибурзі (біля Вормса) з твердим наміром усунути Генриха IV від престолу. Його супротивники звернулися до Григорія VII з проханням прибути до Німеччини й на місці вирішити питання про обрання нового короля. У Генриха IV залишався єдиний вихід - якомога швидше вирушити до Італії, щоб домогтися від папи зняття відлучення й не допустити візиту самого папи до Німеччини. Прямий шлях через Альпи був блокований його супротивниками. Довелося кружляти через Бургундію й Савою, де у короля були друзі й родичі. Але за їхню прихильність довелося заплатити значну ціну: за пропуск через Савою теща Генриха IV, герцогиня савойська, зажадала цілої провінції в Бургундії, й Генрих був вимушений задовольнити її апетит. Взимку 1076/77 р. Генрих IV зі своєю родиною й небагатьма близькими та невеликою охороною рушив у важку подорож.

Тим часом папа Григорій VII перебував у Ломбардії по дорозі в Німеччину, куди він прямував на запрошення Трибурзького з'їзду німецьких князів, щоб на місці вирішити справу про німецьку корону. Дізнавшись про появу короля й знаючи про ворожі наміри ломбардської знаті, папа сховався в замку Каносса, який належав дружній до нього тосканській маркграфині Матильді. Генрих IV розпочав переговори з наближеними папи, щоб за їхньою допомогою домогтися примирення з папою. Королівським довіреним особам з великими труднощами вдалося вмовити папу прийняти Генриха як покаянного грішника.

25 січня 1077р. король з невеликою свитою з'явився до воріт замку. Його одного, без свити, пропустили через ворота, і король протягом трьох днів, знявши королівський одяг і постячи, чекав на прийняття папи. Після розкаяння й обіцянки покірності, папа зняв із

Генриха відлучення. Але при цьому заявив, що остаточне вирішення його справи буде здійснене в присутності самих князів. Там король має відповісти на всі висунуті проти нього звинувачення. До цього часу він не повинен носити знаків королівської гідності й користуватися королівськими почестями й доходами. Генрих беззаперечно підкорився папському присуду, обіцяючи, що після укріплення на престолі дотримуватиметься послуху папі й допомагатиме йому викоринити все супротивне римській церкві.

Проте, помирившись з папою, Генрих IV зіпсував відносини з італійськими князями, які докоряли королеві, за те, що він капітулював перед папою-єретиком і "обманув сподівання Італії". Вони вирішили позбавити Генриха престолу, а далі - рушити на Рим й обрати нового папу. Під впливом цих настроїв король був змушений змінити свою позицію й піти на союз з ломбардцями, порвавши відносини з папою. Королівські війська зайняли альпійські проходи, щоб перешкодити папі прибути до Німеччини на збори князів. Однак німецькі князі в присутності двох папських легатів таки усунули Генриха IV й обрали німецьким королем Рудольфа Швабського, одного з лідерів князівської опозиції.

Однак обраний князями Рудольф Швабський не зміг закріпитися на престолі. Його не підтримала навіть більшість знаті, зокрема церковної, міста, середнє та нижче дворянство, які вважали Генриха IV, що домігся зняття церковного відлучення, законним королем. Німецький єпископат, пов'язаний із королівською владою васально-ленними зв'язками, бачив у Генрихові IV захисника проти папи, який звинувачував їх у симонії. Війна проти Рудольфа Швабського йшла зі змінним успіхом і тривала до смерті антикороля (1080 р.).

Маючи підтримку німецького й ломбардського єпископату, Генрих перейшов у наступ. На синодах у Бамбергу й Майнці було ухвалено позбавити Григорія VII папської тіари. Нове папське відлучення створило Генрихові популярність у Північній та Середній Італії. Скориставшись цим, Генрих IV з невеликим військом рушив до Італії, щоб здійсни-

ти ухвалу німецьких та ломбардських єпископів - усунути з престолу Григорія VII. 1083 р. Генрих зайняв Рим і домігся на скликаному синоді скинення Григорія й проголошення папою Климента III. З рук цього папи він і

одержав імператорську корону. Григорій VII не міг залишатися в ворожо налаштованому місті й вирушив з норманами на південь у Салерно. де невдовзі й помер (1085 р.).

Вормський конкордат

Генрихові IV не вдалося закріпити на папському престолі антипапу Климента III. Становище німецького імператора в Італії ускладнилося. Міста Мілан, Кремона, Лоді, П'яченца уклали оборонний і наступальний союз (1093) й узяли під контроль альпійські перевали. Католицькі ієрархи посадили на папський престол *Урбана II (1088-1099)*, який став гідним продовжувачем справи Григорія VII. Він прославився як організатор першого хрестового походу. Дипломатія Урбана II вміло використовувала звяди в імператорській родині. Сина Генриха IV було оголошено папою незалежним від імператора "королем Італії". 1104 р. в ході усобиці, в якій сина Генриха IV підтримували князі, імператор зазнав поразки й потрапив у полон. Його навіть змусили зректися престолу. Але невдовзі він зумів утекти з полону й відновити війну проти князів та антикороля Генриха V.

Після смерті Генриха IV (1106 р.) його син, імператор Генрих V, опинився під контролем князів, які протиставляли його схильному до "самодержавства" батькові. Однак король прагнув звільнитися залежності від князів. Для цього йому треба було зруйнувати єдність князів та папства, яка склалася в ході боротьби за інвеституру, досягти угоди з курією, щоб потім вступити в боротьбу з князями. 1110р. Генрих V з великим військом вирушив до Італії, не зустрічаючи там значного опору. Почалися переговори з папою про коронацію. В ході гострого протистояння папа Пасхалій II та кардинали навіть перебували протягом двох місяців в ув'язненні. Коронація відбулася, але питання про інвеституру залишилося невирішеним.

Окрилений успіхами в Італії, Генрих став проводити незалежнішу політику щодо князів в Німеччині, спираючись на підтримку міст

та міністеріалів, вдаючись до конфіскації володінь та укріплень своїх супротивників. У цій боротьбі він зазнав поразки, чим скористався папа й став погрожувати Генрихові V відлученням. Зрештою, Генрихові довелося піти на примирення з німецькими князями й домовитися з папою на прийнятних умовах.

1122р. у Вормсі було підписано конкордат між імператором Генрихом V та папою Калікстом II. У його основу було покладено принцип, який вже було закладено в аналогічних угодах з англійським та французьким королями, про строге розмежування актів духовної та світської інвеститури. Перша надавалася церковною владою, друга - світською. Імператор відмовлявся від призначення прелатів й погоджувався на вільне канонічне обрання. В Німеччині під час обрання міг бути присутнім сам король чи його довірена особа. Обраний ще до посвячення й введення в сан одержував світську інвеституру - скіпетр й земельне володіння. Після цього він одержував посвячення від папи, або духовну інвеституру, символами якої були обручка й патериця. В Італії й Бургундії світська інвеститура надавалася лише через півроку після обрання й ведення в сан. Це позбавляло імператора можливості чинити вплив під час заміщення церковних посад й фактично звільняло прелатів від імператорської залежності. В Німеччині влада імператора над єпископством зберігалася, хоча він міг надавати лише світську інвеституру. Загалом кажучи, в силу прийнятої угоди папи й імператори розділили свій вплив на єпископат: у Німеччині імператор, хоча й в обмеженому ступені (у його руках залишилася світська інвеститура), зберіг вплив на вибори й утвердження єпископів, в Італії ж і Бургундії його позбавлявся. Однак конкордат значно послаблював залежність духовних

князів від королівської влади. Папа фактично домігся позбавлення влади імператора над італійськими єпископами. Без цього "Священна Римська імперія" перетворювалася на фікцію. Папство вийшло з боротьби зміцнілим. В

хрестових походах, що розпочалися 1096 р., папа виступав у ролі вождя всіх християн у боротьбі з ісламом. Це надавало нового поштовху універсалістським претензіям римської курії.

Боротьба між світськими володарями й папами в XII - XIII ст.

Вормський конкордат знову дав змогу папі вільно розпоряджатися церковними посадами й бенефіціями в Італії, а протягом правління імператорів Лотаря II (1125-1137) та Конрада III (1138-1152) римській курії вдалося також перебрати під свій прямий контроль також і церкву в Імперії. Таким чином, папство не тільки стало найважливішим політичним чинником, але й мало до своїх послуг значні фінансові ресурси, яких не мав жоден інший тодішній правитель.

Видатний представник династії Гогенштауфенів *Фридрих I Барбаросса (1152-1190)* зробив рішучу спробу відновити позиції імператорської влади. За допомогою своїх юристів, очолюваних канцлером Рейнольдом Дасельським, він прагнув відродити започатковані Карлом Великим традиції сильної королівської влади й обстоював божественну природу світської влади та її зверхність стосовно влади церковної. Йому вдалося повернути собі владу над імперською церквою в Імперії й відстояти свої королівські права від німецьких князів.

Однак, його спроби відновлення імператорської влади в Ломбардії були невдалими. Фридрих недооцінив зростання сили ломбардських міст: його намагання змусити ломбардські міста виконувати роль своїх васалів провалилися. Внаслідок цього міста приєдналися до папської партії, а це спричинило тривалу, жорстоку та криваву боротьбу між гібелінами, тобто імперцями (а відтак - супротивниками папства), та антиімперцями - гвельфами (а отже — прибічниками папства).

Коли імператор здобув спочатку перемогу над Міланом, це не зламало прагнення ломбардських міст до свободи й повстання проти імператора виникали один за одним аж до поразки Фридриха від Ломбардської ліги при

Леньяно в 1176 р. і Констанцького миру 1183р. Капітуляція імператора перед папою Александром III (1177 р.) залишила суперечність між світською та духовною владою нерозв'язаною. Папство зберегло свою незалежність, а III Латеранський собор (1179 р.) ще раз засвідчив провідну роль папи на Заході.

Найбільшим дипломатичним успіхом Фридриха I стало влаштування шлюбу свого сина Генриха з Констанцією, донькою Роже-ра II, спадкоємицею Норманського королівства Сицилії. Після утвердження своєї влади в Сицилії Генрих VI зробив спробу зміцнити свої позиції в Німеччині, але зазнав невдачі. За його енергійного керівництва повна перемога світської влади над духовною здавалася неминучою. Не задовольняючись Сицилією, Генрих VI плекав плани відновлення середземноморської імперії Стародавнього Риму, що охоплювала б Сирію, Палестину і навіть Константинополь. Але на перешкоді цим планам стала його раптова смерть (1197 р.).

Тим часом папський престол посів *Іно-*

кентій III (1198-1216). Новий папа, прирджений володар, заперечував королівську теократію і наполягав на принциповому верховенстві духовної влади, називаючи себе намісником Бога чи намісником Христа. Він успішно скористався конфліктом двох претендентів на імператорську корону - Отгона Брауншвейзького з дому Вельфів і Філіппа з роду Гогенштауфенів. Коли Отгон IV пішов шляхом Генриха VI, папа влаштував обрання на імператорський престол сина Генриха, Фридриха II, яким він опікувався за дитячих років останнього. Отгон IV зазнав поразки від французьких військ при Бувіні й на IV Лютеранському соборі (1215р.) було затверджено повалення Отгона IV та обрання Фридриха II. Папа таким чином прагнув розпоряджатися імператорською короною.

Попри свої інтелектуальні якості та великий хист державця, Фридрихові II (1211-1250) не вдалося врятувати Імперію від послаблен

ня. Він був насамперед королем Сицилії й тому йшов на поступки німецьким князям, ослаблюючи тим самим імператорську владу в Німеччині. Його спробі перетворити Італію на основу імперії та встановити там монархічне й абсолютистське правління стало на заваді папство у союзі з гвельфами. Пали продемонстрували силу неодноразовим відлученням Фридриха II та його сина Конрада IV (1250-1254) від церкви. Після припинення династії Шта-уфенів в Імперії настало так зване Велике міжко-ролів'я (1250-1273), що стало символом перемоги церковної влади над світською.

Концепція зверхності папської влади була розгорнута папою Інокентієм IV, який у 1245 р. проголосив, що Христос, істинний цар та істинний священник, дав апостолові Петру та його наступникам два ключі — від духовної та від королівської влади. На цій підставі папство продовжувало плекати претензії на вселенський (універсальний) характер своєї влади.

Початок занепаду папського універсалізму

Зрештою, папське верховенство стало очевидним і в Італії, коли 1266 р. папа Урбан IV запропонував корону Сицилії, яку розглядав як папський лен, Шарлеві Анжуйському, братові французького короля Луї IX. Представники Анжуйського дому невдовзі послали королівські та князівські престоли в Угорщині, Польщі й Італії. Їхній політичний вплив став помітним чинником у міжнародних відносинах в Європі.

Але й розвитку повної папської автократії не судилося відбутися. Головна причина цієї невдачі полягала в зміцненні королівської влади в провідних європейських державах, передовсім тих, що не входили до складу Священної Римської імперії німецької нації, а саме в Англії, Франції, Арагоні, Кастилії та Португалії. З іншого боку, оскільки Римська курія в боротьбі проти Гогенштауфенів потребувала допомоги французьких королів, вона була змушена послабити свої претензії у Франції.

Завдяки зростанню у Франції королівської влади та зміцнення її становища на Заході король *Філіпп IV Гарний* (1285-1314) міг

обкладати духовенство податками, нехтуючи при цьому заборонаю папи Боніфація VIII. У цьому Філіпп мав підтримку громадської думки Франції. У протистоянні папі Філіпп знайшов союзника в особі Едуарда I Англійського, і папа був змушений поступитися. Однак, коли Боніфацій VIII видав свою знамениту буллу "Unam Sanctam" (1302 р.), де він цілком безкомпромісно сформулював свою претензію на верховенство над усіма національними державами та правителями, Філіпп висловив рішучий протест і наказав своєму радникові Ногаре привезти папу до Франції для випробування на Соборі, що його мав скликати король. Смерть урятувала Боніфація від подальших принижень. Але правління Климента V (1305-1314), француза за походженням, започаткувало нову епоху в історії папства, відому як *період Авіньйонського полону пап* (1309—1376). Упродовж цього періоду папи перебували на терені Франції, в Авіньйоні, і зазнавали сильного впливу з боку французьких королів.

Дипломатична служба римської курії

Римська курія впродовж усього середньовіччя, як бачимо, здійснювала широку міжнародну діяльність. Вона забезпечувалася організацією специфічної дипломатичної служби. З одного боку вона слугувала досягненню суто релігійних й церковних цілей: евангелізації, возведенню в сан єпископів, запровадженню церковних реформ, будівництву монастирів і храмів, вирішенню догматичних суперечок. З іншого - її призначення цілком світське: коронація правителів, врегулювання зовнішньополітичних суперечок, збирання коштів, наглядові й судові функції.

З часом склалася розгалужена система папських представників. Папська дипломатія виходила далеко за межі Європи. Місії до татар, персів - засвідчували засяги інтересів папства; поважні папські посольства прибували навіть до далекого Китаю. Однак у центрі уваги папської дипломатії залишалися європейські країни.

Основною дипломатичною зброєю політики папства були легати. Папа як глава вселенської церкви розсилав їх як своїх представників по церковних областях і округах. Архієпископи Реймса, Кентерберрі, Кельна, Зальцбурга, Праги й Толедо були водночас і першими папськими дипломатичними представниками. Вони мали назву *legati nati* (легати, що народилися в даній країні). З часом *legati nati* замінили вже спеціально підготовлені *legati missi* (легати-посланники). Як правило, легати-посланники мали термінове, обмежене в часі доручення, тобто виконували функцію дипломатичного представника, яке в світській дипломатії прийнято іменувати *ad hoc* (для даного випадку, для цієї мети). Вони також займалися розв'язанням юридичних суперечок і політичних конфліктів. Повноваження делегатів були зазначені в *bolla di nomina*, що була рівнозначною вірчій грамоті.

Папські легати відрізнялися від світських дипломатів: окрім виконання спеціальних дипломатичних доручень при дворах різних правителів, вони ще представляли папу при

місцевій церковній владі, чим чинили помітний вплив на церковне життя тієї чи іншої держави. Легати наділялися широкими повноваженнями й мали право втручатися в церковне життя тієї чи іншої церкви. Нерідко це викликало конфлікти між Св. Престолом і місцевими єпископами.

В особливо важливих випадках папа направляв з представницькими функціями так званого легата *a latere* - кардинала римської курії. Такий легат призначався з найближчого оточення папи і мав право на протокольні почесті, що надавалися главі держави. У ватиканській дипломатії існували також кардинал-посланники з особливих доручень, які виконували ті ж функції, що й легат *a latere*, але не входили до складу римської курії.

У середні віки найпоширенішою дипломатичною фігурою стає папський нунцій або оратор. Ці назви йдуть до римської епохи (*nuncius* — глашатай, *orator* — оратор). У дипломатичній практиці Ватикану термін "нунцій" вперше став використовуватися в XI ст. за папи Леона IX (1049-1054) для позначення папського посланника не найвищого рангу. Нунції й оратори виконували ті ж церковні й політичні завдання, що й легати, але вони при цьому не мали значних повноважень.

У папській адміністрації дуже важливою була посада колектора - збирача податків. З'являються й нунції-збирачі податків. Багато із них після закінчення терміну місії переходили до папської адміністрації, найбільш успішних з них висвячували в єпископи. Таким єпископам доручали найвідповідальніші й конфіденційні переговори з боржниками й кредиторами папства.

Першою постійною папською нунціатурою вважається нунціатура, заснована Григорієм IX в Базелі ще 1231 р. Однак лише *наприкінці XV ст. за пап Павла II, Сикста IV й Александра VI постійні дипломатичні місії стали основним інститутом міжнародної діяльності Ватикану. Історичні джерела дають підставу стверджувати, що в другій*

половині XVст. відбувалося становлення постійної дипломатичної служби понтифіка.

Прикметно, що в добу Відродження були випадки, коли представниками Курії посилали не священнослужителів, а світських осіб. Так, 1347 р. італійський поет Франческо Петрарка виконував функції представника папи Климента VI при дворі італійського князівства Верони. Успіхи на дипломатичній ниві дозволили Петрарці обійняти посаду апостолично-

го секретаря. Гуманіст Джованні Ручеллаї 1520 р. був представником папи Леона X (1513-1521) при французькому королі. Прозаїк, драматург і поет Бальдасар Кастильйоне перебував як папський нунцій при Карлі V з 1524 по 1529 р. Знаменитий Джуліо Мазарині, син сицилійського аристократа й наступник кардинала Ришельє на посту першого міністра Франції, починав свою блискучу кар'єру на дипломатичній службі в курії.

Хрестові походи в міжнародних відносинах XI-XIII ст.

Підсиливши свої позиції наприкінці XI ст., католицька церква організувала й надихала такі значні міжнародні акції, як хрестові походи на Близький Схід і всередині Європи. Найбільш масового характеру набули хрестові походи на Близький Схід проти "невірних"— мусульман. Вони тривали з 1096 по 1291 р., тобто майже 200 років. У більшо-сти цих походів провідну роль відіграли країни західноєвропейського регіону (Фландрія, Північна Франція, Німеччина, Англія, Італія, Південна Франція).

Офіційною метою походів на Схід було звільнення з-під влади мусульман - турків-сельджуків "гробу господнього", що знахо-

дився в Ієрусалимському храмі. Організовуючи походи на Схід, католицька церква посилювала свій політичний вплив у роздробленій Західній Європі, а також розширювала вплив католицизму на Візантію й мусульманський Близький Схід.

Заклик до першого походу пролунав на церковному соборі в Клермоні (Південна Франція) у 1095р. Звернення папи Урбана II знайшло відгук у всіх верствах населення. І простий народ, і феодали були охоплені релігійним екстазом. Лицарі бачили в хрестовому поході можливість здійснення своєї суспільної функції воїнів божих, а водночас -можливість позбутися боргів і придбати зем-

лю, якої багато хто з них не мав на батьківщині. Значні сеньйори, приймаючи хрест, розраховували придбати на нових місцях самостійні держави. Участь у хрестових походах на Схід взяли й північноіталійські міста - Венеція, Генуя, Піза, що почасти фінансували ці підприємства, розраховуючи на встановлення прямих торгових контактів із країнами Близького Сходу та здобуття торгових привілеїв у державах хрестоносців.

Перший хрестовий похід розпочався навесні 1096р. походом бідноти Північної Франції та Німеччини на чолі з проповідником Петром Пустельником. Лицарське ополчення виступило в похід улітку 1096 р. під проводом декількох значних сеньйорів — герцога Лотарингії Готфрида Бульонського, герцога Роберта Нормандського, графа Етьєна Блуа, графа Роберта II Фландрського, графа Раймунда Тулузького, нормандського князя Південної Італії та Сицилії Боемунда Тарентського.

Після важких переходів і жорстоких боїв з турками-сельджуками та єгипетськими мамелюками **лицарі-хрестоносці в 1099 р. оволоділи Єрусалимом** і піддали його нечуваному розгарбуванню. Під верховенством великих сеньйорів - вождів походу було створено кілька держав хрестоносців. Головним сюзереном номінальне вважався Єрусалимський король. Його васальними державами були графства Едеське та Триполі, князівство Анті-охійське.

Щоб усталити становище нових держав, на Близькому Схід були створені військово-чернечі, інакше духовно-лицарські, ордени-тамплієрів (храмівників), госпітальєрів (йонанітів), а наприкінці XII в. - Тевтонський, тобто німецький, орден. Члени цих орденів приймали чернечу обітницю, але залишалися воїнами-лицарями. Ці лицарські ордени були сильною опорою папства спочатку на Близькому Сході, а потім і в Західній Європі, де вони

мали у своєму розпорядженні великі землі.

Однак сил орденів було недостатньо для захисту новостворених держав без допомоги з Європи. Наступні два хрестових походи були невдалі, хоча на чолі їх стояло декілька коронованих осіб: у другому - французький король Луї VII і німецький імператор Конрад III, у третьому - Філіпп II Август, Фридрих Барбаросса й англійський король Ричард I Левине серце. Четвертий хрестовий похід (1202-1204 рр.) завершився завоюванням християнського Константинополя, утворенням на теренах розгромленої Візантійської імперії Латинської імперії та інших держав хрестоносців. Важливі привілеї в державах хрестоносців здобула Венеція. Наступні чотири хрестових походи виродилися в невеликі військові експедиції, що рідко увінчувалися навіть незначними успіхами. 1291 р. впала Акра - остання твердиня хрестоносців на Близькому Схід. Збереглася лише держава хрестоносців на Кіпрі.

У XII-XIII ст. папство намаглося використовувати хрестоносний рух і всередині Європи, спрямовуючи походи не лише проти мусульман, але й проти язичників і навіть християн-єретиків та країн східноправославного віровизнання. Під гаслами хрестових походів німецькі рицарі здійснювали наступ на Схід, у тому числі в польські та руські землі. Відомими битвами, що спинили цей наступ, були **битва при Дорогичині 1238 р., в якій перемогу над німецьким рицарством здобув галицько-волинський князь Данило Галицький** та Льодове побоїще 1242 р., переможцем з якого вийшов новгородський князь Александр Невський. Під гаслом хрестового походу проти єретиків-альбігойців північнофранцузькі лицарі на початку XIII ст. спустошили і віддали під владу французької корони Південну Францію. При цьому церква здобувала свою частку рухомого майна й землі в різних областях Європи й всюди посилювала свій вплив.

Політичний вплив римської курії в XIII-XIV ст.

Зміцнення позицій папства в XII - на початку XIII ст. виявлялося і в прагненні розширити сфери впливу римської курії. Так, до

князя Романа Мстиславовича Галицького, який був сильним володарем на Сході Європи, папа Інокентій III прислав послів з пропо-

зицією прийняти латинський обряд. У разі згоди папа обіцяв затвердити за князем титул короля й "віддати під його владу всю Русь". Літопис подає звертання Інокентія III до Романа:

"...почувши, як Роман переміг угорців і поляків і підкорив собі всю Русь, послав до нього своїх послів, пропонуючи йому прийняти латинську віру, обіцяючи йому міста й королівський титул на Русі. Роман відхилив послання, але вони наполягали перед ним, не соромлячись ласкавих слів".

Тісні контакти римської курії з Руссю були налагоджені за князювання Данила Галицького. На Ліонському соборі 1245 р. обговорювалося питання визволення Європи від татарської загрози. Там виступив руський єпископ Петро, який повідомив про вороже військо, тактику, чисельність загонів і навіть плани татар. Папські послани проводили переговори в Орді. Разом із тим католицька церква неодноразово закликала до участі в хрестових походах проти татар.

Бажаючи, насамперед, приєднати православному церкву в Галицько-волинській Русі, папа відрядив до Данила домініканських монахів "для порад щодо віри" й постійного перебування при князеві. У своїх буллах папа називав Данила королем, дозволяючи русинам "зберігати всі обряди грецької віри". 1253 р. князь Данило прийняв королівський титул і корону від римського папи. Однак відчутної допомоги у боротьбі з татарами від країн Заходу Русь так і не одержала.

На противагу до Сходу, який дуже потерпав від татарських наїздів у XIII - XIV ст., на Заході в цей час відбувається процес посилення королівської влади та триває процес державної централізації. У Франції на початку XIV ст. за правління Філіппа IV Гарного (1285-1314) були закладені основи регулярного державного оподаткування й найманої армії. Він прагнув до послаблення магнатів, а разом із тим - до послаблення залежності французької церкви від Рима. Разом з тим саме цей "самодержець" за власним починанням уперше зібрав у 1302 р. загальнофранцузькі Генеральні штати, шукаючи в них підтримки в боротьбі з папством. Філіпп IV виявився настільки силь

ним, що вступив у 1296 р. у гострий конфлікт із папою Боніфацієм VIII, коли обклав державними податками французьке духовництво.

У цьому конфлікті французьке духовенство стало на бік короля. У полеміці з королем папські ідеологи спиралися на вплив папи Інокентія III й теорію папської влади, сформульовану Інокентієм IV та іншими знавцями церковного права. Сам Боніфацій постулював папську позицію в буллі *Unat sanctum 1302p.*, якою проголошувалося, що, по-перше, папа - є главою церкви й послух йому є необхідною умовою спасіння, й, по-друге, обидва мечі належать церкві, хоча світський меч мають застосовувати не представники духовенства, а королі "за наказом і з дозволу священників". У ній наголошувалося, що духовна влада є вищою, а тому нижче має коритися вищому. Отож світську владу встановлює й судить влада духовна, тим часом як духовну владу судить лише Бог. Влада церкви кориниться в тому факті, що папа є наступником Петра й вікарієм Христа. Булла становила собою лише узагальнення позиції, яку обстоював Інокентій IV.

Але в цьому протистоянні з Боніфацієм французький король узяв гору. Всупереч волі папи, Філіпп IV самовільно розпустив найбагатший духовно-лицарський орден тамплієрів, засудив його керівників як єретиків, пов'язаних із нечистою силою, і привласнив собі багатства ордену. За цим пішов організований Філіппом, усупереч волі папи, судовий процес над орденем тамплієрів.

Від жорстокого удару, що завдало престижу папи різке зіткнення з французьким королем Філіппом IV Гарним папство так і не змогло оправитися. Незабаром через нестабільність політичної обстановки в самому Римі папи перенесли свою столицю до південнофранцузького міста Авіньйона. Почався так званий "авіньйонський полон" пап (1309-1378), коли глава католицької церкви фактично був підлеглий французькій політиці.

Після повернення папської курії до Рима у 1378 р. почався "великий розкол" ("велика схизма"), який тривав сорок років, коли за папський престол вели боротьбу то два, а то й

три претенденти. Авторитет папства як фактора міжнародної політики став помітно падати. Ці зміни в політичному становищі папства були наслідком передовсім процесу державної централізації в найзначніших країнах Західноєвропейського регіону.

У цих обставинах в усіх країнах регіону підсилюються тенденції до обмеження церковної юрисдикції, втручання папства в справи окремих країн. Світські володарі стали домогатися офіційної автономії церкви в своїх володіннях. Так, у *"Буржеській прагматичній*

санкції" 1438р. французький король установив автономію французької (галлікансь-кої) церкви від Рима. Він оголосив, що папські постанови повинні затверджуватися церковними соборами, й проголосив право французького короля впливати на призначення єпископів у країні, затвердив підсудність духовництва світському суду, парламенту. Однак у роздробленій Німеччині, що розривалася князівськими звадами, вплив папства та католицької церкви зберігався до початку Реформації, що розгорнулася на початку XVI ст.

Церковні собори XIII-XV ст.

З IX ст., коли між східною та західною церквами виник спір, що призвів до їхнього розділення (1054 р.), вселенські собори перестали скликатися. На Сході вони більше й не скликалися, а перший відновлений вселенський собор західної церкви скликано 1123 р. Католицька церква визнає його 9-м Вселенським собором.

На соборах XII ст. брали участь, швидше всього, лише прелати, на соборах XIII ст. були присутні й світські володарі та їхні послі. Собори XII-XIV ст. були слухняними знаряддями папи: вони схвалювали рішення, заздалегідь ним прийняті. Собори скликалися для того, щоб надати своїм постановам більшої уро-чистости у найважливіших випадках.

У період з XII по XV ст. папи й вселенські собори були своєрідного роду органами міжнародного законодавства: вони створювали норми, обов'язкові для всіх володарів західнохристиянського світу. Особливе значення у тогочасних міжнародних відносинах мали ухвали про Боже перемир'я й Божий мир, про надання пільг хрестоносцям та їхнім сім'ям, про обмеження прав євреїв та сарацинів, про заборону використання на війні з християнськими народами металевих снарядів, про боротьбу з піратством, про охорону майна осіб, що зазнали корабельної аварії, про заборону постачання ворогам християнства ("невірним") військової контрабанди й надання їм будь-якої допомоги у веденні війни тощо.

З політичних питань на соборах обговорювалися, зокрема, такі: про кандидатури на імператорський престол (собори 1215 і 1274); про скинення з імператорського престолу Фридриха II (собор 1245 р.); про розорення Польщі Литвою (собор 1274 р.); про ворожнечу німецьких князів між собою; про татарську загрозу тощо.

У XV ст. вселенські собори вступають у нову фазу свого розвитку. Вони перестають бути простими знаряддями в руках папи й стають незалежними зборами, які претендують на вищий авторитет в церкві, з правом контролю й суду над папами. Світська влада також починає відігравати важливу роль в діяльності соборів: з простих спостерігачів володарі та їхні послі перетворюються значною мірою на вершителей соборних справ. Характерною відмінністю соборів XV століття стало те, що вони перетворилися з зібрань індивідуальних у національному відношенні на представництво національних церков та інших загальнонаціональних інтересів окремих держав.

Пізанський собор 1409 р. скликано для залагодження церковного розколу. Ініціаторами скликання стали богослови паризького університету Сорбонни.

На засіданнях Собору послі володарів були розміщені за рангами своїх довірників. При цьому не обійшлося без суперечок про ранги. Така суперечка виникла між послами

Англії й Франції, які претендували на перше місце після послів імператора. Претензії свої вони обґрунтовували порівняною давністю прийняття їхніми народами християнства.

Засідання собору тривало три місяці. На засіданні 5 червня відбулося скинення обох пап-суперників. Новообраний собором папа Александр V невдовзі вмер, а його місце посів Іоан XXIII, який був однією з найбільш одіозних осіб на папському престолі, зокрема його звинувачували й в отруєнні свого попередника.

Пізанському собору проте не вдалося відновити єдності церкви: замість двох пап їх виявилось аж троє, бо скинуті папи - римський Григорій XII та авіньйонський Бенедикт XIII не відмовилися від престолу. Більшість вірних ішла за Іоаном XXIII. Настійною стала необхідність у новому соборі.

Констанцький собор 1414—1418 рр. На соборі були представлені майже всі держави, за винятком тих, що залишилися вірними папі Бенедиктові XIII. Без їхньої участі відновлення церковної єдності було неможливим. Щоб спонукати королів Кастилії, Арагону й Наварри відмовитися від визнання Бенедикта й приєднатися до собору, до них для переговорів було відряжено спеціальне посольство, з яким виїхав і сам імператор Сигізмунд.

У Нарбонні все ж таки відбулася угода про відмову згаданих володарів від підкорення Бенедиктові, й посолі від цих країн також прибули на собор.

Папа Іоан XXIII, бачачи, що йому не вдається схилити членів собору на свій бік, таємно втік з Констанци. Над ним відбувся суд, за яким його було скинуто й обрано нового папу, що прийняв ім'я Мартіна V. Папа Григорій XII, за наполяганням собору, сам зрікся престолу,

Зі справ церковних, що обговорювалися на Констанцькому соборі, слід відзначити справи про ересь Віклефа, Яна Гуса та Ієроніма Празького та низку справ, що стосувалися реформи церкви. Як відомо, за присудом цього собору обох чеських патріотів та церковних реформаторів було спалено на вогнищі.

Собор засудив трактати, що вихваляли й виправдовували політичні вбивства. Так, було

осуджено трактат Жана Петі, який вихваляв і виправдовував убивство брата французького короля Карла VI, герцога Орлеанського, вчинене в 1407 р. за намовою герцога Бургундського. Аналогічною була справа ченця Фалькенберга, який закликав до вбивства польського короля Владислава Ягайлла й до винищення поляків з лиця землі. Собор визнав трактат Фалькенберга брехливим й присудив його автора як еретика до довічного ув'язнення.

Собор вживав заходів для примирення між собою Англії й Франції. В листі до французького короля Карла VII собор звертався до нього з проханням піти назустріч старанням Сигізмунда, якого називав "ангелом миру". Сигізмунд в цей час вів переговори в Кале і в Булоні, але марно.

Найважливішою з політичних справ, що обговорювалися на Констанцькому соборі, був спір між Польсько-литовською державою та Тевтонським орденом. Але собор так і не прийняв жодної постанови. Відомо, що Сигізмундові вдалося переконати Владислава згодитися на продовження перемир'я, яке закінчувалося в 1416 р., і собор послав послів до обох сторін з проханням не порушувати перемир'я.

Єдиним, хоча й дуже важливим досягненням цього собору було відновлення єдності церкви на чолі з новообраним папою Мартином V. Але реформи церкви здійснено не було.

Собор у Базелі 1431—1437 рр. Урочисте засідання відкриття собору відбулося 14 грудня 1431 р. в Базелі. Однак новий папа Євгеній IV бажав розпуску Собору і, не знаючи про початок його засідань, видав буллу про розпуск Собору від 18 грудня.

Відтоді починається відкрита боротьба Собору з папою. Собор видав низку декретів, погрожуючи папі позбавленням сану в разі його неявки на собор. На соборі розглядалися й питання, присвячені церковним реформам. Декрети Базельського собору про реформу церкви були відправлені до Франції, де з незначними змінами були прийняті на соборі в Бурже (травень-червень 1438 р.) і вилилися у відому "Прагматичну санкцію",

основу незалежної галліканської церкви.

Реформи, запропоновані собором, спричинили нове загострення відносин з папою. Наприкінці липня 1437 р. собор зажадав папу до свого суду. У відповідь папа видав буллу про перенесення собору до Феррари, зважаючи на безплідність Базельського собору.

Однак Базельський собор продовжував засідання. Він піддав папу Євгенія IV суду й оголосив про його скинення (червень 1439 р.). Собор обрав нового папу - Фелікса V. Однак після скинення папи Базельський собор залишили представники Шотландії, Кастилії, Мілану й Арагону, а продовжували підтримувати Франція й Німеччини. Таким чином, у західній церкві знову з'явилися водночас два папи. Світські володарі сприяли організації переговорів між представниками церковних партій, які тривали до 1447 р.

Того-таки року Євгенія IV змінив на папському престолі папа Ніколай V. Французький король Шарль VII узявся бути посередником між новим папою й базельцями. Після тривалих переговорів сторони згодилися на компроміс. Базельський собор був вимушений перебратися до Лозанни. Ніколай V й Фелікс IV зняли взаємні звинувачення. Собор закрився.

Успіх соборів чималою мірою залежав від світських володарів. Але з іншого боку, кругом, де сходилися послы володарів неминуче виникали суперечки про ранги й титули. Перше зіткнення такого роду виникло між послами німецьких курфюрстів та герцога Бургундського (1432-1435). Обидві сторони домагалися сидіти відразу ж після послів королів. Суперечці не міг дати ради й імператор Сигізмунд, присутній на соборі. Зрештою було ухвалено, що курфюрети та їхні послы займають місця поряд з імператором, а послы Бургундії безпосередньо за послами королів. Але це викликало протест послів королів, які заявили, що місця безпосередньо за королями належать їхнім синам та послам королів. Лише в липні 1435 р. цю суперечку вдалося як-так залагодити. Посольство Арагону, яке поставило умовою своєї участі в соборі визнання за ним рівності з послами Англії. Англіїці опиралися. Португалія побачила в наданні

Арагону з боку собору деяких привілеїв порушення права й честі португальської корони й королівства. Аналогічний протест заявили й послы Кастилії.

На урочистому прийомі англійського посольства в серпні 1434 р. глава посольства у своїй промові назвав короля Генрі V англійського королем Англії та Франції, яким він і був на підставі договору, укладеного з Шарлем VI в Труа в 1420 р. Послы Франції заявили протест з цього приводу. Протест цей викликав контрпротест з англійського боку, причому не лише з приводу титулу, але й "з приводу місця сидіння, яке займають французькі послы і які за правом належать їхньому володареві як королеві Франції". На це французькі послы заявили, що це місце належить батькові короля, безсумнівного короля Франції, і тому воно за правом належить його синові. Суперечки сторін точилися ще тривалий час. У наступні засідання депутацій і всього собору ці сцени неодноразово повторювалися.

Вищого свого напруження місницькі порахунки досягають у відносинах між Англією й Кастилією. Англо-кастильська суперечка тривала майже три роки (1434—1436 рр.).

Після тривалих дебатів собор виніс мудру постанову, за якою іспанському посольству відводилося місце на правому боці, слідом за послами Франції, як вони того вимагали. Англійському ж посольству було надано місце з лівого боку, але безпосередньо за кардиналами й патріархами. Невдоволені таким розміщенням іспанські послы заявили писемний протест, вимагаючи визнання за ними першості. Після прочитання протесту двоє єпископів з іспанського посольства піднялися зі своїх місць, підійшли до того місця, де сидів англійський посол у єпископському сані й зажадали, щоб він поступився їм місцем. Одержавши відмову, вони зіштовхнули його з місця. Це стало сигналом, за яким у зібрання вбігли служителі іспанського посольства, що сховалися в церкві. Один із них розмахував мечем над головою англійського посла, а на місце, з якого того було скинуто, всівся один із іспанських єпископів. До цього місця кинувся інший член англійського посольства,

професор Оксфордського університету, але зайняти його не встиг, бо був скинутий донизу служителем іспанського посольства. Нещасного професора били й топтали ногами.

Іспанці були заарештовані, собор відлучив їх від церкви, але згодом після тривалих перипетій, відлучення було з них зняте. Мало того, собор задовольнив їхню вимогу, визнавши за ними першість, нехтуючи протестами англійських послів.

Незважаючи на всі ці місницькі суперечки між послами володарів, вони все ж відчували свій органічний зв'язок, утворюючи на

соборі свого роду дипломатичний корпус.

Базельський собор, який засідав 18 років не дав жодних вагомих результатів. Це сильно підірвало ідею соборного руху, тим більше, що паралельно з ним засідав ще й Феррарсь-ко-Флорентійський собор. До того ж на Базельському соборі виразно стали лунати вимоги реформування церкви та демократичні тенденції, що насторожувало папу й світських володарів. Після закриття Базельського собору вселенські собори не скликалися цілих півстоліття.

Пошуки шляхів до церковної єдності

Питання відновлення церковної єдності виникало, з одного боку, як складова універсалістських планів римської курії, а з іншого боку, актуалізувалося в умовах татарської, а згодом - турецької загрози, яка нависала передовсім над Візантією.

Ще в листопаді 1122р. папа Пасхалій II відправив до візантійського імператора Алексія I Комніна легатів на чолі з єпископом Мавром. У посланні він пропонував об'єднати церкви на умові визнання вищости Апостольського престолу та підпорядкування Константинопольського патріарха римському папі. Однак Пасхалій не зумів знайти відповідних аргументів, щоб схилити до цього патріарха.

Початок Собору в Феррарі був невдалим. Невдовзі папа Євгеній IV зрозумів, що не розраховував своїх фінансових можливостей і не може гідно утримувати учасників собору. До того ж у Феррарі почалася чергова епідемія чуми. Собор опинився під загрозою зриву. Флорентійський правитель Козимо Медичі, який оцінив високу престижність цього заходу, та пов'язані з ним політичні й культурні набутки, запросив наприкінці 1438 р. весь собор до Флоренції. За поступливість папі було запропоновано щедрі грошові допомоги -1500 флоринів на місяць.

Прибуття учасників собору перетворилося в грандіозну, небачену за своїм розмахом і пишнотою урочистість. Церковні й світські представники різних країн їхали в багатих

строгах, жодна деталь яких, а також протокольні церемоніальні заходи не оминала уваги флорентійців та гостей. У соборі взяла участь численна делегація східної (православної) церкви - візантійський імператор Іоан VIII Палеолог, константинопольський патріарх Іосиф II та інші представники вищого православного духовництва. Сильне враження справив на глядачів візантійський імператор. "На візантійському імператорі був білий одяг, а на ньому мантия з червоного сукна й біла гостроверха шапочка, на якій був великий рубін, більший за добре голубине яйце та багато інших каменів", - писав один із спостерігачів.

Гості прибували в супроводі численної свити, а також слуг і рабів з найрізноманітніших народностей, включаючи представників країн Сходу. Засідання Собору тривали до початку липня. Учасникам собору були показані театралізовані вистави на сюжети "Благовіщення" й "Вознесіння Христа". Гостям показували й значноти міста. Все це справляло на гостей сильне враження.

Найважливішим завданням *Флорентійського собору (1438—1445)* було подолання головних догматичних розбіжностей й роз'єднаності церков. Євгеній IV розраховував за допомогою унії розширити вплив католицької церкви в Східній Європі і, зокрема, в Русі і тим самим піднести престиж папства. Візантія шукала зближення з католицькою

церквою в надії на допомогу західноєвропейських держав проти турецького натиску. На соборі розгорілися догматичні суперечки про філіюкве, про таїнство причастя, про чистилище, про верховну владу папи. Посилення турецької небезпеки й тиск з боку римського папи, а разом з тим багатьох членів візантійської делегації, в тому числі київського митрополита Ісидора, схильного до компромісу в царині догматики заради порятунку Візантійської імперії, спонукали візантійців до укладення **Флорентійської унії** на умовах визнання верховенства папи, прийняття норм католицького віровчення з дотриманням при цьому обрядів східної церкви. З візантійського боку унії не підписав єпископ Ефеський Марк. Уклавши унію, візантійська делегація покинула собор.

Церковний собор 1439 р. ставив за мету об'єднання церков-католицької й православної. Не менш важливим завданням, яке висували перед собором його організатори було - об'єднання християнських держав Європи для врятування Візантії від турецького завоювання.

5 липня 1439р. після тривалих дебатів у Флоренції було підписано підсумковий екуменічний акт. Наступного дня його було урочисто зачитано під час пишної церемонії, яка відбувалася у Флорентійському соборі Санта Марія дель Фйоре. Представники католицького й православного духовництва публічно обнімалися й цілувалися. "Хай возрадуються небеса і хай зрадіє земля тим, що стіна, що розділяла західну й східну церкви впала. Мир і згоду відновлено", - писав сучасник.

Текст соборної угоди було записано на одному з стовпів флорентійського собору. Але як і багато подібних документів, ця угода так і залишилася угодою якщо не на папері, то на камені. Реального об'єднання церков не відбулося; хрестовий похід папі Євгенію IV організувати не вдалося. Але розрахунок Козимо Медичі справдився. Флоренція на цілих шість місяців стала центром міжнародного життя, його події сприяли зав'язуванню політичних, економічних та культурних зв'язків.

Однак запровадження унії виявилася важкою справою. Митрополитові Київському і всієї Руси Ісидору чинили опір місцеві православні владики, священники й миряни. Так, у Львові, коли він спробував відправити в православному храмі службу Божу за латинським обрядом, це викликало обурення населення й він був змушений покинути місто. Не знайшов він спільної мови й з киянами. Митрополит Ісидор прибув до Москви з наміром проголосити унію, представляючись як "легат Апостольського престолу". Під час літургії в Успенському соборі замість Вселенського патріарха він згадав ім'я папи Євгенія IV, а після служби оголосив послання папи римського про унію та угоду, ухвалену в Флоренції. Московський князь Василій обурився з приводу цього й звелів ув'язнити митрополита, Ісидору вдалося втекти з в'язниці, й дістатися до Риму.

На основі ухвал про Флорентійську унію вже в 50-х роках XV ст. римська курія робила спроби призначити київськими митрополитами прибічників унії.

Поширившись на території Римської імперії, християнська церква увібрала в себе певні риси імперського універсуму, в тому числі й прагнення розглядати себе як вселенську (католицьку, кафеолічну) церкву. У західному християнстві ця наступність виявилася в успадкуванні церковної столиці, латинській мові богослужіння, назві адміністративних одиниць (діоцези) та церковних посланників (легати) тощо. В період становлення церковного вчення та організаційних форм гострі суперечки між церковними громадами розв'язувалися через діалог між делегаціями на церковних з'їздах (соборах) та вирадження церковних посольств.

Церковній організації доводилося вирішувати також і проблеми відносин зі

світською владою. В часи, коли церква переживала становлення, чи за умов могутності світської влади церковні ідеологи не ставили питання першості церковної влади перед світською. Але сам характер церковного вчення про вічний небесний універсум (Царство Боже, Град Божий) висував питання про першість "меча духовного" перед "мечем світським". В умовах підпорядкованості церковної організації владі василевса, як це було в Східній Римській імперії, таке питання не виникало. Але на Заході після розпаду Римської імперії, а згодом - імперії Карла Великого воно стало одним із першорядних у політичному житті Західної Європи.

Над утвердженням постулату про першість церковної влади над світською зосередилася дипломатія римської курії протягом XI-XIII ст. Домінування папського престолу було можливим, поки в Західній Європі тривала доба феодальної роздробленості. Зміцнення королівської влади в провідних європейських країнах завдало удару універсалістським претензіям пап. У боротьбі за вплив церква розвинула специфічні форми власної дипломатії та висунула яскраві постаті церковних політиків та дипломатів. Протягом тривалого часу римська курія виконувала роль третейського судді в багатьох міждержавних конфліктах.

Характерним явищем міжнародного життя XI—XV стали церковні собори, на яких розглядалися як питання власне церковного життя, так і проблеми міждержавних відносин, а також ті, що стосувалися організації й норм дипломатичних стосунків.

Література

- *Гергей Е. История папства. - М.: Республика, 1996. - 463 с.
- * Гершензон- Чегодаева Н.М. Нидерландский портрет XV века. Его истоки и судьбы - М.: Искусство, 1972. -197 с., ил.
- * Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій.- К. :Либідь, 1990.-352 с.
- * Грабарь В.Э. Вселенские соборы Западно-христианской церкви и светские конгрессы XV века // Средние века. Сборник. - Вып. II. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946. - С. 252 - 277.
- * Данилова И. Е. "Цветок Тосканы, зеркало Италии". Флоренция XV века: голоса современников / Российский государственный гуманитарный университет. - М., 1994. - 32 с.
- *Задворный В.Л. История римских пап: В 2 т.-М., 1995; 1997.
- * Зонова Т.В. Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы. - М.: РОССПЭН, 2000. - 200 с.
- * История Европы. Т. 2. Средневековая Европа. - М.: Наука, 1992. - 808 с.
- * Історія релігії в Україні: Навч. посібник / за ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. - К.: Знання, 1999.
- * Колесницкий Н. Ф. "Священная Римская империя": притязания и действительность. -М.: Наука, 1977.-200 с.
- * СебайнДж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. - К.: Основи, 1997. -838с.

Дипломатія арабо-мусульманських країн

- Арабські племена в обставинах візантійсько-іранського протистояння в VI ст.
- Дипломатія Мухаммеда.
- Дипломатія арабів під час військового натиску на Сасанідів.
- Договори з підкореним населенням ("мирне" завоювання).
- Прийняття посла при дворі халіфа в X-XI ст.
- Організація посольської справи.
- Військово-політичний союз Єгипту й Золотої Орди.
- Обмін посольствами.
- Дипломатичні відносини між Єгиптом та Арагоном наприкінці ХІІ — в першій чверті ХІV ст.
- Характерні риси дипломатичного листування.

Арабські племена в обставинах візантійсько-іранського протистояння в VI ст.

Араби були неспокійними сусідами Візантії й сасанідського Ірану. З іншого боку, і Візантія й Іран прагнули поширити свій вплив на арабські племена. Іран мав опорою на Аравійському півострові прилегле до Месопотамії царство Лахмідів, Візантія - царство Гасанідів, розташоване на півночі півострова, в сусідстві з Палестиною. Арабське питання було важливим предметом договорів між ромейськими та сасанідськими посольствами.

Наскільки істотне значення мало у зносинах між двома державами питання про арабів, свідчить те, що зазвичай саме скаргами на них починалися переговори між Візантією та Іраном. Арабське питання розглядалося під час переговорів як одне з найважливіших у відносинах між двома державами. Залагоджувати справи арабів можна було лише ненадовго й то суто умовно: вони чинили на власний розсуд й порушували угоди без якихось попе-

На д заголовком' цитадель у Халебі. Вхідні бапти та міст. Кінець ХІІ—початок ХІІІ ст. Праворуч: Кемаледдин Бехзад. Будівництво мечеті. Мініатюра до рукопису Йезді "Зафар-наме". (Бл. 1494 р.)

реджень. Ворожнеча між гасанідами й лахмідами не лише не стихала, але й ставала все все запеклішою.

Так, у мирному договорі 562 р. між Візантією й Іраном містилися статті, що мали безпосереднє відношення до арабів обох держав. У третій статті договору зазначалося, що "...араби, союзники обох держав, повинні залишатися відданими й не виступати: ні перські [араби] проти ромеїв, ні ромейські [араби] проти персів". Статті договору забороняли арабським торговцями провозити товари, минаючи митниці. Ці статті засвідчували участь арабів у транзитній торгівлі які постійно користувалися шляхами, що оминали митні пункти. Вони везли шовк та шовкові вироби. Договір забороняв арабським племенам нападати на території іншої держави та одним на одних, оскільки це підривало мир між державами.

Джерела зберегли численні свідчення про походи лахмідських володарів проти Візантії. Візантія була вимушена надсилати Лахмідам подарунки. Вони мали на меті запобігти нападам арабів, відкупитися від них. При підписанні договору з Візантією перські дипломати намагалися зафіксувати в його тексті як зобов'язання ромеїв давати такі дари лахмідським арабам. Але візантійці вважали, що загальне врегулювання відносин з Іраном передбачало й врегулювання відносин з його підданими. Перський цар Хосров знайшов за можливе залишити це питання в попередньому стані: Лахміди могли обмінюватися посольствами з Константинополем, одержувати й посилати подарунки, які засвідчували "доброзичливі" почуття обох сторін.

Джерела повідомляють про прибуття таких арабських посольств до Константинополя. Юстин, наступник василевса Юстиніана, не мав наміру платити перським арабам. Тим часом, арабські вожді, що втратили важливе джерело надходжень наполягали перед Хос-ровом, щоб він втрутився й забезпечив одер

жання арабами попередніх виплат. Вони вказували на те, що одержували гроші за збереження миру й не нападали на кордони Візантії. Під час переговорів 567 р. перського посольства водночас до Константинополя прибули й представники Лахмідів у кількості 40 осіб. Імператор Юстин визнав за можливе прийняти лише одного представника арабського посольства. Проте представник арабів вважав за потрібне зберегти прийнятий за Юстиніана звичай, за яким імператору представлялися всі особи, що супроводжували послану особу. Арабський посол вважав "за непристойне постати перед імператором одному" й відмовився бути прийнятим. Імовірно за все, цей звичай був пов'язаний із демократичним ладом арабських племен, кожне з яких було представлено племінною аристократією або племінними вождями. Імператор ромеїв заявив перському послові Мебоду, який марно наполягав на прийомі арабського посольства, що "було б смішно, якби арабським племенам, цим кочовикам, ми, ромеї, встановили платити податок".

Причина наполегливості перського посла перед ромейським василевсом у забезпеченні претензій арабів полягала в певній залежності Ірану від військової сили арабів. Араби не вибачили Візантії провалу їхнього посольства і вчинили черговий набіг на візантійські землі.

Арабські набіги на візантійські землі спонукали візантійських володарів до пошуку як військових, так і дипломатичних шляхів забезпечення стабільності на південно-східному кордоні імперії. Найжвавішими дипломатичні контакти були з Гассанідським царством, але вони поширювалися й на племена, що мешкали в глибині Аравійського півострова. Посольства арабських плесен неодноразово прибували до столиці ромеїв, шукаючи політичної підтримки у боротьбі за владу та в протистоянні зі своїми сусідами.

Дипломатія Мухаммеда

Процес згуртування арабів під знаменами вчення Мухаммеда зайняв кілька десяти

тиріч на початку VII ст. Він відбувався в складному протиборстві інтересів племен та їхніх

лідерів, у воєнних сутичках, а разом з тим і в досягненні компромісних позицій. На перших порах перебування в Медині, Мухаммед не мав особливих успіхів у пропаганді ісламу. Але, разом із тим, тут його вчення утвердилося найперше й було сприйнято ідею про його особливу місію. На початку березня 628 р. він вирішив здійснити паломництво до Мекки. Однак мекканці не мали наміру впускати його до міста. Це сповнило Мухаммеда рішучістю повести свій загін з мединців і бедуїнів проти мекканських загонів.

Імовірно, між Мухаммедом і мекканською громадою відбулися попередні дипломатичні переговори, мешканці врешті згодилися визнати Мухаммеда рівною стороною й укласти з ним договір. Підписання договору було доручено главі роду амір Сухайлу бен Амру. Хоча мешканці Мекки відмовилися титулувати Мухаммеда "посланником Аллаха", тим не менше, він згодився підписати договір. Вони домовилися припинити війну на десять років. В умови договору Мухаммеда з громадою було включено також умови видачі втікачів. У тексті зазначалося, що "між ними припиняється ворожнеча, й не буде ні пограбувань, ні підступів, якщо хто захоче вступити в союз з Мухаммедом й [укласти з ними] договір - вступить у нього, а хто хоче укласти в союз з курейшитами й [укласти з ними договір] - вступить у нього".

Визнання Мухаммеда рівноправною стороною переговорів стало для нього кроком до успіху. Ще більше значення мала згода мекканців-курейшитів на те, щоб їхні союзники можуть приєднуватися до будь-якої зі сторін. Це відкривало можливість розпаду договірної системи з довколишнім племенами, на якій трималося домінування Мекки.

Мухаммед здійснив кілька походів, наслідком яких став вихід мусульманської громади з меж однієї оази й початок перетворення її в організовану соціальну структуру, яка з часом набирала рис держави. Тепер зовнішні контакти неминуче мали набувати політично-го характеру. Природним виглядало, що Мухаммед мав заявити про себе правителям сусідніх держав. Мухаммед відправив листи із

закликом прийняти іслам візантійському імператору Іраклієві, сасанідському шаху Хосрову II, аксумському негусові, гассанідсько-му еміру, намісникові Єгипту ал-Мукаукасу, "цареві Оману", "цареві" Ємену, правителям Бахреїну та Йамами. Першим результатом цих зовнішніх контактів стало те, що 628 р. намісник Єгипту прислав Мухаммеду подарунки: двох сестер-невільниць з євнухом, мула й одяг з коптських тканин. Одну з невольниць, Марію, Мухаммед узяв собі в наложниці.

Поширюючи свій вплив на північ і схід Аравійського півострова, Мухаммед неминуче мав зіткнутися з необхідністю встановлення дипломатичних відносин з Гассанідами й безпосередньо з Візантією та Іраном.

Перші спроби контакту з Сирією історики відносять ще до 627 р. В усякому разі, участь сподвижників Мухаммеда в торгівлі з Сирією вимагала встановлення якихось офіційних контактів з місцевими властями.

Влітку 629 р. візантійський імператор Іраклій прибув до Сирії для того, щоб навести в ній лад після перської окупації. Звістки про ці події доходили до Медини й Мухаммед цікавився ними. Відомо, що він відправив посла до візантійського володаря, але дорогою його було вбито місцевим гассанідським правителем. Дізнавшись про це, Мухаммед зібрав військо з 3 тис. чол. і рушив проти Гассанідів, але війська мусульман зазнали поразки.

Зазнавши невдачі в цьому напрямку, Мухаммед розпочав у глибокій таємниці підготовку походу проти Мекки. Гінці Мухаммеда зібрали до Медини всі союзні племена. Військо з кількох тисяч чоловік вирушило на початку січня 630 р. Похід мусульман викликав занепокоєння серед вождів курейшитів. Результати переговори були для мекканців невдалими, принаймні дехто з послів згодився прийняти іслам. Мухаммед провів біля послів усе своє військо й вони повернулися до Мекки пригніченими. Коли Мухаммед підтягнув своє військо до міста, воно вже було порожнім і в січні 630 р. війська Мухаммеда безперешкодно увійшли до Мекки.

Підкорення Мекки давало змогу викоринити язичництво в її околиці утверджувати іслам. Безкарне знищення святилищ вшановуваних язичницьких божеств, остаточно довело перевагу ісламу й могутність Мухаммеда. При цьому в багатьох ситуаціях знатні мекканці, які остерігалися помсти Мухаммеда за свою колишню ворожість, зіткнулися з великодушністю Мухаммеда та його здатністю пробачати. Тоді ж виявилася й характерною риса Мухаммеда як політика: він надавав можливість бути жорстоким своїм підлеглим, залишаючи за собою право милувати й обдаровувати щедротами своїх ворогів, якщо їх не вдавалося знищити чужими руками.

Під час походу на північ восени 630 р. було підкорено декілька оазисів. В одному з них

(Ель-Джауф) правив християнин Укайдир. Захоплений зненацька, він був вимушений дати значну данину худобою, рабами й зброєю. Самого Укайдир було доправлено до Мухаммеда й з ним було укладено договір, за яким Укайдир та його піддані приймали іслам, поступалися Мухаммеду у вигляді здобичі однією п'ятою земель, зобов'язувалися сплачувати десятю частину врожаю фініків й зі стад. Навзамін вони одержували гарантію недоторканності земель і стад, що залишилися в їхній власності.

Потім до Тобука, в якому стояв табором Мухаммед, прибули представники й від інших міст, і серед них єпископ Айли (Ейлата) Йоан. Вони також уклали мирні договори. За умовами договорів вони обкладалися податками, одержуючи навзаєм покровительство (зимма) Аллаха та його посланника, повну гарантію безпеки й свободу відправлення культу. Це перший достовірний випадок договору з іновірцями, який залишав за ними свободу віровизнання за умови сплати подушного податку.

Загалом, слід віддати належне політичному й дипломатичному такту Мухаммеда. Рішуче виступивши проти язичників, він не розпочав негайного їх винищення в зоні досяжності, а надавав їм тривалу відстрочку для роздумів, можливість для племінної аристократії прийняти іслам й визнати владу пророка за самостійним рішенням, а не силою зброї. Наступним кроком в обособленні ісламу як цілком самостійної релігії стало розмежування з "людьми Писання", іудеями й християнами, релігій, які мали повагу у Мухаммеда. Рішуче оголошення війни усім іновірцям не супроводжувалося, однак, такими ж рішучими діями: Мухаммед віддавав перевагу вичікувальній тактиці, послідовно вербуючи прихильників у всіх кутках Аравії. До Медини увесь час прибували посланці різних племен і груп, виявляючи покірність і приймаючи нову віру.

Дипломатія арабів під час військового натиску на Сасанідів

Наступ арабів вимагав від іранської адміністрації вжиття швидких і рішучих військових заходів у поєднанні з умілою дипломатією.

Молодий шахиншах Сздігерд та його найбільше оточення, прагнучи реваншу за перші поразки й територіяльні втрати наполягали на

генеральній битві, в якій мали брати участь всі військові сили держави. Проте полководець Рустам, який краще, ніж інші уявляв реальну небезпеку, радив дати декілька послідовних битв, щоб тим самим виснажити супротивника й відвести загрозу від столиці. Але, підкоряючись наказу, він став стягувати війська на південний захід від Ктесифона, щоб звідти виступити в напрямку Кадисії, назустріч арабському воєначальнику Сааду.

Тим часом арабська верхівка вирішила розвідати настрої в керівництві та командуванні Сасанідської держави. До Ктесифона було направлено посольство з чотирнадцятьма соратниками полководця Омара Саада. Арабський історик IX-X ст. Табарі, автор "Історії посланників і царів" подає чимало деталей про ці переговори, які дають уявлення про красномовність і дотепність арабів і необачність шахіншахата його радників. Магометанські історики пояснюють конфлікт відмовою іранської сторони прийняти іслам. Чітке уявлення про позицію арабів на переговорах дає "Шах-наме" Фірдоусі. З листа полководця Рустама до брата дізнаємося, що під час переговорів араби наполягали на поділі з шахіншахом земель від Кадисії до Євфрату. Крім того вони вимагали надати їм "коридор" до одного з торгових центрів у Межиріччі для торгівлі. Вони претендували також на збирання мит і данини. Це означало серйозне порушення прерогатив Сасанідської держави й фактичне визнання за арабами відібраних у Ірану територій. Однак, як завважував Рус-там, все це були лише слова, і за ними настануть безперервні війни. Іранська сторона на ці умови своєї згоди не дала. Переговори не привели до компромісного миру, Єздигерд вважав за краще битву.

Полководець Рустам повів війська на південь. Неподалік від Кадисії стояло арабське військо. Невизначеність обстановки змусила полководця шукати перемир'я, якщо не для того, щоб дійти мирної угоди, то для того, щоб виграти час і краще розташувати сили. Переговори з послами Саада, за різними авторами, тривали від кількох днів до місяця. Протягом цих безперспективних переговорів

Рустам зустрівся із Зухрою, командувачем передових частин арабського війська.

Ці переговори були безперспективними й з психологічного погляду. Іранська знать категорично відкинула прийняття ісламу. Вона не могла уявити себе на становищі данників напівзлidenних арабів. З іншого боку, бедуїни, за плечима яких було стільки виграних битв, не згоджувалися більше йти на поступки сасанідській монархії, оскільки їхня відмова від політики завоювань повертала їх до колишньої залежності від шахіншаха й візантійського імператора. Таким чином, з точки зору стратегії боротьби військове зіткнення було неминучим: воно мало вирішити дальшу долю обох сторін. Але в тактичному плані іранська сторона зазнала значної психологічної поразки. Замість того, щоб після очевидного зриву переговорів рушити на ворога, який захопив іранські володіння, іранська сторона втяглася в обговорення питання, кому слід переходити протоку Атік, яка впадала в давнє русло Євфрату, щоб почати битву. Мусульманські ініціативи наполягали на тому, щоб цей крок зробили перси й Рустам погодився. Протягом ночі перси побудували греблю через Атик, використавши землю, очерет і сідла. Вони зайняли західний берег протоки й розгорнули бойові порядки.

Битва під Кадисією (кінець вересня 636р.) тривала три дні і йшла із змінним успіхом. На четвертий день в лице персам подув сильний західний вітер, який кинув на них хмари чорного пилу. В бою було вбито Рустама, що деморалізувало військо. Перси зазнали поразки. До рук мусульман потрапило державне знамено Ірану, багато оздоблене камінням. Джерела оцінюють його в 1 млн. 200 тис. драхм.

У березні 637р. араби переправилися через Тигр і майже без зусиль зайняли столицю держави Ктесифон. Шахиншах Єздигерд III покинув столицю. В сасанідській столиці магометанам дісталася величезна здобич.

До кінця 637 р. арабами було завойовано всю Вавилонію. З падінням Хузистану іранські війська зосередилися в Нехавенді в центрі Мідії. По суті, це було не стільки регулярне

військо, скільки ополчення, зібране Єздигердом III з провінцій, що не зазнали нашествия арабів. *Поразка персів під Нехавендом* 642 р. мала серйозні наслідки: значну битву було

програно не десь на околиці держави, а в глибині іранської території, що завдавало важкої моральної травми самосвідомості персів.

Договори з підкореним населенням ("мирне" завоювання)

Для арабів договір був добре відомим документом, за допомогою якого вони вже задовго до Мухаммеда регулювали свої відносини з правителями сусідніх держав, залагоджували міжплемінні й релігійні чвари. В магометанській літературі з арабських завоювань термін "договір" вживається в значенні договору магометан із язичниками. Під час стихійного вторгнення арабських загонів до Вавилонії іранцям та їхнім підданам пропонувався одне з трьох: або прийняти іслам, або платити джизью, або виходити на бій. В разі готовності населення вирішити конфлікт мирним шляхом воно (або його частина) переходило в іслам або, частіше, укладало з мусульманами мирний договір, що зобов'язував іновірців платити данину.

Більша частина території сасанідського Ірану була завойована "мирним" шляхом, на основі договорів, які уклалися після успішних наступальних операцій арабів на сусідні землі. Характер завоювання визначав подальші взаємовідносини мусульман із місцевим населенням.

Райони, покинуті населенням, вважалися підкореними силою зброї. До "силою" підкорених належали райони, що не мали договору із завойовниками: або населення відмовилося від умов мусульман, або не встигло укласти договору, або покинуло свої землі й

пішло вглиб країни, не очікуючи вирішення своєї долі.

На території сасанідського Ірану в роки арабських завоювань договори уклалися між мусульманами (в особі арабського воєначальника) та місцевим населенням (в особі фактичного правителя округу, провінції, населеного пункту). В районах з християнським населенням в такій ролі міг виступати єпископ або старійшина міста. Договір як документ, що регулював відносини між переможцями й переможеними, володарем і васалом, був відомий і персам, й арабам задовго до вторгнення магометан до Іраку.

Доцільність укладення договорів з місцевим населенням (сирійців, іранців, вірмен) для мусульман та їхніх союзників впливала з переважаючої чисельної переваги іновірців над арабським військом. Для немусульман договір був можливістю мирного розв'язання збройного конфлікту, коли інші, почесніші засоби відстояти свободу й право на існування були вичерпані.

У перші роки воєнної експансії ісламу договори були, мабуть, єдиним офіційним документом, що регламентував відносини завойовників із підкореним населенням. Договір періоду арабських завоювань фіксував визнання факту політичного підпорядкування іновірців магометанській адміністрації, визначав взаємні зобов'язання переможців і переможених, встановлював між ними мирні відносини. На практиці термін дії визначався тим проміжком часу, після якого одна зі сторін порушувала договір і він втрачав свою законну силу, анулювався. Для магометан дотримання договору з іновірцями було обов'язковим до того часу, доки "язичники" не порушували його першими.

Перелік провінцій, округів, населених пунктів різного статусу, що мали договори з

арабами, містить не менше п'ятдесяти назв. Серед них Хіра та низка околиць Вавилонії (Саваду), частина округів Хузистану й Парсу, провінції й адміністративні центри провінцій і околиць:

Хамадан, Спахан (Ісфахан), Рей, Казвін та ін.

Найчастіше укладенню договору передували стихійні набіги чи організовані військові дії, облога фортець, спустошення сільськогосподарських околиць. Ініціатива укладення договору виходила або від арабського воєначальника, або від іранської військової чи цивільної посадової особи, коли остання усвідомлювала марноту подальшого опору. В такому разі до табору супротивника направляли представника для ведення переговорів про мир на тих чи інших умовах. Коли пропозиція про мир приймалася, вона оформлялася договором, який фіксував конкретні умови збереження мирних відносин і взаємні зобов'язання сторін.

Договір складався у формі послання арабського воєначальника главі місцевої адміністрації. Після вступної частини йшов основний текст документа, в якому місцевому населенню пропонувалося одне з двох: або прийняття ісламу, або тільки політичне підпорядкування, не обумовлене ісламізацією, але яке включало зобов'язання сплати данини чи подушного податку. Відмова від виконання вимог означала небажання іншої сторони вирішити конфлікт мирним шляхом. Таким чином, подібні документи назвати договором можна умовно, оскільки його умови наперед визначалися завойовниками.

У більшості випадків мало місце лише політичне підпорядкування, підкорене населення зберігало релігію й звичаї своїх предків. Активна ісламізація іранського населення відбувалася значно пізніше. Як зороастрійцям, так і християнам, що уклали договір, магометани гарантували особисту недоторканність, недоторканність житла й майна, невтручання у внутрішні справи й справи віри, захист від нападів сусідів. Один примірник договору зберігався у арабів, інший—у місцевого правителя.

Зміст договору міг змінюватися під впливом місцевих обставин. Уторгшись у межі

Нижнього Межиріччя, араби вступили на малознайому територію й дуже потребували допомоги місцевого осілого населення. Тому не випадково в договорах, укладених з округами Вавилонії, обумовлюється необхідність активної співпраці населення з мусульманами. Так, у договорі Халіфа з населенням Ол-лейса обумовлюється обов'язок жителів бути в ролі вивідувачів й помічників мусульман у їхній війні проти сасанідських загонів.

Наявність договору з мусульманами давала підкореному населенню статус *зимліїв*, іновірців, на яких поширювалося покровительство магометанської громади. Стати зиміями означало зберегти особисту свободу, уникнути долі іновірців, підпорядкованих "силою зброї", частина яких знищувалася під час за-х'оплення території, а решта виводилася в полон й оберталася на рабів. У разі повстання тієї чи іншої провінції, коли населення виганяло арабського намісника чи спеціального уповноваженого з податків, тобто діяло врозріз з умовами договору, відбувалося повторне завоювання. В такому разі магометанська влада висувала нові умови, які передбачали збільшення суми оподаткування.

В організації опору проти мусульманської адміністрації як в роки завоювань, так і після, істотну роль відігравала дрібна й середня іранська знать. Під її керівництвом вибухали повстання в центрі й на сході країни. Повстання жорстоко придушувалися. Джерела називають від сорока до ста тисяч убитих лише в Стахрі, серед них значне число "вільних" і "вершників". Придушення чергового вогни-

ща повстання давало мусульманам право оголосити бунтівне місто (округ) територією, завойованою силою зброї, хоча б населення і мало раніше договір з мусульманами. "Насильницьке" підкорення не сковувало нову

адміністрацію умовами договору й давало можливість вчиняти з населенням на власний розсуд. Практика масового обернення населення в рабство існувала не лише на початку, але й на заключному етапі завоювань.

Прийняття посла при дворі халіфа в X-XI ст.

Праця Хілала ас-Сабі, відомого історика XI ст., є єдиним твором, присвяченим церемоніалу двору аббасидських халіфів, який дійшов до нас. У передмові Хілал ас-Сабі висловлював жаль, що велич Аббасидської династії відійшла в минуле, а пам'ять про неї втрачається. Він вважав своїм обов'язком зафіксувати на папері все, що стосується церемоніалу й придворного побуту, що існували при дворі Аббасидів.

Церемоніал і етикет досягли свого розквіту в епоху Аббасидського халіфату. Вони слугували засобом возвеличення халіфа в очах сусідніх володарів та підданих. З середини IX ст. могутність Аббасидів стала занепадати й халіфат розпався на низку незалежних держав. Але що більше падала реальна влада халіфів, то сильніше вони прагнули піднести себе перед мусульманським світом за допомогою вишуканого церемоніалу, покликаного підкреслити його зверхність над своїми, часом могутнішими васалами.

У X ст. придворний церемоніал перетворився на особливу науку, контроль за його дотриманням був покладений на численний штат придворних. Аббасидський церемоніал відображався в значній середньовічній літературі арабською мовою. До таких творів належить і праця Хілала ас-Сабі. З роду ас-Сабі вийшло багато вчених, державних і політичних діячів епохи Аббасидів. Члени цієї високоосвіченої родини були залучені на державну службу, до урядових диванів і часто опинялися в центрі подій, що відбувалися в халіфаті. На очах діда Хілала ас-Сабі, Абу Ісхака Ібрахіма ібн Хілала відбулося вторгнення до Багдада Буїдів 945 р. і невдовзі після цього халіфа з династії Аббасидів було позбавлено політичної та державної влади. За ним збе

реглася лише духовна влада.

З канцелярії халіфа сім'я ас-Сабі перейшла до канцелярії Буїдів і довго служила їм, посідаючи різні посади в халіфаті. Так, Абу Ісхак Ібрахім був всебічно освіченою людиною, займався медициною, астрономією, математикою, але прославився передовсім як неперевершений майстер стилістики, що, зрештою, й привело його до канцелярії буїдських султанів. Він здобув славу майстра в епістолярному мистецтві. Відомий його збірник офіційних листів, які він складав від імені правителів.

Праця Хілала ас-Сабі є твором багатоплановим. Це з одного боку, мемуари досвідченого придворного, з другого - повчальний збірник з описом різноманітних ситуацій при дворі халіфа, а з третього - керівництво для секретарів.

У першому розділі подається опис прийому халіфом ал-Муктадиром візантійського посла в 917 р. та церемонія прийняття на честь візантійського вельможі Варди Скліра в 986 р., влаштована буїдським володарем Самсам ад-Даулою. Цю церемонію автор спостерігав сам.

Для ромейських послів, що прибули до Багдада в правління халіфа ал-Муктадира було відведено окремий палац з обстановкою, що відповідала їх становищу, слугами й тим, "що було потрібно для душі й тіла". Але на прохання про прийняття у халіфа вони одержали відповідь, що це стане можливим лише після того, як вони звернуться до візира, щоб той попросив згоди халіфа. Посли прибули на прийом до візира, йдучи повз численну урочисто одягнену варту залами й коридорами, прикрашеними килимами й тканинами. Вони виклали мету свого приїзду, яка була вже давно відома, й повернулися до резиденції. Лише

через три тижні після прибуття до Багдада вони сподобилися авдієнцію халіфа. В приймальній залі на значній відстані від халіфа поставили перекладача, який супроводжував послів ще від кордону. Він переклав їхню промову візирів, а візир передав промову халіфові. Ранг послів був визначений тим, що вони були зобов'язані цілувати землю, від чого були звільнені вищі придворні чини й високі духовні достойники. Після прийняття послів одержали почесний одяг й по 20 тис. дирхемів. Халіфських послів, за всієї різниці придворних традицій, приймали в Константинополі приблизно так само - імператор не удостоював їх особистого звернення.

Другий розділ праці Хілала ас-Сабі присвячений придворному етикету. Він посідає в книзі центральне місце і є найбільшим за обсягом. Він написаний як зібрання настанов придворному, де подаються численні прикла

ди з історії, географії, красного письменства й поезії. Опис правил пристойности, службового церемоніялу автор ілюструє прикладами з життя халіфів, візирів, придворної знаті, історичними анекдотами й притчами, віршами й висловлюваннями з Корану.

У третьому розділі оповідається про інститут хаджибів (церемоніймейстерів), роль яких як центральних фігур у житті й побуті двору значно зросла з середини X ст. Там подано настанови й закони служби хаджибів та опис прийому, влаштовуваного халіфом, і функцій хаджибів у цій церемонії.

Ціла низка розділів є керівництвом у веденні офіційного листування. Докладно викладаються правила, складання послань від імені халіфа й листів, адресованих йому, подається структура листа: його початок, кінцівка, звернення до адресата формули доброзичливості.

Організація посольської служби

Починаючи з 30-х років VII ст. формується величезна держава арабів. Вона переважала за розмірами Римську імперію часів її розквіту. Дипломатичні зв'язки Арабського халіфату простягалися від Китаю до крайнього Заходу. Дамаск, блискуча резиденція Омеядів, був однією з найбільших столиць світу.

Культура, методи правління та прийоми зовнішніх зносин держави Омеядів формувалися під сильним впливом традицій Візантії й частково сасанідської Персії.

Серед галузей правління халіфату, або "диванів", що були у віданні великого візира, щонайважливішу роль відігравав *диван ар-раса'іль* - міністерство державної кореспонденції. Його головною функцією були зовнішні зносини. В ньому виробилися певні форми діловодства й

церемоніялу.

Величезний халіфат Омеядів, починаючи з середини VIII ст., почав розпадатися. Перше місце серед арабських держав посів Багдадський халіфат Аббасидів. При дворі Аббасидів

переважали іранські традиції. Для них була властивою особлива урочистість в прийнятті послів. Цим засвідчувалася повага до рівного за рангом володаря, хоча кожна сторона під час прийняття посольства намагалася пишнотою прийому підкреслити свою перевагу.

Для характеристики прийомів арабської дипломатії можуть бути використані трактати й мемуари XI ст. Особливо цікаві відомості мають мемуари *Абу-л-Фазла Бейхакі (995—1086)*, який протягом 19 років служив у диван ар-расаїль у султанів Газневідів. Газневі-ди були султанами сильної мусульманської держави, що утворилася в X ст. на території нинішнього Афганістану й Північно-Західної Індії.

У мемуарах Абу-л-Фазла Бейхакі є опис посольства. В ролі послів відправлялися дві особи: одна з них належала до числа придворної знаті, інша обиралася зі вчених мулл. Їм звичайно давалися чотири грамоти.

Одна з них адресувалася володареві, до якого відправлялося посольство. Грамота рекомендувала послів, визначала на межі їхніх повноважень. Наприкінці містилося прохання не затримувати послів й чимшвидше відправити їх назад.

Друга грамота містила інструкції послові.

Третій документ також містив виклад справи, задля якої направлялося посольство, але він призначався для передачі адресату під час переговорів.

Останнім із документів був список подарунків і вказівка, кому які подарунки треба вручити.

Посол повинен був передати привітання й подарунки та вести ділові переговори. Якщо йшлося про укладення договорів, то посол, імовірно, мав уже готовий текст цього документа, в якому нічого не можна було змінити. У разі незгоди іноземного володаря підписати документ, посол був уповноважений вести подальші переговори. Він був зобов'язаний інформувати свого володаря про їхній перебіг і в разі потреби просити нових інструкцій. Якщо договір буде укладено, посол повинен був домагатися його клятвеного

скріплення іноземним володарем, його синами й наближеними особами.

Іншим джерелом для вивчення дипломатичної справи в XI ст. є *трактат Нізам ал-Мулька "Сіасет-наме"*, знаменитого візира при султані Сельджуцької держави Меліс-шаху (1072-1092). У ньому є розділи, спеціально присвячені посольській справі. Автор дає докладні інструкції взаєминам із послами.

Трактат вимагає, щоб після прибуття чужоземних послів на кордон негайно відправлялися гінці з повідомленням, скільки їх і скільки з ними людей, їх належало зустріти й супроводжувати, держава надавала їм помешкання й продовольство. Підкреслюючи недоторканність особи й важливість обов'язків послів, Нізам ал-Мульк посилається на пророчення корану: "На посланнику - лише ясна передача".

Послами, звичайно, відправлялися двоє: особа з придворної знаті й особа духовного звання. Їм вручався лист до володаря, до якого їх виряджено, та вірча грамота на ім'я першого міністра.

"Сіасет-наме" звертає особливу увагу на вибір посла:

"Треба, щоб він був сміливим у бесіді, але небагатослівний, здійснив би багато подорожей, дещо знав у кожній науці, мав добру па-м'ять, був завбачливим, статечним, гарним зовні. Якщо до того ж чим він поважніший і вченіший-тим краще".

Послів приймали строго за рангами, тобто в залежності від могутності того володаря, який їх виряджав. Послам рекомендувалося не нав'язувати силою нічого такого, чого можна було домогтися дипломатичним мистецтвом. Вихваляючи чужі порядки, не слід цього робити на шкоду гідності власної країни. Не слід і втручатися в справи чужої держави. Однак, хоча й не рекомендувалося явне втручання послів у справи тих країн, куди їх направляли, але все-таки при вирядженні посольств, за словами Нізам ал-Мулька, володарі мали на меті "не лише явні, але й таємні цілі":

"Вони хочуть знати, яке розташування доріг, проходів, річок, ровів, питних вод, чи може пройти військо, чи ні, де брати фураж,

де його немає, хто з чинів на тому чи іншому місці, яке військо того царя і яке його спорядження й чисельність, які його (царя) частування й зібрання, які розпорядки чину, сидіння і вставання, ігри м'ячем, полювання, яким є звичай і життя його, благодійність, око й вухо, звичка й вчинок, пожалування, неправосуддя й правосуддя. Старий він чи молодий, вчений чи неук? Руйнуються чи квітнуть його володіння? Його військо задоволене чи ні? Народ його багатий чи бідний? Чи пильний він у справах, чи безпечний? Візир його гідний чи ні, чи релігійний, чи добродесного життя? Чи є його головнокомандувачі людьми досвідченими й вправними, чи ні? Його наближені вчені обдаровані чи ні? Що вони ненавидять і що люблять? Під час пиття вина цар приязний, веселий чи ні? Співчутливий він чи неспівчутливий? Схиляється від до серйозного чи веселішого? Віддає перевагу перебувати серед воїнів чи серед жінок?"

Військово-політичний союз Єгипту й Золотої Орди

Дипломатичні відносини між золотоординськими ханами й султанами мамлюцько-го Єгипту почалися ще в період оформлення Золотої Орди як окремої держави. Після обрання Хубілая на престол Великого хана (1260 р.) золотоординський володар Берке припинив карбувати монету з ім'ям Великого хана, замінивши його ім'ям останнього аббасидь-кого халіфа. Однією з основних причин, що стимулювали ці відносини була неприязнь до спільного ворога - держави Хулагуїдів, яка охоплювала Іран, Ірак, більшу частину сучасної території Закавказзя, Туркменистану, Афганістану й існувала з 1256 р. до середини XIV ст. Можливо, певну роль відіграла на перших порах та обставина, що мамлюцький султан Бейбарс був родом з кипчацького степу. Під час вторгнення монголів до кипчацького степу, було захоплено в полон багато тюрків, проданих згодом у рабство купцям з Сирії й Єгипту. В числі таких полонених тюрків був і Бейбарс, родоначальник династії мамлюцьких султанів. Більша частина єгипетського війська складалася з цих мамлюків (рабів), які

У трактаті "Сіасет-наме" Нізам аль-Мульк присвячує службі таємної розвідки спеціальний розділ. Тогочасна практика закордонної політики включала розгортання широкої розвідувальної мережі. Вдавалися до найрізноманітніших методів обману й підкупу, до переодягання в одяг дервішів, жебраків, ченців, лікарів, подорожніх тощо. В своєму листі до єгипетського султана Калауна хулагуїдський володар Ахмад, що прийняв іслам, докоряв султанові, що до його володінь з боку Єгипту постійно засилаються шпигуни, переодягнені факірами чи відлюдниками. Зі свого боку й султан в листі у відповідь стверджував, що Ахмад першим засилав до Єгипту своїх шпигунів, переодягнутих факірами. На переодягання наважувалися навіть монархи. Так, мамлюцький султан Бейбарс під виглядом конюха проник в Триполі до Боемунда, щоб самому оглянути кріпость, оскільки з самого початку не вірив у можливість тривалого миру.

були опорою єгипетських султанів.

В історичній літературі як одна з важливих причин ворожнечі між золотоординським ханом Берке й володарем держави ільханів Хулагу вказується розгром Багдада військами Хулагу (1256-1265) й страта халіфа ал-Мута-сима (20 лютого 1258 р.), що спричинило обурення в усьому ісламському світі. Ця подія й стала тим приводом, що зумовив вирядження проти Хулагу на Кавказ 30-тисячного війська.

Хрестоносці ж, з якими єгипетські султани були в стані постійної війни, природно, підтримували ільханів. Відкинувши хрестоносців, Єгипет значно поліпшив своє становище в боротьбі з Хулагуїдами.

На Сході дипломатичні доручення давалися не лише офіційним дипломатам, але й приїжджим купцям. Володарі, користалися з нагоди, уникаючи зайвих витрат на спорядження посольства, відправляли дипломатичні послання з торговцями, що поверталися з їхньої країни. Так, єгипетський султан ал-Малік аз-Захір Бейбарс свого першого листа до зо-

лотоординського хана Берке відправив однією довіреною особою з аланських купців. Цього листа, відправленого 1261/1262 р. можна вважати початком дипломатичного листування між Золотою Ордою та Єгиптом.

У дружбі Золотої Орди з Єгиптом останній був більше зацікавленою стороною. Єгипетські султани розраховували за допомогою Золотої Орди розширити свої володіння в Азії. Дальше зміцнення хулагуїдської держави було небезпечним головним чином для Єгипту, оскільки Хулагуїди розраховували розширити свої володіння за рахунок Сирії та Єгипту. Підтримуючи дружбу з Золотою Ордою й розпалюючи ворожнечу її правителів до Хула-

гуїдів, мамлюцькі султани створювали становище, коли значна частина війська хулагуїди відверталася від сирійського фронту на північ.

Проте зміна в співвідношенні сил Єгипту, Золотої Орди та держави Хулагуїдів спричинила до охолодження відносин між Єгиптом й Золотою Ордою. Після смерті ільхана Абу Саїда (листопад 1335р.) імперія ільханів фактично припинила своє існування. Колись грізна держава перетворилася на слабку країну, яку роздирали усобиці. А відтак інтерес мамлюцьких султанів до забезпечення противаг Хулагуїдам слабне. Однак обмін посольствами між двома державами триває і в першій третині XIV ст. за правління в Орді хана Узбека.

Обмін посольствами

Перше посольство від єгипетського султана до володаря Золотої Орди було споряджене пишно й вираження супроводжувалося рядом церемоній. Послами султан призначив еміра Кушар-бека та законотвора Мадж ад-дин Рудзравері. Перший був знайомий "з країнами та мовами", другий знав юриспруденцію та знав процедури укладання договорів. Листа султана зачитувалося двічі: один раз перед емірами й придворними, а ще раз -перед халіфом, якого султан призначив після того, як монголи знищили халіфату Багдаді. На урочистому зібранні було зачитано й родовід халіфа, який ішов начебто до самого пророка. Текст родоводу був складений спеціально для відправлення до Берке. Йому було надано надзвичайно імпозантного вигляду й роззолочено. Після повторного читання листа султан дав інструкції послам, як вони мають себе поводити в бесіді з ханом. Їм належало обіцяти Берке всіляку допомогу в боротьбі з "ворогами-багатобожниками" й підкреслювати готовність султана діяти з ним разом в усьому, що служить на благо миру. В листі султан закликав Берке до священної війни.

Єгипетські послы відправилися наприкінці 1262 р. через Візантію, де були з пошаною прийняті імператором Михаїлом VIII Палеологом. Саме тоді у Михаїла Палеолога пере-

бували золотоординські послы, й послы султана відправилися до Золотої Орди разом з ними. В Константинополі перебували й золотоординські послы, що прямували до Єгипту.

Коли єгипетське посольство прибуло до Криму й висадилося на Судакський берег, їх зустрів ханський намісник того краю. Поштовими кінями він доправив їх до володінь іншого намісника. Звідси вони їхали до ставки Берке 20 днів рівниною, "всипаною шатрами й палатками, вівцями й табунами коней".

Посол, який мав вірчу грамоту, доправлявся звичайно державною поштою до столиці чи до місця перебування хана. Прибувши туди, він одержував притулок у відведеному для цього домі, що в часи Пано Карпіні, 1246 р. знаходився за годину їзди від головної орди. Гільйом де Рубрук сповіщає, що таких посольських домів було три. Вони призначалися для дипломатичних представників чотирьох країн світу. Там послы мали утримання, хоча й не завжди достатнє. Про ритуали представлення послів ханові писав Рубрук: Прийняття у хана відбувалося за строго встановленою церемонією. Послы перед допуском до хана одержували настанови про те, як належало себе тримати, яких слід було дотримуватися. Насамперед треба було остерігатися, щоб не зачепити ногою порогу палатки, бо монголи вважали це поганою прикметою. Для

прийняття іноземних представників одягали в татарський одяг, оскільки правитель бажав їх бачити в такому одязі. Послів обшукували, чи не мають при собі зброї. Послів "для очищення" проводили між двох вогнів.

Послів Єгипту зустрів візир Шараф ад-дін ал-Казвіні, який умів розмовляти арабською й тюркською. Послам відвели прекрасне приміщення. Наступного дня Берке запросив їх до себе. Ал-Казвіні пояснив, як треба поводитися у ставці хана. Належало підійти до хана з лівого боку, й коли буде взято грамоту, перейти на правий бік й присісти на обидва коліна.

Посол мав вести розмову з ханом, ставши на коліна. Розмова не завжди починалася відразу. Іноді володар деякий час вичікував. Послові ж суворо заборонялося починати бесіду. Шатро Берке вмещало 500 осіб і було вкрите білою повстю, зсередини затягнуте шовковими тканинами, прикрашене перлами й дорогоцінним камінням. У шатрі сиділи 50 емірів. Коли було введено послів, вони передали хану листа, дотримуючись правил етикету. Потім Берке звелів перейти послам з лівого боку на правий. Головний кадї переклав листа тюркською мовою, і візир прочитав його Берке. Хан і всі присутні були задоволені його змістом Берке наказав видати послам частування: кумис, варений мед, м'ясо й рибу. Наступного дня одна з дружин Берке запросила послів до себе на бенкет. Берке неодноразово кликав послів до себе й розпитував про Єгипет.

У ставці Берке послали пробули 26 днів. Хан обдарував їх золотом, а одна з дружин - по

дарувала їм халати. Відправляючи назад Берке вручив послам грамоти у відповідь й спорядив з ними своїх послів: Арбугу, Уртімура й Унамаса.

Султан ал-Малік аз-Захір Бейбарс зустрів послів Берке з дуже великою шаною. Пропозиція Берке почати спільні дії проти Хулагу припала йому до душі. На честь послів було влаштовано багатий бенкет. Протягом усього часу перебування в Єгипті їх запрошували бути присутніми на іграх й розвагах султана, а кожна їхня зустріч із султаном завершувалася щедрими подарунками Бейбарса. Споряджаючи їх у зворотню дорогу, султан відправив з ними своїх послів - еміра Фаріс ад-діна Акуша ал-Масуді й шарифа Імам ад-діна ал-Хашімі. Перед відправленням послів було запрошено на проповідь халіфа, де вони йому запрягайся. Халіф наказав їм повідати Берке про мусульманське благочестя султана, про його ревність в ісламі, про чисельність і непереможність його війська. Бейбарс відправив до Берке коштовний сувій Корану в спеціально оздобленому футлярі.

Для послів і подарунків, які відправлялися Берке, було підготовлено велику галеру й численний конвой для її захисту від частих у ті часи нападів піратів. Численні й рідкісні подарунки, які посилалися Берке, вражали кількістю, багатством, вишуканістю. Султанові, очевидно, хотілося вразити Берке, підкреслити перед ним своє багатство й щедрість. Окрім названого він відправив ще й екзотичних тварин і птахів: слона, жирафа, мавп, зебр, єгипетських віслюків, папуг тощо. Мечі, шоломи, лаковані лати, хо-резмські сідла з подушками, спеціальні луки й стріли тощо, а також предмети розкоші - венеційські тканини, ліхтарі з венеційським склом, багатий одяг, килими, китайський посуд, шиті золотом тканини тощо. Посольству було дано провізії на один рік.

Послам було вручено лист султана на 70 багдадських аркушах половинного формату. В ньому поєднувалися вислови з Корану про священну війну зі словами про значення й велич Єгипту, описувалося єгипетське військо.

Посольство вирушило в липні 1263 р. Однак через рік султан одержав звістку, що його

посольство було затримане візантійським імператором Михаїлом Палеологом. Бейбар написав різкого листа імператору, а разом із тим і листа Берке. Водночас з послами єгипетського султана й послами Берке, що поверталися в Орду до двору Михаїла прибули ще й послы Хулагу-хана. Саме цією обставиною й намагався виправдовуватися візантійський василевс затримкою послів, мовляв, у помсту зате, що візантійці пропустили послів ворожої держави Хулагу-хан напад би на землі

імперії. Однак Берке послав військо для облоги Константинополя. Коли ординське військо наблизилося до Константинополя, імператор утік з міста. Він при цьому попросив бути посередником між ним і полководцем золотоординського війська єгипетського посла.

Після обіцянки відпустити послів й зобов'язання щороку присилати в данину золотоординському ханові 300 атласних одеж, військо Берке відійшло від столиці, а послів було відпущено, й вони прибули в Орду.

Дипломатичні відносини між Єгиптом та Арагоном наприкінці

ХІІІ-в першій чверті ХІV ст.

Особливою сторінкою в міждержавних відносинах середземноморського регіону в середньовіччі стали дипломатичні зв'язки Єгипту з королівством Арагон. Обидві держави вийшли за рамки релігійних орієнтирів у політиці слідом за поразкою хрестоносців у Палестині й остаточним падінням форпостів Єрусалимського королівства в Азії. В християнських країнах у зв'язку з цим велася посиленна пропаганда бойкоту торгівлі з Єгиптом - важливим транзитним центром того часу. Проте обмін дипломатичними місіями між арагонським королем Хайме ІІ(1291-1327)і мамлюцьким султаном ал-Малік ан-Насир МухаммадібнКалауном(1299-1309,1310-1341) визначався передовсім політичними й економічними інтересами.

Тим часом, папа Ніколай ІV видав декілька булл, які забороняли під страхом відлучення від церкви торгівлі чи будь-які інші зносини з

Єгиптом. Але арагонський правитель Хайме ІІ, захищаючи інтереси своєї країни нехтував погрозами папи. Як і свого часу Фридрих ІІ Гогенштауфен, він досяг значних успіхів у встановленні мирних зв'язків з Єгиптом. Вже в першому посланні до арагонського короля мамлюцький султан повідомляв, що відправив назад його послів у супроводі єгипетських повноважних посланників для заснування постійного представництва при арагонському дворі й підтримки дружніх відносин між державами.

Тому Хайме ІІ, незважаючи на дану Боніфацієві VIII обіцянку взяти участь у хрестовому поході, практично не зробив нічого для її виконання. Успішні дипломатичні зносини між Єгиптом і Арагоном тривали протягом трьох десятиріч. Останнє, восьме посольство з Єгипту вже не застало Хайме ІІ в живих, арагонським королем був тоді Альфонс ІV (1327-1336).

Характерні риси дипломатичного листування

Дипломатичне листування було одним із найважливіших засобів зовнішніх зносин між державами. Зовнішній вигляд і стиль послань, які вручалися володарям інших країн, повинні були підкреслювати важливість змісту документів. При дворах східних володарів існували спеціальні канцелярії, що відали цим листуванням. На сході халіфату цю роль виконував *диван ар-расаїль*, в Єгипті Фатимідів - *диван ал-інша*.

Нерідко серед дипломатичних чиновників траплялися історики й географи, які прекрасно знали минуле й географічні особливості інших країн, склад, побут і звичаї їхнього населення. Одним із таких сановників був, наприклад, ал-Умарі, секретар єгипетського султана ал-Маліка ібн Калауна, автор розгорнутої історико-географічної праці "Шляхи погляду по державах різних країн".

На чолі державної канцелярії в Єгипті -

диван ал-інша стояв управитель дивану: раїс або мутавалі. В дивані було п'ять секретарів, один з них - для зовнішньої кореспонденції - мукатаба іла-л-мулук. Для секретарів найвідповідальніших відомств складалися спеціальні трактати, свого роду інструкції. Особам дипломатичного відомства було присвоєне право носити особливий почесний одяг відповідно до їхнього рангу.

За наявності спеціальних державних установ, які відали листуванням та при добре поставленому в них діловодстві, яке спиралося на детально розроблені інструкції, форма листування як за стилем і мовою, так і за зовнішнім виглядом була надзвичайно вишуканою.

Надавалось великого значення формату та якості паперу, сорту чорнила. Все це було в прямій залежності від сану відправника та адресата. Найменший відступ від установлених традицій міг, з одного боку, викликати образу адресата, а з іншого - применшити переваги автора.

Відомо, наприклад, що, коли був укладений мир між султаном Насир ад-дін Мухам-мадом ібн Калауном та хулагуїдським ханом Абу Саїдом, кадї Ала ад-дін ібн ал-Асир протягом місяця міркував про форму, яку слід надати листу даного питання.

Недотримання якогось елемента у зовнішній формі та стилі послання могло допомогти виявити його підробку. Це видно на прикладі обставин прибуття до Єгипту посла, який оголосив прикордонній варті, що він посланий Тохтамишем. Коли звістка про це дійшла до Каїра, єгипетський султан, згідно з прийнятими нормами тодішнього протоколу, відправив вищих чиновників, щоб зустріли його шанобливо як посла золотоординського хана, з яким він мав дружні стосунки. На знак поваги до хана посла влаштували у "Великому майдані", де зазвичай приймали найзнатніших гостей. Коли ж він вручив послання, начальник канцелярії високого діловодства ал-Бадр ад-дін ібн Фадлаллах ал Умарі при детальнішому перегляді виявив, що ця грамота не відповідає прийнятим правилам ханських листів стосовно формату паперу та способу викладу листа. Від посла зажадали пояснень. Він змушений був зізнатися, що він посланий

васалом Тохтамиша в Криму. Ал-Бадр ад-дін, обурений вчинком посла, наказав внести зміни в прийомі посла у відповідності з нижчим саном того, хто його послав.

Залежно від могутності адресата використовувався папір відповідного формату та сорту. Так, наприклад, одному з наймогутніших золотоординських ханів. Узбеку, писали на цілому багдадському аркуші. Величина паперу залежала і від важливості самого послання,

У тексті листа після вступу йшла основна його частина, тобто виклад суті справи з приводу якої писався лист; потім йшли епітети:

"його величність гідна слави, найвищий, султанський, найвченіший, найдосконаліший, найсправедливіший, наймогутніший, царський". Далі йшли побажання адресатові, при цьому, звертаючись до нього, писали: "його величності достославному", "його величності найвищому" і т. д. Формули побажання були здебільшого такі; "хай примножиться велич його", "хай продовжиться правосуддя його", "хай піднесе Аллах сан його" тощо.

Вступ писався накладним золотом, а основний текст-чорнилом, за винятком кожного згадування аллаха чи його посланника, а також тих слів, які стосуються володаря-відправника, чи володаря-адресата, - їх також писали золотом. Золотом писались всі слова "високого значення", як "істина", "правосуддя" тощо, а також прізвиська, епітети. Підпис супроводжувався згадуванням всіх епітетів султана.

Отже, основним елементом етикету, який дотримувався в дипломатичному листуванні між Єгиптом і ханами Золотої Орди, були не лише барвистість мови, докладне перелічення титулів адресата та досить вигадливі епітети,

загалом прийнятні н^а Сході, але також послідовність, вигляд, розташування рядків, вид почерку, сорт і колір чорнила, розмір листата якість паперу. Найбільше значення надавалося тугрі. Тугра посідає особливе значення як один із найважливіших елементів етикету в дипломатичному листуванні та грамотах, ханських ярликів та інших державних документах. Тугра - емблема правителів огузької, сельджуцької, мамлюцької й османської династій. Її запровадили в себе й золотоординські хани. З часом вона перетворилася в своєрідний державний герб (геральдичний знак) і вміщала на всіх рескриптах правителів, на монетах, пам'ятках на військових кораблях тощо.

Тугрі надавалося такого значення, що єгипетські султани встановили спеціальний штат чиновників, виключним обов'язком яких було виготовлення тугри.

У дипломатичному листуванні користувалися головним чином багдадським папером. Його розмір був стандартним і служив за взірць. Дипломатичне листування писалося також на хамавійському, сирійському та інших сортах паперу.

Перш ніж приступати до писання, папір ретельно полірували, для чого використовували спеціальні пристосування. Крім білого паперу, використовували й різнобарвний. Відомо, що імператор Константин VII 944 р.

відправив іспанському халіфові Абдаррахману листа, написаного золотим чорнилом на бузковому пергаменті. Особливою пошаною користувався червоний колір як колір щастя, торжества любови до людей. В офіційному листуванні право писати на червоному папері мали лише найзнатніші особи в державі.

Чорнило виготовлялося за особливими рецептами. Використовувалося не лише чорне, але й кольорове чорнило. Писали також вохрою, тушшю, іракською каміддю, а в найважливіших місцях послання використовували золото.

Писарі мали володіти бездоганним почерком. Було розроблено багато відомих арабських і перських почерків. Каліграфія дипломатичних послань перебувала в тісному зв'язку із загальною культурою й майстерністю переписувачів книжок того часу. Серед майстрів цього мистецтва були високопоставлені особи духовного й світського звання, військові, вчені й поети, особи царського дому.

Оскільки дипломатичні послання, дипломи, ярлики та інші державні документи були виготовлені так майстерно, їх належало особливо ретельно зберігати. Щонайменша недбалість могла пошкодити зовнішній вигляд документа. Тому послання до ханів вкладалися до особливого шкіряного футляра.

Вже в середині I тисячоліття арабський домусульманський світ був впливовим чинником у близькосхідній дипломатії. В протистоянні Візантії та сасанідського Ірану важливу роль відігравали арабські держави Лахмідів та Гасанідів, з якими доводилося рахуватися обом імперіям.

На перших порах утвердження ісламського віровчення його духовному провіднику Мухаммеду доводилося вести складні переговори з вождями арабських племен. Важливим його успіхом стало укладення договору з Меккою. Мухаммед виявив при цьому гнучкість мислення й такт дипломата. До цього часу належать і його перші спроби налагодити листування з володарями могутніх сусідніх держав.

Об'єднавши під своєю владою арабів на півострові, лідери нової мусульманської держави повели свої війська на завоювання цивілізованого світу. Іранська держава Сасанідів виявилася його слабкою ланкою. Перси не змогли протиставити арабам ні адекватної військової стратегії, ані ефективної системи ведення переговорів із супротивником.

У ході підкорення території Сасанідської держави араби вдавалися не лише до силового підкорення її населення, а й застосовували практику укладення договорів з містами та релігійними громадами. Доцільність укладання договорів впливала з чисельної

переваги іновірців над арабським військом. Для немусульман договір був можливістю мирного відстоювання права на існування.

З утвердженням влади арабо-мусульманської верхівки методи правління та прийоми зовнішніх зносин Халіфату формувалися під сильним впливом традицій Візантії й частково сасанідської Персії. Актуальним для халіфату стали його дипломатичні зносини з Візантією, Хазарською державою та іншими сусідами.

З розпадом Халіфату, який розпочався в Хет., кожна з мусульманських держав будує свою систему дипломатичних зносин. Від XI ст. до нас дійшли трактати, присвячені організації дипломатичної служби. Практика організації цієї служби засвідчує високий рівень культури переговорів та організації дипломатичного листування.

Література

* *Хилал ас-Саби.* Установления и обычаи при дворе халифов /Перевод с арабского, предисловие и примечания И.Б. Михайловой. - М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1983. - 142 с.

* *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations: (1500 -1750).* - Vol. I / Riasul Islam. -Tehran: Iranian Culture Foundation; Karachi: Institute of Central & West Asian Studies, 1979. -

* *Бартольд В.В.* Мусульманский мир // Бартольд В.В. Сочинения. - Т. VI: Работы по истории ислама и Арабского халифата. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1966.-С. 205-300.

* *Беляев Е.А.* Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. - 2-е изд. -М.:Наука. Главная редакция восточной литературы, 1966. - 280 с.

* *Большаков О.Г.* История Халифата. - Ч. Ислам в Аравии (570-633). - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. - 312 с.

* *Васильев Л.С.* История Востока: В 2 т. -Т. -М.: Высш. школа, 1998. -495 с.

* *Закиров С.* Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV вв.). - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1966. - 160 с.

* *Колесников А.И.* Завоевание Ирана арабами (Иран при "праведных" халифах). -М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1982. - 270 с.

* *История Востока: В 6 т. - Т. 2: Восток в средние века.* - М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1995.-716 с.

* *История дипломатии: В 5 т. -Т. 1.* - М., 1959. - 806 с.

* *Калинина Т.М.* Сведения ранних ученых Арабского халифата. Тексты. Перевод. Комментарии. -М.:Наука, 1988.-180 с.

* *Колесников А.И.* Завоевание Ирана арабами (Иран при "праведных" халифах). - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1982. - 270 с.

* *Пигулевская Н.В.* Арабы у границ Византии и Ирана в IV-VI вв. - М.; Л.: Издательство «Наука», 1964.-336 с.

Дипломатія Китаю, Монгольської імперії та Індії в середні віки

- *Обшири міжнародних відносин на межі античності й середньовіччя*
- *Дипломатія Китаю періоду династій Суй і Тан.*
- *Дипломатія династії Сун*
- *Об'єднання Монголії під владою Чингісхана. Підкорення Східного Туркестану та Китаю*
- *Ідеологія зовнішньої політики Монгольської імперії*
- *Організація зовнішньої політики в Монгольській імперії.*
- *Завоювання монголами держави Хорезмшахів, Закавказзя та Передкавказзя*
- *Утворення держави Хулагуїдів. Похід монгольського війська в Європу*
- *Дипломатія Китаю за династії Мін*
- *Прийняття посольства в середньовічному Китаї*
- *Чжен Хе: флотоводець і дипломат*
- *Дипломатія Індії*
- *Дипломатичне листування між володарями Сефевідського Ірану та Імперією Великих Моголів*

Обшири міжнародних відносин на межі античності й середньовіччя

У першому тисячолітті міжнародні відносини розвивалися в рамках сукупності кількох великих регіонів. Так, держави Середземномор'я й Причорномор'я взаємодіяли з державами Північної Африки й Близького та Середнього Сходу. Вони й утворювали цілісний регіон міжнародної взаємодії, що мав певні традиції та давні суперечності у відносинах між державами, передовсім між Римом (а згодом - Візантією), Парфійським царством (а

Над заголовком: торговий караван прямує до Китаю. Фрагмент Каталонського атласу 1375 р. Праворуч: португальський мореплавець Каско да Гама (бл. 1460-1524), першовідкривач морського шляху до Індії

згодом Сасанідською державою та Арабським халіфатом). Хоча міжнародна взаємодія не знала абсолютних кордонів, однак усе-таки десь у Середній Азії та вздовж Інду проходила межа, яка відділяла інший регіон міжнародних відносин - Південну й Південно-Східну Азію. Імперія Гуптів існувала неначе ізольовано, для неї, власне, не існувало зовнішнього світу, а основні політичні проблеми існували передовсім на Індійському півострові. Гори Гімалаї й Гіндукуш були природним фактором такої ізольованості. Проте ці межі були умовними й у самому царстві Гуптів відчувалися певні перські впливи. В I—III ст. в Індії домінувала Кушанська держава, заснована кочовиками, але поступово вони прилучалися до індійських культурних традицій.

Східноазійська цивілізація становила в цей час окремий замкнутий світ. Він охоплював Китай, східну частину Великого степу й при

леглі до нього пустелі й напівпустелі. Корейський півострів та Японію. Основні міжнародні проблеми розгорталися тут у взаємодії Китаю з кочовими народами півночі, з завоюваннями китайських володарів на Корейському півострові й боротьбою проти них корейців. Так само як і в Індії, в Китаї після падіння династії Хань, на півночі виникли держави на чолі з династіями з кочовиків. Японія в цей період була політично ще більш ізольованою, ніж Китай, хоча й користувалася набутками китайської цивілізації.

Разом із тим, вже в III-VII ст. в історії міжнародних відносин відбуваються масштабні явища, пов'язані з великим переселенням народів, яке стало важливим імпульсом, що об'єднував історичний процес народів Азії та Європи в цілісний комплекс. Монгольські завоювання XIII ст. ще більш посилювали цю тенденцію.

Дипломатія Китаю періоду династій Суй і Тан

Протягом століть Китай мав значні зовнішні зв'язки, підтримував торговий обмін із різними країнами. Китайська дипломатія відігравала важливу роль у зовнішній політиці країни. Вона мала особливі прийоми, методи й ритуали, вироблені ще в давнину й вдосконалені в середньовіччі.

У 580-х рр. в Китаї склалася єдина держава на чолі з династією Суй. Імперія Суй була могутньою й багатою. Але спокою країни постійно загрожував Тюркський каганат - об'єднання кочовиків-скотарів Центральної Азії. Завданням китайської дипломатії було, не розв'язуючи великої війни, послабити каганат, відвернути нашість кочовиків. Для зменшення натиску кочовиків китайські дипломати постійно стежили за становищем в каганаті. Вони зав'язували переговори з кочовиками, вміло сіяли ворожнечу між тюрками, підтримуючи при цьому претензії слабших.

Дипломати вдавалися до політики "миру й родичання", підпорядковуючи імператорському дому окремих каганів впливових родів. Використовувалася політика шлюбних союзів.

За особливими договорами китайських царівен і дочок придворних віддавали в дружини тюркським вождям.

Іншим прийомом дипломатів було побратимство. Траплялося, що сам імператор чи впливові вельможі здійснювали обряд братання з тюркськими вождями, визнавали їх своїми васалами, а іноді й друзями.

Китайський двір посилав до кочовиків великі й малі посольства з грамотами й дарами, а у важкі часи - просто з даниною. Китайські послі найчастіше везли з собою шовкові тканини (іноді до 100 й 200 тисяч кусків), багатий одяг, продовольство, вино, колісниці, музичні інструменти тощо. У відповідь тюркські вожді посилали до Китаю тисячі коней, овець, верблюдів.

Особливих складнощів китайська дипломатія зазнавала в зв'язку з надзвичайною легкістю, з якою вожді кочовиків порушували будь-які договори.

615р. влада Суйської династії похитнулася. Тюрки посилити грабіжницькі набіги на Китай. Шансійський вельможа Лі Юань, який зумів стати засновником династії Тан (618-907),

починаючи боротьбу за владу в імперії, визнав себе васалом тюркського кагана й одержав від нього військову допомогу.

628 р. усобиці закінчилися й згодом Китайська імперія зміцніла. Дипломатія Лі Шиміня успішно поєднувала методи "мирного" упокорення своїх сусідів із завойовницькими походами. Війнам завжди передували тривалі переговори. Війни Лі Шиміня призвели до розпаду каганату й приєднання до Китаю величезної території. У VII ст. підпорядковані Китаю і васальні землі простягалися від Корейського півострова й Північної Монголії до Тянь-Шаню, Тибету й Індо-китаю.

Китай встановив дипломатичні зв'язки з державами Індії, з Японією (туди було занесено китайську писемність, аграрний досвід, буддиські вірування). В 30 - 40-х роках VII ст. до Китаю прибули послы з Хотана, Кашгару, від киргизів, з Самарканда, Фергани та ін. 643 р. Китай відвідало посольство з Візантії, а 713 р. - перше посольство від арабського халіфа.

Дипломатичними відносинами керував сам імператор. У розгалуженому бюрократичному апараті не було відомства зовнішніх зносин. Ними займалося одне з палацових управлінь, безпосередньо підпорядковане імператору та його канцелярії. Це управління приймало чужоземних послів, їхні дари та данину, перевіряло документи й печатки, споряджало китайські посольства.

Поняття про "світовпоряджувальну" роль китайського імператора продовжує домінувати в доктрині, за якою будуються відносини Китаю з сусідами.

Це можна простежити на прикладі зв'язків китайських царств із корейською державою Пекче, яка вважалася "васалом" Китаю, однак реальне утримання цього "васалітету" знавало істотних змін залежно від реальної обстановки. За 280 років (372-652 рр.) Пекче надіслала до Китаю 63 посольства. Коли Китай був територіально роздроблений, посольства прибували в середньому раз на сім років; після об'єднання Китаю 589 р. місії почали прибувати раз на два-три роки (тобто втричі частіше). Інтервали між посольствами збільшувалися також, коли Пекче підсилювалася і була здатною сама організувати зовнішню експансію.

Але якщо в період роздробленості для правителів Китаю надання титулів своїм корейським "васалам" було насамперед методом підтримки власного авторитету всередині країни, то імператори єдиних держав Суй і Тан уже розглядали надання титулів як милість за які-небудь "заслуги" з боку Пекче і використовували свої посольства для втручання у внутрішні справи корейської держави.

Імперія Тан здатна була в період свого розквіту нав'язувати сусідам статус "васалів" і домагатися від них побудови відносин за "данинною системою". Але й правителям Тан найчастіше доводилося застосовувати "мир, заснований на кривоті", у контактах із "сильними варварами". Для сусідів Китаю перехід із статусу "васалів" у категорію родичів був дуже бажаним, тому що означав якісне підвищення їхнього статусу щодо китайських імператорів.

Покажемо є те, що з 23 випадків одруження імператорських дочок за межами Китаю в часи Тан лише тричі заміж за "варварів" видавали рідних дочок імператорів, у всіх інших випадках-далеких родичок правителів Китаю або прийнятих за дочок дівчат. Усі три справжні принцеси були видані заміж за уйгурських каганів лише в силу суворої необхідності - уйгури надали Тан допомогу в придушенні заколоту Ань Лушаня і Ші Сіміна, які до основи потрясли імперію.

Укладення "миру, заснованого на кривоті", давало змогу китайським імператорам зберігати ілюзію "старшинства" над правителями "варварів" навіть у разі укладення з ними справді рівноправних договорів. Так, у договорі імперії Тан із Тибетом, укладеному 821-822 рр., обидві сторони постають як суверенні, рівні держави. Спеціально обумовлюється право кожного з володарів правити в межах своєї країни відповідно до прийнятих у ній законів. Кожна зі сторін як гарантів виконання умов договору закликала "духів, сонце, місяць і зірки".

Таким чином, якщо використовувати китайську термінологію, тут перед нами угода між двома самостійними "домами". Однак із китайського погляду, одночасно необхідно було включити правителя Тибету (хоча б номінальне) в "родину", очолювану ганським

імператором. Раніше Китай укладав із Тибетом "мир, заснований на кривоті". Тому в тексті договору 821-822 рр. тибетський правитель іменується "небожем", а китайський - "дядьком". Отже, навіть при фактичній рівності у відносинах правитель Тибету вхо

див у китайський світовий порядок як молодший родич" ганського імператора, й останній зберігав право на виконання ритуалів, що символізують його роль єдиного посередника між Небом і людьми, що створюють "внутрішню гармонію" у своєму "домі".

Дипломатія династії Сун (960-1279 рр.)

Після кількох десятиріч роздробленості країни й війн, у другій половині X ст. в Китаї утворилася єдина держава з династією Сун. З цим періодом пов'язані значні досягнення в сільському господарстві, розвиток міст, міського ремесла й торгівлі, широке застосування таких винаходів, як компас, книгодрукування, значне розширення зрошувальної мережі, запровадження нових землеробських культур.

У той час частина північних земель імперії була відібрана киданами, що створили державу Велика Ляо. На північному заході тун-гути створили державу Західне Ся, а на південному заході створилася держава Наньчжао.

Суни уникали війн. Замість організації захисту кордонів сунські імператори вели нескінченні переговори з військовими супротивниками, укладали з ними угоди, ціною значної данини купували мир.

Тим часом Велика Ляо стала серйозною загрозою для Китаю. Сунські імператори, направляючи послів до киданів, наказували будь-якою ціною домагатися укладення миру, заздалегідь санкціонуючи значні поступки. Своїм посланцям вони погрожували лютими карами в разі невдачі. Дипломати вдавалися під час переговорів до підкупів впливових осіб і представників держави Ляо.

Але кидани не хотіли миру й постійно порушували ними ж укладені договори й усе збільшували свої вимоги. За миром 1004 р. сунський двір зобов'язався виплачувати щорічно велику данину й поступився частиною північних земель. За договором 1042 р. данина ще зростала й досягала 300 тисяч кусків шовкових тканин і 200 тисяч лян срібла на рік. Прагнучи зупинити наступ тангутів, сунські дипломати уклали 1043 р. угоду з царством

Західне Ся, зробивши територіальні поступки й прийнявши зобов'язання виплачувати щорічно велику данину шовками, сріблом і чаєм.

Ця політика лягла важким тягарем на селян і ремісничий люд країни; виплата данини жорстко розладнювала господарство.

Бажаючи ослабити Велике Ляо, китайські дипломати підтримували невдоволення серед племен, підкорених киданами. В XII ст. вони надали підтримку чжурчженям, що жили в Дунбеї (Маньчжурія) на півночі держави Ляо. Сунський двір уклав союз із царем молодшої чжурчженської держави Цзинь. Держава Велике Ляо впала під ударами військ союзників **1125р.** Але чжурчжені, розгромивши киданів, самі рушили на Китай.

1127 р. при новому нападі чжурчженської кінноти сунський двір утік на південь. Чжурчженські війська переслідували його й переправилися через Янзці. Сунський імператор уклав **1142р.** мирний договір, за яким Суни

поступилися Чжурчженській державі Цзинь частиною Північного Китаю і зобов'язалися платити щорічно 250 тисяч лян срібла і 250 тисяч кусків шовку. Під владою Сунської

імперії залишився Південний Китай.

1211 р. в Північний Китай ринули війська Чингісхана.

Об'єднання Монголії під владою Чингісхана. Підкорення Східного Туркестану та Китаю

Об'єднання народів євразійських степів у політичні союзи протягом I тисячоліття відбувалося неодноразово. Така тенденція до об'єднання зародилася ще в добу скіфів. Гунський володар (шанью) ще 176 р. до н.е. писав у листі до ханського імператора про те, що під владою гунів "усі народи, які натягують лук", були об'єднані "в одну сім'ю". Ще задовго до заснування Монгольської імперії сформувалася культурна спільність номадів (кочовиків), яка й складала основу для консолідації. Така тенденція до об'єднання кочових племен продовжувала існувати й на початку XIII ст.

Наприкінці XII-на початку XIII ст. між володарями монгольських племен йшла гостра боротьба за владу над цими племенами. У цій боротьбі за владу завдяки своїм здібностям зумів виділитися Темучжин. Скориставшись війною між чжурчженським царством Цзинь та татарами, давніми суперниками монголів, Темучжин узяв участь у розгромі татар. За це він одержав від Цзинів титул

"джаутхурі" (великий емір). Навесні 1202 р. він завдав остаточної поразки татарам біля р. Халхі. Всіх татарських чоловіків, узятих у полон, було перебито, а жінок і дітей роздано в різні племена. Утвердження влади Темуч-жина в монгольських степах відноситься до 1204 р. **1206р.** в Монголії зібрався курултай глав монгольських племен, на якому Темуч-жина було проголошено Чингісханом, тобто "володарем сильним і великим".

У "Таємній історії монголів" воцаріння Чингісхана подається як об'єднання народів, які живуть за повстяними стінами, тобто кочовиків. Ідея консолідації всіх номадів довкола монголів стала провідною в політичній стратегії Чингісхана. Приймавши монарший сан, Чингісхан назвав свій народ "кьоке монгол" (сині монголи). Найбільш аргументованим нині видається погайд, за яким поняття "синій" є синонімічним до поняття "східний". Об'єднуючи монгольські племена під назвою "сині", Чингісхан вказував разом з тим на західну частину майбутньої держави, до якої мали ще увійти також киргизи, уйгури, кар-луки, кимаки та інші народи.

У ході об'єднання монгольських племен сформувалося стратегічне, тактичне й політичне місцецтво цього видатного полководця й державного діяча. Залізна дисципліна в Чингісханових військах підтримувалася страхом страти за найменше порушення. Жадоба військової здобичі з боку воєначальників завжди враховувалася Чингісханом.

Організаційній підготовці кожної битви надавалося великого значення. Перед походом відбувався курултай, який складався з принципів крові та головних воєначальників. На ньому вирішували все, що стосувалося війська. Перш, ніж напасти на супротивника, Чингіс-

хан прагнув одержати докладну інформацію про його становище. З цією метою надсилалися спеціальні розвідники. Монголи намагалися докладно дізнатися про внутрішнє становище держави, на яку збиралися напасти. Дослідники відзначали не раз, що за масштабами й мистецтвом, за раптовістю й рухливістю, за розробкою стратегії й тактики оточення супротивника воєнні кампанії монголів не мали рівних в історії.

У 1207-1208 рр. монголи підкорили т. зв. лісові народи, які проживали між Селенгою та Єнисеєм, та киргизів. Першою значною допомогою Чингісхана за межами монгольських степів був похід 1209 р. проти тангутської держави Сі Ся, розташованої на південний захід від монгольської території. Показово, що тангутський правитель Ань-цюань під час облоги столиці його держави відправив термінове посольство до чжурчженів з проханням надіслати війська на допомогу. Незважаючи на поради своїх сановників, цзинський володар поставився до тангутського посольства вороже:

"Мій державі вигідно, коли вороги її нападають один на одного. То про що ж непокоїтися?" Чжурчжені відмовилися допомогти тангутам. Тангути були вимушені піти на укладення миру з монголами й визнати залежність від них. Згодом за підбурюванням монголів тангути у відплату Цзинь взялися грабувати прикордонні райони чжурчженської держави. Це спричинило війну між Сі Ся й Цзинь, яка почалася 1214р. й тривала п'ять років.

На початку 1218р. монголи зробили нову спробу знищити Сі Ся й узяти в облогу її столи

цю. Тангути знову звернулися до цзинського двору з мирними пропозиціями. Чжурчжені відмовилися. Наприкінці 1221-влітку 1222р. тангути разом з монголами вели воєнні дії проти держави Цзинь.

Проте наприкінці 1224 р. з ініціативи тангутів між Сі Ся й Цзинь було таки укладено мирний договір, але війна, яка тривала між ними десять років, виснажила сили обох держав й прискорила їхню загибель. Саме тоді, коли монгольські війська ринули в причорноморські степи, Чингісхан дізнався про мир між Сі Ся й Цзинь. Він був змушений призупинити військові дії на Заході. 1225 р. Чингісхан сам очолив похід монгольської армії на Сі Ся. Незважаючи на героїчний опір тангутська держава була стерта з лиця землі. Почалося поголовне знищення тангутського народу.

Навесні 1211р. монгольські війська вдерлися з заходу до держави Цзинь. Їм вдалося захопити частину країни, в тому числі її західну столицю. Монгольські полководці Джучі, Чагатай та Угедей успішно завоювали землі на північ від Великого китайського муру та рушили на Ляодунський півострів. Їхньому успіху сприяв сепаратизм цзинських воєначальників, які оголошували про "самостійність" окремих областей. Монголи скористалися й повстанням киданів у Ляодуні, підтримали створення володіння Ляо. Роздроблення території Цзинь цілком відповідало планам монголів. Завдяки підтримці киданського населення Джебе на початку 1213р. зумів узяти Ляоян - східну столицю Цзинь.

Дипломати Південної Китайської держави вирішили скористатися цим у своїх інтересах. Сунський двір, що перебував у Ханчжоу, уклав з Чингісханом союз проти чжурчженів і надав йому військову допомогу. Але монголи, знищивши держави Західне Ся і Цзинь, 1235 р. почали війну проти Південної Китайської держави. Незважаючи на багаторічну героїчну оборону. Південний Китай 1279р. увійшов до складу Монгольської імперії.

Ця імперія була сильно китаїзована. Її столицею було місто Пекін. Кілька десятиріч згодом монгольське іго в Китаї було скинуте силами могутнього народного повстання.

Ідеологія зовнішньої політики Монгольської імперії

Політична ідеологія володарювання Чингісхана своїм корінням має в ідеологіях попередніх державних утворень кочовиків. Хан Великої Монгольської держави постає в цій ідеології як поставлений Силою Вічного Неба. Небо вказує своєму обранцеві володіння й підданих і допомагає здійснити завоювання. Чингісхан, скоріше всього, щиро вірив у свою обраність вищими силами та в своє призначення об'єднати Монголію та весь доступний світ. "Вічне Небо надало допомогу, розчинилися небесні склепіння, зібрав я свої народи" - прорікав Чингісхан. Зовнішньополітичним кампаніям, пов'язаним з підпорядкуванням монгольських, татарських та тюркських народів 1207-1211 рр., монгольський володар намагався надати вигляду традиційної консолідації кочовиків у єдиній імперії.

Укладаючи "союзи миру й спорідненості", династичні шлюби, Чингісхан встановив свою гегемонію над західними тюркськими ханствами. У Східному Туркестані й Семиріччі монгольська пропаганда підтримувала ідею богообраності монгольського кагана, дозволивши магометанам сповідувати іслам й відправляти богослужіння в мечетях. Тому прихід монголів розцінювався як "милість божа". Використавши невдоволення населення утисками магометанської релігії, монголи легко брали міста держави кара-китаїв, у тому числі її столицю Карабалгасун.

Гасло "єдності" тюрків і монголів було використане й у війні проти Держави хорезмшахів. Чингісхан уміло скористався суперечностями між туземними чиновниками-таджиками й кипчацькою гвардією хорезмшаха, на яку він особливо покладався, оскільки й себе відносив до тюрків. Кипчацькі хани здобули великий вплив при шахському дворі. Тим часом чутки про милостиве ставлення монгольського кагана до тюрків (уйгурів і кар-луків) дійшли й до шахських гвардійців-кипчаків. Повіривши в ідею "спільності кочовиків", вони здавали монголам міста. Так сталося, наприклад, із Самаркандом з його 60-тисячним тюркським гарнізоном. Таким чи

ном, пропаганда "єдності" була насправді спрямована на розкол у шахських військах й привернення на свій бік частини знаті Хорезмської держави, передовсім воєначальників та вождів кипчацьких племен.

Те саме гасло монгольські полководці-темники Джебе й Субедей застосовували під час вторгнення до Закавказзя й Північного Кавказу. На Північному Кавказі й у Дагестані вони зустріли війська половців і аланів, які об'єдналися проти них. Монгольські темники звернулися до половців: "Ми і ви - один народ і з одного племені, алани ж нам чужі, ми укладемо з вами договір і вам ні для чого допомагати їм". Кипчаки покинули аланів, а Джебе й Субедей розбили покинутих союзниками аланів.

Після цього воєначальники Чингісхана вже не вели мову про "спорідненість" чи "єдність" із кипчаками. Східний Дешт-і-Кипчак був окупований загонами Джучі. Джебе й Субедей у переговорах з руськими князями трактували "поганих половців" як своїх холопів і конюхів. Монголи намагалися не допустити об'єднання сил руських князів і половців: "Чули ми, що вони й вам багато зла зробили, саме тому ми їх б'ємо". Таким чином, монгольське командування трактувало ставлення до кипчаків як акт помсти за колишню участь кипчацьких ханів в античингісівській опозиції. Роздроблені й ворогуючі кипчацькі племена не набули навіть уявного статусу союзників монголів.

Загалом у свідомості хана та його оточення не існувало різниці між владою над реальними підданими його держави й підданими потенційними. Хан був представником Неба на землі. Відмова будь-якого правителя, будь-якого народу визнати його владу розглядалася як заколот, який належало задушити силою. Цю концепцію було розроблено на основі центральноазійських і китайських уявлень про природу влади кагана (імператора). В звичайній практиці міжнародних відносин вона була нереалістичною, тому вона впроваджувалася силою зброї протягом кількох десятиків років. "Невпорядковані й безрозсудні наро-

ди, - писав історик Монгольської імперії Рашид ад-дин, — підлягали підкоренню силою зброї й управлінню ними за допомогою "Яси".

Рід хана повинен був одержати "золототканий одяг" та "смачні й жирні наїдки", а воїни окрім смачної їжі й багатого одягу - гарні трав'янисті пасовища. Вищою насолодою воїна вважалося "придушити непокірного й перемогти ворога", насолодитися ганьбою й загибеллю ворога, змусити його жінок

"ридати й обливатися слізьми". Володарі монголів піднесли до рангу політики почуття помсти у внутрішній боротьбі з татарами, меркитами та з правлячим чжурчженським домом держави Цзинь за образи, завдані предкам Чингісхана. Цей фактор виставлявся як вирішальний також у війні з тангутською державою Сі Ся за те, що та відмовилася брати участь у поході на захід на державу Хорезм-шахів, а в поході на угрів - за те, що ті надали притулок половцям, тощо.

Організація зовнішньої політики в Монгольській імперії

Відповідно до концепції про божественне походження кагана йому належало провадити найвище управління підданими народами та уособлювати суверенітет імперії над підкореними й ще не підкореними народами. Монгольський володар здійснював представництво своєї держави в зносинах з іншими державами, верховне командування військами, забезпечував цілісність її території.

Своєрідним законодавчим актом Монгольської держави стала "Яса", яка була монгольським імператорським законом, сформульованим Чингісханом. Для монголів вона була узагальненою мудрістю засновника імперії. У ній відбито й узагальнення характерної для монголів зовнішньополітичної практики. Так, коли необхідно було писати повсталим й посилати до них представника, то укладач "Яси" радить не залякувати їх силою й великим розміром війська, їм належить лише сказати: "Якщо ви добровільно здастесь, то ви знайдете добре ставлення й спокій, але якщо ви чинитимете опір - що з нашого боку ми можемо знати? Вічний Бог знає, що трапиться з вами".

З точки зору цього документа, кожна нація, яка відмовляється визнати авторитет великого хана, розглядається як повстала. Це суперечить нашим уявленням про міжнародне право, яке передбачає існування суверенних держав. Але, як зауважив Ерик Фогелін, який досліджував "Ясу", Монгольська імперія не є державою серед інших держав світу, вона є "Світовою-імперією-в-Процесі-Становлен-

ня". Листи великих ханів Гуюка й Мунке до правителів Заходу складені відповідно до цих вимог "Яси".

Важливим принципом монгольського міжнародного законодавства був принцип недоторканності послів. У кожному разі, коли ворог порушував цей принцип, наставляла сувора помста.

Важливі стратегічні плани в зовнішній політиці обговорювалися також на раді курултаю. Таку раду було скликано, зокрема, 1235 р. На цьому історичному зібранні монгольські вожді вирішили здійснити чотири наступальні операції водночас: дві на Далекому Сході - для завершення підкорення Кореї та проти імперії Сун у Південному Китаї, одну на Близькому Сході проти Ірану, Сирії, Закавказзя та сельджуцького султана в Малій Азії й одну на Заході - проти європейських країн. На курултаї 1251 р. в Монголії, зібраному для обрання великого хана (тоді було обрано внука Чингісхана Менгу), було вирішено спорядити великий похід для завершення завоювання Ірану й інших країн Західної Азії під командуванням Хулагу-хана.

Ханська ставка (аурух, орда) була своєрідним мозковим центром, урядом улусу. Саме звідти здійснювалося вище керівництво зовнішніми зносинами. Тут приймали й звідси відряджали послів до інших країн. Тут велося й необхідне діловодство. Тут зосереджувалися й ханські перекладачі.

Кадри військових та цивільних адміністратив-

торів Чингісхан набирив зі своєї гвардії, точніше з тих осіб, які за його особливим вибором несли при ньому службу. Рання монгольська держава не знала чіткого поділу функцій охорони ставки хана, управління його двором і управління державою. З гвардійців (кешиктенів) формувалися привілейовані цивільні й військові адміністратори держави. З кешиктенів був і Сира Ягул, писар (бічечі), який одержав свою посаду близько 1206 р. й виконував функції державного секретаря. Згодом, у 1240-х роках у записках папського посла Джованні дель Плано-Карпіні знаходимо записи про те, що його у ханській ставці прийняв спочатку секретар хана, який видав закордонними справами імперії. Секретарем пізніше служив відомий Єлюй Чуцай, який допомагав монгольському хану

налагодити управління новоприєднаними китайськими землями. Бічечі складали укази хана, керували різними відомствами держави. За правління Угедея з кешиктенів був призначений Ельчідай, один із чотирьох перших міністрів держави - візирів.

Після смерти Чингісхана апарат управління Монгольської держави став поступово перебудовуватися за китайським зразком. Армію було підпорядковано Таємній раді (Шуміюань). Очевидно там-таки обговорювалися й найважливіші акції в сфері зовнішньої політики. Після затвердження адміністративних органів за китайським зразком - Центрального секретаріату (Чжуншушен), Таємної ради (Шуміюань) і Цензорату (Юйшитай) гвардійці-кешиктени втратили своє значення як адміністратори в імперії.

Завоювання монголами держави Хорезмшахів, Закавказзя та Передкавказзя

Із захопленням Східного Туркестану й Семиріччя був відкритий прямий шлях до держави хорезмшахів. На неї Чингісхан кинув величезну як на той час військову силу (120 -150 тис. чол.) й облогу техніку. Приводом до війни з хорезмшахом став відомий оттарсь-кий інцидент, в ході якого було винищено увесь караван (450 осіб), споряджений Чингісханом зі Східного Туркестану. Похід на державу хорезмшахів тривав протягом 7279 -1224pp. й завершився повним її розгромом. У ній існували гострі суперечності між правлячими угрупованнями, зокрема між таджиками й тюрками, невдоволення народу високими податками тощо.

Всі ці обставини були з'ясовані вивідувачами Чингісхана, який і врахував їх при підготовці походу. Йому вдалося посяяти паніку серед населення, поширивши чутки про страшне лихо, яке насувається на країну, а, з іншого боку, привернути до себе частину воєначальників, поширюючи думку про те, що його намір полягає в "об'єднанні" монголів і тюрків. Крім того, Чингісхан уміло підготував спеціальний провокаційний захід, поширив

ши фальшиві листи, які свідчили про готовність воєначальників служити Чингісханові. Це викликало недовіру хорезмшаха до своїх воєначальників й зумовило прийняття хибного рішення про розпорошення війська по гарнізонах.

До того ж сам хорезмшах Мухаммед, як видно з джерел, з самого початку війни був розгублений, не мав продуманого плану оборони країни й не здійснював командування військами, зайнявши пасивну позицію й покинувши розрізнені гарнізони міст напризволяще. Деморалізовані гарнізони здавали одне місто за іншим. Міста, які чинили опір, після взяття їх монголами були піддані страшному розгрому, а їхнє населення винищено.

Для роз'єднання сил хорезмшаха Чингісхан вдався й до іншого провокаційного плану. За розповіддю історика Нісаві, Чингісхан послав одного з перекинчиків до Хорезма повідомити матір хорезмшаха Теркенхатун, що він воює з її сином, а не з нею, й пропонує їй укласти мирний договір з обіцянкою в такому разі залишити їй Хорезм і Хорасан. Хоча Теркенхатун не повірила цій обіцянці, але

після одержання звістки про втечу хорезмшаха за Аму-Дар'ю вона, охоплена панікою, покинула Хорезм напризволяще і разом з гаремом і малолітніми дітьми хорезмшаха й скарбом утекла до Мазандерана.

З цього випливає, що Чингісхан, маючи інформацію від багатьох мусульманських купців-шпигунів і знатних перекинчиків, мав чітке уявлення про внутрішній стан та військові сили держави хорезмшаха. Його посольства до хорезмшаха й мирні пропозиції пояснювалися не бажанням жити з ним у мирі, а прагненням нейтралізувати його на той час, поки головні сили монгольських військ були зайняті підкоренням Китаю. Але до **1219р.** розгром Цзинської імперії в основному було завершено, й Чингісхан міг приступити до завоювання "західних країн".

Вже влітку 1220 р., відразу після переходу

його військ через Амудар'ю, Чингісхан відправив 30-тисячний корпус під командуванням Чжебе-нойона (Джебе) і Субедей-багатура, який спустошив Північний Іран, країни Східного Закавказзя й Північного Кавказу, розгромив аланів, кипчаків (половців), русичів на р. Калці (1223 р.), погромив Крим, Нижнє Поволжя й степами нинішнього Казахстану повернувся до "корінного юрту" - Монголії. Вирядження цього загону слід розглядати як підготовку до завоювання цих країн. Ці ще не завойовані країни на схід від Іртиша, Аральського моря й Амудар'ї Чингісхан віддав в улус (уділ) своєму старшому синові Джучі та його нащадкам.

Розгромом сил хорезмшаха Мухаммеда підкорення його держави не завершилося. Протягом ще десяти років проти монголів вів боротьбу його син останній хорезмшах Джалал ад-дин (1221 -1231). Він воював спочатку в Афганістані, Індії, а згодом в Азербайджані та Курдистані. Він був талановитим полководцем, відзначався волею й хоробрістю, але не був здібним політиком. Замість того, щоб намагатися створити проти імперії Чингісидів коаліцію держав Передньої Азії й Закавказзя, Джалал ад-дин розпочав війни з цими державами, як християнськими, так і мусульманськими (айюбїди у Вірменії, сельджуки в Малій Азії, Багдадський халїфат). У цих дрібних війнах він розпоршував сили й, урешті, був розгромлений і загинув у горах Курдистану (серпень 1231 р.).

1231р. монголи захопили Іранський Азербайджан. Північний Азербайджан, Східна Грузія й Вірменія були підкорені між 1231 та 1239рр. В ті ж роки тривало й підкорення Ірану.

Утворення держави Хулагуїдів. Похід монгольського війська в Європу

На курултаї 1251 р. в Монголії великим ханом було обрано внука Чингісхана Менгу. Тоді ж було вирішено спорядити великий похід для завершення завоювання Ірану й інших країн Західної Азії під командуванням Хула-гу-хана. Цей похід розпочався 1256 р.

Хоча за заповітом Чингісхана землі на захід

від Амудар'ї й Аральського моря мали увійти до улусу Джучі та його нащадків, але через віддаленість цих земель від Золотої Орди Джучіди не могли здійснювати управління цими країнами. Тому в 20 - 50-х роках XIII ст. Іраном і країнами Закавказзя управляли намісники великого хана. Тим часом, прибув-

ши до Ірану, Хулагу-хан узяв верховну владу до своїх рук. Він завершив завоювання Ірану. В січні 1258 р. Хулагу-хан приступив до Багдада. Останній аббасидський халіф ал-Мутасим (1242-1258) був людиною легковажною й безвільною й не знав, що діяти. Його візир радив підкоритися Хулагу-хану й сплатити контрибуцію, але військова знать наполягала на битві. Халіфське військо було розбите й місто взяте в облогу. Монголи вдерлися до Багдада 10 лютого 1258 р. халіф здався без жодних умов. Його змусили здати потайні скарбниці, наповнені золотом і дорогоцінностями, а через десять днів його було страчено разом з усіма чоловіками з роду Аббасидів. Повальне пограбування Багдада тривало п'ять днів. Різанини уникли християни та іудеї. На ці релігійні меншини, які зазнавали утисків у мусульманських державах, Хулагу-хан дивився як на потенційних прихильників Монгольської держави.

У ході завоювань Хулагу-хан створив нову державу - п'ятий улус Монгольської імперії. 1261 р. він був визнаний великим ханом Хубілаєм. З самого початку ця держава лише номінальне залежала від монгольського великого хана. Хулагу-хан правив протягом 1256-1265 рр. й носив титул ільхана, тобто "хана племені" (улусного хана). В історії вона відома під назвою держави Хулагуїдів або держави Ільханідів. Після прийняття ільханом Газа-ном ісламу 1295 р. ільхани й формально перестали визнавати владу "невірного" великого хана. Територія держави Ільханідів охоплювала весь Іран, більшу частину Азербайджану, Ірак з Багдадом, Курдистан, Ширван, Верхню Месопотамію й Малу Азію до річки Кизил-Ірмак. Іконійський (Румський) султанат сельджуків, Грузія, Трапезундське царство, Кілікійська Вірменія, острівне королівство Юпр стали васалами Хулагуїдів, платили їм данину й надавали допоміжні ополчення. Сильно ослабла на межі XIII - XIV ст. Візантія також платила данину Хулагуїдам.

Хулагуїди вели запеклу боротьбу з ханами Золотої Орди за володіння Закавказзям, яке врешті й зуміли закріпити за собою. Орда втримала Північний Кавказ та Дербент. У боротьбі з Єгиптом за володіння Сирією держа

ва Ільханів шукала союзників серед держав Західної Європи, спонукаючи їх до хрестового походу. Венеція в цій боротьбі орієнтувалася на Єгипет, а Генуя - на Ільханідів. Для боротьби з Хулагуїдами єгипетські султани уклали союз з джучидськими ханами Золотої Орди. Ільханіди вели війни також з Чагатайським улусом, який утворився за заповітом Чингісхана й був переданий його синові Чагатаю.

Кампанія проти Русі була так само добре продумана й організована, як і інші кампанії Чингісхана. Розвідники й шпигуни зібрали заздалегідь всю необхідну інформацію. Було вирішено, що болгари й інші народи східної окраїни Русі по течії Волги, так само як половці й інші народи нижнього Поволжя й нижнього Дону мають бути розбиті в першу чергу, щоб забезпечити надійні комунікації й тили армії під час походу на Русь. Ці завдання було виконано протягом 1236-1237 рр. Бату за допомогою Субедея здійснив завоювання ханства волзьких болгар: його столиця Великий Булгар була знищена 1237 р. Восени того самого року монголи рушили на Рязанське та Володимирське князівства.

Бату змусив більшу частину половців визнати владу монголів. Однак близько сорока тисяч половців під проводом хана Котяна вирішили мігрувати до Угорщини. За ними рушило й багато аланів (ясів).

Після розгрому Переяслава й Чернігова хан Мунке, який командував авангардом, послав емісарів до Києва з вимогою підкоритися. У місті існували прихильники того, щоб пристати на вимогу монголів. Тим часом міська влада наказала вбити посланника Мунке. Це вирішило долю міста: невдовзі монголи були біля воріт, й після кількох днів відчайдушного опору городян **6 грудня 1240р.** Київ було взято штурмом. Більшість тих, хто вижив, були вбиті, а місто зруйноване.

Як відомо, Данило Галицький та інші західноруські князі вирішили шукати прихистку в Угорщині та Польщі. В Угорщину перемістилася й частина половців. Це дало Бату привід напасти на ці країни. Угорщина становила інтерес для монголів тим, що вона могла служити зручною базою для монгольської

кавалерії в її майбутніх операціях у Центральній Європі як найзахідніша точка степової зони. Саме таку роль вона виконала для Атилли і його гунів вісім століть перед тим. Крім того, самі мадяри колись були кочовиками, а їхня історія була пов'язана з тюркськими степами, що робило можливою їхню участь у монголо-тюркському союзі.

Монголи не мали безпосереднього інтересу до Польщі, але стратегія Субедея вимагала походу до цієї країни, щоб усунути потенційну загрозу правому флангу його операцій проти Угорщини.

Угорщина була розгромлена й розорена. Король Бела IV намагався організувати оборону країни в Хорватії. Із Загреба він надсилав відчайдушні послання папі, імператорові

Фридриху II і королям, просячи негайної допомоги. Папа Григорій IX закликав до хрестового походу, до походу проти монголів закликав також імператор, але ворожнеча папи й імператора стала на перешкоді здійсненню їхніх закликів. Загалом, західні країни через роз'єднаність ледве чи змогли б витримати нашествя.

Однак Західна Європа була несподівано врятована звісткою про смерть великого хана Угедея (11 грудня 1241 р.). Коли навесні 1242 р. ця новина дійшла до Бату, він відклав підготовку до походу й повів монгольське військо через Сербію й Болгарію в Поволжя. Бату вважався потенційним кандидатом на великого хана. Боротьба за владу в монгольській столиці була для нього важливішою, ніж завоювання Європи.

Дипломатія Китаю за династії Мін

У ході визвольної боротьби проти монгольського панування в Китаї встановилася влада династії Мін (1368-1644). Серйозним завданням дипломатії першого імператора цієї династії, *Чжу Юаньчжана* (1368—1398), селянського сина й вождя повстанців у антимонгольській війні, стало відновлення міжнародного престижу Китаю як суверенної держави й припинення вторгнень ззовні. Дип

ломатичні заходи поєднувалися з воєнними діями. Вони мали на меті припинити нашествя монголів та японців з моря та встановити вазалітет індокитайських держав.

Деякі поступки, вирвані народними низами в ході повстання в XIV ст., забезпечили країні значне економічне й культурне піднесення. Розвиток міст, ремесла й торгівлі, удосконалення іригаційних споруд, поширення бавовництва й бавовнопрядіння, виникнення мануфактури розширення знань і нові відкриття, активізація громадян - усе це диктувало мінському двору здійснення активнішої зовнішньої політики.

Кочовики стояли на заваді використання давніх зв'язків із західним світом через Великий шовковий шлях. Тому головним об'єктом активізації китайської політики залишився південний напрям.

Мінський двір відправляв на південь посольства, які йшли морськими й караванними шляхами з метою встановлення регулярних торгових і дипломатичних зв'язків, заснування китайських колоній-поселень, утвердження домінування Китаю, особливо в державах Малайського архіпелагу й Індокитаю. Посли везли із собою імператорські грамоти й цінні подарунки. Вони вимагали від місце-

вих правителів визнання "сина неба" своїм покровителем і вирядження офіційних представників та данини китайському двору. Крім того, вони домагалися згоди та надання пільг і гарантій китайським послам, купцям, поселенцям і мореплавцям.

Дипломатичний церемоніал у Китаї був докладно розроблений стосовно до різних обставин. Його дотримувалися строго. Він визначався значущістю країни й ступенем залежності її від Китаю.

Прийняття посольства в середньовічному Китаї

Скласти уявлення про прийняття посольства в середньовічному Китаї дає можливість опис посольства перського царя Шахруха в Китаї 1419-1422 рр. Це посольство припало на час правління в Китаї імператора Чен Цзу (1403-1424). Він не відмовився від встановлення добрих стосунків з монголами, хоча ті були заклятими ворогами китайців у минулому, але на той час перестали нести загрозу. Тому коли Шахрух спорядив посольство до двору китайського володаря, воно було прийняте як бажане. Послам було віддано належну шану і, за винятком одного небезпечного епізоду, з ними поводитися гідно.

З прибуттям на кордон Китаю послів привітали там китайські чиновники, а через день для них було приготовлене розкішне частування в палатках посеред пустелі. Кожному з

членів посольства були вручені припаси. Купці, які супроводжували посольство, були зараховані як посольська прислуга. Обслуговуванням посольства з китайського боку були зайняті 510 осіб. Від часу прибуття посольство забезпечували всім необхідним китайські чиновники. Їх розташовували на ночівлю у поштових дворах. Між Сучжоу й Пекіном таких поштових станцій налічувалося 99. На кожній станції послам надавали 450 коней і ослів й 50-60 підвід. У кожному значному місті подорожніх запрошували на бенкет. Така щедрість прийняття мала засвідчити багатство китайського володаря та його могутність.

Через 11 днів посольство прибуло до воріт Ханбалика. Послам було влаштовано урочисту авдієнцію, на їхню честь влаштовано святкування; їм вручено надзвичайно цінні пода-

рунки. Перебування в столиці тривало п'ять місяців. Однак перебіг посольства зіпсувала прикра обставина: через якийсь час надійшло повідомлення, що імператор на полюванні впав разом з конем, якого йому прислав Шах-рух, і на якому він захотів їхати. Імператор був страшенно розгніваний невдачею й наказав закувати послів і вислати в східні провінції Китаю. Він наполягав на їхньому арешті. Однак, його придворні зауважили на це, що послама немає в чому докоряти, адже вони не владні над своїми повелителями. "Якщо Ваша величність звелить обезглавити послів, то цим він не нашкодить їхнім царям, але накличе на себе лиху славу. Народ неодмінно скаже, що імператор Китаю всупереч закону й звичаю вчинив насильство над послами". Імператор сприйняв ці доводи.

Коли послы постали перед імператором, їм було велено спішитися й віддати земний уклін. Імператор став докоряти послам, нагадуючи, що "подарунки мають бути найліпшими, якщо вони призначені для зміцнення дружніх зв'язків", а подарований кінь був старим і впав разом із ним. Докір імператора, що посланий йому кінь надзвичайно старий, імовірно, був цілком справедливим. Адже, якщо нещасний

кінь справді ходив під сідлом Тимура, як повідомляв посол, що заспокоїти імператора, то на час події від дня смерті монгольського хана пройшло вже 16 років. Посол Шаді-Ходжа "щоб надати обставинам якомога кращий поворот" сказав: "Справа в тому, що ця тварина належала раніше великому еміру й великому ханові Тимуру. Якщо Його Величність Шахрух послав його Вам, то Він хотів дати Вам доказ своєї найвищої прихильності". Це пояснення задовольнило імператора і він надалі поведився з послами дружельно.

Прощальну авдієнцію послы одержали у сина володаря. На зворотньому шляху їм виявляли таку саму увагу, як і під час подорожі до двору. Вони виїхали тією самою дорогою й покинули Ханбалік приблизно 18 травня 1421 р. Заворушення в Монголії змусили їх затриматися на два місяці в Ганьчжоу. Прикордонне укріплення в Сучжоу вони проминули 9 січня 1422 р. Тут караван було знову оглянуто й переписано китайськими чиновниками. Неспокій у Монголії змусив послів вибрати маловикористовувану південну дорогу через пустелю. Вони досягли Хотана 30 травня, а Кашгара- 5 липня. 1 вересня 1422 р. вони прибули до Герата, столиці хана Шахруха.

Чжен Хе: флотоводець і дипломат

За імператора Чен Цзу (1403-1424) Китай досягнув неабиякої могутності. Своїм впливом на світових морських шляхах Китай був зобов'язаний у ті часи Великому євнуху (дайцзянь) Чжен Хе, постаті якого в китайських сказаннях відводиться почесне місце. За тридцять років своєї діяльності Чжен Хе за дорученням імператора очолював не менше семи морських експедицій, то як посол, то як командувач військово-морським флотом. Він неодноразово відвідував Індокитай, Малакку, Малайські острови, Цейлон, узбережжя Індії, Аравії, Африки. Чжен Хе обмінювався грамотами й подарунками, укладав угоди з царями й правителями. Якщо ж вони противилися мирним переговорам, Чжен Хе вдавався до допомоги флоту й армії. Особливою

турботою китайської дипломатії був захист китайських поселенців, що утворювали колонії в країнах Південно-Східної Азії.

Перша морська експедиція Чжен Хе відбулася 1405-1407 рр. й була спрямована до Південно-Східної Азії. Флотилія складалася з 62 великих суден довжиною 120 і шириною 55 м, в розпорядженні Чжен Хе було майже 18 тис. осіб. Друге плавання 1408-1411 рр. було військовою експедицією, в якій узяли участь 27 тис. чоловік і 48 кораблів. Експедицію було споряджено для підкорення Цейлону й вона пройшла успішно. При третьому плаванні 1413-1415 рр. китайське володарювання поширилося також і на Суматру. Четверте плавання, 1417-1419 рр. відбувалося з цілком мирними цілями, передовсім для передачі дарів у

відповідь китайського імператора дев'ятнадцяти індійським царям, які раніше відправили посольства й подарунки до Китаю. П'яте посольство відвідало Аравію. Китайські судна окрім берегів Аравії досягай цього разу також африканської гавані Могадишо.

Ще одне, шосте плавання, 1424 р. було спрямоване до Суматри, де китайські послы вручили імператорського листа повелителю Палембанга. Після завершення шостої експедиції імператорський посол не застав у живих Чен Цзу. Його наступники не виявили інтересу до обміну посольствами з далекими країнами, але оскільки бажана "данина" з далеких країн не надходила, то новий імператор вирішив 1430 р. відправити випробуваного флотоводця Чжен Хе ще раз у плавання.

На час сходження на трон імператора Жень Цзун, Чжен Хе мав становище першого посла і Великого євнуха. Йому було звелено "знову відправитися в море, і скрізь вручати варварам укази". Секретар головного коменданта Гун Чжень взяв участь у посольстві, яке тривало три роки і "скрізь він збирав відомості й записував усе, нічого не випускаючи". Його записи й склали основу книги, яка була присвячена цій подорожі.

В едикті імператора Жень Цзуна про вивідження експедиції зазначалося: *"Цим велю Я Великому євнухові Чжен Хе відправитися зі службовим дорученням у західні країни. Великі й малі морські судна, які для цього придатні, мають бути ним прийняті в Нанкіні. Гроші й припаси, а також кошти*

для всіх майбутніх витрат, предмети, які будуть придбані призначеними в західні країни послами, і все необхідне для кожного корабля повинні поставити відповідні відомства в належній кількості й передати великим євнухам Чжен Хе, Ван Цзинлуну, Лі Іну, Чжу Ляну, Ян Чженю, так само як і другому євнухові справа Хун Бао, які мають прийняти їх з тим, щоб використовувати, виходячи з обставин".

Глава посольства імператорського двору відвідав зі своїми супутниками різні чужоземні країни, "щоб ознайомити їх з імператорськими наказами й передати подарунки". Експедиція прибула на Яву, де послы відвідали Палембанг. Китайські кораблі відправилися далі, до Малакки, а далі - на Цейлон і до Калікута. 17 січня 1433 р. експедиція досягла Ормуза. Зворотне плавання почалося 9 березня 1433 р. і проходило завдяки літньому мусону досить швидко. Чжен Хе вже 22 липня 1433 р. повернувся до Нанкіна. Але крім того, сім учасників цієї експедиції побували ще й у Аравії й навіть у Месці. Ймовірно, вони одержали особливе завдання на відвідання Мекки і, швидше всього, плавали до Адена на арабському або індійському судні, а звідти вже суходолом разом із індійськими паломниками-магометанами дійшли до Мекки. Ці послы повернулися з Мекки з переданою для Сина Неба жирафою в середині вересня 1433 р.

Труднощі, пов'язані зі становищем всередині країни й прикордонні війни Китаю виснажили його сили. Могутність Китаю в Індійському океані не вдалося закріпити. Китай швидко втратив свої позиції на морі. Від часів Чжен Хе він більше не відігравав ролі великої морської держави.

У XVI ст. в Китаї з'являються перші європейці. Китайський уряд і його дипломатія утримувалися від встановлення якихось зносин з європейцями. Імператори почали забороняти людям із Заходу в'їзд до країни. Захищаючись таким чином від колоніального поневолення, феодальний Китай почав дедалі більше замикатися і відособлюватися від зовнішнього світу.

Дипломатія Індії в середні віки

В Індії накреслилися дві основні форми дипломатичної практики: дипломатія мусульманських правителів, тісно пов'язана з нормами шаріату, і дипломатія індуських правителів, пов'язана з традиціями індуїзму.

Султани Делі прагнули здобути визнання халіфів Багдада, які вважалися наступниками пророка й неодноразово посілали до Багдада місії з цінними подарунками. 1229 р. вперше було одержано офіційне визнання з Багдада.

Делійські султани були зайняті забезпеченням своєї території від набігів монголів і завойовницькими походами до Південної Індії. Ці завдання розв'язувалися передовсім військовими діями, а не дипломатичними переговорами.

Правителю-переможцеві завжди посілали багаті дари і насамперед слонів - це вважалося найприйнятнішим подарунком для володаря. Іноді переможений князь ставав васалом і його колишні володіння передавалися йому як лен. У таких випадках делійський султан дарував своєму новому васалові почесні титули і знаки влади - зазвичай великий барабан, парасоль і право їзди на слоні.

Однак такі відносини між делійським султаном і васальними індійськими князями були неміцними. За першої нагоди васал прагнув оголосити себе незалежним або делійський султан захоплював васальські землі й посіла туди намісника.

До середини ХТІІІ ст. у Південній Індії утворилися дві нові значні держави: Бахмані, що відділилася від Делі, на чолі якої стояла мусульманська династія, й індуська імперія Віджаянагар. Між ними тривала постійна боротьба за рівнину Райчур, де були діамантові копальні, і за панування над усім півднем Індії. Але 1565 р. мусульманські султани об'єдналися, і їхні війська завдали вирішальної поразки Віджаянагару.

На початку ХТІІІ ст. держава Бахмані розпалася на п'ять султанатів з мусульманськими династіями. Ці п'ять султанатів продовжували боротьбу з Віджаянагаром і водночас воювали між собою. Віджаянагару вдавалося

укладати союзи з одними султанами проти інших. Тим часом Делійський султан почав занепадати.

Важливою сторінкою індійського середньовіччя та тогочасної дипломатії стала держава, яку європейці називали Імперією Великих Моголів. Її засновником став Бабур - старший син потомка Тимура, володаря Фергани Омар Шейха. Він народився 1483 р. в розпалі міжусобної боротьби різних тимуридських правителів за переділ розлогої території створеної Тимуром держави. 1494 р. Омар Шейх умер і 12-річний Бабур був оголошений "володарем Фергани". В наступні роки він уперто намагався створити в Маверраханрі значну централізовану державу, але його зусилля не мали успіху. Згодом вождь кочових узбеків Мухаммед Шейбані 1504 р. оволодів Андижаном і змусив Бабура покинути межі Фергани. Бабур осів у Кабулі й Бадахшані. Спроби повернути "спадкові володіння" держави Тимуридів були невдалими й Бабур звернув погляд на Індію. Після декількох невдалих походів він, врешті, зумів **1525р.** розгромити в битві при Паніпате війська делійського султана Ібрахіма Лоді й заснував на підкореній території державу Бабуридів.

Майже все життя Бабура пройшло у військових експедиціях, що змінювали одна одну, але в перервах між битвами він займався літературою, поезією, музикою. Йому належать знамениті "Записки", віршований твір із законодавства, численні поетичні твори, трактати з музики, поетики, військової справи. "Записки" присвячені його військовим походам, але в них є чимало яскравих спостережень, присвячених його сучасникам - державним діячам, художникам, поетам, друзям і супротивникам самого Бабура. Твір багатий описами країн, звичаїв народів, побуту оточення володаря тощо.

У "Записках" є декілька епізодів, пов'язаних з прийомом посольств від сусідніх володарів. Там, зокрема, читаємо, що час прийому послів узбеків, гіндустанців та кизилбашів їх було запрошено на бенкет. Кожному з них,

відповідно до значення держави й володаря, яких вони представляли було відведене певне місце. До кожного з посольств на бенкеті було посаджено осіб з числа свити Бабура. Послам вручалися багаті подарунки: послу Кучум-хана - соболіні шуби та інший одяг, а членам посольства - "золото на вагу срібної гирі" та "срібло на вагу золотої гирі". Іншим послам було подаровано "золото й срібло цілими підносами".

Посли відїздили, одержавши на те спеціальний дозвіл володаря. Джерело повідомляє, що відпускаючи, посла Кучум-хана Амін-мірзу, володар подарував кинджал на поясі, гаптовану золотом шапку й сімдесят тисяч грошей, іншим послам - одяг та грошову нагороду, "відповідну до їхнього становища".

У "Записках" згадується про приїзд Ісмаї-ла Міти, посла з Бенгалії, який привіз від тамтешнього володаря подарунки й засвідчив пошану Бабурові за гіндустанським обрядом. Спішившись на відстані лету стріли, він вклонився й відійшов. Потім його одягли в звичайний почесний одяг й підвели до володаря. "За нашим звичаєм, - пише Бабур, - він тричі схилив коліна й, підійшовши, вручив листа Нусрат шаха. Передавши привезені подарунки, посол повернувся назад". Прикметне, що серед подарунків, які Бабур посилав сусіднім володарям були також його віршовані твори, частину з яких було записано спеціальним алфавітом "хатті Бабури", який до нашого часу не зберігся.

Імперія Великих Моголів особливо зміцніла за правління нащадка Бабура - Акбара (1556-1605).

Хоча норми мусульманського права залишалися в силі і за Акбара, але він, прагнучи завоювати Раджпутану, намагався повернути на свій бік індусів-раджпутів, кращих воїнів у Індії. Акбар почав діяти не лише воєнним, а й дипломатичним шляхом.

Раджпутські загони влилися в армію Акбара й допомагали йому завоювати весь Індостан і частину Декану. Дружба з раджпута-ми-індусами штовкнула Акбара на зміну його релігійної політики в бік віротерпимости.

У зв'язку з відходом Акбара від ряду принципів ісламу в нього зав'язалося жваве листування з іншими мусульманськими державами - Іраном, Османською імперією, Бухарою. Послання цим правителям, написані візиром Акбара Абу-ль-Фазлом, вважалися взірцем стилю дипломатичного листування. Вони в багатьох рукописних списках зберігаються в Індії, Середній Азії, Афганістані, Ірані, Туреччині.

Проте Великі Моголи були безсилі в боротьбі з португальцями. Португальці володіли в Індії трьома фортами. Спроби Моголів вигнати португальців були невдалими. Моголи не мали флоту. Навіть для паломництва до святих місць ісламу - до Мекки й Медини -Моголам доводилося питати дозволу в португальців.

Акбар відправив посланців до Гоа з проханням прислати йому місіонерів для знайомства з християнами. До двору Акбара та його наступників їздили кілька місії єзуїтів. Звичайно, і Великий Могол, і португальці при цьому мали на увазі не лише релігійні цілі. Вони прагнули розвідати сили своїх суперників і вчинити на них політичний тиск. Але ця дипломатія не принесла успіхів жодній стороні.

Наступники Акбара - Джихангіл і Шах Джаган - намагалися протиставити португальцям англійських і голландських купців, які до цього часу відкрили свої факторії в Індії. Дуже важливих торговельних привілеїв для англійців домігся офіційний посол Джеймса I Томас Роу, який прожив у Делі з 1615 до 1618р. Велике значення для англійців мав фірман на право безмитної торгівлі в Бенгалії, одержаний від Великого Могола 1717р.

Дипломатичне листування між володарями Сефевідського Ірану та Імперією Великих Моголів

Характер дипломатичних відносин між азійськими володарями XVI-XVII ст. добре ілюструється на прикладі індоперських відносин цього періоду. Він виявляється у загальній побудові дипломатичної справи, у веденні дипломатичного листування та документації, а також у різноманітних протокольних заходах. Важливе місце в цій справі належало канцелярії володаря, в якій дипломатичне листування вели кваліфіковані писарі. Володіння мистецтвом канцелярської справи для писарів, що вели дипломатичне листування, вважалося недостатнім. Щоб стати професіоналами, писарям належало спочатку вправлятися в літературному, а вже потім в епістолярному стилі. Це давало можливість розробляти особливі форми листів і відповідей на них на належному рівні, при потребі вдаватися до недоводок, натяків, метафор, порівнянь. В індоперському дипломатичному листуванні сформувався особливий стиль з притаманною йому яскравістю, пишністю, використанням гіпербол та метафор.

Професія писаря була надзвичайно важливою, оскільки правителі рідко коли надиктовували тексти листів, як це робив, зокрема, Аурангзеб. Правителі покладали відповідальне завдання складання листа навіть на когось з нижчих чинів, якщо вважали, що така людина здатна з цим упоратися. Іранські Сефевіди заснували підрозділ кореспонденції значно раніше, ніж Моголи. В їхній державі склався стійкий порядок підготовки дипломатичного листування. В Ірані, як і в Індії, Моголів важливі листи склалися великим візирем. У надзвичайних ситуаціях шах особисто, власноруч складав листи.

Листування поділялося на офіційне та особисте. В листуванні доводилося брати до уваги статус і ранг адресата й адресанта, особу чи орган влади. Спеціальними термінами позначалися листи візира, еміра, принців, володарки-матері. Цілу групу листів становили листи володаря. Це були укази володаря, розпорядження, листи до зарубіжних во-

лодарів, грамоти та інструкції послам та посланникам. Листи одного монарха іншому доправлялися особистим послом чи посланником. Основними темами такого листування були: привітання у зв'язку зі сходженням на престол, прохання та надання порад, вираження та спорядження посольств, пошук допомоги, дружби та співпраці союзників, прохання про милосердя, пропозиція миру та його гарантування, прохання про заступництво, про захист торгівлі й караванних шляхів. Існували також листи, що містили чітко виражені погрози й залякування.

Структура дипломатичного листа включала близько п'ятнадцяти елементів: вступне слово, благословення адресату, ім'я, посада, титули обох сторін, привітання та побажання різних благ, пошук зустрічі з адресатом, короткий огляд справ і проблем, дата написання, висловлення прохання й очікуваних результатів. Обов'язковим елементом була молитва до Бога, священного Пророка тощо.

Значний інтерес викликають листи-привітання, які надсилалися з приводу сходження на престол нового монарха. В середньовічній дипломатії такий лист означав декларування офіційного визнання. Кожен новий монарх очікував прибуття іноземних посланників з вітальними листами. Такі листи могли надсилатися також з приводу одержання монархом важливої військової перемоги.

З листів довідуємося про конкретні обставини відносин між володарями двох держав, зокрема, про важливе значення, яке надавалося дотриманню вимог щодо відповідності статусу посла при виконанні ним його місії. Так, у листі могольського володаря Джахангіра до іранського шаха Аббаса I (вересень 1613р.) висловлюється вдячність за поздоровлення у зв'язку зі вступом Джахангіра на престол. Разом з листом володар Моголів вирадив з посольством свого товариша хана Ала-ма, родина якого була відданою династії не одне покоління. Це було одне з найбільших посольств, які Джахангір будь-коли відправ-

ляв. У листі-відповіді іранського шаха Аббаса відзначається, що лист до шаха доправив "особистий представник імператора" хан Алам, який мав титул брата імператора. Натомість шах вибачається за те, що "не мав брата чи сина, гідного для відправки в ролі посланника", а тому вирядив "вірного слугу Зайнул Бега, який був запевне гідний такої місії". Прикметне, що про головну мету посольства Зайнул Бега, якою було відновлення влади Ірану в Кандагарі, в листі не згадується. Це було звичайною практикою тодішніх дипломатичних відносин - залишати головні повідомлення для усної передачі.

Дослідники звертають увагу, що Моголи приділяли менше уваги підрозділу іноземної кореспонденції, аніж мусульманські династії до них. Так, у Делійському султанаті було спеціальне міністерство кореспонденції, що належало до чотирьох основних у державі. Могольська ж імперія протягом майже століття не мала такого відділу, хоча Моголи, починаючи з Бабура, були активно залучені

до зовнішніх зносин.

Вивчення дипломатичного листування між Сефевідським Іраном та Індією Великих Моголів є дуже важливим. Листування допомагає вивчити зміни в зовнішній політиці в конкретних справах, які важко, або й неможливо виявити в офіційних хроніках.

У листах між могольськими та перськими володарями, які передавалися спеціальними посланниками й посольствами, йшлося про вирішення територіальних спорів, поліпшення умов торгових зносин чи вирішення торгових конфліктів. У листах сповіщалося також про відносини Сефевідів з Османською імперією, в тому числі про перемоги у битвах, взяті міста тощо. Листування з сусідніми володарями вели в деяких випадках і принци-спадкоємці. Можливо, це був один із способів прилучення молодого володаря до тонкощів дипломатичної справи, а з іншого - ділового знайомства володаря зі спадкоємцем престолу сусідньої держави.

Дипломатія країн середньовічного Сходу спиралася на давні традиції її організації. Китайська дипломатія мала власну концепцію, особливі прийоми, методи й ритуали, вироблені ще в давнину й удосконалені в середньовіччі. Китайські дипломати постійно стежили за становищем у сусідніх країнах, зав'язували переговори, влаштовували шлюби, а за потреби - сіяли ворожнечу між небезпечними сусідами-кочовиками, підтримували слабших із них.

Дипломатія Ганського Китаю успішно поєднувала методи "мирного" упокорення своїх сусідів із завойовницькими походами. В VII ст. підпорядковані Китаю і васальні землі простягалися від Корейського півострова й Північної Монголії до Тянь-Шаню, Тибету й Індокитаю. Поняття про "світовпоряджувальну" роль китайського імператора продовжувало домінувати в доктрині зовнішньої політики Китаю.

Менш успішною була зовнішня політика династії Сун, яка не зуміла протиставити натиску кочовиків ефективну дипломатію та оборону і тому зазнавала поразки в боротьбі з киданями, чжурчженями й монголами.

Монгольська імперія виробила особливі форми дипломатії, покликаної обслуговувати потреби необмеженої експансії її володарів. Її складовою була ґрунтовна розвідка, врахування політичних, етнічних та релігійних суперечностей в сусідніх державах, роздмухування конфліктів між ними, агресивна політична пропаганда. Завдяки цьому та навалному характеру завоювань монголам вдалося на певний час створити величезну наддержаву. Але вона, зрештою, не змогла поглинути соціуми, що мали давні культурні основи, такі, наприклад, як Китай.

Після скинення монгольського панування відновлення міжнародного престижу Китаю як суверенної держави й припинення вторгнень ззовні стало важливим завданням

дипломатії Мінської династії. Крім того. Мінський двір розгорнув політичну та дипломатичну експансію на південь, відправляючи до Індокитаю та інших країн посольства, які йшли морськими й караванними шляхами з метою встановлення регулярних торгових і дипломатичних зв'язків, заснування китайських колоній-поселень, утвердження сюзеренітету Китаю.

Література

- * *Бабур-наме*. Записки Бабура. - Ташкент: Издательство АН Узбекской ССР, 1958. - 530 с.
- * *Карпини Плано Дж.* История монгалов: *Рубрук Г.* Путешествие в восточные страны: *Поло Марко.* Книга Марко Поло / Вступ. Ст. комент. М.Б. Горнунга. — М.: Мысль, 1997. - 460 с.
- * *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations: (1500-1750).*-Vol.1/Riasul Islam. -Tehran: Iranian Culture Foundation; Karachi: Institute of Central & West Asian Studies, 1979.
- * *Бартольд В.В.* Мусульманский мир // Бартольд В.В. Сочинения. - Т. VI: Работы по истории ислама и Арабского халифата. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1966.-С. 205-300.
- * *Васильев Л.С.* История Востока: В 2 т. - Т.1.-М.: Высш. школа. 1998.-495 с.
- * *Вернадский Г.В.* Монголы и Русь. - Тверь: ЛЕАН, Москва: АГРАФ, 1997. - 480 с.
- * *Гончаров С.Н.* Китайская средневековая дипломатия: Отношения между империями ЦзиньСун: 1127-1142.-М.: Наука, 1986.-292с.
- * *История Востока: В 6 т. - Т. 2: Восток в средние века.* - М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1995. - 716 с.
- * *История дипломатии: В 5 т. - Т. 1. - М., 1959. - 806 с.*
- * *История Китая: Учебник/Под ред. А.В.Меликсетова.-М.:Изд-во МГУ, 1998.-С. 148-261.*
- * *Калинина Т.М.* Сведения ранних ученых Арабского халифата. Тексты. Перевод. Комментарий. - М.: Наука, 1988. - 180 с.
- * *Кычанов Е.И.* Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. - М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1997. - 319 с.
- * *Кычанов Е.И.* Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1973. - 144 с.
- * *Рубель В.А.* История середньовічного Сходу: Курс лекцій. - К.: Либідь, 1997. -464 с.
- * *Татаро-монголы в Азии и Европе: Сб. статей. Изд. 2-е. - М.: Наука, 1977. - 503 с.*
- * *Трепавлов В.В.* Государственный строй Монгольской империи в XIII в.: Проблема исторической преемственности. — М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1993. -168 с.
- * *Hambis Louis.* Gengis-Khan. - Paris: Presses univ. de France, 1973. -128 p.
- * *Inde: Des Moghols aux Maharajas / Stierlin Henri.* - Paris: Payot, 1985. - 198 p.

Європейська дипломатія IX - XIII ст.

- Дипломатія Арнульфінгів.
- Дипломатичні зносини Франкської держави за Карла Великого.
- Дипломатія в Європі періоду феодалної роздробленості.
- Боротьба за вплив на Адріатиці в XI-XII ст.
- Хрестові походи і міжнародні відносини в XI - XII ст.
- Дипломатія Республіки Св. Марка на Близькому Сході.
- Договори Візантії з італійськими республіками.
- Зростання впливу Німецької імперії в другій половині XII ст. Ідеологія імперського домінування.
- Боротьба Фридриха I Барбаросси за політичне домінування в Італії.
- Четвертий хрестовий похід: дипломатичний аспект.
- Утворення імперії Плантагенетів. Наростання англо-французьких суперечностей у XII-XIII ст.
- Початок боротьби Капетингів з Плантагенетами. Паризький договір 1259 р.
- Дипломатична місія П'єтро Карпіні до Каракорума.
- Подорож Рубрука.
- Дипломатичні відносини з монголами в другій половині XIII ст.

Дипломатія Арнульфінгів

Із занепадом влади спадкоємців короля Хлодвіга (481-511) справжніми володарями Франкської держави стали вищі придворні сановники - майордоми з роду Арнульфінгів. Вони головують на королівській раді, роздають королівські домени й іменні грамоти, приймають присягу на вірність від васалів короля, видають свої дипломи в формі королівських грамот, а з часом, вони навіть призначають самого короля. Однак, згідно з тодішніми-

Над заголовком: Євангелія імператора Оттона III. Символічне зображення країн
Праворуч: Мавританське військо в бою проти Фердинанда I Кастильського

ми поняттями, маючими унікальний титул *rex*, який вважався сакральним і міг належати лише королівському роду Меровінгів. Прикметно, що один з найвідоміших Арнульфінгів - Карл Мартелл і його сини тривалий час зовсім не призначали короля, правили самі без короля, однак прийняти королівський титул все-таки не наважувалися. Вони вважали святотатством посягати на цю священну в очах всього франкського суспільства прерогативу ще не вигаслого, але зовсім безсилового королівського роду. Нарешті, збіг надзвичайних обставин спонукав молодшого сина Карла Мартелла зробити цей крок з благословення римського папи.

732 р. Карл Мартелл у битві під Пуатьє здобув блискучу перемогу над арабами, що насувалися із завойованої ними Іспанії й тим зупинив подальше просування арабів. Іншою його заслугою перед церквою стала підтримка й захист папи Боніфация в його місіонерській та церковно-організаційній діяльності в Німеччині, яка все ще залишалася язичницькою. Однак, коли папа звернувся до нього за допомогою проти лангобардів, які завоювали Північну Італію й загрожували Риму, Карл Мартелл відмовився брати в цьому участь. Цю справу взяли на себе його наступники.

Тим часом у Франкському королівстві ставала все актуальнішою справа з організацією самої королівської влади. 751 р. Піпін Короткий, як повідомляють джерела, "за радою й згодою всіх франків" відправив до

папи Захарії посольство, щоб спитати в нього поради "щодо королів, які існували тоді у франків і які носили ім'я короля, не маючи королівської влади". Сподіваючись здобути собі союзників, папа висловився так, що "краще називати королем того, хто має владу, ніж того, хто її позбавлений". Одержавши цю відповідь, Піпін зібрав "зібрання франкського народу" в Суассоні (листопад 751 р.) і "після обрання всіма франками, освячення єпископами й визнання магнатами його було посаджено на трон, як і дружину його Бертруду". Короля Хільдерика III та його сина було відправлено в монастир.

Проте події з усуненням від влади Меровінгів супроводжувалися заворушеннями в франкському суспільстві, які довго не стихали. На початку 754 р. до франкського двору прибув папа Стефан 11, щоб особисто просити у франкського короля допомоги проти лангобардського короля Айстульфа. Він кинувся на коліна перед Піпіном і закликав його "захистити справу св. Петра й римської республіки". Піпін дав папі клятвену обіцянку зробити все, що було в його владі, щоб позбавити римський престол від лангобардської загрози. В липні 754 р. папа ще раз здійснив обряд помазання над Піпіном, його дружиною й дітьми і під страхом відлучення заборонив (франкам у майбутньому обирати собі королів поза цією родиною). Папа надав Піпінові та двом його синам титул "патриція римлян",

який додавав їм чести, прилучаючи їх до кола причетних до колишньої величі Риму. На осінньому зібранні франків було вирішено рушити в похід на Італію.

Але франкська знать не хотіла рушати проти лангобардів, в яких вони вбачали споріднений і союзний народ й не мали бажання воювати з ним задля звільнення римської церкви. Піпін через це спробував ухилитися від походу й звернувся до лангобардського короля з проханням не йти проти Риму. Але спроба не вдалася й довелося рушати до Італії. Лангобардського короля було розбито. Проте франкська знать схилила Піпіна до миру, викликавши тим неабияке невдоволення папи. Лангобардський король зобов'язався віддати папі Равенну, Риміні та інші міста Равеннського екзархату (намісництва), які перед тим належали Візантії, відшкодувати збитки, заподіяні апостольському престолу й надалі не непокоїти його.

Проте ледве франкське військо на чолі з королем покинуло Італію, Айстульф став вважати себе вільним від узятих зобов'язань і знову взяв в облогу Рим. Папа знову звернувся до франкського короля за допомогою. Однак і цього разу франкська знать знову була проти війни з лангобардами. Тоді Стефан II відправив листа "Піпінові, його синам і народіві франкському", цього разу вже від імени самого св. Петра. На травневих зібраннях франків було ухвалено рушати в похід до Італії, який був для франків знову вдалим. Повернені Айстульфом міста (Равенну, Риміні й ще десять інших) Піпін передав на вічні часи "римській церкві, св. Петру й першосвящен-никам, наступникам його". Так було покладено початок світській державі пап і встановлено тісні зв'язки нової франкської династії з папством в Італії, вигідні для обох сторін.

Дипломатичні зносини Франкської держави за Карла Великого

Піпін Короткий умер 768 р. й залишив свою величезну й організовану державу двом своїм синам Карлу й Карломану. 771 р. Карломан помер і все Франкське королівство перейшло до рук Карла.

До 60-х років VIII ст. відносяться перші франкські повідомлення про зносини з Багдадським халіфатом. Ініціатива в налагодженні цих зносин належала франкам. 768 р. до Піпіна повернулися франкські послы, відправлені до халіфату за три роки перед тим, а разом з ними прибуло магометанське посольство з подарунками для Піпіна. В такій значній тривалості "посольства" в історії середньовічних дипломатичних звичайно вбачають доказ, що "послы" насправді були торговцями. Літописець не повідомляє ніяких даних ні про політичні цілі, ні про політичні результати обміну посольствами. До того ж літописці не подають жодних відомостей про суспільне становище осіб, які вважалися послами халіфа.

В оповіданнях франкських літописців про посольство Піпіна й двох посольствах Карла до халіфа немає жодного слова про якісь писемні документи, тоді як в оповідях про зносини між Карлом і Візантією, між Візантією й халіфатом і навіть в арабській оповіді про франкське посольство початку X ст. цілком певно говориться про грамоти. Враховуючи ці обставини, В. Бартольд висловлює сумнів у тому, а чи справді франкські й арабські посольства були споряджені главами обох держав з покладенням на них певних дипломатичних доручень. Він зауважує, що в житті середньовічного суспільства прибуття торговельного каравану було важливою подією й іноді розглядалося як прибуття посольства. До того ж купцям і мандрівникам було вигідно видавати себе за офіційних представників своєї держави. Цим вони додатково себе убезпечували, а, по-друге, місцевому володареві не могло не бути приємно, що у віддаленій країні знають про його країну й поспішають висловити йому свою повагу.

У своїй римській політиці Карл був продовжувачем справи батька. Після смерті Піпіна лангобардський король Дезидерій відбрав у папи міста, подаровані Піпіном Стефанові II. Наступник Стефана папа Адріан

звернувся за допомогою до Карла, який восени 773 р. розпочав війну з лангобардами. Увійшовши до Рима 774 р., Карл поклав на гріб св. Петра грамоту нового, ще значнішого дарування, ніж зроблене папству Піпіном. Після здачі Дезидерієм обложеної франкськими військами Павії Карл приймає в тому-таки 774 р. титул "короля франків і ланго-бардів". Лангобардський король скінчив життя в одному з франкських монастирів.

Тим часом, маючи значний авторитет на Заході, папи були безсилими в Римі. Особливо це виявилось за папи Леона III, обраного проти волі римської аристократії. Негайно після свого обрання він відправив франкському королеві прапор Рима й обіцянку відда-ности йому. Невдовзі підтримка франкського короля йому справді стала потрібною. На одній з римських вулиць на нього було вчинено напад і побито. Папа втік (799 р.) до Карла в Падерборн. Франкський король дав йому озброєний загін, під захистом якого він повернувся до Рима. Туди невдовзі відправився й Карл.

Наприкінці листопада 800 р. Карл здійснив урочистий в'їзд до Рима. За його розпорядженням було зібрано зібрання духовництва, римських і франкських магнатів, яке мало розібрати обвинувачення, виставлені проти папи його супротивниками. На церковному зібранні через три тижні папа очистився від усіх обвинувачень шляхом присяги, складеної ним на чотирьох євангеліях. *25 грудня 800р.,*

на Різдво, в церкві св. Петра папа поклав на голову франкського короля, який молився біля вівтаря, корону римського імператора й при вигуках народу, який зібрався в церкві, проголосивши його імператором та Августом.

Несподіванкою для Карла було, мабуть, те, що імператорську корону поклав на нього сам папа і тим неначе поставив його в залежність від себе. Саме в такому дусі це трактувала римська курія. Роблячи цей крок, папство остаточно розривало зв'язок з імператором Східної імперії й пов'язувало себе з політичним главою західного світу. Для цього кроку неважко було знайти виправдання, оскільки імператриця Ірина, яка посідала в цей час імператорський престол в Константинополі, захопила його у сина Константина VI, осліпивши його при цьому.

Відносини з Візантією посідали найважливіше місце в дипломатії Карла Великого. 781 р., коли ще тривала війна греків з арабами, в Римі було укладено договір про заручення восьмирічної дочки Карла з імператором Константином VI. Після коронації в Римі Карл, прагнучи визнання Константинополем як першим авторитетом в тогочасній європейській політиці свого імператорського титулу, усіляко намагався залагодити відносини з Константинополем і зробив грекам всі можливі поступки. 802 р. велися дружні переговори з імператрицею Іриною й було споряджено посольство до Константинополя. Так само дружній характер мали переговори 803 р. з її наступником, імператором Нікіфором I.

Однак підпорядкування Карпові Венеції й Далмації 805 р. зробило війну неминучою. Воєнні дії 806-807 та 808-809 рр. велися лише в Адріатичному морі. За угодою *810 р.*, підтверженою наступними договорами, Карл повернув Візантії Венецію й Далмацію. Зі свого боку, Нікіфор згодився визнати Карла імператором. За висловом франкського літописця Ейнхарда, Карл переміг греків великодушністю й терпеливістю. Щоб не дратувати греків, Карл ще 813 р. в листі до візантійського імператора називав себе просто "імператором", а не "правителем римської імперії".

У політиці на Піренейському півострові Карл враховував запеклу боротьбу між мусульманами й християнами, яка йшла зі змінним успіхом. Іспанські християни бачили в Карлі могутнього союзника. З іншого боку, похід Карла за Піреней 778 р. був здійснений за згодою із заколотними мусульманськими князями, які ворогували з кордовськими Омейядами. Хоча цей похід не мав значних результатів, але поступово з Аквітанії, яка складала за Карла особливе королівство під владою його сина Людовика, франками була завойована смуга землі вздовж берега моря від Піреней до Ебро. Звістки про ці події показують, що Карл і Людовик спиралися на сприяння ворожих до Омеядів мусульманських князів. 777 р. до Карла в Падерборн прибули барселонський князь Сулейман ібн Йок-тан ал-Арабі та інші представники мусульманської знаті, ворожі до кордовського еміра Абд-ар-Рахмана (756-788). Франкські джерела говорять про договори з іспанськими арабами, укладені в останні роки життя Карла Великого.

Авторитет імперії Карла сильно зріс. До Карла в його столицю Ахен приїздили послы з Данії, Англії, до нього направляли почесні посольства Альфонс II, король Астурії, шотландські королі та королі інших країн.

Дипломатія в Європі періоду феодальної роздробленості

Імперія *Карла Великого* (768-814) була однією з наймогутніших ранньосередньовічних держав. Вона простягалася від р. Ебро за Піренейми до Ельби й Дунаю на північному сході. Після завоювання королівства лангобардів володіння франків щільно підійшли до папських.

Держава Карла Великого не надовго пережила свого першого імператора. Наближення розпаду відчувалося вже в останні роки життя Карла. Його син Людовик поділив імперію між синами, зберігши за собою верховну владу. Після його смерті (840 р.) вони воювали між собою. Карл Лисий і Людовик Німецький уклали в Страсбурзі договір проти старшого брата Лотаря, до якого перейшла імператорська корона і який хотів реалізувати свої

Франкські історики розповідають про посольства, якими обмінювалися Карл Великий і багдадський халіф Харун-ар-Рашид, про подарунки, які вони надсилали один одному. Особливо сильне враження на франків справив надісланий Харун-ар-Рашидом слон. Літописи відзначають навіть ім'я цього слона - "Абуль Абаз" та рік його смерті (810 р.).

З приводу цього епізоду із слонем академік В. Бертольд висловив сумнів у тому, що халіф взагалі мав потребу в тісних зв'язках з Франкською державою. Результатом першого посольства Карла до халіфа було прибуття до Ахена слона, якого було доправлено Кар-лові як подарунок халіфа (802 р.). Пишучи про цю подію, літописець не згадує ні про послів Карла, ні про послів халіфа, зате відзначає як гідну пам'яті подію, що "в той рік прибув слон до Франції".

Факт прибуття слона зовсім не є доказом, що халіф знав про існування Карла й хотів виявити йому шану. В. Бертольд є прибічником суто торгової версії в появі слона в столиці франкського володаря. В ролі такого "посла" виявився єврейський купець Ісак, який часто привозив Карпові з Палестини "дорогоцінні й невідомі" речі, він і привіз Карпові слона.

імператорські права.

Страсбурзька присяга - це перший дипломатичний документ, складений не латинською чи грецькою, а німецькою й французькою мовами.

Зазнавши поразки, Лотар пішов на поступки. **843 р. у Вердені було укладено знаменитий договір про поділ імперії на три частини: Королівство західних франків Карла Лисого, Королівство східних франків Людовика Німецького та Королівство Лотаря** (латиною - Lotari Regnum, звідси майбутній політонім "Лотарингія").

Після Верденського договору відбулися нові зіткнення й нові договори. Імперія Карла Великого остаточно розпалася на низку са-

мостійних держав - Францію, Німеччину, Італію й Бургундію, або Арелат. Але процес поділу тривав далі. У IX-XI ст. на всій території Західної Європи панувала політична роздробленість. Сила була вирішальним чинником у встановленні відносин між окремими володарями.

За такого становища, по суті, втрачалася різниця між державним і приватним володінням, між публічним і приватним правом, між внутрішніми й міжнародними відносинами. Сутність міжнародних відносин розмивалася ще й тим, що за наявності численних кордонів між дрібними сеньйоріями, які розділяли Європу, стиралися межі між значними державами. Багато сеньйорів володіли землями в різних державах і були васалами декількох володарів. Поняття сеньйорії витісняє поняття держави. Значний землевласник є державцем, держава є сеньйорією. Її ділять, заповідають, віддають у вигляді посагу. Шляхом шлюбів створюються нові держави, іноді дуже дивного й строкатого складу, часто випадкові й нетривалі.

Всюди встановлюється право приватної війни. В зв'язку з цим можна говорити й про приватну дипломатію. Значні сеньйори почу

вають себе незалежними володарями і як такі спілкуються як з іноземцями, так і зі своїми володарями. Це однаково стосується як світських, так і духовних володарів.

Однак саме в ті часи виробилися формальні прийоми оголошення війни й укладення миру через особливих вісників. Ці вісники згодом стали зватися *герольдами*. Вони носили герби своїх сеньйорів. Їхня особа вважалася недоторканою, як і особа посла.

Марно намагалася церква, інтереси якої часто страждали від феодальної анархії, встановити якийсь лад у цьому хаосі. З XI ст. за ініціативою церкви видавалися постанови про "божий мир". Їх порушникам загрожувало відлучення від церкви. Церковні собори намагалися встановити так зване "боже перемир'я". Воно забороняло приватні війни в певні дні (від вечора середи до ранку понеділка, в свята, протягом постів).

Найперше приватні війни були заборонені в Англії, де рано встановилася сильна королівська влада. Але це не перешкодило їм знову спалахнути в XIV ст. - у війні Червоної і Білої троянд. В Іспанії, Франції й особливо Німеччині королівська влада була безсилою боротися з феодальними війнами.

Боротьба за вплив на Адріатиці в XI-XII ст.

На кінець X ст. Венеція, або як її називали за ім'ям евангелиста-покровителя, республіка Св. Марка, відчула себе досить сильною, щоб утвердити свою торгово-економічну та політичну присутність в Адріатиці.

Венеція розгорнула активну експансію на Далматинському узбережжі. З іншого боку, венеційці намагалися заручитися підтримкою імператорів Священної Римської імперії. Для приєднання далматинського узбережжя венеційські політики організували внутрішній розбрат в Хорватському королівстві організувавши там провенеційську партію. Це полегшувалося тим, що романська частина населення приморських міст була близька до венеційців за мовою й культурою.

Спіраючись на ці кола, венеційці 1000 р.

здійснили експедицію до Істрії, Пули, а далі - до Задара з метою встановлення там венеційського домінування. З першою звісткою про появу венеційського флоту біля берегів Далмації хорватський король Держислав намагався вступити з дожем в переговори, але успіху не мав. До венеційців з'явився тоді брат Держислава Святослав, запропонувавши свої послуги як союзник венеційців за підтримку його домагань на хорватську корону. За це він обіцяв поступитися містами Далмації на користь Венеції. Святославу таки вдалося оволодіти тронем хорватських королів, і він до кінця свого правління (1018 р.) залишався вірним своїм обіцянкам перед венеційцями. В результаті цього походу венеційці здобули близько десятка опорних пунктів на узбережжі Адріатики.

Венеційські дожі стали йменувати себе герцогами не лише Далмації, але й Хорватії. Це стало можливим за умов ослаблення Хорватії. Хорватський король Звонимир (1076-1089) визнав суверенітет папи римського, прийнявши Хорватію з рук папи як лен Св. престолу.

Нормани в другій половині XI ст. загрозували закрити Венеції вихід в Середземне море. Вони з'явилися в Італії як наймані солдати в першій половині XI ст. Занепад Візантії й політичний хаос, що панував на півдні Апеннінського півострова, сприяв попиту на послуги норманів. Однак з часом вони стали претендувати на ленні володіння і зуміли створити власні досить значні маєтки. До середини XI ст. в руках Візантії залишилися лише Барі, Тарент і Бриндізі. В 60-х роках норманів прийняв під заступництво папа Ніколай II і в руках візантійців залишилися лише Бриндізі й Барі. З часом нормани оволоділи Мессіною, Палермо, Сіракузами. 1071 р. Були взяті й останні візантійські міста - Бриндізі й Барі. Таким чином, нормани вийшли на береги Адріатики.

Венеційці зрозуміли, яка небезпека нависла над їхніми комунікаціями зі Сходом. Нормани стали вторгтися у володіння венеційців у Далмації й у володіння Візантії. Таким чином, життєві інтереси Венеції й Візантії збіглися. Однак, укладаючи союз з візантійцями, вони зуміли домогтися від Візантії значних привілеїв. Їх було надано венеційцям хрисб-вулом (наданням) імператора Алексія 1082 р.

Венеційський флот у травні 1081 р. завдав рішучої поразки флоту Роберта Гюїскара біля порту Драч. Морські сили союзників цілком панували на морі. Але нормани завдали поразки імператрові Алексієві на суші й нормани, обложивши місто, взяли його. Проте імператор Алексій зумів паралізувати успіхи Роберта Гюїскара дипломатичним шляхом: в Італії йому були протиставлені деякі з його васалів. Візантійці залучили до боротьби німецького імператора Генриха IV, який рушив проти папи Григорія VII та його півден-ноіталійського союзника. Поява на півночі Італії німецького імператора змусила Роберта поспіхом покинути Балкани й вирушити до Італії.

Союзники дали відсіч норманам під час

нового їхнього наступу восени 1085р. Роберт задумав роз'єднати союзників і запропонував венеційцям мир. Проте республіка відповіла відмовою. Венеція одержала від Візантії надзвичайно важливі економічні поступки.

Тим часом на берегах Адріатики з'явився новий серйозний супротивник - угорці. Ще 899 р. вони вчинили набіг на північну Італію й напали на острови венеційської лагуни. В XI ст. угорці стали претендувати на Далмацію. Наступ угорців активізувався за короля Коломана (1095-1114). У Хорватії він посадив королем свого ставленика як васала угорської корони. Скориставшись тим, що венеційці активно включилися в хрестовий похід, і флот республіки 1099 р. рушив до берегів Сирії, Коломан під час походу 1002 р. зумів підкорити Хорватію. Далі він рушив на підкорення Далмації й взяв в облогу Спліт. Коломан діяв не лише силою, але й прагнув домовитися з далматинськими містами, повертаючи їх на свій бік обіцянками пільг і привілеїв. Так відомо, що угорський король підпорядкував За-дар, "схиливши мешканців принадними обіцянками". Далматинські міста одержали широкі права самоврядування, право на самостійність в господарському житті та значні податкові привілеї в порівнянні з тим, що вони були вимушені сплачувати під владою венеційців. У тому й полягає причина швидких успіхів Угорщини в Далмації. Так протягом першого десятиріччя XII ст. Венеція втратила свої далматинські володіння.

Республіка повернулася до вирішення далматинської проблеми після того, як закріпилася в містах Леванту. Вона повела боротьбу, заручившись підтримкою Німецької та Візантійської імперій, й підготувала свої сили для угорської війни. Під час візиту до Венеції 1116р. німецький імператор Генрих V навіть обіцяв Венеції свою допомогу. Венеційці завдали угорцям поразки в сухопутному бою, взявши в облогу і змусивши до здачі угорський гарнізон, що зачинився в цитаделі Задара. Було взято також Шибеник, Спліт та інші міста. Таким чином, становище Венеційської республіки на узбережжі було відновлене. Проте угорці не мали наміру здаватися Задар ще

кілька разів переходив з рук до рук. Починаючи з 30-х років. Республіка не робить нових спроб до відновлення своїх позицій.

Венеційський уряд став шукати компромісного вирішення питання про Далмацію В 60-х роках XII ст. між Угорщиною й Венецією було укладено мир. Але він не був тривким. В 70-тих роках на далматинське узбережжя з'я

вився ще один претендент - Візантія. Завдавши поразки угорцям на початку 70-х років, Візантія підпорядкувала собі угорські надбання в Далмації. Під цю пору в руках Венеції збереглися лише острівні володіння й Задар. Проте володіння Задаром було нетривалим:

на початку ХІІ ст. місто знову перебувало під владою угорського короля.

Хрестові походи й міжнародні відносини в ХІ - ХІІ ст.

Наприкінці ХІ ст. на Заході розгорнувся широкий воєнно-колонізаційний рух на схід - хрестові походи.

Це була одна з найяскравіших сторінок в історії міжнародних відносин: західні народи стикалися з країнами мусульманського Сходу й Візантійською імперією. Разом із тим хрестові походи справляли вплив і на відносини між західноєвропейськими країнами. Держави Заходу й Сходу втягувалися в найрізноманітніші коаліції. При цьому Захід засвоював прийоми і східної, і візантійської дипломатії.

Хрестовим походам передувала напружена дипломатична підготовка. Візантія, яку в останні десятиріччя ХІ ст. тиснули південно-італійські нормани, сельджуки й печеніги, не раз зверталася за допомогою до володарів і князів Заходу. Папи прагнули використати утруднення Візантії й підпорядкувати собі Східну церкву.

Плани Григорія VII щодо розширення впливу церкви, підхопив і розвинув другий із його наступників француз Урбан II (1088—1099). На відомому Клермонському соборі 1095р. він виступив з проповіддю хрестового походу проти сельджуків, поєднавши заклик до "допомоги" Візантії і звільнення Гробу господнього від невірних - мусульман з обіцяркою багатой здобичі на Сході. Клермонський собор фактично став першою широкою міжнародною церковно-світською конференцією. Ухвали його справили сильний вплив на розвиток міжнародних відносин.

1096р. на Схід рушили десятки тисяч ричарів-хрестоносців.

Скориставшись роздробленістю мусульманського Сходу, перші хрестоносці захопили

Єрусалим (1099 р.) та низку територій на східному узбережжі Середземномор'я і наприкінці ХІ - на початку ХІІІ ст. заснували тут свої держави: королівство Єрусалимське, графство Триполі, графство Едесу й князівство Антіохію.

У ході хрестових походів формувалися міжнародні союзи та виникали жваві дипломатичні зв'язки. Так, під час другого хрестового походу (1147-1149) володар Сицилійсько-го королівства Рожер II, який іменувався "захисником християнства", вступив у союз з мусульманським султаном Єгипту. Рожер II напав на християнську Візантію. З іншого боку, один із двох проводирів хрестового походу германський король Конрад III перебував в офіційному союзі з Візантією.

Але з кінця 20-х років ХІІ ст. почалося об'єднання мусульманських князівств, а потім і зворотне завоювання ними захоплених хрестоносцями земель. Це викликало нові й нові походи західноєвропейського рицарства на Схід.

Третій хрестовий похід (1189-] 192) ознаменувався участю в ньому німецького імператора Фридриха I Барбаросси (1152-1190), французького короля Філіппа II Августа (1180-1223) й англійського короля Ричарда I Левине Серце (1189-1199). Два останніх володарі безперервно ворогували один з одним.

У хрестових походах ХІІ ст. з наростаючою силою виявилось загострення суперечностей між Заходом та Візантією. Вона видавалася хрестоносцям легкою здобиччю. Візантійській дипломатії довелося пускати в дію своє випробуване мистецтво, щоб забезпечити імперію від захоплення небезпечними союзниками і змусити їх служити її цілям. Візантія вико-

ристал перших хрестоносців для відвоювання у сельджуків деяких своїх малоазійських володінь. Але в XII ст. Візантія нерідко підтримувала турків проти хрестоносців.

Утворення на Сході держав хрестоносців,

заснованих вихідцями з різних країн, зумовило виникнення консульської служби, оскільки з'явилася необхідність захищати в нових державах торговельні інтереси представників окремих держав.

Дипломатія Республіки Св. Марка на Близькому Сході

У липні 1099 р. венеційсько-далматинський флот, який налічував понад 200 суден, рушив для участі в акціях хрестоносців у Леванті. Венеційці домовлялися з вождями хрестоносців про умови участі республіки в хрестових походах. Так, за договором 1100 р. з проводирем хрестоносців Тацкредом венеційці за свою службу домоглися, що хрестоносці мали надати венеційським купцям у кожному місті, портовому, або такому, що знаходився всередині країни ринкову площу й церкву в їхнє повне розпорядження. В тих же містах, які будуть узяті за безпосередньої участі венеційців, їм мала бути передана третина міста і взятої здобичі, а хрестоносцям залишалося дві третини. Незважаючи на суперництво генуезців та пізанців, венеційці міцно закріпилися на берегах Сирії.

1123 р. венеційці під команду дожа Доменіко Мікеле завдали відчутної поразки єгипетському флоту під Аскалоном. Розгромивши ворожий флот, венеційці рушили до єгипетського узбережжя, де захопили десять торгових ворожих суден, навантажених прянощами й шовковими тканинами. Морська перемога венеційського флоту забезпечила дожу урочисту зустріч з боку Єрусалимського патріарха та інших чільних осіб Єрусалимського королівства. Там вони й зустріли Різдво 1123 р., "оточені неабиякою шанобливістю". Тоді ж почалися переговори, які завершилися на початку 1124р. прийняттям трактату, яким визначався статус венеційських володінь в Сирії протягом XII-XIII ст. Документ було складено від імені Єрусалимського патріарха Варнунда, оскільки король Балдуїн перебував у полоні в султана Алеппо. Згодом після свого повернення з полону король підтвердив цю грамоту.

У преамбулі відзначалися неабиякі військові заслуги Венеції, які пояснюють надання привілеїв. Венеційці мали право в усіх містах Єрусалимського королівства на квартал, що мав права екстериторіальне^{TM}. До складу цього кварталу входила церква, торгова площа, лазня, пекарня й житла. Всі операції, які тут здійснювалися, звільнялися від будь-якого обкладання. Венеційська колонія судилася за власними законами; претензії підданих короля до венеційців розглядалися венеційським судом, претензії венеційців до підданих короля - королівською курією. Майно венеційців, що вмерли без заповіту, ставало майном Венеції.

Ці привілеї венеційці мали у всіх містах королівства. Цілу низку привілеїв венеційці вибороли собі й договором із Антіохійським князівством (1153 р.). 1125 р. після трирічної відсутності венеційський флот повернувся в Адріатику. Тепер в Далмації вони звели рахунки з угорцями й містами, що їм підпорядкувалися.

У період підготовки Четвертого хрестового походу дож Енрико Дондоло вирядив посольство до князів Малої Вірменії, яка виникла й зміцніла в період хрестових походів. Посольство очолив Якопо Бодоаріо. Грамотою вірменського короля Леона II від 1202 р. венеційці одержали значні привілеї. Леон II надавав своєю грамотою венеційським купцям повну свободу торгівлі в межах його володінь, а також транзит у сусідні країни за умови, що його королівство не в стані війни з цими країнами. Венеційцям гарантована свобода від "берегового права". За ними зберігалось право успадкування за венеційськими законами. Їм надавалася свобода вести торгівлю безмитно за винятком тих із них, хто постійно проживає "по сей бік моря", тобто в Сирії чи Малій

Азії. Підлягало обкладенню лише ввезення дорожніх металів у візантійській монеті. Однак венеційці не домоглися на території

Малої Вірменії екстериторіальності: вони підлягали королівському суду, але судити їх належало за за венеційськими звичаями.

Договори Візантії з італійськими республіками

За послуги, надані в боротьбі проти норманів, венеційці зажадали від імператора Алексія визнання за дожем титулу "дукса Далмації й Хорватії". 1082 р. було видано знаменитий хрисовул (урочиста грамота про надання привілеїв), який створив для венеційців виняткове становище у володіннях імперії. В Константинополі їм було надано цілий квартал з усіма крамницями й майстернями й три морських причали в межах цього кварталу. Венеційцям було надано свободу торгівлі на всіх теренах імперії, продаж і купівля товарів звільнялися від мита. Привілеї поширювалися й на цілу низку інших міст імперії. Венеційські дипломати обумовили звільнення венеційських купців від шести видів податків, які сплачував торговий люд на теренах імперії, з додачею запису "та інші". Венеційцям були передані дві церкви - одна в Константинополі, інша - в Драчі, з доходами, які вони одержували.

Водночас, намагаючись утиснути своїх конкурентів у торгівлі з Візантією, амальфітанців, венеційські дипломати домоглися обкладання їх на користь республіки Св. Марка щорічними внесками в три номіси з кожного амальфійського підприємства. Це була "пільга" безпрецедентна в історії. Грецькі чиновники, що порушували хрисовул, підлягали штрафу в 10 фунтів золота й чотириразовому відшкодуванню збитків, заподіяних венеційцям. Цей хрисовул ледве чи може знайти виправдання, навіть зважаючи на безвихідь, в яку потрапила імперія. Хрисовул завдавав величезної шкоди її фінансам, й ставив торгівлю ромейських купців у вкрай не вигідне становище. Венеційська республіка міцно трималася за ці привілеї, добиваючись їх підтвердження й розширення від нових імператорів, а згодом - від імператорів Латинської імперії.

Привілеї, надані венеційцям, завдавали величезної шкоди усій економіці Візантійської імперії. Коли ж венеційці 1154р. уклали договір із давнім ворогом імперії- Сицилійським королівством, це викликало занепокоєння Візантії. Під час війни з Сицилійським королівством, яку вів імператор Мануїл, Венеція, вірна своєму договору з Палермо, зберігала строгий нейтралітет. У Константинополі все більше схилилися до думки використати проти свого ненадійного союзника конкурентів Венеції- пізанців та генуезців.

Дипломатичні й ділові відносини з цими італійськими республіками у Візантії склалися ще раніше. За договором 1111р. пізанцям було надано в Константинополі квартал для їхньої купецької колонії. Ним встановлювалося пільгове оподаткування пізанських купців. Збитки, заподіяні пізанським купцям, наприклад, в результаті пограбування, підлягали відшкодуванню. Але обсяг цих пільг не йшов ні в яке порівняння з пільгами для венеційців.

Пізанська колонія в столиці Візантії була

досить чисельною. Однак пізанці вперто трималися союзу з Фридрихом Барбаросою, якого імперія вважала своїм головним суперником у Південній Італії. У другій половині 60-х років пізанці були вигнані з Константинополя в передмістя столиці.

У 40-х роках XII ст. наполегливе прагнення до утвердження у візантійських володіннях виявляє Генуя. 1155р. генуезцям вдалося домогтися від візантійських послів, вираджених імператором Мануїлом до Генуї, дуже вигідних умов. Генуезькі купці одержували щорічні грошові субсидії, зниження оподаткування генуезьких купців з 10 до 4 відсотків, надання причалу й торгового кварталу в Константинополі. Однак зближення Генуї з королем Сицилійським змусило Мануїла зачекати з затвердженням поступок, зроблених його послами. Зусилля генуезьких послів домогтися реалізації цієї угоди не давали результатів.

Вони ведуть переговори і в другій половині 60-х років. Генуезці прагнуть домогтися рівного становища з венеційцями, а імператор прагне відірвати їх від союзу з Фридрихом Барбаросою. Але жодна зі сторін не йшла на поступки, зокрема, Генуя відмовилася від грошей, якими Мануїл хотів купити її союз проти Барбаросси.

Близько 1170 р. Мануїл наважився піти на розрив з Венецією. Однак незавершеність переговорів з Генуєю змушувала його відкладати здійснення цього плану: протиставлення себе всім трьом республікам водночас було ризикованим. Тому Мануїл став поступливішим у переговорах з Пізою й Генуєю. 1172 р. вже після розриву з Венецією пізанцям були повернуті їхні колишні позиції в імперії і сто

лиці. 1170 р. Генуезці домоглися зміцнення свого становища в Константинополі: оподаткування купців таки знижувалося до 4-х відсотків, вони одержували щорічні грошові дотації й гарантії вільної й безпечної торгівлі.

У березні 1171 р. настав момент рішучого розриву Константинополя з Венецією. Майно, гроші й товари венеційських купців були конфісковані на всіх теренах імперії, багато купців заарештовано. Візантійські джерела подають ці події як відплату венеційцям за зневагу до василевса, за їхню пихатість й зухвальство ненависних "торгашів" з лагуни. Венеційці спорядили військовий флот у відповідь, який став пустошити береги імперії. Водночас до імператора було відряджено венеційське посольство. Але воно не було прийняте імператором. Між представниками держав почалися переговори, які затяглися на роки. Тим часом моряків венеційського флоту стала косити чума. Ні з чим повернулося друге, третє й четверте посольство й дож був вимушений припинити переговори.

Розрив із Візантією змусив венеційську дипломатію зміцнити відносини з мусульманськими володарями. Договори 70-х років з Єгиптом і Багдадом дали можливість поліпшити умови венеційської торгівлі зі Сходом. Але втрат на візантійському ринку вони не змогли відшкодувати. 1175 р. Венеція відновила свій договір з королем Сицилії. Тим часом шосте венеційське посольство до Мануїла повернулося ні з чим. Привілеї венеційців на території Візантії були відновлені лише за правління імператора Андроника I Комніна (1183-1185).

Зростання впливу Німецької імперії в другій половині XII ст.

Ідеологія імперського домінування

Важливі події в долі "Священної Римської імперії" пов'язані з ім'ям *Фридриха I Барбаросси (1152-1190)*. Він провадив енергійну італійську політику, намагаючись за допомогою італійських ресурсів покривати витрати, пов'язані із зміцненням Німецької держави.

Разом із тим, Фридрих I, продовжуючи політику Франконської династії щодо міст, підтримував їх, намагаючись здобути зиск для королівської влади. Його внутрішня політика в Німеччині ґрунтувалася на балансуванні між князівськими угрупованнями, а разом з тим,

опираючись на воїнів-міністеріалів та дрібних васалів. Він уміло використовував ворожнечу між вищим кліром та світською знаттю, а разом із тим між німецькими прелатами й римською курією, намагаючись тісніше підпорядкувати собі німецький єпископат. Не порушуючи формально Вормського конкордату, Барбаросса втручався в церковні вибори, проводячи на єпископські посади своїх ставлеників. Він вважав світську інвеституру прелатів не актом милости, а королівським повноваженням, вимагаючи на цій основі від єпископів виконання державного обов'язку. Він прагнув ослабити залежність німецьких єпископів, чинячи всілякі перешкоди їхнім апеляціям до папи. Все це дало можливість Фридриху I Барбароссі зміцнити королівську владу в Німеччині.

Матеріальні та владні ресурси, зосереджені в руках Фридрихом I Барбаросою, дали можливість зміцнити зовнішньополітичне становище Німецького королівства. В орбіту німецького впливу були залучені Чехія, Польща й Угорщина. Так, угорський король брав участь у другому поході Барбаросси до Італії. Внаслідок одруження Фридриха I у другому шлюбі на графині Верхньої Бургундії Беатрисі посилилася залежність від Німеччини Бургундії. Це поліпшило стратегічне становище Німеччини на кордонах з Італією.

Німецька дипломатія використала англо-французькі суперечності, які відігравали помітну роль в тогочасних міжнародних відно-

синах у Західній Європі. Французький король Луї VII, розлучившись з Алієнорою Аквітанською, допустив грубий політичний прорахунок, внаслідок чого увесь південний захід Франції перейшов до рук Генрі II Плантагенета. Генрі II скористався ситуацією, одружившись з аквітанською герцогинею, що принесла йому в посаг свої величезні володіння. За цих обставин він став шукати союзу з німецьким імператором як у боротьбі з французьким королем, так і в зіткненнях з римською курією, що прагнула повного підпорядкування англійської церкви.

Таким чином, у другій половині XII ст. склалися внутрішньополітичні й зовнішньополітичні умови для зміцнення впливу Німеччини в Західній, Центральній і Південній Європі й для піднесення її престижу. Саме в ті роки середньовічна Німецька імперія й починає іменуватися "Священною", тобто відбувається сакралізація імперії. Це мало обмежити претензії папства на верховний сюзеренітет.

Імперську доктрину "Священної імперії" було теоретично обґрунтовано дядьком імператора, єпископом Отгоном Фрейзінгенським. Доктрина була спрямована проти папських претензій розпоряджатися імператорською короною й прагненням понтифіків розглядати її як бенефіцій німецькому королеві. Стверджувалося, що імперія священна й без того, що імператорську корону формально покладає на голову імператора папа. Глава імператора абсолютно суверенний у здійсненні світської влади, він підлягає лише Богові, й володіє "світським мечем" незалежно від папи. Король одержує владу "за визначенням Бога й обранням народу". Німецькі королі ще до одержання імператорської корони в Римі офіційно титулувалися титулом "король римлян" та "августійший король римлян".

Для обґрунтування своїх претензій на панування над містами Північної Італії й Римом Барбаросса звертався до римського права. При цьому він використовував положення, запозичені з "Кодексу" візантійського імператора Юстиніана: "Твоя воля є закон, бо ж говориться: що бажано володареві - має силу закону", "володаря закон не обмежує". Ці на-

гадування при римські закони перепліталися посланнями на право завоювання. В листах Фридриха Барбаросси до римського сенату вказувалося, що Італія й Рим були завойовані Карлом Великим та Отгоном I й належать імператорові за правом завоювання. Відтак в імператорському тлумаченні велич римської імперії була перенесена від західних франків на східних шляхом завоювання незалежно від волі папи на німецького володаря.

Зі свого боку, папська пропаганда проводила строгу відмінність між королівським та імператорським титулом, стверджуючи, що обраний князями король - це ще не імператор. Він має право на здійснення влади лише в Німеччині. Влада ж над Італією вручається йому папою шляхом коронації в Римі. В папському тлумаченні "перенесення імперії"

здійснюється з волі папського престолу, якому начебто за "даром Константина" було передано верховну владу над західною частиною імперії. Леон III вручив цю владу разом з римською короною Карпові Великому. В X ст. римський престол був переданий папою німецьким королям, але може бути повернений і вручений іншому володареві, наприклад, візантійському імператорові, справжньому наступникові римських імператорів. У свою чергу Фридрих I Барбаросса претендував на вищість і над візантійським імператором, наголошуючи, що саме володар "Священної римської імперії" є наступником римських імператорів.

Ця ідеологія набула практичного розгортання в італійській політиці Фридриха I Барбаросси.

Боротьба Фридриха I Барбаросси за політичне домінування в Італії

Після укладення Вормського конкордату римська курія набула значної самостійності. Фридрих I прагнув відродити оттонівську традицію повного панування імперії над папством. Становище в Італії начебто сприяло здійсненню цих задумів. 1143 р. в Римі відбувся політичний переворот, у місті за прикладом інших італійських міст, створено республіку, керовану сенатом та іншими виборними органами. На папський престол було обрано відразу декілька осіб. На півдні папським інтересам загрожували нормани й Візантія. Король Сицилії Рожер II та його наступник Вільгельм не визнавали папського сюзеренітету. Все це змусило папу шукати союзу з німецьким королем. 1153 р. в Констанці між папою Євгенієм III та Фридрихом було укладено угоду, за якою німецький король як "покровитель" римської церкви зобов'язувався захищати її від усіх ворогів, як внутрішніх (римлян), так і зовнішніх (норманів, Візантії).

1154 р. війська Фридриха вторілися до Італії. Він придушив Римську республіку й видав папі її проводиря Арнольда Брешіанського. Невдовзі було проведено коронацію Фридри

ха I в Римі. Проте невдовзі союз з папою дав тріщини, а згодом зовсім розпався. Натяк у листуванні з імператором на те, що він одержує бенефіцій із рук папи викликав роздратування Фридриха. Папських кардиналів-легатів було піддано приниженню. Серед них був і Роланд, майбутній папа Александр III.

Не одержавши підтримки від Фридриха I в боротьбі з непокірним васалом, королем Сицилії Вільгельмом, папа порушив Констанцький договір і пішов на примирення з сицилійським володарем. Відносини імператора з папою ставали все напруженішими. Папа навіть збирався відлучити Фридриха від церкви, але раптово помер. (1159). У Римі відновилася схизма, що тривала 17 років: прихильники імператора обрали папою Віктора IV, але більшість кардиналів підтримала кандидатуру супротивника імператора Роланда, який став папою під ім'ям Александра III. Він став гідним супротивником Фридриха I в боротьбі за політичну гегемонію на Заході.

Імператор спробував примирити анти-пап, але Александр III не йшов ні на які компроміси. Імператор продовжував підтримува-

ти антипапу Віктора IV, а згодом Пасхалія III, також не мав підтримки більшості кардиналів. Александр III відлучив Фридриха I від церкви.

1158р. Фридрих здійснив другий похід за Альпи. Ломбардські міста, охоплені міжусобицями, не вчинили йому організованого опору. Лише Мілан відмовився відчинити ворота німецьким рицарям. Після облоги місто вимушене було здатися, й сплатило величезний штраф у 9 тис. марок сріблом та видало 300 заручників. Згідно з Ронкальськими постановами 1158р. міста ставилися під управління імперської адміністрації, а комунальні вільності різко скорочувалися. Збирання мит та різноманітних зборів передавалося у відання імператорської адміністрації.

Італійські міста вчинили спротив запровадженню нових порядків. За це їх було піддано суровому покаранню. 1162 р. Мілан після тривалої облоги був вимушений здатися. Його населення було змушене протягом восьми днів виселитися в спеціально відведене місце й відробляти панщину на імператора. Місто підлягало повному знищенню, що було доручено здійснити ворожим до нього сусідам. Уздовж його головної площі було проведено борозну, яку посилено сіллю на знак того, що місто не повинно відродитися. Слідом за Міланом така сама доля спіткала й інші міста.

Здавалося, Барбаросса був близький до мети. Однак жорстока розправа над містами згуртувала північноіталійські міста. Зусиллями венеційської дипломатії 1164 р. було створено антиімператорський союз (Веронська ліга) у складі Венеції, Верони, Віченци й Падуї, які мали грошову підтримку візантійського імператора Мануїла й сицилійського короля Вільгельма.

Восени 1166 р. Фридрих з великим військом знову переправився через Альпи. Німецьке військо зайняло Ломбардію й Госкану, захопило Рим. Александр III втік під захист сицилійського короля. Але зненацька спалахнула епідемія чуми, яка викосила значну частину його війська. Рештки війська були змушені покинути Італію.

Тим часом в Італії сформувався новий антиімператорський союз - Ломбардська

ліга. До ліги приєднався й Мілан, заново відбудований за допомогою союзних міст. До ліги приєдналися й члени Веронської ліги. Для війни з імператором було сформоване союзне військо. Спроби імператора вбити клин між союзними містами й папством не вдалися. Александр III оголосив, що підтримуватиме лігу. Імператорські союзники - Флоренція, Лукка, Сієна - не бажали вступати в боротьбу з папою та Ломбардською лігою.

1174 р. німецький імператор з військом знову рушив у похід на Італію. Однак наймогутніший німецький князь Генрих Лев, герцог Саксонський відмовився взяти участь у поході. Він вважав за потрібніше займатися розширенням власних володінь в заальпських слов'янських землях. Це стало однією з важливих причин поразки імператора. У битві при Леньяно **29 травня 1176р.** союзні міста дощенту розбили імперське військо. Сам він ледь не потрапив у полон до супротивника. Лише через декілька днів він з'явився в Павії, де його вважали вже загиблим.

Барбаросса спробував розколоти союз між папою та Ломбардською лігою. Папа уклав сепаратну угоду з імператором, хоча сам заборонив союзникам вступати в сепаратні переговори. За цією угодою Фридрих I визнавав Александра III законним папою, даючи обіцянку укласти мир з Ломбардською лігою й союзником папи Вільгельмом Сицилійським. Умови миру мала виробити комісія з представників папи, імператора й ліги. Папа зі свого боку, знімав відлучення з імператора й визнавав його законні права на імператорський престол та на верховенство над імперською церквою, а його сина визнавав римським королем.

1177 р. у Венеції відкрився мирний конгрес за участю представників папи, імператора, Ломбардської ліги й короля Сицилії. 24 липня на паперті собору Св. Марка відбувалася заключна церемонія примирення папи Александра III з імператором Фридрихом III, яка нагадувала побачення в Каноссі за сто років перед тим. Папа возсідав на троні, а імператор нижче, на рівні його ніг. Барбаросса мав поцілувати папську туфлю й виконати "мар-

шальську службу" при особі папи. Так Барбаросса закінчив конфлікт з приниженим ним колись Роландом - папою Александром III.

1183р. в Констанці було укладено мир на досить вигідних для імператора умовах. Ронкальнські постанови скасовувалися, міста зберігали своє самоврядування. Однак імператор мав формальне верховенство над ломбардськими містами. Він здійснював апеляції на рішення консульських судів. Міські магістрати на знак визнання зверхності імператора мали складати йому присягу на вірність. Під час перебування імператора в Італії міста були зобов'язані платити військовий податок і надавати допоміжні війська.

Розв'язавши руки в Італії, Фридрих міг тепер розправитися з Генрихом Левом. На зібранні князів у Регенсбурзі 1180 р. було оголошено про конфіскацію володінь Генриха й про вигнання його з держави. Саксонію було поділено на дві частини. Спроби Генриха відвоювати втрачені землі були безуспішними.

Важливим придбанням Фридриха I Барбаросси було укладення династичного шлюбу його сина Генриха VI зі спадкоємницею сицилійського трону Констанцією. Зі здобуттям Сицилійського королівства папські володіння опинилися в оточенні володінь імператора. Це викликало настороженість пап, а згодом і вибух конфлікту з імператором. Шляхом поступок і погроз Фридрих зумів відколоти від опозиції найвпливовіших князів Північно-Східної Німеччини. Він зміцнив свої позиції укладенням договору з французьким королем Філіппом II Августом (1187 р.), який заклав основи тривалого союзу Капетингів зі Штауфенами, спрямованого проти Плантагенетів.

У Німеччині на певний час встановився внутрішній мир. Фридрих I Барбаросса, залишивши в Німеччині королем Генриха VI, вирушив на чолі двадцятитисячного рицарського війська в третій хрестовий похід, під час якого втопився в невеликій гірській річці Са-леф у Малій Азії.

Четвертий хрестовий похід: дипломатичний аспект

Папа Інокентій III (1198-1261) мав на меті посилити позиції Риму на Сході: по-перше, поставити візантійську церкву в залежність від Риму, а друге зміцнити становище католицизму в Сирії. Перше з цих завдань він планував вирішити, вдаючись до тиску на візантійського імператора Алексія III, становище якого на візантійському престолі, як узурпатора, було неміцним. Друга мета мала бути досягнута внаслідок хрестового походу. Однак спритні венеційські політики вирвали керівництво походом з рук Інокентія, й воно опинилося в руках провідників Республіки і, зокрема, її дожа Енріко Дондоло.

Вісімдесятирічний правитель Венеційської республіки став уособленням особливостей її політики. Енергійність, уміння робити несподівані політичні ходи, далекоглядність, тонкий політичний розрахунок у поєднанні з безцеремонне у виборі засобів для досягнення цілей, відданість інтересам Республіки поєднувалися в ньому з умінням обійти церковні за

борони при реалізації політичних завдань.

Венеція відіграла в хрестовому поході провідну організаційну роль, матеріальні й відверті політичні цілі походу були визначальними під час його проведення. При поясненні мотивів політики Венеції історики називають бажання одержати решту заборгованості за збитки, заподіяні Візантією за часів імператора Мануїла, інші вказують на мотиви помсти за шкоду й образи, заподіяні греками венеційцям, вказують також на те, що Венеція була підкуплена єгипетським султаном Мелек Адилем.

У лютому 1201 р. до Венеції прибули представники від значних сеньйорів північної Франції й Фландрії, які прийняли хрест разом із значним числом рицарів з інших країн і угорським королем. Серед посланців був і відомий літописець походу, маршал графа Шампанського Жоффруа Віллардуен. Метою посольства було укладення договору з республікою св. Марка на перевезення хрестового ополчення на Схід. Було обрано саме

Венецію, оскільки інші значні морські республіки - Генуя й Піза — перебували в стані війни і всі спроби примирити їх були марними.

Від імени вождів хрестоносного ополчення посольство уклало договір із урядом Венеції про надання хрестоносцям достатньої кількості суден для війська з 4,5 тисяч вершників з 9 тисячами щитосців й 20 тисяч піхотинців з необхідною на один рік кількістю фуражу й продуктів. За це було визначено плату у 85 тисяч марок сріблом, яка мала бути внесена на виплат, але не пізніше квітня 1202 р., причому незалежно від того, яка кількість війська буде подана для перевезення. Ве-неційці зобов'язувалися зі свого боку спорядити 50 кораблів і відправитися з ними на Схід. За цю участь у поході Республіка обумовила собі половину тих завоювань і тієї здобичі, яку вони могли спільними зусиллями захопити під час походу. Хрестоносці мали домогтися схвалення договору від папи.

У договорі не було вказано напряму договору, оскільки хрестоносці, ймовірно, ще вагалися між сирійським та єгипетським напрямками. Серед хрестоносців переважали саме прибічники єгипетського напрямку. Становище в Єгипті начебто спонукало до вибору саме цього напрямку: між нащадками Ала-діна протягом кількох років йшли криваві звади й утвердження Мелек Адиля не могло сприйматися як міцне.

Влітку 1202 р. до Венеції прибув папський легат, кардинал Петро Капуанський, але венеційці, не бажаючи мати конкурентів у керівництві походом, відхилили його участь у цій ролі.

Навесні 1202 р. почався збір хрестоносного ополчення. У ньому переважали французькі й фламандські рицарі. На чолі їх стояв Боніфачій Монферратський, а найближчими сподвижниками були граф Фландрії й Генне-гау Балдуїн, граф Блуа й Шартру Луї та інші знатні сеньйори. Венеційці розмістили хрестоносців на одному з островів лагуни.

Венеція, відповідно з узятими зобов'язаннями, підготувала все необхідне для експедиції. Однак хрестоносці не зібрали необхідної суми. До того ж виявилось, що зібралося не все ополчення. Провансальці зібралися в інших

пунктах, маючи намір приєднатися там до основних сил хрестоносців. З величезними труднощами вожді хрестоносців, які з'їхалися до Венеції змогли зібрати частину необхідної суми, але не вистачало понад 30 тисяч марок. Тим часом венеційці відмовлялися постачати продовольством хрестоносців, які зібралися на одному з островів венеціанської лагуни. Останні опинилися в скрутному становищі: джерела свідчать про те, що серед них різко піднялася смертність.

Ймовірно, саме тоді у венеційського уряду з'явився задум використати хрестоносне військо у власних цілях. Оскільки хрестоносців з'їхалося значно менше, ніж планувалося, то єгипетський варіант походу втрачав перспективу: наявних сил хрестового воїнства було замало для того, щоб здійснити успішну військову акцію в Єгипті. Хрестоносцям було запропоновано, що вони можуть оплатити відстрочку у сплаті суми, якої бракувало, здійснивши захоплення Задара для Венеції. Там вони можуть здобути кошти, щоб розплатитися з венеційським урядом. Ця пропозиція викликала сум'яття серед учасників походу. Адже всупереч папським приписам і вказівкам папського легата похід спрямовувався проти християнського міста, що належало християнському королеві, який до того ж також прийняв хрест.

Однак безвихідь, в якій опинилися хрестоносці на острові, змусила їх прийняти пропозиції дожа Дандоло. В літературі висловлювалася думка про те, що венеційці зумисне створили таку обстановку для того, щоб підпорядкувати собі хрестоносне воїнство.

Незважаючи на заборону папи підіймати зброю проти християн і на протест частини учасників хрестоносного ополчення, які згодом покинули табір й повернулися додому, керівники походу поступилися перед тиском Венеції й після облоги *Задар у листопаді 1202р. був узятий і пограбований.*

Моральна відразливість діянь хрестоносного воїнства під Задаром викликали обурення в римській курії. Коли Інокентій III одержав звістку про падіння Задара, він страшенно обурився. Він писав тоді хрестоносцям:

"Диявол змусив вас піти війною проти братів ваших... Ображаючи хрест, ви завоювали місто й громадян, насильством змусили до здачі... Венеційці на ваших очах знесли стіни міста,... пограбували церкви, зруйнували будинки, а ви разом з ними поділили награбовану у мешканців Задара здобич". Папа погрожував хрестоносному воїнству відлученням, якщо воно не воздасть за сотворене угорському королеві. Хрестоносці відправили до папи посольство й листа, в якому в тоні повної смиренності намагалися виправдати свою поведінку безвихідністю того становища, в якому вони опинилися. У листі-відповіді папа наполягав на своєму: відшкодування мешканцям Задара відібраного в них майна й вибачення перед угорським королем. Оскільки хрестоносці й венеційці цього не хотіли й не могли зробити, то папа наклав на хресто-носне воїнство інтердикт.

Ця обставина вкрай ускладнила становище хрестоносного керівництва. В новому листі, сповненому каяття й запевнень у синівській відданості Святому престолу вожді хрестоносного ополчення просили про прощення й зняття інтердикту.. Папа, сподіваючись спрямувати хрестоносне воїнство на Єгипет, зняв інтердикт з хрестоносців, але залишив його силу на венеційцях. Але вожді хрестоносців приховали це листування від рядового рицарства, оскільки це було б рівносильно розпуску хрестоносного ополчення.

На початку 1203 р. до хрестоносців прибули посланці німецького імператора і візантійського царевича Алексія Ангела. Батька Алексія, імператора Ісака II 1195 р. було скинуто з престолу й осліплено. Престол було захоплено братом Ісака Алексієм III. Син скинутого імператора Алексій утік на захід і знайшов підтримку у свого родича короля Філіппа Швабського. Папа надіслав хрестоносцям заборону брати участь у поході на Константинополь. Однак лист папи вже не застав флоту союзників у Задарі. Навесні 1203 р., зруйнувавши перед тим всі укріплення Задара, венеційці разом з хрестоносною армією рушили на південь уздовж берегів Адріатики. Разом з ними був і Алексій, син скинутого візантійсь

кого імператора Ісака. Драч і Дубровник визнали в ньому свого законного володаря.

Влітку 1203 р. Константинополь було взято в облогу. Візантійська імперія, що переживала кризу, не змогла дати відсічі хрестоносцям. Ісака II було відновлено на престолі, його співправителем став син під ім'ям Алексій IV. Але вони зуміли ціною надзвичайних заходів зібрати лише половину обіцяної хрестоносцям суми. Народне повстання привело до скинення обох імператорів, а новий імператор Алексій V зробив спробу організувати оборону столиці.

У березні 1204 р. між учасниками походу на Константинополь було договір про поділ Візантійської імперії. За взірць було покладено схему, яка діяла у Єрусалимському королівстві хрестоносців. Цим договором були закладені основи Латинської імперії та поділу здобичі. Венеційці домоглися збереження й розширення торгових привілеїв на території імперії. Документ передбачав, що в імперії мають зберігатися "всі інтереси й права, як забезпечені писаними документами, так і без них". Запис "без писаних" (*sine scripto*) відкривав для венеційців найширший простір для різних домагань, спрямованих на забезпечення їхнього виняткового становища в економічному житті імперії.

У питанні про поділ здобичі з усіх захоплених цінностей венеційцям і хрестоносцям мали бути відшкодовані всі види заборгованостей за зобов'язаннями імператора Алексія IV, решта мало бути поділена порівну. За попередніми міркуваннями фінансистів республіки св. Марка це мало становити для венеційців три чверті усієї здобичі; на долю хрестоносців припадала чверть.

Венеційці з самого початку відмовилися від претензій на заняття поста імператора нової імперії, але претендували на впливову позицію - визначення патріарха Константинополя. Венеційці забезпечили собі важелі впливу на вибори імператора, оскільки виборча комісія складалася з 12 осіб, шість з яких визначали венеційці.

Імператор, на якому лежала турбота про оборону імперії мав одержати четверту час-

тину частину її території, решта підлягали поділу між хрестоносцями й венеційцями порівну. Так народився відомий титул дожив - "володар чверти й півчверти Візантійської імперії". Цей принцип поширювався і на її столицю.

13 квітня 1204 р. Константинополь було взято. Хрестоносці вчинили жорстоке пограбування міста й приступили до поділу земель Візантійської імперії.

Захоплення Візантії сприяло й розв'язанню проблеми Задара на користь венеційців. 1244 р. між Венецією й Угорщиною було укладено мирний договір, за яким угорський король надалі відмовлявся від будь-яких зазіхань на Задар. У першій половині XIII ст. Венеції вдалося опанувати південним краєм Далматинського узбережжя, зокрема Дубровником. Дубровнику був нав'язаний договір 1232 р., який зобов'язував його підпо

рядкуватися венеційським інтересам. 1268 р. візантійський імператор Михаїл Палеолог визнав за Венецією всі візантійські землі, які фактично перейшли на той час до рук венеційців. Республіці належав південний край півострова Мореї (Пелопоннесу) з містами Корон і Мо-рон, - "два головних ока Венеційської республіки" - як їх називали у Венеції. Неподалік від них знаходилася найважливіша з венеційських колоній - острів Крит, куплений венеційцями в Боніфация Монферратського. До початку 90-х років XIII ст. Венеції належала третина Акри й Тиру з їхніми околицями на узбережжі Сирії. На Адріатиці, в Егейському архіпелазі, на берегах Пропонтиди, Чорного й Азовського морів, на Сирійському узбережжі та в Північній Африці була розкидана мережа торгових контор, консульських і баюльських пунктів Венеційської республіки.

Утворення імперії Плантагенетів. Наростання англо-французьких суперечностей у XII-XIII ст.

Однією з найгостріших проблем міжнародних відносин пізнього середньовіччя в Європі стало територіальне розмежування монархій. Воно відбувалося на основі етнонаціональних організмів, що сформувалися на ґрунті мовної, релігійної та господарсько-культурної спільності. В цьому процесі тісно сплелися й стали все чіткіше виявлятися основні етнонаціональні інтереси й інтереси правлячої династії. Саме здатністю правлячої династії обстоювати територіальні інтереси й цілісність національної території передовсім

виявлялася її відповідність етнонаціонально-му інтересу, що зароджувався. Зіткнення між державами, що відбувалися в ході територіального розмежування включало гостру боротьбу не лише за володіння землями й ресурсами, це була боротьба за владу і вплив у певному регіоні Європи.

Середньовічні історичні долі Франції й Англії тісно сплелися внаслідок завоювання англо-саксонського королівства нормандським герцогом Вільгельмом (1066). Згодом англійські королі, які були водночас і нормандськими герцогами, скориставшись політичною слабкістю французьких королів з дому Капетингів, поширили владу на графства Мен та Анжу. Енергійний *Генрі II Плантагенет (1154-1189)* вже за своїм походженням був символом об'єднання континентальних та острівних володінь англійської корони: його мати була донькою англійського короля Генріха I, батько - графом Анжуйським з роду Плантагенетів. Одруження Генріха Плантагенета на єдиній спадкоємниці герцога Аквітанського Алієнорі (1152 р.) додала до його

континентальних володінь обширну область на південному заході Франції.

Слабкість влади французьких Капетингів стимулювала активну континентальну політику Генріха II. В перші роки свого правління він розширив свої володіння на кордонах Нормандії. У 1169 р. він домогся того, що герцог Бретані визнав його своїм сюзереном. Хоча це не означало приєднання Бретані до володінь Плантагенетів, але зміцнювало політичні позиції англійського короля на континенті.

Генріх II за своїми французькими володіннями вважався васалом Капетингів, але в його розпорядженні були ресурси як Англії, так і континентальних володінь - величезної імперії Плантагенетів. Для Капетингів територіальний комплекс Плантагенетів став однією з болючих проблем. Англійські володіння панували над виходами до моря Сеною й Луарою, закриваючи їх для французьких королів. В умовах зміцнення державности у Франції суперництво з Плантагенетами неминуче мало перерости в зіткнення між державами

Падіння Єрусалима 1187р. відсунуло початок війни між Англією й Францією, оскільки громадська думка вимагала хрестового походу. Англійський король Генрі II, його син-Ричард і французький король Філіпп II Август прийняли хрест. Але королі не збиралися виїжджати на схід, бо міжніми державами були дуже сильні суперечності. Філіпп II Август привернув на свій бік Ричарда, прикинувшись його кращим другом і схилив до зради його молодшого сина Джона. Генрі II помер й англійський престол перейшов восени 1189 р. до Ричарда.

Зібравши необхідні кошти й флот, Ричард покинув Англію й вирушив у хрестовий похід. Єдиним його успіхом у цій боротьбі було захоплення о. Кіпр. Верховна влада в час відсутності Ричарда була в руках юстиціарія, канцлера й папського легата Уільяма Лоншана. Лоншан правив самовладне, що викликало вибух опозиції баронів. До Англії прибув молодший брат Ричарда Джон й очолив опозицію проти короля.

Тим часом, французький король Філіпп II Август, який вирушив у хрестовий похід разом з Ричардом, повернувся до Європи й по

чав захоплювати замки Ричарда в Нормандії. Дізнавшись про це, Ричард таємно з небагатьма супутниками рушив до Європи, але дорогою потрапив у полон до австрійського герцога, який згодився його випустити лише за дуже великий викуп. Брат короля Джон поширив чутки, що Ричард помер і спробував захопити в Англії владу. Однак в квітні 1193 р. прийшла звістка, що Ричард живий і перебуває під вартою в німецького імператора Генріха VI. Принц Джон і Філіпп II стали всіма засобами спонукати імператора якомога довше тримати Ричарда в полоні. Вони давали 50 тис. марок від Франції й 30 тис. марок від Джона за те, щоб імператор потримав Ричарда в полоні хоча б до вересня, й згодні були платити по тисячі фунтів за кожен зайвий місяць полону. Сума ж викупу, призначена імператором становила 150 тис. марок.

Проте німецькі магнати примусили імператора випустити Ричарда. Звільнившись на початку 1194 р., Ричард повернувся до Англії й став збирати гроші й людей для походу проти французького короля. Становище було дуже складним, бо ще не були зібрані 150 тис. марок для сплати викупу імператорові. Для походу проти Франції витискали все, що могли з рицарів, селян, городян, духівництва. Король вирушив до своїх континентальних володінь, де став будувати замки, готуючись до боротьби з Філіппом. 1199 р., оглядаючи укріплення в одному з аквітанських замків, Ричарда було поранено стрілою і він помер від рани. Престол перейшов до принца Джона.

Початок боротьби Капетингів з Плантагенетами.

Паризький договір 1259 р.

Перші спроби добитися послаблення позицій англійської корони у Франції були вжиті за французького короля Луї VII (1137-1180). З 80-х років XII ст. за його сина, короля *Філіппа II Августа* (1180-1223), почалося зміцнення влади Капетингів. У внутрішній політиці він мав на меті посилення позицій центральної влади всередині королівського домену й розширення його розмірів, у зовнішній - обмеження володінь Плантагенетів.

Філіпп II виявив себе як талановитий політик і воєначальник. Він скористався політичними промахами молодшого сина Генрі II Джона (1199-1216), який вступив у конфлікт з англійськими баронами й зазнав поразки у боротьбі з ними. 1202 р. Філіпп II почав рішучий наступ на континентальні володіння англійських королів. За чотири роки він відвоював у Джона Безземельного Нормандію, Мен, Анжу і Турень. У поєднанні з союзом з Шотландією це істотно зміцнювало становище Франції. Капетинги реально володарювали тепер над половиною французьких земель. До того ж вони могли спертися ще на одну впливову зовнішньополітичну силу - папство.

1205 р. Джон Безземельний вступив у боротьбу з римським папою Інокентієм III (1198-1216). Папа оголосив хрестовий похід

проти англійського короля и доручив очолити його Філіппові II. До цієї боротьби долучилися й англійські барони, невдоволені крайнім самовладдям і поборами з боку короля, король Джон зазнав поразки й вимушений був визнати себе васалом папи.

Проте Джон організував коаліцію проти Філіппа II Августа, до якої увійшли граф Фландрський, німецький імператор Отгон ГУ і граф Булонський. Їхні війська виступили разом з англійським загоном й зіткнулися з французьким військом 27 липня 1214 р. в битві при Бувіні біля Лілля. Коаліція зазнала поразки. Майже водночас англійські війська були розбиті силами Франції у битві при Ларош-о-Муані. Це був справжній триумф французького короля й військово-політична поразка Англії.

За правління Генрі III (1216-1272) Англія зазнала нових утрат на континенті - у неї були відібрані права на Пуату, Лімузен і Перигор, хоча вона й збережені позиції на південному заході Франції й васальні зобов'язання герцогів Бретані. Успіхи Франції в боротьбі за витіснення англійських королів з континентальних володінь були закріплені Паризьким договором 1259р. між Англією й Францією. У ньому юридичне закріплювалася втрата Англійською короною всіх континентальних володінь, крім земель на південному заході Франції. Англійський король зберігав титул герцога Аквітанського й статус васала Капетингів щодо цього володіння.

Питання про приналежність Аквітанії залишалося ключовою проблемою англо-французьких суперечностей XIII-початку XIV ст. 1294 р.. Скориставшись скаргою нормандських моряків на піратські дії англо-гасконсько-го флоту, Філіпп IV викликав англійського короля на суд Паризького парламенту. Едуард I ухилився від виконання принизливої процедури. Суд ухвалив конфіскацію герцогства у англійського короля. Це було рівносильно оголошенню війни.

Дипломатична місія Платона Карпіні до Каракорума

Наростаюча загроза з боку монголів спонукала європейських володарів до налагодження контактів з ханами. В організації таких місій брали участь римські папи та світські державці. Мета таких місій була подвійна: з одного боку військово-стратегічна розвідка, з іншого - католицьке місіонерство. Хоча реальні політичні результати таких місій були невеликими, вони, без сумніву, сприяли розширенню політичного досвіду європейців та поширенню їхньої дипломатії, а в пізнавальному плані - поповненню їхніх політичних, географічних та етнографічних уявлень.

Монгольська загроза обговорювалася, зокрема, Ліонським церковним собором 1245р., який спробував зібрати європейські сили для боротьби з монголами. Собор схвалив і план переговорів з ними. Перед собором папа відрядив декілька місій для контактів з монголами. Одним із перших дипломатичну місію до монголів здійснив чернець францисканського ордену Платон Карпіні. Він був сучасником і другом церковного подвижника Франциска Ассизького (1182-1226), відомого засновника цього ордену. Карпіні, вирушаючи в подорож до Монголії, мав уже чималий дипломатичний досвід, який набув, виконуючи доручення церкви в Іспанії та Португалії. Під час подорожі до монголів він одержав значні повноваження, виступаючи як легат, тобто офіційний представник римського папи. Безпосереднім завданням Платона Карпіні було передати особисте послання римського папи великому монгольському ханові.

Платон Карпіні виїхав у подорож з Ліона 16 квітня 1245 р. Його шлях пройшов через Чехію, а далі на Краків і Русь. Монахи мали завдання переконати руських князів і духовництво "повернутися до єдиної святої матері-церкви". На Русі ченців зустрів князь Василько Волинський. Вислухавши заклики папських посланців, він відмовився прийняти католицтво без узгодження зі своїм старшим братом Данилом, який перебував на цей час у ставці Батия.

З Києва Карпіні вирушив 4 лютого 1246 р. донизу Дніпром, а далі - через гирло Дону й поволзькі степи прибув до ставки Батия Сараю. Батий відмовився прийняти грамоти римського папи, адресовані великому хану монголів, що перебував у Каракорумі.

Ченці допомогли перекладачам Батия перекласти листа руською, перською та монгольською мовами. Бату негайно відправив усі варіанти перекладу до Каракорума зі спеціальним посланцем. У листі римський папа, виступаючи як глава християнського світу, докоряв монголам за їхні вторгнення в християнські землі і, погрожуючи їм гнівом Божим, вимагав утримуватися від таких походів й пропонував прийняти християнство.

Батий порадив ченцям прямувати далі до Каракорума. Рухаючись через басейн Сир-Дар'ї, а далі - вздовж відрогів Тянь-Шаню, Карпіні 22 червня 1246 р. прибув до столиці Монгольської імперії. Посланці були гідно прийняті в ставці володарів, але вони прибули до Каракорума під час обрання великого хана й мусили чекати інтронізації, яка відбулася 24 серпня. Новим великим ханом було обрано Гуюка.

Посланці папи обговорювали завдання своєї місії з несторіанським християнином Чинкаєм та двома його помічниками. Коли монгольський текст відповіді великого хана був готовий, його переказали францисканцям, і ті записали його латиною. На додачу до монгольського оригіналу вони одержали й перський переклад документа.

Потім Чинкай повідомив посланцям, що імператор запропонував відправити з ними до Європи своїх послів. Папським послам коштувало значних зусиль відмовити монголів від цього. У звіті про свою місію Карпіні пояснює це побоюванням того, що монгольські послі "побачать незгоди й війни між нами й це спонукатиме їх виступити проти нас". Іншою причиною було остереження проникнення до Європи монгольських шпигунів. Після деяких вагань монголи облишили цей задум.

Відповідь великого хана папі була типовою для монгольської концепції зовнішньої політики. Він відмовився пристати на папський заклик прийняти християнство. Натомість він запропонував папі й королям прибути до Монголії, щоб продемонструвати свою повагу: "Якщо ви протидієте цьому, що можемо ми знати? Лише Богу відомо". Обмін листами засвідчив, що папські претензії на універсальне лідерство зіткнулися з такими ж уні-

версалістськими претензіями монгольського хана. У відносинах між ними в тодішніх умовах було важко сподіватися на взаєморозуміння й зближення.

У середині листопада 1246 р. францисканці покинули Каракорум і досягли Ліона напередодні Дня Всіх Святих 1247 р. Звіт Плано Карпіні про подорож під назвою "Історія монголів" став добрим матеріалом для підготовки подальших дипломатичних місій на Схід.

Подорож Рубрука

Францисканського ченця Рубрука (латинізоване - Рубруквіса) відрядив до монголів французький король Луї IX Святий. Король добре знав його через участь у шостому хрестовому поході. Мета місії цього разу полягала в тому, щоб встановити такі відносини з Монгольською імперією, які перешкодили б її нападу на Західну Європу. Планувалося також домовитися з монгольськими ханами про спільну боротьбу з арабами на Близькому Сході й Середземномор'ї.

Рубрук мав уже певну інформацію про Азію, зібрану під час місії Карпіні. Подорож почалася навесні 1252 р. Шлях Рубрука пролягав від Акри в північній Палестині до Константинополя, а там - морем до Криму. Відвідавши ставку Батия в Поволжі, він 27 грудня 1253 р. після кількох місяців подорожі дістався Каракорума. Строго дотримуючись правил францисканців, Рубрук завжди ходив босим і лише завдяки богатирському тілу й здоров'ю здолав труднощі шляху.

Рубрук залишив достовірний опис Каракорума в роки його розквіту. Він був спостережливим і вдумливим мандрівником. Звіт про подорож мала назву "Подорож до східних

країн". Від нього йдуть відомості про Великий китайський мур. Він першим, на подив європейцям, розповів, що в Китаї ходять паперові гроші.

У Каракорумі Рубрук застав нового великого хана - Мунке, обраного після напруженої боротьби серед монгольської верхівки в липні 1251 р. Можливо, саме звістка про зміну хана й спонукала Луї IX спробувати ще раз дійти згоди з монгольським володарем. Але францисканцям було рекомендовано видавати себе передовсім за місіонерів, приховуючи дипломатичний характер місії.

Ченців було прийнято великим ханом 4 січня 1254 р. Від монголів не вдалося приховати політичного характеру місії. Після завершення офіційної частини прийняття бесіда пішла про Францію й монголи почали питати монахів, "чи багато в ній овець, худоби й коней, і чи не слід їм прямо рушити туди й все забрати". Вільяма Рубрука було прийнято ще раз на аудієнції 5 квітня 1254 р. Йому вручили листа для Луї IX і в серпні того-таки року він вирушив назад. У листі великий хан як умову для майбутньої співпраці вимагав від короля підпорядкування його Монгольській імперії.

Дипломатичні відносини з монголами в другій половині XIII ст.

1255 р. два венеціанські купці Нікколо та Маффео Поло вирушили до двору великого хана Монголії. Після 14-річного перебування в Азії вони повернулися назад, везучи з собою

послання до римського папи. Великий хан звертався в ньому з проханням прислати до монгольської столиці сотні християнських вчених і майстрів, щоб дати уявлення його підданам

про західний спосіб життя та релігію.

Папа Григорій X благословив братів Поло на нову подорож на Схід із обіцянкою співпраці з монголами. У 1271 р. обидва мандрівники знову вирушили в подорож. Цього разу вони взяли з собою ще й сина Нікколо - Марко. Саме Марко Поло і залишив звіт про першу й другу подорожі. Цього разу мандрівники вирушили з Акри через Вірменію, а далі - через Тебриз, Памір і Кашгардосягли Пекіна. У Китаї вони пробули одинадцять років. Марко Поло подорожував Китаєм і був навіть правителем одного з китайських міст. Монгольські володарі доручали йому й важливі дипломатичні місії на Далекому Сході. Його успішна діяльність у цих справах стала причиною прихильного ставлення хана Хубілая до Заходу.

Хан Хубілай був цілком зайнятий забезпеченням контролю над монгольськими улусами й творенням Китайської імперії. Тому він облишив ідею підкорення Європи. Він не мав спонук до цього ще й тому, що розширення монгольських володінь на Заході відповідало б інтересам передовсім місцевих ханів, а не імперії в цілому. Крім того, він змушений був визнати, що європейські володарі дали б згоду взаємодіяти з монголами на Близькому Сході лише як союзники, а не як його піддані. Незважаючи на своє навернення до буддизму, він мав певну повагу й до християнства. Принаймні, несторіанська церква мала повну свободу в його імперії, і він був готовий допустити в свої володіння й римську церкву.

Угода з християнами була особливо важливою для монгольського улусу в Персії, який вів боротьбу з Єгиптом. Тому вже 1267 р. наступник хана Хулагу в цьому улусі Абага привітав папу з приводу його перемоги над останнім Гогенштауфеном Манфредом Сицилійським. Важливими посередниками між монголами та Заходом були несторіани на Близькому Сході. За сприяння Абага два несторіанські клірики з його володінь брали участь у Ліонському соборі 1274р.

Позитивне ставлення Собору в Ліоні до монгольсько-християнського зближення на Передньому Сході було сприйнято ільханами як підтвердження союзу між ними й папою.

Однак Захід не був єдиним, маючи серйозні внутрішні суперечності, й не був схильний надавати ільханам якоїсь військової допомоги. Проте ільхани не полишали надії досягти взаєморозуміння із Заходом у боротьбі з єгипетськими султанами. Тому ільхан Аргун між 1285 та 1290 рр. відрядив декілька дипломатичних місій до західних володарів: папи Ніколая IV, французького короля Філіппа IV та Едуарда I Англійського, спонукаючи їх приєднатися до походу на Єгипет. Але ці місії не привели до якоїсь військової взаємодії і в 1291 р. війська єгипетського султана штурмували Акру, останнє укріплення хрестоносців у Палестині.

Переговори між монголами та Заходом сприяли поширенню католицьких місій на Близькому й Далекому Сході. Першу таку місію до монголів відправлено в 1278 р. Місіонер-францисканець Джованні Монтекорвіно, відправлений на схід у 1289 р. папою Ніко-лаєм IV, вів проповідницьку діяльність спочатку в Тебризі (Іран), а потім у Південній Індії, а згодом майже тридцять років у Китаї. Завдяки його місії було закладено основи латинської церкви в Китаї. Окрім власне місіонерської діяльності, він описував різні сторони життя цих країн. Зокрема, Монтекорвіно описав цейлонську торгівлю корицею, подав відомості про арабів та євреїв, які жили в Індії.

Записи дипломатів та місіонерів згодом відіграли значну роль у формуванні знань європейців про Схід, які актуалізувалися в

добу Великих географічних відкриттів. Так, подорож Марко Поло назад до Європи була

здійснена морським шляхом, через Малаксь-ку протоку, а далі - вздовж південного й західного берегів Індії до Ормуза (Іран). Її опис істотно доповнював знання про сухопутний торговий шлях до Азії. Повертаючись на батьківщину морем, Марко Поло зібрав дані про арабську сферу впливу в Індійському океані, про острів Мадагаскар, про морські течії цього океану. Хоча цінність цих описів була визнана європейцями не відразу, його праця мала значний вплив на розвиток знань про східні землі. Уявлення Марко Поло відбилися в картах наступних століть, особливо у відомій Каталанській карті 1375 р. Його книгу вивчали згодом відомий організатор морських подорожей португальський принц Енрике Мореплавець та Христофор Колумб, з діяльністю яких пов'язана нова сторінка в історії міжнародних відносин.

Європейська дипломатія розвивалася під значним впливом спадщини Римської імперії. Форми старої римської канцелярії та церемоніал Візантії мали тут особливий вплив. У походах франкських та німецьких королів до Італії й проголошенні Карла (800 р.) та Оттона I (962 р.) імператорами відчутне тяжіння варварської Європі до римської традиції. Однак у цей час набирає сил ще один потужний центр універсалізму - папська курія. Гостра дипломатична й силова боротьба німецьких королів і римських пап за інвеституру стала одним із проявів боротьби за політичне домінування в Європі.

Під егідою папського двору в XI ст. почалася широка міжнародна акція — хрестові походи, у яких відбувалися й важливі заходи дипломатичного характеру: переговори, політичні союзи, міжнародні конгреси, зустрічі монархів. Європейські політики вступили в тісні контакти з Візантійською імперією та мусульманськими державами. Особливо активною була дипломатія італійських міст-республік. Італійські купецькі корпорації заснували в державах хрестоносців представництва для захисту своїх інтересів.

У добу феодальної роздробленості!, дрібні володарі вели нескінченні приватні війни, вступаючи в союзи між собою та з чужоземними володарями. Держава розглядалася як власність володаря. Публічно-правова діяльність постійно змішувалася з приватноправовою. На кінець періоду починався процес формування централізованих держав (Франції, Англії, Кастилії). Королівські двори стають вузловими осередками міждержавних відносин та дипломатії. Універсалістські претензії римської курії відходять у минуле.

Разом із тим церква продовжує широку дипломатичну діяльність. Її ченці-дипломати доходять навіть до далекої Монголії, Китаю, Індії. Окреслюються контури цілісності світу.

Література

* Бартольд В.В. Карл Великий и Харун ар-Рашид // Сочинения. - Т. VI: Работы по истории ислама и Арабского халифата. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1966. -С. 342-364.

- * *Бартольд В.В.* К вопросу о франко-мусульманских отношениях // Там же. - С. 431-461.
- * *Амбелен Р.* Драмы и секреты истории (1306-1643). - М.: Прогресс, 1993. - 302 с.
- * *Гершензон-Чегодаева Н.М.* Нидерландский портрет XV века. Его истоки и судьбы - М.: Искусство, 1972. - 197 с., ил.
- * *Говард М.* Війна в європейській історії.-К.: Мегатайт, 2000. - 168с.
- * *Гомбрих Эрнст.* История искусства. - М.: 000 «Издательство АСТ», 1998. - 688 с.
- * *ДюбиЖ.* Европа в средние века/Пер. с фр.-Смоленск, 1994.-316 с.
- * *Заборов М.А.* Из истории международных отношений в Западной Европе в конце XII начале - XIII века // Средние века: Сборник. - Вып. 23. - М.: Издательство АН СССР, 1963. - С. 120-133.
- * История дипломатии: В 5 т. - Т. 1. - М., 1959. - 806 с.
- * История Европы: С древнейших времен до наших дней: В 8 т. - Т. 2: Средневековая Европа.- М.: Наука, 1992-811 с.
- * История Италии: В 3т.-Т. 1.-М.: Наука, 1997.-579с.
- * История крестовых походов /Под ред. Дж. Райли-Смита. -М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. -495 с.
- * История Франции: В 3 т. - Т. 1. - М.: Наука, 1972. - 359 с.
- * *Колесницкий Н. Ф.* "Священная Римская империя": притязания и действительность. -М.: Наука, 1977.-200 с.
- * *ЛибманМ.Я.* Немецкая скульптура. 1350-1550.-М.: Искусство, 1980.-406 с.
- * *Никольсон Г.* Дипломатическое искусство: Четыре лекции по истории дипломатии / Пер. с англ. - М.: Изд-во Института междунар. отнош., 1962. - 118 с.
- * *ПетрушевскийД.М.* Очерки из истории средневекового общества и государства. - Изд. 4-е.-М.: Научное слово, 1917.-402 с.
- * *Соколов Н.П.* Образование Венецианской колониальной империи. - Саратов: Издательство Саратовского университета, 1963. - 543 с.
- * *Ювалова Е.П.* Немецкая скульптура. 1200-1270.-М.: Искусство, 1983.
- * *Deutsche Geschichte: Vom Reich Karl des GroBen bis zum wiederreinigten Deutschland: In 12 Bd. - Gutersloh: Bertelsmann Lexicon, 1993.*
- * *Deutsche Konige und Kaiser des Mittel alters / Herausgegeben von Eva Maria Engelund Eberhard Holtz. - Koln; Wien: Bohlau Verlag, 1989. -419 S.*
- * *Diplomatie und AuBenpolitik Osterreichs. Elf Beitrage zu ihrer Geschichte / Herausgegeben von Erich Zollner. - Wien: Osterreichischer Bundesverlag, 1977.- 188 S.*
- * *Eibi E.-M.* Friedrich I. Barbarossa. 1152 -1190. - Berlin: Verlag derWissenschaften, 1990. -43 S.
- * *Gooch G.* Studies in diplomacy and state craft. - Lnd etc: Longmans, Green, 1946. - 373 p.
- * *Hambis Louis.* Gengis-khan. - Paris: Universitaires de France, 1973. - 128 p.
- * *Heer Friedrich.* The medieval world: Europe 1100- 1350. -Lnd.: Cardinal, 1974. - 431 p.
- * *Hoflechner Walter.* Die Entwicklung osterreichischer Diplomatie im Mittelalter und die AuBenpolitik Maximilians I. // Diplomatic und AuBenpolitik Osterreichs. Elf Beitrage zu ihrer Geschichte / Herausgegeben von Erich Zollner. - Wien: Osterreichischer Bundesverlag, 1977. - 28. - 44. S.
- * *Landgraf Wolfgang.* Heinrich IV. Macht und Ohnmacht eines Kaisers Biografie. - Berlin: Verlag Neues Leben, 1991. - 355 S.
- * *Moss H. St. L. B.* The Birth of the Middle Ages. 395 - 814. - London: Oxford University Press, 1950.- 292 p.
- * *Portraits. 5000 years /John Walker. - N. Y.: Harry N. Abrans Publishers, 1983. - 288 p*
- * *Schildhauer Johannes.* The Hansa. History and culture. - Leipzig, 1985. - 242 s.
- * *Wolfram Herwig.* Die Geburt Mitteleuropas: Geschichte Osterreichs von seiner Entstehung. 378-907. -Wien: Verlag Kremayr & Scheriau, 1987.-584 S.

Дипломатія Київської Русі та Галицько-волинської держави

- *Походи русько-варязьких дружин на Візантію. Визнання Русі Константинополем.*
- *Русько-візантійські договори X ст.*
- *Розширення міжнародних зв'язків Русі наприкінці X ст. Прийняття Руссю християнства.*
- *Київська дипломатія у відносинах з Польщею та Німеччиною в першій половині XI ст.*
- *Русько-візантійські відносини в середині XI-XII ст.*
- *"Шлюбна дипломатія" київських князів.*
- *Русь - Польща - Німеччина в другій половині XI ст.*
- *Русь у міжнародних відносинах XII - початку XIII ст.*
- *Посилення впливу Галицького князівства в XII - на початку XIII ст.*
- *Данило Галицький у боротьбі з угорсько-польською експансією.*
- *Відносини Галицько-волинської держави з Ордою в середині XIII ст.*
- *Дипломатія Рима й проблема боротьби з Ордою.*
- *Зовнішня політика Галицької Русі за наступників короля Данила.*
- *Організація зовнішньої політики.*
- *Наступ Литви на Русь у XIV ст.*
- *Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за Галицько-Волинські землі*

Над заголовком: візантійський флот атакує руський флот із застосуванням грецького вогню.

Ілюстрація з Мадридської хроніки Іоана Скілиці Праворуч: Дружина київського князя Бориса Володимировича в поході. Мініатюра зі збірника житій

Походи русько-варязьких дружин на Візантію.

Визнання Русі Константинополем.

Займаючи розлогі простори Лісостепу та Степу між Західним Бугом, Дніпром та його притоками й Дунаєм, слов'янські племена в перші століття нашої ери були активними учасниками міжнародного життя регіону. Відомі драматичні епізоди їхньої боротьби з готами в III-IV ст., їхній союз з гунами в IV-V ст., участь у великому переселенні народів, коли склавини й анти у V-VI ст. чинили тиск на Східну Римську імперію, розселилися на її території. У ході переселення племінні вожді вступали в переговори з сусідніми народами й державами, уклали договори, дотримувалися їх умов, чи порушували, вступали в союзи тощо.

Відомо, зокрема, що Східна Римська імперія, укладаючи договори зі слов'янськими вождями, намагалася врегулювати потоки їхнього переселення на Балкани та використовувати у протидії іншим варварам. У VII ст. активним учасником міжнародних подій стають болгари й авари, з якими слов'янам довелося вступати в складні для них відносини. У всіх цих взаємодіях анти і склавини, а згодом літописні племена - дуліби, поляни та інші виряджали посольства, брали участь у переговорах, домовлялися про умови миру тощо. Однак письмові джерела дають про ці події лише найзагальнішу інформацію, яка не дає можливості повніше судити про власне дип

ломатичну практику давньоукраїнської племінної знаті.

Перші відомості про участь давніх русів в актах дипломатичного характеру належать до кінця VIII - першої третини IX ст. й дійшли до нас у двох житіях - Стефана Сурозького та Георгія Амастрідського. В першому з цих творів оповідається про походи руських загонів у візантійські володіння в Криму, про взяття міста Сурожа та про укладення миру. За його умовами князь Бравлин, що очолював похід, прийняв хрещення й згодився виконати необхідні для цього умови: повернути награбоване церковне майно в Корсуні й Керчі, вивести з міста, військо повернути полонених. Очевидно тут йдеться про угоду місцевого характеру, "польовий мир", який був укладений після спустошливого походу. Така практика була поширена в умовах відносин із варварським світом. Подібний мир з русами був укладений і після нападу руської рати на головне місто Пафлагонії Амастриду. *Амастрідське замирення — фактично перший офіційно відзначений у джерелі договір Русі з греками.* Ці мирні угоди характерні для початку міжнародних відносин русів.

Протягом певного часу Руська держава, яка переживала період становлення, проходила й кроки до міжнародного визнання. Її володарі домагалися свого утвердження в міжнародних відносинах звичними для себе, тобто суто військовими методами. Особливого значення в центрально-східноєвропейському світі мало встановлення відносин з Візантією. У червні 860 р. Константинополь зненацька був атакований руським військом. Руси підійшли з боку моря, висадилися біля самих стін візантійської столиці й взяли в облогу місто. Нико-нівський літопис пов'язує цей похід руського війська з іменами Аскольда й Діра й стверджує, що князі знали про становище, що склалося на той час на кордонах імперії "численні агаряни, зібравшись, йшли на Царгород... Почувши це, київські князі Аскольд і Дір, пішли на Царгород і багато зла сотворили".

Напад русів припав на час, коли араби тіснили імперію з заходу й сходу. Незадовго перед руським нашествям, навесні 860 р., імператор Михаїл III вивів з Константинополя до Малої Азії 40-тисячне військо назустріч арабам. У цей самий час грецький флот пішов до Криту на боротьбу з піратами. Неспокійно було й у малоазійських володіннях імперії.

Русь, що раніше задовольнялася локальними нападами на візантійські володіння й

укладенням окремих договорів із імператорськими чиновниками, домоглася переговорів з греками біля стін Константинополя. В результаті переговорів було укладено договір "миру й любови". Укладення договору супроводжувалося піднесенням русам дорогих подарунків, і таким чином недавні супротивники імперії стали її друзями. Отже, 860 р. *Русь була визнана Візантією.*

Русько-візантійські договори X ст.

сягнуто угоди про припинення військових дій. До Константинополя відправилось Олегове посольство в складі п'яти осіб. Договір відновлював відносини "миру й любови" між Візантією і Руссю. Було розглянуто й питання про данину, яке для варварських дружин було головною метою війни й постійним предметом їхніх мирних переговорів і договорів з імперією.

У 911 р. між Руссю й Візантією було укладено договір, який розвивав і деталізував положення угоди 907 р., укладеної усно, як і у 860р. Договір 911 р. мав двосторонній характер. Його було записано на "двою харатью", тобто двома грамотами. Одна грамота завірена візантійським імператором і передана руським послам. На іншій "харать" клялися руські послы. Цю грамоту було передано візантійським імператорам. Як і 907 р. союзні зобов'язання Руси були оплачені візантійсь-

Під 907р. автор "Повісті минулих літ" подає розповідь про новий похід руського війська під Константинополь й про укладення нового русько-візантійського договору. Вирушаючи в похід проти Візантії, князь Олег залучив сили слов'янських племен, підпорядкованих Києву (словени, поляни, древліани, сіверяни, радимичі), а також неслов'янські племена - чудь, меря. В поході брали участь як союзники також тиверці й уличі, з якими Олег ще недавно воював. Союзниками Києва були й варяги.

Похід і цього разу відбувався в скрутні для Візантії часи: напередодні нападу Олегової рати значна частина сил імперії була зайнята боротьбою з арабами. Напружені відносини Візантії зберігалися й з Болгарією. Ці обставини спонукали візантійський уряд вступити в переговори з русами.

Під стінами візантійської столиці було до

ким золотом у вигляді данини та іншими торгово-політичними пільгами. Договори 907 й 911 рр., відомі за давньоруськими перекладами, записаними до "Повісті минулих літ", є першими дипломатичними актами Києво-руської держави, тексти яких відомі науці.

Після договору джерела відзначають спільні союзницькі дії Руси й Візантії. Так, за згадкою Константина Багрянородного, руси й візантії діяли разом у 911/912 р. проти критських арабів, до походу було залучено руський загін з 700 чоловік.

Русь уже в IX - першій половині X ст. була залучена в політичні відносини величезного регіону, який охоплював Балкани, Північне Причорномор'я, Нижнє Поволжя, Північний Кавказ, Закавказзя, іранські області Південно-Західного й Південного Прикаспію.

Перські та арабські автори залишили відомості про походи русів на схід в IX-X ст. Руси між 864 та 884 рр. та в 909 й 910 рр. здійснили походи на південно-східне узбережжя Прикаспію, "вчинили спустошення й грабежі". Так само грабіжницький характер мав і похід русів 912/913 рр. М.С.Грушевський розглядав ці експедиції як грабіжницькі набіги на мусульманські країни, як "піратство в чужому краю". Вони відіграли значну роль в ослабленні Хазарського каганату. З кінця IX ст. контроль над причорноморськими степами встановили печеніги. Після першого нападу печенігів на Руську землю в 915 р. Ігор уклав з ними мир. З цього часу печенізький фактор став відігравати помітну роль у зовнішній політиці Руси. Його постійно враховувала в своїй зовнішній політиці й Візантія. Константин VII Багрянородний наголошував на тому, що печеніги є потенційними союзниками імперії й противагою Руси та Хазарській державі.

941 р. нові русько-візантійські звади знову порушили мирні відносини між країнами. Руси увійшли в межі імперії, завоювали її землі аж до Пафлагонії (Мала Азія), розорюючи все на своєму шляху. 40-тисячне військо ромеїв потіснило русів, і ті, посідавши на події, відійшли. Потім відбулася морська битва, в якій візантіїцї попалили руські судна "грецьким вогнем". Частина русів згоріла, частина

втопилася в морі, частина померла в дорозі від хвороби.

На 944р. склалася антивізантійська коаліція, яку очолювала Русь і яка включала печенігів, а також випробуваних давніх союзників Руси - варягів. "Ігор же зібрав багатьох воїнів: варягів, русів, і полян, і словенів, і кривичів, і тиверців і найняв печенігів - і пішов на греків у подіях і на кораблях", - зазначив літописець. Занепокоєний масштабами нового руського походу, імператор Роман вирішив цього разу діяти дипломатичним шляхом. Як твердять грецькі історики, візантійське посольство зустрілося з русами на Дунаї. Ведучи переговори, греки водночас направили посольство до печенігів, пославши їм, як повідомляє руський літопис, "паволоки й золота багато". У цій боротьбі за печенігів греки, мабуть, мали певний успіх, оскільки руси поспішили укласти мир із Візантією.

Зрештою, й Візантія остерігаючись нової навали з півночі вирішила піти на укладення миру. Імперія зобов'язувалася як і раніше виплачувати Русі щорічну данину й надати русам одноразову контрибуцію. Вперше в історії Руси офіційне імператорське посольство з'явилося в Києві. Але остаточне вироблення договору все ж відбулося у візантійській столиці, в цьому можна вбачати домінуюче політичне становище імперії у виробленні основоположної політичної угоди з Руссю.

Руське посольство прибуло тоді до Константинополя в складі 51 особи, не рахуючи обслуги. Це була численніша в порівнянні з попередніми посольствами місія. Руську місію очолював Івор, посол великого князя Ігоря. Він був першим, головним послом, решта членів посольства означені як "загальні послы". До складу посольства входили й купці. Договір Ігоря з греками - типова міждержавна угода "миру й любови", яка відновлювала попередні мирні відносини між країнами, повертала їх до "старого миру" 907 р.

Договором 944 р. підтверджувався порядок посольських і торгових контактів, встановлений ще в договорі 907 р., а саме, порядок приходу руських послів і купців до Візантії, одержання ними слобного (утримання посла)

й місячини, розміщення й поява їх для торгівлі безпосередньо в Константинополі. Тут же йшлося про те, що, збираючись у зворотню дорогу, руси мають право на одержання продовольства й спорядження, "як те раніше встановлено".

У договорі 944 р. зафіксовано укладення військового союзу й взаємодопомоги. Русь зобов'язувалася не нападати на візантійські володіння в Криму й відбивати натиск на Херсонес ворогів Візантії. Однак ледве чи можна при тому говорити про рівноправність статусу Руси й Візантії. Для останньої це був, швидше всього типовий засіб залучення варварів на військову службу.

Союзнницькі відносини Руси з Візантією, передбачені договором 944 р., були реалізовані вже 945 р., коли руське військо знову з'явилося на Закавказзі й захопило місто Бердаа, яке було багатим торговим центром. 949 р. руси числом 629 чоловік брали участь в експедиції проти Криту, а потім, у 954 р. разом з болгарами й вірменами - билися проти сирійського еміра.

Слід мати на увазі, що *в середньовіччі договори вважалися дійсними доти, доки тривало життя володаря, що його уклав*. Після зміни володаря договори належало підтверджувати. Ймовірно, саме з цим пов'язувався візит княгині Ольги до Константинополя. На відміну від Олега та Ігоря, Ользі, як жінці, не випадало здійснювати військовий набіг на Константинополь і грабувати його околиці задля кращих умов договору. Це й обумовило мирний характер відвідин Ольгою Константинополя.

За свідченням літопису, її поїздка відбулася 955 р., а за Константином VII Багрянородним, - 957 р. Прибувши до Константинополя в складі посольства, що налічувало понад сто осіб, Ользі довелося майже два місяці чекати прийому в передмісті. Ймовірно, в цей час велися переговори протокольного характеру, пов'язані з прийняттям імператором володарки Руси. На цьому прийнятті в імператорському палаці (9 вересня) на золотій тарелі, прикрашеному дорогоцінним камінням їй було піднесене посольське утримання - 500 мілі-

сіаріїв. Під час цієї бесіди Ольга порушила питання про хрещення. Ольга охрестилася, прийнявши ім'я Єлена, ім'я матері Константина I Великого. Літописець повідомляє про хрещення княгині патріархом та імператором. Ще одна зустріч княгині й імператора відбулася 18 жовтня. На цій зустрічі Ользі були піднесені "дари многі" й імператор, назвавши княгиню дочкою, відпустив її. Це був, отже, прощальний "відпуст". Дослідники припускають, що головною метою відвідин Ольгою Царго-рода було поновлення сплати імперією данини Києву й привілеїв руським послам та купцям на терені Візантії, втрачених Ігорем за угодою 944 р. (М.Ф. Котляр).

959р. Ольга проявила ще одну зовнішньополітичну ініціативу, відправивши посольство до німецького короля Отгона I. Руське посольство 959 р. слід розглядати як крок Руси до встановлення контактів з державою Отгона I, яка набирала сили. Руське посольство було присутнім і на імперському з'їзді у Кведлінбурзі 973 р. Русь прагнула вступити у відносини "миру й дружби" з впливовою державою західного світу, з якою до того часу вона не мала дипломатичних контактів.

Наступник Ольги, князь Святослав (964-972), схоже, був більшим вікінгом, ніж його справжні предки-нормани. Практично все доросле життя князь провів у ролі кондотьєра, значною мірою маніпульованого візантійською дипломатією, яка за військову підтримку платила золотом (П.П. Толочко).

Першою значною кампанією Святослава був розгром Хазарії. Похід Святослава, можливо, був реалізацією умов русько-візантійського військового союзу 944 р. Хазарія за Святослава переживала вже не найкращі часи й виявилася не надто важкою здобиччю для руських військ. Удар був настільки відчутним, що фактично визначив долю Хазарії: через кілька років це колись могутнє державне утворення перестало існувати. Не стримувані більше існуванням цієї держави, у причорноморські степи прорвалися печеніги.

967 р. в нового імператора Візантії Нікіфора Фоки загострилися стосунки з Болгарією. Розраховуючи на Святославову допомогу в цьому давньому протистоянні з північним сусідом, Нікіфор надіслав до Києва посла, схиляючи князя до походу на Дунай. Як свідчить Лев Лиякон, Святославу було зроблено пропозицію, від якої той не зміг відмовитися: 1500 кентінаріїв золота (близько 455 кг.) стали йому спонукуючою для походу на Болгарію.

У серпні 968 р. флот Святослава з 60-тисячним військом з'явився на Балканах. У першій же битві князеві вдалося розбити військо болгарського царя Петра. Святослав захопив "городів 80 по Дунаю" й став почувати себе господарем у Подунав'ї.

Під час походу Святослава на Дунай Київ обложили печеніги. Ймовірно, що їхній напад був спрямований Візантією, яку зовсім не влаштовувало закріплення Святослава на Дунаї. Лише вимушене повернення Святослава врятувало Київ від розгрому. Святославу

довелося вислухати чимало неприємних речей від киян: "Ти, княже, чужої землі шукаєш і доглядаєш, а свою покинув. Хіба не жаль отчини своєї, й старої матері, і дітей твоїх?". Однак, Святослав знову рушив на Балкани.

Тим часом, ромейського імператора Никифора Фоку було убито й це, швидше всього, було розцінене Святославом як достатня підстава не виконувати укладеного з ним договору. На пропозицію нового імператора Іоана Цимісхія виконати умови договору й покинути Болгарію, Святослав відповів: "Я піду з цієї багатой країни не раніше, ніж одержу більшу данину й викуп за усі захоплені мною у війні міста і за всіх полонених".

Попервах кампанія складалася вдало для Святослава. Йому вдалося пройти до Тракії й узяти там кілька міст. Під загрозою опинився Константинополь. Однак під Аркадіополем він зазнав поразки. Князеві довелося вертатися за Дунай, залишивши в болгарських містах гарнізони. Але візантійські війська взяли болгарську столицю Преслав, а згодом обложили в Доростолі й Святослава. Після битви 21 липня 971 р., в якій русичі втратили 15 тис. убитими, розуміючи безнадійність становища, Святослав звернувся до імператора з пропозицією про переговори.

Текст договору Святослава з Візантією вміщено в "Повісті минулих літ". Договір засвідчує встановлення миру між Візантією й Руссю й містить зобов'язання Святослава не нападати на візантійські володіння, включаючи власне, саму Імперію, Болгарію та регіон Корсуня. Русь мала надавати Константинопо-

леві допомогу в разі потреби. Лев Диякон серед умов миру, запропонованих Святославом імператору згадує передання Доростола й усієї "Місії" (так візантійці називали Болгарію). Натомість імператор мав гарантувати "ру-сам" безперешкодний прохід додому, продовольство на зворотний шлях й сприятливе став

лення до руських купців відповідно до умов попередніх договорів. Однак за намовою візантійців печеніги перепинили рештки Святославового війська на Дніпрових порогах.

Там-таки князь Святослав і загинув навесні 972р.

Розширення міжнародних зв'язків Руси наприкінці X - в XI ст.

Прийняття Руссю християнства

Міжнародні зв'язки Київської Руси значно розширилися за князювання Володимира Великого (980-1015). Вони здійснювалися у вигляді як військово-політичних, так і дипломатичних акцій. Володимир Святославович відмовився від односторонньої орієнтації зовнішньої політики передовсім на Візантію. Важливим його зовнішньополітичним партнером стала Німецька імперія. Ще старший брат Володимира Ярополк вирушив до двору імператора Оттона II у 973 р. руське посольство з шедрими дарунками.

Володимир першим серед київських князів вирушає у військовий похід на захід. 981 р. Він здійснив похід "к ляхам", як каже літопис, і "зайняв їхні міста" - Перемишль, Червень, Буськ, Белз, Волинь, тобто міста, заселені дулібами й білими хорватами. Дослідники вважають, що землі над верхньою Віслою до 990-х років належали до Великоморавської держави, отже, ці руські міста були відібрані саме у неї.

983 р. Володимир ходив на ятвягів, які жили між Німаном та Бугом, і переміг їх. Над Бугом засновано місто Володимир. Під 992 р. літопис зазначає похід Володимира на Закарпаття (з того часу там закріплюється назва Русь), а під 993 р. було здійснено похід на Польщу.

Менш вдалим був похід на волзьких бул-гар (985 р.). Накласти на них данину не вдалося, і Володимир зміг тільки укласти з ними мирний договір.

Межі держави Володимира поширилися до Угорщини, Чехії, Польщі. Так утворилася величезна держава, найбільша за своїми розмірами в Європі; вона мала торговельні та

дипломатичні стосунки з багатьма країнами тогочасного світу.

У другій половині 80-х років X ст. погнали відносини Руси з Візантією. Тривала громадянська війна та повстання в Болгарії змусили імператора Василя II прислати посольство до Києва з проханням у Володимира збройної допомоги. Князь погодився, але зажадав за допомогу руки сестри імператорів Анни. Посли відкинули ці домагання й повернулися до Константинополя. Восени 987 р. вибухнув заколот полководця Варди Фоки, який заявив претензії на трон. Військо Василя II було малочисельним і деморалізованим. Під кінець року до Києва прибуло нове посольство, що прийняло умови Володимира. Сирійський історик Ях'я Антіохійський зазначив з цього приводу: "І уклали вони між собою договір про сватання й одруження царя русів з сестрою царя Василя після того як він поставив йому умову, щоб хрестився він і весь народ його країни, а вони народ великий". Після покладення угоди про шлюб та рати-

фікації імператором у Константинополі руське військо прибуло до Візантії й завдало поразки військам Варди Фоки. Варда Фока загинув у бою, а його війська були розсіяні. Однак Василій не поспішав виконувати головну умову миру, хоча руський князь прийняв хрещення.

Щоб примусити Василя дотримати слова, Володимир захопив головний стратегічний центр візантійських володінь у Криму - Херсонес. Знесилена тривалою усобицею імперія не могла розраховувати на повернення міста силою. Тому Василій II поспішив виконати умови договору й послав сестру до Херсонеса. Тут єпископ удруге урочисто охрестив Володимира й обвінчав його з Анною. Київський володар повернув Херсонес Василю як віно (викуп) за наречену.

Володимир повернувся до Києва з багатими дарами, іконами, трофеями - повернувся як переможець у двох війнах і зять візантійських імператорів. Це був апогей його слави. Він запроваджував християнство в Русі (988—989рр.), маючи авторитет успішного державного діяча.

Згідно з загальноприйнятою версією, Володимир привіз для хрещення священників із Корсуня. Але цей погляд викликає заперечення: грецька мова візантійського духовництва була б народу незрозумілою. Крім того, візан

тійські джерела нічого не згадують про хрещення Руси, хоча й пишуть про одруження Анни з Володимиром. Тому в науці існують інші погляди на обставини хрещення, зокрема той, що перші церковні ієрархи та духовництво прибуло до Руси з Болгарії, де існував незалежний від Візантії патріархат.

Запровадження християнства сприяло по-жвавленню зв'язків і з Римом. Відомо, зокрема, що 988 р. під час облоги Корсуня послі від папи Іоана XV принесли в дар мощі — голову св. Климента, папи Римського. 991 р. знову прибуло посольство з Рима. Володимир у свою чергу відряджав посольства до папської курії: такі відвідини відбулися 994 та 1001 р. 1000 р. до Києва прибуло посольство папи Сильвестра II, а разом із ним прибули послі від королів угорського та чеського.

Прийняття християнства, яким би шляхом воно не прийшло - чи то з Візантії, чи з Болгарії, включало Русь у ряд християнських європейських держав та розширювало й поглиблювало її міжнародні контакти. Воно відкривало двері для багатой візантійської культури, яка в X-XI ст. переживала пору розквіту. Св. Григорій Богослов назвав Константинополь "оком Вселенної" та "взаємним вузлом Сходу і Заходу".

Никонівський літопис під 992 р. повідомляє про прибуття в той рік посольства польського князя до Києва. Невдовзі після цього між Руссю й Польщею було підписано договір "миру й любови", що в дипломатичній практиці того часу означало визнання держав і початок міждержавних відносин. У "Повісті минулих літ" під 996 р. читаємо "... і жив був (Володимир) з князями довколишніми в мирі, з Болеславом Лядським, із Стефаном Угорським, із Андриком Чеським. І був мир між ними і любов". Отже можна говорити про встановлення в першій половині 90-х років дипломатичних відносин між Руссю та Польщею, Угорщиною й Чехією.

Київська дипломатія у відносинах з Польщею та Німеччиною в першій половині XI ст.

Серед джерел, що засвідчують міжнародні контакти Русі зберігся лист архієпископа Бруно Кверфуртського, написаний наприкінці 1008 р. й відправлений до німецького імператора Генриха II. В листі повідомлялося про прибуття місії Бруно до Києва, про теплий прийом виявленій гостям Володимиром. Київський володар, за словами Бруно, негативно поставився до його ідеї рушити далі до печенігів, однак останньому вдалося переконати князя дати згоду на подорож місіонерів до ворогів Русі. В ході відвідин кочовиків Бруно і його сподвижникам вдалося домогтися укладення миру між Руссю й печенігами. В листі до Генриха II князь Володимир постає як цілком благочестивий володар християн "могутній своїм королівством і багатством".

Місія Бруно була організована завдяки польському князеві Болеславу Хороброму, який був дуже зацікавлений в поїздки католицького місіонера. Бруно був прибічником Борислава Хороброго. Йому належала заслуга у встановленні контактів польського володаря з кочовиками. Очевидно, Володимир не розгледів цієї сторони польської дипломатії, яка мала для Русі вкрай негативні наслідки.

У травні 1013 р. в після підписання в Мерзебурзі миру між Польщею й Німеччиною Болеслав рушив з військом на Русь. Його в цьому поході підтримало німецьке військо, а також печеніги. Напад польсько-печенізького війська відбувся в серпні-вересні 1013 р. Польсько-печенізька акція закінчилася невдачею через зіткнення між союзниками, але цей конфлікт не привів до зруйнування союзу, спрямованого проти Русі.

Наприкінці 1013р. було укладено шлюбний союз Святополка, сина князя Володимира, і дочки Болеслава. Разом із нею до Києва прибув Рейнберн Колобжегський, що мав значний дипломатичний досвід. Рейнберн брав активну участь у політичній діяльності на Русі. В зв'язку з цим, за повідомленням саксонського хроніста Титмара Мерзебурзького, 1014р. київський князь Володимир "на

казав схопити свого сина з дружиною і єпископом, коли дізнався, що той за намовою Болеслава таємно готує проти нього змову". Ймовірно, що йшлося не про замах на життя Володимира, а про намір Святополка відокремитися від Києва.

Після смерти Володимира в ході тривалої боротьби за владу на великокнязівському престолі утвердився Ярослав. Знаючи про ворожі плани польського двору, Ярослав уклав союз із Німеччиною, відрядивши туди спеціальне посольство. Але невдовзі Болеслав Хоробрий перехопив ініціативу і в січні 1018 р. в м. Будишині (Лужиці) відбулися переговори між Генрихом II і Болеславом Хоробрим. Цей договір поклав край тривалій війні Німеччини з Польщею. Генрих II виділив на допомогу в організації походу на Русь загін у 300 воїнів та залучив крім них 500 угорських воїнів.

Це дало змогу Болеславу втрутитися в міжкнязівську усобицю в Русі й рушити походами проти неї в липні-серпні 1018р. До походу приєдналися союзники - німецькі й угорські рицарі. Було узгоджено план нападу з печенізькими ханами, орди яких мали влітку підійти до Києва разом з польськими військами. У поході брав участь і зять Болеслава Святополк. На першому етапі боротьби Ярослав зазнав поразки і союзникам вдалося зайняти Київ. Проте внутрішньополітична криза, яка спалахнула в Польщі змусила Болеслава покинути свого союзника й, пограбувавши Київ, у вересні 1018р. вирушити додому. Йому не вдалося посадити в Києві свого ставленника Святополка. Хоча дорогою Болеслав і захопив під свою владу "Червенські гради", але польський уряд на багато років відмовився від активного зовнішньополітичного курсу.

Ярослав переміг у боротьбі зі Святополком й повернувся на київський стіл (1019р.). Однак захоплення польським князем червенських земель ставило на порядок денний розв'язання міждержавних суперечностей Русі із західним сусідом. Після смерти в червні 1025 р. Болеслава Хороброго польський трон

перейшов до його середнього сина Мешка II. Тим часом міжнародне становище Польщі ускладнилося в зв'язку зі зміцненням у Німеччині позицій імператора Конрада II, якому вдалося нейтралізувати всередині країни багатьох супротивників. 1028 р. почалася нова німецько-польська війна, яка до 1031 р. йшла зі змінним успіхом.

Київська дипломатія встановлює тісні контакти з німецьким двором. При дворі Ярослава знайшов притулок Отгон, молодший брат Мешка, який у боротьбі з останнім вимушений був тікати на Русь. Отгон виступив посередником у переговорах Руси з німецьким імператором Конрадом II. Русь вступила у війну на боці Німеччини. В походах 1030-1031 рр. Ярослав домогся повернення Русі всієї території руських "Червонських градів". До участі в кампанії проти Польщі Ярослав залучив своїх старих союзників - варягів.

У 1038р. між урядами сина Мешка, Казимежа I (1039-1058) та Ярослава було укладено

союз. Захоплені в Русі під час походу 1018р. полонені повернулися додому. Казимеж одружився на руській князівні Марії-Добронізі. Було вирішено проблему Червонських міст. У ході переговорів було вирішено, що київський князь почне боротьбу з головним супротивником Казимежа - Мазовією. Ярослав здійснив до Мазовії кілька походів.

Разом із тим Польща виступила союзницею Руси у боротьбі з пруськими й литовськими племенами, які вступили в союз з помор'янами й Мазовією. В 1041 руські війська здійснили похід у мазовецькі землі, але вирішального успіху не досягли. Конфлікт з Візантійською імперією 1043 р. відсунув мазовецький напрямок зовнішньої політики. Але 1047 р. руське й польське війська здійснюють спільний похід проти Мазовецького князівства. Мазовецьке військо було розгромлене й Мазовію було приєднано до основної території Польської держави.

Русько-візантійські відносини в середині XI - XII ст.

У результаті поживлення русько-візантійської торгівлі й потепління у ставленні візантійців до русів як до єдиновірців, руських купців, які раніше зупинялися в передмісті Константинополя, стали допускати в саме місто. До початку XI ст. належить свідчення про окремий руський торговельний квартал у Константинополі. Він на той час існував уже досить давно й мав значну площу. Його мешканцями, очевидно, були не лише купці й дипломати, а й паломники, мандрівники та духовництво руського походження, а також численні дружинники, найманці з Руси.

Участь давньоруської дружини у військово-політичних акціях візантійського уряду і боротьбі різних політичних сил на межі X -XI ст. значно розширилася. Втім вона неодноразово призводила до ускладнення русько-візантійських відносин. Так сталося 1042 р., коли руський корпус узяв участь в антиурядовому заколоті в Італії. Ці події спричинили анти-руську лінію імператора Константина. Влітку того року, як повідомляє візантійський хроніст

Скиліца, у Константинополі стався конфлікт з кількома "скитськими", тобто давньоруськими купцями, під час якого було вбито одного "знатного скита", очевидно, з числа "слів" (тобто, послів), що супроводжували торговельні експедиції русів.

Після півстоліття мирних відносин між Візантією й Руссю **1043 р. між двома державами спалахнув гострий конфлікт**, у ході якого, як повідомляє літопис, "послав Ярослав Володимира, сина свого, на Греки і дав йому воїв багато". Похід закінчився цілковитою невдачею: руський флот спіткала буря, яка розбила руські кораблі, й Володимир Ярославович змушений був вернутися на Русь ні з чим. Частина людей, викинутих на берег, з князівським воєводою Вишатою включно, було взято в полон і осліплено.

Ще перед конфліктом на початку 1043 р. Ярослав прислав посольство до германського імператора Генриха III з щедрими дарами й пропозицією руки однієї зі своїх доньок. Ярослав вирядив посольство також до Польщі

й Угорщини, намагаючись сформувати коаліцію проти Візантії.

На жаль, попри численні гіпотези щодо пояснення цих подій, достеменно невідомо, що насправді відбувалося між Руссю і Візантією 1043 р. Візантійський погляд на сенс конфлікту висловив Михаїл Пселл, який був майже сучасником подій (писав свій твір 1061 -1063 рр.): він назвав напад 1043 р. "повстанням" Руси проти "ігемонії Ромеїв", спричиненим давньою ненавистю до Імперії варварського племені.

Важливо при тому, що жодних тривалих наслідків для русько-візантійських стосунків похід не мав: через три роки було укладено мир і навіть полоненим було дозволено повернутися на Русь. *Мирний договір Руси з Візантією 1046 р.* завершував зіткнення 1043 р. Проте він мав й інші наслідки для історії Руси. Як припускають, саме за цим договором імператор Константин Мономах видав свою доньку (ймовірно, Марію) заміж за одного з Ярославових синів - Всеволода. Від цього шлюбу народився Володимир Мономах, видатний політичний діяч руської історії XI-XII ст. Його постать набула особливого значення в майбутній політичній ідеології Московського царства, оскільки саме з ним згодом пов'язуватимуть легенду про так звані "Мономахові дари", імператорські інсингнії, нібито вручені йому, і серед них, між іншим, знамениту "шапку Мономаха".

Мир 1046 р. відновлював русько-візантійські стосунки цілком в тому вигляді, в якому вони перебували до конфлікту. Руську дружину знову бачимо на службі в імператора: 1046-1048 рр. - в Італії, 1047 р. - у Вірменії та Грузії.

За правління Ярослава був значно зміцнений авторитет церкви. В усіх містах розгорнулося храмове будівництво. Київський храм св. Софії за своєю красою змагався з константинопольським храмом тієї самої назви. Зріс міжнародний авторитет київської церкви. На київську митрополічу кафедру собор руських єпископів *1051р.* обрав відомого церковного діяча й письменника Іларіона. Йому належить, зокрема, пристрасне "Слово про закон і благодать", у якому наголошено на ши

рокому міжнародному авторитеті Руси: *"Похвалимо ж і ми по силі нашій малими похвалами велике і дивне створившого - нашого учителя і наставника, великого володаря нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава, які в роки володарювання свого мужністю і хоробрістю уславилися в країнах багатьох. І нині перемоги і могутність їх споминаються і прославляються. Адже не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі".* Іларіон був відомий своєю побожністю й вченістю: "муж благ, и книжен, и постник". Деякі дослідники вбачають у такому обранні, не погодженому з Константинопольським патріархом, свідчення того, що князь Ярослав прагнув незалежності Руської церкви від Вселенського патріарха, однак джерела не розкривають мотивів цього кроку київського князя.

Характерною особливістю русько-візантійських відносин було те, що в них нерідко певне місце відводилося церковним особам. Особливо це виявлялося в боротьбі за великокнязівський стіл у 1130-х роках. У них активну участь брав митрополит Михаїл. Він сприяв заняттю престолу чернігівським князем Всеволодом Ольговичем (1139-1146).

Тоді ж формуються нові князівські угруповання: смоленсько-волинське й суздальсько-галицьке. Візантія та її митрополит схилилися до підтримки останнього, рахуючись з його впливом на степ. Однак Всеволод з якихось причин посварився з митрополитом Михаїлом і той був змушений покинути Київ. При цьому він наклав заборону на службу без нього в Софії й виїхав до Константинополя (1145 р.). Після цього він до Києва не повертався, нового ж митрополита з Царгорода не надсилали. Київський стіл дістався Ізясла-вові волинському, який був у союзі з Угорщиною й підтримував її у війні проти Візантії.

Після тривалої відсутності митрополита катедру було передано відомому книжникові тих років Клименту (Климу) зі Смоленська. Клим був ставлеником смоленсько-волинського угруповання. Але провести його в митрополити було не просто. На єпископському со-

борі в Києві (1147 р.) стався розкол: з шести присутніх єпископів двоє єпископів-греків зажадали дотримання старого правила, що митрополита повинен призначати грецький патріарх. Ці вимоги мали виразно політичний зміст, оскільки Ізяслав був у гострій ворожнечі з Візантією й підтримував ворожу їй Угорщину. На пропозицію чернігівського єпископа Онуфрія старий порядок було зламано, і єпископи обрали Климента руським митрополитом.

Але кар'єра митрополита обірвалася, коли на престол у Києві знову сів смоленський Ростислав Мстиславович (1159 р.). З Візантії в

результаті посольства з Русі прибув митрополит Федір (помер 1162 р.). Імперія надавала неабиякого значення своєму праву призначити київського митрополита. Київський посол Горюта Семкович, який їхав 1164 р. до Візантії домовлятися про повернення Климента, зустрів у Олешні імператорського посла, який віз нового митрополита Іоана. Імператор Мануїл просив у листі Ростислава прийняти цього ставленика й підкріпив своє прохання багатими дарами ("присла цесарь дары многы Ростиславу: оксамиты и паволокы и вся узорочь различная").

"Шлюбна дипломатія" київських князів

Прийняття християнства уможливило розгортання широкої мережі "шлюбної дипломатії" київських великих князів. Династичні шлюби стали дієвим способом цілеспрямованої дипломатичної діяльності. Після смерти своєї візантійської дружини Анни (1011 р.) князь Володимир невдовзі одружився з онукою германського імператора Отгона.

Князь Володимир одружив своїх дітей із дітьми західноєвропейських володарів: старший син, Святополк, був одружений з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослав - з дочкою короля Швеції Олафа (помер бл. 1024 р.) Інгігердою-Іриною, дочка Премислава - з угорським королем Ладиславом Лисим, друга - з чеським королем Болеславом Рудим, третя дочка, Доброніга, з королем Польщі Казимежем Обновителем.

Ця практика родичання з європейськими володарями була продовжена і за наступників Володимира. Сам Ярослав був одружений з донькою шведського конунга Інгігердою. Головною метою цього шлюбу, на думку істориків, було забезпечення північно-східних земель Русі від набігів варягів. Ладозька земля стала володінням Інгігерди і одержала гарантії недоторканності з боку шведського та норвезького королів. Дочка Ярослава Мудрого Єлизавета стала дружиною Харальда Грізного, який згодом став норвезьким королем, - (бл. 1047-1066). Згодом Єлизавета Ярославна одружилася з данським королем Свенном (1047-1075).

Важливою сторінкою міждержавних відносин Київської Русі був шлюб дочки Ярослава Анни з королем Франції Анрі I (бл. 1050 р.). За нею прибуло пишне посольство з трьома єпископами. Анна прибула до Франції з великим посагом і була коронована в Реймсі. Вона брала участь у правлінні державою ще за життя короля, а після його смерти залишилася регенткою. Її син Філіпп став королем Франції. Анна була видатною особистістю. До неї писали шанобливі листи папи Ніколай II та Григорій VII. З її ім'ям пов'язана передача написаної кирилицею т. зв. "Реймської Євангелії". На цій Євангелії під час коронування присягали французькі королі.

З кінця XI ст. ближчі стосунки Русі вста-

новлюються з Угорщиною. 1104 р. Святополк видав доньку Предславу за угорського короля-королевича. 1119р. Мономахову доньку Євфимію висватав сам король Коломан. Але невдовзі Коломан звинуватив дружину в невірності й відіслав її назад до батька.

Загалом за Ярослава Мудрого великокня

зівська дипломатія розширила коло дипломатичних зв'язків Русі, до кола її інтересів увійшло налагодження постійних політичних контактів з багатьма європейськими країнами, формування та участь у військово-політичних союзах, активна шлюбна дипломатія.

Русь-Польща-Німеччина в другій половині XI ст.

Після смерті князя Ярослава Володимировича 1054 р. в Русі встановилася система "князівського тріумвірату". Окрім київського князя Ізяслава Ярославича значну політичну роль в управлінні країною мали його брати: чернігівський князь Святослав і переяславський Всеволод.

У вересні 1068 р. внаслідок повстання в Києві Ізяслав Ярославович був вимушений покинути столицю Русі й шукати прихистку в свого небожа Болеслава II Сміливого. Навесні 1069 р. польське військо вступило в руські землі, внаслідок чого Ізяслава було відновлено на княжінні в Києві. Перебування польської дружини Болеслава Сміливого в Русі було пов'язане з прагненням польського двору відновити князя Ізяслава на київському престолі, а тим самим зберегти дружній союз з Руссю, необхідний польській державі для успішної боротьби в Центральній Європі проти Німецької імперії й Чехії.

1073 р., зазнавши невдачу в конфлікті з братами, Ізяслав знову покинув Київ і втік до Болеслава. Однак цього разу допомоги від Болеслава він не одержав, бо польський володар був зайнятий угорськими справами. Ізяслав рушив до Німеччини, де зустрівся з Генрихом IV, якому вручив багаті дари й розповів про своє становище в Києві. Невдовзі після переговорів з князем-вигнанцем німецький імператор послав спеціальне посольство на Русь. Цим кроком, імовірно, Генрих IV прагнув убити клин

між Руссю й Польщею. Однак німецьке посольство не домоглося якихось певних дипломатичних успіхів. Київський князь Святослав, хоча й обдарував послів Генриха IV, але відмовився вступити в союз з Німеччиною.

За цих обставин київський князь Святослав уклав угоди з краківським двором про спільний військовий захід проти Чехії. Надаючи військову допомогу Кракову, Святослав Ярославович прагнув домогтися, очевидно, повної відмови Болеслава від підтримки супротивників київського князя. Похід руського й польського війська проти Чехії відбувся у липні 1075-лютому 1076 рр. Саме тоді загострилася боротьба між німецьким королем і папою й невдовзі після походу папа Григорій VII відлучив Генриха IV від церкви. Це дало змогу Болеславу домогтися проголошення його королем (1076 р.), що сприяло зміцненню міжнародного авторитету Польської держави.

Після смерті Святополка в грудні 1076 р. Болеслав II надав Ізяславу загін для відновлення його на київському престолі. Цей загін виконував роль почесного ескорту. Проте, Всеволод Ярославович, зустрівшись з Ізяславом на Волині, повернув київський престол старшому братові, який прокнязював до смерті влітку 1078 р.

Починаючи з 80-х років XI ст. на русько-польські відносини серйозно вплинули феодальні усобиці, які відбувалися як в Русі, так і в Польщі. Це спричинило ослаблення політичних контактів двох держав.

Русь у міжнародних відносинах XII-початку XIII ст.

З ослабленням влади великого князя київського поживляються міжнародні зв'язки окремих князівств. Але й старий Київ зали

шався частиною складної європейської системи та мережі союзів. Майже всі князівства Київської держави брали участь у боротьбі за

Київ. Помітнішу роль у політиці Русі в цей час відігравали Польща, Угорщина, Чехія, Візантія та половці. Далі підтримувалися зв'язки зі скандинавськими країнами. Тим часом зв'язки з Візантією слабнуть. Від середини XI ст., особливо за Алексія Комніна, місце русько-варязьких вояків у візантійській службі заступають західні, насамперед англійські.

Союз князя Ізяслава з угорським королем Гейзою пов'язав боротьбу руських князів за Київ із політичною ситуацією в Центральній Європі. Кінець 1140-х років був сповнений боротьбою угорського короля Гейзи з візантійським імператором Мануїлом за сербські землі. При тому союзниками Візантії виступила німецький імператор Конрад і чеський король Владислав. Тим часом Угорщина була в союзі з іншим ворогом Візантії - Рожером сицилійським та з німецькими Вельфами, ворогами Конрада. Проти Угорщини Мануїл мав союзником галицького князя Володимирка.

Русь і далі вела напружену боротьбу з половцями. Активним організатором її став київський князь Мстислав Володимирович. Переможний похід його воевод проти половців близько 1129 р. приніс відчутні результати. Руські війська погромили їхні численні кочі-в'я і стани й загнали їх самих "за Дон і за Волгу, за Яїк".

Роки правління Ярополка(1132-1139), брата Мстислава, були часом переходу від єдиної держав'я, що домінувало за Володимира Мономаха та Мстислава, до поліцентризму. У наступні десятиріччя в запеклій боротьбі з київським князем чернігівські князі Ольговичі залучають як союзників половців. Це послаблювало позиції Русі на міжнародній арені і робило її беззахисною перед половцями.

Яскравою фігурою в історії міжнародних відносин Русі був галицько-волинський князь Роман Мстиславович. Взимку 1200-1201 рр. він ходив на половців, пограбував їхні кочовища і взяв багату здобич. Сучасний візантійський історик Нікіта Хоніат, згадуючи про цей похід, зазначає, що він змусив половців припинити грабування візантійських земель. Згодом Роман ходив на половців ще раз.

Драматичним епізодом у боротьбі Русі

зі степом та в історії її дипломатії стало її *перше зіткнення з монголами, що закінчилося катастрофою на Калці (1223р.)*. Військо монгольського хана Темучина, пройшовши з Персії через Кавказ вдерлося в чорноморські степи й розгромило половців. Половецький хан Котян після цього розгрому звернувся до свого зятя Мстислава галицького й до інших князів, просячи допомоги, переконуючи, що цей новий ворог небезпечний і для Русі. Мстислав переконував князів у необхідності виступу, доводячи, що коли половцям не допомогти, то вони збільшать своїми силами військо монголів. У Києві відбувся княжий з'їзд, на якому під впливом Мстислава галицького було ухвалено допомогти половцям. "Справді, допомогти слабшій орді проти сильнішої було розумно, але руські князі забагато вклали в цю допомогу й занадто втягайся в неї", - зазначає М. С. Грушевський.

Було споряджено великий похід, у якому взяли участь князі київський, чернігівський, смоленський, волинський. Допомога від суздальського князя запізнилася. Зібравшись біля Хортиці, руські війська рушили на схід у степи. В літописах зазначається, що від монголів було кілька посольств до руських князів. Вони вмовляли їх не боронити половців, оскільки монголи не мають жодних ворожих намірів щодо Русі. "Ми вашої землі не зайняли, ні городів, ані сіл ваших і не прийшли на вас, а прийшли з божого попусту на своїх рабів і конюхів, поганих половців! Ви візьміть мир з нами і як вони побіжать до вас, то ви їх бийте відти й забирайте їхнє майно, бо ми чули, що вони вам багато злого наробили; за се ми їх і б'ємо", - переповідає сучасник слова монгольських послів.

Князі не повірили цим запевненням і побили послів. Розбивши по дорозі передові монгольські полки і забравши багато їхніх стад, руські війська рушили далеко в степи. Через вісім днів руські князі зустрілися з головними силами монголів. Але в подальших подіях руські князі не виявили належної солідарності й у вирішальний момент між ними почалися незгоди.

Так, Мстислав Галицький не попередив

соратників про прихід монголів і сам почав битву з ними, перейшовши Калку з Данилом та іншими князями. Битва спочатку складалася на користь руських: їхні полки потіснили монголів, і ті почали вже відступати. Але половці не витримали натиску монголів і почали тікати. Монголи перейшли в наступ. Тікаючи, руські князі увірвалися в табір інших князів, що не брали участі в битві й нічого не

знали про неї. Почалося загальне замішання, усі кинулися тікати. "Сталася перемога над всіма руськими князями, якої ще не було", - записав сучасник.

Руській князівсько-дружинній стратегії та дипломатії не вдалося всебічно зважити обставини й організувати згуртовані сили на боротьбу з новим страшним ворогом - монго-татарами.

Посилення впливу Галицького князівства в XII - на початку XIII ст.

Кордони Галицького князівства визначилися у роки правління енергійного князя Володимирка Володаревича (1141-1152). Він був справжнім творцем князівства. Його адміністративно-політичним центром став Галич. Значними міськими центрами були Перемишль, Звенигород, Тереховль. Він дозволяв собі триматися більш незалежно від Києва, ніж його попередники.

Становище Галицького князівства зміцніло в роки *правління князя Ярослава Осмомисла (1153-1187)*. Виразну характеристику його зовнішньополітичних упливів подано в «Слові о полку Ігоревім»: *"Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиши ти на своєму золотокованому столі, підпер гори Угорські своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, закривши ворота на Дунаєві... Грози твої по землях течуть, відчиняєш ворота Києву, стріляєш з отчого столу золотого султанів у далеких землях"*.

У цьому уривку чітко окреслено роль військової могутності Ярослава в захисті лінії оборони в Карпатах від короля Угорщини. Там було влаштовано систему різноманітних оборонних споруд. Гарнізони, що стояли в Тустані й Бубнищі та інших укріпленнях боронили стратегічні перевали та торгові шляхи. Вислів "салтанів у далеких землях" пов'язують з участю галицьких воїнів у поході на єгипетського султана Саалах-ад-Діна, засновника династії Айюбідів.

Після смерти Ярослава в галицькій землі вибухнув заколот, очолений боярством. Син Ярослава Володимир змушений був утікати до Угорщини. Галич захопили угорці. Мит

рополит Нікіфор звернувся до руських князів із закликом звільнити Галицьку землю від ворожої інтервенції. На це звернення відгукнувся енергійний волинський князь Роман Мстиславович. У 1187 р. він здобув князівський стіл Галича, але втриматися на ньому не зміг.

1189р. галицьким князем знову став Володимир Ярославович, він повернувся до Галича за допомогою німецького імператора Фридриха Барбаросси та польського короля. Після смерти Володимира Галич опинився в руках Романа Мстиславовича, який мав сильний вплив на заході Русі. Перед ним відчинив ворота Київ, мешканці якого відступилися від князя Рюрика.

На початку 90-х років між Малопольським і Великопольським князівством знову вибухають усобиці, в яких краківський князь Казимеж(1177-1194) знаходить допомогу в Русі. Так, 1191 р., коли Краків зайняли загоны великопольського князя Мешка, Казимеж Справедливий звернувся за допомогою до Романа й Всеволода Мстиславичів, дружини яких змусили нападників покинути місто. Союзницькі відносини Волині й Малої Польщі виявилися також у традиційній для обох слов'янських країн прибалтійській політиці, в тому числі в спільних походах проти ятвягів.

Ще більше посилювався волинський вплив в Малій Польщі після смерти Казимежа Справедливого (1194 р.), коли боротьба за краківський стіл загострилася. Роман Мстиславович підтримав спадкоємця Казимежа - Лешка Білого. Роман бачив у молодому Лешкові можливого союзника в здійсненні своїх широких планів. Роман здійснив 1195р. похід на

підтримку Лешка проти великопольського князя Мешка й тим допоміг спадкоємцям Казимежа утвердитися в Малій Польщі. В результаті цього походу Роман утвердив союз з Краковом, який допоміг у вирішенні спірних проблем на Русі.

Престиж Романа зріс також і в походах на половців. Ці походи були дуже популярними в тогочасному суспільстві. Половці виступали як союзники Рюрика, Романового супротивника.

1197 чи 1198 рр. половці вдерлися на територію Візантії. Грабуючи населення в околицях столиці, вони підступали до неї. Візантійський імператор звернувся по допомогу до Романа й волинський князь відгукнувся на його прохання. Волинський князь розгромив половців, «чим зробив неоціненну послугу імперії». Пишучи про цей похід Романа, візантійський письменник Нікіта Хоніат зазначає, що внаслідок цього походу половці були змушені забратися з візантійських земель. Невдовзі Роман здійснив ще два переможні походи до половецького Степу (1202 і 1204 рр.). Ці походи були для половців дуже відчутними: багато їх потрапило в неволю, русичам дісталася чимала здобич, вони визволили багато невільників. Галицький літопис зазначає, що Роман, "ідучи слідом діда свого Мономаха, кинувся на поганих, як лев, сердитим був, як рись, нищив їх, як крокодил, переходив ЇУню землю, як орел, бо був хоробрий, як тур".

Переможні походи Романа додали йому авторитету на міжнародній арені. У травні 1200 р. до Царгорода прибуло посольство від Романа на чолі з Твердятою Остромиричем. Зберігся переказ про те, що в Галичі знайшов

політичний притулок візантійський імператор Алексій Ангел, вигнаний 1202 р. з країни плеємінником.

Після занепаду Києва Галицько-Волинська держава продовжила на ціле століття існування державної організації і стала головним політичним центром Русі. 1204 р. папа римський Інокентій III запропонував Романові королівську корону, обіцяючи надати допомогу в боротьбі з половцями. Проте Роман від цієї пропозиції відмовився.

Роман встановив дружні відносини з угорським королем Андрашем. Вони уклали родинну угоду: якщо хто вмре швидше, то інший має опікуватися його дітьми. Зате відносини з Польщею набули конфліктного характеру. Польський літописець Длугош пише, що Роман вчинив похід на Польщу, маючи на меті здобути Люблінську землю. Він втрутився в боротьбу між гвельфами (прихильниками пап) та гібелінами (прибічниками імператорської династії Гогенштауфенів), які боролися за владу в імперії з Оттоном IV Саксонським, союзником папи. На шляху до Саксонії Роман Мстиславич загинув у сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихостом на Віслі (19 червня 1205 р.).

Зіткнення між недавніми союзниками виникло, мабуть, з ініціативи руського князя. Згодом, 1206 р. під час зустрічі з удовою Романа Анною, за свідченням Галицько-Волинського літопису, краківський князь Лешко заявив, що він не знає причин війни з Романом, що почалася й пов'язує її з проху ками своїх супротивників у боротьбі за владу в Польщі.

Данило Галицький у боротьбі з угорсько-польською експансією

Зі смертю Романа в Галицько-волинській державі почався сорокарічний період звади, викликаної боротьбою за галицький стіл. Кінцем цієї усобиці прийнято вважати битву під Ярославом (1245 р.) та подорож Данила до хана Бату (1246 р.).

Ця боротьба була ускладнена втручанням у галицьку усобицю сусідніх держав - Угор

щини та Польщі, інших руських князів та половців, які знову підняли голову. Наприкінці 1204 - на початку 1205 р. ще за життя Романа було підписано союзню русько-угорсько-польську угоду, яка передбачала опікування над дітьми в разі смерти когось з володарів. Але невдовзі, вже по смерті Романа угорський король і польський князь підписали таєм-

ний договір (1206 р.) про розподіл сфер впливу в Галицько-волинській Русі: Андраш став сюзереном Галичини, а Лешко Білий -Волині.

Продовженням цього договору стало підписання 1214р. угоди в м. Спіші про окупацію й поділ між ними Галицько-волинської Русі. Трирічну доньку Лешка Саломею було заручено з п'ятирічним Доломаном, якого посадили в Галичі. Західною частиною Галичини з Перемишлем та значною частиною волинських земель заволодів польський князь. Андраш II просив папу Інокентія III коронувати його сина Коломана галицькою короною. 1215 р. було запроваджено унію православної церкви з католицькою. "Король посадив сина свого в Галичі, а єпископа й попів вигнав із церкви, а своїх попів латинських привів на службу", - зазначав літописець. Але в Галичині вибухнуло повстання проти угорців і становище Андраша II там захиталося.

Близько 1219р. Данило розпочав збирати Волинські землі. Спочатку він відібрав від польського князя Лешка Берестейщину та забузькі землі (пізніше Холмщину). 1230 р. Данило повів боротьбу за Галичину, яка тривала протягом 15 років. Після смерти угорського короля Андраша (осінь 1235 р.) Данило взяв участь в інтронізації його сина й наступника Бели, яка відбувалася в листопаді того-таки року. Данило в процесії вів коня, на якому сидів Бела. Колишній "галицький король" Коломан (син короля Андраша, одружений із донькою польського короля Лешка Сало-меєю) ніс королівський меч. Ця участь Данила в коронації свідчила про певну зверхність угорського короля. Данило, проте, їхав до Угорщини залагодити свої відносини з Угорщиною й заручитися протекцією короля, щоб припинити втручання Угорщини в галицькі справи. Але це йому не вдалося. Бела вважав за краще підтримати чернігівського князя Михайла та його сина Ростислава, якого він визнав "галицьким князем" та обіцяв віддати за нього свою доньку.

Наперекір цьому Данило зав'язав зносини з австрійським герцогом Фридрихом

Войвничим. Під загрозою такої спілки угорський король на певний час послабив підтримку супротивників Данила в галицьких справах та відмовився віддати свою доньку за Ростислава. Однак у 1235 р. ворожі Данилові бояри таки оголосили галицьким князем Михайла. На його боці знову виступив угорський король та Конрад Мазовецький. У 1237р. Данило опанував Галичем: "увійшов у свій город, вступив до церкви Богородиці й сів на столі свого батька, а на знак перемоги поставив свою корогу на німецькій брамі". Ростислав утік до Угорщини.

1238р. Данило переміг під Дорогичином загін тевтонських лицарів Добржинського ордену, що захопили цей значний торговельний пункт над Бугом. Тут було взято в полон Бруно, магістра ордену. За словами літопису, Данило напередодні проголосив: "Не личить держати нашу отчину крижевникам (хрестоносцям)".

Зібравшись до нового походу, Ростислав узяв собі на допомогу угорське військо, а також одержав підмогу з Польщі. Влітку 1245 р. він рушив на Перемищину й приступив до облоги Ярослава. Данило послав по допомогу до Міндаугаса та Конрада Мазовецького, але їхні полки прийшли запізно. Тим часом Данилове військо підійшло до Ярослава. Тут відбулася велика битва. Перед Даниловим військом ішли половці. Данило виявив у цій битві особисту відвагу та військовий талант. Він ударив на полк знаного угорського воеводи Філі й сам втрутився в гарячий бій. Його вже схопили вороги, але Данилові вдалося вирватися. Під час цього бою Данило розбив полк Філі, а його корогу роздер. Побачивши це, Ростислав кинувся тікати, а за ним і угри. Руське військо на чолі з боярином Васильком розгромило й польські полки. Багато угрів і поляків було побито, багато було взято в полон. Ця славна в історії Галичини битва стала останньою і в історії звад, що тривали після смерті Романа. Після неї князь Данило цілковито опанував Галичиною. Він закріпив за собою також Белзько-Холмську та Дорогичинську землі.

Відносини Галицько-волинської держави з Ордою в середині XIII ст.

Цей визначний політичний успіх був затьмарений татарською загрозою. Орда зажадала від Данила покори. Літопис зазначає "Коли Данило і Василько були в Дороговську (зараз по Ярославів битві), прислав до них Мо-гучій свого посла з вимогою: "Дай Галич". Про боротьбу з татарами Данилові й думати не випало, маючи проти себе боярську опозицію та Ростислава, якого підтримувала Угорщина. Тому 26 жовтня 1245 р. Данило вирушив до Орди. Літописець із гіркотою передає як приниження те, що на вимогу хана князь був вимушений пити кобилячий кумис, а також слова Бату: "Ти вже тепер наш татарин, пий наше питво". Виявлений Данилові прийом літописець передає як гірку образу: "О зліша зла честь татарська!". "Данило Романович, - пише літописець, - великий князь, що володів зі своїм братом Києвом, Володимиром, Галичем та іншими краями, - тепер сидить на колінах, зветься холопом, данини від нього хочуть, життя він не сподівається, по

грози мусить слухати..."

Використавши тимчасову угоду з татарами, Данило починає готуватися до боротьби проти них, "будує городи проти безбожних татар". З іншого боку, він сподівався знайти підтримку в боротьбі проти татар у Західній Європі. Разом із тим, татарська опіка дала Данилові й певні вигоди. Вона підняла престиж галицько-волинського володаря в очах європейських державців, що тремтіли, чекаючи нового татарського походу.

Тепер сам угорський король прислав посла, пропонуючи, щоб Данилів син Лев одружився з його донькою, хоча перед тим відмовляв у цьому. За цих обставин Бела облишив свій старий план - посадити Ростислава в Галичі. Незважаючи на певне вагання, Данило зрештою пішов на угоду з Белою. Лев одружився з Констанцією, а Данило повернув Белі угорських панів, узятих у полон під Ярославом. Данило здобув союзника для ймовірної боротьби з татарами.

Дипломатія Рима й проблема боротьби з Ордою

1245 р. до Кракова прибув папський посол, францисканець Плато Карпіні, який прямував до монгольської столиці Каракорума, У палаці мазовецького та куявського князя Конрада Карпіні зустрівся з братом Данила Романовича Васильком. Данило тоді був у подорожі до монгольської ставки. На запрошення Василька Карпіні відвідав Галич. Там він прочитав папського листа із закликом до унії з католицькою церквою перед зібраними Васильком руськими єпископами. Однак, пославшись на відсутність Данила, Василько з ієрархами ухилилися від відповіді. На шляху до Монголії, де між Дніпром та Доном Карпіні зустрівся з Данилом Романовичем, який повертався від Батия. Легат запропонував князеві встановити стосунки з курією, й Данило після прибуття до Холма, послав свого представника ігумена Григорія до Ліона, де тоді перебував Інокентій IV разом зі своїм двором.

Між Данилом і папою зав'язалося трива

ле листування, з якого видно, що Данило розраховував на допомогу папської курії у боротьбі з монголами. Папа ж вбачав найпершим своїм завданням підпорядкувати Риму руську церкву. Внаслідок переговорів між Інокентієм IV та послом Данила ігуменом Григорієм папа доручив єпископові Альберту поїхати на руські землі, прийняти присягу від князів, бояр та духовництва на вірність римській церкві. Але курії довелося визнати недоторканність православного церковного обряду, законність прав Романовичів на їхні землі. Неабияке значення для Русі мала заборона членам чернечих орденів, зокрема Тевтонського, селитися на галицько-волинських землях.

У буллах, виданих у травні 1246 р., папа заявляв "руському королеві", що приймає його самого і його державу під протекцію св. Петра. Водночас папа мав намір реформувати руську церкву в католицькому дусі. Це зовсім не входило ані в плани Романовичів,

ані руських єпископів. Тому папські булли кінця 1247 - початку 1248 рр. були мало результативними.

1252р. становище на східних кордонах князівства знову загострилося: проти нього йшла орда Куремси. До того ж, саме тоді галицько-волинський князь потребував дипломатичної підтримки в боротьбі за австрійську спадщину. Через те він відгукнувся на пропозицію папи відновити переговори. Нове посольство з Рима (1253р.) очолив легат Пізо. Він прибув з королівським вінцем і дорученням коронувати ним Данила та привіз запевнення допомоги в боротьбі проти татар. Галицький літописець зазначає: "Тоді у Кракові були послі від папи, вони принесли благословення від папи й вінець, і сан королівський, бажаючи бачити князя Данила", який перебував там. Данило запросив папських послів вести переговори в руській землі. За наполяганням матері та союзних польських князів Болеслава й Земовита Данило врешті-решт згодився на коронацію. Її було проведено *в грудні 1253 р.* в Дорогичині. Місцем коронації він обрав Дорогичин, щоб підкреслити свої права на це місто, де він колись розгромив тевтонських рицарів. Західноєвропейські хроніки називали Галицько-Волинську державу королівством ще задовго до дорогичинської коронації.

Папа пробував залучити до боротьби з татарами різних володарів, закликаючи до хрестового походу християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії. Але реальних результатів ці заклики не мали. Взаємини Холмського двору з Римом мали, в основному, політичний характер. Однак папа не зміг надати реальної допомоги проти Орди, тому взаємини Данила з Римом не привели до стійкого союзу.

У боротьбі галицько-волинських князів з монголами важливим для них було забезпечити надійність північних кордонів, за якими в середині XIII ст. помітно міцніла молода Литовська держава. Її володар Міндаугас на початку 1250-х років контролював міста Городно, Волковиськ і Слонім. Ще перед тим небіж Міндаугаса Товтивілл став половецьким князем, а ще один небіж - вітебським. Руські

князі з Пінська також визнавали Міндаугаса своїм сюзереном. 1250 р. Міндаугас навернувся до католицизму. Цей політичний крок був розрахований на те, щоб забезпечити собі політичну підтримку папи для відвернення нападів тевтонських рицарів. Папа надіслав Міндаугасу своє благословення, а також королівську корону (1252р.).

1252р. Міндаугас зазнав поразки у війні з Романовичами і змушений був віддати їм Чорну Русь. "Прислав Мендовг [послів] до Данила, прохаючи миру та бажаючи шлюбу", - зазначає літописець. Близько 1252 р. князь Данило Романович, у якого померла перша дружина, одружився на небозі Міндаугаса. Через два роки син і наступник Міндаугаса Войшелк від імени батька "уклав мир із Данилом і віддав доньку Мендовгову за Швар-на", сина галицько-волинського володаря. Син Данила Роман, який раніше претендував на австрійський трон, і повернувся з Австрії, одержав князівство Новгородуцьке як васал Міндаугаса.

Оскільки Данило Галицький не одержав від Заходу ніякої підтримки, він втратив зацікавлення до питання об'єднання церков. 1255 р. папа висловив йому докір в зв'язку з недостатньою активністю Данила в цьому напрямку. Тепер папа вирішив зіштовхнути Данила й Міндаугаса-двох східноєвропейських королів, коронованих ним. 1255 р. папа Александр IV дозволив Міндаугасу завойовувати руські землі. Римська курія навіть оголосила хрестовий похід проти князівства Романовичів, але цей заклик був безрезультатним. Міндаугас певний час дотримувався своєї угоди з Данилом. Це давало змогу галицько-волинському володареві близько 1256 р. кинути виклик монголам, вигнавши їхні війська зі Східної Волині, Болохівської землі та Північного Поділля. У зв'язку з цим джерела згадують про походи татарського воєводи Куремси на Галичину й Волинь у першій половині 1250-х років. Однак спроби Куремси штурмувати Володимир-Волинський і Луцьк закінчилися невдачею і монголи невдовзі відвели свої війська від Волині.

Проте 1258 р. Міндаугас змінив тактику й

порушив угоду з Данилом. Він ув'язнив Романа і захопив його *уділ* в Чорній Русі. Ця подія змінила всю розстановку сил у регіоні. Північний кордон Галицько-волинського королівства тепер став незабезпеченим й це ослабило шанс Данила у його протистоянні монголам. 1259р. хан Берке змінив Куремсу енергійнішим воєводою Бурундаєм й надав йому значно більше військо. Бурундай скористався незгодами між Данилом і Міндауга-сом і запропонував руським князям взяти участь у поході на Литву.

Монголи відтепер стали приділяти значну увагу литовським справам. Імовірно, вони були занепокоєні зростанням сили Литви й побачили в тому загрозу їхній владі в Західній Русі. Головне ж полягало в тому, щоб запобігти можливості союзу між галицько-волинським та литовським володарями. Бурундай з монгольським військом ("у силі тяжкій, з багатьма полками татарськими"), до якого долучилися руські війська під проводом Василь

ка Волинського, рушили на Литву. Основним силам литовців вдалося уникнути вирішального бою, проте монголи вивели з Литви чималу здобич.

Наступної весни Бурундай оголосив, що рушає у похід на Польщу. Насправді він мав на меті покінчити з Романовичами. Підійшовши до волинського кордону, воєвода відправив посла до Володимира, зажадавши покори й вимагаючи для себе шанобливої зустрічі. В іншому разі, погрожував, що вважатиме їх своїми ворогами. Князі мусили послухатися:

було знищено укріплення Крем'янця, Луцька, Данилового, Львова. Самих князів Бурундай забрав з собою у похід на Польщу. По дорозі було знищено укріплення й Володимира. Татарське військо, спустошивши Польщу аж до Кракова, повернулося назад Бурундай своєї мети досяг: міські укріплення було знищено, руських князів упокорено. Невдовзі по тому, в 1264 р., князь Данило помер.

Зовнішня політика Галицької Русі за наступників короля Данила

Після смерти Данила Василько залишився правити Волиню, Галичина дісталася синові Данила Леву. Холмська й Белзька землі дісталися Шварну. Близько 1270 р. Василько помер, передавши Волинь своєму синові Володимиру. Після його смерті (1288 р.) вона перейшла до Данилового сина Мстислава.

Володимир і Лев продовжували вести боротьбу з ятвягами. Пишучи про зимовий похід 1273-1274 рр., літописець повідомляє, що ятвяги не відважилися битися й запросили миру. Дрібну прикордонну війну вів з Володимиром та Левом і литовський володар Тройден. У відповідь Лев спрямував на Тройдена татар (1275 р.). Через певний час вже сам Ногай разом з Романовичами ходили на Литву.

Дипломатичні відносини з Польщею посідали провідне місце у зовнішній політиці галицьких і волинських князів. Вони зводилися переважно до союзу Мазовією. Син Конрада I мазовецького Земовит упродовж усього свого князювання (до 1269 р.) перебував у союзних відносинах з Данилом і Васильком Рома

новичами, а по смерті Данила - з їхніми силами. Данило постійно підтримував Земовита в його суперництві за мазовецький стіл з його братом Казимежем.

Данилів син Лев брав діяльну участь у боротьбі за краківський престол. Однак він не мав опори у Краківському князівстві. Незважаючи на те, що мало польська знать відкинула його кандидатуру. Лев і далі домагався краківського княжіння. З цією метою Лев ходив походом на Краків, брав участь у його пограбуванні, і з величезною здобиччю повернувся на Русь. Лев вів війну з польськими князями за Люблінську землю, як зазначає літописець, "хочаби собі Любліна и землі Люблінської". Він рушив у похід разом із своїм сином Юрієм у союзі з татарами темника Но-гая (1280 р). Під Краковом військам галицького князя було завдано поразки від поляків.

Новий похід на Люблін Лев здійснив наприкінці 80-х р., однак і він був невдалим. З іншого боку, посилюючись на польські джерела, М. С. Грушевський зазначає, що внаслідок

док цих походів Люблін "був під Руссю багато літ". Це був, за його спостереженнями, останній факт переваги Руси над Польщею. Під час цього походу Лев мав зустріч з чеським королем Вацлавом, що виступав претендентом на польську корону. Нова зустріч з чеським королем відбулася у Брно 1299 р.

Після страшного походу Бурандая 1259-1260 р. згадки про татар на певний час зникають з Галицько-Волинського літопису. Золота Орда на кілька десятиріч підупадає. За часів її реального правителя темника Ногая, що утримував владу до кінця XIII ст., руські князі визнавали саме його зверхність ("тоді були всі князі руські у волі татарській"). Це виявлялося в тому, що вони мусили виявляти йому ознаки покори під час походів через руські землі. Татари зобов'язували руських князів до участі в походах на сусідні землі: на Литву (1277 р.), в Угорщину (1285 р.), у Польщу (1286 р.). У внутрішні справи Руси татари не втручалися. Залежність Галицько-волинської землі від Орди була легшою, ніж поволзьких князівств: там сиділи представники хана - баскаки, й вони були обкладені важкою щорічною даниною, з кожною зміною на князівських престолах треба було брати підтвердження (ярлик на княжіння) у хана.

Як і його дід Данило Романович Галицький, Юрій I Львович (1301—1308) прийняв королівський титул, про що свідчить його пе-

чатка з написами "Господар Георгій король Руси", "Господар Георгій князь Володимирі". Близько 1303-1304 рр. він домігся від Константинопольського патріарха піднесення Галицької єпископії до рангу митрополії. Вона в складі Володимирської, Перемиської, Луцької, Туровської та Холмської єпархій проіснувала до 1347 р. Поява самостійної митрополії була важливим політичним успіхом Галицько-Волинської держави.

Галицько-волинські князі підтримували союзні відносини з польською королівською династією П'ястовичів. Так, Юрій I Львович, який зібрав під своєю владою всю Галицько-волинську Русь, був одружений другим шлюбом з Євфимією, сестрою князя Владислава Локетка, який з 1320 р. став польським королем. Після смерти Юрія Львовича Владислав Локетек взяв щонайдієвішу участь у визначенні долі своїх небожів, Андрія та Лева Юрійовичів, надавши їм допомогу в подоланні опору місцевого боярства і в утвердженні їхньої влади в Галицько-волинському князівстві.

Навесні 1323 р. обидва князі - Андрій і Лев Юрійовичі - загинули. Дослідники схиляються до думки, що вони загинули в боротьбі з Золотою Ордою. Поява на початку 40-х років ординської адміністрації в Подільській землі свідчить про те, що Галицько-Волинському князівству було завдано відчутної поразки.

Організація зовнішньої політики

Найвищою владою в Галицько-волинській державі був князь. У його руках зосереджувалося ведення зовнішньої політики.

Траплялися випадки спільного володарювання двох князів. Так, Данило протягом тривалого часу керував державою разом із братом Васильком. Вони провадили спільну внутрішню й зовнішню політику, разом ходили у військові походи та вели переговори. Так, близько 1222 р. вони разом уклали мир з польським князем Лешком, 1232 р. вели переговори з королем Андрашем угорським, 1248 р. відряджали посольство до князя Земо-вита Мазовецького. Пізніше співправителями

держави були Андрій і Лев Юрійовичі, які в грамоті 1316р. називають себе "божою милістю князі всієї Руси, Галичини й Володимирі!". Уживання формули "божою милістю" відповідало тогочасним європейським поняттям і було істотним моментом тогочасного дипломатичного протоколу.

Галицько-волинські князі користувалися деякими ознаками князівської влади: вінець (корона), герб, печатка, прапор, які були відомі й у Київській Русі, але в Галицько-Волинському князівстві набули особливого значення під впливом зв'язків із західними державами. Розповідаючи про коронацію Дани-

ла, літописець згадує, що папа прислав послів, "які принесли вінець і скіпетр, і коруну, що називається королівський сан". Вінець - це королівська діадема або корона, скіпетр - жезл, "коруна" - це так звана "держава" - куля з хрестом зверху. Галицько-волинські володарі мали свої родові знаки - герби, як і інші володарі того часу. Ті герби відтворювалися на печатках, прапорах, будинках.

На зворотній стороні печатки Юрія I зображено вершника, який тримає в руці прапор, а на лівому рамені - щит. Напис латиною "Печатка князя Юрія володаря Володимирі!" вказує, що це печатка Володимирсь-кого князівства. На щиті, який тримає вершник, зображено лева.

Лев вважався гербом Галицького князівства. Згодом він набув ширшого значення, як герб Руського королівства, яке об'єднувало Галичину й Волинь. Лев як герб є й на печатці Любарта, який вважається спадкоємцем Галицько-волинського князівства. Починаючи з XIV ст. зображення лева вміщався в гербі Львова.

У виробленні зовнішньої політики важливе значення мала боярська рада. Вона існувала при князях з давніх часів. Її значення зросло в період роздробленості. Князі були вимушені зважати на великих бояр, які володіли значними земельними володіннями й посідали найважливіші місця в управлінні та у війську. Щоб провести будь-яку важливу справу, князь повинен був здобути згоду боярства.

При князях часто зустрічаємо коло близьких людей, з якими вони вирішували державні справи. Але це були лише близькі радники князя, а не формально організована рада. Боярська рада як постійний орган формується при

галицько-волинських князях у першій половині XIV ст. До ради входили суддя княжого двору, воєводи, представники боярства та представник духовенства - галицький єпископ.

Галицько-волинські князі разом із радою здійснювали заходи в зовнішній політиці. Підтримувалися відносини з іноземними державами (Польщею, Угорщиною, Австрією, німецькими князівствами. Німецьким орденом, Великим князівством Литовським, половецькими ханами. Золотою ордою, Візантією, папським Римом), з іншими князівствами Руси.

Дипломатичні переговори князі вели особисто або через послів. Послами були великі бояри або представники духовенства, рідше - княжі сини. Через послів князі передавали усні доручення або листи. Збереглися листи князів Андрія і Лева Юрійовичів до Німецького ордену, до міст Торуня й Кракова.

Досить часто відбувалися княжі з'їзди, на яких князі двох сторін особисто вели переговори. Місцем для таких з'їздів ("снемів") часто були прикордонні місцевості, наприклад, Сянок на галицько-угорському приграниччі або Тернава на холмсько-польському кордоні. На з'їздах узгоджувалися угоди про мир, залягоджувалися спірні питання тощо.

У ході міжнародних взаємин закріплювалися деякі дипломатичні звичаї, які вважалися непорушними: недоторканність посла; коли князь проїздив через територію іншого князя, він повинен був передати послання через свого посла; вважалось недопустимим приймати послів на чужій території; князі посилали володарям, з якими вели переговори, цінні подарунки та обдаровували послів, які до них приїздили.

Наступ Литви на Русь у XIV ст.

У 30-40-х роках XIII ст. на північ від Руси міцнішає Литовське князівство. Влада князя Міндаугаса поширюється також і на басейн Німану - Чорну Русь. У першій чверті XIV ст. чи за безкняжих часів після смерті Андрія та Льва Юрійовичів, що припадали на правління литовського князя Гедимінаса, чи ще за

життя цих князів Литва відірвала від Галицько-Волинської держави Берестейську землю.

Розгорнутий наступ Литви на Русь почався в 20-х роках і завершився в основному в середині 60-х років XIV ст. Мета литовської великокнязівської програми щодо руських земель була розкрита Альгірдасом 1358р. коли

його представник заявив послам імператора Карла IV Люксембурзького про те, що вся Русь повинна належати Литві. Гедимінас цілеспрямовано став на шлях збирання руських земель. Сам він титулував себе "королем Литовським і Руським", а його син і наступник був переконаний, що всі руські землі мають належати йому.

У ході наступу Литви на Русь можна виділити два етапи: перший охоплював приблизно 20-30-ті роки XIV ст., коли внаслідок кількох походів політичний вплив Литви був поширений на Володимир-Волинський, Галич і Київ; другий - 40-60-ті роки XIV ст., протягом якого до складу Великого князівства Литовського увійшла Волинська, Подільська, Київська (разом з Переяславською) та Чернігово-Сіверська земля. Приєднання руських земель литовськими князями стало можливим за умови визнання ними широких імунітетних прав за місцевим боярством. Це вможливило спільний виступ військових сил Литви та руських князівств, які вступили проти Золотої Орди.

Перші кроки розгорнутого наступу Литви пов'язані з дипломатичними та військовими заходами великого князя литовського Гедимінаса. Взимку 1315-1316 рр. ще за життя свого брата великого князя литовського Вітєня він очолив похід литовських військ на Берестейську землю, що входила до складу Галицько-Волинської держави. Ця земля була об'єктом зазіхання Литви ще з середини XIII ст. Імовірно, у зв'язку з цим походом галицько-волинські князі Андрій та Лев Юрійовичі грамотою від 9 серпня 1316 р. підтверджують союз князівства з Тевтонським орденом, обіцяючи захищати його від ординців та всяких ворогів, під якими малася на увазі Литва. Під натиском спільних сил ордену та Галицько-волинського князівства Гедимінас був вимушений піти на поступки галицько-волинським князям. Спільна угода втілилася в домовленість про шлюб Любарта Гедиміновича з дочкою володимирського князя Андрія Юрійовича.

Наприкінці 1322 р. Гедимінас встановив дипломатичні контакти з країнами Західної Європи, даючи згоду на хрещення Литви за католицьким обрядом і обіцяв передати розг

ляд спірних питань, що існували між Литвою та Орденом, на розгляд римської курії. В жовтні 1323 р. у Вільні було підписано мирний договір між Литвою, Лівонським орденом, Ригою та Данією, а наступного року під тиском Рима Тевтонський орден припинив військові дії проти Литви.

Після цього Гедимінас одержав можливість рушити походом на південь, який відбувся навесні - влітку 1324 р. За повідомленням білорусько-литовських літописів, після захоплення Волині Гедимінас "собравши всі сили литовський и жомотский, и русский, и поиде на друга недели по Велице дни (тобто після 15 квітня) на князя Станислава киевского". Хоча Київ зазнав значних руйнувань під час нападу Батия й наступних вторгнень, він і під ярмом ординських ханів залишався значним політичним і культурним центром Східної Європи. Підпорядкування Києва владі великих литовських князів повинне було узаконити їхні претензії на спадщину Київської Русі.

Південна частина Київщини - Поросся - разом із Каневом, Корсуном, Черкасами була безпосередньо підпорядкована ординській адміністрації аж до середини 90-х років XIV ст. Ця своєрідна політична обстановка, яка склалася після походу Гедимінаса до Києва, була, швидше всього, результатом компромісної угоди між Литвою й Ордою. В листопаді 1324 р. Вільно відвідали послы хана Узбека, про що повідомляють папські легати, що водночас прибули з ними.

Наступ литовського князя на татар був пов'язаний зі становищем у самій Орді. Наприкінці 1350-х років Орда значно ослабла й розбилася на кілька осібних частин. Джерела повідомляють про дальше поширення на південь влади великого князя Литовського на початку 60-х років. Під 1362 р. літописець зазначив: *"В сіє літо Ольгерд побіди трьох цирків татарських з ордами їхніми, а саме Котлубаха, Качи-бея, Дмитра, і від того часу Поділля прогнало владу татарську. Сей Ольгерд і інші руські держави під свою владу прийняв і Київ під Ольгердом князем узятий, і посади в ньому Володимира сина свого, і нача над сими влад-ити "*. **Битва на Синіх Водах 1362р. знамену-**

вала кінець монголо-татарського панування над українськими землями.

У 70-х роках XIV ст. Орда підлягала кримському еміру Мамаєві. Велике Литовське князівство було його союзником у кампанії 1380 р. проти Москви. Пізніше, в часи князювання Вітаутаса наприкінці XIV-XV ст., литовський уряд підтримував своїх претендентів на хансь

ку владу і тим нейтралізував претензії Орди на українські землі.

На початку 1370-х років литовська дипломатія, підтримуючи Мамаєв в його змаганнях за зверхність в Орді, домоглася визнання фактичного володіння українськими землями за Литвою, хоча деякі ознаки татарської зверхності над ними ще певний час існували.

Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за Галицько-волинські землі

Після загибелі влітку 1323 р. галицько-волинських князів Андрія й Лева польсько-угорські війська вторгаються у землі Галицько-волинської Русі. При виборі нового князя 1324 р. польський володар Владислав Локе-тек спинився на кандидатурі 14-річного Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена й Марії, доньки галицько-волинського князя Юрія Львовича. Молодий князь прийняв православ'я та ім'я свого діда - Юрій.

На початку 1325 р. намітився польсько-литовський союз, спрямований проти хрестоносців. При укладенні союзу розглядалося питання й галицько-волинської спадщини. Гедимінас був змушений тимчасово відмовитися від реалізації планів, посадити на Волині свого сина Любарта й поступився нею Болеславу Тройденовичу. Але за Любартом було збережено якийсь уділ на Волині, ймовірно, Луцьку землю. За Литвою була остаточно закріплена Берестейська земля разом із Підляшшям.

Між правлячими верхами Польщі й Литви розгорнулася боротьба за домінуючий вплив на Болеслава-Юрія II та його найближче оточення. Дипломатичну ініціативу першою виявила Литва. 1331 р. було укладено шлюб галицько-волинського князя з дочкою литовського князя Євфимією. Він був звершений у Плоцьку (в Мазовії) за католицьким обрядом.

Занепокоєні таким перебігом подій, польський і угорський монархи провели зустріч у Вишеграді. Тоді було досягнуто домовленості про успадкування польського трону Анжуйською династією, яка утвердилася в Угор

щині, в тому разі, якщо *Казимеж III (1333-1370)* не матиме чоловічого потомства. На наступній зустрічі у Вишеграді 1338 р. за участю, як прийнято вважати в польській історіографії, Болеслава-Юрія II, або ж його представника, польсько-угорська домовленість була поширена також і на галицько-волинського князя. Болеслав-Юрій II дав присягу вірності й дружби угорському королеві Карлу-Роберту й визнав Казимежа III своїм наступником у Галицько-волинському князівстві.

Однак орієнтація Болеслава-Юрія II на краківський двір, його перехід у католицизм й покровительство чужоземним колоністам посилювало опозиційність руського боярства. Серед бояр було багато прибічників Любарта Гедиміновича, який мав родинні зв'язки з Романовичами. У квітні 1340 р. галицько-волинський князь Болеслав-Юрій II був отруєний боярами. Бояри призначили його наступником Любарта.

Але ще за життя Болеслава-Юрія II польський король Казимеж, домовився з угорським королем про спільну політику щодо Русі. Польсько-угорська угода 1339 р. була компромісом історичних претензій Угорщини на галицькі землі за планами Казимежа. На першу звістку про трагічну смерть Болеслава-Юрія II польський король послав своє військо в Галичину.

Тим часом, після смерті Болеслава-Юрія II на чолі управління Галичини став боярин Дмитро Дедько. В боротьбі проти чужих зазіхань він покликав татар, які пограбували потім Польщу й Угорщину. Звістка про те, що татари готуються до великого походу на Польщу,

дуже занепокоїла Казимежа й спонукала його вступити в переговори з Дедьком. Їхнім наслідком стала обопільна угода з обіцянкою не виступати один проти одного. Таким чином, Галичина не перейшла під владу Казимежа, а залишилася в управлінні Дедька, який визнавав своїм князем Любарта, а зверхником татарського хана.

Однак уже 1341 р., тобто через кілька місяців після цієї угоди з Дедьком, Казимеж намагався заручитися папським звільненням від присяги й розв'язати собі руки до подальших кроків у Галичині. 1 грудня 1343 р. датується папська булла, якою папа заохочує Казимежа до боротьби з татарами, русинами й литовцями.

1349р. Казимеж повів наступ на Галичину. Він завчасно зав'язав зносини з татарами й забезпечив собі їхній нейтралітет. Цей похід застав Любарта невідготовленим. Без великого опору Казимеж зайняв головніші руські замки, в тому числі Белз, Берестя, Володимир. Любарту вдалося втримати лише Луцьк.

Навесні 1350р. Казимеж відновив угоду з королем угорським Людовиком, щодо Русі. Людовик заявив, що поступається довічно Казимежу Руським королівством, на яке він має спадкове право, як і його попередники, угорські королі з тією умовою, що коли в Казимежа не буде синів, то в такому разі Русь з Польщею перейде до Людовика. Але якщо у Казимежа буде син, то сам Людовик, або його наступники можуть кожної хвили відібрати Русь від польських королів, виплативши 100 тис. флоринів.

У результаті війни 1350-1352 рр. литовським князям удалося повернути собі всі волинські землі, але Галичину втримали поляки. Це був важливий їхній успіх - він був початком тривалого приєднання Галичини до Польської корони. Проте боротьба за спадщину Романовичів тривала й далі.

Невдовзі ворожі відносини між литовськими князями й Казимежем відновилися. Після смерті Казимежа в листопаді 1370 р. Любарт рушив на Володимир. Перед тим від Польщі відпала Белзько-Холмська земля, а тепер і Волинська. Галичиною заволодів угорський ко

роль. Повернувши собі Волинську землю, Любарт вирушив із військом до Галичини і відправив посланців до найважливіших галицьких міст, намагаючись перетягти їх до себе погрозами й чутками про смерть Людовика. Однак Галичина залишилася в руках угорського короля.

У боротьбі литовських князів з Польщею український люд Волині став на боці цих князів проти Польщі. Тільки тим, як зазначає М. С. Грушевський, можна пояснити те, що волинські князі литовської династії встояли в боротьбі з Казимежем. Іншим було становище Галичини. Тут Любарта не сприймали як "свого князя", як це було на Волині, де його підтримували як одного з князів руського роду. Для Галичини він був чужинцем.

На певний час Галичину було приєднано до Угорщини. Зі смертю (1382 р.) Людовика особиста унія Польщі з Угорщиною припинилася. За угорський престол у цей час боролися нащадки Людовика з Карлом, королем неаполітанським. Польська знать погодилася на обрання на престол у Польщі доньки Людовика Ядвіги.

У 1387 р. справу польської корони було вирішено шляхом династичного шлюбу: великий князь Литовський Ягайло прийняв католицтво й був повінчаний з Ядвігою. Але Литва мала претензії також і на Галичину. Тому сходження на престол Ягайла давало додаткову поживу для цих претензій. Тим часом, у лютому 1387 р. польське військо з королевою Ядвігою рушило в Галичину. Угорські воєводи, вважаючи справу програною, піддавалися без бою. Видавши руській знаті та міщанству найбільших міст грамоти про збереження їхніх привілеїв, польські королі забезпечили остаточне приєднання Галичини до Польщі.

Угорський король Сигізмунд не мав можливості обстоювати свої права на відібрані провінції: у його країні тривало повстання, турецька загроза насувалася на кордони, відчувався гострий брак коштів у скарбниці. Восени 1388 р. за посередництва папи між Сигізмундом та Ягайлом було укладено перемир'я терміном на один рік. Але через рік скрутні

обставини Сигізмунда не змінилися, і він не міг домагатися Галичини. В 1398 р. він згодився відсунути всі спірні справи ще на 16 років.

На з'їзді польського та угорського королів у Любомлі 1412 р. у цій справі було визнано status quo: володіння Галичиною, до якої додавалося також Поділля і зверхність над Волощиною, залишено за Польщею до життя тодішніх учасників переговорів - Сигізмунда та Ягайла, а по смерті кого-небудь з них - ще на п'ять років. Цю постанову було підтверджено ще 1415 і 1423рр.

1439 р. на угорський престол було обрано польського короля Владислава III. В його вступній грамоті зазначалося, що Галичина й Поділля залишаються у володінні Польщі, аж

доки знать обох країн не розв'яже цієї справи на з'їзді. Однак такий з'їзд так і не відбувся. Після цих подій претензії Угорщини на Галичину за-мерли. Але після битви при Мохачі (1526 р.), коли Угорське королівство було розгромлене турками. Австрійські Габсбурги присвоїли собі його корону разом з західною смугою угорських володінь. Разом із тим до них перейшли й угорські претензії на Галичину.

Через три століття, під час першого поділу Польщі (1772 р.), питання про галицьку спадщину було знову підняте австрійською дипломатією. Давні угорські претензії, успадковані Габсбургами, стали "історичною підставою" для приєднання Галичини до Австрії наприкінці XVIII ст.

Наприкінці X'- на початку XI ст. міжнародні зв'язки Київської Русі значно розширилися. За князювання Володимира (980—1015) визначилися кордони держави з Угорщиною, Чехією та Польщею. Жвавіми були міждержавні зв'язки з Візантією. Важливою міжнародною політичною акцією Русі стало прийняття християнства 988р.

Боротьба з печенігами та половцями була складною проблемою зовнішньої політики Русі. На перешкоді її розв'язання стали міжкнязівські усобиці і брак перспективної стратегії та дипломатії.

У боротьбі з половцями руські сили використовувала Візантія. Руські дружини залучалися ромеями в їхній політиці на Закавказзі, у боротьбі з арабами й норманами. Хоча в середині 40-х років XI ст. у візантійсько-руських відносинах настала криза, договір 1045р. стабілізував їх. Руські князі прагнули взяти під контроль призначення церковної ієрархії, яке здійснювалося з Царгорода'. Свідченням цього стало обрання на київську кафедру митрополитів Іларіона (1051 р.) та Климентя (1147 р.).

Важливою стороною зовнішньої політики Русі була шлюбна дипломатія: київські князі родичалися з володарями Скандинавських країн, Франції, Візантії, країн Центральної Європи та половецькими ханами.

З ослабленням влади великого князя київського пожевавилися міжнародні зв'язки окремих князівств. Руські князівства брали участь у політичній боротьбі, яка велася в Центральній Європі та у Візантії. Однак руські князі не спромоглися на ефективні заходи протидії новому ворогу, який насувався зі сходу - монголо-татарам.

Галицьке-Волинське князівство виступило активним учасником міжнародних відносин наприкінці XII-початку XIII ст. за князювання Романа Мстиславовича, а в 30—60-х роках XIII ст. - у роки правління Данила Романовича - значно розширило свій вплив. Джерела відзначають авторитет цих володарів та їхній вплив на міждержавні відносини в Центральній та Східній Європі. Славні перемоги князя Данила під Дорогичином у 1238 р. над військами Тевтонського ордену та в 1245 р. під Ярославом над польсько-угорським військом зупинили зазіхання на руські землі з боку західних та північних сусідів.

Але цей визначний політичний успіх був затьмарений монгольською навалою зі Сходу. Приймаючи зверхність Орди, Данило розгорнув дипломатичну підготовку для бо-

ротьби з монголами. Римська курія, визнаючи авторитет галицько-волинського володаря, коронувала Данила Романовича королівською короною. Проте обіцяний папою хрестовий похід не відбувся і Галицька-Волинська Русь залишилася наодинці у протистоянні з Ордою.

Важливим, хоча й тимчасовим політичним успіхом галицько-волинських князів стало утворення самостійної Галицької митрополії (перша половина XIV ст.).

Після загибелі князів Андрія й Лева Юрійовичів Галицько-Волинське князівство знову стає об'єктом боротьби польських таугорських володарів. Протягом 20-60-х років XIV ст. волинські землі переходять під владу князів Литви. У 1380-х роках Галичина перейшла у володіння Польської корони.

Об'єднане русько-литовське військо під проводом великого князя Литовського Альгірдаса 1362р. здобуло визначну перемогу над татарським військом на річці Синій Воді, звільнивши від ординської залежності українські землі.

Література

- * Літопис Руський /Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. -К.: Дніпро, 1989. - 591 с.
- * Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X - первой трети XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. -136 с.
- * Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12кн.-Т.ІІ: XI-XIIвік.-К.: Наук. думка, 1992.634с.
- * Грушевський М. Історія України-Руси. В 11т., 12 кн. - Т.ІІІ: До року 1340. - К.: Наук. думка, 1993.-592 с.
- * Грушевський М. Історія України-Руси: В 11т., 12 кн. - Т.4: XIV-XVI віки - відносини політичні.-К.: Наук. думка, 1993.-544 с.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников. - М.: Изд-во "Логос", 1999. - 608 с.
- * Ісаєвич Я. Галицько-волинська держава / Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України. - Львів, 1999. - 40 с.
- * Котляр М.Ф. Галицько-волинська Русь. -К.: Видавн. дім "Альтернативи", 1998. - 336 с.
- * Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. - К.: Наук. думка, 1984. - 174 с.
- * Нариси з історії дипломатії України / За ред. В.А. Смоля. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. - 736 с.
- * Пацутов В.Т. Внешняя политика Древней Руси.-М.: Наука, 1968.-472 с.
- * Шабельдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. -К.: Наукова думка, 1987.-184 с.
- * Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (I - середина XVII ст.). - К.: Наук. думка, 1993.-230 с.
- * Толочко П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996. - 360 с.
- * Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. - К.: Генеза, 1997.-312с.
- * Carile A. Byzantine Political Ideology and the Rus' in the Tenth-Twelfth Centuries // Harvard Ukrainian Studies. - 1988/1989. - Vol. XII-XIII. - P. 400-413.
- * The glory of Bizantium: art and culture of the Middle Byzantine era: A. D. 843-1261 /Ed. By Hellen C. Evansa. William D. Wixon. - New York: The Metropolitan museum of art, 1997. - XXVII, 574p.
- * Labunka M. Religious Centers and Their Missions to Kievan Rus': From Olga to Volodimer / Harvard Ukrainian Studies. -1988/1989. -Vol. XII-XIII. -P. 159-193.

* *Mason Richard*. The Mongol missions and Kyivan Rus // *The Ukrainian Quarterly*. - 1994. - №1. - P.36-51.

* *Noonan Thomas*. The monetary history of Kiev in the Pre-Mongol period // *Harvard Ukrainian Studies*. - Cambridge (Mass). - 1987. - Vol. XI, № 3/4. - P. 384-409.

* *Pelenski Jaroslav*. The origins of the official muscovite claims to the "Kievan inheritance" // *Harvard Ukrainian Studies*. - Cambridge (Mass). - 1977. - Vol. I, № 1. - P. 29-52.

Дипломатія західноєвропейських держав у XIV—XV ст.

- Загострення англо-французьких суперечностей у першій третині XIV ст.
- Французька та англійська дипломатії в пошуку союзників
- Початок Столітньої війни.
- Катастрофа при Пуатьє. Мир у Бретиньї.
- Дипломатична боротьба на другому етапі війни.
- Двобій англійської та французької дипломатії наприкінці XIV ст.
- Воєнні поразки Франції на початку XV ст. Договір у Труа (травень 1420 р.).
- Дипломатична боротьба на переломному етапі війни.
- **Завершення війни.** Дипломатична поразка Англії.
- Луї XI і Шарль Сміливий. Філіпп де Коммін.
- Дипломатична служба: погляд сучасника.
- Дипломатія італійських держав.
- Від церковних соборів - до світських конгресів.

Загострення англо-французьких суперечностей у першій третині XIV ст.

Найбільшим воєнно-політичним конфліктом у Західній Європі в XIII-XIV ст. стала *Столітня війна (1337-1453 рр.)*. Цей міжнародний конфлікт охопив більшість західноєвро-

пейських держав: у нього тією чи іншою мірою були втягнуті, окрім Франції та Англії, також Шотландія, Кастилія, Португалія, Арагон, Німецька імперія, Нідерланди, римська курія.

Над заголовком: Пікколо Фіорентино. Медаль з портретом Лоренцо Пішиного. (Бл. 1480 р.) Праворуч: Нюню Гонсалес. Альфонс V, король Португалії, на колінах перед се. Вінцентом. За ним принц Енріке Мореплавець. (Бл. 1460 р.)

Англо-французька боротьба перебувала в центрі міжнародних відносин у Західній Європі.

Суперництво між Англією й Францією на початок XIV ст. зосередилося в декількох конкретних вузлах: гасконському, фландрському, шотландському. Воно загострилося в зв'язку з династичною кризою у Франції, коли 1328 р. припинилася пряма лінія дому французьких Капетингів. Зібрання представників вищої знаті визнало найближчим наступником трону Філіппа Валуа, представника бічної гілки правлячого дому. Водночас англійський король Едуард III, онук Філіппа IV по материнській лінії заявив про свої претензії на французький престол. Проте французькі юристи заперечували його права були на підставі відсутності у Франції традиції спадкування корони по жіночій лінії. Для юридичного обґрунтування було використано положення давньої "Салічної правди" про те, що жінка не може успадковувати землю.

Чималим дипломатичним успіхом Англії був офіційний союз з німецьким імператором

Людовиком Баварським (серпень 1337 р.). У договорі відкрито йшлося про взаємодопомогу проти Франції. У ті ж місяці (весна-літо 1337 р.) Едуард III намагався створити собі дипломатичну опору на Піренейському півострові, намагаючись зруйнувати традиційну близькість французької монархії й Кастилії. Дипломатичні кроки робилися й щодо зближення з Арагоном і Португалією.

Користуючись тим, що Едуард III зав'язнув у шотландській війні, французький король Філіпп VI (1328-1350) оголосив у травні 1337 р. конфіскацію англійських володінь у Гасконі. У Франції явно недооцінювали готовність Англії до значного конфлікту.

Це дало підставу Едуардові III у зверненнях до своїх підданих й папи уміло подати Англію потерпілою стороною і жертвою прошуків "Філіппа Валуа, який правив тепер замість короля". Підготувавши таким чином громадську думку, Едуард III висунув претензії на французький трон й оголосив війну Франції.

Французька та англійська дипломатії в пошуку союзників

Готуючись до майбутнього зіткнення у боротьбі за південно-західні області Франція й Англія стали шукати міжнародної підтримки. У 70-х роках XIII століття Франція здобула вплив в Наваррі, де престол династичним шляхом перейшов до молодшої гілки французького правлячого дому. Наваррське королівство відкривало шлях углиб півострова. 1285 р. відбулося французьке вторгнення до Арагону, яке визначило укладення франко-кастильського союзу 1288р. Висунення кастильською монархією давніх династичних зазіхань на Гасконь загострювало її відносини з Англією. Французька монархія скористалася боротьбою за гегемонію на Піренейському півострові між Кастилією та Арагоном, що розгорнулася наприкінці XII ст. Франція, побоюючись зростання ара-гонського впливу в Середземномор'ї, почала надавати підтримку Кастилії.

Протягом XIII-XIV ст. зберігалася англійська загроза незалежності Шотландії, що створю-

вало фунт для її подальшого зближення з Францією. 1255 р. шотландський парламент визнав під тиском Англії право на втручання англійського короля у внутрішні справи країни. Обмеження суверенітету посилювало зближення між Францією й Шотландією й спричинило офіційне оформлення союзу між ними. Паризький договір **1295 р.** мав відверто антианглійське спрямування. Він передбачав, що у спільній боротьбі з Англією шотландські війська були зобов'язані "при необхідності як сушею, так морем, прибути до Англії"; в разі англо-французької війни шотландський король обіцяв "оголосити війну королеві Англії і якомога швидше та болючіше спустошувати землі Англійського королівства". Франція за договором повинна була "міцно стояти на боці шотландського короля, надаючи йому допомогу шляхом захоплення інших частин англійського королівства". Як політична умова союзу визначалася участь Франції в будь-яких англо-шотландських мирних договорах.

Скориставшись тим, що в Шотландії в 1297-1305 рр. Розгорнулося антианглійське повстання під проводом Уоллеса, Філіпп IV домігся політичного успіху в південно-західній

Франції. Крім того, він змусив герцогів Бретані визнати його своїм сюзереном та завдав нищівного удару по Фландрії. Англійська допомога фландрському графу була недостатньою. В 1300 р. французький король фактично анексував Фландрію, перетворивши її в частину власного домена.

У період нового піднесення війни Шотландії за незалежність під проводом Роберта Брюса франко-шотландський союз зміцнів. Французький король першим визнав Роберта Брюса (1306-1328) шотландським королем. Франко-шотландський договір в Корбейлі посилював взаємні зобов'язання союзників. У разі війни однієї зі сторін проти Англії будь-які мирні угоди з нею анулювалися. Шотландія зобов'язувалася брати участь на боці Франції в будь-якій англо-французькій війні..

Перемога Шотландії у війні за незалежність (1328 р.) мала неабияке значення й для англо-французьких відносин: успіх шотландців, союзників Франції, знижував значення досягнень англійської політики на континенті. В рік завершення війни за незалежність було ще раз підтверджено союз між Францією й Шотландією (Единбурзький договір 1328 р.).

Початок Столітньої війни

Англійський король Едуард III, оголошуючи війну Франції (1337 р.), висунув на перший план династичні причини, заявивши про те, що після припинення династії Капетингів саме він має найбільші права на французьку корону. Війна розгорталася досить мляво. Перші воєнні дії велися на територіях англо-французького суперництва - на південному заході Франції та у Фландрії. *На першому етапі війни (1337-1360)* французькі війська зазнавали безперервних поразок.

Восени 1339 р. відбулося перше значне вторгнення англійської армії на чолі з самим Едуардом III через Нідерланди. Першу значну перемогу англійці здобули на морі 24 червня 1340 р. в битві при Слейсі на берегах Фландрії. Для успіху війни на континенті англійцям важливо було домогтися переважання

на морі. Тепер ініціатива перейшла до Англії.

Тим часом у боротьбу відкрито втрутився на боці Філіппа VI авіньйонський папа Бенедикт XII, який намагався допомогти Філіппу VI позбавити Англію найважливіших союзників. У 1340 р. Він наклав інтердикт на мешканців Фландрії за те, що вони допомагали Едуардові III, а не своєму законному сюзеренові - королеві Франції. Ще 1339 р. Бенедикт XII почав руйнувати союз Едуарда III з німецьким імператором і до 1341 р. домігся успіху: Людовик Баварський запропонував сприятливе для Філіппа VI посередництво в укладенні англо-французького миру. Ненадійними були й нідерландські союзники Англії. Фландрський граф, на відміну від своїх городян, твердо дотримувався профранцузької орієнтації. Все це змусило англійського ко-

роля піти на перемир'я, яке тривало до 1345р. Однак невирішеність суперечностей робило розв'язання війни неминучою.

У бойових діях з англійцями французька армія зазнавала поразку за поразкою. В англійському війську переважала рекрутована з вільних селян піхота. Армія перебувала під єдиним командуванням короля. Загони рицарів були наймані й підлягали королеві, а не окремим сеньйорам. Французьке військо складалося з загонів феодалних сеньйорів, які погано слухалися командування. Вкрай негативно позначалася й нерішучість та бездарність Філіппа VI як командувача військом. Так, у липні 1347 р. Філіпп VI прибув зі значним військом під Кале, обложене англійцями, але не навіть наважився вступити в бій з виснаженою англійською армією. Замість цього він запропонував мирні переговори, від яких Едуард III ухилився. Тоді французьке військо на очах вражених мешканців Кале розвернулося й пішло геть, покинувши їх напризволяще. Після дванадцяти місяців мужньої оборони місто було вимушене здатися.

Грабіжницькі рейди англійських військ те

Катастрофа при Пуатьє. Мир у Бретиньї

Англійці розгорнули наступ в районі Кале та в Аквітанії. На південному заході Франції англійські війська очолив старший син англійського короля Едуард на прізвисько Чорний Принц. Наприкінці літа 1356 р. велика французька армія на чолі з королем рушила на південний захід. Після переправи через Луару вона натрапила на військо Чорного Принца, який повертався з величезним обозом награбованої здобичі. Французьке військо випередило його і в районі Пуатьє перегородило йому дорогу на південь.

Французька армія мала, здавалося б, усі шанси на перемогу - чисельна перевага, володіння ініціативою і, нарешті, - моральна перевага. Англійський принц і його військо були відверто налякані ситуацією й готові йти на поступки. **19 вересня 1356р.** Відбулася знаменита битва при Пуатьє. Вона засвідчила всю

риториєю Франції й захоплення міст принесли величезну здобич, яка доправлялася до Англії. За словами Уолсінгема, в Англії "тепер не було жінок, які не мали б одягу, прикрас, посуду з Кале та інших міст Франції". Серйозним джерелом доходів стали викупи за багатих і знатних полонених, яких було в Англії після взяття Кале записав: *"І виникла тоді загальна думка народу, що коли англійський король буде завойовувати французьке королівство, вони будуть процвітати. Інакше їхнє становище погіршає"*. Громадська думка Англії, таким чином, була на боці продовження війни.

У 1354 р. англійський король запропонував перемир'я за умови передачі йому суверенітету над Аквітанією. В такому разі Едуард обіцяв відмовитися від претензій на французьку корону. Але це означало б створення осередку постійної небезпеки на території Франції. Тому навіть Жан II, який 1350р. посів престол і був так само недалекий, як і його батько, відмовився від таких умов. Це перед вирішило новий спалах війни.

непридатність військової організації Франції. Жан II показав себе бездарним полководцем внаслідок чого в битві загинув увесь цвіт Франції, а сам Жан II потрапив у полон.

Жан II, перебуваючи в англійському полоні, підписав перемир'я з англійцями, визнавши всі загарбання Чорного Принца (березень 1357 р.). Дофін Шарль (майбутній король Шарль V) та Генеральні Штати відмовилися затвердити договір. У той час як на півночі Франції став наростати народний опір загарбникам, в ході якого рицарі, городяни й селяни, надавали допомогу малочисленим загонам дофіна, Жан II підписав у Лондоні страшний за своїми наслідками договір. У обмін на відмову Едварда III на французький трон Жан "поступався" йому приблизно половиною Франції: весь південний захід у межах давньої Аквітанії, Анжу, Мен, Пуату, Турень, Норман-

дію, Понтъє тощо. Це були так звані "Анжуйські володіння" з таким цінним доповненням як Кале та деякі острови біля берегів Фландрії. Такий договір створював серйозну загрозу незалежності Франції. Дофін Шарль, який прийняв титул регента Франції, відмовився визнати підписаний його батьком договір.

Опір, вчинений французами наступу військ Едуарда III, змусив англійського коро

ля вступити в мирні переговори з дофіном Карлом. **У травні 1360р.** в селі Бретіні біля Шартра було підписано мир, ратифікований потім обома королями в Кале. В обмін на відмову Едварда від претензій на французьку корону від одержував у своє повне розпорядження південно-західні землі в дещо обмежених в порівнянні з Лондонським договором розмірах і низку нових володінь на півночі з центром в Кале (графства Понтъє та Гін). За звільнення французького короля було призначено величезний викуп - 3 млн. золотих крон, які мали виплачуватися частинами. Отже, Франції вдалося відстояти значну територію, якою Жан II поступався англійцям за умовами договору в Лондоні: Нормандію, Мен, Анжу, Турень та низку дрібніших володінь.

Дипломатична боротьба на другому етапі війни

Воєнні дії між Англією й Францією відновилися 1369 р. Після смерти Жана II королем Франції 1364 р. став Шарль V - колишній дофін-регент. Вся його енергійна діяльність всередині країни й на міжнародній арені була спрямована на боротьбу проти умов договору в Бретіні.

Зібравши значні кошти, Шарль V почав готувати нову велику армію. Було вдосконалено організацію війська, поліпшено озброєння, оснащення його артилерією. На керівні пости у війську поряд із представниками родовитого дворянства висувалися талановиті воєначальники невисокого походження. Ричардом з Бретані був, зокрема, й Бертран Дюгеклен, який став 1370 р. коннетаблем Франції. Це дало змогу на *другому етапі війни (1369-*

1396) звільнити від англійців більшу частину захоплених ними земель.

Значні зусилля Франції й Англії були спрямовані на забезпечення союзників й міжнародної підтримки у війні, яка мала відновитися. Англія скрізь нашоувхнула на дипломатичну й військову протидію Шарля V. Боротьба між англійським та французьким ставлениками в Бретані завершилася її переходом 1364 р. на становище васала французької корони. 1365 р. французькому королеві вдалося домогтися угоди з Шарлем Наваррським, на допомогу якого розраховував англійський король.

Ареною гострої дипломатичної боротьби між Англією й Францією стала в 60-х роках Фландрія. Франція виграла п'ятирічну

боротьбу за "фландрський шлюб" єдиної спадкоємниці величезних володінь у Нідерландах - дочки графа Фландрського Маргарита де Маль (1368 р.). На руку Маргарита претендували син Едварда III Едмунд і брат Шарля V Філіпп, герцог Бургундський. Шарль V використав підтримку папи Урба-на V, який відмовив англійському принцу в дозволі на шлюб під приводом далекого родичання з Маргаритою де Маль.

Значна увага приділялася в 60-ті роки Шотландії. Проте Едварду III вдалося 1369 р. укласти англо-шотландський мир, і одна із статей договору в Бретині передбачала розрив союзу Франції й Шотландії "на всі часи", але цей союз продовжував бути політичною реальністю. 1371р. його було офіційно відновлено за ініціативи Франції. Це був ще один важливий дипломатичний успіх Шарля V. Починаючи з 1378 р. на англо-шотландському кордоні постійно тривала війна. Біля англійських берегів постійно діяли шотландські пірати, допомагаючи французам та іспанцям у діях на морі.

Об'єктом гострої дипломатичної й збройної боротьби між Англією й Францією залишалися держави Піренейського півострова. Їхня позиція мала велике політичне й військово-стратегічне значення. На першому етапі Столітньої війни Кастилія надавала підтримку Франції. 1362 р. Едвардові III вдалося укласти договір про союз із королем Кастилії та Леону Педро I. Але Шарль V підтримав зведеного брата Педро, Енрике Трастамарсь-кого. 1365 р. до Кастилії було послано французьку армію під командуванням Бертрана Дюгеклена. Боротьба завершилася 1369 р. утвердження на кастильському троні союзника Франції Енрике.

Франко-кастильський союзний договір 1368 р. мав відверту антианглійську спрямованість. Енрике брав на себе зобов'язання підтримати війну проти Англії на морі, а за необхідності - в Аквітанії чи навіть на англійській території. Арагон уклав мирну угоду з Кастилією, визнавши її союз із Фран

цією. Таким чином, на Піренейському півострові, як і в інших частинах Західної Європи, в 60-ті роки союзний договір був значно зміцнений на шкоду англійським позиціям.

Договір у Бретині фактично залишився на папері. За підтримки Генеральних Штатів Шарль V оголосив війну Англії. Поступово місто за містом, кріпость за кріпостью французька армія звільняла Аквітанію.

Проте успіх Франції не був повним. Перемоги королівського війська налякали значних французьких сеньйорів, які понад усе остерігалися посилення королівської влади. В результаті на початок 80-х років англійці, незважаючи на значні втрати, зберегли в своїх руках всі опорні пункти на французькому узбережжі: Кале, Бордо й Байонну вони зберегли власними силами, французькі сеньйори додали до цього Шербур в Нормандії й Брест у Бретані. Це серйозно знижувало значення французьких перемог.

Двобій англійської та французької дипломатії наприкінці XIV ст.

До кінця 80-х років військова активність Англії й Франції явно виснажилася. Сторони були вимушені знову перейти до мирних переговорів. Вони почалися 1386 р. Франція зажадала відмови Англії від зазіхань на французьку корону. Англійська сторона запросила у відповідь передачу Англії на правах суверенітету Аквітанії й Нормандії. На фоні в цілому вдалого для Франції другого періоду війни це було неприйнятним.

Нові спроби домовленості були зроблені 1387 р. Англійський король Ричард II вів переговори таємно від англійських баронів й частини придворного оточення, а це сприймалося в Англії як національна зрада й посилення непопулярності короля. Скориставшись неміцністю позицій Ричарда II, шотландці завдали Англії удару з півночі. Шотландське військо після спустошливого рейду по прикордонних районах здобуло перемогу над англійською армією при Оттерберні (1388 р.).

Однак англійський король домогся певного реваншу на дипломатичній ниві, уклавши союз з герцогом Бретані й королем Наварри. На антоо-французьких переговорах 1389 р. помітне місце посіло питання щодо Шотландії. Проте англійські намагання й цього разу домогтися її васальної залежності розбилися об єдність позицій Франції й Шотландії. Поряд із іншими союзниками Франції її було включе

но в умови договору про перемир'я 1389 р. Англійський король був змушений відмовитися від сподівань розв'язати собі руки у Франції для розгрому Шотландії.

Після тривалого перемир'я сторони спробували розпочати переговори про умови остаточного миру. Однак конференція в Ам'єні 1391-1392 рр. виявила невирішеність основних проблем, зокрема, проблеми Аквітанії. Проте нестабільність королівської влади в Англії робила продовження війни з Францією нереальною. Ситуація у Франції ускладнилася 1392 р. у зв'язку з важкою психічною хворобою Шарля VI.

За цих обставин джерела повідомляють про зростання дружельюбності між Ричардом II і Шарлем VI, у хворобі якого періодично наступало поліпшення. Ричард II і Шарль VI намагалися заручитися підтримкою один одного, уклавши щось на зразок особистої унії. 1396 р. між Англією й Францією було укладене перемир'я на 28 років. Договір було скріплено не лише підписами королів, але й шлюбом Ричарда II й Ізабелли Валуа, що відбувся в Кале після особистої зустрічі монархів.

Але договір 1396 р. не розв'язував жодного спірного питання. Було спеціально обумовлено, що діти Ричарда II й Ізабелли не будуть мати права на французький престол. Мета угоди й зустрічі королів, що пройшла з величезною помпою, полягала в тому, щоб зміцнити особисті контакти й заручитися взаємною підтримкою.

1399 р. в Англії відбувся державний переворот. Непопулярного Ричарда II було скинуто його двоюрідним братом з дому Ланкас-терів. Англійський король Генрі V, відповідаючи бажанням англійської знаті, активно готував вторгнення до Франції. У відповідь на французькі мирні пропозиції Генрі V зажадав як свої "законні" володіння Аквітанію, Нормандію, Анжу, Турень, Пуату, Мен, Понт'є -приблизно половину Франції. Відродження колишніх вимог фактично означало оголошення війни.

Воєнні поразки Франції на початку XV ст.

Договір у Труа (травень 1420 р.)

Третій етап Столітньої війни (1415-1420) позначився династичною кризою у Франції та загостренням суперечностей у середовищі придворних клік. На боці Англії відкрито виступив герцог Бургундський. Французькі війська знову зазнали важких поразок. **24 жовтня 1415 р.** просування англійської армії було зупинено французьким військом, що перепинило їй шлях приблизно за 60 км від Кале, біля с. Азенкур. Наступного дня тут відбулася найбільша битва третього етапу Столітньої війни. У ній чисельно переважаюче, але недисципліноване й погано підготовлене французьке військо зазнало тяжкої поразки.

Англійський король став готувати нове велике вторгнення до Франції, яке мало на меті підкорення її території. Важливим моментом підготовки вирішального удару стала проблема союзників. Генрі V вдався до дипломатичних кроків з метою забезпечення міжнародної підтримки. Під гаслом мирних переговорів Генрі V прибув восени 1416р. разом із імператором Сигізмундом до Кале й зустрівся там з герцогом Бургундським. Проте замість англо-французького миру ця зустріч мала наслідком укладення англо-бургундського союзу. Герцог визнавав законними права Генрі V на французький трон й обіцяв йому військову допомогу. Це було значним досягненням англійської політики й підірвало позиції й без того ослабленої Франції.

Влітку 1417р. нова велика англійська армія на чолі з самим Генрі V висадилася в Нормандії. В цей час герцог Бургундський знов підвів свої війська до Парижа. Це стало реалізацією англо-бургундського союзу. Англійські війська швидко пересувалися Нормандією, не зустрічаючи опору, бо майже всі французькі війська були кинуті на боротьбу з бургундцями. В травні 1418 р. Париж було взято прибічниками бургундської партії.

П'ятнадцятирічний дофін Шарль - молодший і єдиний після смерти двох старших братів

син Шарля VI - утік із захопленого бургундцями Парижа й наприкінці 1418р. оголосив себе регентом Франції. Таким чином, у країні виник уряд, який протистояв бургундському. При всій хисткості юридичного статусу він мав численних прибічників серед знаті й зумів зберегти військову підтримку Шотландії й одержати обіцянку допомоги від Кастилії. Крім того, улітку 1418р. відбулося зближення дофіна Карла й герцога Бургундського. Вони уклали договори про дружбу й союз, сповіщаючи, що об'єднуються "для того, щоб вчинити опір англійцям, нашим давнім ворогам". Але у вересні 1419 р. під час особистої зустрічі дофіна Карла з герцогом Бургундським останній був убитий наближеним дофіна. В грудні 1419р. спадкоємець Жана Безстрашного підтвердив союз із англійським королем. Від цього часу Бургундія надовго (до 1435 р.) стала важливою опорою Англії в Столітній війні. Вже на початку наступного 1420 р. бургундські війська взяли участь у воєнних діях проти останніх захисників Нормандії.

Англо-бургундський блок став основою договору в Труа **21 травня 1420р.**, який знаменував завершення для Франції щонайважливішого третього етапу Столітньої війни. За формою це був мирний договір, який підбивав підсумки війни між Англією й Францією. Він був підписаний Генрі V і безумним Шарлем VI. По суті ж цей документ знаменував змову між англійським королем та "бургундською партією" про подальшу спільну боротьбу проти прибічників дофіна.

За умовами договору в Труа англійський король Генрі V оголошувався регентом Франції й "улюбленим сином і спадкоємцем" Шарля VI. Дофін Шарль втрачав права на престол (його оголошено незаконнонародженим й присуджено до вигнання з Франції). "З метою забезпечення миру й спокою" корони Франції й Англії "навіки" об'єднувалися під егідою англійської влади. Генрі V брав за дружину доньку французького короля Катерину,

і їхні діти мали успадкувати корону об'єднаного королівства.

Договір 1420 р. не означав реального завершення англо-французької війни й остаточної поразки Франції. Однак юридичне він позбавляв її незалежності. Генрі V убачав своїм завданням домогтися реального підпорядкування країни. Водночас дофін Шарль мав підтримку на півдні країни, а його ім'я ставало знаменом опору владі Генрі V. Дофін оголосив договір в Труа незаконним, бо Шарль VI діяв "не за власною волею, а з волі англійців".

У серпні 1422 р. Генрі V раптово помер. Смерть молодого англійського короля (йому ледве виповнилося 36 років) завдала несподіваного удару по політичній програмі, закла

дений у договорі 1420 р. Проголошення Генрі V "регентом і спадкоємцем Франції" ґрунтувалося на упевненості в тому, що він переживе немолодого, божевільного Шарля VI й буде коронований французькою короною. Можливість передчасної смерті Генрі не передбачалася укладачами договору в Труа. Спадкоємцем англійської корони був десятирічний син покійного короля. Регентом Франції Генрі V перед смертю призначив свого брата герцога Бедфорда. Створився прекрасний юридичний пролаз для всіх противників об'єднання корон, і насамперед для дофіна Шарля.

Через шість тижнів після кончини Генрі V помер і Шарль VI. Дофіна було проголошено французьким королем під ім'ям Шарля VII.

Дипломатична боротьба на переломному етапі війни

Бідування, пережиті Францією в ході війни, загострили відчуття етнічної самосвідомості й стимулювали згуртування різних соціальних верств у боротьбі з англійськими загарбниками. **На четвертому етапі Столітньої війни (1420-1453 рр.)** масовий опір у країні надав війні визвольного характеру. Важливим дипломатичним досягненням Англії стало підтвердження англо-бургундського союзу в приєднанні до союзу герцога Бретані, який до того вагався. Можливо, не без англійської участі був влаштований замах на життя Шарля VII. В жовтні 1422 р. в резиденції короля в Ла-Рошелі під ним провалилася підлога. Багато наближених Шарля загинули, але він сам одержав лише легке поранення. Англійський двір зробив спробу ослабити традиційну шотландську загрозу,

Із часом Шарль проявив себе добрим дипломатом і тонким політиком. Він уміло скористався широким патріотичним рухом у Франції, залучаючи найвидніших його діячів до себе на службу.

Починаючи з 1424 р., Шарль VII веде боротьбу за союзників. Він шукає зближення з герцогом Бретані. Серйозною опорою Шарля VII була Шотландія. 1424 р. шотландський король надав пряму військову допомогу: до

Франції були прислані війська чисельністю 5-6 тис. чоловік для боротьби проти англійців.

Шарль VII уміло скористався слабкістю королівської влади в Англії через малолітство сина померлого Генрі V. Французький король

на якийсь час спонукав герцога Бретонського скласти йому омаж, в 1426-1427 рр. герцогські війська взяли участь у військових діях на боці Шарля VII. Проте на кінець 1427 р. англійському регентові Бедфорду вдалося, доклавши багатьох дипломатичних засобів, відновити союз з Бретанню.

Англійська пропаганда ще від часів Едуарда III активно насаджувала й пропагувала думку про те, що Бог покинув французів. Перемоги англійців подавалися як знак Божого благовоління, щодо французів поширювалося зворотне - твердилося про явні ознаки передвизначеності їхньої поразки.

Громадська думка Франції намагалася виробити свою версію ставлення Бога до англо-французької війни. Після зрадницького договору в Труа народ поклав значну долю вини за приниження Франції на дружину божевільного Карла VI - королеву Ізабеллу Баварську. Саме її воля водила рукою короля, що втратив розум, при підписанні договору. Ізабелла в союзі з герцогом Бургундським домоглася позбавлення дофіна Шарля спадкових прав й

оголосила його незаконнонародженим. У народі говорили, що Францію згубила жінка. З часом цю версію органічно доповнила думка, що врятує Францію дівчина - якась Діва.

Суспільно-психологічний феномен Жанни д'Арк має значення передовсім як чинник моральної мобілізації французького суспільства. Мовою її епохи він виявлявся в тому, що Жанна прагнула насамперед довести, що Бог на боці Франції. Вона твердила, що він бажає, щоб англійці покинули країну. Задля підтвердження своєї місії вона запропонувала з малою кількістю людей зняти облогу Орлеана. Орлеан - стратегічно важлива кріпость на р. Луарі - був взятий в облогу англійцями наприкінці 1428 р. Його захоплення мало відкрити шлях за Луару - до Буржа, Пуатьє, основних опорних пунктів Шарля VII. 29 квітня військо Діви прибуло до Орлеана, а 8 травня 1429 р. англійське військо, зазнаючи одну поразку за іншою, зняло облогу Орлеану й відступило, зазнаючи значних втрат.

-? 7 липня 1429 р. відбулася коронація Шарля VII в Реймському соборі.

Завершення війни. Дипломатична поразка Англії

Подальша історія війни стала, по-суті, історією поступової втрати англійцями французьких володінь й вигнання їх з Франції. Після коронації Шарля в Реймсі англійський регент Бедфорд публічно заперечив його права. В Англії було ухвалене рішення щодо негайної коронації в Парижі десятирічного сина Генрі V - Генрі VI. 1431 р. в столиці Франції відбулася урочиста процедура воз-ведення на французький трон малолітнього Генрі. Але її було сприйнято як серйозну політичну подію лише англійцями. Для французів Генрі VI, незважаючи на те, що він був онуком Шарля VI по матері, був втіленням англійської влади, тоді як Шарль VII, особливо завдяки Жанні д'Арк, символізував незалежну Францію.

Між Бедфордом і Шарлем розгорнулася дипломатична боротьба докола англо-бургундського та англо-шотландського союзів. Бедфорд відразу після поразки під Орлеаном

призначив Філіппа Бургундського регентом Франції, зберігши за собою лише управління Нормандією. Це сприяло формальному відновленню англо-бургундського союзу. Тоді Шарль VII оголосив, що "прощає" всім причинникам бургундської партії й пропонує укласти мир з герцогом.

Протягом кількох років (1429-1435) англійці вели переговори з шотландськими представниками й самим королем, намагаючись розірвати намічений шлюб шотландської принцеси й дофіна Франції. Але невіршеність англо-шотландських прикордонних питань зробила дипломатичні зусилля Англії марними. 1436 р. шотландці в черговий раз у важкий для англійців момент англо-французької війни завдали удару на півночі. Дипломатичні невдачі Англії в 30-х роках XIV ст. переплелися з воєнними. Центром народної війни, як і раніше, була Нормандія. В 1434—1435 рр. тут розгорілася справжня народна війна із за-

войовниками. Репресії ще більше посилили ненависть до завойовників.

1435р. в Аррасі з ініціативи папи відбулася міжнародна конференція, в якій брали участь представники багатьох європейських дворів. Під гаслом християнського миролюбства вони намагалися сприяти укладенню миру між Англією й Францією. Англії відкинули пропозиції щодо відмови від прав на французький престол, не погоджувалися на звільнення Нормандії й складання традиційного оммажу за французькі південно-західні землі. За умов перелому, що розпочався у війні й зміцнення централізованої влади у Франції така позиція була приречена на провал.

Англійська делегація демонстративно покинула Аррас, прикриваючи цим жестом значну дипломатичну поразку. Головний удар був завданий англійцям після відбуття їхніх представників. Герцог Філіпп Бургундський підписав з Шарлем VII договір, за яким визнав його королем і перейшов у війні на бік Франції. Ця подія, що давно назривала, була прискорена серією поразок англійців в Понтъє й Іль-де-Франсі, зростаючим невдоволенням політикою герцога серед населення самої Бургундії, нарешті, смертю герцога Бедфор-да(1435).

Договір 1435 р. знаменував важливу перемогу сил централізації над сепаратизмом вищої знаті, що був одним із вирішальних чинників військово-політичних поразок Франції. На початок 1439 р. стало зрозуміло, що величезні затрати коштів і сил не принесли Англії вирішального перелому у війні.

Останньою надією англійського короля стали переговори. З іншого боку, й французька знать мала на меті не доводити до кінця справу звільнення країни від англійців, щоб не дати змогу Шарлеві VII зміцнити владу через утвердження позиції центральної влади. З цих самих міркувань у переговорах був зацікавлений і герцог Бургундський. Але бажання придворних кіл Франції домогтися англо-французького миру розбилося об непомірні англійські вимоги (Нормандія й Аквітанія на правах суверенітету, омаж англійському королеві за Бретань, Фландрію й Кале тощо).

Позиція короля Шарля була рішучою, він писав, що "не допустить, щоб англійці не склали йому омаж за володіння у Франції й не перебували в стані васалітету, як інші його васали й піддані".

Після відчутних поразок, завданих англійцям у 1441-1443 рр., англійські представники стали більш зговорливими. Внаслідок цього в травні 1444 р. в Турі було підписано англо-французьке перемир'я на два роки. Цей договір давав Шарлеві можливість перепочинку. Він одержав змогу перебудувати й вдосконалити військову справу в країні. Франція була готова завдати англійцям останнього удару. Але укладене в Турі перемир'я продовжувалося до 1449 р.

1445 р. до Англії прибуло французьке посольство для переговорів про "остаточний мир". Англійська корона прагнула зберегти за собою у Франції права на Нормандію й Гієнь - основні території, які все ще перебували під англійською владою. Французькі послы проводили лінію Шарля VII про неможливість існування на території Франції володінь, що перебувають поза сюзеренітетом французького короля. Переговори зайшли в глухий кут. Перемир'я було продовжено. Подальші численні зустрічі сторін були безрезультатними. Тим часом англійські війська у Франції не одержували коштів і підкріплень.

1449 р., скориставшись прикордонними конфліктами в Нормандії й Бретані, Шарль VII порушив перемир'я й рушив війська на звільнення Північної Франції. Кампанія була ретельно підготовлена, в ній діяла справжня армія. Французи мали повну військову перевагу. Шарль VII забезпечив собі традиційну підтримку Шотландії. Шотландський напад на півночі 1448 р. змусив англійців тримати на північному кордоні значні сили.

Напередодні війни дипломатія Шарля домоглася визначного успіху. Герцог Бретані, який посідав невизначену позицію визнав себе васалом французького короля й склав йому присягу на вірність. Шарль подбав і про закріплення в громадській думці усвідомлення справедливості війни з англійцями.

Протягом 1449-1450 рр. було визволено

Нормандію. Ціною величезного напруження англійський король зібрав чергову армію для відправки до Франції, але на узбережжі вона зазнала *нищівної поразки під Форміні (10 квітня 1450 р.)*.

На хвилі патріотичного піднесення було послані війська на південний захід. Шарль VII особисто очолив армію, яка рушила на визволення Гієні. 16 липня біля Шатільйона англійські війська під проводом Тальбота були доценту розбиті. Особливо помітну роль відіграла першокласна французька артилерія.

Сам Тальбот загинув у цій битві. **19 жовтня 1453р.** місто Бордо здалося на милість переможця. Ця дата традиційно вважається часом завершення Столітньої війни.

Завершення безпрецедентно тривалого англо-французького конфлікту не було оформлено юридичне. Англійська монархія не хотіла визнати своєї повної поразки. Ціною значних зусиль Англії вдалося на ціле століття втримати останній опорний пункт на континенті - порт Кале (приєднаний до Франції 1558 р.).

Луї XI і Шарль Сміливий. Філіпп де Коммін

Англо-французький конфлікт, як ми бачимо, мав внутрішньофранцузьке продовження в конфлікті між французьким королем і його могутнім бургундським васалом. Бургундський дім був тоді одним із найбагатших і наймогутніших у Європі. Його володіння включали, окрім герцогства Бургундського, більшу частину земель тодішніх Нідерландів, Франш-Конте та багато дрібніших володінь. Початок Бургундської держави було покладено герцогом Філіппом Хоробрим (1364-1404). Спираючись на спорідненість з французьким королівським домом (він був братом короля Шарля V) й проводячи майстерну матримоніальну політику, він зумів приєднати до своїх початкових володінь, герцогства Бургундського, чимало інших, у т. ч. й багату Фландрію. А його наступники з тією самою метою корис-талися з феодальної усобиці у Франції на початку XV ст. й боротьбою Англії та Франції в часи Столітньої війни. Бургундські герцоги мріяли розширити своє королівство до розмірів королівства Лотаря, внука Карла Великого й засновника колишньої Лотарингії.

Бургундські герцоги, надихаючись прикладом французької монархії тримали курс на створення централізованої держави. Особливо рішуче за втілення цієї мети взявся Шарль Сміливий (1467-1477). Однак, за частиною своїх володінь герцог був васалом французького короля, який не міг байдуже дивитися на формування цілісного територіального комплексу нової держави. На перешкоді цьому

стояли й імператори Священної Римської імперії, до складу якої входила частина володінь герцога, який, разом із тим, постійно зазіхав на землі імперії. Бургундським герцогам постійно доводилося боротися з партикуляризмом окремих земель, насамперед Фландрії з її багатими й сильними містами. Намагаючись досягти суверенного статусу, герцог Філіпп Добрий повів переговори з імператором Фридрихом III про піднесення його до королівської гідності, але вони були безре-

зультатними. Не більш вдалими були й домагання королівської корони для Шарля Сміливого. Він домогся від Фридриха III згоди, але на зустрічі в Трирі (1473 р.), де мала відбутися коронація, імператор напередодні церемонії покинув місто, залишивши герцога з його марними сподіваннями.

Проте Шарль не полишав до кінця життя думки про королівство Лотаря. Заради цього він розпочав завоювання герцогства Лотарингії й Бара, які врізалися в його володіння й поділяли їх на дві частини. Але при цьому натрапив на опір німецьких князів, імперських міст та швейцарців, коаліцію яких всіма силами підтримував французький король Луї XI. У цій війні в *битві при Нансі 1477р.* Шарль Сміливий загинув, а його Бургундська держава розвалилася.

У протистоянні політики й методів дипломатії Шарля й Луї, рицарського ідеалу й апеляції до мотивів 500-річної минувшини, пов'язаних із колишнім Lothari regnum, з одного боку, а з іншого - продуманого політичного розрахунку й бачення суспільних настроїв та використання корисливих людських інтересів, своєрідно відбилася загальна логіка історичного розвитку, яка заперечувала феодальну роздробленість і наближала утворення централізованих держав.

У цих загальних колізіях чіткіше вимальовується постать відомого політика, дипломата, мемуариста *Філіппа де Комміна (бл. 1447-1511)*, який потрапив на роздоріжжя між минулим і майбутнім і зробив свій вибір у служінні французькому королеві Луї XI. Проте спочатку він став на службу до бургундського герцога і взяв участь у війні так званої Ліги загального блага (1465 р.), створеній французькою знаттю на чолі з герцогами Бретонським і Шарлем Бургундським. Ліга з демагогічним гаслом боротьби за суспільне благо французького королівства виступила проти централізаторської політики Луї XI. Граючи на корисливості членів ліги. Луї XI зумів роз'єднати її й зберегти владу, хоча підписаний наприкінці 1465 р. мир був досить важким для нього і йому згодом довелося докласти чимало зусиль, щоб ліквідувати його наслідки.

З 1467 р. Коммін швидко висунувся в найближчому оточенні Шарля Сміливого й став одним із його довірених радників. Він, зокрема, був посередником між герцогом і королем під час драматичного перебування Луї XI в Перонні 1468 р. Король прибув до Перонна, у володіння бургундського герцога, для укладення мирного договору. Але невдовзі по його приїзді в Льєжі почалося повстання проти герцога й місцевого єпископа, інспіроване королем. Розлючений герцог звелів взяти короля під варту. Під загрозою була не лише свобода, але й життя в'язня. Серйозно обговорювалося питання про те, як змусити короля зректися престолу. Король не шкодував грошей і обіцянок, щоб вирватися на свободу. Зв'язок між королем і герцогом здійснювався через Комміна. Він, усвідомлюючи, якими серйозними наслідками загрожує насильство над королем, доклав усіх сил для того, щоб переконати Шарля Сміливого досягти згоди з королем й відпустити його на свободу. Угоди врешті було досягнуто, і в обмін на важкий і принизливий договір Луї XI одержував свободу.

Під час частих зустрічей і бесід з королем у Перонні Луї XI справив на нього сильне враження своїм проникливим розумом і тверезим розрахунком. Це враження було тим сильнішим, що воно різко контрастувало з нестримним у поривах герцогом, здатним через гордість і впертість на необдумані вчин-

ки. Король, як ніхто інший, умів привертати до себе людей, коли відчував у них потребу, уміло граючи на їхньому самолюбстві й спокушаючи обіцянками багатих дарів і високих посад. Є свідчення, що після Перонна Коммін, залишаючись на службі у Шарля Сміливого, почав робити певні послуги королеві. Але він ще чотири роки залишався в Бургундії у повному фаворі в Шарля Сміливого.

У ці роки почалася дипломатична служба Комміна та розширення його політичного досвіду. 1470 р. він здійснив поїздку до Кале, де за дорученням герцога вів потаємні переговори з представниками англійської королівської династії Ланкастерів, тим часом як Шарль Сміливий відверто підтримував ворожих їм Йорків. Наступного року він відвідав з дипломатичними місіями Англію, Бретань та Іспанію, щоб сприяти утворенню антифранцузької коаліції. Ймовірно, що поїздка до Іспанії відіграла вирішальну роль у його подальшій долі: по дорозі він знову зустрівся з Луї XI. Про що вони говорили, невідомо, але відомо, що після цієї зустрічі Коммін розмістив у одного турського купця значну як на той час суму в 6 тисяч ліврів. А через рік, у серпні 1472 р. під час франко-бургундської кампанії він віічі перейшов у табір французького короля.

Можливо, не слід зводити причину переходу лише до щедрості французького короля. Хоча герцог високо цінував Комміна, але як людина вкрай невривноважена й запальна, не раз поведився з ним дуже грубо. Не применшуючи значення королівських милостей, слід особливо підкреслити ту роль, яку відіграло прагнення служити в такого непересічного політика як Луї XI. Незважаючи на 25-річний вік, Коммін був уже досвідченим дипломатом із солідним досвідом і значним політичним світоглядом. Якщо додати до цього природний розум, яким він був наділений, то його прихильність до Луї XI стає цілком зрозумілою.

Характерною рисою царювання Луї XI було те, що саме за нього французька монархія здобула важливу перемогу над силами політичної децентралізації й королівська влада ста

ла опорою національної єдності. Але ця перемога була результатом тверезого політичного курсу та майстерної дипломатії короля. Як проникливий і холоднокровний політик. Луї XI намагався уникнути прямих воєнних зіткнень, не ризикуючи покладатися лише на воєнну удачу. Він віддавав перевагу дипломатичним засобам, серед яких важливим було привернення на свій бік найнебезпечніших людей із оточення його могутніх супротивників. Заради цього він щедрою рукою роздавав гроші, землі й доходні посади, що послаблювало опозицію вірніше, ніж перемоги у битвах.

Нехтуючи всіма правилами "чесної гри", коли йшлося про політику, він виявляв рідкісну винахідливість у політичних інтригах. Щоб знекровити Бургундію, він постійно провокував виступи південнонідерландських міст проти герцога й доклав сил, щоб створити лігу сусідніх імперських міст проти нього. Задля цього він зумів примирити навіть давніх ворогів - ерцгерцога Австрійського й швейцарців. А в критичний момент війни Шарля Сміливого за герцогства Бар і Лотарингію король встановив економічну блокаду бургундських земель. З цією метою він переорієнтував на Францію головних торгових партнерів Нідерландів, яким надав надзвичайно вигідні умови для торгівлі. Від герцога було відвернуто всіх його зовнішніх кредиторів. В умовах важкого фінансового дефіциту герцог зазнав повної поразки й загинув у битві при Нансі (1477р.).

Коммін перейшов до короля в той час, коли бургундська проблема непокоїла короля понад усе. Тому прибулець виявився безцінним помічником для Луї XI й протягом кількох років був першим його радником, супроводжував його у всіх поїздках. Про вплив Комміна при королівському дворі міланський посол писав: "Він один править разом із королем і є всесильним. Нікого такого ж могутнього і з таким значним впливом, як він, більше немає".

Французький двір за короля Луї XI різко відрізнявся від бургундського підкресленою скромністю й зовнішньою невибагливістю. Велич королівської гідності він бачив не в придворній пишноті, а в реальній владі, що передбачала безумовну покору підданих. Суто

ділова обстановка в оточенні короля була, судячи з усього, цілком до душі Комміна, який вже виявив прагматичний склад розуму. Тут він досяг вершини своєї кар'єри в роки найбільшого довір'я короля.

За безпосередньою участю Комміна було укладено мирний договір з Едуардом IV Англійським, який у 1475 р. висадився у Франції з великою армією з наміром з'єднатися з Шарлем Сміливим проти короля. За договором, Луї XI зобов'язувався виплачувати англійському королеві великий щорічний пенсіон. У цьому багато сучасників вбачали ганьбу для Франції, яка купила мир замість того, щоб домогтися його зі зброєю в руках. Сам Луї XI говорив, підсміюючись, що він значно простіше вигнав англійців, ніж його батько, бо він вигнав їх, нагодувавши пирогами з дичиною й напоївши добрим вином.

Коммін, як зазначає він сам, очолював службу розвідки й розсилав усюди шпигунів і вістовиків під виглядом ченців і паломників. Він був утаємничений у багато питань зовнішньої політики, пов'язаних не лише з бургундськими, але й італійськими справами.

Однак його значний вплив зберігався лише до загибелі Шарля Сміливого 1477 р., а після того пішов на спад. Коммін пояснює немилість до нього короля розбіжностями з приводу бургундської спадщини: король стояв за збройне захоплення володінь загиблого герцога, а він, Коммін, відстоював план мирного приєднання через шлюб дофіна зі спадкоємицею герцога Марією Бургундською. Втім підозрливість короля була добре відомою: ймовірно, що він побоювався, що Коммін може надати якусь допомогу Фландрії проти Франції. Ще якийсь час йому доручали керувати італійськими справами, але ненадовго. У заповіті Луї XI своєму синові й спадкоємцеві серед осіб, рекомендованих до королівсь

кої ради Комміна не було вказано.

Його життєвий шлях у наступні роки був досить тривожним: формальне запрошення до складу королівської ради, але без допуску до важливих справ, активна участь в опозиції бунтівних принців, яким він допомагав і грішми, й своїм дипломатичним мистецтвом, арешт і навіть залізна клітка, заслання й нове запрошення до двору (1490 р.). З переорієнтацією французької зовнішньої політики на Італію Комміна, як знавця італійських справ, знову запрошують до двору. Його включають до свити, яка супроводжувала Шарля VIII до Італії. Але парадокс полягав саме в тому, що він був проти італійського походу, й після чергової незгоди з королем, коли Коммін наполегливо пропонував відмовитися від експедиції, його відправлено послом до Венеції для зміцнення союзу з республікою й одержання від неї допомоги.

Посольство було невдалим, і значною мірою тим, що уряд жодним чином не сприяв його успіху й не підтримував зв'язку зі своїм послом, який був змушений навіть про просування французької армії дізнаватися від венеційців. З прибуттям до Венеції його головним завданням стало відвернення створення антифранцузької ліги. Але він був безсилим перед логікою подій і вимушений був повернутися назад до короля. Незважаючи на недовіру, з якою його зустріли, він став корисним королеві при укладенні мирного договору зі Священною лігою.

Після смерті Шарля VIII (1498 р.) Комміна до справ зовнішньої політики не залучали. На якийсь час 1505 р. він знову з'явився при дворі, скоріше всього у зв'язку з підготовкою нового італійського походу, але через певний час відомості про нього як про політика зникають.

Дипломатична служба: погляд сучасника

Філіпп де Коммін відомий також своїми "Мемуарами", працювати над якими він розпочав під час заслання 1489 р. Він взявся за цю справу з наміром, "незважаючи на особу,

говорити лише про те, що істинне і що я сам бачив або дізнався від досить важливих персон, гідних довіри". Коммін глибоко проникнув у приховані пружини, які рухали політи-

кою, і дав рідкісне всебічну характеристику історичних подій - усе це разом наближає його виклад до наукового характеру й дає право називати його саме істориком.

Як видно з мемуарів, Коммін особливо високо цінував у справі політики й дипломатії природний розум, збагачений практичним досвідом. У його системі цінностей природний розум переважає моральність. Французький історик В. Бурії визначає поняття розуму у Комміна як "ясне, чітке розуміння подій і добре знання людей, їхніх пристрастей та інтересів, необхідні, щоб брати гору над ними, а також - правильне визначення цілей, так само й засобів їхнього досягнення". Це визначення цілком застосовне й до самого Філіппа Комміна та його діяльності в царині політики.

У "Мемуарах" Коммін створює концепцію загальної взаємної протидії людей і держав, яка здійснюється за волею Божою. "Загалом мені здається, - пише він, - що Господь не створив у цьому світі жодної людини, ні тварини, яким не дав би якоїсь протилежності, щоб тримати їх у страху й смиренні". Так само й кожна держава має собі протистійну. У противагу Франції Бог дав Англію, Англії - Шотландію, володарям Італії протистоять міста-комуни, в Німеччині одне одному протистоять князівства.

Коммін неначе санкціонує й утверджує природність суспільства, в якому люди борються за власні інтереси. Таким воно створене Богом і не може бути іншим. З іншого боку, така взаємна протидія людей визначає межу людських прагнень, оскільки мораль цього зробити не в змозі. В уявленні Комміна про взаємне протистояння міститься зародок ідей європейської політичної рівноваги.

Коммін пише про складність людської натури, він не схильний наділяти одних людей лише достоїнствами, а інших - лише недоліками. І те й інше поєднується в людях, а тому ніхто не застрахований від помилки: це стосується і мудрих володарів, і сенаторів, і консулів.

Володарі для Комміна є вершителями долі своїх народів: від того, наскільки вони володіють мистецтвом управління, залежить, як

складеться доля їхніх держав - чи будуть вони сильними й процвітаючими, чи прийдуть до занепаду. Приклад відмінності таких історичних долі дали йому Франція й Бургундія. Франція після довгих років внутрішніх звад і війни з англійцями відродилася завдяки мудрості Шарля VII й Луї XI, і Бургундія, яка після тривалого періоду процвітання за перших трьох герцогів з династії Валуа була принижена через нерозсудливість й недалекоглядність Шарля Сміливого.

Політична мудрість, на переконання Комміна, особливо потрібна в міждержавних відносинах. Більшість письменників XV ст., згідно з пануючими династичними поняттями, розглядали ці відносини як відносини між володарями, побудованими до того ж на принципах християнської й рицарської моралі. Коммін включає ці відносини до системи протилежностей, завдяки чому вони набувають об'єктивного й незалежного від волі правителів характеру. Зіткнення інтересів держав для нього є неминучим, і так було завжди, оскільки це приречено Богом. До влади володарів належить лише визначити висліди цих зіткнень, вибравши найслухніші політичні засоби. Серед цих останніх Коммін рішуче віддає перевагу дипломатії. Військові дії часто залежать від випадковостей, і воєнні поразки мають занадто важкі наслідки. Тому "мудрому володареві належить остерігатися битв і не покладатися на їхні мінливості, якщо тільки можна їх уникнути". Він цілком схвалює, наприклад, мирний договір Луї XI з англійцями в Пікіні, за яким той відкупився значною сумою грошей і відвернув війну.

Війну як політичний засіб Коммін визнає лише в разі її неминучості, але й схиляється перед володарями, які зробили на неї ставку у всій своїй політиці й досягли успіху, як Мухамед II, турецький султан, що взяв Константинополь. Але й для ведення війни потрібен насамперед значний розум, бо "за наявності всього необхідного для завоювань, якщо немає дуже великого розуму, все інше нічого не варте...". Для Комміна не існує справедливих і несправедливих війн, оскільки він відмовляється від самого критерію моральної справедливості.

вості. Втім, він нерідко, разом із тим, визначає війни як акт божественного правосуддя.

Проте Коммін не протиставляє війну й дипломатію, вважаючи, що одна має підтримувати іншу. Глибокою є його думка про необхідність ведення постійних переговорів між державами. Їх слід вести навіть у час війни: "Якщо війна вже почалася, - радить він володарям, - то переривати будь-які переговори про мир чи відмовлятися їх починати не слід, бо ніколи не знаєш, як повернеться справа; навпаки, треба їх підтримувати й вислуховувати всіх посланців ... й, уважно стежити за тим, що за люди будуть відвідувати послів, але робити це якомога таємніше. И у відповідь на одного посланця, якого б вони прислали мені, я відправив би їм двох, і навіть якби вони стали скаржитися й просити, щоб їм більше не прислали, я все одно шукав би зручної нагоди їх відправити. Бо ви не зумієте відправити іншого такого доброго й надійного шпигуна, який мав би таку можливість дивитися й слухати". Воєнні перемоги закріплюються за столом переговорів. Коммін подає приклад англійців, які хоча частіше й перемагали *фран*

цузів на полях битв, але ніколи не вміли утримувати за собою всі плоди перемоги, бо "коли б не велися переговори між англійцями й французами, розумом і мистецтвом французи завжди брали гору над англійцями".

Дипломатія для Комміна - це мистецтво, в якому володар може знайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду й мудрості. У своїй праці Коммін залишив чимало порад і настанов у так добре відомій йому справі. Саме в них чітко виявляється його прагматична думка, вільна від пут середньовічної рицарської етики. Саме тому думки Комміна про дипломатію завжди порівнювали з міркуваннями Мак'явеллі. Як і знаменитий італійський мислитель, Коммін виявляє повну безпринципність у своїх правилах ведення політичної гри, хоча й не доходить до виправдання політичних убивств. Зате він настійно рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за допомогою послів людей в оточенні супротивника й хвалить тих мудрих володарів і послів, які вміють це робити. Для нього дипломатія - це прихована боротьба, в якій "виграють наймудріші".

Дипломатія італійських держав

Справжньою батьківщиною сучасної дипломатії, на думку більшості дослідників, є Італія. Це було зумовлено особливостями її історичного розвитку.

Хоча в Італії раніше, ніж у решті Європи, почали розвиватися міста й формуватися буржуазні відносини, однак ця країна тривалий час залишалася роздрібненою.

Серед італійських міст висувалися впливові політичні центри - Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція. Міста Італії відігравали величезну роль в економічному житті Європи: вони були посередниками в торгівлі зі Сходом; у них розвивалася промисловість, розрахована на вивезення як у Середню, так і в Північну Європу і на Схід; вони стали важливими центрами банківської справи; італійські лихварі, банкіри й торгові посередники протягом тривалого часу посідали ключові позиції в найбільших європейських містах.

Проте внутрішній ринок самої Італії був незначним. Головні інтереси торгівлі промислових міст Італії лежали за її межами. Але жоден із цих центрів не був достатньо сильним, щоб підпорядкувати собі інші й не був зацікавленим в об'єднанні Італії.

Середину півострова займала папська держава. Безсилі об'єднати Італію, папи були достатньо сильними, щоб перешкодити її об'єднанню кимось іншим. Неаполь і Сицилія політично були відокремлені від решти країни: врешті-решт вони були пов'язані з Арагоном та Іспанією. Складне плетиво міждержавних відносин реалізувалося в мінливих союзах і політичних комбінаціях. Посольства й переговори були необхідним доповненням до військової сили. Папський двір був одним із осередків міжнародних зв'язків і відносин.

Силами цих міст у хрестових походах було завойовано узбережжя Леванту з його гаванями, які відігравали величезну роль у східній торгівлі. Хрестоносці одержали чималу допомогу від Венеції, Генуї, Пізи. За це цим містам надано значну долю в здобичі й особливі привілеї. Вони одержали по кварталу майже в кожному місті й утворили цілу низку італійських колоній.

Купецькі колонії італійських міст були розсіяні в Північній Африці й на Близькому Сході. У кожному значному порту Середземного моря виділявся цілий квартал, який вилучався з-під загальної системи адміністрації та юрисдикції держави й віддавався в управління італійським купцям. Італійські міста розвинули й удосконалили інститут консулату. Консулів з часом перестали обирати купецькою колонією міста перебування. Вони стали

державними урядовцями, залежними виключно від центральної влади, й перетворилися на повноважних опікунів своїх співвітчизників і представників інтересів власної країни в царині торгівлі й мореплавства. На чолі колонії купців ставав італійський функціонер з титулом віконта (*viccomes*), який розпоряджався судочинством. На чолі венеційської колонії стояв урядовець, якого називали баюло (*baiulus*); на чолі генуезької колонії призначалися два консули; в колоніях Пізи призначали спочатку трьох, а згодом одного консула.

Розмежування прав між місцевою владою й консулами врешті визначалося договорами. Звичайно, карна юрисдикція, особливо з найважливіших прав, залишалася за місцевою владою. В руках італійських консулів зосереджувалася цивільна й особливо торговельна юрисдикція у справах їхніх співвітчизників. Спроби єрусалимських королів, графів Триполі й антіохійських князів порушити привілеї італійців викликали з їхнього боку скарги папі, який пригрозив порушникам відлученням. За прикладом італійців пішли торговельні колонії, засновані на Сході купцями Провансу й Каталонії.

Італійські колонії здавна були і в Константинополі. Глава венеційської колонії, константинопольський баюло, виконував важливі дипломатичні доручення республіки і таким чином представляв водночас і консула, і посла Венеції в Константинополі. Венеційці мали також дві факторії в Александрії. На чолі їхніх колоній стояв консул, який мав право на десять щорічних авдієнцій у султана.

Після взяття Константинополя турками (1453 р.) венеційська колонія зберегла своє самоуправління й свого баюло з його адміністративними й судовими функціями. Він став водночас і постійним дипломатичним представником Венеції при дворі султана.

Завдяки постійному представництву італійських міст дипломатія перестала бути спорядичним чинником. Вона стала постійним елементом політичного організму держави. Венеція, наприклад, утримувала своїх представників у багатьох державах, з якими її пов'язували торгові й політичні відносини. Окрім персоналу, який офіційно перебував

на службі республіки, Венеція утримувала в різних країнах цілу армію таємних агентів і шпигунів.

Більшість італійських держав були слабкими. Вони не мали хоча б подоби національних армій чи міліцій, а в захисті від посягань ворогів вони покладалися виключно на ненадійні сили найманців. Коли невідворотне вторгнення ззовні натрапляло на політичну слабкість, ці держави падали майже без усякого опору. Своєю крихкою державністю, своєю жалюгідною обороною вони намагалися доповнити дипломатичними комбінаціями. Правитель Флоренції Лоренцо Медічі (1449-1492) став визнаним охоронцем миру в Італії завдяки створеній ним складній системі таємних договорів з іншими державами Італії.

В організації системи дипломатичної служби на початку нового часу чільна роль належала Венеціанській республіці. Вона зумовлювалася: гострою потребою компенсувати економічні та політичні втрати Венеції внаслідок великих географічних відкриттів; втратою нею монополії в східній торгівлі; наростаючою загрозою з боку Османської імперії; постійною загрозою з боку Габсбургів; зростаючим впливом морської могутності Англії; політичною та економічною кон

курунцією з іншими італійськими державами.

Венеція мала представників у численних державах, з якими вона була пов'язана торговельними і політичними відносинами. Поряд з цими офіційними особами на службі республіки діяв величезний штат агентів і шпигунів. Як і Візантія, Венеція особливо охоче користувалася послугами ченців і жінок, що мали можливість проникати туди, куди не було доступу іншим. Венеційці використовували для секретних цілей і лікарів. Ці лікарі направляли до Венеції справжні дипломатичні, політичні та економічні звіти про країни, де проходила їхня діяльність. Венеційські посольства також мали в більшості країн "вірних друзів". Вони доставляли секретну кореспонденцію й різні доручення.

Але особливо характерною для Венеції була організація посольської служби. Вже з XIII ст. було видано постанови, в яких до дрібниць регламентувалася поведінка й діяльність зарубіжних представників республіки. Посли повинні були регулярно, спочатку раз на тиждень, а згодом - частіше, відправляти на батьківщину депеші. З усіх країн стікалися такі донесення. Недарма казали, що жоден з європейських дворів не був обізнаний так добре, як венеційська сеньйорія. Депеші

часто шифрувалися. Венеційський уряд мав спеціальних шифрувальників. Шифри з'явилися і в інших містах Італії - Мілані та Флоренції.

Депеші венеційських послів доповнювалися підсумковими звітами дипломатів, які закінчили свою місію, т. зв. *relazioni*. Протягом 15 днів після повернення посол повинен був зробити в урочистому засіданні сеньйорії доповідь - *relazione*. Це було докладне донесення про стан держави, при якій посол був акредитований. Текст передавався великому канцлеру, який негайно пересилав його до секретного архіву дипломатичних актів. Цей звичай зберігся до останніх днів республіки (1797 р.).

Венеційці першими почали зберігати свої державні архіви в систематизованому вигляді. Їхні дипломатичні документи охоплюють період дев'ятнадцятого століття - з 1383 по 1797 рік - і містять інструкції й офіційні донесення послів, яких виряджали до зарубіжних держав. Донині зберігається 21177 таких донесень. Вони ретельно описані й оснащені вказівниками в реєстрових книгах. В архівах містяться підсумкові звіти, які подавалися послами сеньйорії після завершення їхніх місій.

Донесення венеціанських послів високо цінувалися іноземними державами. Вони всіляко намагалися роздобути їх. Незважаючи на таємницю, що оточувала ці документи, численні копії з них все ж проникали в зовнішній світ. У своїх донесеннях послы давали докладні характеристики правителям і взагалі керівним особам країн, у яких вони перебували, описували придворні угруповання, матеріальні,

фінансові й військові ресурси держави, становище різних верств населення.

Разом із тим венеційці першими усвідомили, що послы неминуче втрачають уявлення про перебіг політичних подій у себе в країні, не маючи відповідної інформації, і в зв'язку з цим цінність їх як дипломатичних представників зменшувалася. Тому їм надсилалися спеціальні інформаційні бюлетені (*awisi*), які повідомляли про події у власній країні.

Винагорода послам була досить скромною і далеко не відповідала їхнім витратам. Послы нерідко скаржилися на це. Винятком щодо цього була посада байюло в Константинополі, найвідповідальніша дипломатична посада в республіці. Там були потрібні особливо досвідчені люди. Як правило, це призначення було вершиною дипломатичної кар'єри.

За умов низької винагороди й труднощів подорожі до місця призначення та проживання в чужій країні венеційці неохоче згоджувалися на посольську службу. Тому призначення на пост посла було примусовим. За указом 1271 року на будь-якого венеційця, який відмовлявся прийняти посаду посла, накладався великий штраф. Сума цього штрафу неодноразово підвищувалася наступними указами. Подібні положення є і в флорентійських "Правилах для послів" 1421 року.

Прийоми італійської й особливо венеційської дипломатії справили щонайсильніший вплив на дипломатію європейських абсолютних монархій.

Від церковних соборів - до світських конгресів

Важливою сторінкою міжнародних відносин середньовічної Європи були церковні собори. На "вселенські собори" Західної церкви, які скликалися папою, з'їжджалися представники вищого духовенства, а часто й послы світських володарів із усіх країн Європи. Оскільки справи церкви постійно мали політичний і міжнародний характер, вселенські собори можна розглядати як свого роду попередників міжнародних конгресів.

На них розглядалися й питання суто міжнародно-політичного характеру. Так, серед справ, якими займався *Базельський собор (1431-1437 рр.)* було також встановлення миру між християнськими державами. Серед найбільших справ цього роду - суперечка між Польщею (королем Владиславом-Ягайлом) та Литвою (великим князем Свидригайлом). Собор ухвалив вирядити посла до цих володарів і до магістра Тевтонського ордена, пе-

реконати їх, уклавши перемир'я і утримуючись від воєнних дій, передати свій спір на розв'язання собору. Однак втручання собору ледве чи мало успіх.

Не менше клопоту, ніж польсько-литовські чвари, завдала собору війна між Англією та Францією, що не припинялася. Вже на самому початку собору, на засіданні 19 жовтня 1431 р. обговорювалося питання про відрядження до королів Англії й Франції послів для переговорів про мир чи про тривале перемир'я. Собор стежив за ходом переговорів, робив запити про це своїм послам та імператора Сигізмунда, який намагався бути посередником.

Місцем переговорів було вибрано місто Аррас. **1435р.** там зібрався справжній конгрес: окрім представників Франції туди прибули посол собору, легат папи, послы імператора, Кастилії, Арагону, Наварри й Португалії, Неаполя та Сицилії, Польщі, Данії, Кіпру, герцогів Бургундського, Міланського, Бретані та Голландії. Герцог Бургундський Філіпп Добрий прибув особисто. Проте примирити головних супротивників -Англію й Францію виявилось неможливим. Зате конгресу вдалося замирити герцога Бургундського з Шар-лем VII. Філіппа втримувало від укладення сепаратного миру зобов'язання, прийняте на себе Бургундією за союзним договором 1420 р. з Англією. Але богослови та юристи намагалися заспокоїти совість герцога, надавши відповідний висновок, а легат папи звільнив його від присяги, даної англійському королеві.

Конгрес в Аррасі був першим з'їздом представників держав усього західнохристиянського світу. Але й багато сеймів Німецької імперії XV ст. Були схожі на конгреси: на них, крім імператора й курфюрстів чи їхніх представників, були присутніми послы значного кола держав. Відомий і раніший конгрес, - з *Ьд володарів Східної Європи у м. Луцьку на Волині, в 1429 р.* На ньому були присутні: король римський Сигізмунд, король польський Владислав Ягелло, великий князь литовсько-руський Вітовт, послы папи, імператора візантійського, короля данського, магістрів орденів Тевтонського й Лівонського та інші.

"Такого пишного з "їзду трьох таких знаменитих володарів давно вже не бачили й не , скоро побачать ", - зауважує з цього приводу польський історик XV ст. Длугош.

З'їзд було скликано Вітовтом за погодженням із Сигізмундом. Його завданнями були:

боротьба з турецькою небезпекою, що насувалася на Європу, військовий похід проти гуситів, а також урегулювання відносин між Польщею, Литвою та Тевтонським орденом. З'їзд розійшовся, не виконавши жодного із завдань

У зв'язку з тією роллю, яку на соборах XV ст. відігравали володарі та їхні посольства, з'явилася думка замінити ці церковні зібрання світськими з'їздами володарів та їхніх послів. Самі папи починають схилитися до скликання світських зібрань. У розпал боротьби базельців із папою, близько 1440 р., Еней Сильвій Пікколоміні, майбутній папа Пій II (1458-1464), у листі до канцлера Німецької імперії підтримував думку короля Шарля VII не говорити більше про собор, а скликати з'їзд володарів. Церква, - пише він, - там, де зберуться володарі, і той є безсумнівним папою, кого визнають всі володарі.

Еней Сильвій, ставши папою, вже через місяць після інтронізації буллою закликав володарів прибути до Мантуї на конгрес. Перше засідання конгресу в Мантуї відбулося 26 вересня 1459р. Почалися звичайні суперечки про ранг і про місце, хоча папа ще 15 серпня видав постанову, що розподіл за місцями нікому не повинен завдавати шкоди. Завданням конгресу була організація походу проти турків. Воно виявилось недосяжним через ворожнечу християнських володарів між собою: імператор Фридрих III вів війну з найрішучішим ворогом турків - з королем Угорщини Матвієм Корвіном, на що послы останнього подали скаргу. Франція ворогувала з Арагоном і скаржилася, що папа визнав королем Сицилії незаконного сина арагонсько-го короля, не звертаючи увагу на права Рене Анжуйського. Польща продовжувала ворогувати з Пруським орденом. Всі заклики папи до замирення ворогуючих не мали успіху. Сам папа перебував у розладі з Францією че-

рез "Прагматичну санкцію". За цих умов важко було розраховувати на успіх якогось спільного заходу. Однак деякі держави обіцяли допомогу - хто грішми, хто військом. Для характеристики міждержавних відносин викликає зацікавлення проект загального замирення Європи шляхом створення постійного союзу провідних держав, приписуваний чеському королеві Георгію Подебраду.

У середньовіччі з'явився особливий вид організації міжнародного характеру - організація ганзейських міст. Вона мала свої правничі засади, які стосувалися членства, внесків та регулювання відносин між членами, а також свої постійні органи. Від середини XIV до середини XVI ст. у ній відбулися 53 загальні з'їзди.

Формування централізованих монархій виносило на порядок денний питання про їхню територіальне розмежування. Воно неминуче супроводжувалося численними воєнно-політичними конфліктами. Найбільшим з них сіпала Столітня війна (1337-1453 рр.). До неї була втягнута тією чи іншою мірою більшість західноєвропейських держав: англо-французька боротьба за континентальну спадщину Плантагенетів стала вузловою проблемою міжнародних відносин у Західній Європі.

Столітній війні передувала складна система дипломатичних союзів, які продовжували діяти і в роки війни. У цих союзах, що охоплювали країни від Піренейського півострова до Шотландії й Нідерландів виразно виявилися нові масштаби дипломатії європейських держав. Протягом тривалого часу Франція не могла знайти виходу з тенет середньовічної міждержавної системи династичних інтересів та союзів сепаратистських сил. Вийти з цього зачарованого кола корисливих інтересів сеньйорів дала змогу широка народна солідарність, явлена Франції під прапорами Жанни д'Арк. Англійська стратегія й дипломатія виявилися перед нею безсилями.

Під час Столітньої війни проблеми англо-французького замирення розглядалися на Базельському церковному соборі, який сприяв скликанню міжнародної конференції в Аррасі (1435 р.). Цей конгрес був першим з'їздом представників держав у сього західно-християнського світу.

На заключному етапі Столітньої війни яскраво виявився дипломатичний талант короля Шарля VII, а згодом його сина-й наступника - Луї XI. Не менш яскравою постаттю на ниві дипломатії був і Філіпп де Коммін, відомий мемуарист та історик. З їхньою діяльністю слід пов'язати закладення основ "державного інтересу" як підходу до розуміння зовнішньої політики.

Такий підхід був властивий також італійській дипломатії, і передовсім дипломатії Венеції, яка набула класичних форм і стала зразком для організації дипломатичної служби інших європейських держав.

Література

- * Коммин Ф. Мемуары. -М.: Наука, 1986. -496 с.
- * Гершензон- Чегодаева Н.М. Нидерландский портрет XV века. Его истоки и судьбы - М.: Искусство, 1972.- 197 с., ил.
- * Говард М. Війна в європейській історії.-К.: Мегатайп, 2000. - 168с.
- * Гомбрех Эрнст. История искусства. - М.: 000 «Издательство АСТ», 1998. - 688 с.
- * Гутнова Е.В. Английское феодальное государство в XIV - XV вв. // Средние века. -1987. -Вып.

- * История Европы: С древнейших времен до наших дней: В 8 т. - Т. 2: Средневековая Европа.- М.: Наука, 1992.-811 с.
- * История Италии :ВЗ т.-Т. 1.-М.: Наука, 1997.-579 с.
- * История Франции: В 3т.-Т. 1.-М.: Наука, 1972.-359 с.
- * *Колесницкий Н.Ф.* "Священная Римская империя": притязания и действительность. -М.: Наука, 1977.-200 с.
- * *Мортон А.Л.* История Англии.-М., 1960.
- * *Никольсон Г.* Дипломатическое искусство: Четыре лекции по истории дипломатии / Пер. с англ. - М.: Изд-во Института междунар. отнош., 1962. - 118 с.
- * *Петрушевский Д.М.* Очерки из истории средневекового общества и государства. - Изд. 4-е. -М.: Научное слово, 1917.-402 с.
- * *Штокмар В.В.* История Англии в средние века. - СПб.: Алетейя, 2000. - 203 с.
- * *Waley D.* Later Medieval Europe. From Saint Louis to Luther. -London: New York: Longman, 1978.- 306 p.

Дипломатична боротьба в добу Італійських війн. Іспанська гегемонія в Європі

- Міждержавні суперечності в Європі наприкінці XV ст. Дипломатія династичних шлюбів.
- Дипломатична боротьба на першому етапі Італійських війн.
- Іспансько-англійський союз.
- Дипломатична боротьба на другому етапі Італійських війн.
- Маневри венеційської та папської дипломатії.
- Імперія Карла V як фактор впливу в італійських війнах. Крах дипломатії італійських держав.
- Піратство та дипломатія.
- Французько-турецький союз.
- Реформація в Німеччині й дипломатична боротьба в Західній Європі.
- Завершення Італійських війн. Като-Камбрезійський мир.
- Іспансько-англійський союз 1554—1559 рр.
- Боротьба французької та іспанської дипломатії за Геную.
- Іспанська дипломатична служба.
- Організація посольської служби.
- Соціальний статус посла та вимоги до нього.
- Підсумки переговорів. Ратифікація договорів.
- Засоби здобуття інформації.

Міждержавні суперечності в Європі в другій половині XV ст. Дипломатія династичних шлюбів

Для політичного розвитку європейських яли значні сеньйори, які об'єднувалися в содержав у XIV-XV ст. визначальним був про- юзи й шукали підтримки у закордонних воло-цес зміцнення королівської влади й утворен- дарів. Показовим щодо цього стала боротьба ня централізованих держав. Цьому протисто- французького королівського дому й бургунд-

Над заголовком: будівництво кораблів на арсеналі у Венеції (перша чверть XV! ст.) Праворуч: Булла — золота печатка {лицьова та зворотня сторони) на грамоті австрійського літератора Максиміліана I великому князеві московському Василю Івановичу (1514 р.)

ських герцогів, які протягом тривалого часу мали підтримку англійської корони. Заключним періодом цієї боротьби, яка точилася ще в роки Столітньої війни, стало царювання французького короля *Луї XI (1461-1483)* та його боротьба з герцогом Шарлем Сміливим. У ній виразно виявилися особливості політики й дипломатії короля й герцога.

Стрижневою подією міжнародних відносин у Західній Європі кінця XV - першої половини XVI ст. стали *Італійські війни (1494-1559pp.)*. Почавшись як війни між Францією, Іспанією й Священною Римською імперією за переважання в Італії, вони надалі перетворилися у війну між Францією й Імперією за переважання в Європі. Війни розгорталися на фоні змін політичної ситуації в Західній Європі наприкінці XV ст.. Вони відбувалися у зв'язку зі зміцненням великих монархій і внутрішньою консолідацією в Франції, Іспанії й Англії. У цих країнах було закладено основи сучасних національних держав, тоді як роздробленість Німеччини й Італії залишався неподоланою.

На перший план у визначенні орієнтирів правлячих династій у зовнішній політиці тепер усе більше виходить державний інтерес. Сепаратні інтереси значних аристократичних фамілій, які відтісняються на задній план. У складній і динамічній міждержавній політичній грі використовується широка палітра прийомів дипломатії. Сама ж дипломатія набуває нових організаційних форм, що потребують коштів та кадрів. Мобілізувати й розпоряджатися такими ресурсами стало можливим тільки в умовах великих національно-абсолютистських держав.

Із загибеллю в 1477 р. бургундського герцога Шарля Сміливого перестала існувати найсерйозніша загроза національній єдності Франції й виникло питання про поділ "бургундської спадщини". Шарль Бургундський володів землями, що входили до складу як Французького королівства, так і Священної Римської імперії: крім власне Бургундії, Франш-Конте, Пікардії й Лотарингії, йому належали основні області Нідерландів. Єдина дочка його Марія вийшла заміж за сина імператора Фридриха III Габсбурга Максиміліана

(з 1493 р. - імператор Максиміліан I). Максиміліан претендував на усі володіння свого тестя, у тому числі - й на його французькі землі. Але за французькими нормами спадкування в разі відсутності чоловічого потомства ці землі вважалися виморочними й поверталися до корони. Французький король Луї XI розраховував накласти руку не тільки на французькі землі Шарля - Бургундію й Пікардію, що міцно ввійшли до складу королівських володінь, але й на імперську, область Франш-Конте.

Дуже гострою була суперечка за Нідерланди: не тільки франкомовна провінція Ар-туа, але і багата Фландрія юридичне входили до складу Французького королівства. Вони були предметом давніх прагнень французьких монархів. Так почалася тривала боротьба Франції з Габсбургами.

Як і бургундські герцоги, Максиміліан прагнув активно перешкоджати об'єднанню Франції, підтримуючи останнє велике напівнезалежне володіння - Бретонське герцогство. В цій грі було залучено й засоби шлюбної дипломатії: у 1490 р. овдовілий Максиміліан уклав шлюбний договір зі спадкоємницею Бретонського герцогства Анною. Тим самим для Шарля VIII створилася значна політична проблема. У відповідь на цей договір французька армія рушила до Бретані й невдовзі Шарль VIII змусив Анну розірвати угоду про шлюб з Максиміліаном і сам одружився з нею. Бретань було приєднано до земель французької корони - спочатку, щоправда, як володіння королеви. Згодом після смерти Шарля, щоб зберегти Бретань для французької корони, його спадкоємець Луї XII (1498-1515) одружився з овдовою Анною, а свою дочку від цього шлюбу видав заміж за спадкоємця престолу, свого двоюрідного племінника Франсуа (з 1515 р. - король Франсуа I).

Важливим для Франції було приєднання 1481 р. графства Прованс, яке юридичне входило до складу Імперії. Французька корона опанувала цією середземноморською областю, з її прекрасними портами, що стали базою для будівництва французького середземноморського флоту. Це відкривало нові

можливості для поживлення торгівлі з левантійськими країнами, але разом із тим загостило потребу в траї ізитних пунктах в Італії для забезпечення цієї торгівлі.

Тогочасні політики все ще вдавалися до категорії середньовічного династичного права. "Шлюбна дипломатія" саме наприкінці XV-XVI ст. досягла віртуозності. Переговори про шлюби між принцями й принцесами починалися буквально від дня їхнього народження. При цьому детально обговорювалися розміри посагу, провінції, якими поступаються тощо. Шлюбні союзи між династіями формувалися як продумані заходи й відновлялися з покоління в покоління.

Династична політика часто сприяла торжеству тенденції до створення єдиних національних держав, що яскраво проявилася до початку XVI ст. у Франції, Іспанії, Англії. Але іноді в результаті династичних союзів виникали вигадливі політичні утворення, несумірні з принципом національності або природних кордонів. Найяскравішим прикладом цього була імперія Карла V.

В останній чверті XV ст. на міжнародній арені активно виступила й Іспанія. Сама її поява також пов'язана з династичним шлюбом: 1479 р. внаслідок одруження Фердинанда Арагонського й Ізабелли Кастильської Кастилія й Арагон об'єдналися - так утворилася Іспанська держава. Приєднавши Гренаду, **1492р.** Іспанія завершила багатовікову Реконкісту. Почалася широка колоніальна експан

сія: Кастилія освоювала заоканські землі, Арагон був зацікавлений в придбаннях на північному березі Африки. Арагонській короні належали усі великі острови Західного Середземномор'я - Балеарські, Сардинія, Сицилія (крім Корсики). Під її владою знаходилася й багата Каталонія, яка оспорювала гегемонію на морі у генуезців.

Дуже небезпечною для Франції стала можливість династичного союзу між двома її супротивниками - Іспанією і Габсбургами. Але саме це відбулося в 1496-1497 рр., коли були укладені іспано-габсбурзькі шлюби: син імператора Максиміліана Філіпп одружився на інфанті Хуані, а спадкоємець іспанського трону Хуан (який незабаром помер) - на дочці Максиміліана Маргариті, відкинutoї Шар-лем VIII задля шлюбу з Анною Бретонською. У 1504 р. Хуана успадкувала кастильський престол. 1506 р. з'ясувалося, що спадкоємець Габсбургів принц Карл, син Філіппа й Хуани, стане королем Іспанії (1516 р.). *1519 р. він, успадкувавши всі землі Габсбургів, був обраний імператором Карлом V.* Відтепер майже звідусіль Францію оточували володіння Габсбургів.

Інтереси Франції й Іспанії різко зіштовхувалися в Італії та в Наваррі. Обидві країни мали династичні домагання на Неаполітанське королівство, а Наварра глибоко вклинилася в іспанську територію на південь від Піренеїв. Це невелике піренейське королівство з 1479 р. перебувало під управлінням південнофранцузьких домів (Фуа, а потім Альбре). Іспанія

не могла далі терпіти такого становища, а з іншого боку, ця область була стратегічно вигідною для французького впливу за Пірене

ями. Франко-габсбурзька боротьба наприкінці XV ст. стала головним вузлом міждержавних відносин у Західній Європі.

Дипломатична боротьба на першому етапі Італійських воєн

Італійські війни стали ключовою подією європейської історії кінця XV - першої половини XVI ст. В другій половині XV ст. Італія поряд з Нідерландами була одним із двох полюсів багатства в Європі. Італійські купці панували на іноземних ринках, італійські банкіри кредитували іноземних володарів, мистецтво й художні ремесла Італії були предметом наслідування. Але в політичному плані країна залишалася роздробленою. Настільки ж нестабільним було внутрішнє політичне життя майже у всіх італійських державах, крім Венеції. Жодна італійська держава не могла взяти на себе ініціативу об'єднання всієї країни. Відтак, Італії було призначено стати головним полем боротьби великих європейських держав за гегемонію. *Італійські війни, розпочаті Францією, тривали з 1494 по 1559 р.*

Дипломатичні проекти французького двору наприкінці XV ст., які, зрештою, й спричинили початок війни в Італії, розроблялися з метою реалізації давніх задумів повернення Франції "анжуйської спадщини". Неаполітанський вектор зовнішньої політики Франції мав історичне підґрунтя в колишньому пануванні в Неаполітанському королівстві французької Анжуйської династії (1268-1442). Але Шарль VIII, швидше всього, мав на меті більше, ніж неаполітанську корону: йому здавалося можливим здобути імператорський титул. Свідченням цього було те, що після вступу французьких військ до Італії була викарбувана монета з зображенням Шарля VIII, яка називалася імперіалом.

Інтереси французької монархії на перших порах відповідали інтересам Венеції, яка претендувала на апулійські порти, що належали Неаполю. Мілан і Венеція в січні 1492р. уклали союз з Францією. Папа Александр VI Борджа після настійних вимог Франції в жовтні 1493 р. обіцяв безперешкодний прохід французького війська через свої володіння.

25 квітня 1493 р. папа, Венеція й міланський володар Лодовико Моро уклали трійстий союз, спрямований проти Неаполя.

Похід Шарля VIII на далекий Неаполь був рішучим поворотом у французькій зовнішній політиці, повним розривом з обережним курсом його батька Луї XI на поступове округлення території держави. Щоб дипломатично підготувати цей похід, забезпечивши нейтралітет потенційних супротивників, Шарлеві VIII довелося піти на поступки. В січні 1493 р. за Барселонським договором Франція поступалася Іспанії Руссільйоном. Санліський договір у травні 1493 р. поклав край воєнному конфліктові з Максиміліаном Габсбургом: Шарль VIII віддав йому Артуа і Франш-Конте. Всі три області згодом усе-таки ввійдуть до складу Франції, але на це піде майже двісті років.

Італійський похід був спочатку успішним для французької армії. Перейшовши в серпні 1494 р. через Альпи, французи легко розбили неаполітанські війська і, не зустрівши опору, в лютому 1495 р. ввійшли до Неаполя. Але вже через місяць виявилася вся поверховість дипломатичної підготовки війни й авантюрний характер походу.

Швидкий успіх французької армії викликав серйозне занепокоєння імператора Максиміліана й іспанських монархів Фердинанда Арагонського та Ізабелли Кастильської. Вони виступили ініціаторами створення антифранцузької Венеційської ліги, до якої увійшли також Мілан, Венеція й папа Александр VI.

Переговори про укладення ліги велися під великою таємницею, й жодному з французьких дипломатів, включаючи й досвідченого Філіппа де Комміна не вдалося розплутати дипломатичних інтриг італійців. Шарля VIII було поставлено перед фактом підписання небезпечного для нього договору. Армія розкладалася й виникла небезпека бути відрізаним з півночі. Французький король був ви-

мушений рушити від Неаполя на північ. Війська ліги хоча й мали чисельну перевагу, але не змогли досягти перемоги. Шарлеві VIII з частиною ж війська вдалося прорватися до Франції. Тим часом в Калабрії висадилися

війська, найняті новим неаполітанським королем Фердинандом II. Французькі війська, залишені в Неаполі, були вимушені капітулювати й очистити територію Неаполітанського королівства.

Іспансько-англійський союз

Дипломатична підготовка англо-іспанського союзу йшла ще наприкінці 80-х років XV ст. Ініціатором його створення були іспанські королі. Напруженість відносин між Іспанією та Францією робила імперію неофіційним союзником Іспанії. Англія, за планами іспанських королів, могла блокувати Францію з півночі. Вже в квітні 1488 р. Фердинанд й Ізабелла відправили до Англії свого посла Родриго Гонсалеса де Пуебло з пропозицією укласти договір про шлюб між іспанською інфантою Катериною й старшим сином англійського короля Артуром. Переговори просувалися досить успішно й закінчилися укладенням першого англо-іспанського договору в Медина-дель-Кампо (березень 1489р.).

Однак англійський король намагався балансувати в зовнішній політиці між Францією й Іспанією. З вересня 1492 р. на переговорах з Францією в Етаплі Англія відмовлялася від претензій на французькі землі й титул французького короля. В кастильській столиці Толедо ро

зуміли, що договір Франції з Англією розв'язує Шарлеві VIII руки для майбутньої боротьби в Італії.

Проте під тиском Іспанії англійський король погоджувався вступити до Священної ліги, але ставив умови, що звільняли його від обов'язку вести війну проти Франції й надавати фінансову допомогу учасникам Ліги. Така позиція пояснювалася неврегульованістю відносин із Шотландією. Проте 1496 р. Генрі VII дав офіційну згоду вступити до Священної ліги. Нове іспансько-англійське зближення було зафіксоване червневою угодою 1499р. 1501 р. було укладено шлюб між інфантою Катериною та англійським принцом Артуром, однак через кілька місяців хворобливий Артур помер.

Наприкінці 1507 р. сторони згодилися на шлюб сина короля Філіппадон Карлоса й англійської принцеси Марії Тюдор. У планах Габсбургів Англія мала відігравати роль не лише своєрідного щита з півночі, але й противаги Арагону. Фердинанд Арагонський зовсім не змирився з тим, що Кастилія після смерті Ізабелли Кастильської в листопаді 1504 р. опинилася під контролем Габсбургів, і сам намагався за допомогою династичних шлюбів з домом Тюдорів створити противагу Імперії.

Але Генрі VII прагнув однаково до зміцнення зв'язків як з Габсбургами, так і з Фердинандом Арагонським. З одного боку, це підносило його міжнародний авторитет, а з іншого боку, давало можливість для гри в "рівновагу сил", коли суперники, могли б бачити в ньому щось на зразок "арбітра". Як бачимо, головним завданням англійського короля було збереження внутрішньої стабільності. До великої європейської політики було ще далеко. Генрі VII вже на смертному ложі (він умер 22 квітня 1509 р.) взяв зі свого

спадкоємця Генрі VIII слово одружитися на Катерині Арагонській. Цей шлюб, що символізував англо-іспанський союз, було укладено 3 липня 1509 р.

Генрі VIII в союзі з Імперією та Фердинан

дом Арагонським почав готувати війну проти Франції. Англійські королі й дворянство все ще тішили себе надіями на повернення спадщини Плантагенетів, оскільки Столітня війна закінчилася без укладення мирного договору.

Дипломатична боротьба на другому етапі Італійських війн

Невдача походу французьких військ до Неаполітанського королівства засвідчила ненадійність союзів з італійськими державами й необхідність міцніших домовленостей з Іспанією й Імперією, які саме в цей час зблизилися між собою завдяки шлюбом 1496-1497 рр. Вже в листопаді 1497 р. Франція й Іспанія укладають договір про поділ Неаполітанського королівства.

У квітні 1498 р. у розпал підготовки до нового походу зненацька помер Шарль VIII. Оскільки синів він не мав, то престол дістався його двоюрідному братові, герцогу Орлеанському Луї. Вдова Шарля VIII Анна Бретонська, жінка владна й гоноровита, не бажаючи залишатися в Парижі на становищі королеви-вдови, негайно відправила до Рима по

сла, щоб домогтися незалежності Бретані й тут же скласти присягу на вірність папському престолу. Однак Луї XII зовсім не збирався втрачати Бретань і, щоб одружитися з Анною, поспіхом розлучився з Жанною Бургундською. Коли посланник Анни прибув до Рима, Анна вже одружилася з Луї XII і Бретань знову увійшла до Франції. Для італійської політики Франції це виявилось доречним: новий король приніс короні на додаток до старих нові династичні домагання вже на Міланське герцогство. Луї XII був рідним онуком Валентини Вісконті, старшої сестри останнього міланського герцога з дому Вісконті.

Війна **1499-1504 рр.** почалася з боротьби за Мілан, у якій союзницею Франції була Венеція. Але її сили були відвернені війною з Туреччиною (1499-1503 рр.). Цей збіг був не випадковим: емісарам Міланського герцога вдалося вселити султану почуття занепокоєння в зв'язку з щойно укладеним франко-венетійським союзом. У вересні 1499 р., коли французька армія наближалася до Мілана, турецькі загони ринули в межі Венеційської республіки і дійшли до Віченци. Головна ж боротьба з турками велася на морі, вона йшла зі змінним успіхом і завершилася в 1503 р. миром, за яким Венеція втратила деякі порти у Пелопоннесі, але придбала о. Кефалінію.

У жовтні 1499 р. французи взяли Мілан і Луї XII проголосив себе Міланським герцогом. Хоча герцогу Лодовико Моро за допомогою швейцарських загонів і вдалося відбити свою столицю, але невдовзі його було розбито, взято у полон і завезено у Францію, де він і помер.

У листопаді 1500 р. було укладено новий франко-іспанський договір про поділ Неаполітанського королівства: Франція повинна була

одержати Неаполь, Кампанію й Аbruцци, Іспанія - Апулію й Калабрію. У 1501 р. союзники

вторглись у Неаполітанське королівство й покінчили з його самостійністю. Однак зіткнення між французькими й іспанськими військами переросли у війну, невдалу для Франції. До того ж, своїми грабежами французькі війська налаштували проти себе населення й до січня 1504 р. іспанці цілком витіснили французів з Неаполітанського королівства. Таким чином, загальним підсумком війни 1499-1504 рр. було падіння відразу двох великих італійських держав: Франція окупувала Мілан, Іспанія - Неаполь.

Блуаські франко-імперські договори (вересень 1504 р.) регулювали розмежування французьких та іспанських інтересів в Італії та укладення шлюбу між малолітніми Карлом Габсбургом (майбутній Карл V) і дочкою Луї XII Клод. У посаг за дочкою французький король мав передати не тільки Мілан і Геную, але навіть Бретань і Бургундію. Щоб налагодити відносини з Іспанією, він ще раніше обіцяв при вступі Клод у шлюб відмовитися від прав на Неаполь. Але Луї XII не збирався виконувати ці обіцянки й відрікся від цих умов. Блуаські договори включали зобов'язання Франції допомогти Габсбургам у їхній боротьбі з Венецією. Вони були ратифіковані Максиміліаном, і Луї XII одержав від нього права на Мілан.

Маневри венеційської та папської дипломатії

Італійські держави, налякані розгромом Мілана й Неаполітанського королівства, намагалися створити одна за одною декілька коаліцій, але на перешкоді їм ставали суперечності між ними. Створити загальноіталійську коаліцію, спрямовану проти іноземців, не вдалося. З іншого боку, занепокоєння викликало посилення Венеції, єдиної з держав, яка здобула вигоду з цього вторгнення. Вона зуміла захопити низку портів в Південній Італії та значну частину Ломбардії. Поставивши в залежність від себе Романью, венеційці викликали роздратування папи, який навіть заявив, що готовий об'єднатися з ким завгодно, щоб тільки завдати поразки Венеції.

Венеція була головною перешкодою і для

завойовницьких планів Франції. На початку 1508 р. почалася імперсько-венеційська війна, а в грудні 1508 р. франко-імперським договором у Камбре було покладено початок антивенеційській коаліції, до якої потім увійшли також Іспанія, Павія, Феррара, Мантуя. У наступному році відкрилися спільні воєнні дії, в ході яких Франція окупувала Східну Ломбардію з Бергамо і Брешією, імперці зайняли майже всю область Венето. Кільце ворожих військ все щільніше стискалося довкола Венеції. Але в імператорській армії почалася епідемія і їй довелося відступити до Віченци. Цей тимчасовий перепочинок блискуче використала для підриву Камбрейської ліги венеційська дипломатія. Знаючи про суперечності Іспанії й

Імперії, венеційці постаралися вивести з гри насамперед Іспанію, відмовившись від будь-яких територіальних претензій на півдні Італії. Розуміючи, що папу цікавить насамперед відновлення його влади над Романьєю, Венеція повернула йому раніше захоплені тут міста. Папа пішов навіть на союз з Венецією.

У відповідь на кардинальну зміну в політиці папи, 1511 р. у його володіння вторглись 4)ранцузи. У жовтні того-таки року було укладено договір про *антифранцузький військовий союз Венеції, папи й Іспанії- Священна ліга*. Незабаром до нього приєдналася Англія. Душею нової коаліції був войовничий папа **Юлій II (1503-1513)**, що висунув гасло звільнення Італії від чужоземців ("Виженемо варварів!"). Головні воєнні дії в Північній Італії розгорнулися 1512р. Спочатку вони йшли вдало для французів, які розбили армію союзників під Равенною, але потім вторгнення в Ломбардію швейцарців, які воювали на боці папи, докорінно змінило ситуацію. Франція втратила Мілан, де було відновлено династію Сфорца.

У вересні 1512 р. війська ліги знищили Флорентійську республіку, що займала про-

французькі позиції, й відновили владу Медичі. Тепер Флоренція опинилася під зверхністю папи. Її залежність від папи посилилася після обрання у березні 1513 р. понтифіком під ім'ям Леона X Джованні Медичі, сина Ло-ренцо Пишного.

Папська курія взяла настільки антифранцузький курс, що спеціальним декретом Латеранського собору титул "найхристияннішого" короля, який завжди належав французьким монархам, був переданий англійському королеві Генрі VIII. Однак зіштовхнути Францію й Англію не вдалося. Англійський король уклав з Луї XII союзний договір, скріплений шлюбом французького короля й сестри Генрі Марії.

1512 р. іспанці завоювали Наварру, розбивши французькі війська, що прийшли їй на допомогу й небезпечний плацдарм французького впливу в Іспанії був ліквідований. Відтепер на частку наваррських королів з дому Альбре залишилися тільки землі їхнього королівства, що лежали до півночі від Піренеїв.

Домігшись своїх цілей, Іспанія уклала 1513р. перемир'я з Францією й більше не брала участь у воєнних діях. Венеція повернула собі Східну Ломбардію й, остерігаючись по-

силення папи, вступила в союз із французами. Зате в грудні 1512 р. до переможної Священної ліги приєднався імператор Максиміліан. У Міланському герцогстві стояла швейцарська армія, яка успішно відбила в червні 1513р. нове французьке вторгнення в Ломбардію і навіть увійшла було в Бургундію. Війська Генрі VIII Англійського, висадившись в Кале, здобули перемогу над французами при Гінгатті. Французька скарбниця була порожньою.

Становище знову різко змінилося, коли Франція, що примирилася в 1514 р. з Англією, уже за нового короля Франсуа I (1515-1547) знову рушила свої війська до Ломбардії. Розбивши 13-14 вересня 1515 р. при Маріньяно доти непереможних швейцарців, Франсуа знову опанував Міланським герцогством; папа Леон X був змушений визнати цей факт і повернути захоплені його попередником у 1512 р. Міланські землі (Парму і П'яченцу). У листопаді 1516р. було укладено "вічний мир" Франції зі Швейцарською конфедерацією, після чого Швейцарія як держава в Італійській війни вже не втручалася.

Камбрейський договір між Францією, Іспанією й Імперією, укладений у березні

Імперія Карла V як фактор впливу в італійських війнах Крах дипломатії італійських держав

На наступному етапі боротьби за Італію вирішального значення набула справа з упадкуванням імператорського трону в Німеччині. Вже в 1510р. почалася боротьба за голоси німецьких курфюрстів, бо постало питання про спадкоємця хворого імператора Максиміліана. Прагнучи не допустити обрання його онука, іспанського короля Карлоса I, Франсуа I виступив претендентом на титул імператора, але Карлос узяв гору й у червні 1519р., після смерті Максиміліана I, був обраний його спадкоємцем під ім'ям Карла V.

Створення імперії Карла V змінило характер боротьби в Італії. Відтепер Франції протистояла міць об'єднаних сил Імперії й Іспанії. Італійським володарям доводилося вибирати одного з двох патронів. Політична ситуація в

1517р. привів до загального умиротворення на основі взаємної гарантії фактичних кордонів. При цьому Максиміліан повернув французькій союзниці Венеції зайняту ним ще з 1509 р. Верону, й, отже, наслідки окупації венеційських земель Камбрейською лігою були цілком ліквідовані.

Таким чином, сповнена драматичних подій війна 1508-1517 рр. не привела в Італії до яких-небудь великих змін. "Вигнати варварів" не вдалося - французи зберегли, а іспанці навіть зміцнили свої позиції.

Італії дуже сильно спростилася.

Франко-габсбурзька війна 1521-1526 рр. велася головним чином за володіння Міланом. Вона йшла зі змінним успіхом. Военні дії відбувалися також на північнофранцузько-му та наваррському кордоні й у Провансі. Спільницею Карла V була Англія. Французи декілька разів втрачали й повертали Мілан, але 25 лютого 1525 р. наступила несподівана розв'язка: французьку армію було розгромлено імперцями в битві під Павією і сам король потрапив у полон. Становище Франсуа було складним. Спочатку його тримали в Італії, а потім перевезли до Мадрида. Відразу ж після прибуття до Мадрида він одержав листа від Карла V, в якому імператор висловлював радість з приводу переїзду свого поло-

пеного до Іспанії й висловив упевненість, що це прискорить укладення миру між ними. Умови миру були зовсім неприйнятними для Франції - відмова від претензій на італійські землі й прав на Бургундію.

У січні 1526 р. король згодився на всі вимоги імператора й дав рицарську клятву ніколи не виступати проти нього. Своїм наближеним король заявив, що жодного дня не дотримуватиметься клятви. Мадридський мир у Франції так і не був ратифікований. Іспанський канцлер та інші вельможі заперечували проти звільнення Франсуа, вважаючи, що це буде небезпечним для імператора. Вони знали про переговори французьких дипломатів з Англією та турецьким султаном.

Відразу ж після звільнення з полону Франсуа I відправив кур'єрів до англійського короля й турецького султана оголосити про своє звільнення й приступив з французькими й італійськими дипломатами до здійснення планів створення антигабсбурзької коаліції. *Звістка про битву під Павією збурила Італію. Італійські держави відчували небезпеку іспанської загрози. 2 травня 1526р. було створено Коньякську лігу, до якої увійшла Франція, папа, Венеція, Генуя, Флоренція й*

Мілан. Протектором ліги запропоновано було стати англійському королеві Генрі VIII.

1528 р. до Італії знову вступила французька армія, дії якої спочатку були успішними, але під Неаполем значна частина її загинула від чуми. До цього лиха додалося те, що головнокомандувач французьким флотом генуезець Андреа Доріо перейшов на службу до імператора. Климент VII пішов на зближення з імператором. Новою учасницею ліги замість папи стала Генуя, де було скинуто проімперський уряд. З моря Неаполь був блокований союзним флотом Франції, Венеції і Генуї. Однак несподіваний вихід Генуї з коаліції послабив сили залучені до облоги, у серпні 1528 р. французька армія, зазнавши поразки, зняла облогу Неаполя.

Тим часом Карл V зумів зібратися з силами й це дало йому змогу зняти облогу Мілана й підійти до Болоньї. Іспано-імперська армія під Болоньєю протягом місяця чекала завершення переговорів з папою. 15 березня 1529 р. угоду було підписано. Папа оголосив про розпуск Ліги, імператорські війська одержали наказ повернутися за Альпи. Але ні папа, ні Карл V були вже не в змозі впоратися зі своїми розкладеними арміями, які перетворилися на бандитські загони. Вони попрямували прямо до Рима й на початку травня величезне військо стало табором під стінами беззахисного "вічного міста", яке не мало ні війська, ні коштів, щоб відкупитися. 6 травня 1529 р. перші загони вдерлися до Рима й кинулися до собору св. Петра. Було порубано чотири тисячі римлян. Папа сховався в замку св. Ангела. Почався повальний грабунок, варварське руйнування пам'яток, не щадили навіть церков. Місто й околиці були спустошені так, що почався голод, населення їло собак і щурів. Папа задовольнявся травою, нарваною на ровах, що оточували замок.

У грудні відновилися переговори папи з Карлом V. Папа відмовився на користь імператора від своїх найбільших міст в Північній Італії (П'яченци, Парми, Модени) й сплачував викуп у 400 тис. дукатів. Але оскільки платити було нічим, він ще півроку провів як полонений в Орвіето, поки Карл V, переконавшись, що справді взяти нічого, "простив"

йому цей борг. Але найбільше приниження папства в Італії було ще попереду, коли в Болоньї (а не в Римі, як того вимагала багатовікова традиція), Климент VII був вимушений коронувати свого переможця й поневоловача Італії Карла V коронами німецького імператора й римського короля.

Остання спроба Італії скинути з себе чужоземне іго скінчилася національною ганьбою. Папа, Савоя, Монферрато, Мантуя, Феррара визнали себе васалами імператора. Якщо не юридичним, то фактичним васалом Карла V стала й медичейська Флоренція. Міланське герцогство, як і Неаполітанське королівство були оголошені іспанським володінням.

Незалежною залишилася лише Венеція. Долю Флоренції вирішила зрадницька політика Климента VII. Щоб повернути своїй родині повстале місто, папа (сам з роду Медичі) прикликав іспанців та тих самих німецьких ландскнехтів, які піддали Рим пограбуванню. 12 серпня 1529 р. до міста увійшли іспанські війська, які відновили тиранію Медичі. Політична незалежність Тоскани фактично обмежувалася.

Прикметне, що в розгромі Рима брали участь ландскнехти переважно з протестантських князівств Німеччини, які громили вавилонську блудницю - Рим. Таким чином папа одержав предметний урок щодо того, в якому таборі він має знаходитися. 29 липня 1529 р. було підписано Барселонський мир, за яким папа зобов'язувався надати четверту частину доходів курії на боротьбу з еретиками й пропускати через землі папської держави війська імператора в будь-яку пору року.

Навесні 1529 р. розпочалися переговори в Камбре між Імперією, Францією Англією й герцогом савойським. *У серпні Камбрейський мир було підписано.* Його називають "дамським миром", оскільки головними учасниками переговорів були Маргарита Наваррська й тітка Карла V, герцогиня Маргарита Австрійська. За умовами цього миру імперія визнавала права Франції на Бургундію, але Франція відмовлялася від претензій на Італію, Фландрію й Артуа. Франція зобов'язувалася також падати імператорові допомогу в боротьбі з турками. Для Франції підписання

миру було єдиним виходом, проте Франсуа зовсім не збирався виконувати його умов.

Підсумки Камбрейського миру були печальними насамперед для Італії. Папа, Савоя, Монферрат, Мантуя й Феррара визнали себе васалами Габсбургів. Неаполітанське королівство й герцогство Міланське були оголошені володіннями іспанської корони. Істотні зміни відбулися в політиці двох торгових республік - Генуї та Венеції. Генуя безповоротно входить у сферу габсбурзького впливу. Венеція перестає брати участь в Італійських війнах, перейшовши до політики нейтралітету. Папа за допомогою німецьких та іспанських ландскнехтів знову нав'язав Флоренції тиранію Медичі. Габсбурги фактично стали господарями в Італії.

Після Камбрейського миру ініціатива в західноєвропейській політиці перейшла до Габсбургів. Крім того, розгром Коньякської ліги означав крах останньої спроби італійських держав вести самостійну політику в боротьбі між Францією й Імперією. Перед Францією встала проблема пошуку нових союзників для боротьби з Карлом V на Середземному морі, й зрештою такий союзник був знайдений в особі турецького султана.

Піратство та дипломатія

У ході війни в Середземному морі між Османською імперією та імперією Габсбургів османці вміло використали для боротьби з супротивниками сили морських піратів. Двоє проміжних турецьких моряків, брати Хорук і Хайр-ад-Дин на прізвисько Барбаросса, зуміли скинути алжирського султана, коли той 1516р. покликав їх на допомогу в боротьбі проти іспанців. Вони і захопили місто в свої руки. Хорук загинув у бою, а Хайр-ад-Дин закріпив свою владу. Його помічниками, окрім турків, стали маври, вигнані з Іспанії, та християни-ренегати з різних країн.

Невдовзі турецький султан Сулейман вирішив скористатися з хоробрости та морського мистецтва Барбаросси. Хайр-ад-Дин було запрошено до Константинополя й призначено адміралом турецького флоту. Йому було надано значні кошти й 1534 р. на чолі величезного турецького флоту він рушив у похід. У боротьбі проти Карла V брали участь також Франція й італійські держави. Протягом довгого часу Хайр-ад-Дин мав успіх на морях, забезпечуючи повне турецьке переважання в Східному Середземномор'ї. 1535 р. Карл V вирішив завдати контрудару, використавши ескадру адмірала Андреа Дорія.

Напад було спрямовано на Туніс, але він не став несподіванкою для турків. Вивідувані французького короля Франсуа I дізналися про

підготовку експедиції й король сповістив про неї Хайр-ад-Дина через одного з керівників своєї розвідки, флорентійського священника. В міру можливости король посилав турецькому адміралу й військово спорядження. Завдяки сильній облоговій артилерії імператорська армія захопила Туніс. Але Хайр-ад-Дин та його матроси прорвалися через кільце блокади й відразу ж розгорнули війну на морі.

Барбаросса, спираючись на свою базу в Алжирі, пограбував іспанський острів Менорку, вивіз 5700 полонених у рабство, захопив імператорські кораблі з товарами, придбаними в Північній Америці. Імператор пообіцяв чималу суму грошей одному леван-тійцеві за здійснення вбивства адмірала, але підсланого вбивцю перекупив один з вивідувачів Барбаросси. Незважаючи на втрату Тунісу, султан зустрів Барбароссу з почестями. Після укладення військового союзу між Франсуа і Сулейманом, у лютому 1536 р. Барбаросса почав свої спустошливі рейди до Італії, на Корфу, захоплюючи одне за іншим венеційські володіння Греції. В цей час війська Габсбургів зазнали поразки на Балканах.

Страх перед турками змусив суперників - імператора, Венецію й папу 1537-1538 рр. утворити Священну лігу. На Середземному морі було зібрано величезний флот союзників: 202 галери, 100 великих транспортних суден, 50 тис. італійських, німецьких та іспанських солдатів. Однак об'єднані ескадри європейських держав зазнали поразки від удвічі меншого за чисельністю турецького флоту. Це фактично призвело до встановлення турецького панування на Середземному морі. Венеційці були змушені згодитися на принизливий мир із Сулейманом, за яким сплатили 300 тис. дукатів контрибуції та поступалися рештою грецьких гаваней. Карл V, який претендував на створення всесвітньої монархії, перестав бути господарем на всьому морському кордоні всіх своїх значних володінь.

Французько-турецький союз

Безпосередні дипломатичні контакти між державами Західної Європи й Османською імперією почалися в 60-70-х рр. XV ст. Правитель Флоренції Лоренцо Пишний, діючи в інтересах флорентійської торгівлі в Східному Середземномор'ї й прагнучи витіснення звідти венеційців, вів переговори з султаном Мехмедом II. Починаючи з понтифікату Леон X й до 50-х років XVI ст. римські папи здійснювали антитурецьку політику, що була пов'язана з небезпекою вторгнення турків до Італії. Але час від часу римська курія також пробувала вести переговори з турками. Так, папа Павло IV, розпочавши війну проти іспанського короля Філіппа II, розраховував на допомогу Франції та її зв'язки з Османською імперією. Але після завершення *Тридентського собору (1545-1563)*, який став головним знярядям Контрреформації в XVI ст., й початку релігійних війн у Франції, папство пішло на зближення з Іспанією - головним супротивником турків у Західній Європі.

Готуючи похід на Угорщину, турецький султан Сулейман Пишний був уже добре обізнаний із внутрішньополітичною боротьбою в Угорщині, де боролися між собою прогабсбурзька партія, та партія угорського дворянства під проводом Яноша Запольяї, Боротьба цих партій ослабила оборонні функції Угорського королівства, що спричинило його розгром турками й розпад.

Оскільки угорський король Лайош II був союзником Габсбургів, то його звернення за допомогою до папи Климента VII, що ворогував тоді з Карлом V, до Венеції й до англійського короля Генрі VIII повисли в повітрі. Але Лайош II відмовився і від допомоги Яноша Запольяї, й з армією в багато разів меншою, ніж турецька, зазнав поразки у битві з турками *при Мохачі 29-30 серпня 1526 р.*, де загинув сам.

Турецька агресія в Угорщині багато в чому стала можливою через позицію Франції, особливо ж після того, як Франсуа I звернувся за допомогою до Сулеймана. Позиція Франції щодо Османської імперії зазнала значної еволюції. Свого часу уряд Шарля VIII мав

намір розпочати хрестовий похід до Туреччини, але цей намір не було здійснено. Турецькі султани уважно стежили за розстановкою політичних сил в Європі. Вони охоче пропонували союз і військову допомогу в разі загострення європейських конфліктів. Під час походу Луї XII 1500 р. до Італії Баязид II, передбачаючи загострення франко-іспанського конфлікту, запропонував допомогу неаполітанському королеві Федеріго в разі іспанського наступу на Неаполь. Скориставшись поглибленням франко-іспанського конфлікту, турецький султан здобув перемогу над Венеційською республікою, що залишилася в ізоляції. За тих обставин турки заволоділи Дураццо, Лепанто, Іонійськими островами.

Зміна співвідношення сил після битви при Павії (1525 р.) спонукала французького короля звернутися за допомогою до султана Сулеймана I. Перше французьке посольство не дісталось до Стамбула, його знищили турецькі солдати, які не знали, з якою метою воно направлено до Туреччини. Дещо пізніше хорватський магнат Янош Франджипані в одязі паломника під устілкою черевика приніс листа Франсуа турецькому султанові. Відповідь Сулеймана була досить прикметною: *"Ти, француз і король Франції, надіслав зі своїм вірним слугою Франджипані листа до мене в Порту, й повідомив мене, що перебуваєш зараз в темниці, й що ворог заволодів твоєю державою, і ти просив у мене сприяння для допомоги й повернення тобі свободи. Після того, як все це було викладено біля підніжжя мого трону, який служить прихистком для всього світу, моя імператорська вченість вникла у всі подробиці цієї справи... Наші славні предки (нехай освятить аллах їхню могилу) ніколи не переставили вести війни, щоб відбити недруга й здобути нові володіння. І ми пішли їхніми слідами. І вдень і вночі наш кінь осідланий, і ми опоясані мечем".*

Подальше загострення французько-габсбурзького конфлікту й прагнення Османської імперії до зміцнення своєї влади над Угорщиною й у Північній Африці, звідки вона безпе-

ривно погрожувала Габсбургам, неминуче привело до укладення першої французько-турецької угоди *в лютому 1535р.* Вона відома під назвою договору про капітуляції. Він передбачав захист торговельних інтересів Франції у володіннях турецького султана.

Але договір про капітуляцію набув також і політичного значення. Габсбурги тепер були змушені розділити свої сили між двома фронтами. Тепер Фердинанд не мав можливості надавати якої-небудь істотної підтримки військово-політичним заходам Карла V. У Західному Середземномор'ї активно діяли туніські корсари Хайреддина Барбаросси, васала турецького султана. Нерідко їхні кораблі стояли на французьких рейдах. Карл V неодноразово пробував ліквідувати бази Барбаросси. Найзначніша експедиція була здійснена 1541 р. до Алжиру, але більша частина габсбурзької армії загинула від спеки й хвороб, а багато кораблів було знищено бурєю.

Франко-турецький союз фактично проіснував до закінчення Італійських війн. Показово, що при укладенні низки договорів із Карлом V, в тому числі в червні 1533 р. в Ніцці, французька сторона давала обіцянки брати участь у хрестовому поході проти турків, але завжди заспокоювала султана, що ніколи не вдаватиметься до якихось дій проти Порту.

Проте після завершення італійських війн

характер відносин між Францією й Османською імперією змінився. Після того, як Карл V зрікся імператорської корони (1556р.), фран-ко-габсбурзький конфлікт став відходити на другий план. Загострення внутрішньополітичного становища у Франції, яке значною мірою сталося внаслідок невдалого завершення Італійських війн, спричинило, зрештою, громадянські (гугенотські) війни (1562-1594 рр.). Франція аж до кінця XVI перестала бути активною учасницею європейських подій і відігравати істотну роль у східній політиці. Цього остерегалася й турецька сторона, оскільки втрата такого союзника як Франція обмежувала можливість її експансії в Центральній Європі і Західному Середземномор'ї. Французький посол у Константинополі де ля Вінь писав у червні 1558р., що турки бояться укладення миру між Францією й Іспанією.

Пожвавлення англійської активності в Турецькій імперії почалося з кінця 70-х років XVI ст. 1578р. англійський дипломат Уільям Хербонн був посланий до Стамбула, і через два роки між Англією й Портою було укладено договір про капітуляцію, а ще через рік було засновано Левантійську кампанію. Лондон прагнув набути торгових привілеїв і домагався союзу з Туреччиною проти Іспанії, з якою Англія з 1585 р. вела непримиренну боротьбу. Незважаючи на те, що Франція й Венеція

одержали торговельні привілеї в Порті раніше, але саме Англія зуміла розгорнути там у широкому масштабі торгові операції.

Карл V також не цурався зв'язків із невірними. 1518 й 1525 рр. він вів переговори з перськими шахами Ізмаїлом та Тахмаспом про організацію спільної військової операції проти турків. Перська держава Сефевідів була

найсильнішим суперником Османської імперії на Сході. Офіційним віровизнанням в Ірані був іслам шиїтського толку, тоді як в Туреччині панував сунітський напрямок. Це накладало відбиток на відносини двох держав й цю обставину намагалася використати габс-бурзька дипломатія.

Реформація в Німеччині й дипломатична боротьба в Західній Європі

Доки турецькі нашествия безпосередньо не загрожували володінням німецьких князів, вони під різними приводами відмовляли в наданні допомоги Кардові V. На Нюрнберзькому рейхстазі в квітні 1524 р. було ухвалено надати допомогу Карпові V проти турок терміном на три роки, але цієї допомоги так і не було надано. Князі прекрасно розуміли, що турецька загроза постійно відволікає сили Габсбургів від німецьких проблем, і вміли спритно користуватися цим у своїх цілях. Тому в політиці Габсбургів боротьба проти протестантизму й боротьба проти турецьких нашеств'я були тісно пов'язані.

Позиція папської курії полягала в тому, щоб спочатку викоринити лютеранство, а потім завдати поразки туркам. З такою програмою виступив 20 червня 1530 р. на Аугс-бурзькому рейхстазі папський нунцій. Рим вважав придушення лютеранства необхідною умовою зміцнення католицької церкви й забезпечення її лідерства в антитурецькому хрестовому поході.

Хоча на тому-таки Аугсбурзькому рейхстазі німецькі князі ухвалили виділити для участі в хрестовому поході 40 тисяч піших і 8 тисяч кінних воїнів, але в квітні 1531р. послі протестантських князів заявили Карлові, що коли він

хоче одержати підтримку протестантів в анти-турецькій кампанії, то не повинен вживати проти них жодних заходів, включаючи й скликання вселенського собору. За інших умов це звернення навряд чи мало б дію, але після облоги Відня турками 1529 р. звістка про підготовку нового турецького нашествия зробила імператора поступливішим, і він пішов на укладення Нюрнберзького релігійного союзу. Французька монархія не проминула скористатися в своїх цілях суперечностями між

Карлом V та німецькими князями. Її дипломати зміцнювали контакти з протестантськими князями Німеччини. Політика лавірування між Карлом V та Франсуа I, якої дотримувався папа Климент VII, давала Франсуа I надію на нове втручання в італійські справи. З іншого боку, це загравання французького короля з папою ускладнювало його відносини з Англією, де за правління Генрі VIII розгорталася реформація.

Іспансько-англійський союз 1554-1559 рр.

Іспансько-англійське зближення кінця XV - початку XVI ст. було продовжене англо-іспанським союзом 1554—1558 рр. Він був скріплений династичним шлюбом Марії Тюдор та Філіппа Іспанського. Але цей шлюб став, проте, фінальним актом союзницьких відносин між державами, виявивши різноспрямованість зовнішньої політики Англії й Іспанії та загостривши суперечності їхніх національних інтересів.

Сприятлива ситуація для англо-іспансько-го зближення склалася на релігійно-політичному ґрунті: після недовгого правління Едуарда VI, позначеного наполегливим запровадженням церковної реформи, до влади прийшла дочка Генрі VIII та Катерини Арагонсь-кої *Марія Тюдор (1553-1558)*. Її правління позначене жорстокими методами реставрації

католицизму в Англії, що й пояснило її прізвисько - Кривава. Тим часом іспанський король і німецький імператор Карл V, двоюрідний брат Марії Тюдор, опинився у важкому становищі, що склалося в ході невдалої для нього війни проти протестантських князів Німеччини. Їхнім союзником був французький король Анрі II, французи вели спільні воєнні дії з турками проти Карла V в Італії. Відчувалася й нестача коштів на оборону Нідерландів. Усе це змусило імператора шукати союзника в Європі, яким у тодішніх умовах могла стати Англія.

Таємні переговори з Марією про її шлюб з сином Карла V, іспанським інфантом Філіппом почалися у вересні 1553 р. Переговори велися таємно, оскільки Карл V вів водночас переговори про шлюб Філіппа з інфантою португальською. Однак чутки про ці переговори дійшли до міністрів Марії й французького посланника Ноалля. Цей діяльний дипломат разом із державним канцлером Англії Гардине-ром, єпископом вінчестерським, та частиною міністрів вирішили зруйнувати задум шлюбу з Філіппом. Але протидія лише укріпила Марію в її намірах і вона урочисто оголосила про намір вступити в шлюб з іспанським інфантом. Петицію парламенту вона також відхилила. Незважаючи на опозицію до цього шлюбу серед членів англійської Таємної Ради, у січні 1554 р. шлюбний договір було підписано англійською та іспанською сторонами.

Шлюбний договір було укладено під керівництвом англійського канцлера з надзвичай-

ною обережністю. Філіпп зобов'язувався поважати закони Англії й надавати кожному англійцеві користуватися своїми правами й привілеями. Право нагороджувати й давати титули могла лише королева. Іноземці мали бути усунені з державної служби. Якщо від цього шлюбу народиться син, то він мав успадкувати англійський престол, іспанські володіння в Бургундії та Нідерландах, а в разі смерті дона Карлоса, сина Філіппа, - також Іспанію з усіма її колоніями. В разі смерті Марії Філіпп втрачав права на участь в управлінні. Було визначено, що Філіпп не повинен втягувати Англію у війну Іспанії з Францією й зобов'язаний зберігати мирні відносини, які тоді існували між французьким та англійським дворами.

Але Карл V улаштував цей шлюб із розрахунком використати Англію як союзника у боротьбі з Францією й сподівався створити об'єднане англо-нідерландське королівство під егідою Іспанії. В березні 1554 р. для ратифікації шлюбного договору до Лондона прибув з величезною свитою граф Егмонт. Церемонію ратифікації було виконано з надзвичайною врочистістю. Представники обох договірних держав склали присягу. Філіпп до цього часу навіть не листувався з Марією. Як кажуть сучасники, він, якщо й думав про новий шлюб, то його серце було на боці португальської принцеси. Марія була старшою від нього на одинадцять років. Але Філіпп мовчки скорився бажанню батька. Під час шлюбної церемонії було виголошено спеціальний акт Карла V, яким імператор передавав у володіння Філіппу королівство Неаполітанське та герцогство Міланське. Таким чином сторони були зрівняні в становищі й Марія віддавала руку такому ж незалежному володареві, як вона сама. 25 липня 1554 р. в Уїнчестері відбулася урочиста шлюбна церемонія Марії й Філіппа. Англо-іспанський союз був остаточно оформлений.

У перший рік свого правління королеві вдалося відновити обрядову сторону католицизму, добившись скасування парламентом у жовтні-грудні 1553 р. всіх релігійних нововведень, запроваджених у роки правління Едуарда VI. Але ні на цьому, ні на наступному парламенті Марія не наважилася винести на

обговорення питання про відмову від титулу "Верховний глава церкви", боячись викликати невдоволення англійців.

Відновлення супрематії папи мало здійснитися з прибуттям до Англії кардинала Пола, папського легата. Проте питання про супрематію тісно перепліталось з питанням про повернення церкві (реституцію) колишньої монастирської власности, розібраної в роки церковної реформи світськими особами, як протестантами, так і католиками. Тому дипломати Карла V й Філіппа доклали максимуму зусиль, щоб добитися від папи Юлія III дозволу власникам секуляризованих земель й надалі користуватися цією колишньою монастирською власністю. В листопаді 1554 р. всі незгоди між папою та англійцями були полагожені, й на черговому засіданні парламенту відбулося примирення з Римом. Папа знову став на чолі англійської церкви.

Однак англійці з укладенням союзу з Іспанією не здобули ніяких торгових вигод. Цей союз не зміг послабити конкуренції між англійськими та іспанськими купцями в Нідерландах. Іспанський король захищав інтереси своїх нідерландських підданих, добиваючись від Марії Тюдор поступок, явно не вигідних для англійської торгівлі. Війни перешкоджали

торгівлі Англії з Францією й Шотландією, її значними торговими партнерами. Англо-іспанський союз не надавав англійським купцям можливості вести вільну торгівлю з іспанською Америкою: Філіпп II пильно оберігав монополію Іспанії на торгівлю з Вест-Індією. Король Іспанії наполягав на непорушності іспанської й португальської монополії на морях.

Англо-іспанський союз 1554р. негативно позначився на відносинах Англії з Францією, яка не бажала допустити посилення Іспанії, свого головного суперника в Італійських війнах. Прагнучи ліквідувати цей небезпечний союз, французький король підтримував і субсидував антиіспанське повстання в Англії під проводом Томаса Уатта 1554 р. та придворні змови 1556 й 1557 рр. Тим часом, під тиском Філіппа II Англія вступила у війну з Францією. Це закінчилося плачевно для англійців: було втрачено Кале й прилеглі до нього території -останні володіння англійців на континенті.

З передачею Карлом V до рук Філіппа II Іспанії та її заокеанських володінь англо-іспанський союз вступив у нову фазу свого існування. На цьому етапі Англія стає джерелом фінансової й військової допомоги для Іспанії. Англо-іспанський союз спричинив нове франко-шотландське зближення й посилення загрози англійським кордонам з півночі. До Шотландії було доправлено 6 тис. французьких солдат, а у вересні 1557р. Шотландія

оголосила війну Англії. Все це зумовило зростання видатків на оборону північних кордонів Англії, різке погіршення фінансового становища країни, зростання внутрішнього й зовнішнього боргу.

Невдоволення наслідками англо-іспанського союзу до кінця правління Марії Тюдор стало всезагальним. Тим часом, не пройшло й місяця після похорону Марії, як Філіпп II через свого посланника, графа Ферія, зробив формальну пропозицію про шлюб її наступниці, королеві Елізабет. Але його пропозиції були обмежені багатьма умовами: Елізабет повинна була відмовитися від своїх "помилок у вірі", стати католичкою й одержати від папи дозвіл на шлюб. У шлюбному контракті він пропонував внести важливу зміну: народжений від цього шлюбу принц не успадковує Нідерландів.

Проте невдовзі парламент вжив рішучих заходів щодо повалення католицизму й відновлення протестантського вчення. Ці заходи були схвалені королевою. Це змусило Філіппа відмовитися від своїх планів щодо шлюбу з Елізабет й іспансько-англійський союз зазнав повного краху.

Історія англо-іспанського союзу 1554 р. продемонструвала, що старий феодальний принцип середньовічної політики, заснований на династичних шлюбах і особистих уніях в умовах формування націй, себе вичерпав.

Завершення Італійських війн. Като-Камбрезійський мир.

Франко-габсбурзька війна (1536-1538 рр.) почалася у відповідь на окупацію Мілана в жовтні 1535 р. імперськими військами після припинення династії Сфорца. Відтепер місто втратило навіть формальну незалежність, ставши володінням Габсбургів, що прийняли титул Міланських герцогів. Франсуа I вважав себе вправі одержати компенсацію, виступивши з домаганнями на Савою, на тій підставі що його мати, Луїза Савойська, була зведеною сестрою покійного герцога. Французькі війська зайняли Савою і велику частину П'ємонту з Турином, спроби Карла V вибити їх звідти виявилися безуспішними, так само як і вторгнення

імперців до Провансу і Пікардії. Відповідно до підписаного в Ніцці в червні 1538р. перемир'я, Франція утримала за собою Савою й дві третини П'ємонту, одну третину, де визнавалася влада савойського герцога, окупували імперці. Таким чином, Франція придбала в Італії важливий плацдарм, що впритул прилягав до французького кордону. Це створювало сприятливі можливості для поступового органічного злиття новоприєднаних земель з основною територією королівства.

Але суперечності залишалися нерозв'язаними. Габсбурги розглядали Францію швидше як молодшого партнера, а французька мо-

нархія не полишала надій на захоплення Мілана. Невдала експедиція Карла V до Алжиру додала впевненості Франсуа I. Досить було найменшого приводу для початку нової війни. Ним стало вбивство в червні 1541 р. в Італії іспанськими солдатами двох французьких дипломатів Чезаре Фрегозо й Антоніо Ринкона.

У наступній війні, що тривала з 1542 до 1544 р., Франція вперше виступала проти Карпа V у союзі з Османською імперією. До цього часу турецько-алжирський флот опанував ініціативою в боротьбі на Середземному морі. Якщо раніше Франсуа I обмежувався лише таємними зносинами з султаном, то в 1543 р. відбувається "скандальна" для християнського світу подія: турецько-алжирський флот під командуванням володаря Алжиру Хайреддина з'єднався в Марселі з французькими кораблями, а потім союзники взяли Ніццу, що перебувала під владою савойського герцога.

Однак результат війни 1542-1544 рр. вирішився не в П'ємонті, де французи здобували перемоги, а на полях самої Франції. Влітку 1544 р. велика армія на чолі з самим Карлом V вторглася у Шампань і дійшла майже до стін Парижа. У той самий час англійська армія союзника Габсбургів Генрі VIII узяла Булонь. Проте Карл V, занепокоєний тим, щоб звільнити собі руки для боротьби з німецькими протестантами, раптово уклав із Франсуа мир у Крепі (вересень 1544 р.) на несподівано м'яких умовах збереження статус-кво. Цей мир, як і попередні угоди, не розв'язав основних суперечностей.

Маючи перепочинок, імператор використав його для підготовки війни проти протестантських князів Німеччини. Франція аж до літа 1546 р. перебувала в стані війни з Англією й, виснаживши свої ресурси, не змогла допомогти німецьким протестантам. Перемігши протестантських князів, Карл V зробив спробу ліквідувати князівські привілеї. Це викликало їхнє нове згуртування. Папа Павло III також занепокоївся тим, що перемога над німецькими протестантами спричинить посилення залежності папства від Імперії. Французька дипломатія розпочала переговори з папською курією про те, щоб спільними зу-

силлями перешкодити імператорові повністю підпорядкувати Італію.

Остання з Італійських воєн (1551-1559 рр.), велася вже сином Франсуа Анрі II (1547-1559). Воєнні дії відбувалися натерені всього Апеннінського півострова, і можливість переходу гегемонії над Італією до Франції виглядала цілком реальною. Але не меншого значення мав і лотаринзько-фландрський театр війни. На сході Габсбурги вели війну з турками: 1551р. почалися воєнні дії в Трансильванії, а потім і в Угорщині. Французький флот взаємодіяв з турецьким на Середземному морі.

1552 рік був виключно вдалим для Франції. Уклавши союзний договір із німецькими протестантами, Анрі II скористався війною, що розпочалася в Німеччині, щоб захопити імперські міста в Лотарингії- Мец, Туль і Верден ("три єпископства").

У лютому 1556 р. у Воселлі було укладено загальне перемир'я. Карл V, який на той час вже зрікся правління Нідерландами, Іспанією й Італією на користь свого сина Філіппа II, був зацікавлений у тому, щоб процес передачі влади відбувався у спокійній обстановці. Однак розраховане на п'ять років перемир'я не протривало й року. В ролі збурювача спокою цього разу виступив римський папа Павло IV (1555-1559). Він походив зі знатного неаполітанського роду Караффа й ненавидів іспанців, що панували над Неаполем. Його обрання відродило надії французьких політиків на здійснення старого проекту завоювання Неаполя. Папа уклав таємний воєнний союз з Францією. Іспанська армія герцога Альби вторглася у Папську державу, і папі довелося укладатися перемир'я. Щоб не втратити со-

юзника, Анрі II відновив війну в січні 1557р.

Головні події розгорнулися на північному кордоні Франції, де зосереджувалися основні сили іспанців. До того ж у червні 1557 р. війну Франції оголосила Англія. Королева Марія Тюдор проводила в себе в країні активну реставрацію католицизму й вважала своїм обов'язком підтримувати іспанську політику.

Доля війни вирішилася **10 серпня 1557р.**, коли в битві при Сен-Кантені було розгромлено головну французьку армію й взято в полон її полководця, першого міністра конетабля Монморансі. Хоча французам вдалося відібрати в англійців Кале (січень 1558р.), але все-таки військова перевага іспанської армії залишалася незаперечною. У Франції набрав сили протестантизм, і Анрі II почував необхідність зайнятися внутрішніми справами.

Мир між Францією, з одного боку, Іспанією й Англією - з іншого, було укладено в Като-Камбресі 2-3 квітня 1559р. Франції довелося відмовитися від усіх своїх італійських завоювань. Савоя і П'ємонт були повернуті савойському герцогу Емануїлу-Філіберту, переможцеві при Сен-Кантені. Генуя знову заволоділа Корсикою. Сієну було віддано Тоскані, за винятком головних портів ("президій"), які Іспанія залишила за собою. Тепер, крім цих портів і невеликої, але дуже багатой республіки Лукка, Тоскана була об'єднана, і 1569 р. Козимо I прийняв титул великого герцога Тосканського.

Англії довелося розплачуватися за далеку її інтересам політику, поступившись Франції Кале (спочатку тимчасово, але потім ця поступка перетворилася на постійну). Після смерти Марії Тюдор у листопаді 1558 р. овдовілий Філіпп II не став захищати інтереси її спадкоємиці Єлизавети, яка відмовилася вступити з ним у шлюб. Так було покінчено з ос

таннім залишком колись величезних англійських володінь у Франції.

Зайняті в 1552 р. французами Мец, Туль і Верден залишилися за Францією де-факто, без юридичного обґрунтування, - це були не іспанські, але імперські землі, а Імперія після зречення Карла V фактично з Францією не воювала і миру в Като-Камбресі не підписувала.

Після закінчення Італійських війн іспанська гегемонія міцно утвердилася на Апеннінському півострові й у всьому Західному Середземномор'ї. Умови поділу імперії Карла V між його сином Філіппом II і братом Фердинандом I (з 1556 р. імператор) були дуже вигідні для Філіппа, якому дісталися не тільки всі землі іспанської корони, але й імперські володіння - Нідерланди, Мілан, Франш-Конте. Іспанія заволоділа обома "полюсами багатства" Європи - Нідерландами й Італією. Навпаки, Франція відразу після Като-Камбре-зійського миру вступає в затьжний період громадянських воєн, можливості її зовнішньополітичної активності обмежуються.

Італійські війни показали, що з появою великих централізованих держав у зовнішній політиці починає панувати принцип реалістичного розрахунку, не прикритого ніякими моральними й релігійними ілюзіями. Державний інтерес, стає основою політичних розрахунків, міжнародних союзів і комбінацій. Два головних суперники - "християнський" король Франції і "апостоличний" Габсбург - вели боротьбу, не цураючись ніяких засобів, залучаючи на свій бік навіть турецького султана. Франсуа I допомагав протестантським князям Німеччини, які боролися проти імператора за "одвічну німецьку свободу", і чимало сприяв торжестві протестантизму, винищуючи в той же час протестантів усередині власної монархії.

Боротьба французької та іспанської дипломатії за Геную

У 70-х роках в Генуї внаслідок загострення соціально-політичної боротьби склалася критична ситуація. Вона привернула до себе увагу французького двору. 1575 р. до міста прибув посол ді Біраго. Послу було влашто

вано пишне прийняття в сенаті, де він обіцяв у разі війни допомогу солдатами, зброєю, боєприпасами й продовольством. Відкрите втручання в генузькі справи привело в дію всю дипломатичну й військову ма-

шину іспанського двору. Правителів Мілана було зведено спрямувати загопи, що перебували біля кордонів республіки в розпорядження Доріа, що перебував на службі в іспанського короля. Генуезький конфлікт загрожував вилитися в загальноіталійський. Крім Франції, Іспанії й папства в генуезький конфлікт втручалася й Імперія.

Демонстративне втручання Франції і її відкрита обіцянка військової допомоги Генуезькій республіці підштовхнуло Іспанію до воєнних дій, хоча вкрай складне внутрішнє становище Франції робило нереальним плани оволодіння Лігурійською столицею. Поведінка Франції давала Філіппові II, який відчував себе "гегемоном Європи", зайвий привід "заступитися" за Геную.

Джованні Андреа Доріо, який був фактично адміралом на службі іспанського короля, прийняв звання генерального капітана Генуезької республіки "на прохання" знатних нобілів. Він повів наступ на Геную. З цією зручною формою ведення війни згодився й Філіпп II. Італійські політичні письменники, що писали про ці події згодом, вважали, що наближені іспанського короля спонукали його до того, щоб він "не втрачав зручного випадку для захоплення Генуї" і включення її до своєї світової держави. Італійські володарі боялися прагнення Іспанії приєднати Геную, щоб "сполучити всі провінції іспанської імперії" й полегшити тим самим здійснення її мрії "встановити панування над усією Італією".

Іспанська дипломатична служба

Приклад італійських республік, які випередили інші країни у використанні політичних засобів для підтримки або заміни військових дій, звернув на себе увагу іспанських королів, і вони стали надавати більшої уваги усталенню інституту послів.

Серед іспанських послів, які досягли успіху в той період, відомі: Хуан Колома, італієць за походженням, Перес Альмасен, Родриго Гонсало де Пуебла, що представляв Іспанію в Лондоні з 1488 р. протягом багатьох років, герцог де Естрада, єпископ Педро де Аяла, який був

Тим часом, коли іспанський флот з'явився біля генуезького порту, до армади прибули посли сенату, й попередили, що місто готове дати відсіч. У східній частині Лігурійської Рив'єри розгорнулися бої, які невдовзі перекинулися й на східну її частину. Було взято кілька приморських міст. Іспанські війська рушили на Геную.

Але на цьому війна раптово припинилася. Несподіваний перелом пояснювався насамперед загрозою фінансового краху, який перешкодив би іспанцям вести воєнні дії. Було оголошено про припинення виплати королівських боргів за позики, надані генуезькими банкірами.

послом в Шотландії і в Антії. Як дипломатичний представник при дворі свого свекра англійського короля Генрі V, батьками була акредитована Катерина Арагонська, дружина принца Генрі, що не було винятком в ті часи.

Разом із тим, тогочасні іспанські володарі мали недовіру до інституту послів. Серед них був і Фердинанд Католик (король Арагону в 1479-1516 рр., Кастилії в 1479-1504 рр.), який вважав послів шпигунами й інтриганми. Справді, практика міждержавних відносин покладала на послів, крім обов'язку підтри-

мування відносин з іншими країнами і сприяння згодом швидшому вирішенню спільних справ, ще й функції агентів, що збирають відомості про політичні плани держави, до якої вони послані. Тому Фердинанд Католик не любив, щоб закордонні послы довго затримувалися в його володіннях. Однак складність міжнародних справ настільки зросла, що вимагала розвитку посольської справи.

Епоха розквіту іспанської дипломатії починається в XVI ст., за царювання Карлоса I (1516-1556), який не лише зібрав біля себе людей великого розуму й проникливості, що відали міжнародними справами (Ш'євр, Гатинара, Гранвела і його син кардинал, Кобос тощо), але й мав плеяду послів, що представляли його політичні інтереси при дворах Франції, Англії, Константинополя та в італійських державах. Це були переважно фламандці, хоча Карлос I не раз давав обіцянку кортесам призначити на ці пости лише іспанців. З іспанців були відомі такі послы як герцог де Сесса, Мігель де Еррера і Уртадо. Інститут послів стає постійним.

Договір, укладений 1504 р. між королями Англії й Франції, встановлював дипломатичні відносини між обома країнами. Цей приклад наслідували інші володарі, зацікавлені в устійненні дипломатичних зносин. Багатьма політичними успіхами в XVI і XVII ст., так само, втім, як і неодноразовими поразками, Іспанія була зобов'язана своїм послам.

За Філіппа II (1556-1598) висунулися блис

кучі дипломати як із знаті, наприклад, Бернардино де Мендоса, так і з духівництва - Гранвела і єпископ Акіла, а з буржуазії - Антоніо де Гуарас. Ця традиція тривала й за Філіппа III, чий посол в Англії - граф де Гондомар - був одним із найвидатніших, досвідчених й обізнаних дипломатів свого часу. В цей період, коли іспанська дипломатія вважалася "першою в світі", поки її не перевершила французька дипломатія. Це стало очевидним у царювання Філіппа IV, а особливо, Карлоса II. У виборі спадкоємця позначився французький вплив.

Інші європейські держави мали при іспанському дворі протягом двох вказаних століть своїх постійних послів; на цей пост призначалися кращі дипломати. Багато з них, головним чином італійці, залишили щоденники, звіти й донесення, що становлять значний інтерес для вивчення політичного та суспільного життя Іспанії. Серед них - венеційці Андреа Наваджеро, Альвезе Монченіго, поляк Георг Дантиско, французи Жан Саррагі, маршал де Басомп'єр і навіть три японських послы, що прибули 1584 р.

Послы користалися правом недоторканності. Це стало традицією. Крім того, на них не поширювалася чинність законів країни перебування, хоча цей порядок викликав сумніви й суперечки в тих випадках, коли посол влаштував змови, як це було з Мендосою (XVI ст.) й Інохосою (XVII ст.), іспанськими послами в Англії, яких хотіли піддати покаранню, але врешті-решт тільки вислали.

Організація посольської служби

Значним кроком у розвитку дипломатичної справи стало заснування постійних дипломатичних місій із послами, що мешкають у столицях держав, у яких вони акредитовані. Папи ще з 453 р. призначали постійного представника, або "апокрисарія", при візантійському дворі, а равеннський архієпископ протягом тривалого часу тримав посланника при римській курії.

У XIII ст., коли дипломатична служба ще не мала сталого характеру, тривалість місії визначалася 2—4 місяцями. Батьківщиною пос

тійної дипломатії була Італія XIII-XV ст. Першою італійською державою, яка стала захищати свої інтереси за допомогою постійних послів за кордоном була Венеційська республіка. Вже в XIII ст. з'явилися постанови, якими регулювалася поведінка й діяльність представників республіки Св. Марка. Коли встановилися постійні дипломатичні відносини, посол не міг покинути свій пост до прибуття наступника.

Інші італійські держави стали наслідувати приклад венеційців, і до кінця XV ст. в Італії

сформувалася система постійної дипломатії. 1450 р. герцогом Міланським було акредитоване постійне посольство при дворі Козімо де Медичі. В XV ст. перебування сталого посла на посаді тривало 2-3 роки.

Ще до італійських війн Мілан, Венеція, Флоренція й Неаполь стали посилати постійних представників до Іспанії, Англії, Франції й до двору імператора. Протягом наступних 15 років цей приклад наслідували майже всі італійські та європейські держави. Таких представників спочатку називали не "послами", а ораторами-резидентами.

Широку дипломатичну мережу, багато в чому успадковану від середньовіччя, мала папська курія: багато церковних ієрархів в різних країнах Європи по суті були представниками й провідниками політики Рима. При папі *Леонві X (1513-1521)* було запроваджено інститут кардиналів-протекторів в низці країн Західної Європи, які проводили політику, потрібну престолу Св. Петра.

В Іспанії кінця XV- початку XVI ст. не існувало дипломатичного відомства. Справою організації дипломатичної служби відали королівські секретарі, а загальне керівництво нею здійснював король.

Першим постійним іспанським послом за кордоном, за винятком Рима, був посол в Англії Родриго Гонсалес де Пуебла. Фердинанд Арагонський відправив десять надзвичайних послів до двору своїх головних ворогів - французьких королів, Карлос I -трьох, але постійного іспанського посла в Парижі не було до 1531 р. Вже в XVII ст. французький

король Луї XIV мав 14 постійних послів за кордоном, а англійські королі - 5. Із значних європейських держав лише Османська імперія аж до 1791 р. не мала постійних дипломатичних представництв за кордоном, тоді як у Стамбулі перебували постійні послы багатьох європейських держав.

Саме слово "посол", почало широко вживатися не раніше середини XVI ст., коли імператор Карл V постановив, що це звання має присвоюватися лише представникам коронованих осіб та республіки Венеції, але не має вживатися щодо представників інших республік чи вільних міст.

Соціальний статус посла та вимоги до нього

Спочатку послів не обирали з числа знаті чи представників соціальних верхів. Луї XI на чолі посольства до Марії Бургундської поставив свого перукаря, Флоренція послала до Неаполя свого аптекаря Матвія Пальмерія, а доктор де Пуебла, який протягом двадцяти років представляв Іспанію в Лондоні, був таким брудним і неотесаним, що Генрих VII зажадав, щоб наступник цього посла був людиною, краще пристосованою до спілкування з людьми.

Римська курія першою почала наполягати на тому, щоб дипломатичні представники добиралися з середовища вищих класів. 1459 р. Пій II відмовився прийняти вірчі грамоти одного з іноземних посланників на тій підставі, що він не відповідав вимогам, які ставилися перед послом ("він був занадто темним, щоб бути удостоєним ролі посла").

У ті давні часи також не вважалося обов'язковим, щоб посол був уродженцем краї-

ни, яку він представляв. Так, італієць Спінеллі представляв англійського короля Генрі VIII в Нідерландах. Існували й міжнародні професійні дипломати, такі як поляк Ласкі, іспанець Рінкон чи угорець Франджипані, які в різний час служили різним хазаям. У виняткових випадках купцям, що проживали в закордонних столицях, надавався статус підпос-ла (sub-ambassador). Так, Венеція призначила одного, а потім іншого підпосла в Лондоні, щоб не посилати кого-небудь зі своїх патриціїв, оскільки "подорож на англійські острови за-надто тривала й небезпечна".

У XVI ст. значну роль у дипломатичних зносинах продовжували відігравати священнослужителі, головним чином представники вищого кліру. Абсолютистські уряди використовували передовсім інтернаціональні зв'язки католицького духовництва. Багато єпископів, архієпископів і навіть кардиналів католицької церкви виконували дипломатичні до-

ручення королів й імператорів. Шарль де Гіз, архієпископ Реймський, а згодом кардинал, був постійним послом Франції при папському дворі. Кардинал Жан дю Белле, будучи єпископом Байонни, постійно виконував дипломатичні доручення Франсуа I. Особливо часто в 20-х роках XVI ст. він бував в Англії. Фактичний керівник англійської дипломатії 1515-1529 рр. Томас Вулсі був архієпископом Йоркським і кардиналом.

У добу Відродження латина була не лише міжнародною мовою гуманістів, але й залишалася основною мовою міжнародних договорів та угод. Хоча часто дипломатичне листування складалося національними мовами, латина ще далеко не була витіснена з практики міжнародних зносин. За уявленнями XV-XVI століть дипломату належало: відмінно володіти латиною, яка в ті часи була загальноживаною мовою дипломатії; він повинен був усвідомлювати, що всі іноземці викликають підозру, і тому йому слід приховувати свої справжні наміри, прагнучи здобути реноме гречної світської людини; він мав бути гостинним і мати відмінного кухаря; він повинен був бути людиною гарного смаку, мати високу ерудицію й підтримувати знайомство з письменниками, артистами й ученими; він мав бути терплячою за своєю природою людиною, готовою неквапно вести переговори; він повинен бути незворушним і здатним приймати погані звістки, нічим не видаючи своїх почуттів; його приватне життя не повинно було давати ворогам жодного приводу для поширення скандальних чуток; він повинен уміти пом'якшити категоричність одержуваних ним інструкцій.

Підсумки переговорів. Ратифікація договорів

Незважаючи на труднощі у налагодженні відносин між державами, переговори велися часто й завершувалися укладанням договорів. Окрім звичайних договорів, існували протоколи угод, які містили перелік узгоджених пунктів, але часто не мали підписів договірних сторін. Існували також "ендентури" ("endentes") - документи, розрізані зигзагом на дві частини, які залишалися в кожній зі сторін.

На додачу до цього практикувалося затвердження договорів папськими нотаріусами, причому такі договори розглядалися як найбільш обов'язкові, які мають найбільшу силу ("validissima et amplissima"). Французи називали їх "справжнім актом" ("acte authentique"). Звідси - поняття автентичнос-ти (справжності) документа.

Ратифікація договорів мала надзвичайно урочисті форми. Вона оформлялася на величезних листах пергаменту, на які наносилися

умови договору и записи про повноваження послів, але також довгі афористичні пасажі про мир, справедливість і добросесність. Вважалося, що суверен не міг відмовитися від ратифікації договору, узгодженого послом, який мав відповідні повноваження. Тому свого часу досвідчені дипломати Гвіччардіні та Мак'явеллі були нажахані вчинком Фердинанда та Ізабелли, які відмовилися ратифікувати договір із Францією, узгоджений і підписаний іспанськими послами, які мали на те повноваження. Якби така практика, перетворилася у звичай, справедливо вказували дипломати, то вона могла б зробити неможливим проведення будь-яких серйозних переговорів між державами.

Крім договорів із політичних питань існували досить різноманітні види торгових договорів, у яких часто дуже докладно передбачався порядок взаємної торгівлі й підприємництва.

Засоби здобуття інформації

Надзвичайно широко практикувався підкуп посадових осіб для одержання секретної інформації. Абсолютні монархи мали в своїх скарбницях для підкупу спеціальні фонди, на використання яких не були потрібні санкції станово-представницьких установ. Нерідко послы служили двом хазяям. Де Пуебла в обмін на новини, одержані від іспанських дипломатів в інших країнах, одержував секретну інформацію про Англію від самого англійського уряду. Англійський король Генрі VII охоче одержував хабарі за інформацію про справи своєї власної країни. За його сина Генрі VIII, іспанський посол Юстас Шапоі виплачував пенсії впливовим придворним. Англійський посол в Іспанії Стаффорд інформував іспанського короля про приготування в Англії до відбиття Армади, але в той же час саме він першим повідомив керівникові англійської секретної служби серу Френсису Уолсінгему про підготовку нападу іспанського флоту на Англію.

Звичайно, уряди різними способами намагалися контролювати діяльність як своїх дипломатів, так і послів, що перебували в їхніх країнах. За ними стежили спеціальні агенти, дипломати самі уважно наглядали один за одним. Це й зрозуміло, оскільки на практиці корупція, шпигунство і зрада процвітали. Багато дипломатів стали скандально відомими у зв'язку з організацією змов, спрямованих проти урядів і монархів країн їхнього перебування. Крім послів розвідувальну діяльність вели купці, солдати, мандрівники, ченці. Розвідка в ту епоху виявляла явну тенденцію до виділення в окрему галузь.

Найраніше розвідка й контррозвідка відокремилися від дипломатії в окрему галузь державного апарату в Венеції в ході боротьби проти турків. Розвитку розвідки сприяло значною мірою відкриття Америки. Уряди Франції, а згодом і Англії прагнули будь-якими методами одержати інформацію про маршрути

суден, навантажених сріблом і золотом, які відправлялися з Америки. Іспанці, звичайно ж, не залишилися в боргу, і в англійських, і французьких портах з'явилося чимало іспанських вивідувачів.

Величезну розвідувальну мережу мав створений **1540р.** з метою боротьби проти Реформації орден Св. Ісуса (Орден єзуїтів). Виховані в душі щонайстрогішої слухняності керівництву ордену, пронириліві й всюдисущі єзуїти, мали своїх агентів та вивідувачів у всіх верствах суспільства. Орден одержував різноманітну інформацію й плів інтриги проти своїх ворогів. Саме єзуїтами були задумані й здійснені вбив

ства французьких королів Анрі III та Анрі IV, а також убивство одного з вождів Нідерландської революції Вільгельма Оранського.

У ролі агентів та шпигунів багато абсолютистських держав воліли бачити не своїх підданих, а мешканців тих країн, з якими вони суперничали й інформація про які була їм потрібна. У цій справі особливо прославилися італійці. Англійськими агентами в Римі й Венеції були брати Грегоріо й Франческо де Казале. Французьким агентом, а потім і послом у Венеції був Чезаре Фрегозо. Нерідко агентами зарубіжних країн були високопосадові чиновники.

Наприкінці XV - протягом XVI ст. в зовнішній політиці провідних європейських держав відбуваються важливі зміни: хоча в Ті спрямуванні продовжує відігравати важливу роль династичний інтерес володарів, але на порядок денний усе більше виходить державний інтерес. Це яскраво виявилось в Італійських війнах, на початку яких значну роль відігравали давні династичні претензії французьких королів на анжуйську спадщину, а в міждержавному врегулюванні та в розробці політичної стратегії багато важила шлюбна дипломатія. Ця залузь дипломатії продовжувала відігравати помітну роль і в іспансько-англійських відносинах. Англійська дипломатія у відносинах з Францією в цей час керувалася здебільшого давніми мареннями про повернення спадщини Плантагенетів, безповоротно втраченої в роки Столітньої війни, це привело її на певний часу фарватер іспанської політики.

З іншого боку. Італійські війни, розпочавшись як війни між Францією, Іспанією й Священною Римською імперією за переважання в Італії, надалі перетворилися на війну між Францією й Імперією за переважання в Європі. Відсутність державної єдності в Італії не могло компенсувати віртуозноїзавязаності дипломатії держав: саме військове втручання чужоземних держав вирішувало її долю.

Потужна іспанська загроза змусила Францію до пошуку нових союзників для боротьби з імператором Карлом V на Середземному морі. Всупереч християнській солідарності, але у відповідності до принципу державного інтересу, таким союзником став турецький султан. Зі свого боку й німецький імператор також не цурався зв'язків із невірними, ведучи переговори з перським шахом про організацію спільної військової операції проти турків.

Турецька дипломатія була добре обізнана з розстановкою політичних сил в Європі й враховувала суперечності між провідними європейськими державами, а разом з тим - між німецьким імператором і протестантськими князями при розробці стратегічного наступу на Балканах. Турецька загроза стала важливим чинником для розгортання тиску протестантських князів на Карла V для забезпечення визнання ним реформованої релігії.

Французька монархія не проминула скористатися в своїх цілях суперечностями між Карлом V та німецькими князями, її дипломатична діяльність у ці роки розвивалася по всіх напрямках, але на завершальному етапі війни військова перевага іспанської

армії залишалося незаперечною. В Франції набирала сили протестантизм, і король Анрі II був поставлений перед необхідністю згорнути зовнішньополітичні акції задля розв'язання внутрішніх проблем.

Європа вступила в період іспанського домінування.

Розширення міжнародних зв'язків та багатоплановість завдань міжнародної політики стимулювали в цей період вдосконалення дипломатичної служби і, зокрема, появу постійних дипломатичних представництв. Важлива роль у цьому належала дипломатії італійських держав та римської курії.

Література

- * *Альтамира-іі-Кревеа Р.* История Испании. -Т. П-М.: Издательство иностранной литературы, 1951.-360 с.
- * *Ивонин Ю.Е.* У истоков европейской дипломатии нового времени. - Мн.: Изд-во "Университетское", 1984. -160 с.
- * *Ивонин Ю.Е.* Становление европейской системы государств: Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох.-Минск: Изд-во «Университетское», 1989.- 199с.
- * История Европы. Т. 3. От средневековья к новому времени (конец XV-первая половина XVII в.).-М.: Наука, 1993.-656 с.
- * История Италии. В 3т.-Т. 1.-М.: Наука, 1970.-580 с.
- * *Прескотт В.-Г.* История царствования Филиппа II, короля испанского: В 2 т. -Т. I. -СПб., 1868.-220,174 с.
- * *Ранке Л.* Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII столетиях. -СПб., 1847. -360 с.
- * *Рутенбург В.И.* Италия и Европа накануне нового времени: (очерки). - Ленинград: Издательство "Наука", Ленинградское отделение, 1974. - 324 с.

Європа — Османська імперія: війна і дипломатія

- Виникнення Османської держави. Перші завоювання.
- Наступ османів у другій половині XIV ст. Битви на Косовому полі та при Нікополі.
- Ідеологія османських завоювань.
- Від катастрофи при Анкарі до падіння Константинополя.
- Антиосманські коаліції другої половини XV — XVI ст.
- Початок занепаду військової могутності Османської імперії.
- Відносини Османської імперії з Річчю Посполитою та Габсбургами на зламі XVI-XVII століть
- Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською загрозою.
- Османська імперія та європейські держави на початку
- Тридцятирічної війни
- Османська дипломатія в Східній Європі в 20—40-х роках XVII ст.
- Турецько-татарська проблема в українській дипломатії другої половини XVII ст.

Виникнення османської держави. Перші завоювання

У першій половині XI ст. одна з гілок тюрків-огузів - орда тюрків-сельджуків, перейшла Аму-Дар'ю й зайняла Хорасан. Протягом цього століття вона розширила свої володіння на сході, півдні й на заході, включивши до них і значну частину Малої Азії. Осередок володінь сельджуцьких султанів знаходився в самій серцевині Персії (міста Рей, Ніша-пур, Ісфахан) та в Месопотамії (Багдад). У XII ст. величезна сельджуцька держава розпалася на дрібніші володіння. Окремий сельджуцький султанат існував у XII-XIII ст. і в

Над заголовком: карта Турецької імперії з кінця XVII ст. Праворуч: рядовий яничар

Малій Азії під назвою Румський (тобто - Ромейський) або Іконійський (за назвою головного міста - Іконія). Прибережні смуги півострова перебували в руках візантійців.

За сельджуцького володаря Гіяседдіна Кей-Хосрова II (бл. 1236-1245) землі Румського султанату аж до Анкари були розорені монголами й турецький султан вимушений був визнати себе їхнім васалом. Наслідком цієї навали стала роздробленість султанату. Крім того, монгольська навали витіснила з Середньої Азії ще одну тюркську орду під проводом ватажка Ертогрула. Ертогрул разом зі своїми одноплемінцями став на військову службу до сельджуцьких султанів. Його орді було виділено для кочування землі у Фрігії на візантійському кордоні. За ім'ям його сина й наступника Османа ця гілка тюрків-огузів, етнічно споріднена тюркам-сельджукам, набула назви османів, а їхня майбутня держава - Османської.

На захід від Румського султанату лежали володіння Нікейської імперії, яка була уламком Візантійської імперії після захоплення хрестоносцями Царгорода в 1204 р. Лише 1261 р. ромейські імператори з династії Палеологів

відвоювали в хрестоносців Константинополь. Вони були поглинуті справами на Балканах, і не мали змоги зайнятися азійськими кордонами, тому дорога для наїздів турків була відкрита. 1260-1320 рр. тюрки заснували у Західній Анатолії на землях, відібраних у Візантії, свої князівства. В останній декаді XIII ст. рейди тюркських князів на візантійські володіння перетворилися майже на тотальне вторгнення.

Приблизно 1302 р. султан Осман (1299-1326), який володів територією, найдалі висуною на північний захід та найближчою до Візантії, взяв в облогу Нікею, колишню візантійську столицю. Армія, послана візантійським імператором на виручку міста, зазнала поразки. Ця подія поширила славу Османа. Прибічники священної війни (гази) з усієї Анатолії згуртувалися під його прапором. Вони взяли собі ім'я свого проводиря, називаючи себе османи, тобто послідовники Османа, османці. Перспектива швидкого завоювання земель та поселення приваблювала з Центральної Анатолії свіжі хвилі переселенців.

Розбрат у середовищі правлячих кіл Візантії давав османам можливість посилювати свої позиції. 1326 р. османці узяли Брусу, що стала першою османською столицею, а через чотири роки впала Нікея. За панування другого османського володаря Урхана (1326-1359) було засноване османське "нове військо" ("єні чері" - яничари). Подією вирішального значення стало здобуття османцями плацдарму на Балканах (1352р.). Це викликало велику стурбованість Візантії та всього західного християнського світу. Європа взялася будувати плани хрестового походу, спрямованого на врятування Константинополя. Вкотре з запалом дискутувався проект об'єднання латинської та грецької церков. 1361 р. турки-османи взяли Адріанополь, головне місто Тракії.

Щоб зміцнити свій європейський плацдарм, османські володарі переселяли з Анатолії до Європи мусульман, особливо кочовиків, які легко пересувалися й засновували нові поселення. Так створювалася соціальна основа для подальших завоювань османів.

Наступ османів у другій половині XIV ст. Битви на Косовому полі та при Нікополі.

Османи мали важливу перевагу над балканськими державами - першу в Європі по-стійну армію, а саме, корпус яничарів. Цей корпус із військовополонених та спеціальних бранців із поневолених країн перебував під його безпосереднім командуванням.

У кожній балканській державі існували партії, готові пристати союзником до угорців чи інших християн-латинників, та партії, готові до співпраці з османами. Так, наприклад, 1346 р. Османів син Орхан уклав союз з Іоаном Кантакузином, який тоді домагався візантійського трону, й одружився з Іоановою донькою Феодорою. Представники родини Палеологів шукали султанової підтримки, щоб утримати візантійський престол. 1355-1366 рр., коли цар Болгарії зазнавав важкого тиску візантійців, угорців та волохів, його османські союзники надсилали йому підкріплення.

Грецьке православне населення фанатично опиралося пануванню італійців та всіляким латинським упливам.

Османська навала в часі збіглася з політичною роздробленістю, коли багато незалежних князів, деспотів і володарів маленьких балканських князівств шукали допомоги ззовні для владнання своїх внутрішніх суперечок. За правління Мурада I (1362-1389) османи підкорили внутрішні райони Малої Азії (князівства Еретна й Караман).

Коли караманські сили рушили проти османців, ті проголосили це зрадою Священної війни, стверджуючи, що караманський наступ грав на руку ворогам віри й тому покінчити з Караманідами було благочестивим обов'язком.

Османи часто вдавалися до такої політики, коли нападали на своїх мусульманських сусідів: у боротьбі проти єгипетських мамлюків та проти Сефевідського Ірану.

Використовуючи роз'єднаність християнських володарів, османці зміцнювали свої позиції на Балканах. 1372р. деспот Добруджі й цар Болгарії стали османськими васалами. 1385 р. османи вступили в долину Морави

через Софію та Ніш і наступного року поставили Сербське князівство у васальну залежність. Того самого року османське завоювання досягнуло Македонії та Албанії. 1387 р. туркам піддався порт і місто Салоніки.

Нав'язавши свою зверхність Балканським державам, османці використовували їхні ресурси для розширення своїх володінь на Сході. 1387 р. султан Мурад зустрів напад Караманідів разом з силами своїх християнських васалів з Балкан - візантійського імператора, сербського деспота та інших сербських

князів і завдав їм рішучої поразки. Поки Мурад був заклопотаний справами в Анатолії, Сербія, Болгарія та Боснія об'єдналися проти нього на Балканах і босняки 13 88р. завдали поразки османському війську при Плошнику. Але блискавична кампанія султана проти Болгарії того ж таки року повернула її до покори.

15 червня 1389р. османи завдали поразки об'єднаній сербсько-боснійській армії в запеклій битві на Косовому полі Важкі наслідки для християнських держав мав також розгром війська хрестоносців під Нікополем у 1396 р. У хрестовому поході взяли участь добірні французькі, англійські, німецькі, чеські, польські, угорські та італійські рицарі. В упертому й запеклому бою 25 вересня перевага довго хилилася то в один, то в інший бік. Перемогу туркам приніс удар сербського війська, на чолі якого стояв вірний турецький васал сербський деспот Стефан-Лазаревич. Його батька було страчено після перемоги турків на Косовому полі як відплату за вбивство сербом Милошем Обиличем султана Мюрада I, а його сестру взято до гарему Баязида I Иилдирима (Блискавичного). Таким чином, Стефан Лазаревич вважав свої династичні інтереси близькими до Баязидових. Ці перемоги рішуче зміцнили османську владу

Ідеологія османських завоювань

Традиційно вважається, що ідея джихаду або гази (священної війни) були визначальною в ідеології османських завоювань. Однак поряд із нею важливу роль відігравали й інші ідеологічні складові, а саме, легенда "золотого (червоного) яблука" - кизил ельма - та ідея

на Балканах та Нижньому Дунаї.

Угорський король Сигізмунд, який очолював похід, ледве врятувався від полону й на рибальському човні спустився Дунаєм до Чорного моря, а далі привіз до Царгорода тяжку звістку про загибель свого війська. До Парижа про поразку спочатку доходили невиразні чутки. Але вони здавалися таким безглуздям, що тих, хто переказував ці звістки, кидали до в'язниці. І лише випущені Баязи-дом вельможні лицарі принесли достовірні повідомлення. Європі довелося передати до Туреччини величезний викуп за полонене рицарство. Через генуезьких купців-банкирів султанові виплатили 200000 червінців та багаті вироби -рейнські полотна, пікардійські ткани шпалери, на яких було виткано історію Александра Македонського та інші дари. Лицарі, які викупилися з полону, говорили султанову на хвальбу про те, що він завоює весь світ та нагодує свого коня на престолі св. Петра в Римі.

Тим часом, султан Баязид був налаштований здобувати Константинополь, що здавався легкою здобиччю. Імператор Мануїл II сам поїхав європейськими столицями, шукаючи допомогу для оборони Царгорода. Намагаючись захопити Константинополь, османський султан посилив блокаду міста. У zenіті своєї слави султан Баязид повернувся до Анатолії й анексував Караман та інші князівства, утворивши величезну імперію від Дунаю до Євфрату.

Найсильнішим суперником османів на той час було Угорське королівство. Проте його володарі передовсім прагнули скористатися османським наступом на Балканах, щоб поширити свою владу на басейн Нижнього Дунаю.

спадковості османської влади від давньоперського царства та імперії Александра Македонського. Крім того, османська династія використовувала для обґрунтування своїх походів не лише всеохопні ідеологічні системи, але й створювала ситуативні, орієнтовані на

певну країну програми.

Від самого початку формування османського суспільства воно тяжіло до мусульманства як релігійно-політичної системи. Відтак звершення вождів і подвиги бійців часто зображалися мусульманськими поняттями й символами. Так, учасники грабіжницьких походів (акинджі) ставали газі, тобто борцями за віру, а їхні вожді беї перетворювалися в газі султанів, тобто проводирів цієї боротьби, а підкорені династією території (іл) були оголошені землею ісламу (дар уль-іслам). Але з розширенням теренів експансії, розширювалися й ідеологічні горизонти династичних претензій. Вже Мурад I постає перед нами в одному з написів як "володар усіх королівств арабських і неарабських" (1385 р.). Мехмед I в 1419-1420 рр. називає себе халіфом, хоча ця претензія на управління всім мусульманським світом ще не відповідала реальним можливостям цього султана.

Вона одержала більше підстав після єги

петського походу Селіма в 1517 р.: держава, що підкорила Мекку й Медину, без усякого сумніву, стала провідною державою ісламського світу. Султана стали трактувати як намісника Аллаха й керівника всього ісламського світу, відповідального за долю всього ісламу, покликаного зміцнювати й поширювати віру. В час правління Мехмеда II було сформульовано думку про те, що султан є утвердженням Аллахом правителем, главою мусульман і борців за віру, а його армія є "військом Аллаха".

З іншого боку, прикметне те, що в наказах султанів про мобілізацію війська до кінця XVI ст. не посилалися на джихад чи Газу, але нагадували про можливість наживи й захоплення нових територій. Отже, принцип священної війни використовувався не для підтримки бойового духу воїнів, а для обґрунтування політики й загарбницьких зазіхань династії у відносинах з іншими мусульманськими князівствами. Принцип газі й джихаду був необхідний

османським султанам для виправдання війн проти інших мусульманських держав. Султани дуже вміло використовували геополітичну ситуацію, що складалася, підкреслюючи, що імперія є форпостом ісламу й кожен виступ проти неї є зрадою справи ісламу, який заслуговує на покарання.

Серед інших ідеологом, вплив яких відчувався серед найширших верств населення Османської імперії була ідея "золотого (або червоного) яблука". В одному з давніх турецьких пророцтв йшлося про "падишаха", який захоплює країну іновірних і відбирає в них "золоте яблуко". Ймовірніше за все, османські турки перехопили ідею "золотого яблука" у візантійців, переробивши її на свій лад. Можливо, що ця ідея йде до символіки бронзової скульптури Юстиніана: імператор, сидячи на коні, тримає в лівій руці прикрашену хрестом кулю (імперське яблуко) як символ християнської віри й світового панування імператора. Коли в часи турецького нашестя сталося так, що з рук імператора випав спочатку хрест (1317 р.), а потім, у першій половині XV ст. - куля, візантійці пояснили цю подію як лиху прикмету, як знак переважання турків і майбутнього падіння міста. Дуже швидко ця символіка зацікавила турків: в кизил ельма вони вбачали втілення мрії про те, що прийде час, коли вони оволодіють Візантією, захоплять золоте яблуко й підкорять іновірних.

Але після захоплення Візантії цю ідею стали відносити вже й до інших християнських країн, на які спрямовувалася турецька експансія: йшлося про угорську столицю Буду, про Відень, Рим, а далі - про таке легендарне місце, яке стане кінцевою точкою й метою турецької експансії. За цими уявленнями, "народ ісламу мусить воювати доти, доки не дійде до золотого яблука".

Від часів правління Мехмеда II (на думку інших дослідників - дещо пізніше) при вступі на трон османських падишахів утвердилася церемонія, складовою частиною якої було опоясування нового султана шаблею пророка Мухаммеда в мечеті Ебу Еджуб, беручи на себе тим самим завдання боротьби за віру. Після цього падишах ішов до казарми яни

чарів, де командир спеціального підрозділу частував його щербетом. Султан випивав щербет, після чого зброносець повертав посудину, наповнену золотом, а падишах промовляв: "Зустрінемося в кизил ельма!" Тим самим він обіцяв яничарам, що невдовзі поведе їх на захоплення кизил ельма.

За однією з османських народних легенд, 1481 р. в Угорщині в Дунаї виявили меч, якого колись упустив в річку Візантин, син будівничого Візантії. Ніхто в оточенні угорського короля не зміг прочитати напису на мечі, і він подарував меч посліви султана Баязида II. Коли ж чернець, що володів сирійською мовою, прочитав усе-таки надпис на мечі, стала відомою його історія. Султан Баязид витлумачив цю історію таким чином: "Нехай буде слава Господу, що мій покійний батько підкорив місто Ісламбол, а мені дістався меч Седдада з провінції Унгурус. Такими чином, можна сподіватися, що за велінням великого Аллаха, я або мої сини захоплять провінцію Унгурус". 1521 р. із захопленням найсильнішого з угорських оборонних бастионів - Белграда туркам відкрилася дорога на Угорщину. Поряд з військовими походами турки розгортали й ідеологічний наступ, підбадьорюючи свої війська привабливими міфологемами.

Так, під час походу на Відень 1529 р. османський великий візир Ібрагім-паша начеб-

то демонстрував командирам свого війська корону відомого перського царя-завойовника Хорова I Ануширвана. Ця корона начебто належала ще Александров! Македонському й через Ануширвана дісталася угорським королям. В османському трактуванні турецький падишах є спадкоємцем Александра, тому й корона Ануширвана, а тим самим й Угорщина має належати султанові. Ці претензії на те, щоб виводити владу султанів з традиції Александра Великого було викладено в історичній праці Махмуда Терджюмана "Тарих-і Унгу-рус" (друга половина XVI ст.), в якій розгортається ідея турецького панування над Віднем. Легендарні західні походи Александра Великого служили достатньою підставою для Сулеймана, щоб заволодіти Будюю та Віднем.

Проте османці розгортали за потреби й іншу, практичнішу систему доказів своїх прав на завоювання, обґрунтовуючи їх "правом шаблі". Ці докази зафіксовані в замітках посла угорського короля Яноша Запольяї Ієро-німа Ласки (кінець 1527 - початок 1528 р.). Йому османські керівники, зокрема Муста-фа-паша, не раз висловлювали такі міркування: "Скажіть мені, як посмів твій володар вступати в Буду, в те місце, яке топтали копита коня

нашого падишаха? Вступити в королівський палац, який чекав повернення нашого пана? (Все це натяки на те, що захоплену османами 1526 р., а потім покинуту Буду взяв у свої руки король Янош). Наш закон такий: та земля, де спочивав наш володар, куди одного разу ступила нога його коня, на вічні

роки переходить до рук нашого пана". Великий візир Ібрахім в листі до Фердинанда I (грудень 1530р.) писав: "У звичаях і законах правителів здавна повелось, що якщо нога коня падишаха виявить честь і вступить на землю країни, ця країна переходить у його володіння".

Був певний час між серединою XV і XVII ст., коли османська династія дуже серйозно розмірковувала над ідеєю світового панування. Уперше такий розмах планів виявився під час походу Мехмеда II після захоплення Константинополя. Йому приписують висловлювання, що "в світі має бути одна імперія, одна віра і один правитель". Про Селіма I Люфті-паша писав, що він має намір створити флот, щоб за його допомогою підкорити всю Європу. При дворі Сулеймана I Пишного, принаймні в перші роки його правління, також поширювалася ідея світового панування. "...Наш володар перший після господа, і як єдине Сонце проходить небосхилом, так і у всього світу один володар - наш султан", - стверджував візир Мустафа-паша в 1528 р.

Однак вже на середину XVI ст. стало ясно, що розрахунки османців на світове панування втратили реальний ґрунт.

Від катастрофи при Анкарі до падіння Константинополя

Здійснивши широкі завоювання в Центральній Азії та на Близькому Сході, нащадок Чингісхана *Тимур (1370—1405)* заснував могутню імперію й проголосив себе спадкоємцем прав Ільханідів на Анатолію. Османський султан Баязид кинув виклик Тимурові, але в *битві під Анкарою 28 липня 1402* р. був переможений і захоплений у полон. Після цієї поразки були відновлені незалежні князівства в Анатолії, правителі Візантії, Сербії, Волощини та Албанії також повернули свої землі й почали діяти незалежно.

1403 р. Сулейман Челебі, який правив у європейських володіннях османів, підписав угоду з візантійцями, за якою він передавав їм деякі території на узбережжі, включно з Салоніками. Для збереження рівноваги під час міжвладдя в султанаті візантійські імператори завжди підтримували найслабшого з мусульманських князів у його боротьбі з найсильнішим. Вони допомогли Мегмеду Челебі, молодшому сину Баязида, у його боротьбі з володарем Румелії, який виявив непокору Мегмедові. Деспот Сербії також уклав угоду з Мегмедом і допоміг йому остаточно перемогти. Разом із тим. Візантія побачила загрозу в посиленні Мегмеда. Візантія та Валахія підтримала Мустафу, який підняв повстання проти нього в Румелії.

Користуючись кризою та усобицями в Османській державі, які настали після смерті Мехмеда I (1421 р.), угорці намагалися поширювати свій вплив на Нижньому Дунаї, а венеційці прагнули заволодіти візантійськими землями. Влітку 1423 р. візантійці віддали Венеції Салоніки, що тоді були в османській блокаді. Османці пішли на угоду з візантійцями. В обмін на щорічну данину й повернення території, захоплених 1403 р., вони погодилися не нападати на Візантію. Але в червні - вересні 1422 р. султан Мурад II взяв в облогу Візантію, що підтримала його суперника на трон. Анатолійські князі підняли повстання й це змусило Мурада зняти облогу з Константинополя.

Після завоювання Салонік (1430 р.) османці вдалися до агресивнішої політики на Балканах. 1439 р. вони окупували сербський деспотат й оголосили його своєю провінцією. 1440 р. вони спробували витіснити угорців з Белграда, але зазнали невдачі. 1441 р. угорський полководець Янош Гуньяді завдав поразки османським силам, що вступили в Трансильванію. Наступного року угорська армія під його командуванням перейшла Дунай і дійшла аж під самі Балканські гори, посіявши паніку серед османів.

Перемоги угорських військ під проводом Яноша Гуньяді справили сильне враження в Європі й римська курія взялася проповідувати обіцяний Флорентійським собором хрестовий похід проти турків. Кардинал Джульєно Чезарині скрізь вів агітацію серед лицарства. До участі в хрестовому поході прибули загони з Німеччини, Чехії, а найбільше - з

Угорщини та Польщі. Візантійський імператор ухилився від діяльної допомоги й зайняв вибіжувальну позицію.

На чолі походу став юний польсько-угорський король Владислав III Ягеллончик. Перейшовши Дунай, військо хрестоносців рушило через Сербію вглиб Болгарії. Було взято Софію. В Балканських горах турецькі війська зазнали поразки. Тим часом в Анатолії знову перейшли в наступ Караманіди. Того самого року османці були змушені підписати з ними мир. Колишні місцеві правителі по всій Румелії підняли зброю проти османців. В Албанії почалося повстання під проводом Георгія Кастріота (Скандербег). Скандербег перебував у зносинах з угорським королем та хрестоносцями.

За цих обставин Мурад II через посередництво сербського деспота запросив миру, пішовши на значні поступки. Мир з Угорщиною було підписано в Едирне 12 червня 1444 р. Османці допустили відновлення Сербського деспотату, тимчасом як угорці погодилися не переходити Дунай і не висувати претензій на Болгарію. Король Угорщини та Польщі Владислав запрягся на Євангелії, а послі султана Мурада II - на Корані.

У Будапешт до молодого короля-героя Владислава III стали прибувати з привітаннями посольства з багатьох християнських країн, бажаючи нових успіхів. Угорці просто сп'яніли від успіху: їм увижалося, що невдовзі можна буде завоювати всю Туреччину. Візантійці та папа, не бажаючи втрачати зручного моменту, підтримали в Угорщині партію війни. Владислав, король Угорщини та Польщі, оголосив договір недійсним й розпочав підготовку до війни. У вересні того-таки 1444 р. хрестоносне військо під проводом короля Владислава, Яноша Гуньяді та легата Чезаріні знову перейшло Дунай та вступило до Болгарії. Хрестоносці грабували православний люд, не жаліючи навіть церков.

Венеційський флот заклав Дарданелли. Мурад II з великими труднощами перейшов протоки. Османське військо Мурада II зустріло союзників біля Варни 10 листопада 1444р. Угорські літописці повідомляють,

що турки на зразок військової корогви, вчепили на ратищі списа примірник того самого договору, який християни присягали на Євангелії дотримуватися. За переказами, перед битвою султан, вказуючи військові на цю корогву з договором, пристрасно вигукнув:

"Христе! Пометися на них за кривду, що вчинено Тобі й мені! Покажи тим, хто не визнав святости Твого ймення, як Ти карашь віроломство!" Перемога османців остаточно вирішила долю Балкан та Візантійської імперії. На полі бою загинув Владислав III. Янош Гуньяді врятував своє життя втечею з поля бою. Кардинал Джуліано Чезаріні також загинув під час утечі. Європі було завдано ганебної поразки, після якої на півтора століття європейці були не страшні для османів

Візантійський імператор Іоан VIII Палеолог (1425-1448) вирядив послів до Мурада II переконати його, що імператор не брав участі в поході й принести султанові привітання з блискучою перемогою турків над хрестоносцями. Проте османи звинуватили візантійців у цій війні й почали планувати остаточної штурм Константинополя. Після кампаній проти деспота Мореї, Скандербега та угорців 1446-1450 рр. Османська імперія повністю оговталася від удару 1402 р.

Протягом цих воєн османці швидко перейняли від своїх ворогів найважливішу західну зброю - гармати та мушкети, а також тактику оточення своїх таборів зусібіч возами (цей маневр успішно використовував Гуньяді, чеські таборити та українські козаки). Війна з Венецією спричинила розвиток османського військового флоту. 1442 р. османці утримували шістдесят кораблів у Галіполі, а також річковий флот, що мав до ста легких кораблів на Дунаї.

Упродовж півстоліття після Тимурової навали Візантійська імперія була здатна протистояти османам, маніпулюючи османськими претендентами на трон та погрожуючи хрестовими походами. Але після поразки під Варною хрестоносного війська надії на допомогу європейських країн була мало. Характерно, що останній візантійський імператор *Константин XI Палеолог (1449—1453)*,

борючись за владу зі своїми братами, опанував престолом лише заручившись підтримкою султана Мурада II. І все ж, з приходом до влади нового султана Мехмеда II, Константин XI увійшов у зносини з папою Ніколаєм V, розраховуючи на його підтримку перед наростанням турецької загрози. Папа ставив як неодмінну умову прийняття унії. Зрештою, імператор погодився на це. Наприкінці 1452 р. генуезький корабель привіз папського кардинала Ісидора, саме того московського митрополита, який прийняв Флорентийську унію й якого було вигнано за це з Москви. Однак його перша спроба пом'янути під час служби в соборі св. Софії папу вжахнула православний люд. Начальник артилерії великий канцлер Лука Нотара висловився так: "Краще хай Цар-город опиниться під владою турецької чалми, ніж латинської тіари". Такі настрої був дуже поширені серед мешканців міста.

Тим часом, взяття Константинополя стало для османського двору невідкладним політичним завданням, і турки почали облогу міста. Облога тривала п'ятдесят чотири дні - від 6 квітня до 29 *травня 1453р.* Сили оборони налічували 8 500 воїнів; у діючому османському війську

налічувалося щонайменше п'ятдесят тисяч. Завойовник бомбардував місто з гармат небачених до того часу розмірів. Штурм міських мурів, що були найсильнішою оборонною системою середньовіччя, означав перемогу тієї модерної зброї. Турки вступили в місто після генерального штурму через пролом, зроблений гарматами. Опівдні 29 травня верхи на юні Мехмед II по купах трупів і по калюжах крові в'їхав до храму св. Софії, яка від того часу була перетворена на мечеть Ая-Суфія.

Узявши Константинополь, турки не церемонилися з тими венеційцями, яких захопили: частину було страчено, інші - мусили платити за себе викуп. Було страчено й венеційського баїло. Уряд Венеційської республіки, занепокоєний збереженням своїх численних приморських та острівних володінь, розкиданих в Егейському морі, вирішив за краще простити туркам страту глави венеційського дипломатичного представництва в Константинополі та інші приниження, яких зазнала республіка. Більше того, її уряд навіть просив вибачення в султана-завойовника за начебто "самовільні" вчинки свого посла під час облоги. Було відновлено мирний договір та дружбу з султаном разом із торговими правами Венеції, за що вона зобов'язувалася платити туркам щорічну данину. Генуезці ж скорилися Мехмедові II як мешканці Константинополя. Султан виявив до них прихильність, хоча й наказав знести фортецю в Галаті. Втрачаючи політичні привілеї, генуезці одержали право вільно торгувати в усіх османських володін-

нях, не сплачуючи мита.

Падіння Константинополя 29 травня 1453 р. зміцнило позиції Османської імперії та посилило її вплив у Європі й на Близькому Сході. 1454 р. османський флот ходив на Чорне море і примусив усі уряди на його берегах - генуезькі колонії, Трапезундське царство Комнінів

та Молдавію платити данину на знак визнання османської зверхности.

Проте в горах Північної Албанії Скандербег та інші володарі, які пристали до нього й одержували допомогу Венеції, папи Римського та короля Арагону, успішно чинили опір османцям.

Османська імперія в міжнародних відносинах другої половини XV - XVI ст.

Після захоплення Константинополя Мехмед II захопив острови в Егейському морі, що належали Генуї та Венеції та низку володінь у Греції в т. ч. й Атени. Наступ турків спричинив *венеційсько-турецьку війну 1463-1479рр.*, яка велася на морях і на суходолі. В ході війни турки захопили опорні пункти на узбережжі Пелопоннесу й острів Евбею.

У відповідь на ці відчутні втрати римська курія організувала хрестовий похід проти турків. До складу антиосманської коаліції в 70-х рр. XV ст. прилучилися Угорщина, Венеція, Неаполітанське королівство, Родос, Кіпр близькосхідна держава Ак-Куюнлу. До спільних військових сил римська курія долучила свій морський флот. Однак Мехмед II вийшов у цій боротьбі переможцем. Він зумів завдати рішучої поразки військові шаха Узу-Хаса-на (1473 р.), в якому Європа вбачала нового Тимура, який розіб'є турків. Ця перемога на сході дала змогу турецькому султанові розгромити ще одного свого ворога- Караманський емірат, що був останнім сельджуцьким володінням у Малій Азії.

Під час цієї війни турки утвердилися і в Криму. Там мали володіння генуезці, центром яких була Кафа, а на Азові - венеційці, що володіли Таною в гирлі Дону. Венеційсько-папські емісари їздили до кримського хана, залучаючи його до антитурецької ліги. Це спонукало Мехмеда II підпорядкувати собі Кримське ханство (1475р.), припинивши його васальну залежність від Великого князівства Литовського. Кримське ханство відтоді стало опорою турецького впливу в Північному Причорномор'ї. Для контролю над краєм султан розмістив у Кафі свого намісника (беглер-бега) та військову залогу. Турецькі залоги було розміщено також у Керчі, Азові, Очакові, Бендерах. Під турецьким покровительством кримський хан Менглі-Герей (1478-1515) поширив свою владу аж до Бессарабії на заході та на значній частині Північного Кавказу. Крим з того часу перетворився на супротивника Польсько-литовської держави, а набіги татарів у пошуках ясиру стали лихом для України. Кафа стала світовим невільницьким ринком, де продавалися тисячі захоплених татарами бранців, вивезених з України та інших сусідніх країв.

Заключний етап війни антитурецької коаліції проти османів відбувався на Адріатичному узбережжі Балкан, де турки здобули приступом Скутарі, що належало Венеції. Республіка запросила у Мехмеда II миру.

За угодою з турками 1479 р. Венеція була вимушена віддати османцям Скутарі, відступитися від втрачених у війні міст та островів Лемносу й Евбеї, виплачувати щорічно десять тисяч дукатів. Зате Республіка домоглася важливих торгових привілеїв, зокрема звільнення

венетійських товарів від податків у Туреччині. Європейці з інших країн могли вести торгівлю у турецьких водах під прапором св. Марка, тобто прапором Венетійської республіки, за рекомендацією венетійців. У зв'язку з цим угорські послы в Німеччині зазначали, що "венетійці добилися-таки миру з султаном собі на ганьбу й сором, а всім іншим християнам на шкоду". З іншого боку, султан гарантував венетійцям свободу торгівлі та дозволяв венетійському послові перебувати в Стамбулі.

У серпні 1480 р. османи здобули Отранто в Італії, яке на певний час стало турецьким плацдармом. Ішлося про підготовку великої армії для вторгнення до Італії. Папа вже готовий був утікати до Франції й закликав усі західні християнські держави на допомогу. Однак восени наступного року війська неаполітанського короля та інших італійських володарів відвоювали Отранто.

Прикметне, що наступний конфлікт з Венетією мав привід суто дипломатичного характеру. Його причиною було прагнення турків підпорядкувати собі Кіпр, який Венетія здобула 1489 р. Острів був заповіданий Республіці св. Марка Катериною Корнаро, венетійкою за походженням, останньою представницею династії королів Єрусалимських, які володіли ним з кінця XII ст. Як привід було використано невдоволення султана Баязида II (1481 -1512) тим, що венетійський посол писав свої донесення із Стамбула не звичайним, а шифрованим письмом. У ході воєнних дій після довгого й упертого бою турки завдали поразки венетійському флоту біля о. Сапієн-ци, розташованого біля Лепантської (Коринт-ської) затоки (1499 р.). Місто Лепанто та інші венетійські володіння в Мореї перейшли до турків. Для боротьби з турками венетійці організували нову коаліцію в складі Іспанії, Родосу, Франції та римської курії й змусили турків поновити колишній договір з Венетією (1502р.).

1497-1499 рр. Баязид II спорядив похід проти Польщі, в ході якого розорення зазнала передовсім Галичина. Було пограбовано Чортків, Львів, Перемишль, вивезено величезну здобич та ясир, розпроданий у найдаліші

мусульманські краї. Турки руйнували й палили по дорозі назад усі міста й села.

У 1514— 1515 рр. османський султан в ході війни з державою Сефевідів вдерся до Вірменії та Азербайджану й, завдавши тяжкої поразки шахським військам, захопив столицю Тебріз. Багатства шахської скарбниці та награбоване в місцевого люду було вивезене до Стамбула. Після цього успіху з персами було укладено мир, за яким західна Вірменія та північна Месопотамія відійшли до Туреччини.

Селім I спрямував свої війська проти єгипетської Держави мамлюків. В кампанії 1516-1517 рр. війська мамлюків, які були відважними воїнами, зазнали поразки завдяки перевазі турецького війська в артилерії. Турецький султан приєднав до своїх володінь володіння розгромленої держави: Сирію з Палестиною, Єгипет та священні міста мусульман Мекку й Медину. Величезні розміри держави та оволодіння Меккою дало підставу османському султану вважати себе духовним главою мусульманського світу й присвоїти собі титул халіфа, а Стамбул іменувати як "дар ель-хіляфет"- оселя халіфства. В Італійських війнах, які точилися між Францією та Іспанією 1494-1559 рр., турецький фактор ставав одним із впливових. Османська роль у європейській політиці ставала дедалі важливішою.

Використовуючи ворожнечу між Францією та Габсбургами, *Сулейман I Пишний* (1520-1566) міг вільніше діяти на Балканах. 1521 р. Сулейман поставив ультиматум перед Угорщиною, зажадавши сплати данини. Турецького посла, що привіз від султана таку вимогу, угорці вбили, що стало приводом до початку війни. Вона розпочалася тоді ж, коли Карл V Габсбург розпочав війну (1521 р.) із французьким королем Франциском I. Султан рушив у похід на Белград, ворота Центральної Європи. Місто здалося у серпні 1521 р. Це справило важке враження на Європу. "Через незгоди християнських володарів між собою увесь християнський світ мало не потрапив під турецьку владу", - писав до папи один із його публіцистів.

Сулейман з великою армією виступив проти Угорщини. Османи здобули блискучу пе-

ремогу під Мохачем 28 *серпня 1526р.* У бою загинув і король Людовик II Угорський. Зайняттям Буди турки створювали загрозу Габсбургам з тилу. Сулейман зробив навіть кілька походів під Відень. Однак міста йому взяти не вдалося й султан відступив, обмежившись викупом. У ході тривалої боротьби за Угорщину османи воювали в союзі з Францією, яка загрузла в цей час у війні з Карлом V за Італію.

За договором 1547 р. Угорщину було поділено на три частини: західна та північно-західна вузька смуга угорських земель переходила у володіння австрійських Габсбургів; центральна частина Угорської держави переходила під владу султана; східна частина Угорщини та Трансильванія (Семигород) ставала підвладним Стамбулу васальним князівством. Після обрання князя Трансильванії Стефана Баторія королем Польщі (1576 р.) турецький султан мав привід розглядати Польщу як свою васальну країну.

У січні 1522 р. турки захопили у рицарів ордену св. Іоана о. Родос - ключ до Східного Середземномор'я. Рицарі-іоаніти за кілька років осіли на о. Мальті, який надав їм як лен-не володіння імператор Карл V (1530 р.) Лицарі взяли за обов'язок охороняти Середземне море від турків та мусульманських піратів, що отаборилися в Північній Африці.

Коли ж 1525 р. Карл V захопив у полон біля Павії Франциска I, французи почали шукати допомоги в османців. Згодом король повідомляв венеційському послу, що він вважав Османську імперію єдиною силою, здатною гарантувати існування європейських держав на противагу Карпові V. Загалом франко-ту-рецькі відносини стають ключовими в тодішній європейській дипломатії. Вступаючи на трон, Франциск I, мріяв про хрестовий похід проти турків та поділ османських володінь між європейськими державами. Але мадридський полон та договір 1526 р. з Габсбургами, за яким Франциск зрікався претензій на Мілан,

Південну Італію й навіть Бургундію, спричинив повороту зовнішньополітичних орієнтирах французького короля.

1528 р. було укладено таємну французько-турецьку угоду. Французький король заохочував Сулеймана Пишного через свого посла в Стамбулі відправити свої війська то Угорщини, щоб відтягти туди сили Габсбургів. 1535р. Франсуа I та Сулейман Пишний вступили у відкритий оборонно-наступальний союз. На підставі цього договору Франція одержувала в Туреччині цілу низку консульських та торгових прав. Серед одержаних привілеїв було й право вільного плавання по річках і морях в османських володіннях. Очевидно, що зразком для французьких капітуляцій в Туреччині стали венеційські договори. Ці договори сприяли розвиткові французької торгівлі та французьких портів на Середземному морі.

З іншого боку, цей союз сприяв тому, що країни східного Магрибу у 50-60-х роках XVI ст. увійшли до Османської імперії і її володіння простягайся вздовж усього північно-африканського узбережжя. Французько-турецький флот, діючи разом з османськими піратами під час війни з Габсбургами захопив й розорив Ніццу (1543 р.) й італійське узбережжя (1553 р.)

Король Франції Анрі II (1547-1559) також дотримувався союзу з османцями в боротьбі з Карлом V. Альянс із Францією був наріжним каменем османської політики в Європі. Османці знайшли також природного союзника в Шмалькаденській лізі німецьких протестантських князів, які боролися проти Карла V. За намовлянням французів Сулейман зблизився з лютеранськими князями, наполягаючи в своїх листах на тому, щоб ті продовжували спільні дії з Францією проти папи та імператора. Підтримка й протекція протестантів стали одним із ключових принципів османської європейської політики, спрямованої на те, щоб зберегти політичну роздрібненість у Європі, ослабити Габсбургів та перешкодити об'єднаному хрестовому поході. Угорщина під османською протекцією стала твердинею кальвінізму.

Карл V, за прикладом венеційців, зав'язав дипломатичні стосунки з сефевідським Іраном, примушуючи Сулеймана остерігатися одночасного конфлікту на сході й на заході. Тим не менше Сулейман Пишний розпочав війну з Сефевідами, скориставшись як приводом дипломатичним промахом шахського уряду, який не сповістив у Стамбул про смерть шаха Ізмаїла та вступ на престол його малолітнього сина Тагмаспа I (1524-1576). До шаха було надіслано образливого листа, в якому нагадувалося про розгром його батька шаха Ісмаїла, вчинений турками, про перемогу Сулеймана над гяурами-європейцями. "А ти, безсоромний неповірливий невіро, зважився не вирядити вельможного посла до нашого двору, куди йдуть-пливуть послы з цілого світу!.. Бог дасть, підемо ми війною на тебе, повоюємо й Іран, і Туран!"

Перський уряд був змушений стерпіти цього листа, але вступив у зносини з європейськими володарями. До Ірану 1929 р. прибув від імператора Карла V як посол лицар Іоанітського ордену, який домовився про спільні дії. До Ірану вдалося переправити певну кількість гармат та іспанської піхоти. Однак у поході турецьких військ проти Ірану (1534—1535 рр.) їм вдалося, пройшовши Вірменію, захопити Багдад. У військових кампаніях 1549-1554 рр. турки пограбували Азербайджан і змусили шаха перенести столицю з Теб-різа до Казвіна.

У середині XVI ст. на сході Європи стала міцніти ще одна політична сила - Московська держава, яка ще до 1530-х років була другою величиною. Османи до того часу підтримували союз з Московією та Кримським ханством у боротьбі проти Ягеллонів, що загрожували Криму. Однак просування Москви в басейні Волги, підкорення Казанського й Астраханського ханств викликало занепокоєння турків.

Хоч папа схилив Московію приєднатися до Австрії й Польщі з метою нападу на турків, цар зберігав мир. Утвердившись у басейні Волги, він дотримувався політики зволікань. Проте фортець, побудованих на Північному Кавказі, він уже ніколи не залишив.

Початок занепаду військової могутності Османської імперії

Захопивши величезні території, турки-османи натрапили на зростаючий опір супротивників та поневолених народів. Вже в останні роки правління Сулеймана Пишного турки зазнали прикрих невдач, зокрема в боротьбі з рицарями-іоанітами, які саме тоді осіли на о. Мальті й перетворили його на неприступну твердиню. Під проводом свого видатного великого магістра Ла-Валета (1557-1568) Мальтійський орден становив серйозну загрозу для турків і чинив їм значних втрат своїми рейдами. Спроба Сулеймана 1565 р. захопити Мальту закінчилася невдачею й, зазнавши значних втрат, османи були змушені покинути Мальту. Захоплення Кіпру в 1570-1571 рр. стало останнім великим воєнним успіхом османців.

Під час цієї кампанії турки зіткнулися з силами альянсу європейських держав - Іспанії та Венеції. Потужний об'єднаний флот під командою дона Хуана Австрійського завдав нищівної поразки турецькому флоту в **битві біля Лепанто 7 жовтня 1571р.** Уся Європа святкувала цю перемогу як кінець турецької загрози на морях.

Та коли венеційці вирушили на відвоювання Кіпру, то зустріли новозбудований османський флот. Протягом зими всі османські доки

ставили нові кораблі замість утрачених при Лепанто. Проте спорядження й утримання такого османського флоту, який зміг би вистояти перед з'єднаними силами середземноморських християнських держав, потребувало величезних коштів. Надзвичайні податки, накладені з метою фінансування будівництва й утримання флоту, викликали невдоволення широких верств населення й заворушення. Провінції робили все, що тільки могли, аби уникнути участі в морських кампаніях.

1578-1606 рр. османці вели серію виснажливих війн проти персів на сході та Габсбургів у Центральній Європі. В цей час проти турків виступають нові сили: Молдавія, Волощина та васальна Трансильванія. Вони повстали проти турків і воювали на австрійському боці. Дніпровські козаки також атакували османців широким фронтом на суходолі та морі.

1599р. іранський шах Аббас Великий послав своїх посланців до Європи й розпочав військові та економічні переговори, спрямовані проти османців. У Відні імператор тепло прийняв іранських послів. Габсбурги планували створити антиосманський союз за участю Московії та Грузії на Сході.

Незважаючи на поразки кінця 80-х років, перський шах Аббас 1603 р. перейшов у на-

ступ. Османцям тепер доводилося битися водночас на західному й східному фронтах. Внутрішні заворушення розхитували Османську державу. Шах Аббас повів свої війська з Азербайджану та Кавказу до Анатолії. За цих умов османський уряд був змушений укласти мир з Габсбургами (1606 р.), відмовившись від претензій на угорські землі, що перебували в руках Габсбургів.

Зі втратою переваги на Середземному

морі османці втратили контроль над своїми північноафриканськими провінціями. Військово-морські сили з Триполі й Тунісу тепер перетворилися на корсарів, які діяли на власний розсуд. Поразка під Лепанто стала сигналом для посилення активності християнських піратів у Східному Середземномор'ї. Османському урядові з великими труднощами вдавалося втримувати життєво важливі комунікації з Єгиптом та Сирією.

Відносини Османської імперії з Річчю Посполитою та Габсбургами на зламі XVI-XVII століть

Східна Європа в 1606-1618 рр. не належала до числа регіонів, які мали в очах османського уряду найбільше значення. В першій половині XVII ст. однією з головних проблем політики Порту була боротьба з експансією Сефевідського Ірану.

Війна з Австрією 1592-1606 рр. змусила Османську імперію підтримувати дружні зв'язки з Річчю Посполитою. За договором 1592 р. польський король Сигізмунд зобов'язувався не допускати козаків у володіння Османської імперії, фактично підтримуючи її у війні з Австрією. Турецький візир запевняв при цьому польського посла, що турецьких набігів не буде. Але вже в травні 1593 р. 20 тис.

татар, поширивши чутку, що йдуть на Москву, пограбували Волинь.

Польські політики вирішили скористатися війною між Османською імперією й Габсбургами для поширення польського впливу на Дунайські князівства. Відмова австрійської сторони йти назустріч цим вимогам була однією з причин невдачі переговорів.

У серпні 1595 р., скориставшись тим, що султанські війська втягнулися у важкі бої на Дунаї з військами волозького володаря Міхая Хороброго, гетьман польський Ян Замойський з армією вступив у Молдову й возвів на трон свого ставленика Єремію Могилу, який за відновленим тепер старим звичаєм склав

васальну присягу польському королеві. Відбулися зіткнення між польським військом і кримською ордою, що вступила до Молдови. Османські загони, не домогшись успіху, покинули територію Волощини. В Стамбулі остерігалися можливого приєднання Польщі до антиосманської Священної ліги. В тих умовах 21 жовтня 1595р. біля Цецори на р. Прут із Я. Заморським зустрілися султанський намісник Ахмед-паша та кримський хан Кази-Герей, які згодилися на правління Єремії Могили в Молдові. За договором Османська імперія визнала Могилу молдавським господарем. Новий господар визнав себе васалом султана й згодився сплачувати йому данину. Однак у Молдові залишилися польські війська.

Договір, укладений між польським королем і султаном 1598 р., закріпив спадкування молдавського престолу за потомством Єремії за умови збереження ним вірності Османській імперії. Утвердження польського ставленика в Молдові розглядалося в Стамбулі як важливий крок до підготовки наступу проти Габсбургів. Придушення військами гетьмана С. Жолкевського повстання під проводом С. Наливайка навесні 1596 р. на якийсь час забезпечило Османську імперію від загрози нападу козаків. Тоді ж посол султана у Варшаві вимагав згоди на новий прохід кримської кінноти до Угорщини через польську територію. Навзамін Порта дозволила посадити польського ставленика господарем Волощини.

Проте Габсбурги надали допомогу волоському господареві Міхаю Хороброму, який прогнав Єремію Могилу з Молдавії. Все це спричинило зближення між Річчю Посполитою й Османською імперією, кожна з яких була зацікавлена в збереженні своїх позицій у Молдові. Новий похід Яна Замойського до Молдови восени 1600 р., який закінчився поразкою волоських військ й поверненням Могили на трон, був здійснений з санкції султана. Польські посольства, що відвідували Стамбул в перші роки XVII ст., домагалися визнання за польським королем права пропонувати султанові кандидатів на господарський трон і передачі, хоча б на час в розпорядження Речі Посполитої османської данини з Молдавії.

Однак султан пішов лише на одну поступку: визнання Могили дожиттєвим правителем і дав згоду на передачу ним трону синові. Польські політики намагалися поширити вплив Речі Посполитої й на Волощину, однак спроби посадити й на волоський трон польського ставленика не вдалися.

Спроби волоського володаря Міхая досягти об'єднання з Молдовою мирним шляхом, наприклад, шляхом шлюбу Міхая з донькою Єремії Могили викликали настороженість польської знаті. Пропозиції об'єднати Волощину, Трансильванію й Молдавію під протекторатом Сигізмунда III за умови що король надасть допомогу в антиосманській боротьбі, були відкинуті Варшавою. Міхай був готовий піти на нові поступки - передати під владу Речі Посполитої Кілію, Бендери, Білгород, Очаків й Ізмаїл, але його посла навіть не пустили до польського короля.

1606 р. султан уклав із Австрією Житваторокський мир, за яким був вимушений визнати її рівноправною стороною й відмовився від одержання з неї щорічної данини. Крім того, султан відмовлявся від претензій на угорські землі, що перебували під владою Габсбургів. Незважаючи на цей мир, зовнішньополітичне становище імперії радикально не змінилося. Османи поступово втратили контроль над Східним Закавказзям, були змушені покинути Луристан і частину Курдистану. 1612 р. за Стамбульським мирним договором, що завершив війну проти іранського шаха Аббаса I (1587-1629), османські правителі поступилися завойованими раніше землями й відновили кордон, що існував до 1578 р. Загроза зі сходу не дозволяла виявляти активність в інших напрямках і загострювати відносини з сусідами.

Про слабкість імперії свідчить те, що коли після смерти молдавського господаря Єремії Могили його старшого сина було усунуто від спадкування господарського престолу, його родич польський магнат Стефан Потоцький за схваленням короля Сигізмунда III вторгся до Молдавії й посадив там Константина на трон. Османам довелося з цим змиритися. Більше того, султан був змушений дати обі-

цянку не усувати господаря без згоди польського короля. Про слабкість імперії свідчить і її реакція на набіги козаків, які з початку XVII ст. стали для неї значною проблемою. Збереглося колективне звернення сановників султана до польських сенаторів, в якому османські вельможі, повідомляючи, що заборонили татарам нападати на Річ Посполиту, просили покласти край козацьким нападам. Продовження війни з Персією змушувало Османську імперію виявляти стриманість у відносинах з європейськими державами.

Значні зміни у відносинах держав Східної Європи з Портою намітилися, коли становище Османської держави тимчасово стабілізувалося з укладенням 1612р. миру з Іраном, і османські політики змогли зайнятися зміцненням позицій своєї держави на Балканах.

До цього Порту мали спонукати й зміни в загальній зовнішньополітичній орієнтації Речі Посполитої, які чітко окреслилися на початок другого десятиріччя XVII ст. Тенденції до зближення Речі Посполитої з Габсбургами виявилися в шлюбних договорах короля Сигізмунда III з Австрійським домом. Вони остаточно перемогли після відходу з політичної арени Яна Замойського й політиків його кола. Зближенню позицій обох держав сприяла також спільна прихильність до войовничого католицизму епохи контрреформації. У березні 1613 р. імператор Матвій підписав союзний договір із Польщею, який було ратифіковано польським сеймом 1615р.

За тих умов ворожий до Габсбургів правитель протестантської Трансильванії, ворожий до Габсбургів, Габор Баторі спонукав Стамбул покласти край польському впливу в Дунайських князівствах. Габор Баторі прогнав

з Волощини господаря, що зблизився з польським урядом і Габсбургами, а невдовзі і Константина Могилу з Молдавського трону. Польська воєнна акція до Молдавії, очолена С. Потоцьким, була невдалою. Татарські орди з самим ханом Джанібек-Гереєм доходили до Житомира. Командувач коронною армією С. Жолкевський був вимушений визнати султанського ставленика на молдавському троні Стефана Томшу.

Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською загрозою

На кінець XVI ст. посилюється боротьба українського козацтва з турками й татарами. Козаки безперервно вторгалися в Крим і турецькі володіння, тоді як правлячі кола Речі Посполитої "оборонялися" від турків і татар щорічною виплатою данини й переслідуванням козаків за порушення миру з ворогом.

Від 1590-х років козаки, спускаючись по Дніпру флотиліями човнів, посилити свої наскоки на чорноморські береги Туреччини. З посиленням боротьби козаків проти турків і татар зростає її відгомін у Європі. Венеційський баюло Л. Бернардо лише за весну й літо 1587 р. кілька разів доповідав про напади ко-

заків на турецькі володіння: 12 травня - про те, що вони з суші й моря атакували Варну, 23 червня - про взяття козаками турецької фортеці Усіани, 5 липня - про те, що козаки напали на Бендери й розорили передмістя. Він зазначав, що в Стамбулі бояться подальших успіхів козаків.

Найбільшого розмаху козацькі війни з турками і татарами досягли в 10-20-х роках XVII ст. З тогочасних західноєвропейських джерел видно, що в період з 1608 до 1624 р. запорізькі козаки, нерідко підтримувані донськими козаками, майже повністю панували на Чорному морі, наводячи страх на прибережні міста й провінції Османської імперії. 1604 р. запорожці зробили похід на анатолійське узбережжя Туреччини, а через рік захопили Варну, одну з головних турецьких фортець на Чорному морі. 1608 р. вони зруйнували фортецю Перекоп, через два роки напали на придунайські фортеці Акерман, Кілію та Ізмаїл.

1614р. запорожці атакували Трапезунд і захопили Синоп, а через рік з'явилися під турецькою столицею і спалили її портові причали на очах у султана та його двору. Ще через рік гетьман Сагайдачний здійснив зухвалий похід у Кафу, центр торгівлі невольниками в Криму, і визволив їх у великій кількості.

Їхня відвага ставала дедалі більшою. Вони

спалили Синоп та Єнікьой на Босфорі. 1637-1642 рр. козаки навіть володіли Азовом. Чорне море, ця життєдайна артерія османської економіки, стало небезпечним, торгівля та порти на ньому почали занепадати.

Головна роль в обороні українських земель і всієї Речі Посполитої від татар і турків наприкінці XVI ст. переходить до козаків. Це розуміли і в Західній Європі. В Європі в цей час козаків усвідомлюють як пограниччя з турецько-татарським світом.

Перші кроки до залучення козаків до анти-турецьких коаліцій були зроблені Австрією та папським Римом. Після підписання 1590 р. миру з Персією турки почали активно готуватися до вторгнення в Австрію. Не маючи достатніх сил для відсічі завойовникам, імперія Габсбургів стала гарячково шукати союзників. Австрія прагнула створити коаліцію східноєвропейських країн, до якої мала увійти Польща, Московська держава, придунайські князівства та українські козаки. Проте ні Польща, ні Московське царство не виявляли серйозних намірів втрутитися у війну з турками.

Імператор Рудольф Ну лютому 1594 р. направив до Січі посольство Ерча Лясоти. Його мета полягала в тому, щоб спонукати козаків вторгнутися в межі Османської імперії й Кримського ханства і не допустити виходу кримської орди на Угорщину. Посольство Лясоти було першим офіційним контактом Австрії з запорізькими козаками як суверенною силою в обхід польського Уряду.

1618р. султан скликав спеціальну нараду, на якій обговорювалися заходи оборони від козаків. На цю нараду були запрошені послы Ве-

неційської республіки, Франції, Англії та інших європейських держав. Це була підготовка до війни, яка закінчилася для турків безславно.

Широкий європейський резонанс мала Хотинська битва 1621 р. - одна з найбільших і найважливіших за наслідками битв XVII ст. У Хотинській битві брало участь 42-тисячне польсько-козацьке військо. Українських козаків очолював гетьман Петро Сагайдачний. Як засвідчують численні польські, турецькі та західноєвропейські джерела, козаки відіграли в ній вирішальну роль.

Султан Осман II вважав козаків основною силою у ворожому таборі і відразу саме на них спрямував основні удари своєї величезної армії. Проте козаки їх стійко витримали, завдавши ворогові значних втрат і похитнувши його впевненість у власних силах. 9 вересня козаки ввірвалися до турецького табору, викликавши в ньому паніку, і якби польський гетьман Хоткевич не відмовився кинути в бій свої війська, турки не уникнули б розгрому.

Перемога українсько-польського війська зірвала похід Османа II в Україну й Польщу, який загрожував їм завоюванням. В Європі впродовж XVII ст. пам'ятали про вирішальну роль українських козаків у битві, що мала значення для всього континенту.

Значну увагу козакам приділяли послы всіх європейських держав. Так, англійський посол у Стамбулі Томас Ро в червні 1623 р. доповідав у Лондон: "Козаки для них (тобто турків. -А.З.) найнебезпечніші за наймогутніших ворогів, тому що вони перешкоджають завезен

ню провіанту до Константинополя".

Посол докладно описав напад на Стамбул 9 червня 1624 р., завершивши його цікавим висновком: "Цілий день до заходу сонця сміливо стояли вони і загрожували великій, але стривоженій столиці світу і всій її могутності; нарешті зі своєю здобиччю, з розгорнутими прапорами козаки відійшли, правда, без перемоги, але й без відсічі турків. Ця не така вже й значна обставина, ця дерзновенна акція розкрила дивовижну істину про цю велику державу - що вона, здаючись такою грізною й могутньою, насправді слабка й беззахисна".

Османська імперія та європейські держави на початку Тридцятирічної війни

У перші роки Тридцятирічної війни, поки конфлікт обмежувався межами Чехії, політика Османської імперії була досить обережною. Султан приязно ставився до австрійських послів, правителям прикордонних областей був посланий фірман з вимогою дотримувати мир.

Однак свобода дій Порту помітно розширилася в зв'язку з ратифікацією у вересні 1619р. мирного договору з Іраном. З іншого

боку, в конфлікт в Імперії відкрито втрутився васал султана князь Трансильванії Габор Бетлен, що виступив на боці антигабсбурзьких сил в Угорщині. Нарешті й самі повсталі стали шукати зближення з султаном. У листопаді 1619 р. до Стамбула відправилися послы з проханням визнати Габора Бетлена угорським королем. Дипломатичні контакти з султаном встановив і Фридрих Пфальцьський. Незважаючи на протести австрійських дипломатів, по-

ели угорських станів та Габора Бетлена в грудні 1619р. були офіційно прийняті султаном. Під час антигабсбурзького повстання в Чехії посланця нового чеського короля Фридриха Пфальцьського у квітні 1620 р. було офіційно прийнято в Стамбулі. Порта дала згоду на приїзд "великого посольства". У відповідь на протести австрійського посла Л. Моллар-та йому було заявлено, що Угорське й Чеське королівства - вільні держави, що не визнають влади Габсбургів, і що вони перейшли під захист султана й готові платити йому данину. Це означало, що Порта шукала ґрунт для відкритого втручання в центральноєвропейський конфлікт.

Для продовження переговорів з Габором Бетленом та Фридрихом Пфальцьським Порта вирядила до Праги посланця Мехмед-чауша. Після прибуття в чеську столицю він заявив, що султан бажає бути другом Фридриха й готовий надати допомогу людьми й грошми. До Стамбула вирушило "велике посольство" з представників Фридриха Пфальцьського, станів Чехії, Австрії й Угорщини. В грудні 1620р. між Портою й прибулим посольством було укладено договір про мир і дружбу. Ймовірно, що Фридрих Пфальцьський та чеські стани були зацікавлені не стільки в одержанні допомоги від султана, скільки в тому, щоб, налякавши Габсбургів перспективою османського втручання в центральноєвропейські справи, укласти з ними компромісний мир. Після розгрому чеської армії біля Білої гори й втечі Фридриха Пфальцьського до Голландії ці контакти припинилися.

У той час як станам не вдалося забезпечити себе серйозною міжнародною підтримкою, Іспанія й католицькі країни мобілізували значні сили для підтримки австрійським Габсбургам. Тому втручання Османської імперії загрожувало великою війною з коаліцією європейських держав, на яку Порта, маючи такого небезпечного супротивника як шах Аббас, навряд чи могла.

Крім того, існував ще один фактор стримування. Протягом 1620 р. наростав конфлікт із Річчю Посполитою, який переріс у велику війну між державами. Сучасні історики голов

ною причиною погіршення османопольських відносин вважають посилення саме 1620 р. нападів козаків на османські володіння. Вказується й інша причина: Польща підтримувала Габсбургів проти Габора Бетлена й вирядила в його володіння військові загони. Цей напад на володіння васала султана був явним порушенням зобов'язань, які взяла на себе Річ Посполита за договором 1617р. Посли Г. Бетлена, що прибули до Стамбула, скаржачись на напади з боку Польщі на османські володіння, закликали султана напасти на Річ Посполиту, яка не може одержати допомоги від інших християнських держав, зайнятих війною. На засіданні дивана було ухвалено рішення про підготовку до війни з Річчю Посполитою. Послу Речі Посполитої, прийнятому візиром у квітні 1620 р., було запропоновано повернутися назад, бо "ворог його володаря не гідний бачити його обличчя". Речі Посполитій було висунуто ультиматум: протягом чотирьох місяців покінчити з нападами козаків й зруйнувати прикордонні кріпості. Посла не було допущено до султана, він не одержав грамоти-відповіді королеві та грамоти, що гарантувала безпеку при проїзді через територію Османської імперії.

Імовірно, що після невдач у війні з Персією, Порта потребувала воєнних успіхів для піднесення свого престижу й напад на ізольовану Річ Посполиту уявлявся в Стамбулі кращим варіантом, аніж втручання в широкий європейський конфлікт.

Хоча ініціатива загострення польсько-османських відносин належала Стамбулові, війна була розпочата з ініціативи польського уряду, який направив у вересні 1620 р. коронну армію на Молдову. Це рішення було прийняте на підставі інформації про стан справ в Османській імперії, яка надходила від польських дипломатів в Порті й Криму. Польський посол в Стамбулі І. Отвиновський змальовував становище в імперії чорними барвами: в скарбниці немає коштів, султан грабує мечеті, в стані турецьких вельмож чвари. Посол у Криму П. Олешко писав про значні втрати, яких орда зазнала у війні з Іраном. Обидва послы радили вислати проти Порти й Криму козаків, які наженуть на них страху й змусять

вступити в переговори з Річчю Посполитою.

Проте похід польського війська закінчився провалом. Біля с. Цецори на Пруті у вересні 1620 р. в зіткненні з турецько-татарськими військами коронна армія зазнала поразки й стала відступати. На початку жовтня вона була розгромлена, командував армією С. Жолкевський загинув. Багато знаті й шляхтичів (серед них і Богдан Хмельницький) опинилися в полоні.

Поразка Польщі та посилення Габсбургів після розгрому чеського війська під Білою горою дала підставу Бетлену Габору змальовувати перед османськими політиками перспективу об'єднання християнських держав Європи під проводом Відня. Трансильванський князь наполягав на тому, щоб сам султан очолив похід проти Габсбургів. Однак у Стамбулі вирішили діяти згідно з раніше наміченими планами, й улітку 1621 р. османська армія на чолі з самим султаном Османом II рушила проти Польсько-литовської держави. Похід проти ослабленої й ізольованої Речі Посполитої для Стамбула був більш прийнятним, аніж втручання у великий конфлікт у Центральній Європі.

Але розрахунки османів не справилися. Військо султана зустріла на кордоні нова армія, споряджена польським урядом. До неї

приєдналися значні загони запорізьких козаків. Польсько-українське військо обрало оборонний спосіб дій, укріпившись в таборі під Хотином. Турецька армія була вимушена штурмувати табір. Протягом усього вересня 1621 р. сили султана, несучи значні втрати, марно намагалися взяти ці укріплення. Коротка переможна кампанія відтак перетворювалася в тривалу війну, якої Порти намагалася уникнути.

За цих обставин найприйнятнішим виходом було укладення миру на умовах, прийнятних для супротивника. 8 жовтня 1621 р. було укладено угоду, а після тривалих переговорів на початку 1623 р. - мирний договір. Він відновлював традиційні відносини між державами, які існували до війни.

Таке завершення війни стало ударом по престижу Османської держави; зовнішньополітичні поразки спричинили загострення внутрішніх конфліктів. 1622р. було скинуто й убито султана Османа II. Це породило нові звади й палацові перевороти. Нестабільність охопила не лише столицю, але й східні провінції імперії. Скориставшись становищем у Порті, іранські війська наприкінці 1622 р. оволоділи Іраком. Нова війна з Іраном обмежила можливості впливу Туреччини на європейські справи.

Османська дипломатія в Східній Європі в 20-40-х роках XVII ст.

У 20-ті рр. XVII ст., як і раніше, головним завданням у зовнішній політиці Османської імперії було продовження боротьби з Іраном. Це завдання набуло більшого значення, ніж раніше після того, як іранські війська зайняли Ірак. У цих умовах Порти не могла планувати будь-яких значних дій у Східній Європі. Уряд Порти намагався щонайширше залучити до воєнних акцій проти Ірану ресурси Кримського ханства. Тим часом, війна з Іраном не входила в інтереси кримської знаті, участь у ній не приносила здобичі, навпаки, кримські війська несли значні втрати. Коли ж із відновленням війни в 1623 р. османський уряд знову став домагатися вирадження війська до Ірану, хан Мехмед-Герей став ухилятися від виконання цих вимог.

У Стамбулі було вирішено усунути неугодного хана й для цього в травні 1624 р. до Криму було послано капудан-пашу з флотом і яничарами. Але Мехмед-Герей, спирався на невдоволених османськими вимогами татар, закликав на підмогу запорозьких козаків й османському війську було завдано поразки.

Ці події означали фактичне відокремлення ханства від Османської імперії. Багчесарай запропонував польському королеві Сигізмундові III укласти союз з Кримом для ведення війни з османами, зобов'язавшись зі свого боку передати польським властям Білгород-Дністровський, Бендери й Кілію. Хоча формально конфлікт, що виник, було залагоджено й Мехмед-Герей було підтверджено султаном в ханській гідності, в Стамбулі давали собі звіт у тому, що контроль за становищем у Криму втрачено. Хан, як і раніше, відмовлявся посилати війська на іранський фронт. Спалах активності запорожців на Чорному морі, що припав на середину 1620-х років, додатково утруднював підпорядкування Криму.

Османський уряд вирішив запобігти можливій небезпеці, уклавши союз із Московією. Навесні 1624 р. до Москви було поспіхом виряджене посольство на чолі з Ф. Кантакузином. В грамоті султана Мурада IV до царя Михаїла Федоровича пропонувалося відновити дипломатичні зносини й надавати один одному взаємодопомогу проти "недругів". У грудні 1627 р. було укладено проект договору про союз царя й султана проти польського короля, що включав у себе обіцянку Порти сприяти Росії в поверненні втрачених нею територій. Для схвалення султаном проекту договору навесні 1628 р. до Стамбула було виряджено послів С. Яковлева та П. Євдокимова. Однак поки тривала невдала для османів війна з Іраном, Османська імперія не могла вести успішні операції на іншому фронті. Угода з Росією була передовсім оборонним заходом.

Коли ж 1626 р. почалася важка й невдала для Речі Посполитої війна з шведським королем Густавом Адольфом, у Стамбулі зростає зацікавленість до політичних проектів, спрямованих проти Варшави. Хоча Річ Посполита не брала участі в Тридцятирічній війні, її про-

габсбурзька орієнтація була очевидною. Це давало османському уряду додаткові мотиви для зближення з державами, супротивниками Габсбургів. Султан був, зокрема, зацікавлений у встановленні добрих відносин зі шведським королем Густавом Адольфом. У червні 1630 р. під час посольства в Москві Ф. Кантакузина велися переговори про османсько-московський союз, спрямований проти Речі Посполитої. Османська ініціатива знайшла сприятливий відгук у патріарха Філа-рета і в Московії розпочалися приготування до серйозної війни з Річчю Посполитою. Однак дуже скоро виявилось, що в той самий час, коли Ф. Кантакузин вів переговори в Москві, Порта уклала мирний договір з Річчю Посполитою.

• Причини такої різкої зміни політики слід шукати в тогочасному міжнародному становищі Османської імперії. Після смерти шаха Аббаса з'явилися надії на успішне завершення війни з Іраном. Наприкінці 1629 р. великий візир Хосров-паша виступив у військовий похід, що тривав аж до кінця 1630 р., коли султанські війська майже дійшли до Багдада. В такій ситуації Османська імперія була зацікавлена в стабілізації становища на північному кордоні.

Стабілізації відносин Порти й Речі Посполитої сприяло також придушення козацького повстання 1630р. Польський уряд намагався подати справу так, що він у даному разі виконував давні претензії Стамбула до Варшави про необхідність погамування козацької вольниці. Але Порта не була настільки наївною й на переговорах у Стамбулі польському послу дали зрозуміти, що там добре відомі справжні причини конфлікту між польською владою й козаками. Проте для османського уряду було ясно, що на тому етапі Варшава не має наміру вести наступ проти Османської імперії.

Похід великого візиря Хосров-паші не привів до перелому в іранській війні: його війська були вимушені відступати від Багдада, так і не оволодівши кріпостю. 1631-1632 рр. імперію охопила нова серйозна внутрішня криза, пов'язана з палацовими переворотами й заворушеннями військ.

Тим часом, 1631-1632 рр. вході Тридця-

тирічної війни шведський король завдав кількох серйозних поразок військам католицького табору, очолюваного Габсбургами. Він мав намір розгорнути серйозну співпрацю з Османською імперією. Зовнішня політика Густава Адольфа набула значного розміру. Наприкінці 1631 р. до Трансильванії було послано шведського дипломата П. Страсбурга. Йому разом із тим доручалося добиватися союзу проти Габсбургів не лише з Трансильванським князівством, але й з Османською імперією. В квітні 1632 р. шведський посланець прибув до Стамбула. До цього часу там уже широко було відомо про перемоги Густава Адольфа. Хоча посланець не привіз дарів і не мав рангу "великого" посла, й проти його прийому різко виступали австрійські дипломати, він був прийнятий султаном. Завдання посланця полягало в тому, щоб встановити дипломатичні зносини між Швецією й Османською імперією й спонукати Порту виступити проти Габсбургів.

Іноземні спостерігачі відзначали явні симпатії султана та його сановників до Густава Адольфа й таку ж неприховану неприязнь до Габсбургів. Але проти них Порта так і не наважилася виступити, навіть тоді, коли впродовж Тридцятирічної війни Габсбурги опинилися в критичному становищі. З тих-таки причин Османська імперія не наважилася виступити і проти Речі Посполитої в роки Смоленської війни, що розпочалася наприкінці 1632 р. між Москвою й Польщею.

Після смерти Густава Адольфа політики, що прийшли до влади в цьому королівстві, стали ухилятися від раніше досягнутих домовленостей із Москвою. За цих обставинах Москві важливо було налагодити відносини з Османською імперією. Московські посольства, змінюючи одне одне безперервно знаходилися в Стамбулі впродовж усього часу Смоленської війни.

Зрештою, 23 червня 1633 р. великий візир повідомив їм про прийняте рішення Порти розпочати війну з Річчю Посполитою. Її план невдовзі став здійснюватися. На відміну від Багчисараю в Стамбулі зайняли позицію прихильну щодо Росії й ворожу щодо Речі Посполитої.

Однак загальне становище Османської імперії не поліпшилося. Навпаки, влітку 1633 р. розпочався наступ іранських військ і, зрештою, сам великий візир з військом відбудув на іранський фронт. Тому тоді, швидше за все, Порта мала на меті скористатися скрутним становищем Речі Посполитої й змусити її укласти вигідний мир. Загрозлива поведінка османів і їхні військові демонстрації на південних кордонах Польщі певною мірою полегшили москвинам укладення миру з Річчю Посполитою (1634 р.), оскільки правлячі кола Польщі були занепокоєні пересуванням значної кількості османських військ на кордонах. Підписаний невдовзі мирний договір Порти з Польщею зберігав статус-кво.

1639 р. султан Мурад IV удало завершив війну з Іраном, після чого став збирати в Адрианополі війська для походу, мета якого залишалася невідомою. Це викликало занепокоєння правлячих кіл у Польщі. За цих обставин у січні 1640 р. до Москви відправилися польські посланники Н. Стахурський та К. Раєцький з пропозицією прислати до Варшави "великих" послів для укладення союзу проти Османської імперії. Проте реакція московського уряду на ці пропозиції виявилася досить стриманою: переговори про укладення союзу були відкладені на невизначений термін.

Після смерти султана Мурада IV Польщі довелося вирядити до Стамбула посольство для підтвердження мирних договорів новим султаном Ібрагімом. Посольство 1640 р. у Стамбулі легко домоглося поставленої мети. Османський уряд готував похід на Азов і прагнув домогтися не лише нейтралітету, але й сприяння польських властей. Нараді сенату в квітні 1641 р. було ухвалено піти назустріч османським пропозиціям: королівськими універсалами запорізьких козаків закликали повернутися на територію Речі Посполитої.

Похід османів на Азов, який було захоплено козаками, розпочався наприкінці 1641 р. й закінчився поразкою. В Стамбулі вживали заходів, щоб приховати від власного населення й сусідів число втрат. Імперія стала готувати новий похід на Азов. Однак бойовий дух у війську був невисокий. Великий візир Муста-

фа-паша давав собі звіт, що повторна невдала спроба взяти Азов може покласти край його кар'єрі. Цим пояснюється спроба повернути Азов мирним шляхом через досягнення угоди з Московською державою.

Навесні 1640 р. великий візир почав шукати шляхів встановлення дипломатичних контактів із Росією. Але міркування престижу не дозволяли відправляти до Москви офіційну дипломатичну місію. Турки вдалися до посередництва молдавського господаря Василе Лупу. Від імени господаря цареві Михайлу було запропоновано проект договору з Османсь

кою імперією.

Московський уряд не наважувався сам вирішити питання про передачу туркам Азова після того, як вони зазнали поразки від козаків. Тому питання було передане на розгляд Земського собору, скликаного в січні 1642 р. Собор не дав чіткої відповіді й у Москві знайшли за можливе схвалити проект угоди, запропонованої турецькою стороною. Наприкінці травня 1642 р. незадовго до підходу османських військ козаки покинули цю кріпость. Однак при укладенні угоди московські політики допустили прорахунок, задовольнившись "писанням" воєводи Василе й не домігшись до відходу козаків із Азова особливого документа від османської сторони з викладенням її обов'язків. І це надалі полегшило для Порти можливість ухилитися від виконання обов'язків. Розрахунки російських політиків на те, що мирна угода сприятиме припиненню татарських набігів, не справдилися.

Турецько-татарська проблема в українській дипломатії другої половини XVII ст.

Українській козацькій державі доводилося вести боротьбу проти польської шляхти, зазіхань Московського царства, Туреччини та Кримського ханства, вступаючи в складні дипломатичні союзи з цими державами, а також із Семигородським князівством, Швецією, Францією та іншими європейськими державами.

Під час Визвольної війни XVII ст. Богдан Хмельницький був змушений укладати союз із Кримським ханством, щоб забезпечити тил у боротьбі з Польщею та заручитися підтримкою військ хана. Кримські хани не раз пору

шували ці угоди, ускладнюючи становище українського війська (наприклад, у битвах при Зборові та при Берестечку).

Переяславська угода, укладена в січні 1654 р., не принесла сподіваних вигод: "єдиновірні" московські воєводи принесли в Україну нові утиски та побори й обмеження її свобод. Андрусівська угода Москви з Польщею 1667 р., за якою Україну було поділено між ними, змусила українську верхівку шукати виходу зі становища.

Одержавши звістку про цю угоду, гетьман

П. Дорошенко направив посла до Константинополя. Розігруючи "турецьку карту", він ставив за мету знову об'єднати Україну в межах, визначених Богданом Хмельницьким, поновити її державність під тимчасовим турецьким протекторатом. Він ризикував тим, що його вимушеного союзу з "бусурманами" не зрозуміють козацькі маси й народ. Так воно, зрештою, й сталося.

18 жовтня 1672р. Польща уклала з МагOMETOM IV БУЧАЦЬКУ УГОДУ, за якою вона поступалася Туреччині Поділлям, що перейшло до Османської імперії, і Правобережжям, яким правив Дорошенко під турецьким протекторатом. У цей критичний для Польщі час їй допомагала Московська держава насамперед шляхом організації походів запорозьких і донських козаків на Кримське ханство.

Звістка про прийняття гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком протекторату турецького султана була сприйнята в Західній Європі не без подиву. Вона не в'язалася з усталеними уявленнями про українських козаків як "християнських лицарів", непримиренних ворогів турків, яке міцно утвердилося в Європі.

У західноєвропейських джерелах набули відображення й суходольні та морські походи запорожців на турків і татар та їхні перемоги над невірними наприкінці XVII ст. *У жовтні 1683 р. двадцятитисячне козацьке військо здобуло перемогу над тридцятитисячним татарсько-турецьким військом у Молдавії.* Після цієї поразки за наказом султана у Белграді було страчено великого візира, який командував турецько-татарським військом. В одній із італійських реляцій 1685 р. повідомлялося про атаку запорожців на Перекоп, захоплення його та про значні втрати татар убитими й захопленими в полон.

Європейська політична думка відзначила

участь козаків у поході Яна Собеського під Відень 1683 р., яким була врятована не лише столиця, а й уся Австрійська імперія. У липні того ж року турецька армія, до трьохсот тисяч вояків, перейшла Дунай і взяла в облогу Відень. Через деякий час становище столиці стало безнадійним.

Об'єднані сили союзників підійшли під Відень, і **12 вересня 1683р.** там відбулася запекла битва, яка завершилася розгромом турків. Активну участь у цій битві та в подальшому переслідуванні турків взяли козаки, що відзначають як польські, так і західноєвропейські джерела.

Мігруючи в другій чверті XIII ст. на захід під тиском монголів, тюркське плем'я туркменів зуміло скористатися ослабленням Візантії, розбратом у її верхівці та ворожнечю між Візантією та її торгово-політичними конкурентами - італійськими містами — й стало розселятися на її території.

Турки-османи згуртувалися під прапором священної війни і, запровадивши першу в Європі постійну армію, рушили на підкорення володінь Візантії та балканських держав. Дипломатія цих держав виявилася неспроможною протидіяти османам. Взяття Адріанополя (1361р.), поразки на Косовому полі (1389р.) та під Нікополем (1396р.) були наслідком цього. Плани хрестових походів на захист Константинополя Європа здійснити не спромоглася. Римська курія була зацікавлена передовсім у підпорядкуванні своїй владі Східної церкви.

Становище християнських держав на певний час врятувала поразка турків 1402р. під Анкарою. Але перемога османців під Варною (1444 р.) остаточно вирішила долю Балкан та Візантійської імперії. Після падіння Константинополя (1453р.) Османська держава стає важливим фактором у європейській політиці та дипломатичних комбінаціях європейських держав. Проти османців незмінна виступають австрійські та іспанські Габсбурги та Венеція, зате французькі королі вбачають у турках своїх союзників у боротьбі з Габсбургами. На кінець XVI ст. важливою силою у боротьбі з турецькою агресією стає українське козацтво.

У пошуках союзників для боротьби з Польщею українські політики не раз шукали союзу з васалом Османської імперії - Кримським ханством (гетьман Б. Хмельницький) та Портою (Б.Хмельницький, П. Дорошенко). Але політичні інтереси цих держав здебільшого суперечили українським. З іншого боку, українське військо не раз відіграло вирішальну роль у перемогах над турками: так було в битві під Хотиним (1621р.), битві під Віднем (1683 р.).

Ці перемоги засвідчили, що пора військової могутності Османської імперії відходила в минуле.

Література

- * Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. документов и материалов / Сост.: Х.М.Ибрагимбеймли,Н.С.Рашба.-М.: Наука, 1984.-213 с.
- * Говард М. Війна в європейській історії.-К.: Мегатайп, 2000. - 168с.
- * Иванов Н. А. Османское завоевание арабских стран: 1516-1574.-М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы. - 238 с.
- * Иналджи к Г. Османська імперія: Класична доба 1300- 1600.-К.: Критика, 1998.-287 с.
- * Кинросс Л. Расцвет и у падок Османской империи.-М.: КРОН-ПРЕСС, 1999.-696 с.
- * Кримський А. Історія Туреччини.-Київ-Львів: Олір, 1996.-288 с.
- * Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI - XVIII ст. - К.: Основи, 1998-578с.
- * Рансмішен С. Падение Константинополя в 1453 г. - М.: Наука, 1983. -200 с
- * Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV - XVI вв: Гл. тенденции полит, взаимоотношений / И.Б.Греков, С.Ф.Орешкова и др. - М.: Наука, 1984-301с.
- * Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.-Ч. I: Главные тенденции политических взаимоотношений.-М.: Памятники исторической мысли, 1998.
- * Османская империя: Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: Сб. ст / АН СССР, Ин-т востоковедения. - М.: Наука, 1986.- 249 с.
- * *APtag.ez-Beck J. Ch. Bedrohung und Befreiung Wiens 1683. Eine weltgeschichtliche Einfuhrung // Osterreich und die Osmanenprinz Eugen und seine Zeit / Herausgegeben von Erich Zollner und Karl Gutkas. - Wien: Osterreichischer Bundesverlag, 1988. - 32. - 41. S.*

- * *Hummelberger W.* Wien in der Verteidigung gegen die Turken // Österreich und die Osmanenprinz Eugen und seine Zeit / Herausgegeben von Erich Zollner und Karl Gutkas. - Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1988.-42.-55. S.
- * *Kuhbach M.* Das Osmanische Reich im 16. und 17. Jahrhundert // Österreich und die Osmanenprinz Eugen und seine Zeit / Herausgegeben von Erich Zollner und Karl Gutkas. - Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1988. -5. - 19. S.
- * *Rill G.* Furst und Hof in Österreich: von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohacs: (1521/ 22 bis 1526) / Gerhard Rill. - Wien; Köln; Weimar: Bohlau. - Bd. 1. Außenpolitik und Diplomatie, 1993. - 304 S.
- * *Stourzh G.* Außenpolitik, Diplomatic, Gesandtschaftswesen: zur Begriffsklarung und historischen Einführung // Diplomatie und Außenpolitik Österreichs. Elf Beiträge zu ihrer Geschichte /Herausgegeben von Erich Zollner.-Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1977.- 10.-27. S.
- * *Vocelka K.* Das Turkenbild des christlichen Abendlandes in der frühen Neuzeit // Österreich und die Osmanenprinz Eugen und seine Zeit / Herausgegeben von Erich Zollner und Karl Gutkas. -Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1988. - 20. - 31. S.
- * Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch / Herausgegeben von Gernot Heiss und Grete Klingenstein. - Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1983-243 S.

Дипломатія держав Східної Європи в XV - першій половині XVII ст.

- *Особливості міжнародних відносин у регіоні.*
- *Формування Литовської держави. Литва і Русь.*
- *Становлення дипломатії Кримського ханату*
- *Протистояння Литви й Ордену. Унія Литви й Польщі 1385 р.*
- *Грюнвальдська битва. Торунський договір 1411 р. Горodelьська унія Литви й Польщі.*
- *Торунський договір 1466 р.*
- *Основні напрямки зовнішньої політики Кримського ханату*
- *Татарська проблема в політиці Москви.*
- *Організація дипломатичної служби в Королівстві Польському.*
- *Дипломатична служба Великого князівства Литовського.*
- *Формування зовнішньополітичної служби в Московському царстві.*
- *Шлюбна дипломатія московських князів.*
- *Боротьба за киеворуську спадщину. Ідеологія "Третього Рима".*
- *Лівонська війна. Люблінська унія.*
- *Московсько-польські та московсько-шведські відносини наприкінці XVI-на початку XVII ст.*
- *Дипломатична боротьба в роки московської Смути.*
- *Московсько-шведське врегулювання.*
- *Урегулювання відносин Московської держави з Річчю Посполитою.*
- *Кримська дипломатія в XVII ст.*

Над заголовком: П.П. Севін. Прийняття польського посольства Яна Гнінського в Стамбулі Праворуч: Ганс Бунгмаєр. Прибуття посольства Московської держави до двору імператори Максиміліана I (1516 р.)

Особливості міжнародних відносин в регіоні

В історії міжнародних відносин Центральної та Східної Європи час від XV до середини XVII ст. спостерігається певна цілісність, що дає підстави говорити про окремих період їхнього розвитку. Протягом попередніх століть, XIII-XIV ст. ключовим фактором міжнародних відносин була монголо-татарська навала, результатом якої стало утворення Золотої Орди та політичне підпорядкування їй Русі й Причорноморських степів. Золота Орда більш ніж на століття стала домінуючим політичним організмом у регіоні. Але в другій половині - наприкінці XIV ст. вона починає втрачати свої позиції. Силами литовсько-руських військ Київщина, Волинь та Поділля були звільнені від залежності від Орди, перші кроки до цього робить і Московська держава. В другій половині XV ст. Золота Орда розпадається на декілька ханатів-суперників.

Поряд із Золотою Ордою серйозний вплив на міжнародні відносини мала Османська держава, позиції якої на Балканах і в Причорномор'ї особливо зміцніли після падіння Константинополя в 1453 р. Встановлення зверхності турецьких султанів над Кримським ханатом та просування османів на Балканах спричинили формування нового важливого напрямку політики й дипломатії європейських держав.

У боротьбі з турецькою загрозою активізується європейська дипломатія, охоплюючи в XVI-XVII ст. Україну, Московську державу й Персію. При цьому Священна Римська імперія, Іспанія, Венеція, римська курія виступають як супротивники Туреччини, а Франція, а згодом і Англія, вступають в союзні відносини з нею. На кінець періоду Османська імперія, хоча й ще зберігає свої величезні володіння, але переходить до оборони.

Характерною рисою цього періоду є виснажлива політична, дипломатична й військова боротьба Литви та міцніючої Московії за киеворуську спадщину. Однією з її форм стали спроби об'єднання Польсько-Литовської держави з Московією - або шляхом обрання спільного правителя, або завоювання Москви. Із падінням Константинополя Московська держава оголошує себе спадкоємницею також і візантійської політичної та церковної традиції. Московське царство наприкінці періоду формується як новий впливовий фактор на Сході Європи, який набуватиме щораз більшого значення в наступних періодах.

У другій половині XVII ст. міжнародні відносини в Центральній та Східній Європі вступили в новий етап. Загалом цей регіон виступає як складова частина всієї Європи, в якій було визначено новий баланс сил за умовами Вестфальського миру. Послаблення Речі Посполитої та посилення Московської держави, яка приєднала значну частину українських та білоруських земель, стали важливою рисою міжнародних відносин у регіоні. Московія почала претендувати на більшу роль у європейських справах.

Ще одним важливим чинником стала Габсбурзька монархія, яка заволоділа коронами Богемії та Угорщини й утримувала імператорський скіпетр. Імперія Габсбургів за допомогою німецького, чеського, словацького та хорватського військ звільнила всю Угорщину з під турецького ярма й претендувала на домінуючу роль на Балканах.

Формування Литовської держави. Литва і Русь

Протягом XIV ст. тривала експансія литовських князів на руських землях. Великий князь литовський Гедимінас (Гедимін, 1316-1341) поширив свою владу на Мінське, Туровське, Пінське й Вітебське князівства та на все Середнє Подніпров'я. Він переніс свою резиденцію до Вільни, що стала центром держави. Його син Альгірдас (Ольгерд, 1341-1377) прагнув позбутися німецької загрози.

На півдні Альгірдас поширив свою владу на Чернігово-Сіверщину. Він поступився полякам Галичиною, але зміг утримати Волинь. Звідти він проник на Поділля і після перемоги над татарами на р. Синій Воді (1362 р.) підкорив решту теренів Київського князівства. Йому вдалося поширити свою владу з Поділля до Причорномор'я. Смоленські князі, а на певний час навіть псковські, визнали його зверхність. Його вплив сягнув Тверського князівства і зупинився лише під мурами Москви. Цього стрімкого розширення володінь вдалося досягнути не лише силою зброї, а й унаслідок того, що руські князі зустрічали литовців як своїх визволителів з-під татарського ярма.

Таким чином, у 1338-1386 рр. майже всю Південну та Західну Русь було зібрано до купи в одне могутнє політичне ціле. Тільки центром її був тепер не Київ, а Вільна (Вільно). Найрозвинутіші з західних земель колишньої Київської Русі зберегли внутрішню єдність і певну автономію навіть у межах Великого князівства Литовського. Литовські господарі уклали з князями окремих земель (Полоцької, Вітебської, Смоленської, Київської та інших) договори ("ряди"), які гарантували недоторканність особи і володінь світської та духовної знаті, участь у виборі й призначенні, намісника, як правило, з місцевої знаті.

Союз з руською знаттю посилив опір Литви натиску Тевтонського ордену на півночі. Виснажливу боротьбу з Орденем вела також Польща. Протягом кількох десятиліть за Казимежа III (1333-1370) Польща спробувала протиставити тискові Ордену династичний союз з Угорщиною. Польський престол перейшов до угорського короля Людовика з Анжуйського дому. Однак після смерти Людовика Угорського (1382) польсько-угорська унія була розірвана. Польща повернулася до колишньої орієнтації на зближення з Литвою. Воно було викликане триваючими загарбаннями німецьких лицарів окремих земель і фортець у Польщі і Литві. Це привело до зближення цих двох держав, яке втілювалося в Кревській унії, укладеній на династичній основі: литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою.

Становлення дипломатії Кримського ханату

Завоювання Криму 1238-1239 р. остаточно закріпило його в складі Монгольської імперії. Адміністративним центром Кримського туману, тобто військово-адміністративної одиниці,

був Солхат (Кирим, нині - Старий Крим).

Вже в другій половині XIII ст. онук Могола, молодшого брата хана Батия, хан Ногай мав намір утворити з багатого кримського

улусу самостійний ханат із центром на Дунаї. Проте поразка й загибель Ногая 1300 р. на певний час відсунули питання про відокремлення Криму від Золотої Орди.

У часи внутрішньої нестабільності в Золотій Орді після вбивства 1359 р. хана Бірдібека, політичне лідерство захопив темник (десятитисячник) Мамай. Крим став його центральним володінням. Зверхність хана визнавали й південнокримські володіння генуезців. На вимогу Мамаєва генуезці були змушені поставити загони для походу проти Москви 1380 р. Після поразки Мамаєва у Куликовській битві з Москвою Мамаєві довелося рятуватися в Кафі, але генуезці його отруїли, розраховуючи домовитися з новим ординським ханом Тохтамишем. Юхтамишеві вдалося відновити єдність Золотої Орди, але у воєнному протистоянні з еміром Тимуром він зазнав поразки.

Однак геополітичне розташування Криму в обставинах розпаду Орди сприяло його політичному відокремленню й провадженню самостійної зовнішньої політики. Так, відомо, що вже 1427 р. правитель Криму Девлет-бірді виряджав посольство до мамлюцького султана. До Єгипту у 20-30-х роках XV ст. часто прибували посольства від "правителів Криму та залежних від нього земель". В Єгипті існував постійний попит на традиційно кримський товар - невольників, тому кримські правителі ще в часи Золотої Орди підтримували торгово-дипломатичні контакти з державою мамлюків, які вони здійснювали через генуезьке місто Кафу - важливий перевалочний пункт работоргівлі. Встановлення контролю над неприступною Кафою було важливою метою кримських володарів.

У боротьбі за Кафу висунувся в ролі правителя Криму Гаджжі-Герей. Він нав'язав союзно-васальні відносини гірському князівству Феодоро та одержав підмогу від венеційців, що ворогували з генуезцями. 1445 р. Гаджжі-Герей уклав з польським королем Казимежем IV договір про союз, якого дотримувався до кінця життя. Цей союз був спрямований проти ханів Золотої Орди зі столицею в Сараї. Кордоном між їхніми володіннями вважався Дон.

Золотоординські володарі неодноразово

ставили собі за мету повернути контроль над Кримом. Однак після поразки, завданої Гаджжі-Гереем 1465 р. на березі Дону військові Золотої Орди, ці зазіхання не мали успіху. Розпад Золотої Орди завершився утворенням всередині улусу Джучі кількох орд, кожна з яких, зрештою, здобула незалежність. Наприкінці XIV- на початку XV ст. з Орди виділилася Ногайська орда, яка осіла в басейні річки Яїк. На схід від ногайців в Казахстані формувалися дві інші орди - Узбецька й Казахська. Той самий процес розпаду старої імперії відбувався і в західній частині улусу Джучі, тобто, власне, в Золотій Орді. Він, зрештою, спричинив до поділу Золотої Орди на три самостійних держави: Казанський ханат (утворений 1445 р.), Кримський (1449 р.) й рештки основної Орди з центром у Сараї. З утворенням Казанського ханату створився воєнно-політичний паритет між Кримом, Казанню, Москвою та центральною частиною Золотої Орди (Улуг Юртом). Це й сприяло закріпленню Криму як окремого володарювання - Кримського Юрту (Кирич Юрт).

У середині 70-х років XIV ст. в Криму розгорілася гостра боротьба за владу. Анархією в Криму скористалися турки і в травні 1475 р. флот у складі 300 кораблів, що перевіз на борту значне військо, висадився біля Кафи й узяв її в облогу. Після сильного бомбардування місто капітулювало на початку червня 1475 р. Були захоплені також Керч, Тамань, Тану та всі генуезькі володіння на Південному березі Криму. Південний берег півострова було перетворено на турецьку провінцію. Над степовим Кримом та Подунайськими князівствами турки встановили васально-данинні відносини. Крим опинився під жорстким військово-політичним контролем Османської держави.

У роки анархії в Криму серед місцевої знаті висунувся в боротьбі за лідерство Менглі-Герей. Турецькі султани надалі зберегли прерогативу давати санкцію на ханат, призначаючи лише членів династії Герейів. Тим часом владі Менглі-Герєя цілком реально загрозувала Золота Орда, яка 1474 р. була навіть відновила владу над Кримом. У боротьбі з золото-ординським ханом Ахматом Менглі-Герєй

вирядив посольство до московського князя Івана III, шукаючи в нього захисту й підтримки. В квітні 1479 р. з Москви прибуло посольство у відповідь. Знаючи про союз Литви та Золотої Орди, Менглі-Герей уклав союз з Московією. Посольство 1479/1480 рр. привезло до Москви шертну, тобто договірну, грамоту про воєнно-політичний союз Москви й Криму проти Золотої Орди та Литви.

Навесні 1480 р. золотоординський хан Ах-мат став збирати похід на Москву. Іван III покликав на допомогу союзників, в тому числі й Менглі-Герей. У боротьбі Москви з Золотою Ордою переломним моментом стало "стояння на Угрі", у якому кримці відіграли винятково важливу роль. Саме на початку листопада 1480 р., тобто у розпал подій, Менглі-Герей організував похід на Поділля. Хан Ах-мат, маючи в тилу супротивника, не наважився на рішучу атаку проти московського війська. Зате відійшовши, він рушив на Крим. Однак московські загони, що рушили вниз Волгою, погромили кочів'я золотоординського хана. Це відвернуло загрозу від Криму. Таким чином, Іван III та Менглі-Герей організували спільну переможну комбінацію проти Золотої Орди, яка стала їм обом на користь. У листах, відправлених до кримського союзника навесні 1481 р., московський князь палко дякував Менглі-Гереві за допомогу.

Союз Криму й Москви тримався на спільному протистоянні Литві. Московський князь прагнув розширити свої володіння за рахунок земель литовської Русі. Татари ж

мали власний інтерес у Литві: османський ринок потребував нових невільників, найдоступнішим джерелом постачання яких була Україна. Ще значнішим після походу 1480 р. був учинений Менглі-Герем 1482 р. набіг на Київщину. Показово, що Менглі-Герей, вважав за потрібне після набігу на Київ передати московському князеві дари - "символи" з церковного начиння Софійського собору.

Значне зростання грошових ресурсів Менглі-Герей за рахунок работоргівлі викликало приплив кочовиків під його зверхність навіть з Великого Юрту (Золотої Орди). Це послаблювало її сили. 1502 р. збулася давня мрія Менглі-Герей: він узяв Сарай і, таким чином, "став конем" в осередку золотоординської влади. 1503 р. Менглі-Герей писав Іванові III: "...слава Богу, батьківську Орду взяв під свою руку, і тепер ходжу в доброму імені". Основним своїм здобутком від узяття Сарая Менглі-Герей вважав здобуття титулу хана-царя, тобто великого хана, володаря Великого Юрту. Таким чином, кримський улус 1502 р. став ханатом і здобув собі дипломатичне визнання в цій ролі від довколишніх володарів. Іван III завжди запопадливо називав Менглі-Герей царем.

Кримський хан Менглі-Герей після зіткнення з силами Великої Орди ввався до спустошливих походів на околиці Волині й Галичини. Енергійним союзником Менглі-Герей й цього разу був молдавський господар Стефан: восени 1502 р. він захопив низку міст на Дністрі (Коломию, Галич, Покуття, Снятин та інші).

Протистояння Литви й Ордену. Унія Литви й Польщі 1385 р.

Після смерті Альгірдаса в Литві розгорілася гостра боротьба за владу. Аби завадити своєму дядькові присвоїти великокнязівський титул, Ягайло був змушений укласти таємний договір із Тевтонським орденом. При цьому Литва віддавала Ордену всю приморську частину Жемайтії. Між сторонами встановлювався мир на чотири роки, було обіцяно взаємодопомогу, а Литва зобов'язувалася не вести ні з ким війни "без поради, відома й згоди Ордену". Протягом цих чотирьох років Ягай

ло з усім своїм краєм мав перейти в католицизм. Однак Ягайло не виконав цих ухвал. Невдовзі у новій війні з Орденем він зазнав поразки і 1384 р. було підтверджено передачу хрестоносцям Жемайтії.

Тим часом притулок в Ордену знайшов ще один претендент на великокнязівську корону, двоюрідний брат Ягайла, Вітаутас. Вітаутас пообіцяв Ордену подальші територіальні поступки і заявив про своє бажання не лише охреститися, а й стати орденським васалом. Тепер ве-

ликий магістр Ордену став допомагати Вітаутасу. Але боячись опинитися між двох вогнів - Пруссією й Москвою - Ягайло був змушений переглянути своє ставлення до Вітаутаса й два двоюрідних брати уклали угоду (1384 р.), за якою Вітаутас визнавався великим князем Литовським. Після цього Ягайло негайно розірвав відносини з рицарями й став допомагати братові в боротьбі з хрестоносцями.

Це стало можливим, оскільки Ягайло бачив для себе іншу перспективу: саме тоді активно йшли переговори про його одруження з Ядвігою й про корону польську. Але він намагався в кожному питанні мати принаймні два варіанти, які приносять вигоду: він вислав сватів до Москви, які клопоталися про одруження з дочкою його смертельного ворога й ровесника Дмитрія Донського. Перша умова Кремля була досить промовистою: "А йому великому князеві Ягайлові... хреститися у православну віру й оголосити привселюдно про своє хрещення". Очевидно, для Ягайла така пропозиція тоді вже була неприйнятною.

У січні 1385 р. до Кракова прибуло офіційне литовське посольство з проханням руки Ядвіги. Умови, про які йшлося, були, очевидно, предметом попередніх переговорів, а розмови з Ядвігою були лише формальністю. Потім посольство рушило до матері юної королеви, в Угорщину, а вже звідти її супроводжували до Литви посольства польське та угорське. В Креве розпочалися наради, які

підсумовували всі попередні ухвали в єдиному документі.

14 серпня 1385р. в Креве було підписано документ, яким визначалися умови польсько-литовського союзу. Традиційно цей документ вважається актом унії. Проте формально це була лише попередня постанова. 11 січня 1386р. польські послы підписали у Волковиську пергамент, який підтверджував з боку Польщі, що Ягайла обрано "королем і володарем", і що він візьме Ядвігу за дружину. Лише 2 лютого 1386р. з'їзд делегації від обох сторін у Любліні уклав першу справжню унію Литви й Польщі.

12 лютого Ягайло тріумфально в'їхав до Кракова. Було вирішено з політичних міркувань зробити хід конем: за хресного батька було запрошено великого магістра Ордену. Для цього до Мальборка було вираджено спеціального посла, але він привіз відмову фон Роттенштайна, який посилався на зайнятість і відстань. Великий магістр, імовірно, не хотів стати головним свідком акту, який позбавляв Орден ідейної основи існування, тобто як військової політичної сили наступу на язичників на сході Європи. Ягайло взяв при хрещенні ім'я Владислав.

Тим часом Орден намагався відплатити за новий відступ Вітаутаса й здійснював нові походи на Литву. Вони оберталися для Литви новими втратами й поступками. Події показали, що Литва не може водночас вести війни на два фронти - проти Москви й Ордену.

Грюнвальдська битва. Торунський договір 1411 р.

Городельська унія Литви й Польщі

Сигналом до нової війни з Орденом стало повстання в Жемайтії, яке розпочалося наприкінці травня 1409 р., й було кероване Вітаутасом. Хрестоносці спробували розпалити антилитовські настрої при дворі Ягайла, відправивши до нього посольство, яке звинувачувало Литву в порушенні миру. У липні до Мальборка приїхало коронне посольство, очолене архієпископом Гнезненським Миколаєм Куровським. Виконуючи інструкції короля, польський посол категорично заявив: "Перестань страхати нас, магістре, литовсь

кою війною: якщо ж ти виберешся на Литву, будь певен, що король, озброївшись, Пруссією відвідає. Недругів Литви маємо за власних ворогів; тому повернемо на тебе, якщо Литву зачепиш".

Королівська пропаганда, яка впливала на громадську думку Європи через розісланих послів по всьому Заході, аж до Англії, дала наслідки. 1410р. хрестоносці одержали звідти менше допомоги, ніж вони одержували раніше під час походів на Литву. Але Орден перетягнув на свій бік князів Західного Помор'я.

Тим часом, 12 липня, коли війська союзників перебували вже на території Ордену угорські послы вручили Ягайлові акт оголошення війни від імператора Сигізмунда. Але цього акта було приховано від воїнства.

15 липня вранці після десятикілометрового маршу королівські корогви зустрілися з ворогом на полях біля сіл Штемберка, Людвіго-ва й Грюнвальда. Хрестоносці отаборилися там уже напередодні й підготували поле бою. Битва під Грюнвальдом була одним із найбільших військових зіткнень Середньовіччя. Війська Ордену зазнали тоді нищівної поразки.

Орден втратив під Грюнвальдом більшість війська й увесь свій провід. Недобитки або здалися, або втікали, охоплені панікою. 16 липня на полі бою знайдено останки великого магістра Ордену Ульриха фон Юнггена. В столиці Ордену запанувала паніка. Однак новий магістр Генрих фон Плауен, скориставшись повільністю просування польського війська, зумів укріпити Мальборк й підготувати його для оборони. Лише через дев'ять днів королівське військо підійшло до столиці.

8 грудня 1410р. Ягайло зустрівся в Ратяжі з великим магістром фон Плауеном. За версією польського хроніста Длугоша, фон Плауен відверто висловився королеві про втрачені ним можливості, коли він мав шанс опанувати Мальборком й усіма землями Ордену хрестоносців, але не зумів скористатися удачею: "Найперше, коли попередника мого Ульриха і всі його війська переміг і знищив справді дощенту, бо коли б відразу через кілька днів лише хоругву послав під замок Мальборкський, то він піддався б безсумнівно, адже дуже малу й слабку мав залогу. Вдруге після взяття міста Мальборка, коли б негайно вдарив на замок, або через вилом між Віслою й замком зроблений, якого в тривозі й замішанні поправити не встигли, твоє військо могло вдертися до замку. А втретє, якби тільки на днів п'ятнадцять продовжив облогу, так очевидно були б доведені нестачею й голодом, бо на весь люд, що обороняв замок, мали лише два барани й три шматки солонини. Бракувало тоді й хліба, і з тієї причини почалася дизентерія. Ми не могли б витримати довше облоги, якби ти хотів тоді заче

кати". На жаль, поляки та литовці не скористалися своєю перемогою уповні. Єдиним здобутком, крім воєнної контрибуції, було повернення Вітаутасу Жемайтії, і то лише на час його життя.

За першим Торунським миром 1411 р. орденська держава зобов'язана була сплатити своїм супротивникам величезну контрибуцію й утратила частину своїх земель на користь Литви. Незабаром почався поступовий розпад Ордену. Проте невдовзі Орден відмовився від посередництва імператора Сигізмунда в переговорах з Польщею та Литвою й знову став загрожувати обом країнам, Польща та Литва були змушені укласти нову угоду, що мала більш виразно засвідчити їхній союз. **Городельська унія**, підписана **1413 р.**, ще раз підкреслила автономію Литви, зберігаючи її великокнязівський престол. Але її внутрішньополітичний лад та привілеї вищої знаті були наближені до польських.

Природним наслідком польсько-литовської унії було значне зростання у Східній Європі престижу династії Ягеллонів. Вона стала найважливішою династією після Габсбургів, і щоразу, коли виникала політична криза або треба було обирати нового правителя, сусіди Польщі звертали свої погляди на Краків і Вільну. Перший такий випадок стався в Угорщині 1440 р. по смерті короля Альбрехта II Габсбурга. Королем Угорщини було обрано сина й спадкоємця Ягайла, короля Польщі Владислава VI (1434-1444). Цей вибір став серйозною поразкою для Габсбурзької династії, яка змогла втримати лише трон Богемії.

Сутички з Орденом тривали й далі, вони стали предметом багатьох обговорень, в тому числі й на Констанцькому соборі. Поляки відкинули Сигізмундів третейський розсуд 1420 р. як надто сприятливий для Ордену і продовжували чинити дипломатичний тиск на імператора, аби він змінив своє прихильне ставлення до Ордену. Одним із засобів польського тиску було висунення на богемський трон кандидатури Ягайлового небожа Сигізмунда Корибутовича, якого підтримали помірковані гусити. Боячись підтримки, наданої Вітаутасом Сигізмунду Корибутовичу,

імператор Сигізмунд врешті-решт піддався і в 1423 р. примирився з Ягайлом у Кошице.

Скориставшись з падіння міці ордену верхівка міста Хелмно створила так званий Пруссський союз, що мав на меті збільшення привілеїв станів городян. Орден відмовив їм у цьому. Тоді члени союзу звернули свої погляди на Польщу й у 1454 р. повстали проти Ордену, закликавши на свій захист польського короля Казимира IV (1447-1492). Король того ж року оголосив про "інкорпорацію" Пруссії під польську корону, гарантуючи й розширюючи при цьому розширення привілеїв членів союзу.

Торунський договір 1466 р.

Торунський договір 1466р. був набагато сприятливішим для Речі Посполитої, ніж перший договір, укладений тут 1411 року. Переможці, однак, не скористалися з цієї можливості, щоб остаточно ліквідувати Орден. Визначальним моментом тут стало побоювання втручання в цьому разі папи й імператора на підтримку Ордену, Тому Орден, зберіг своє існування в Пруссії, хоч і втратив майже всі свої землі. Померання з Данцигом, область Хелмна, північно-західні кордони Пруссії з містами Мальборк (Марієнбург) та Ельбінг разом із землями єпископства Вармія (Ерmland) стали польськими й згодом дістали назву Королівська Пруссія. Східна Пруссія з Кенігсбергом залишалися під зверхністю Ордену, але як ленне володіння польської корони. Великий магістр отримав титул князя-сенатора Польщі та мав скласти присягу королеві й надавати допомогу своєму союзеру у разі війни.

Хоча Орден підписав договір 1466 р., але не збирався дотримуватися його умов. Лише через десять років його великий магістр був змушений 1479 р. скоритися польському суверені.

Однак ані імператор, ані папство не визнали Торунського договору й тому Орден продовжував зберігати зв'язки зі Священною Римською імперією. Зв'язки Ордену з Німеччиною посилювалися, коли великим магістром у 1498 р. було обрано Фридриха Саксен-Мей-

Це, звісно, спричинило воєнний конфлікт між Польщею та Орденом. Поляків підтримував Пруссський союз на чолі з містом Данцигом, яке надало всі свої багатства в розпорядження польського короля. Поляки спочатку покладалися на своє загальне ополчення, але його зброя й тактика застаріли, і воно не могло зрівнятися з досвідченими силами Ордену. Тому війна тривала тринадцять років. Лише залучивши за фінансової допомоги Данцига наймані війська, знайомі з новою тактикою, поляки завдали поразки Ордену.

сеньського. Він реорганізував Орден на зразок німецького князівства. Як князь імперії, він відмовився від вірності Польщі.

Ситуацію з визнанням Орденом ленного зв'язку з польською короною було вирішено в роки Реформації в Німеччині. Великий князь Альбрехт, перебуваючи в Німеччині, зустрівся з Лютером й перейнявся його вченням. Альбрехт прийняв пропозицію Лютера перетворити територію Ордену на світське герцогство. Але католицькі Габсбурги були налаштовані вороже проти цього. Щоб вийти зі складного становища Альбрехт вирішив відмовитися від антипольської позиції й перейти до ленних відносин з Польщею. 1525 р. Альбрехт звернувся з цим проектом до польського короля Сигізмунда.

Ідею Альбрехта сприйняли при польському дворі неоднозначно, адже, ставши лютеранським князем, Альбрехт повинен був повністю розірвати стосунки не лише з папством, яке досі захищало орден, а й також із імператором та імперією. Однак, 1525 року мирний договір було укладено в Кракові, і там, на ринковій площі, Альбрехт склав присягу Сигізмундові й визнав себе васалом Польщі.

Вирішення прусського питання поставило Польщу та Литву перед проблемою Лівонського ордену. Після секуляризації Тевтонського ордену в Пруссії лівонська гілка продовжувала існувати самостійно. Польський король Сигізмунд Август знайшов союз-

ника в особі Альбрехта Пруського, і вже 1552 р. король та герцог обговорили можливість секуляризації архієпископства Ризького й Ордену, на терені яких поширювалися ідеї протестантизму. Після цього Лівонія мала бути об'єднана з Річчю Посполитою так само, як Пруссія.

Важкі бої з Московією, однак, не дозволили Огефанові Баторію зосередитися на Герцогській Пруссії. Він доручив урядування Пруссією Георгу Фридриху Бранденбург-Ансбахському, надавши йому титул Пруського герцога. Таким чином, Георгові Фридриху вдалося завдяки підтримці самої Польщі зміцнити зв'язки між Герцогською Пруссією та Бранденбургом.

Основні напрямки зовнішньої політики Кримського ханату

Порта і Крим здійснювали єдину, добре скоординовану політику, підпорядковану спільним, далекосяжним стратегічним цілям. На міжнародній арені, виходячи з певних тактичних міркувань, вони подавали її як політику, позбавлену начебто внутрішньої узгодженості й єдності. Така особливість османсько-кримської політики мала метою дезорієнтувати правлячі кола сусідніх держав. Гнучко й уміло використовуючи цю двозначність політики, Порта в одних випадках кидала до бою войовничий Крим, підтримуючи за допомогою військового втручання вигідну рівновагу сил східноєвропейських держав. В інших випадках Стамбул вдавався до засобів мирної дипломатії. Ця політика змушувала володарів Польсько-литовської держави вважати мирні переговори з Кримом основоположним, домінуючим фактом тодішнього міжнародного життя, а реальні, часами великомасштабні війни Криму проти цієї держави розглядати як минулі, випадкові епізоди, обумовлені лише свавіллям кримських ханів.

Ця спланована роздвоєність османсько-кримської політики в Східній Європі спокушала дипломатів ряду країн тодішньої Європи розробляти плани використання Кримського ханату в боротьбі проти Османської імперії. Такі плани висувалися, зокрема, Венецією та її послами у Польщі Контаріні та Я.Б. Тревіза-

Польський король Сигізмунд III (1587-1632) з шведського дому Ваза продовжував наслідувати пасивне ставлення свого попередника до Герцогської Пруссії. Польський вплив у Пруссії продовжував слабшати, доки в 1657 р. Пруссія не перейшла під самостійний суверенітет курфюрста Бранденбурзького, який перестав бути польським васалом. Брак твердої та сталої політики в Пруссії допоміг дому бранденбурзьких Гогенцоллернів побудувати свою власну сильну авторитарну державу та збільшити свій вплив у Німеччині. За цю недбалість Польща згодом тяжко поплатилася у XVIII ст., коли саме Пруссія ініціювала поділ Польщі.

ном (середина 70-х рр. XV ст.), а також в ході переговорів правителів Венеційської республіки з представниками польського двору Каллімахом (початок 1477 р.). До Венеції було навіть запрошено татарських послів, які "висловили готовність" виставити проти Порти 200 тисяч війська. Участь в обговоренні цього проекту татарських послів, їхня обіцянка виставити велику армію проти османів вказувала лише на те, що кримці свідомо й уміло вводили в оману дипломатію ряду європейських держав.

Кримському ханатові Османською імперією було передано ведення стосунків з Польсько-литовською державою. Московським князівством та північно-кавказькими народностями й державами. Ці стосунки звичайно розумілися як данинні, причому данина залишалася в розпорядженні кримських ханів. Саме кримський хан приймав послів від згаданих країн. Але якщо польсько-литовські чи північнокавказькі послі могли відвідувати Стамбул, оминаючи Крим, то московські послі по дорозі до султана мусили обов'язково завітати до Багчесарая, передати "поминки" й дістати від нього дозвіл на продовження подорожі. Ця практика проіснувала до 1700 р., так само як данина Москви Криму.

Самостійні стосунки ханат міг підтримувати й з іншими європейськими державами, наприклад, зі Швецією та Данією, союзи з якими

починаються з другої половини XVI ст. Численні кримські посольства не раз з'являлися й у Відні чи в Празі під виглядом дружніх місій, які перебували там, одержуючи утримання від габсбурзької скарбниці й вимагаючи для себе подарунків. Пробувши, таким чином, певний час та закупивши на одержані гроші дорогі товари, вони поверталися додому.

Складність зовнішньополітичного становища Польщі й Литви полягала ще й у тому, що, незважаючи на мир з Османською імперією, їм доводилося час від часу мати справу з набігами Криму, які нагадували про необхідність сплати щорічної данини (15 тис. золотом щорічно). Мухаммед-Герей був зацікавлений у збереженні "сприятливих" політичних умов для продовження кримськими татарами атак на Москву, а отже, і в затягуванні московсько-литовської війни. Він переймався тим, щоб польсько-литовські війська не досягали значної переваги, яка б схилила Ва-силія III до пошуків миру з Сигізмундом. Саме тому після воєнних успіхів польсько-литовської зброї 1518р. Мухаммед-Герей організував улітку 1519р. великий набіг на київські, волинські і навіть люблінські землі, дещо ослабивши таким чином Польсько-Литовську державу й підтримавши разом з тим віру московського уряду в можливість успішного продовження війни. •

Кримські хани, як васали Порти, брали участь в османсько-перських війнах. Проте не раз траплялося, що кримські принци потрапляли й на службу до перських шахів. Це сприяло встановленню дипломатичних відносин між Кримом та Сефевідською державою. Але ці стосунки перебували здебільшого під контролем Стамбула.

У другій половині XVI ст. Московське царство розгорнуло активний наступ проти спадкоємців золотої Орди - Казанського та Астраханського ханатів. 1552р. було взято Казань, а через два роки - Астрахань, де згодом було посаджено московського воєводу. Уклавши воєнний та династичний союз із черкеським князем Темрюком, Іван IV просунувся далі на південь, й почав будувати фортеці у нижній течії Терека. Проте подальший наступ Моск

ви в цьому напрямку припинився в зв'язку з поразками у Лівонській війні (1558-1583 рр.), що почалися 1563 р. Оскільки Османська імперія була зайнята в цей час боротьбою з Габсбургами, то протидіяти московській експансії міг лише Крим. Кримці починають здійснювати далекі походи на Московщину. Організований 1569 р. для захоплення Астрахані похід османців за участю кримських сил закінчився невдачею. Тим часом хан Девлет-Герей вирішив самостійно впоратися з Москвою. У травні 1571 р. кримці захопили Москву, яку було спалено за винятком Кремля. Іван IV втік з міста й не перешкодив татарам повернутися з величезною здобиччю. Проте повторити похід ханові не вдалося. Москва неухильно просувалася на південь свої оборонні рубежі, що ставали ефективною перепоною у боротьбі з татарськими набігами.

Уклавши 1591р. воєнний союз зі Швецією та Річчю Посполитою, кримський хан Газі-Герей того таки року здійснив нову виправу на Москву, але вона скінчилася поразкою кримців. Наступного року союзники підписали мир з Московщиною. Проте під час посольства до Москви кримські загони ходили походом під Рязань і Тулу. Зрештою, 1593 р. хан був змушений підписати договір із царем Федором, що знаменував поразку Кримського ханату в боротьбі за золотоординську спадщину. Політичним спадкоємцем Золотої Орди стало Московське царство. Військовий паритет, що встановився в Північному Причорномор'ї до середини XVII ст., приніс із собою усталений щорічний обмін посольствами, головною функцією яких була доставка данини з Москви до Криму.

Кримська орда з 1594 р. за наказом султана брала участь у війні проти Габсбургів на території Угорщини. Значні напади татар у цей період припинилися як на Річчю Посполиту, так і на Московію. Передова лінія оборони Московської держави просунулася в ці роки далеко на південь. 1600 р. біля татарського "перелазу" в місті впадіння Оскола в Сіверський Донець було поставлено найпівденнішу тоді московську кріпость Царьов Борисов.

Татарська проблема в політиці Москви

У тривалому процесі будівництва держави московини поклалися не лише на збройну силу. При потребі шукали й інших способів домогтися свого - намагалися, наприклад, відколоти від своїх небезпечних супротивників якусь частину й зв'язати їх путами політичної залежності. Політика залучення на свій бік татар та інших східних народів стала складовою частиною московської дипломатії на Сході. Перетворення їхніх правителів на васалів чи запрошення їх на царську службу стали важливими її завданнями. Ця політика не раз зазнавала невдач й давала зворотні результати, але за своєю суттю вона виявилася досить далекоглядною.

Найважливішою з таких татарських груп, що перейшли на службу до московських князів стала група, що перебувала під проводом сина хана Улуг-Мухаммеда, Касима, якого називали царевичем (сином хана). Наприкінці 1452 р. великий князь Василій II Московський дарував йому місто Городець-на-Оці, яке стало столицею нового васального ханату, залежного від Москви - ханату Касимова (московити йменували його Касимовським царством). Інші татарські князі, які перейшли на московський бік, також одержали як володіння чи надання за службу міста довкола Москви.

Прикметне, що за московським порядком, татарські царі й царевичі посідали високе становище й мали перевагу в палацових ритуалах, незалежно від того, були вони мусульманами чи хрестилися. Після хрещення вони могли навіть претендувати на царський трон. Після смерти сина Івана IV, царя Федора, московський престол посів Борис Годунов, який був боярином татарського походження. Основою зовнішньої політики Івана III був союз із кримським ханом Менглі-Гереем: вони разом протистояли Золотій Орді й Литві. Але до кінця царювання Івана III Золота орда розпалася (1502 р.). Астраханський ханат, що посів її місце був значно слабшим за неї. Підпорядкування Москві Сіверщини викликало настороженість Криму, оскільки це

ставило під загрозу безпеку ханату й утруднювало набіги на українські землі. 1512 р. Менглі-Герей розірвав договір із Васиєм і перейшов на бік Литви. Влітку 1521 р. спадкоємець Менглі-Герей Мухаммед-Герей дійшов походом до околиць Москви.

Головною проблемою на сході тепер став Казанський ханат. Іван III та його радники добре розуміли механізми татарського правління. І в Криму, і в Казані Іван III підтримував дружні відносини з деякими впливовими мурзами. У боротьбі за казанський трон один із претендентів, Мухаммед-Емін, втік до Москви й сам просив Івана III виступити на його захист.

У травні 1487 р. сильна московська армія з'явилася під Казанню. Після облоги, що тривала 52 дні, місто було взяте й Мухаммеда-

Еміна поставили на казанський престол як васала Івана III. Після цього офіційне листування між Казанню й Кримом здійснювалося лише через Москву. У Москві всі листи перекладали й читали, після чого оригінали доставляли адресатам.

Однак невдовзі після смерті Івана III Мухаммед-Емін виступив проти Москви. Ва-силій III (1505-1533) послав проти Казані московські війська, однак вони двічі зазнавали серйозних поразок. Через два роки Мухаммед-Емін повернув Москві полонених і підписав із Василієм дружній договір. Після смерті Мухаммед-Еміна цар 1519р. направив до Казані касимовського царевича Шаха-Алі. Хоча казанці спочатку прийняли його, але під тиском кримських Гереїв прогнали московського ставленика й запросили на казанський престол Сахіб-Герей, брата кримського хана (1521 р.).

За Василя III казанські татари визнали його сюзеренітет над Казанню й згодилися не обирати своїх ханів (царів, за московською термінологією) без схвалення Москви. 1532 р. вони прийняли як свого хана колишнього царевича Касимова Яна-Алі, брата Шаха-Алі, вигнаного казанцями. Фактично серед знаті казанських татар продовжували існувати два угруповання, від яких залежали хани: прокримське й промосковське. 1535 р. перше знову взяло гору. Яна-Алі було вбито, і його попередник, Сафа-Герей вернувся до влади. Наприкінці 1540-х років москвини провели декілька воєнних походів проти казанських татар. Але вони

були невдалими.

Нову спробу посадити московського ставленика Шах-Алі на казанський престол було здійснено вже перед взяттям татарської столиці 1552 р. Однак вона провалилася. Шах-Алі під час взяття Казані діяв як спеціальний радник царя Івана IV. В серпні 1552 р. 150-тисячне московське військо підійшло до Казані й взяло в облогу місто. Його захищали тридцять тисяч татар та двадцять сім тисяч ногайців. На початку жовтня москвини через проломи, зроблені внаслідок підризу стін, увірвалися до міста. Було влаштовано криваву різанину над оборонцями й мешканцями міста. Казанський ханат було приєднано до Московського царства. 1556 було завойовано й Астраханський ханат.

Тим часом піднесення Москви загрожувало як інтересам Криму, так і Польщі. Було природним, що ці дві сили, як це було в Лівонську війну (1558-1582 рр.) та в Смутний час(1607-1617 рр.), зазвичай об'єднувалися проти Москви. Окремі спроби Москви й Польщі укласти союз проти Криму були невдалими. Головною причиною їхнього провалу була відсутність довіря між сторонами, про що прямо сказав литовський посланник в Москві в 1558-1559 рр. В. Тишкевич: "Як тільки Крим впаде, ви повернетеся проти нас". Крім того, невдача цих переговорів пояснювалася зіткненням інтересів обох країн в Лівонії. Лівонська проблема висунулася в зовнішній політиці царя Івана IV на передній план.

Для забезпечення тилу під час майбутньої Лівонської кампанії Іван IV намагався навіть посадити на кримський престол свого ставленика, який мав би визнати себе васалом московського царя. Тобто йшлося про те, щоб застосувати до Криму схему, яку московські політики випробували у відносинах з Казанню. З цією метою планувалося використати царевича Тохтамиша, родича Шах-Алі, московського ставленика в Казані. Для першого московського походу до Лівонії в січні 1558р. цар Шах-Алі був призначений головнокомандувачем, а царевич Тохтамиш командувачем авангардом. Астраханського царевича Кай-буллу призначено командувачем правим

флангом московської армії. У поході брали участь і інші представники татарських князів. Підрозділи касимовських і казанських татар рушили до Лівонії разом з москвинами. Татарська знать була глибоко інтегрована в московське суспільство середини XVI ст.

Не знайшовши оптимального виходу у виборі між кримським і лівонським напрямком зовнішньої політики, уряд Івана IV розпочав *Лівонську війну (1558-1583 рр.)*. В ході цієї війни кримські татари неодноразово пустошили Московські землі. Так, 1564 р. хан Девлет-Герей дуже сильно пограбував Рязанську землю, не зустрівши ніякого опору. Величезна кількість людей була виведена в полон.

Тим часом розпочалася смуга невдач в Лівонії. Значне число бояр на чолі з митрополитом Афанасієм пропонували цареві укласти мир з Литвою, звернути увагу на Крим, всередині держави - припинити розправи й страти. Однак цар не бажав визнати провалу його політики. Запровадження так званої *опричнини* (1564 р.) означало посилення терору серед різних верств населення. Розгром Новгороду й інших міст довкола цього важливого торгового й політичного центру (1570 р.) за підозрою в "змові", яка начебто гніздилася там, поєднувався зі спробами налагодити мирні переговори з Польщею й Туреччиною.

На деякий час після масових страт цар почував себе у відносній небезпеці. Тим часом переговори з султаном провалилися, переговори з Елізабет Англійською про союз проти Польщі були так само малоуспішними. Навесні 1571 р., не дочекавшись підмоги з боку Данії, москвини були вимушені зняти облогу Ревеля, зайнятого шведами. Все це свідчило про відсутність цілісності й проду-маности в зовнішній політиці.

У квітні 1571р. на Москву з сорокатисячним військом рушив з Криму Девлет-Герей. Великі ногаї, які були до того часу союзниками Москви, спустошили район Казані. Моральний стан московського війська, ослабленого стратами й поразками в Лівонії, був низь

ким. У паніці цар покинув столицю й через Ярославль і Вологду зупинився в Білоозері. Армія була в замішанні й почала поспіхом відступати до Москви. Девлет-Герей підійшов до столиці й підпалив південний посад. Згорів Китай-город та багато будівель у Кремлі. Величезна кількість людей загинула у вогні й диму. Татари пограбували околиці й, захопивши понад сто тисяч полонених, відступили.

Остерігаючись нового нападу татар, цар звелів перевезти до Новгороду свою скарбницю. У липні 1572 р. хан з величезним військом перейшов Оку. Однак цього разу татари та їхні союзники ногаї були розбиті, а Девлет-Герей з рештками армії відступив до Криму. Набіги татар стали рідшими.

Разом з організацією оборони проти татар Москва намагалася запобігти їх набігам дипломатичними шляхами, зокрема підносячи кримському ханові та вельможам значні подарунки (поминки), що ставало майже постійною даниною. Як правило, щодва роки до кримського хана посилалося посольство, яке везло для нього дорогі подарунки, переважно сибірські хутра. В період з 1613 по 1650 р. загальна сума таких подарунків становила від 7000 до 25000 рублів залежно від політичної ситуації.

Згідно зі звичаєм, московський уряд був вимушений утримувати кримських посланців у Москві, що також коштувало дорого. Московський посольський приказ повинен був забезпечувати татарських посланників продовольством та давати їм подарунки. 1646 р. такі витрати перевищували 8000 рублів. Московський Посольський приказ ніс витрати також на жалування й екіпування власних посланників до Криму, на обслуговуючий персонал, військовий ескорт та транспортні видатки.

На середину XVII ст. система васальних татарських князівств себе вичерпала. 1653 р. Сеїд Бурган, тодішній царевич Касимова, перейшов у християнство, одержавши при цьому християнське ім'я Василій. Невдовзі після його смерті Касимов з його округою був переведений під московську адміністрацію.

Організація дипломатичної служби в Королівстві Польському

У Короні Польській закордонна політика здійснювалася під керівництвом короля. Проте повільно, але неухильно його обмежував сейм, канцлер, а з кінця XVI ст. також і гетьмани. Втім королі не раз здійснювали цю політику особисто, залучаючи до тих справ довірених сенаторів, секретарів або чужоземців. Сенат висловлював свої міркування в питаннях закордонної політики на засіданнях в присутності короля.

Першим серед міністрів був великий коронний маршалок, який керував королівським двором, був разом із тим міністром церемоній, кажучи нинішніми поняттями, шефом протоколу, керівником королівської ради, а згодом - сенату.

Канцлерові підлягала королівська канцелярія. Канцлер вів дипломатичне листування, приймав закордонних послів, під його прово-

дом редагувалися міжнародні договори. Отже, канцлер виконував функції міністра закордонних справ (хоча виконував при тому й обов'язки міністра внутрішніх справ).

Гетьман був організатором війська, керував військом у мирні часи, був заступником короля в керівництві військом під час війни. Почасти він ірришував справи, пов'язані з відносинами з сусідніми країнами, зокрема, керував стосунками Польщі з Туреччиною, татарами, Молдавією, Волощиною й Семигородом. Гетьмани, маючи під орудою таке важливе політичне знаряддя, яким була армія, здобули собі значний вплив на закордонну (як і на внутрішню) політику шляхетської держави.

Наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. сфера королівської влади була піддана подальшому обмеженню. В міру зменшення авторитету королівської влади зростало значення дожиттєвих урядовців (міністрів), які призначалися найчастіше з-поміж магнатів. Щораз частіше вони здійснювали власну політику, незалежну від королівського двору, до якого не раз були у відкритій опозиції (наприклад, під час турецької війни Владислава IV). Особливого значення набула гетьманська посада, що стала дожиттєвою з кінця XVI ст. Як правило її посідали впливові й авторитетні магнати Замоїські, Жолкевські, Конєцпольські - в Короні, Радзивілли, Ходкевичі - в Литві. Гетьмани значною мірою унезалежилися від королівського двору, здійснюючи повну владу над військом й часто провадячи власну закордонну політику.

Дипломатична служба Великого князівства Литовського

Ведення зовнішньої політики та дипломатичної служби Великого князівства Литовського тривалий час була прерогативою великого князя, яку він здійснював за участю вищої знаті держави. В часи Казимежа (1440-1492) рада при великому князеві виросла в Раду

панів, орган вищої знаті, яка постійно добивалася нових привілеїв й прагнула до зміцнення своїх позицій коштом обмеження влади й свободи дій великого князя.

У середині XV ст. оформилися окремі функції вищих адміністративних посад: канц-

пера, підскарбія земського, гетьмана найвищого й надвірного тощо. Але вищі військові й судово-адміністративні посади Великого князівства Литовського не були об'єднані вищим органом, а перебували в безпосередньому підпорядкуванні великого князя й Ради панів.

Правителем державної канцелярії Великого князівства Литовського був канцлер. Під його керівництвом перебували писарі, секретарі та їхні помічники-дяки, які виготовляли всі писемні акти, що виходили від господаря й Ради панів. Серед цих різноманітних актів державного діловодства були й "*науки*" або інструкції послам і гінцям, які виряджались за кордон, грамоти до сусідніх володарів та урядів. Грамоти, які відсилалися до інших держав, скріплювалися підписом великого князя.

Певну роль відіграла дипломатична діяльність Ради панів у відносинах з Московською державою. Вона набула форми листування між членами Ради панів та московськими боярами. Листування зав'язалося 1493 р. й відіграло роль попередніх переговорів для укладення мирного й шлюбного договорів. Надалі листування відновлювалося в періоди відсутності офіційних дипломатичних зносин між державами в зв'язку з воєнними діями й перед початком переговорів про перемир'я. Це був другий, напівофіційний дипломатичний канал, який визнавали уряди обох держав.

Рада панів постійно боролася за розширення своїх привілеїв, в тому числі й у царині зовнішньої політики. Після смерти Казимежа особиста унія між Польщею й Литвою припинилася й Литва одержала окремого від Польщі володаря Александра (1492-1506). Пани-рада, до складу якої входила велика земельна власницька знать і яка звикла відчувати себе "волостелями" в державі, скористалася нагодою для того, щоб обмежити владу князя на свою користь. Згідно з привілеєм Александра від 6 серпня 1492 р. великий князь зобов'язувався не направляти послів за кордон без відома й згоди Ради панів. Всі ці права були визнані за литовським панством і великим князем Сигізмундом (1506 р.).

Під час частих від'їздів великого князя до Польщі вищим органом влади в Литві зали

шалася Рада панів. Іноземні послы приймалися, а послы Великого князівства відправлялися як з території Великого князівства Литовського, так і з території Польщі.

Скупі й уривкові джерела дозволяють змалювати лише узагальнену картину посольської служби Великого князівства Литовського. Великий князь, перебуваючи в Польщі, призначав кандидатуру посла. Для одержання формальної згоди він сповіщав про це Раду панів. Іноді підбір кандидатури посла (частіше - гінця) доручався Раді панів, але наказ про від'їзд посол мав одержати від великого князя і за його ж наказом підскарбій земський споряджав посольство. Великий князь фактично керував службою й після привілею 1492 р., хоча був обмежений у свободі своїх дій Радою панів. Рада хоча й контролювала дії великого князя, але не робила спроб перейняти керівництво посольською службою. До середини XVI ст. Рада панів поступово зовсім усунулася від керівництва посольською службою. Абсолютну більшість послів тоді становили дворяни - особисті слуги великого князя.

Витрати на відправлення своїх і прийняття іноземних послів покривала державна скарбниця Великого князівства Литовського. Перед вирядженням послы одержували зі скарбу гроші, а також хутро, сукно. Розмір суми залежав від рангу посла, від того, куди його відряджали й визначався традицією. Для потреб посольської служби використовувалася підводна повинність, яка мала загально земський характер. Але через зростання числа імунітетних грамот підводна повинність найчастіше змінювалася грошовими виплатами послам зі скарбу.

Виконання посольських обов'язків у Великому князівстві Литовському вважалося почесною справою. При наданні посад воевод, старост, каштелянів тощо в привілеях поряд з іншими заслугами відзначалося й виконання дипломатичних доручень.

У другій половині XV ст. політична ситуація в Східній Європі помітно змінилася, що спричинило до ускладнення зовнішньої політики Великого князівства Литовського. Посольська служба набула нових організаційних рис. Наприкінці століття, особливо в роки

правління Александра, чітко проявилася спеціалізація послів у зносинах із певними державами. На початку його князювання було вжито заходів для відновлення договору з Молдавією (1499 р.). В цей період до Молдавії було відряджено п'ять посольств. Тоді ж Велике князівство Литовське прагнуло зав'язати тісні союзні зв'язки з Великою Ордою для подальшої боротьби з Московською державою. В цьому активну й успішну роль відіграв дворянин Михайло Халецький, якого 1497-1501 рр. тричі посилали до Великої Орди.

Через небезпеку в дорозі, специфіки дипломатичних зносин із Кримом послами до ханів призначалися особи невисокого службового становища: намісники, писарі, дворяни тощо. Для гарантії їхньої безпеки від Криму вимагали прислати заручників - "велику людину". Литовським послам часто доводилося затримуватися в Криму, іноді тут їх збиралося кілька осіб. Значну роль в організації посольств відігравали татари, що мешкали в Литві. Вони, як правило, виконували роль перекладачів (товмачів) та гінців. У 40-і роки до Криму посилалося на рік одне посольство, яке часто називали "великим". Його завданням було привезти щорічні "упоминки" ханові. Відомі імена послів, які спеціалізувалися на відносинах з Кримом: це були дворяни Олександр Владика, якого посилали туди 5 разів, Скумін Тишке-вичтричі, Юрій Биковський-двічі.

У другій половині XV ст. на міжнародну арену вийшла Московська держава. Іван III висунув доктрину збирання всіх руських земель, в тому числі й тих, що були в складі Великого князівства Литовського. Назривав відкритий військовий конфлікт, який вилився в цілий ряд війн. Між державами велася гостра політична й ідеологічна боротьба, яка відбивалася й на дипломатичних зносинах. Метою "*великого посольства*" були переговори й укладення міжнародного договору. Посли привозили грамоти, виголошували "промови" й відвозили відповідь. Гінці виконували функції дипломатичних кур'єрів.

Перше велике посольство Великого князівства Литовського було відряджене до Москви 1494 р. для укладення мирного й шлюбного

договорів. Воно відзначалося репрезентативністю: до нього входили вищі члени Ради панів. Надалі великі посольства очолювали здебільшого полоцькі воєводи. Ці особи виряджалися до Москви здебільшого по одному разу й вони *ніякого дипломатичного досвіду* не мали. Справжніми дипломатами й знавцями відносин Великого князівства Литовського з Московською державою були другі члени великих посольств, а також писарі - треті члени, які силою своїх обов'язків були тісно пов'язані з веденням посольських книг.

Документи, які забезпечували дипломатичну діяльність послів готувалися в канцелярії Великого князівства Литовського. "*Вірюці*" грамоти забезпечували особу посла, в дорозі їх забезпечували їжею й підводами на підставі "підвідних" листів. "*Безпечні*" листи гарантували недоторканність посла тощо. Великим посольствам видавалися "мандати". Вони узаконювали велике посольство та визначали його повноваження на укладення міжнародного договору. Важливу групу документів становлять також "промови" послів, відповіді закордонним послам, міжнародні договори тощо.

Дипломатичні документи того часу в канцелярії Великого князівства Литовського виготовлялися руською та латинською мовами. До Кримського ханату посилалися дипломатичні документи, написані руською, татарською й латинською мовами, трапляються окремі документи італійською та єврейською мовами.

Копії всіх вхідних документів вписувалися в книги державної канцелярії, з яких складалася так звана Метрика Великого князівства Литовського, тобто державний архів. До книги метрики заносилися копії грамот, одержаних від сусідніх володарів та повідомлення прикордонних воєвод та старост, що стосувалися зовнішніх справ. Спочатку ніякого сортування документів не було і в одну й ту ж книгу вписувалися, скажімо, привілеї на маєтки й дипломатичні документи. Але з часом документи стали записувати відповідно до їхнього роду. Так з'явилися, зокрема, книги посольств.

Формування зовнішньополітичної служби в Московському царстві

З піднесенням Московського царства особливе місце в державному управлінні поряд із князем поступово посідає Боярська дума. З XV ст. вона була постійним дорадчим органом при великому князеві. На її засіданнях обговорювалися найважливіші питання як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Загальний характер її діяльності передають формули ухвал Боярської думи: "приговор царя с бояры", "по государеву указу и боярскому приговору", "государь указал и бояры приговорили".

У віданні Боярської думи перебувало прийняття іноземних дипломатів, ведення переговорів, складання документації у посольських справах. Вже за правління великого князя Василя III виникла приватна рада царя, свого роду кабінет, який складався з найближчих і довірених його осіб, - так звана Ближня дума. Члени Ближньої думи обговорювали найскладніші питання внутрішньої і зовнішньої політики, а вже потім підготовлене рішення виносилося на затвердження Боярської думи. Цей звичай зберігся і в XVII ст.

Іноді розгляд окремих кардинальних питань зовнішньої політики виносився на засідання Земського собору, наприклад, продовження Лівонської війни (1566 р.), запрошення іноземного кандидата на московський престол (1613р.), приєднання українських земель (1653р.).

Крім Боярської і Ближньої думи в XVI ст. посольськими справами відав Скарб (Казна, Казенний двір) і Палац (Дворец). В XV-XVI ст. слово "казна" (скарб), мала значення зібраних там цінностей - начиння, хутра, дорогоцінного каміння, рукописних книг, дипломатичних документів, а також - місця їхнього зберігання. Саме найменування "Казенний двір" означає державний, тобто "двір", де відбувалася казенна державна служба. В XV - на початку XVI ст. до утворення Посольського приказу Казенний двір був однією з перших установ зовнішніх зносин і водночас сховищем дипломатичних документів. У віданні скарбників

(казначей) перебували й матеріали, пов'язані з обліком "поминків" (подарунків), які відправлялися за кордон. На Казенному дворі в Кремлі, бояри й *казначей* за відсутності великого князя приймали іноземних послів, які подавали привезені грамоти й вели попередні переговори.

До дипломатичної служби мали причетність і дворецькі. *Большой дворец* (Великий палац) великого князя постачав послів і гінців, які прибували до Москви, продовольством ("кормом"). Палацеві дяки брали участь в церемоніях прийняття й відпуску послів, вони ж займалися розміщенням і облаштуванням іноземних дипломатів на подвір'ях. На відміну від казначей, дворецькі дяки частіше були учасниками переговорів з представниками європейських держав і нерідко самі виїздили за кордон як дипломатичні представники.

Посол, який прибував на авдієнцію до государя, подавав вірчу (*вірцю*) грамоту і потім ішов в одну з палат кремлівського великокнязівського палацу. З середини XVI ст. майже всі прийоми здійснювалися в Столовій брусовій палаті, а наприкінці століття - в Середній золотій підписній і Грановитій палатах. Через певний час до посла з'являлася призначена для переговорів *ответная комиссия*, щоб вислухати й передати цареві промови дипломата. Комісії звичайно складалися з одного-двох, а в особливо важливих випадках - з трьох членів Боярської думи, їх помічниками були дяки.

У середньовічній Московії освіченими людьми були переважно особи духовного звання. Таким чином сан помічника священика набуває додаткового значення: дяк-секретар, діловод, правитель канцелярії. Назва дяк згадується вперше в грамотах XIV ст., до цього часу грамоти згадують лише про *"княжих писців"*.

Дяки брали безпосередню участь у дипломатичних зносинах. Вони були постійними членами *ответных комиссий*, приймали грамоти від іноземних послів, входили до складу посольств, за їхньою участю писалися накази

російським послам, яких виряджали за кордон, вони ж відали дипломатичною документацією.

З розширенням Московської держави ускладнювалися її державні органи, розвивалася їхня спеціалізація. Поряд із іншими відомствами державного управління виникає *Посольський приказ* - спеціальна установа, в якій зосереджувалися зовнішні справи. Приказна система управління набула своєї назви від слова "приказ", тобто "наказ" у розумінні разового доручення. Посольський приказ як постійний спеціалізований орган зовнішніх зносин Московської держави був утворений 1549 р. Тоді цю установу очолив Іван Виско-ватий. Його наступником став дяк Андрей Васильєв. 1565 р. в Кремлі було збудовано особливу Посольську палату.

У зв'язку з важливістю посади наступники Вісковатого носили звання *думних дяків*. Серед діячів, що очолювали Посольський приказ, виділяються брати А.Я. та В.Я. Щел-калови, Алмаз Іванов, А.Л. Ордін-Нащокін, А.С. Матвеев, В.В. Голіцин, Є.І. Українцев. Вони мали такий вплив, що могли провадити часом самостійну зовнішню політику, незалежну від Боярської Думи.

Посольський приказ займався не лише дипломатичними зносинами, але й іншими справами, пов'язаними з іноземцями. До його відання належали іноземні купці й ремісники, що мешкали в Росії, московські слободи, заселені іноземцями, татари, що оселилися в Росії, двори для прийняття послів, викуп полонених. Під його управлінням знаходилися також імениті люди Строганови, купці й підприємці, що брали активну участь в освоєнні Сибіру.

За період з останньої чверті XV до середини XVI ст. збереглося понад 20 посольських книг, що стосувалися зв'язків Московської держави з імперією Габсбургів, Пруссією, Великим князівством Литовським, Туреччиною, Кримом, Ногайською ордою. Нині ці книги зберігаються в Російському державному архіві давніх актів у Москві.

У XVII ст. апарат Посольського приказу значно збільшився і в нього з'явилися окремі структурні частини - *повітья*, свого роду

відділи, якими відали старші піддячі (*подьячие*). Три повітья відали зносинами з Західною Європою, два - з азійськими державами.

Крім піддячих, які вели листування російською мовою, в Посольському приказі були службовці, що знали іноземні мови. Усними перекладами займалися товмачі (*толмачи*), письмове листування іноземними мовами доручалося перекладачам. Наприкінці XVII ст. налічувалося близько 15 товмачів і близько 40-50 перекладачів, які знали латинську, польську, татарську, німецьку, шведську, голландську, грецьку, фарсі, арабську, турецьку, волоську, англійську та грузинську. Перекладачами іноді ставали іноземці, що перебували на московській службі, московити, що побували в полоні. Нерідко для вивчення іноземних мов і набуття різноманітних навичок дітей боярських спеціально посилали за кордон.

Особливе місце в діяльності Посольського приказу займала організація посольств за кордон. До початку XVII ст. Московське царство не мало за кордоном постійних дипломатичних представництв. Посольства посилалися за потребою (для укладення миру, обрання на престол, торговельних зв'язків тощо).

Дипломатичний статус глави посольства залежав від важливості й характеру планованої місії. В XVI-XVII ст. існували великі послы, легкі послы, посланники, гінці, посланці й послані. Кожному дипломатичному рангу відповідали певні грошові видачі й помісні пожалування.

Посли обиралися, як правило, з бояр, які мали довіру царя й Боярської думи. Вони мали право вести переговори, підписувати угоди, виробляти проект договору, остаточне затвердження якого залежало від верховної влади.

Послаників обирали з числа дворян, дяків, рідше піддячих і посилали у менш важливих справах. Гінці ж були зобов'язані доставити віддану їм грамоту або передати доручення усно, не вступаючи в дипломатичні переговори.

Залежно від країни призначення й важливості посольства формувалася його склад. Посольство могло включати двох, трьох, чотирьох осіб, а іноді це число зростало й до кількох сот. 1578 р. до Польщі виїхало посольство М.Д. Карпова, П.І. Головіна і дяка К.Г. Грамотіна, "а з ними дворян і людей 282 особи".

Серед найближчих помічників послів і послаників могли бути також приказні дяки й піддячі різних установ - Помісного, Розрядного, Чолобитного приказів. Казенного двору тощо. Особливу роль інформаторів при послах виконували піддячі приказу Таємних справ. Вони *"над послы и над воеводами подсматривают и царю, приехав, сказывают"*.

Шлюбна дипломатія московських князів

У XIII-XIV ст. московські князі Даниловичі зазвичай одружувалися на місцевих князівнах. Дружина Василя I (1389-1425) була донькою великого князя Вітаутаса. Важливим дипломатичним кроком для Івана III стало його друге одруження після смерті його першої дружини княгині Марії Тверської.

Така можливість склалася, коли італієць Джан Баттиста далла Вольпе, відомий у Москві як Іван Фрязін, якого Іван III зробив відповідальним за карбування монет у Москві, послав до Італії двох агентів з метою знайти техніків для Івана III. Ці агенти були прийняті папою Павлом II, який вирішив використати їх для початку переговорів про одруження Івана III на візантійській принцесі Зої Палеолог, небозі візантійського імператора Константина XI. Папа був її опікуном. Пропонуючи руку Зої, папа мав на меті не лише звичні для

Під час перебування за кордоном послы утримувалися коштом держави, на території якої вони перебували. Їхнє матеріальне забезпечення в Росії складалося з грошового пожалування, натуральних видач і помісних окладів.

курії плани розширення свого впливу, але й залучення Івана до союзу проти турків.

Остерігаючись турків, папа, як і венеційський сенат, збирали будь-яких союзників проти турків, включно з володарями Золотої Орди й Ірану. Зоя згодилася вийти за Івана. 1 червня 1472 р. у Ватикані відбулася урочиста церемонія заручин з Іваном III, під час якої в ролі довіреної особи великого князя московського виступав Вольпе. В листопаді 1472 р. принцеса прибула до Москви. Зоя прийняла православне ім'я Софія. Папський легат намагався вести переговори з Іваном про союз проти турків, але нічого не домогшись, з багатими подарунками повернувся до Італії. Шлюб із родичкою останнього візантійського імператора розглядався в Москві не лише як засіб піднести престиж великого князя серед московської знаті, але й був важливим дипло-

матичним успіхом, що підвищував статус Івана III у міждержавних зносинах.

1493 р. Литва й Москва почали переговори з приводу укладення договору, який повинен був покласти край ситуації неоголошеної прикордонної війни. На цих переговорах Іван III вперше в зносинах з ізакордонною державою назвав себе "Государем Всея Руси". Після тривалих суперечок 7 лютого 1497 р. в Москві був підписаний договір про дружбу й взаємодопомогу між Москвою й Литвою. Литовці згоджувалися з титулом Івана III "Государ Всея Руси". Александр й Іван III дали зобов'язання не вторгатися у володіння один одного. Александр відмовлявся від зазіхань на Новгород, Псков, Твер, Ржев і Рязань, Іван III - від претензій на Смоленськ, Любутськ, Мценськ і Брянськ. Договір в цілому був вигіднішим Москві, ніж Литві, оскільки Александр відмовлялася від спірних прикордонних територій. Напередодні підписання договору було здійснено заручини дочки Івана III Єлени з Александром. Очевидно, литовці пішли на такі значні поступки Івану III, сподіваючись забезпечити міцний мир на сході.

Боротьба за киеворуську спадщину. Ідеологія Третього Рима

В європейських країнах державі зі столицею в Москві надали найменування Московського князівства або Московії, на відміну від земель Київщини, Галицько-волинських земель та Білорусії, які іменувалися Руссю. Проте московські князі, підпорядкувавши своїй владі в останній чверті XV ст. більшість сусідніх князівств, стали висувати претензії на

Вони також вірили, що шлюб Александра з дочкою Івана зробить відносини між двома правителями більш дружельобними. В звітах московських послів у Литві живо описані по-дорож Єлени до Вільно та її весільний обряд. Під час цього обряду сам Іван та свита Єлени ретельно пильнували, аби продемонструвати суверенітет московського князя та знатність нареченої та включити в церемонію російські звичаї, а московське духовництво безпосередньо втручалось в обряд вінчання, здійснюваний католицьким священиком, щоб підкреслити православне віровизнання Єлени.

Іван прагнув встановити дружні стосунки воеводою Стефаном Молдавським. 1483 р. було укладено шлюб дочки Стефана Єлени з сином Івана III Іваном Молодим. Однак у середині 80-х років становище Молдавії погіршується, на її території чинять регулярні наїзди турецькі загоони. Після 1485 р. молдавський воевода почав орієнтуватися на Польщу. У цих умовах династичний шлюб між Іваном Івановичем і Єленою не давав результатів у розвитку зв'язків з іншими країнами.

всю давню киеворуську спадщину, і в своєму офіційному титулуванні визначили формулу "всєя Руси". Прирощення титулу великого князя словами "всєя Руси" в 1479 р. викликало різку протидію в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському. Проголошення Іваном III (1462-1505) в 1478 р. програми "повернення" всіх руських земель - Полоцька, Вітебська, Смоленська й повторення цієї декларації в 1480 р. водночас зі звільненням Москви від ординського іга викликало різке заперечення великого князя литовського й короля польського Казимежа. Король Си-гізмунд у 1515 р. у загостренні литовсько-московських відносин головну "вину" Івана III вбачав у присвоєнні титулу князя "всєя Руси". Слід відзначити, що московські князі провадили цей курс наполегливо й невідступне.

Щоб підкреслити свою незалежність від іноземного правління, а також повноту своїх

повноважень у внутрішніх справах країни, великий князь московський присвоїв собі титули царя й самодержця. Обидва титули - "цар" і "самодержець" - час від часу використовувалися ще в останні роки правління Івана III, а ще частіше - за Василя III (1505-1533). Іван IV за схвалення церкви (1547 р.) був урочисто вінчаний царем. Слід згадати, що титул "цар" Москві застосовували щодо візантійського імператора, а потім - до монгольського хана. Отже в цьому титулі, окрім внутрішньої орієнтації на самодержавність, тобто необмеженість влади, відбилася прагнення виставити себе спадкоємцем водночас колишньої візантійської, а разом із тим і монгольської величі й слави. З часом це породило цілу концепцію євразійства російської історії.

В атмосфері "соборання землі Русской" що встановилася за царювання Івана III та Василя III сформувалася важлива релігійно-політична ідея святого Християнського Православного Царства. Старець Філофей, настоятель псковського Єлізарового монастиря в Пскові визначив цю ідею у листі до Василя III (1510 р.). За Філофеем, Москва - "Третій Рим". Коли перший Рим відхилився від православ'я, центром православного християнства ("Другим Римом") став Константинополь. Об'єднання греків з "Першим Римом" на Флорентійському соборі (1439 р.) означало зраду справи православ'я, за це їх було покарано тим, що турки взяли Константинополь, а Візантійська імперія впала (1453 р.). Тепер Москва стала "Третім Римом" - єдиним істинним осередком православного християнства: "Два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бути". При цьому Іван III, одружившись на Софії Палеолог, племінниці останнього візантійського імператора, зміг претендувати на права візантійських царів.

У цьому ж ключі московські ідеологи прагнули знайти історичні свідчення для підтвердження прямого зв'язку між візантійською та

московською монархіями. Серед аргументів такого роду було й твердження, що Володимир Святий в час його навернення в християнство був коронований імператором і патріархом Константинопольським. Ще одна популярна історія оповідала про те, що князь Володимир Мономах одержав знаки царської гідності від візантійського імператора. На основі цієї легенди царський вінець московських правителів, прикрашений дорогоцінним камінням й хутром, став називатися в XVI ст. шапкою Мономаха. Німецький дипломат Сигізмунд Герберштейн (1486-1566), який побував у Московії в 1517 й 1526 рр., переказуючи офіційну московську версію, пов'язав цей символ монаршої влади з ім'ям Мономаха. В заповіті Івана IV вперше в російських документах згадується про шапку Мономаха. Вона зберігалася в скарбниці московських великих князів з часів правління Івана I й згадувалася в їхніх заповітах як Шапка Золота. Але, ймовірно всього, її подарував московським князям хан Узбек. Царський вінець московських монархів є витвором центральноазійського мистецтва кінця XIII або початку XIV ст.

Великодержавна ідеологія стала визначальною у зовнішньополітичній стратегії Московської держави та в установках її дипломатії.

Лівонська війна. Люблінська унія

Москва вбачала своїм важливим зовнішньополітичним завданням розширення своїх

володінь на берегах Балтики. До активізації політики в Прибалтиці Москву спонукало й

становище в Лівонському ордені, який перебував у занепаді. Але інтереси в Східній Прибалтиці мали також інші держави регіону: Священна Римська імперія, Литва, Польща, Швеція, Данія. Коли війська московського царя Івана IV вторгнулися до Лівонії в 1558р., про-польська партія в Ордені обрала новим магістром, Готарда фон Кеттлера. Він, передбачаючи тривалу боротьбу з Москвою, шукав захисту для Лівонії в договорі не тільки з Литвою, а й з Польщею.

В серпні 1559 р. у Вільно було укладено угоду між великим князем литовським (королем Польщі) Сигізмундом Августом і магістром. Сигізмунд Август брав орден під свій захист і пообіцяв надіслати війська для допомоги лівонцям проти Московії.

Разом з тим єпископ острова Езеля (Сааремаа) звернувся за захистом до Данії. Данія окупувала острів Езель, а шведи висадилися в Естонії, оволодівши в 1561 р. Ревелем (Таллінном). Ці обставини прискорили перебіг подій: Лівонський орден було розпущено, магістр ордену та архієпископ ризький погодилися на секуляризацію церковних маєтків. Готард фон Кеттлер став герцогом Курляндським як васал польського короля (угода між королем Сигізмундом Августом, листопад 1561 р.), а

решта Латвії з Ригою підпорядкувалася безпосередньо Сигізмунду Августу (договір короля Сигізмунда Августа з архієпископом Риги та герцогом Кетлером, лютий 1562 р.).

На початку 1562 р. розпочалася московсько-литовська війна. Московський наступ на Полоцьк завершився успіхом: місто було взяте в лютому 1563 р. Війна з Московією була надто важким тягарем для Литви, і ставало дедалі зрозумілішим, що без військової допомоги Польщі Литва не зможе чинити опору військам Івана IV. Бої в Лівонії ясно це засвідчили. Невдовзі литовська шляхта сама стала наполягати на унії двох держав. До того ж вона заздрила привілеям польської шляхти й намагалася здобути їх і для себе. Питання про унію порушувалося шляхтою також у зв'язку з наростанням турецької загрози.

Разом із тим, литовська знать ревно оберігала осібність і самостійність Великого князівства від посягань поляків. Лівонська війна змусила литовців змінити своє ставлення до унії з короною Польською. Вона виснажила всі матеріальні й моральні сили шляхти й змусила її виступити з ініціативою щодо зближення з Польщею. Зібравшись у військовому таборі під Вітебськом в 1562 р. литовсько-руська шляхта створила своєрідну спілку з метою

добитися укладення унії з Польщею. Проти унії виступала головним чином литовська аристократія, яка остерігалася утиску не лише гідності Великого князівства, але й своєму політичному переважанню, яким вона користувалася у Великому князівстві. Подібну ухвалу було винесено й польською шляхтою на Петроковському сеймі 1562-1563 рр., що постановив призначити спільний польсько-литовський сейм у Варшаві для укладення унії.

Два сейми почали свої засідання в січні 1569 р. в Любліні. Литовська знать, остерігаючись утиснення становища Литви розробила систему складних застережень до умов унії, але польська шляхта їх відкинула. Тоді члени литовського Сейму залишили місто, сподіваючись відкласти переговори. Проте король та члени польського Сейму продовжували відпрацьовувати свій план унії. Цей план передбачав існування одного спільного сейму, але який зберіг би особливий політичний статус Литви. Литва повинна була зберегти свої окремі урядові установи та власне військо. Крім цього, король та польський Сейм включили до польської корони три українські області, які досі були під Литвою - Підляшшя, Волинь, Брацлавщину та Київщину. Це збільшення теренів Польщі мотивувалося інтересами повної участі Польщі в литовсько-московському конфлікті та захисту Південної Литви від татар, досягти чого можна було лише за умови, якщо Польща матиме з Московією і татарами спільні кордони. Погіршення фінансового та воєнного становища Литви змусило її знать зібратися у Вільно й прийняти Люблінську унію, незважаючи на опозицію Рад-зівіллів.

Таким чином, унію між двома країнами представляли спільний король і спільний сейм. Після обрання короля повинна була відбутися лише одна церемонія коронування в Кракові. Спільний сейм мав ухвалювати рішення в за

кордонних справах. У результаті унії військовий потенціал Литви зріс більш, ніж удвічі.

З обранням польським королем князя Трансільванії **Стефана Баторія (1576-1586)** Річ Посполита одержала сильного правителя й здібного воєначальника. Він був прибічником миру з Туреччиною, угоди з Кримом і війни з Московією. Скориставшись тим, що Баторій був зайнятий придушенням гданського повстання, Іван IV розгорнув наступ в Лівонії. Однак як у Польщі, так і в Швеції переважали прибічники жорсткої лінії щодо Москви. Баторій підготувався до великої війни з Московією. В серпні 1579 р. польсько-литовське військо взяло Полоцьк, який мав значення важливого стратегічного пункту для Литви, опорним пунктом для наступу на Москву. Наступного року були взяті Великі Луки. Баторій захопив стратегічну ініціативу. Тим часом Московія була розорена опричиною й тривалою Лівонською війною. В серпні 1581р. армія Баторія підійшла до Пскова й почала облогу міста. Вздовж всього литовського-московського кордону були здійснені масовані атаки польських військ. Проте облога Пскова виявилася затяжною.

Все це змусило сторони розпочати переговори. Вони відбувалися в Запольському Ямі за посередництвом папського посла Антоніо Поссевіно. **75 січня 1582 р. було укладено перемир'я терміном на десять років.** Москва здала Лівонію й Полоцьк. Восени 1581 р., скориставшись тим, що московські та польські військові сили зосередилися під Псковом, шведи взяли Нарву. Шведський командувач Делагарді захопив також Івангород, Ямгород і Копор'є.

Наступ шведів змусив московський уряд піти на переговори зі шведами. 5 серпня 1583 р. з ними було укладено перемир'я. Шведи зберігали за собою район Копор'я. Московія зберігала за собою гирло Неві.

Московсько-польські та московсько-шведські відносини наприкінці XVI-на початку XVII ст.

Безперервні потрясіння, яких зазнавало Московське царство за правління Івана IV, нез

численні розправи, вчинені в середовищі військової, політичної, купецької верхівки і

навіть простолуддя, спричинили послаблення позицій держави на міжнародній арені й були безпосередньою причиною зовнішньополітичних невдач держави та глибокої її кризи на початку XVII ст., відомої під назвою Смута.

Одним із наслідків катастрофічного політичного курсу Івана IV була поразка в Лівонській війні та втрата виходу до Балтійського моря. Це стало причиною нової війни з Швецією, яка розпочалася 1590 р. Метою Москви в ній було повернути Інгрію з містами Івангород і Ко-пор'є, віддану шведам 1583 р. а також місто Нарву. Війна йшла зі змінним успіхом, але без вирішальних результатів. 1593 р. зі Швецією було укладено перемир'я. Продовження війни означало б втягування в цей конфлікт Литви й Польщі. *15 травня 1595 р. Москва й Швеція підписали договір про "вічний мир"*. Шведи згодилися поступитися Москві Інгрією, але залишили з собою Нарву.

Відносини з Польщею становили найскладнішу з проблем, які стояли перед дипломатією Московії на початку царювання царя Федора. Короля Баторія не зупинило московсько-польське перемир'я 1582 р., і він готувався до нової війни з Московією. В його грандіозному стратегічному задумі підкорення Московії мало стати прелюдією до війни проти Оттоманської імперії й завоювання Константинополя. В лютому 1585 р. Баторій зажадав передати Польщі Смоленськ, Сіверську землю, Новгород і Псков. Москва відхили

ла ці вимоги. Баторій згодився продовжити перемир'я ще на два роки.

1586р. Стефан Баторій відрядив до Москви нового посла, Михайла Гарабурду, з пропозицією династичного союзу між Москвою й Річчю Посполитою. Спосіб здійснення об'єднання залежав від того, хто з двох правителів помре першим, інший у такому разі ставав би королем Польщі, великим князем Литовським а разом із тим і царем Московії. Але в грудні 1586 р. Баторій помер.

Під час міжцарів'я серед кандидатів був і московський цар Федор, але обрано шведського принца Сигізмунда (1589 р.). В серпні 1587р., ще до обрання Сигізмунда, московському уряду вдалося укласти з Річчю Посполитою п'ятнадцятирічне перемир'я. Московські дипломати знали про непопулярність нового короля й про негаразди в польсько-литовській державі й тому посяли на наступних переговорах з поляками й литовцями твердішу позицію, ніж могли собі дозволити в правління Баторія

Щоб підготуватися до можливої війни з Туреччиною, московський уряд з метою альянсу проти цієї країни вступив у переговори з шахом Персії. Тим часом спроба Москви втрутитися у відносини в Закавказзі завершилася нищівною поразкою московських експедиційних військ 1605 р. Загалом, зовнішня політика Московії в царювання Федора була успішною й значно поліпшила міжнародне становище царства. Політикою в цілому керував Борис Годунов. У відносинах Москви з Річчю Посполитою й Швецією Борис намагався мати користь з конфлікту між цими двома країнами. 1600 р. між цими державами почалася війна, причиною якої були взаємні претензії щодо Лівонії. Московське царство безпосередньої участі в цій війні не брало, але шукало нагоди повернути Нарву й повторити експеримент царя Івана IV щодо поставлення на лівонський престол васального короля.

Восени *1600р.* король Сигізмунд послав до Москви велике посольство на чолі з Левом Сапегою. Крім посланників, їхніх помічників та секретарів, Сапега взяв з собою чотириста чоловік службовців та сімсот про-

стих слуг. Посольство прибуло до Москви 16 жовтня й було зустрінуте зі звичними почестями. Однак лише 26 листопада Сапега та двоє його колег удостоїлися аудієнції у царя Бориса. Протягом цих семи тижнів Сапега й весь персонал утримувалися в наданій їм резиденції в повній ізоляції. Такою була звична московська практика. Але це зволікання було навмисним і мало на меті продемонструвати послам, що московський уряд не дуже поспішає з переговорами. Офіційно посланникам оголосили, що у царя приступ подагри. Переговори між Сапегою й боярами почалися в перших числах грудня 1600 р. й тривали

до серпня 1601 р. Одним із пунктів розбіжностей була відмова послів визнати царський титул Бориса (вони називали його государем і великим князем). Зі свого боку, бояри не бажали визнати Сигізмунда королем Швеції.

Сапега запропонував Москві "вічний мир" у формі унії Речі Посполитої й Мос-ковії. Після смерти одного з володарів - Сигізмунда чи Бориса - інший ставав володарем держави, що втратила монарха. Як умова вічного миру Смоленськ і Сіверська земля поверталися Польщі. Але московський уряд відкинув ці умови, і замість вічного миру було укладено двадцятирічне перемир'я.

Дипломатична боротьба в роки московської Смути

Противники царя Бориса, які не змогли перешкодити його обранню на царство, після коронації не облишили планів його скинення. Вони вирішили досягти цього, відновивши попередню династію, вдаючись до поширення чуток про чудесне спасіння царевича Дмитрія, який має пряме право на московський трон. За цими чутками, цар Борис вчинив багато злочинів і на нього падала тінь убивства царевича. Легенда про чудесне спасіння царевича Дмитрія від убивства 1591 р. таємно поширювалася по Москві противниками царя Бориса. Є свідчення того, що Сапега під час перебування його посольства в Москві привозив з собою молоду людину, призначену на виконання ролі Дмитрія. Тим часом становище в Московії додатково ускладнилося в роки великого голоду 1601-1603 рр.

Польська знать скористалася легендою про чудесне спасіння Дмитрія та появу підтриманого нею самозванця для утвердження його на царському престолі. Заводієм цієї політичної авантюри став галицький воєвода Юрій Мнішек. У червні 1605 р. Дмитрій в атмосфері загального пошвавлення вступив до Москви. Невдовзі й колишня цариця Марія (Нагая), тепер монахиня Марфа, офіційно визнала самозванця своїм сином Дмитрієм. Згодом вона пояснювала своє "визнання" Дмитрія страхом, що її вб'ють, якщо вона відмовилася б його визнати.

Димитрій посідав московський трон менше року. Його становище було хистким з самого початку, оскільки над ним тяжіли національні й міжнародні політичні сили, що мали незбіжні релігійні й соціальні інтереси: тут протистояли апетити польської та московської знаті, а також католицької та православної церков. Бояри, які вміло використовували народне невдоволення для скинення Бориса, стали діяти й проти Дмитрія. Вони вступили в таємні переговори з королем Сигізмундом й просили короля дати Московії в царі свого сина Владислава.

Вночі 17 травня 1606 р. вибухнуло повстання, спрямоване проти засилля пихатої польської знаті в столиці. Дмитрія було вбито й уже 1 червня в Успенському соборі вінчали на царство Василя Шуйського. Але й новий цар Василь мав проти себе чимало невдоволенних. Його вважали боярським царем. В опозиції до нього опинилося чимало середніх і дрібних дворян та селянство. Це дало підстави польським прихильникам Дмитрія продовжити свої авантюри. Влітку 1607 р. новий претендент на царський престол на ім'я Дмитрій з'явився в Стародубі й оголосив про похід на Москву з метою повернути трон.

У червні 1607 р. строката армія Дмитрія підійшла до Москви, але взяти місто штурмом не змогла. Штаб нового самозванця розмістився в Тушино, приблизно у восьми милях від

міста. Військове протистояння боярського царя Василя Шуйського з "народним царем" тривало два роки, виснажуючи й спустошуючи Московію. Тоді тисячі поляків брали участь в громадянській війні в Московії, але офіційна Польща бажала укласти з Московією мир, щоб визволити з полону Мнішека та сотні інших польських аристократів, заарештованих Шуйським після падіння Лжедимитрія I.

2 липня 1608 р. послы короля Сигізмунда підписали в Московії перемир'я терміном на три роки й одинадцять місяців. На цей час кордони між Польщею та Московією залишалися незмінними. Цар Василій зобов'язувався звільнити Мнішека та інших поляків. Король Сигізмунд зобов'язувався так само вчинити щодо інших москвинів, ув'язнених у Польщі. Король обіцяв відкликати з Московії всіх польських прихильників самозванця й не визнавати Мнішека його тестем. Розчарований тим, що король Сигізмунд не зміг відкликати польських авантюристів з Московії, цар вирішив звернутися до ворогів Сигізмунда - до шведів.

З самого початку Смутного часу шведський уряд уважно стежив за подіями в Московії. В далекосяжних планах короля Карла IX було захоплення Новгород, Пскова, Кольсь-

кого півострова, а також Соловецького монастиря. Щоб мати підстави для вторгнення, Карл, починаючи з 1606 р. пропонував Московії військову допомогу проти поляків.

Для переговорів зі шведськими представниками цар Василій відправив до Новгород молодого князя Михаїла Васильовича Скопіна-Шуйського. 28 лютого 1609 р. представники Скопіна згодилися на військовий договір зі шведами проти Польщі. Шведи підтвердили своє зобов'язання надати Московії допоміжні війська з п'яти тисяч найманців й обіцяли ще певне число додаткових загонів. Москвини дали слово відмовитися від зазіхань на Лівонію й передати Швеції місто Карелу (Кекс-гольм) з повітом. Москвини, однак, наполягали, щоб цей останній пункт договору зберігався в секреті, оскільки він викликав би обурення російського народу.

Основну частину шведського війська становили німці, французи, шотландці, данці й іспанці. Ними командував Джакоб Делагарді. Спільними силами власного загону, сил ополчення та шведів Скопін і Делагарді зуміли завдати поразки польському війську й зламати опір тушинських військ. 12 березня 1610р. Скопін і Делагарді з тріумфом увійшли до Москви. Лжедимитрій втік до Калуги. Його уряд розпався. Але на заході з'явилася загроза повномасштабної польської інтервенції.

Угода царя Василя зі шведами стала для Сигізмунда зручним приводом для того, щоб порушити перемир'я й розпочати прямі військові дії проти Москви. В середині вересня 1609 р. передовий корпус під командуванням Л. Сапегі перетнув кордон Московії й рушив до Смоленська, однієї з найпотужніших московських кріпостей. Невдовзі до польського табору прибув сам король Сигізмунд й очолив облогу Смоленська.

Тим часом група московських бояр з тушинського табору вирішила послати до короля Сигізмунда делегацію для переговорів, щоб висловити готовність згодитися на певних умовах, щоб син Сигізмунда Владислав став царем Москви. 31 січня 1610р. король Сигізмунд урочисто прийняв делегацію в своєму таборі під Смоленськом. Дяк Грамотін оголо-

сив від імени бояр і "всіх людей", що Моско-віа готова прийняти Владислава царем за умови збереження православ'я та всіх давніх прав і свобод москвинів. 4 лютого статті договору були схвалені. Хоча тушинський уряд розпався, але цей договір став для поляків підставою для подальших дій.

Війська, послані Васиєм до Смоленська, зазнали поразки під Клушино. Під час битви найманці Делагарді перейшли на бік поляків і дорога на Москву стала для них відкритою. Василя було скинуто, його силою змусили прийняти чернечий постриг. Після скинення Василя Шуйського відповідальність взяла на себе Боярська дума. Зрештою, бояри згодилися прийняти умови 4 лютого. Однак під уп-ливом патріарха Гермогена вони зажадали, щоб кандидат на московський престол Владислав прийняв православ'я в Смоленську до виїзду до Москви. Негайно після вступу Владислава на престол король Сигізмунд мав зняти облогу Смоленська й повернутися до Польщі.

Проте Сигізмунд не збирався довіряти своєму синові реальної влади над Московією. Він розраховував сам одержати царський титул. З табору біля Смоленська Сигізмунд зажадав від Жолкевського домагатися, щоб мос-ковити присягнули королеві, а не його синові. До Москви було введено польський гарнізон.

Численне московське посольство, яке при-було до Сигізmunда під Смоленськ, очолюване митрополитом Філаретом, князем Васиєм Голіциним та думним дяком Томилом Луговським наполягало на дотриманні королем умов договору від 17 серпня й не бажали відступати від цієї позиції. Посли вказували, що за умовами договору Сигізмунд має зняти облогу Смоленська й повернутися до Польщі. Сигізмунд відповідав, що Смоленськ є його, як великого князя литовського вотчиною й що, як того вимагає польська військова честь, принаймні один польський загін має увійти до міста. Переговори йшли безрезультатно протягом січня-березня. 12 квітня всіх членів посольства, які все ще перебували в королівському таборі, включаючи Філарета й В.В. Голіцина, взяли під варту й відправили до

Польщі. Вночі 3 червня після потужного ар-тилерійського обстрілу полякам вдалося взяти Смоленськ.

Тим часом у Москві наростав рух опору, що став розгортатися під знаменом віри й об'єднував релігійні й національні почуття. На початку 1611 р. розпочалося антипольське повстання, очолене Прокопієм Ляпуновим, в якому взяли участь різні верстви населення й політичні сили. У березні передові сили на-ціональної армії підійшли до Москви. Армія складалася з загонів з усієї країни й на основі її штабу сформувався Земський собор Мос-ковської держави. Собор став верховною вла-дою країни й на основі його було сформовано й російський тимчасовий уряд. Цей уряд був схильний шукати домовленості зі шведами й обрання на московський престол шведського принца за умов прийняття ним православ'я. Однак захоплення шведами Новгород та наміри Карла IX приєднати Північну Карелію, Соловецькі острови й Кольський півострів підірвали довіру до шведів.

Іншим осередком опору стали Нижній Нов-город, Ярославль та Північна Московія, які сформували військо й власний уряд. 22 серпня 1612 р. військо, очолене князем Пожарським завдало поразки війську гетьмана Ходкевича, посланому на допомогу полякам, обложеному в Кремлі. Поляки зазнали поразки й вимушені

були відступити. 22 вересня ополченці взяли Китай-город, а через п'ять днів польський гарнізон в Кремлі здався. Після звільнення Москви наступним важливим завданням було організація стабільного уряду й, насамперед, проведення виборів нового царя.

Виборний Земський Собор розпочав роботу на початку 1613 р., а 21 лютого царем одногосно обрано Михаїла Романова. Но

Московсько-шведське врегулювання

У червні 1615 р. король Густав Адольф особисто взяв в участь в облозі Пскова. Однак облога виявилася для шведів невдалою. Поразка під Псковом показала шведам, що подальша боротьба з Московією вимагатиме від них напружених зусиль і чималих коштів. Початкові наміри укласти мир з Москвою шведи виявляли ще з 1614 р. Тим часом воснні дії тривали, царські війська зазнавали поразок, і це заохочувало шведів до активних дій. Однак на початку 1616 р. в Дедерині почалися московсько-шведські переговори за посередництвом голландців та англійців. На переговорах переважала точка зору канцлера Акселя Оксеншерни, який закликав укласти мир, зберігши за Швецією лише узбережжя Фінської затоки. Москва, розраховуючи на врегулювання з Річчю Посполитою, затягувала переговори. Шведський посол Горн, який вів переговори, писав королеві Густаву Адольфу про можливість укладення московсько-

вому уряду доводилося боротися з двома зовнішніми ворогами: поляками й шведами.

Король Густав Адольф вирішив домогтися московського престолу. 1616р. поляки почали підготовку нового походу на Московію. Поляки не вважали обрання царем Михаїла законним. Для них законним царем був Владислав.

польської угоди і спільних дій Польщі й Москви проти Швеції.

Зрештою, шведи були вимушені піти на певні поступки. Перед Москвою стояла дилема: згодитися на передачу Швеції новгородських земель, чи виплатити гроші за них. Земський собор, який засідав у вересні 1616р., ухвалив віддати міста Новгородської області, але не поступаючись самим Новгородом.

27 лютого 1617 р. в Столбово, куди наприкінці 1615 р. перебралися послы, було підписано мирний договір. Шведи мали повернути Новгород, Стару Русу та суміжні міста. Московія віддала Корелу (Кексгольм), Копор'є, Орешек, Ям, Івангород. Відтепер уся московська торгівля мала йти через шведські міста. Договір закріплював посередництво rivelського купецтва. Московським купцям заборонялося їздити через шведські володіння до європейських країн, й вести торгівлю на шведських територіях з іноземними купцями.

Урегулювання відносин Московської держави з Річчю Посполитою

Тим часом війна з Річчю Посполитою тривала. В червні 1616р. варшавський сейм вирішив відправити проти Москви військо на чолі з королевичем Владиславом. Владислав мав добиватися передачі йому московського престолу й виконання умов договору, укладеного між королевичем і боярами. Ці умови передбачали укладення союзу між Росією та Річчю Посполитою, встановлення між ними свободи торгівлі, відмови Росії від сіверських міст, та від претензій на Естонію й Лівонію.

У середині 1618р. польські війська підійш

ли до Можайська. Земський собор, скликаний восени, одностайно проголосував за боротьбу з поляками. Польський королевич отаборився в Тушині у Підмосков'ї. На зустрічі польських і московських послів на річці Пресні польська сторона вимагала поставлення на московський престол Владислава та поступки Сіверської й Смоленської земель.

Тим часом холоди змусили поляків до відступу. Боярин Ф.І. Шереметьєв схилив Владислава до переговорів. Переговори розпочалися 23 листопада в Деуліно біля Троице-

Сергієвого монастиря. Становище ускладнювалося тим, що значна частина дворянства виявила бажання служити королеві, його підтримували й донські козаки. За цих умов московська делегація була вимушена піти на значні поступки. / **грудня 1618р.** було укладено перемир'я на 14,5 років. До Речі Посполитої відійшли Смоленська, Чернігівська й Новгород-Сіверська земля. Передбачався обмін військовополоненими. Поляки згодилися звільнити митрополита Філарета. Загалом відносини з Польщею залишилися нерегульованими. Московська держава не лише втрачала Смоленщину, польська сторона продовжувала ігнорувати Михайла Романова як законного московського царя.

Восени 1620 р. почалася польсько-турецька війна. Московія вела жвавий обмін посольствами з Кримом і Туреччиною. 1621 р. в Москві побувало турецьке посольство на чолі з православним греком Ф. Кантакузином. Посол, висловлюючи інтереси константинопольського патріарха, наполегливо домагався союзу Москви й Туреччини проти Польщі. Але Османська імперія в цілому не дуже прагнула зближення з Росією.

Разом з тим відновилася польсько-шведська війна. Становище Польщі як члена габсбурзької коаліції значно ускладнилося: вона була вимушена вести війну на два фронти. Під час шведсько-польської війни 1626-1629 рр. король Густав Адольф переконував Москву стати союзником Швеції й напасти на Польщу, не очікуючи закінчення Деулінського перемир'я. Але московський уряд відмовився порушити перемир'я без провокації з боку Польщі. До того в той час за допомогою іноземних інструкторів розпочалася реорганізація московської армії. Тим не менше 1631 р. Московія й Польща почали готуватися до війни.

У липні 1633 р. Деулінське перемир'я між Москвою й Польщею закінчувалося. Польський королевич Владислав не відмовився від зазіхань на московський престол. Відчутними для Москви були й територіяльні втрати. Наприкінці 1632 р. Михайл Шеїн, який прославився впертою обороною Смоленська під час

війни з поляками 1610-1612 рр., повів московські війська проти Польщі. Спочатку війна йшла вдало й війську московитів здавалося місто за містом. У грудні Шеїн підійшов до Смоленська. Проте в цих обставинах на московські землі накотилися нова хвиля татарських набігів. Цього разу татари діяли як польські союзники. Коли звістки про татарський набіг у Підмосков'я дійшли до армії Шеїна, багато дворян з потерпілих від татар повітів поспішили додому, щоб битися з татарами й урятувати те, що ще вціліло від розорення.

Наприкінці серпня 1633 р. до обложеного Смоленська підійшли польські війська. Поляки захопили Дорогобуж, відрізавши Шеїну дорогу на Москву. Взятє в облогу військо Шеїна було вимушене здатися. В ході підготовки до війни з Польщею й під час військових дій з поляками 1632-1634 рр. Москва просила султана, щоб він заборонив кримським татарам нападати на її володіння, і до кінця війни султан видав подібний наказ. Загроза наступу татар на польські землі спонукала польсько-литовську сторону розпочати мирні переговори. Переговори відбувалися під Вязьмою на р. Полянівці й тривали понад два місяці. **3 червня 1634р.** було укладено (Полянськ-кий мир). Згідно з його статтями, Москва виплачувала контрибуцію в 20 тис. рублів і передавала Польщі Смоленськ і Сіверську землю. Владислав відмовлявся від зазіхань на московський престол і визнавав Михайла царем.

Кримська дипломатія в XVII ст.

Суперництво Речі Посполитої та Московії створювало сприятливі умови для набігів кримських татар. Різка перевага однієї над іншою створювала загрозу самому існуванню ханату. Тому в східноєвропейських конфліктах ханат звичайно надавав допомогу слабшій стороні.

Зовнішня й внутрішня нестабільність Московської держави спонукала її правителів до пошуку союзників. Так, 1608 р. Василій Шуйський відправив послів до хана Газі-Герей, "чтоб он на польских и на литовских людей и на русских воров вспоможенье учинил". Протягом 1608-1610 рр. ці прохання Москви про допомогу лунали неодноразово. Реакція Криму на ці пропозиції була позитивною. Навесні 1609 р. хан Селамет-Герей направив на допомогу Василю Шуйському значне військо зі своїм братом калгою Джанібек-Гереем. Однак, виступивши на допомогу Васильєві Шуйському проти Лжедимитрія II, калга, як скаржилися московські власті, узяв "многую казну", але після цього "пошел прочь а помочи никакой не учинил, йдучи от Каширы многие города вывоевал". Те саме повторилося й у наступному 1610р. Активність татар у ці роки була спрямована на територію південних районів Московської держави, де традиційна система оборони перестала існувати, а багато її опорних пунктів-міст було зруйновано в ході громадянської війни й.

Східна Європа в 1606-1618 рр. не належала до числа регіонів, які мали в очах османського уряду найбільше значення, оскільки в першій половині XVII ст. однією з головних проблем політики Порти залишалася боротьба з експансією Сефевідського Ірану. Порта докладала всіх сил до ведення війни з Іраном і намагалася залучити до цієї війни Кримський ханат. Але війна з Іраном не зачіпала інтересів кримської знаті, участь у ній не приносила здобичі, навпаки, кримські війська несли значні втрати. Так, зокрема, загинула більша частина війська, що брала участь у війні з Іраном у 1617-1618 рр. Коли з відновленням війни в 1623 р. османський уряд

знову став домагатися вирядження війська до Ірану, хан Мехмед-Герей став ухилятися від виконання цих вимог.

У Стамбулі було вирішено усунути неугодного хана і в травні 1624 р. до Криму було послано капудан-пашу з флотом і яничарами. Однак ця спроба не вдалася. Мехмед-Герей, спираючись на невдоволених османськими вимогами татар і закликавши собі на підмогу запорізьких козаків, завдали поразки османському війську.

Ці події означали фактичне відокремлення ханату від Османської імперії. 14 серпня 1624 р. Шагін-Герей запропонував польському королеві Сигізмундові III укласти союз з Кримом й прислати йому 10 тис. запорізьких козаків для ведення війни з османами, а також замість "упоминків" олово й порох. Зі свого боку, він обіцяв передати польським властям Білгород-Дністровський, Бендери й Кілію. Взимку 1624-1625 рр. Шагін-Герей, тісно пов'язаний з Шахом Аббасом, побував у Запоріжжі, де уклав договір з козаками про взаємодопомогу. Обговорювалося питання про організацію спільного походу до Молдавії.

Хоча формально конфлікт, що виник, було залагоджено й Мехмед-Герей було підтверджено султаном в ханській гідності, в Стамбулі давали собі звіт про те, що контроль за становищем в Криму втрачено. Хан, як і раніше, відмовився посилати війська на іранський фронт. Спалах активності запорожців на Чорному морі, що припав на середину 1620-х років, додатково утруднював підпорядкування Криму.

В Стамбулі вирішили позбавити правителів Криму зовнішньої підтримки. Султан став наполягати, щоб хан здійснив набіг на Польщу. Хоча хан цього разу й скорився, але водночас переслав копію султанського наказу гетьманові Конєцпольському. Після цього невдалого кроку в Стамбулі посилювалися побоювання ворожих дій з боку Речі Посполитої.

Османський уряд вирішив запобігти можливій небезпеці, уклавши союз з Московією. Навесні 1624 р. до Москви було поспіхом ви-

ряджене посольство на чолі з Ф. Кантакузи-ном. Посла супроводжувала значна охорона, необхідна для охорони від кримських людей. В самій Москві посол у відповідь на звичні скарги про набіги татар заявив, що Шагін-Герей "ні в чому султана ... не слухає" і той наказав його "поймати".

Нова спроба Стамбула усунення від влади Мехмет-Герей 1628 р. все-таки вдалася. Хан разом зі своїм братом змушені були покинути Крим разом із запорізькими козаками. Султан Мурад IV висловив обурення діями козаків і зажадав від Сигізмунда III видачі Шагін-Герей. Однак цю вимогу не було задоволено. Неофіційно запорізьким козакам було рекомендовано підтримати його у спробі повернути собі владу над Кримом. Восени 1628-навесні 1629 рр. запорізьке військо рушило на Крим. Зрештою, Османській імперії вдалося відновити владу над Кримом. Але досягнення цієї мети вимагало від Порти чималих зусиль й спричинило серйозні загострення відносин з Річчю Посполитою.

Можливість привернути до співпраці Кримський ханат приваблювала й шведських політиків. 1626 р., виряджаючи послів до Москви, шведський канцлер А. Оксеншерн висловив надію, що за допомогою московського уряду вдасться спрямувати кримських татар проти Речі Посполитої. Наприкінці 20-х рр. дійшло до встановлення прямих контактів між Швецією й Кримом. Взимку 1629-1630 рр. кримські послы за сприяння російського уряду побували у Густава Адольфа в Швеції. Однак на той час було вже укладене польсько-шведське перемир'я й Густав Адольф запропонував кримським послам "укласти союз проти цісаря". Навесні 1630 р. для продовження переговорів до Криму було виряджено шведського посла Беньяміна Барона, якому вдалося потрапити до Багчесарая лише наступного 1631 р. Барон повинен був домогтися нападу татар на угорські володіння Габсбургів.

Для продовження переговорів на початку 1632 р. до Швеції з Бароном були відправлені ханські послы. Кримське посольство на чолі з Нуралі-уланом дійшло до королівської ставки, але оскільки це відбулося вже після смер

ти Густава Адольфа, послы повернулися, не досягнувши якихось результатів. Наприкінці 1637 р. австрійський резидент в Стамбулі Й. Шмідт дізнавшись від католицьких духовних осіб в Криму про шведсько-кримські переговори, висловив гострий протест султанському двору й добився заборони татарам посилати війська у володіння імператора.

Кримські політики свідомо прагнули до підтримки вигідної для ханату рівноваги сил між державами, що боролися за гегемонію в Східній Європі. На початку Смоленської війни слабшою стороною була Річ Посполита, звідси й рішення хана й мурз надати підтримку саме їй. Цієї лінії Кримський ханат продовжувало дотримуватися й надалі. Наприкінці липня 1632 р., коли московські війська зосереджувалися на кордоні з Річчю Посполитою, почалися напади кримських татар на південні російські повіти. Ці напади стали для Московської держави повною несподіванкою й завдали чимало шкоди.

Однак при цьому Османська імперія прагнула контролювати зовнішню політику та військовий потенціал Кримського ханату, розглядаючи його як свій важливий форпост у Північному Причорномор'ї та джерело людських ресурсів у війнах з Габсбургами на заході та з Іраном на сході. Кримські війська неодноразово брали участь у воєнних діях Османської імперії з цими її суперниками. Успішні воєнні кампанії приносили кримцям велику здобич. А разом із тим вони живили прагнення кримських ханів зміцнити свій статус у відносинах зі Стамбулом. Такі спроби робилися протягом усього XVII ст. Щоразу османському урядові доводилося докладати зусиль, щоб покінчити з самостійницькими претензіями ханів.

З обставин наростання Московської експансії та подальшої втрати автономних прав Кримським ханатом ініціатива його зовнішньої політики остаточно перейшла до рук Османської імперії. Приєднавши Україну, Московська держава стала безпосереднім сусідом Османської імперії. На відміну від давньої традиції, наприкінці XVII ст. Москва починає зноситися зі Стамбулом, оминаючи Багчесарай.

Міжнародні відносини в східноєвропейському регіоні протягом XIII-XIV ст. розвивалися під впливом такого потужного фактора як Золота Орда. В XV ст. внаслідок її розпаду на місці однієї степової державної структури постають три: Кримське, Казанське та рештки Золотоординського ханату. Московська держава. Велике князівство Литовське та Польське королівство в розгортанні своєї дипломатії були вимушені враховувати ці нові реалії. В середині XV ст. на арену східноєвропейської політики вийшла Османська імперія, яка підпорядкувала собі Кримський ханат й істотно впливала на його зовнішню політику. Протягом тривалого часу існував литовсько-золотоординський союз, спрямований проти Москви, а згодом - антилитовський московсько-кримський союз. Але ця конфігурація змінювалася залежно від політичної кон'юнктури.

Ще однією зовнішньою загрозою для цих держав були німецькі ордени — Тевтонський та Лівонський, які спиралися на Німецьку імперію та підтримку римської курії. Орденська, а згодом московська загроза спонукали Польщу й Литву до тісного міждержавного союзу. Проте після поразки Тевтонського ордену в битві при Грюнвальді, боротьба Польщі й Литви з Орденською державою затяглася аж до часів німецької реформації.

Одним із вузлових конфліктів у Східній Європі стала боротьба між Великим князівством Литовським та Московською державою за києворуську спадщину. Вона набувала форм гострих військових і дипломатичних конфліктів. Одним з її виявів була боротьба московських князів за руську, великокнязівську, а згодом царську титулатуру. Царське титулування московських володарів тривалий час не визнавалося також і кримськими ханами, які вважали себе спадкоємцями золотоординських ханів, що тривалий час розглядалися єдиними в регіоні носіями царського титулу.

Дипломатія Москви й Вільнюса час від часу намагалася знайти вирішення територіальних суперечок між державами шляхом укладення шлюбних союзів та розробкою проектів міждержавної унії з одним монархом. Однак кожного разу на перешкоді ставали значні відмінності в політичному устрої держав та релігійні відмінності. Ослаблення Московської держави внаслідок безрозсудної внутрішньої й зовнішньої політики Івана IV викликало на початку XVII ст. спробу польсько-литовської політичної верхівки підпорядкувати собі східного сусіда, однак ця спроба провалилася. Московська держава зуміла вийти з кризи й у середині XVII ст. виступити конкурентом Речі Посполитої у боротьбі за Україну.

Література

* Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год) / Издана кн. М. Оболенским и проф. И. Даниловичем. - М., 1843. ~ 285 с.

* Вернадский Г.В. Монголы и Русь - Тверь: ЛЕАН; Москва: АГРАФ, 1999.-480 с.

* Вернадский Г.В. Россия в средние века. - Тверь: ЛЕАН; Москва: АГРАФ, 2000. - 352 с.

* Вернадский Г.В. Московское царство. Пер. с англ. Е.П. Беренштейна, Б.Л. Губмана, О.В. Строгановой. - Тверь: ЛЕАН; Москва: АГРАФ, 2000. - 512 с.

* История внешней политики России. Конец XV - XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны). - М.: Междунар. отношения, 1999. - 448 с.

* Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.-М.: Синодальная типография, 1910.-380 с.

- * *Майер В.С.* Основные этапы ранней истории русско-турецких отношений //Османская империя: проблемы внешней политики и отношений с Россией. - М.: Институт востоковедения РАН, 1996.-С. 72-73.
- * *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века.- М.,Л.: Издательство АН СССР, 1948.-447 с.
- * "Око всей великой России": Об истории русской дипломатической службы XVI - XVII веков / Под ред. Е.В. Чистяковой, сост. Н.М. Рогожин. - М.: Междунар. Отношения, 1989. - 240 с.
- * Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. - М.: Наука, 1984. - 280 с.
- * Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. -Ч. I: Главные тенденции политических взаимоотношений.- М.: Памятники исторической мысли, 1998. - 288 с.
- * *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. - Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960.- 276 с.
- * *Хорошкевич А.Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV-началаXVI в.-М.:Наука, 1980.-294с.
- * *Jasienica Pawel.* Polska JagieHonow: W 21. - Warszawa: Panstwowy Instytut Wydawniczy, 1967.
- * Historia Polski. - T. I: Do roku 1764. - Cz. II: Od potowy XV w. / Pod red. H. Lowmianskiego. - Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. - 996 s.

Україна в міжнародних відносинах кінця XVI — XVII століть

- *Україна в політичній системі Східної Європи кінця XVI ст*
- *Українське козацтво в міжнародних відносинах на зламі XVI-XVII ст.*
- *Козацтво в полі зору європейської дипломатії в роки Тридцятирічної війни.*
- *Українська церква в міжнародних відносинах першої половини XVII ст.*
- *Українська дипломатія на початку Визвольної війни.*
- *У пошуках союзників.*
- *Зборівський та Білоцерківський договори з Польщею.*
- *Битва під Батогом. Москва обіцяє дипломатичну підтримку.*
- *Переяславська угода.*
- *Організація дипломатичної служби.*
- *Дипломатична боротьба за цілісність України.*
- *Початок Руїни. Гадяцький трактат.*
- *Дипломатія гетьмана Петра Дорошенка.*

Україна в політичній системі Східної Європи кінця XVI ст.

На сеймі в Любліні, який тривав з 10 січня по 12 серпня **1569 р.** відбулося об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського в "єдину спільну Річ Посполиту". Внаслідок цього більшість українських земель (за винятком Берестейщини та Закарпаття) перейшла під владу Польського королівства.

З формально-правового боку Люблінський сейм, створивши об'єднану Річ Посполиту, був "прийнятим на законодавчій основі за відповідної згоди депутатів, обраних українською шляхтою, - єдиним правоспроможним у політичному відношенні станом тодішнього суспільства" (Н. Яковенко). Але в ре-

Над заголовком: І.Рєпін. Запорізькі козаки пишуть листа турецькому султанові Праворуч: Зборівський реєстр. Остання сторінка

аліях суспільно-політичних відносин це було не що інше, як загарбання українських земель з усіма типовими наслідками, які бувають при загарбанні.

В Україну ринула польська шляхта й магнати, захоплюючи маєтності та несучи закріпачення українським селянам. З цим тісно пов'язувалося покатоличення й національні утиски.

Спроба частини верхівки православного духовенства домовитися про зрівняння в правах з Римо-католицькою Церквою шляхом укладення в 1596 р. Берестейської унії й підпорядкування римському папі зазнала невдачі:

її не підтримала більшість українців. Вона не привела до загальної унії обох церков і спроби Ватикану та Польщі використати її в своїх політичних цілях викликали різке загострення боротьби між православними й уніатами. Не мирячись із національним упослідженням, денационалізацією, релігійними утисками, соціальним гнобленням, український люд вчинив спротив. Відбувався інтенсивний процес викристалізування етнічних інтересів, осмислення їхньої значущості в житті як різних українських соціальних верств так станів і груп, суспільства в цілому.

У тих умовах почала виявлятися тенденція до чіткого самоозначення руського народу як повноправного контрагента двох "офіційних" народів Речі Посполитої -польського та литовського. Поняття "руський народ" стало виходити за етнокультурні рамки й окреслюватися як живий і діяльний політичний організм, здатний обстоювати власні інтереси.

Незважаючи на підпорядкований статус Русі, в європейській суспільній думці її люд сприймався як окремий від поляків і московитів народ. Показовим щодо цього є "Опис Європейської Сарматії" Алессандро Гваньїні (вперше видано в Кракові 1578 р.), який неодноразово видавався європейськими мовами. Тут знаходимо географічно-етнографічні описи Волині, Галичини, Поділля, Київщини, а також нарис історії України, яку автор називає Руссю, від часів Київської Русі до середини XVI ст. Гваньїні розглядає історію Русі XVI ст.

як продовження історії Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Гваньїні передав погляди тієї частини української шляхти, яка виступала проти злиття Литовської держави з Польським королівством і приєднання українських земель до Корони й обстоювала права української мови та самобутність Русі.

На початку 70-х рр. наступальні дії козаків на південно-східному кордоні Речі Посполитої стали відчутними в стримуванні набігів кримської та ногайської знаті на українські землі. Так, у 1576 р. кримський хан та його оточення, занепокоєні можливістю козацького нападу, відмовилися від здійснення походу в Україну. Вплив українського козацтва був відчутним і в Молдавії, в тому числі й у її протистоянні Османській імперії. Претенденти на молдавський господарський стіл часто шукали підтримки козацтва.

У середині XVI ст. активізувалися відносини козацтва з Московською державою: 1576р. на Запоріжжі було прийнято послів Івана IV, що прагнули заручитися підтримкою козацтва у боротьбі з Кримом. Польський уряд став вбачати в козацтві впливову й самодостатню соціально-політичну структуру. Запорізькі послі були присутні на коронації Баторія. У вересні 1578 р. король прийняв посольство із Запоріжжя у складі п'яťох осіб, які засвідчили згоду виконувати службу на його користь. До складу посольств, які обиралися на козацьких радах, входили писар, гонець для доправлення донесень, конюх, кухар, швець і перекладач.

На початок 30-х років XVII століття козацтво формується як "політичний народ", який домагається не лише зрівняння в правах зі шляхтою, а й забезпечення національно-релігійних інтересів українського народу."Щоб наша руська нація при своїх правах і свободах, - зазначалося в інструкції війська Запорізького на сеймі влітку 1632 р., - а наше бла-говірне духовенство при церквах, своїх порядках і добрах, що їм належать, могло вільно відправляти службу Божу і більш не зазнавало від цих уніатів такої біди і обмеження".

Ще однією важливою міжнародною проблемою, яка стосувалася України, були

руйнівні татарсько-турецькі напади. Польсько-литовська держава виявилася неспроможною своїми силами оборонити українські землі. В XVI ст. українські невольники внаслідок цих набігів потрапляли в різні, навіть найвіддаленіші країни - від Північної Африки, Іспанії й Провансу аж до Індії.

Кінець XVI-початок XVII ст. став часом консолідації національних сил України в боротьбі на два фронти: проти татар і Османської імперії; проти польсько-шляхетської католицької експансії. Обидва ці аспекти визвольних змагань українського народу були частиною суспільно-політичних процесів у Європі. Козацькі війни з турками й татарами були важливою ланкою всеєвропейської боротьби з османською агресією. Запеклий опір покатоличенню, вчинений українським народом, сприймався на Заході як одна з ланок загаль-

ної боротьби проти наступу контрреформації.

В.С. Степанков та інші дослідники розглядають причини української визвольної війни, яка розгорнулася в середині XVII ст. як складову частину процесів соціальної й визвольної боротьби, що охопила низку європейських країн у 40-70-х роках. Вузловими подіями стали початок революції в Англії (1640 р.), всенародне повстання португальців проти іспанського поневолення (1640 р.), антиіспанська боротьба в Південній Італії (1647 р.), масові селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції.

Головна причина цих визвольних рухів полягала в тому, що середньовічна цивілізація дедалі більше втягувалася в період кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нових суспільно-політичних, а разом із тим і міжнародних відносин.

Українське козацтво в міжнародних відносинах на зламі XVI-XVII ст.

Повстання 1594-1596 рр. під проводом Северина Наливайка та Григорія Лободи, що охопило Поділля та Волинь, показало, що козацтво виросло в значну суспільну та військово-політичну силу, яка діяла в обороні інтересів гнобленого українського люду.

Прикметне й те, що ці події почали розгортатися після приїзду Ериха Лясоти, посла від австрійського цісаря на Січ, який закликав

запорожців укласти союз з імперією для боротьби проти Туреччини. Саме після цих переговорів Северин Наливайко з козацьким загоном ходив проти турків у Молдову. На допомогу йому прийшов козацький гетьман Лобода. Спільними зусиллями вони розбили військо молдавського господаря, змусили його зректися залежності від Туреччини й присягнути імператорові.

Організація козацького війська була значно вдосконалена за гетьмана Петра Конаше-вича Сагайдачного. Його зусиллями воно було перетворене на регулярне військо. З 1606 р. він став очолювати морські виправи проти Криму й Туреччини. П. Сагайдачний брав участь у походах на Молдавію, Лівонію, а на початку XVII ст. сама Польща залучила козаків до походів проти Московської держави. 1609 р. вони разом з королем Сигізмундом III облягали Смоленськ. **1618р.** Сагайдачний з 20-тисячним військом брав участь у московській кампанії королевича Владислава. Ці акції набули широкого міжнародного резонансу й сприяли утвердженню козацтва як впливового військово-політичного осередку на південному сході Європи.

Важливою заслугою Сагайдачного було те, що центром своєї діяльності він зробив Київ, який знову став церковно-політичним та культурно-освітнім осередком нової України. Спираючись на козацтво, українська церква в 1620-1621 р. всупереч протидії польської влади, яка підтримувала уніатську ієрархію, відновила власну православну церковну ієрархію. Хоча між українським народом та польською владою нагромаджувалися численні суперечності, які набували характеру гострого соціально-політичного та церковного протистояння, все ж українська козацька верхівка вважала за можливе діяти в рамках певного компромісу з Річчю Посполитою. В червні 1621 р. козацька рада, прийняла королівське посольство й ухвалила надати військову допомогу Польщі проти Туреччини. Польський король дав слово гетьманові Сагайдачному визнати православну ієрархію та повернути православним монастир і церкву, захоплені уніатами.

Вирішальна роль, яку відіграло козацьке військо на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним у битві під Хотиним у вересні 1621 р., принесло йому європейську славу. Вихід Війська Запорізького на міжнародну арену, прагнення відігравати самостійну роль у відносинах з сусідніми державами викликало неабияке занепокоєння польського уряду. Однак українське козацтво домогалося визнання за ним права підтримувати з окремими державами дипломатичні стосунки. **1618 р.** П. Сагайдачний відправив посольство до перського шаха Аб-

баса II, яке мало на меті домовитися про спільні дії проти Османської імперії. **1620р.** посольство гетьмана відвідало Москву. Тісні контакти українське козацтво підтримувало зі східними православними патріархами.

Неодноразово впродовж 1622-1625 рр. Військо Запорізьке виряджало посольства до короля й сейму, вимагаючи вирішення питання про становище православної церкви в Речі Посполитій. Однак польський уряд, незважаючи на обіцянку короля, не дотримав умов угоди з гетьманом Сагайдачним про визнання православної ієрархії. Це спричинило активізацію дипломатичних кроків козацтва на зовнішньополітичній арені. 1624 р. козацька старшина вступила в переговори з ханом Мехмедом-Гересем, який прагнув унезалежитися від Туреччини. 24 грудня того-таки року було укладено козацько-кримський договір, що передбачав утворення військово-політичного союзу й надання взаємної військової підтримки проти ворогів.

Ці заходи козацтва викликали занепокоєння уряду Речі Посполитої. Під час військової кампанії проти козаків польське командування зажадало від старшини припинення самостійної дипломатичної діяльності й укладення договорів з іншими країнами. Проте в другій половині 20-х років Військо Запорізьке продовжувало походи проти Туреччини, підтримувало контакти з іншими країнами, а разом із тим виряджало посольства до уряду, вимагаючи задоволення своїх прав. Рішуча позиція козацького посольства під час роботи сеймів 1632 та 1633 рр. відіграла сприятливу роль у прийнятті й схваленні "Статей заспокоєння руського народу", за якими визнавалася ієрархія православної церкви.

Козацтво в полі зору європейської дипломатії в роки Тридцятирічної війни

Якщо наприкінці XVI ст. римська курія недооцінювала козаків як антикатолицьку й антиуніатську силу, то вже в 20-х роках XVII ст. вона вбачає в них головного ворога, який став на перешкоді подоланню "схизми" в Речі Посполитій, тобто підпорядкування Риму православної церкви. Ватикан почав вимагати від короля Сигізмунда III найрішучіших дій проти козаків - "скрутити зухвалі прагнення нечестивців і розтоптати цих левів і драконів", як було сказано в посланні папи Григорія X польському королю від 23 січня 1623 р.

Дипломатія папського Рима докладала чимало зусиль для того, щоб організувати об'єднаний наступ, справжній похід католицької Європи на "козаків-схизматиків", але здійсненню цих планів перешкоджала складна політична ситуація на континенті, передовсім різке послаблення католицького табору внаслідок поразок у ході Тридцятирічної війни (1618-1648рр.).

Козацтво брало участь у війні як на боці габсбурзького табору (Австрія, Іспанія, Річ Посполита й католицькі князі Німеччини), так і його супротивників - Франції, Швеції, Голландії, Данії. Держави протестантського табору в розпал Тридцятирічної війни в 1628-1631 рр. вдаються до дипломатичних акцій, спрямованих на те, щоб спонукати козаків до виступів проти Польщі, яка за короля Сигізмунда була фактично східним форпостом католицької ліги. Інтерес до козаків виявляв, зокрема, шведський король Густав Адольф, славетний полководець і політичний діяч. Можна вважати доведеним, що саме він був ініціатором плану, який жваво обговорювався в політичних колах протестантських країн на межі 30-х

років XVII ст. Його суть полягала в тому, щоб повністю відколоти козаків від Польщі, розгромити за їхньою допомогою цей "східний бастион католицизму" і тим самим оголити східний фланг Католицької ліги. *Восени 1631 р.* до Війська Запорізького прибули шведські послы з пропозицією укладення "тісного й незламного союзу" проти католицького табору, але гетьман І. Кулага-Петражицький передав їх польським властям. Протягом 1635-1636рр. козацькі загоны воювали в складі австрійської армії проти французів в Нідерландах, Люксембурзі, Франції й Німеччині.

У 30-х роках козацтво підтримувало дипломатичні відносини з Кримом та Москвою.

Особливо значні надії серед політиків і дипломатів протестантських держав пробудило козацьке повстання 1630 р., під час якого шляхетське військо зазнало тяжкої поразки під Переяславом. Об'єктивно виходило так, що козаки змушували Річ Посполиту тримати в Україні великі військові сили і тим самим позбавляли її можливості надавати активнішу допомогу Католицькій лізі в Тридцятирічній війні.

Наприкінці Тридцятирічної війни у 1645-1646 рр. загін козаків був найнятий на французьку службу і в складі війська принца Кон-де брав участь в облозі і взятті фортеці Дюнкерка - центрального опорного пункту іспанців у Фландрії.

У переговорах з французьким послом брав участь Богдан Хмельницький. Організатор цієї експедиції граф де-Брежі, французький посол у Польщі, писав канцлерові Ма-заріні про козаків, що це "дуже відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо вони здатні до захисту фортець".

Українська церква в міжнародних відносинах першої половини XVII ст.

Проголошення церковної унії 1596р., тобто підпорядкування Православної Церкви

Риму, розглядалося правлячими колами Речі Посполитої як одне з центральних завдань

державної політики. Вона мала на меті нав'язати унію всьому руському суспільству. Правлячі кола Речі Посполитої визнавали законними лише єпископів-уніатів.

Ця політика була частиною контрреформаційних заходів Римо-католицької Церкви, спрямованих на відновлення позицій, втрачених католицизмом у XVI ст. В Польщі в цей час протестантські вчення набули значного поширення, зокрема, й серед впливових магнатських родин. Переслідування протестантів (дисидентів) стали складовою частиною державної політики.

Конфлікт неминуче мав набути рис міжнародного, оскільки зачіпав інтереси Константинопольської православної патріархії та сусідніх православних держав (Московської держави, Молдови, Волощини).

1599 р. у Вільно відбувся з'їзд православної й протестантської шляхти. Була думка навіть утворити релігійну унію євангельських віровизнань зі східним православ'ям. Проте без згоди Царгородського патріарха православні не могли піти на такий крок. Було укладено політичний союз православних із протестантами. Для зносин і спільних дій було обрано генеральних провізорів чи опікунів числом 121 особа. Серед опікунів, з боку православних був і князь Костянтин Острозький.

Спільні дії православних і протестантів почали розхитувати тверді позиції католицької реакції, очолюваної королем Сигізмундом III. Боротьба зі Швецією та Московським царством потребувала єдності шляхти і спільних

рішень. Обстоюючи свої права, православні та протестанти зривають сейми 1601 і 1603рр., оскільки їхні релігійні права не були задоволені.

Однак становище Православної церкви залишалося складним. Сваюля й насильство на місцях тривали. Після смерті єпископа Львівського Гедеона Балабана (1607 р.) та Перемиського Михаїла Копистенського (1610р.) у Православній церкві залишився лише один єпископ Єремія Тиссаровський. Йому вдалося зайняти Львівську кафедру (1607 р.) лише тому, що він таємно пообіцяв перейти до унії. Але при висвяченні, яке здійснював Сучавський митрополит (Молдавія) Анастасій Єремія, Тиссаровський склав урочисту присягу про вірність православ'ю. Якби він раптово помер, то польська влада могла оголосити, що Православної церкви в Речі Посполитій не існує, оскільки в неї немає єпископів. Тримати Православну церкву в неорганізованому стані було найвигідніше для польської влади.

Навесні 1619 р до Москви прибув Єрусалимський патріарх Теофан з грамотою від патріархів Александрійського, Антіохійського та Царгородського з повноваженням збирати пожертви церквам Сходу та "справувати всі архиерейські справи в підпорядкованих Царгородському патріархові епархіях". Ще по дорозі до Москви він мав ближчі стосунки з запорізькими козаками.

Відновлення православної ієрархії стало найважливішим питанням національно-політичного життя. Воно було здійснене під опікою Запорозького козацтва й за участю Єрусалимського патріарха та інших східних ієрархів.

Під час повернення з Москви (1620 р.) ко-

заки зустріли Патріарха Теофана в Путивлі й супроводжували до Києва. Після ознайомлення ближче зі становищем Православної церкви й після нарад з православною шляхтою та духовенством патріарх погодився висвятити єпископів для українських єпархій. Кандидатів було обрано на місцевих сеймиках шляхти й духовенства. У висвяті брали участь патріарх Єрусалимський Теофан, митрополит Софійський Неофіт і єпископ Страгонський Авраамій.

З висвятою на катедру митрополита Київського й Галицького Іова Борецького та п'яти інших єпископів у *вересні 1620 р.* справа відродження Православної ієрархії була завершена. Це було важливим національно-політичним здобутком українського народу. Цей акт засвідчував церковно-політичну суверенність українського суспільства.

Проте королівський уряд не поспішав з визнанням новообраної ієрархії. Але перед походом козаків проти турків гетьман Сагайдачний за дорученням козацької військової ради у Сухій Діброві вів переговори з польським урядом про визнання православної ієрархії і подав про це петицію королеві. Король усно запевнив, що задовольнить прохання козацтва.

В бою під Хотиним у вересні 1621 р. козацтво відіграло вирішальну роль у врятуванні Польщі від розгрому й спустошень. Проте після смерті Сагайдачного від ран (10 квітня 1622 р.), одержаних під Хотиним, король так і

не дотримав даного слова про визнання православної ієрархії. Справу легалізації ієрархії так і не було залагоджено, хоча православні її ставили на всіх дванадцяти сеймах у 1623 -1631 роках.

2 березня 1631 р. помер митрополит Іов Борецький, так і не визнаний польською владою на становищі православного київського митрополита. Через рік помер і король-фанатик, вихованець єзуїтів, Сигізмунд III, який був відданим опікуном Римо-католицької церкви.

Під час виборів нового короля делегація православних, серед яких виділявся Києво-Печерський архимандрит Петро Могила, домовилася про підтримку польного гетьмана литовського Христофора Радзивілла (кальвініста) у справі забезпечення релігійної свободи. Рішуча позиція православних делегатів забезпечила прийняття "Пунктів заспокоєння руського народу". Невдовзі за згодою сейму король видав диплом, за яким православним надавалась свобода віровизнання.

Українська церковна ієрархія, висвячена 1620 р., яка зазнавала переслідувань з боку польської влади, почала шукати допомоги в одновірній Москві. Думка про переселення на московські землі й перехід "під високу государеву руку" всієї України виходила переважно від української ієрархії. У 20-х роках помітний був масовий рух чернецтва та білого духовенства на "царське ім'я" через утиски з боку латинян та влади.

Промосковські настрої православної ієрархії, висвяченої 1620 р., були однією з при-

чин недовіри до неї з боку польського уряду і відмови її визнати. Зате польська влада визнала законність обрання на митрополита Київського архимандрита Печерського, сина молдавського господаря Петра Могили. Його обрано в листопаді 1632 р. не на церковному соборі, а з-поміж православних делегатів елекційного (виборчого) сейму. Новий король Владислав IV відразу видав Петрові Могилі привілей на катедрі.

Важливою подією в житті всього право-

славного світу стала розробка основ православного віровизнання о. ігуменом Ісаєю Козловським. Його "Православне ісповідання віри" було ухвалене церковним собором у Києві, що відбувся 8—18 вересня 1640 р. "Православне ісповідання віри" було розглянуте великим помісним собором, який зібрався в Яссах 1642 р. Його було розглянуто й схвалено всіма східними патріархами на соборах. Київський катехизис було визнано православним ісповіданням усієї Православної церкви.

Українська дипломатія на початку Визвольної війни

У XVII ст. одним із центральних питань у зовнішній політиці Речі Посполитої залишалася турецько-татарська загроза. В організації ефективної оборони від цієї загрози був зацікавлений передовсім український народ. Однак політика польського уряду та української старшини розгорталася з урахуванням європейського контексту подій та особливостей українсько-польських відносин. 1646 р. польський король Владислав взявся за здійснення задуму щодо організації коаліції для боротьби проти Туреччини, але натрапив на опозицію серед правлячих кіл країни. Зазнавши невдачі, він вирішив спровокувати до воєнних дій Туреччину нападом на неї козаків. Для цього до Варшави було запрошено чотирьох представників козацтва, серед них був і сотник Богдан Хмельницький. Король видав їм прапор, гроші й грамоту, яка дозволяла здійснити набір 12 тисяч козаків. Але сейм наказав розпустити військо. У свідомості козацтва сформувалася легенда про короля як спільника козаків у боротьбі з польськими магнатами.

Наприкінці літа 1647 р. в Україну під приводом огляду міст-фортець поспішно виїхав канцлер Є. Осолінський. За дорученням короля відбулася зустріч канцлера з Хмельницьким та іншими представниками козацької старшини. Ймовірно, під час розмови козацька старшина підтримала рішення короля, за яким старшим у підготовці морського походу призначався Хмельницький. Йому були

передані гроші для будівництва човнів і привілей для набору козаків.

Переслідування з боку коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, який наказав заарештувати Хмельницького й стратити, додали йому авторитету і зробили природним проводирем усіх невдоволених шляхетськими утисками. Хмельницький утікає на Запоріжжя й очолює підготовку до повстання.

У подіях, що насувалися, Хмельницький бачив неминучість укладення союзу з кримським ханом проти Речі Посполитої. Перше посольство до Іслам-Герєя вирушило з Січі в другій половині січня 1648 р. В історичній літе-

ратурі є згадки, що серед послів був і син Богдана - Тимофій, котрий у разі необхідності мав залишитися як заручник при ханському дворі.

Іслам-Герей намагався послабити свою залежність від Порти й здійснювати самостійнішу зовнішню політику. Крім того, участь у поході козаків давала йому можливість зміцнити своє становище після скрутного часу 1647 р., коли йому довелося пережити придворний заколот. Взимку 1648 р. Крим був уражений сильним голодом. Вдала війна проти Польщі та багата здобич обіцяли зміцнити авторитет хана в Криму.

З іншого боку, на початку 1648 р. польський уряд ще розраховував втримати становище на Запоріжжі під контролем. У березні на Запоріжжя прибуває посольство коронного гетьмана Миколи Потоцького. Козаки висунули вимоги відновлення давніх прав і вольностей запорізького козацтва та виведення польського війська з Лівобережжя й козацького регіону Правобережжя. Як писав М. По-тоцький, козаки прагнули "абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними володарями та робити все, що лише забагнуть їхній волі й бажанню". Фактично під час переговорів було сформульовано вимоги автономії козацької України в складі Речі Посполитої. Відхилення цих вимог спричинило початок воєнних дій. Посольства, які виїжджали до Варшави гетьманом Б. Хмельницьким 1648 р. мали на меті усунення крайніх форм політичних, релігійних та соціальних утисків, але поривати з Річчю Посполитою, в якій більшість козаків і старшини вбачали Батьківщину, вони не збиралися.

Однак наростання спротиву польському пануванню на Україні спричинило вибух повстання у Придніпров'ї навесні 1648 р.

Довідавшись про поразку польського війська під Жовтими Водами (5 травня 1648 р.), брацлавський воєвода А. Кисіль, який і раніше листувався з московськими воєводами про спільні військові дії проти татар в разі їхнього нападу на Польщу, і цього разу негайно звернувся до воєводи прикордонного міста Путивля, просячи надати московські війська на допомогу Речі Посполитій.

Таким чином, ситуація для Хмельницького на початок червня помітно ускладнилася. Поява російського війська як союзника Польщі на Лівобережній Україні надзвичайно загострила б становище козацького війська. У другій половині травня царський уряд наказав командувачам московських військ вирушити в похід і спільно діяти проти татар. Перемоги козацького війська над польським військом під Жовтими Водами та Корсунем (15 травня 1648 р.) стали одним з переконливих аргументів для московського уряду, щоб відкласти похід в Україну.

8 червня Хмельницький направив листа до царя Алексія Михайловича, в якому повідомляв про здобуті під Жовтими Водами та Корсунем перемоги. Далі він писав, що після смерти Владислава IV "земля польська тепер власне пуста", й пропонував розпочати боротьбу за польський престол, обіцяючи при цьому підтримку Війська Запорізького. 20 липня до гетьмана потрапив лист, який започаткував офіційні відносини Москви з українською старшиною.

Розгромивши польське військо під Пилявцями (23 вересня 1648р.), Богдан Хмельницький, однак залишався на позиціях автономізму.

Наприкінці жовтня українське військо підійшло під стіни Замостя. Звідти Богдан Хмельницький виїждив делегацію на елекційний сейм для виборів короля. Вирушивши до західних районів України, гетьман мав намір перш за все домогтися обрання на польський престол того претендента, який був би готовий шукати порозуміння з Військом Запорізьким.

Для оцінки становища українського війська слід враховувати, що після Пилявців воно значно зменшилося. Чимало повстанських загонів діяло самостійно в різних місцях на заході України. Багато козаків, селян і міщан, захопивши здобич, самі покидали армію. Хмельницький побоювався удару на Київ литовського війська і тому прийняв рішення не вести наступу далі.

При цьому він аж ніяк не відмовлявся від збройної боротьби проти Речі Посполитої. Так, у листі до Дьєрдя І Ракоці, відправленого наступного дня після від'їзду посольства до Яна Казимира він висловив бажання бачи-

ти трансильванського князя опікуном і королем Польщі, батьківщини нашої" і радив йому "щонайшвидше наступати на Польщу", обіцяючи приєднатися до цього походу.

При цьому Б. Хмельницький, на думку В. Смолія, під час переговорів з королівським послом 20-21 листопада 1648 р. припустився найбільшого за всю свою політичну кар'єру прорахунку, якого так і не вдалося виправити, а саме: замість того, щоб укріпитися на західних кордонах етнічно українських земель (як це радили Кривоніс і Головацький) та завершити тут створення козацьких полків, спираючись на які можна було організувати відсіч противникові, він добровільно, без боротьби віддав полякам західний регіон, а Польща отримувала надзвичайно вигідний стратегічний плацдарм.

17 грудня 1648 р. гетьман Богдан Хмельницький урочисто в'їхав до Києва. Царгородський патріарх Паїсій та митрополит Сильвестр Косів виїхали йому назустріч, його бурливо вітали тисячі киян. Викладачі й студенти Києво-Могилянського колеґіуму виголошували на його честь промови, величаючи його Мойсеєм, "рятівником і визволителем народу від польського рабства".

Вже на початку 1649 р. гетьман і старшина виявили рішучість домагатися в переговорах з польським урядом визнання новоутво-

реної держави в межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Чернігівського воєводств та Мозирського повіту, яка мала перебувати під протекцією короля. Проте комісари на чолі з Адамом Киселем мали повноваження погодитися на збільшення реєстру максимум до 15 тис. осіб, виведення Війська Запорізького з-під влади сейму, відновлення його давніх привілеїв та свобод, скасування унії.

20 лютого 1649 р. в Переяславі розпочалися переговори. Б. Хмельницький рішуче відхилив запропоновані польською стороною умови договору. Він наголошував на намірах "відірвати від ляхів усю Русь і Україну". Комісари домоглися лише згоди на укладення перемир'я та проведення нових переговорів у травні. Фактично на цих переговорах було визнано лінію розмежування, яку не повинні були порушувати польсько-литовські й українські війська: вона мала проходити від м. Кам'янця-Подільського, а далі - по ріках Горині й Прип'яті. В "пунктах прохання" до короля козаки домагалися ліквідації унії, повернення православним церков тощо. Умови, висловлені українською стороною не влаштували короля та сейм Речі Посполитої. Виступаючи на сеймі, канцлер застерігав від реальної загрози втратити Україну так само як Іспанія втратила Нідерланди.

У пошуках союзників

Українська верхівка після перемог 1648 р. вела жваву дипломатичну діяльність. До Москви було відправлено посольство на чолі з Си-луяном Мужилівським (*29 грудня 1648р.*) з клопотанням перед царем надати воєнну допомогу та прийняти Військо Запорізьке "під свою руку". Це прохання він передавав також і через патріарха Паїсія, що поїхав до Москви разом з козацьким посольством. Але московський уряд відхилив на переговорах пропозиції української сторони й наполягав на примиренні з Річчю Посполитою. Розчарований наслідками переговорів, С. Мужилівський відзначив: "...у Москві правди ні в

чому немає". Спроби українських посольств у другій половині 1649-1650 рр. схилити уряд до воєнних дій проти Польщі були безуспішними.

9 лютого 1649 р. Хмельницький відправив посольство до литовського гетьмана Радзивілла на чолі з полковником Максимом Неба-бою з вимогою припинити кровопролиття та розправи над козаками й повстанцями і дотримуватися умов перемир'я. Інакше гетьман погрожував використати проти Литви татар. Приймавши на початку березня козацьке посольство, литовський гетьман почав відводити свої війська.

Для зміцнення відносин з Трансильванією 13 лютого до князівства було відряжене нове посольство. Гетьман писав про згоду Війська Запорізького прийняти умови договору, запропоновані трансильванськими князями та радив їм невідкладно залучити до союзу Радзивілла з тим, щоб з трьох сторін рушити на Польщу.

Тоді ж гетьман прийняв першого офіційного представника московського уряду Василя Михайлова. Б. Хмельницький умовляв правителів Московської держави та Трансильванії боротися за королівський трон, що свідчить про його намір будь-що створити коаліцію проти Польщі й завдати їй військової поразки. *Не будучи впевненим, що Москва або Трансильванія обов'язково підтримає Україну в її визвольних змаганнях, водночас діяв у кількох напрямках, розраховуючи на успіх бодай в одному з них.*

Зборівський та Білоцерківський договори з Польщею

Польський уряд, фактично відмовившись від переговорів, вів підготовку до наступу на Україну. Король звелів князеві Радзивіллові направити частину своїх військ підрозділів для удару в тил українського війська, іншу части-

навесні 1649 р. з'ясувалося, що внаслідок ухильної політики Москви й Трансильванії розроблений Хмельницьким план комбінованого удару по Речі Посполитій за участю Москви, України й Трансильванії не міг бути реалізований. Єдиним союзником українського уряду залишався кримський хан. Наприкінці квітня від нього до Хмельницького з'явилися гінці з повідомленням про готовність виступити в похід.

Однак татарам не можна було йняти віри. Іслам-Герей, плекаючи надії на створення могутньої держави зі входженням до її складу Астраханського та Казанського ханств, замислив включити до сфери її впливу й Україну. А для цього йому потрібно було, по-перше, не допустити створення на її землях незалежної сильної держави, а по-друге, здійснювати курс на максимальне ослаблення як України, так і Речі Посполитої, щоб у зручний час нав'язати їм обом свою волю.

ну - на з'єднання з польським військом.

Тим часом Хмельницький рухався через Старий Животів, Хмільник, Синяву, на Старокостянтинів. 30 червня 1649 р. під Збаражем було оточено авангард польського війська. На

початок серпня становище обложених стало критичним.

75 серпня 1649р. під Зборовом відбулася запекла битва, в якій королівське військо стояло на порозі катастрофи. Однак татари у вирішальну мить бою припинили наступ. Цей вчинок Іслам-Герей засвідчував його небажання допустити військовий розгром Речі Посполитої, який неминуче привів би до утворення незалежної Української держави. Хан вступив у переговори з королем. Він зажадав від Хмельницького піти на переговори з поляками.

18 серпня 1649р. основні пункти польсько-кримського договору були узгоджені з обох сторін. За обставин, коли договір був уже фактично укладений королем і ханом, гетьман України мусив під тиском татар прийняти умови договору. Його було сформульовано у вигляді "Декларації ласки його королівської милости на пункти прохання Війська

Запорізького". Козацька Україна одержувала автономію в складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Лінія розмежування мала пройти дещо західніше від Ди-мера, Коростишева, Погребищ, Вінниці, Брац-лава та Ямполья. Козацький реєстр встановлювався числом 40 тисяч вояків; решта повсталих мали повернутися по домівках і відбувати "звичне послушенство" своїм дідичам. Державні посади в Україні мали надаватися лише православній шляхті. Євреям заборонялося проживати на козацькій території. Шляхта одержувала право повертатися до своїх маєтків, а піддані мали виконувати повинності на її користь. Гетьман з примусу зголосився, щоб розв'язання питання про скасування унії, повернення майна православному духовенству та участь митрополита в роботі сенату було відкладено до ухвали сейму.

7 січня 1650 р. сейм після тривалих дебатів прийняв українських послів і ратифікував Зборівський договір. Проте підтримувані римською курією сенатори погрожували покинути сенат, якщо православний митрополит С. Косов сяде в сенаторське крісло й тому він відмовився від сенаторського крісла. Митрополит не наполягав і на скасуванні унії. За таких обставин король видав привілей про урівняння православної та уніатської церков.

8 історіографії переважає думка про компромісний характер договору: він не міг задовольнити жодну зі сторін і мав у собі те, що в майбутньому робило неминучою нову війну між Україною й Польщею. Польські дослідники при оцінці договору вказують на необхідність враховувати критичне станови-

ще, в якому була польська армія, а тому зазначають, що Зборівська угода була єдиним виходом із ситуації. Аналіз договору свідчить, що *вперше в історії українсько-польських взаємовідносин у XIV-XVII ст. варшавський уряд визнав статус автономії частини українських земель.*

За тих обставин Хмельницький вважав за необхідне зміцнити відносини України зі своїми союзниками в майбутній війні проти Речі Посполитої- Московією й Трансильванією. Він прагнув також зберегти союзні відносини з Кримом та нейтралізувати дії польської дипломатії в Стамбулі. З цією метою він, повертаючись з-під Зборова, вирядив посольство до Порту. Місія Ждановича до Стамбула була успішною. Правителів України дозволили мати при султанському дворі постійного резидента. Молдавські та волоські війська одержали наказ разом із підрозділами румелійсь-кої армії* вирушити на допомогу Хмельницькому, а хан одержав вказівку підтримувати союз з Україною. У *квітні 1650 р.* Хмель

ницький відряджає посольство до Дьєрдя II Ракоці, спонукаючи його до війни з Польщею, та робить спробу зв'язатися з королем Швеції.

Серед держав протестантського табору Швеція була єдиною державою, що мала вплив на перебіг Визвольної війни українського народу. Саме позиція Швеції в 1648-1649 рр. утримувала Австрію від надання прямої військової допомоги Польщі. Ще влітку 1648 р. уряд Швеції наказав головнокомандувачу її військ у Німеччині Карлу Густаву "через Силезію і Саксонію притягнути свої головні сили до польського кордону, з таким розрахунком щоб вдертися в Польщу, як це тільки буде вигідно для шведських інтересів".

Наприкінці серпня Хмельницький здійснив похід проти молдавського володаря В. Лупу, союзника Польщі. Опинившись у скрутному становищі, В. Лупу погодився на всі вимоги Хмельницького та підписав договір. Він обіцяв українському володареві надати воєнну допомогу проти Польщі та погодився на шлюб своєї доньки з Тимошем Хмельниченком.

У листопаді 1650 р. в Стамбулі було ухвалено прийняти козацьку Україну "під крила й протекцію неосажної Порти". Це було оформлено в грудні султанською грамотою Хмельницькому. Перебуваючи в Миргороді, 13 липня 1650 р. гетьман прийняв посланців московських воевод. Він засвідчив свою готовність служити Алексею Михайловичу й сприяти йому в зайнятті польського трону. Після смерти в липні 1650 р. канцлера Є. Осолінського в правлячих колах Польщі взяло гору угруповання, що робило ставку на придушення визвольної боротьби українського народу. До нього схилився й король Ян Казимеж.

Для врегулювання польсько-українських відносин сейм наприкінці 1650 р. ухвалив вирядити посольство до гетьмана Б. Хмельницького для поладження суперечностей, які склалися між сторонами. Але напад польської армії на Східне Поділля зірвав переговори. Центральною подією воєнної кампанії 1651 р. стала **битва під Берестечком 8-10 липня**, в якій козацьке військо через зраду кримського хана зазнало відчутної поразки. Спроби козацької старшини домогтися замирення з королем на умовах Збо-рівського договору зазнали невдачі. Після розгрому козацьких полків Небаби під Ріпками литовське військо вдерлося на Овруччину та Чернігівщину. Тепер польський уряд поставив за мету знищити Українську державу й відновити довоєнні відносини.

Всупереч цим поразкам Хмельницький не впав у розпач. Він з небаченою енергією взявся за формування нового війська. На 13 серпня, за польськими даними, українське військо налічувало 15 тис. козаків, 2 тис. татар та 15 гар-

мат. Наприкінці липня гетьман розпочав активні дії проти противника. Внаслідок розгортання визвольної боротьби на Брацлавщині, Київщині та Чернігівщині становище польсько-литовських військ помітно ускладнилося.

Вересневі бої переконали керівництво польсько-литовського війська, що здобути добре укріплений козацький табір під Білою Церквою справа нездійсненна. Польська сторона погодилася на підписання мирного договору. **28 вересня 1651 р. було підписано умови Білоцерківського договору.** Вони були тяжкими для України, проте могли б бути незмірно тяжчими, якби не вдалося зупинити просування ворожого війська.

За договором передбачалося скорочення реєстру з 40 до 20 тис. козаків; реєстрові козаки мали право проживати лише в королівських володіннях Київського воеводства. Усі, хто залишався поза межами реєстру, поверталися в підданство до панів. Підрозділи коронного війська мали право розташовуватися на постій на території Брацлавського й Чернігівського воеводств з початку 1652 р. Статті договору різко скорочували територію української держави та чисельність армії, обмежували її автономію. Однак полякам не вдалося остаточно ліквідувати козацьку республіку, змусити капітулювати її уряд, усунути Хмельницького з гетьманства.

Взимку 1652 р. сейм відмовився ратифікувати договір. Його умовами були невдоволені й широкі верстви українського суспільства. Блискауча перемога Б. Хмельницького під Батогом на Поділлі припинила його чинність.

Битва під Батогом. Москва обіцяє дипломатичну підтримку

Після повернення в першій половині квітня 1652 р. посольства Іскри Хмельницький зрозумів, що й цього разу немає підстав розраховувати на підтримку Москви. Царський уряд погодився лише в скрутну годину "прийняти" його та козаків і дозволив їм оселятися на землях над Доном та річкою Медведицею і по "прочим угожим и пространным местам".

У травні гетьман розіслав універсали до мешканців Лівобережної України з розпорядженням знищувати шляхту й урядників, а також вступати до козацьких полків. Це означало скасування Білоцерківського договору й відновлення боротьби проти польсько-шляхетського гніту. Для забезпечення контролю над Брацлавщиною польний гетьман М. Ка-

литовський розташував своє військо під Ладжином. Наприкінці травня Хмельницький з військом вирушив до Умані. На шляху українського війська в урочищі Батіг розташувався табір польного гетьмана М. Калиновсько-го. **На початку червня 1652р.** тут відбувся бій, в ході якого польське військо зазнало нищівної поразки. Загинули добірні його частини, а також сам польний гетьман та інші відомі офіцери з магнатських родин. Перемога під Батогом збудила величезне піднесення народних мас України. Після цієї перемоги гетьман домагається від верхівки Речі Посполитої визнання Української держави. Спроби польських комісарів під час переговорів у жовтні 1652 р. нав'язати Хмельницькому умови Білоцерківського договору були відхилені. Хмельницький наполягав на умовах Зборівського договору. Однак засідання комісії було зірване новим наступом польських підрозділів.

Влітку 1652 р. було реалізовано задум Хмельницького одружити сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Розандою. Це було потрібно для посилення впливу на Молдавію та зміцнення позицій України, а також для піднесення авторитету своєї родини. Але Хмельницький не врахував наслідків втручання у співвідношення політичних сил у цьому регіоні. Так, весілля Тимоша й Розанди викликало занепокоєння у правителів Волощини й Трансильванії. Вони невдовзі виступили разом з Угорщиною як союзники Польщі.

Оскільки на початок 1653 р. польські комі-

сари, які мали розглянути становище в Україні, не з'явилися, а литовське військо взяло в ологу Стародуб. Старшинська нарада, скликана Хмельницьким в середині січня 1653 р. вирішила не миритися з королем, провести мобілізацію козаків, прохати "милости" в російського царя, а також заборонити українським купцям вивозити хліб на продаж до Польщі.

Наприкінці березня Хмельницький відправив до Москви послів К. Бурляя та С. Мужилівського. Вони мали повідомити царського посла про ворожі дії Польщі та просити допомоги. Окрім цього, вони одержали завдання - заручившись допомогою Москви, дістатися до Стокгольма й встановити зв'язки з шведською королевою Христиною. Однак московський уряд відмовився пропустити українське посольство до Швеції.

У липні 1653 р. Б. Хмельницький зробив спробу поновити переговори з польським урядом. Але посольство А. Ждановича зазнало невдачі: українських послів було ув'язнено. Король та уряд мали на меті розгромити козацьку Україну, домогтися її капітуляції й зречення влади Б. Хмельницьким, скорочення козацького реєстру. В серпні 1653 р. польське військо перейшло в наступ. Взятє в облогу козаками під *'Жванцемурудні 1653р.*, польське військо з королем Яном Казимежем вже готове було капітулювати, але поляків знову врятували татари, уклавши з ними сепаратний мир. Між Річчю Посполитою й Кримським ханством 15 грудня було укладено усну угоду, яка передбачала лише відновлення прав і свобод козацтва відповідно до умов Зборівського договору. Всі інші статті угоди ігнорувалися.

Кримське ханство, не допустивши розгрому польського війська, уникало різкого послаблення позицій Речі Посполитої та зміцнення позицій України. Це зберігало вигідну для нього рівновагу сил. Вона змушувала б гетьмана постійно шукати союзу з Кримом, а з іншого - дозволяла б ханству постійно втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої, регулярно отримувати упоминки та брати ясир в українських землях. Таким чином, підсумки кампанії були для України катаст-

рофічними: не передбачалося визнання навіть її автономії. Це свідчило про безперспективність сподівань за допомогою союзу з Кримським ханством вибороти незалежність і гостро поставило питання про пошук нових союзників.

Певний успіх мало українське посольство до Стамбула, прийняте 14 вересня 1653 р. великим візирем. На спеціально зібраному засіданні уряду було прийнято рішення обіцяти козакам допомогу від кримського хана та сілістрійського паші.

У середині травня до Хмельницького з'явився Мехмет-ага з султанською грамотою й атрибутами влади васально залежного від Порту правителя: короною, булавою, шаблею, бунчуком і кафтаном. За словами І. Виговського, гетьманові були обіцяні навіть більші права, ніж їх мав хан. Тобто Україна мала одержати широку автономію в складі Османської імперії. Зі свого боку султан обіцяв прислати на допомогу сілістрійського пашу зі 100-тисячною армією. Однак стар

шинська рада відхилила ці пропозиції, турецьким послам було запропоновано чекати остаточної ухвали до закінчення походу.

На переговорах у Москві українська делегація, прийнята царем (22 квітня) та патріархом Никоном, сповіщала, що вона відхиляє пропозиції султана. Тим часом московський уряд відмовився прийняти Українську державу під протекцію, але брався здійснити посередництво місію у її відносинах з королем.

Про значний інтерес у Європі до подій в Україні свідчать тогочасні видання подорожніх нотаток, газет, політичних летючок. Перший у Європі часопис "Gazette de France" приділяв особливу увагу подіям в Україні. Щодо епохи Хмельницького, то не було жодного номера цієї газети без новин з України. Докладно й співчутливо висвітлювала події Визвольної війни українського народу преса революційної Англії ("Mercur Anglaiser", "The Moderate Intelligencer"). Остання газета повідомляла про дипломатичну активність "козацького генерала", про його переговори з турками, Москвою, Трансильванією тощо.

На початку листопада Хмельницький одержав грамоту від московського царя, що *Земський собор 11 жовтня 1653 р. ухвалив прийняти Війська Запорізького під "государеву ви-соку руку"* й розпочаті війну проти Речі Посполитої. Від московських послів він довідався, що царський уряд має направити йому на допомогу війська, які невдовзі повинні прибути в Україну. Це означало зміну політики Москви. Прагнення приєднати до своїх володінь Україну відповідало московській доктрині "собирання русских земель". Воно відкривало перспективу на використання українських сил для боротьби проти Польщі й Криму. Не відповідало б

інтересам московського царя також включення України до складу Туреччини.

Тим часом становище в Україні було вкрай важким. Тривала війна, татарські напади, неврожаї, пошесті, голод виснажували український люд. Населення щораз більше пе

реселяється на схід - за Дніпро та на Слобожанщину. Як відзначав М. Грушевський, справа про приєднання України до Москви була визначена цим еміграційним рухом. Тим самим "справа самостійности України була вбита ціною її територіяльного розширення".

Переяславська угода

Для оформлення нових відносин з Україною з Москви вирушило посольство В. Бу-турліна. Наприкінці грудня 1653 р. воно було урочисто зустрінуто в Переяславі. 17 січня посольство було прийняте гетьманом. Вранці **18 січня 1654р.** Хмельницький скликав таємну старшинську раду, в якій взяли участь лише представники генеральної старшини та полковники. Обговорювалися "статті", на яких московські послы повинні були присягнути Війську Запорізькому.

Під час переговорів з Бутурліним були погоджені умови відносин із Московською державою. Після ради гетьманський уряд розробив проект договору з Московською державою - "Прохання", що мало двадцять три статті. З ним до Москви 17 лютого виїхало посольство С. Богдановича-Зарудного й П. Тетері. Під час складних переговорів у березні до статей було внесено поправки. Зміст українсько-московського договору склали "Статті Богдана Хмельницького" та "жалувані грамоти" Війську Запорізькому й українсь

кій шляхті". Договір передбачав збереження форми урядування, адміністративного устрою, судової, фінансової та податкової системи, загального характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалася самостійність гетьманського уряду в проведенні внутрішньої політики. Московський воевода в Києві з кількатисячним підрозділом мав повноваження надавати допомогу українцям в обороні від ворогів. Москва зобов'язувалася вступити у війну з Річчю Посполитою та надавати допомогу в обороні України від татар. До царської скарбниці належувало сплачувати певну суму податку. Чисельність козацького реєстру встановлювалася в 60 тисяч. Козаки, шляхта, духовництво й міщани та інші соціальні верстви в Україні зберігали свої права та привілеї.

Уряд Української держави визнавав протекцію царя та приймав обмеження, які стосувалися зовнішньополітичної діяльності: "послов о добрых делах" належало приймати й відпускати з подальшим повідомленням до Москви про зміст переговорів; наказано затримувати

послів, які прибували б "царському величеству с противным делом", тобто у справах, які суперечили інтересам Москви; заборонялося підтримувати дипломатичні зносини з урядами Польщі та Порту без царського дозволу.

Договір юридичне оформляв факт виходу України зі складу Речі Посполитої, відкривав перспективу перемоги над нею. Йшлося про встановлення васальної залежності України від Московського царства або його протекторату над Україною. Але обидві сторони по-різному бачили його зміст: українська вбачала в ньому воєнно-політичний союз для перемоги над Річчю Посполитою, а московська - як акт включення України до царських володінь, один із кроків до "собирання руських земель". Оточення гетьмана Хмельницького вбачало основним завданням уряду Козацької держави включення до її складу західного регіону Русь-України. В цьому Хмельницький розраховував спертися на московську військову допомогу.

Проте вже влітку 1654 р. між Україною та Москвою почалися тертя. Московські воеводи спорудили в Києві фортецю, чого не передбачалося в договорі. Московський уряд рушив свої війська до Білорусії й Литви, маючи плани закріпитися в Прибалтиці. Туди ж цар вимагав надіслати 20 тисяч козацького війська. Але основну силу війська Речі Посполитої становила не литовська, а польська армія. Неодноразові звернення гетьмана до царя про вирадження на Україну московського війська залишилися без відповіді. До того ж *теля укладення польсько-кримського договору про вічну приязнь (липень 1654 р.)* стала реальною небезпека нападу на Україну кримського війська. Об'єднання польських і татарських військ таки відбулося на початку 1655 р., внаслідок їхніх дій Брацлавщину було спустошено.

Під час спільного походу московського та українського війська на Білорусь царські воеводи оголошували про приєднання їх до Московщини, хоча населення краю визнавало владу гетьмана. У вересні 1655 р. царські титули були доповнені словами "великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Поділь

ський". Тим самим територія Української держави обмежувалася лише Київщиною, Брацлавщиною й Чернігівщиною. Але вже тоді Богдан Хмельницький бачив своїм завданням об'єднання в єдине ціле всіх українських земель, що суперечило планам московського уряду. З кінця 1655 р. принципові розходження зовнішньополітичних курсів обох держав чітко окреслилися.

Влітку 1655 р., після вступу Швеції у війну проти Польщі, обставини сприяли реалізації гетьманських планів. У другій половині серпня під стінами Кам'янця-Подільсько-го Б. Хмельницький домовився зі шведським послом Ю. Торкватом, що війська Карла X не переходитимуть Вісли, а територія західного регіону буде під юрисдикцією українського уряду. Становище Польщі було загрозливим. Московський воевода Шереметьєв і Хмельницький перенесли воєнні дії в Галичину. Шведський король зайняв Варшаву та Краків. Його союзником був курфюрст Бранденбурзький. Литва визнала владу Швеції. Король Ян Казимеж утік до Силезії.

Уряд Росії, занепокоєний успіхами Швеції в Прибалтиці й Литві, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою. З цієї безнадійної ситуації Польщу врятувала дипломатія:

польський уряд звернувся до Москви з пропозицією про перемир'я. Цареві було запропоновано польську корону після смерти бездітного Яна Казимежа. Москва, знехтувавши успіхами на білоруському й литовському театрах воєнних дій, вигідними пропозиціями Швеції й зовнішньополітичними інтересами своєї союзниці України, *наприкінці травня 1656р.*, навіть не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, оголосила війну Швеції.

До Вільно, де розпочалися переговори між Польщею та Москвою, Хмельницький відправив посольство, яке, однак, не було допущене на них. Віденське перемир'я, укладене Москвою з Польщею *на початку листопада 1656 р.*, передбачало спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбургу. Росія згоджувалася на те, щоб Україна залишилася в складі Польщі.

Це був тривожний симптом, що свідчив про наміри царату перетворити Україну в складову частину московської корони. Відтоді

зовнішня політика України набула незалежного від Москви характеру.

Організація дипломатичної служби

Система дипломатичної служби Української козацької держави сформувалася в роки гетьманства Богдана Хмельницького. В українському уряді не сформувалася система чіткого розмежування функцій між його членами, тому й відповідні відомства, які виконували точно визначені обов'язки не склалися. Як і в багатьох країнах тогочасної Європи існувала практика доручень. Спеціальної установи, на зразок Посольського приказу в Москві, яка відала б здійсненням зовнішньої політики, не було.

На початку національної революції основні рішення в організації дипломатичної служби, прийняття посольств королівського уряду, укладання інструкцій українським посольствам, укладення миру визначалися генеральною радою Війська Запорізького. Разом з тим, основні засади відносин з найголовнішими в 1648 р. контрагентами зовнішніх зносин - з Росією, Кримом, Трансильванією розроблялися гетьманом Богданом Хмельницьким. З початку 1649р. участь генеральної ради у розв'язанні питань зовнішньої політики збулася. Найважливіші питання зовнішньої політики Хмельницький вирішував на старшинській або розширеній раді. До складу останньої входила старшинська рада, гетьман, козаки-представники полків. Запорізької Січі, духівництва й міщан. Старшинська рада розробляла основи зовнішньополітичного курсу в цілому, засади відносин з кожною країною зокрема, розробляла умови угод та договорів. Ухвалені нею рішення було обов'язковим для виконання гетьманом і могло бути скасоване тільки генеральною радою Війська Запорізького.

Практичне керівництво зовнішньою політикою здійснював гетьман. Він приймав іноземних послів, вів з ними переговори, вираджав українські посольства, заслуховував їхні

звіти, керував розробкою дипломатичного листування, міжнародних угод і договорів, підписував їх. Поточну роботу дипломатичної служби вів центральний орган виконавчої влади - Генеральна канцелярія. В ній і готувалася вся кореспонденція та зберігалися документи дипломатичного характеру. Її очолював генеральний писар. Серед найближчих співробітників Богдана Хмельницького, які брали участь у розробці зовнішньої політики України та організували її дипломатичне забезпечення, провідна роль належала Іванові Виговському як генеральному писареві. Він вів діловий бік переговорів, був завжди присутній під час розмов з іноземними послами, складав листи, умови, інструкції для українських послів та ін. Поряд з ним видатне становище посідав генеральний суддя Самійло Богданович Зарудний, який очолював посольства 1650 р. до Варшави, 1652р. до Москви, 1653р. до Константинополя, 1657 р. був посланий до Семигорода, щоб закінчити переговори з Ракоцієм. ,

По декілька разів очолювали посольства до різних країн інші старшини: Федір Вешняк-до Варшави і Москви, Кіндрат Бурлай -до Москви і Швеції, Максим Нестеренко - до Литви і Польщі, Силуян Мужилівський - до Москви, у Литву і до кримського хана та інші. Відомо близько сотні імен старшин, які виконували дипломатичні місії.

Допоміжними кадрами в дипломатії служили канцеляристи гетьманської канцелярії, тобто писарі, секретарі, які їздили з послами. Гетьман посилав за кордон послів для ведення переговорів і гінців для пересилання дипломатичних листів.

Посольство складалося з кількох осіб, але зазвичай тільки один посол мав право вести переговори. Рідше очолювали посольство два послы, які мали однакові права, проте інколи це спричиняло незгоду між послами. Послам

давали також писемну інструкцію або "наказ", де перелічувалися питання, які посли мали з'ясувати в ході переговорів або подати їх до відомого певному уряду.

Посли одержували листа гетьмана до глави держави, до якої виїжджалося посольство. Якщо існувала небезпека, що лист може потрапити до рук ворога, гетьманський лист містив лише загальні думки, а найістотніше посол передавав усно. Поряд із листом до глави держави гетьман посилав листи також до членів уряду або до впливових осіб з проханням підтримати його. Так, посли до Росії везли листи думним боярам, до Польщі - сенаторам, до Туреччини - візірам.

Хмельницький залучав до дипломатичної служби також іноземних фахівців, зокрема греків. Їх залучали головним чином як знавців іноземних мов, що було необхідним у зносинах з різними країнами.

Проте багато хто зі старшин володів латинською мовою, яка була мовою дипломатії в Центральній та Західній Європі. Латиною написані листи Хмельницького до Семигорода, Венеції, Австрії, Швеції, Бранденбургу. Нею вели переговори з чужоземними послами сам Хмельницький та інші старшини. У Молдавії й Волощині знали українську мову. Українською можна було говорити і в Криму. Для зносин з Туреччиною було потрібне знання турецької мови. Її знали козацькі "бути" -перекладачі, які вивчали іноземні мови.

Прикладом переговорів, які вели українські дипломати можуть бути переговори 1656 р. у справі складання договору з трансильванським володарем Ракоцієм, який був ініціатором у цій справі. У лютому того року семигородський посол Степан Люц передав Хмельницькому запевнення князя, яким він зобов'язувався не допомагати ніякими засобами ворогам Запорізького війська - ні військом, ні грошми, ані союзами. Ця заява Ракоція стала основою для подальших переговорів. У квітні до Трансильванії як посол їздив Іван Брюховецький, щоб підтвердити "виведену з фундаментів приязнь нашу". У липні до Чигирина приїхав Франц Шебеші, щоб за дорученням Ракоція "приязнь двох народів,

вихованців Марса, закріпити договірними актами".

Після переговорів гетьман зі старшиною підписав диплом, у якому підтверджував союзницькі зобов'язання. З цим документом поїхало козацьке посольство на чолі з генеральним осавулом Іваном Ковалевським. Ракоці погодився на всі умови, поставлені гетьманом, і 7 вересня 1656 р. присягнув на договір. Підписані грамоти привіз до Чигирина семигородський посол Ласлав Уйлак, і 18 жовтня 1656 р. гетьман зі старшиною уклали союз з трансильванським князем.

Хоча обидві сторони прагнули шонайшвидше скінчити переговори, все ж минуло 9-10 місяців, поки договір був складений. Причиною цього було повільне пересування посольств: подорож з Чигирина до семигородської столиці Феєрвара тривала в середньому місяць. Так само тривалими були подорожі й до інших держав: з Чигирина до Москви їхали 23-24 дні, а спішні гінці-13-14 днів. Внаслідок такої повільності переговорів дипломатичні плани часто не здійснювалися. Бувало й так, що поки посли проїздили туди й назад, загальна політична обстановка докорінно змінювалася.

Постійні дипломатичні зносини з різними країнами сприяли формуванню церемонія-лу прийняття іноземних послів, який склався при гетьманському дворі. Назустріч особливо важливим посольствам висилали почесну сторожу, яка вітала послів і проводила їх до гетьманської столиці. Послам надавали приміщення й харчування. З привітанням від гетьмана приходив хтось із старшини (найчастіше генеральний осавул, деколи старший син Хмельницького). На другий день старшина проводила послів на авдієнцію до гетьмана. Видніших послів супроводжувала почесна варта з козаків. Посли спішувалися з копей при ганку гетьманського будинку. Їм назустріч виходив генеральний писар і з старшиною проводив "до світлиці". Недалеко від дверей послів зустрічав гетьман, часом із синами.

Посол виголошував вітальну промову і передавав гетьманові листа від свого володаря, а також вручав привезені подарунки. Далі

генеральний писар зачитував привезеного листа. Після цього гетьман влаштував прийняття на честь послів, де виголошував тост на честь володаря.

Наступного дня посли приїздили знову для гетьмана для переговорів. Гетьман запрошував їх до окремої кімнати і там у присутності одного тільки генерального писаря вислуховував пропозиції послів, обговорював їх і давав свої відповіді. Переговори тривали кілька днів.

На останню, прощальну авдієнцію посли приїздили також в оточенні старшини. Гетьман прощався з ними, передавав запечатаного листа, наділяв послів подарунками, часом грішми, і давав прощальний бенкет. З Чигирин послів проводжала почесна варта, деколи з військовою музикою, а до кордону супроводили провідники.

Своїми дипломатичними заходами гетьман Хмельницький домігся ізоляції Польщі і встановив добрі стосунки з сусідніми державами. Він забезпечив собі допомогу Криму, досяг прихильного нейтралітету Туреччини й Семигорода, змусив Молдавію розірвати союз із Польщею, вступив у військово-політичний союз з Росією і, виходячи з нових політичних реалій, готував союз зі Швецією, зав'язав дружні відносини з Венецією. Ці основні напрямки зовнішньої політики були продов

жені й розвинуті відповідно до нових обставин наступниками Богдана Хмельницького - гетьманами Іваном Виговським та Петром Дорошенком.

Чимало було зроблено і в організації розвідки, значення якої зросло в час війни. Відомо, що розвідники Максима Кривоноса, серед яких були й жінки, ще 1648 р. доходили до Кракова. 1651 р. польська влада заарештувала у Варшаві трьох козаків-розвідників, двоє з яких були запорожцями. Старший із них видавав себе за католицького священника.

Одному з українських розвідників, Василеві Верещазі, який раніше служив у князя Адама Киселя, вдалося навіть стати покойовим (камергером) у польського короля Яна Казимежа. Користуючись необмеженим довір'ям короля, цей майстерний розвідник був присутній на таємних нарадах Яна Казимежа з сенаторами-магнатами.

На підставі донесень вивідувачів у генеральній гетьманській канцелярії мали докладні звіти не лише про засідання сейму, але навіть і таємної королівської ради.

Сусідні володарі України дуже рано вступили в дипломатичні зв'язки з Хмельницьким і, таким чином, визнали фактично виникнення нової держави. Це стосується Туреччини, Криму, Молдавії, Волощини, Семигорода, Венеції, Швеції, Бранденбурга та Австрії.

Дипломатична боротьба за цілісність України

Зневірившись у політиці Москви після Віденської угоди 1656 р., гетьман істотно коригує свою діяльність: уряд Хмельницького активізував зусилля у створенні антипольської коаліції з Трансильванією і Швецією.

Ще наприкінці травня Б. Хмельницький одержав листа від шведського короля Карла X Густава з повідомленням про готовність розпочати війну проти Речі Посполитої. В середині серпня під Кам'янцем-Подільським було укладено українсько-шведську угоду про спільні дії проти ворога. Українці мали вести наступальні операції в західному напрямку, звільнені землі мали бути включені до складу козацької держави. Шведи зобов'язувалися не

переходити на правий берег Вісли. Однак швидкі успіхи шведського короля в Польщі викликали переоцінку ним власних сил. Він втратив зацікавлення в союзі з Україною й зажадав від Хмельницького звільнити західно-українські землі й припинити облогу Львова. Гетьман вирішив піти на поступки, розуміючи, що Польща ще не подолана, крім того, доводилося рахуватися і з кримською небезпекою. Проте перші воєнні невдачі Карла X Густава протверезили його й з літа 1656 р. він прагне порозуміння з Україною.

Наприкінці серпня українські посли повідомили Дьєрдя II про згоду підписати договір про дружбу за умови, що Б. Хмельниць-

кий отримає "всю Русь до Вісли". Згідно з домовленістю у грудні 1656 р. гетьман послав на допомогу Дьєрдю II 12-тисячний український корпус на чолі з А. Ждановичем.

Правителі Трансильванії та Швеції вкрай неохоче йшли на ці поступки українському урядові, інтригували, намагаючись захопити частину українських земель.

Укладений у *грудні 1656 р.* в Радноті шведсько-трансильванський договір, що передбачав розподіл Речі Посполитої, визнав існування Української держави лише в складі Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств. Решта українських земель мала відійти до володінь Дьєрдя II.

Протягом 1657 р. гетьман вживав заходів щодо розширення меж території козацької України. За його наказом військові підрозділи зайняли район між Случчю й Горинню з містами Полонне, Острог, Гоща, Степань, Межиріч, Корець, а також північні і східні землі Подільського воєводства, У червні Б. Хмельницький взяв під свій контроль Пінський повіт у Білорусії. У переговорах 1657 р. із Швецією та Трансильванією Б. Хмельницький та старшина незмінне вимагали визнання за ними "права на всю стару Україну або Роксоланію, де є

грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли".

У червні 1657 р. український уряд прийняв пропозицію бранденбурзького курфюрста Фридриха-Вільгельма укласти договір про дружбу. Після переговорів у квітні цього самого року з посольством імператора Фердинанда III, що намагався замирити Річ Посполиту з Україною, Б. Хмельницький погодився на посередництво Австрії за умови, "якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці й цілості нашої держави".

Гетьман рішуче відкидав спроби Москви обмежити суверенітет України. На початку червня 1657 р. у переговорах з посольством Ф. Бутурліна він аргументовано захищав своє право на зносини з іншими країнами, гостро критикував зовнішньополітичний курс московського уряду, відхилив домагання надіслати воевод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, заборонив роздачу землі стрільцям у Києві тощо.

Смерть гетьмана наприкінці 6 серпня 1657 р. була важким ударом для молодої держави. Під його проводом українська дипломатія гідно відстоювала інтереси молодої держави у протистоянні з дипломатіями інших європейських та магометанських держав.

Початок Руїни. Галицький трактат

Провал спільного походу проти Польщі Дьєрдя II Ракоці та Ждановича влітку 1657 р., поразка шведів у 1658-1659 рр. позбавили Україну її потенційних союзників. Володарі Молдавії та Волощини стали схилитися в бік Речі Посполитої. Москва стала активніше втручатися у внутрішню українські справи та контролювати її зовнішню політику.

Після смерті Б. Хмельницького ситуація на Україні ускладнилася внаслідок загострення соціальних суперечностей та боротьби старшинської верхівки за владу. Ці суперечності активно використовувалися урядами Московської держави та Польщі для зміцнення своїх позицій в Україні. Боротьба промосковської та проваршавської партій вела до руйнування Козацької держави. Україна вступала в добу Руїни. Її початок припав на *гетьманування Івана Виговського (1657-1659)*. Його значним прорахунком було ігнорування соціальних суперечностей, беззастережна підтримка шляхти й старшини при повній зневазі до інтересів поспільства та неможливого козацтва.

На початку 1658 р. І. Виговський уклав угоду з Кримом, якою відновлювався військово-політичний союз 1648 р. Разом із тим, одна з статей договору передбачала можливість залучення гетьманом військової допомоги Криму для боротьби проти опозиційних сил в Україні, тим самим кримська верхівка одержувала важіль впливу на внутрішні справи в ній.

З початком 1658 р. в зовнішній політиці гетьманського уряду з'явилися нові акценти. По-перше, накреслився поворот до пошуків порозуміння з польським урядом на основі повернення козацької України до складу Речі Посполитої. Цей напрямок у політиці очолювався найближчим радником І. Виговського Ю. Немиричем. По-друге, вимальовується важкозрозуміла (хіба що для маскуванню пропольської орієнтації) поступливість перед Москвою. Протягом лютого - березня І. Виговський погодився на прибуття воевод до

найбільших українських міст, передачу Москві Бихова й Чаусів, залучив російських комісарів до складання козацького реєстру, перепису міщан, млинів, оренд тощо.

На становище в Україні активно впливала опозиція до курсу гетьмана, активно підтримувана Москвою. Спираючись на неї, московський уряд прагнув запровадити в Україні систему воеводського управління, тотожну до московської. Зрештою, дійшло до воєнного зіткнення з опозицією і 10 червня 1658 р. гетьман розгромив її армію. Але розправи гетьмана над мирним населенням та дозвіл татарам брати ясир, каральні експедиції проти повстанців викликали глибоке обурення серед мешканців Лівобережжя, сприяли зростанню серед них промосковських настроїв.

Тим часом у завершальний етап вступають переговори гетьманського уряду з Польщею. **16 вересня 1658 р.** неподалік від Гадяча було скликано козацьку раду для укладання угоди, які визначали відносини України з Річчю Посполитою. Українська старшина домогалися створення удільного Руського князівства в складі Волинського, Брацлавського, Київського, Подільського, Руського й Чернігівського воеводств. Пінського і Мстиславського повітів, ліквідації унії, повернення Православній церкві відібраних храмів, монастирів і володінь. Передбачалося відкриття двох академій з такими самими правами як

Краківська, а також середніх шкіл і друкарень. При цьому відновлювалася стара система соціальних відносин. Лише козаки зберігали свої права й вольності, а по сто осіб з кожного полку мали отримати шляхетство. Проголошувалася рівність православного й католицького віровизнань.

У травні 1659 р. сейм затвердив договір у вкрай не вигідному для України варіанті! територія князівства обмежувалася Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами; чисельність козаків зменшувалася з 60 до 30 тис. осіб; унія залишалася; православні могли обіймати посади лише в Київському воєводстві, а у Брацлавському й Чернігівському навперемінно з католиками. Це було явне ігнорування українських інтересів. Переважна більшість старшини та козацький загаль не приховували невдоволення політикою гетьмана.

Договір по суті, означав відмову гетьманського уряду від ідеї створення незалежної соборної Української держави і перехід на

позиції федералізму, внутрішньополітична автономія України в складі Речі Посполитої була обмеженою.

Москва, граючи на ненависті козаків і частини старшини до гетьмана, зуміла заручитися їхньою підтримкою й отримала сприятливу можливість встановити протекцію над козацькою Україною. Під час переговорів з гетьманом у січні 1659 р. московське посольство вимагало зібрати генеральну раду для обрання гетьмана.

Московський цар звернувся з грамотою до населення України із закликом до збройного опору "зраднику" Виговському. Через агентів і шпигунів була розпочата антигеть-манська агітація серед простолюду, яка спиралася на антишляхетські настрої низів. Більш як 100-тисячна московська армія під командуванням А. Трубецького й С. Ромодановського у квітні 1659 р. перейшла український кордон і, спустошуючи околиці, рушила на південь. Московське військо обложило в Конотопі 5-тисячний козацький загін Григо-

рія Гуляницького. Облога тривала два місяці, поки на початку липня не підійшов Виговський з військом, підкріпленим татарською кіннотою та кількатисячним загоном найманців. Вміло маневруючи, гетьманське військо **9 липня 1659р.** завдало ворогам нищівної поразки. На полі бою полягло до 50 тисяч московського війська. Російський історик С.М. Соловйов писав про цю подію так:

"Краса і гордість московської кінноти зникла за один день.. Ніколи вже після цього цар московський не зміг вивести в поле такого значного війська. В жалобному одязі вийшов Алексей Михайлович до народу, і жах охопив Москву... Після здобуття стількох міст, після захоплення литовської столиці Москва затремтіла про свою власну безпеку... йшли чутки, що государ виїздить за Волгу, за Ярославль".

Однак гетьману Виговському було не до походу на Москву. Варшавський сейм урізав підписаний на переговорах текст Гадяцької угоди. Заперечувалося право Козацької держави на карбування власної монети, обмежувалася дипломатична самостійність гетьмана, йому заборонялося приймати іноземні посольства, під час виборів гетьмана королеві мала подаватися не одна, а чотири кандидатури. Ці поправки перетворювали угоду на варіант Зборівського договору. З цим не могли змиритися й прибічники гетьмана, не кажучи вже про лівобережну опозицію, очолювану переяславським полковником Тимофієм Цюцюрою. У серпні 1659р. на Лівобережжі почалося повстання, спрямоване проти Виговського. Його вогнища, роздмухані Москвою, виникли в Ромнах, Гадячі, Лохвиці, Полтаві. До кінця вересня більшість лівобережних полковників присягнула на вірність Москві. Кошовий Запорізької Січі Іван Сірко вдарив по улусах Ногайської орди саме тоді, коли татарські загоны брали участь у Котопській війні на боці гетьмана. Коло подій замкнулося у вересні того таки року, коли козацька рада, скликана опонентами Івана Виговського в Білій Церкві, проголосила гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський скорився цьому рішення.

Юрій Хмельницький з-під Білої Церкви

вирядив посольство до московського воєводи князя Алексея Трубецького з вимогами, сформульованими козацькою старшиною. У них ішлося про умови союзу з Москвою: московських гарнізонів не мало бути ніде, крім Києва; війська, прислані в Україну мали підлягати командуванню гетьмана; московський уряд не повинен був зноситися зі старшиною поза гетьманом; у зовнішніх переговорах, які стосувалися України, мали бути присутніми її послы з правом вирішального голосу.

Проте під час переговорів із Трубецьким у Переяславі 27 жовтня 1659 р. козацька рада разом із Юрієм Хмельницьким, оточена 40-тисячним московським військом, була примушена силою присягати на нових умовах відносин з Москвою, значно змінених в порівнянні з тим, чого вона вимагала у своєму проекті старшина. Переяславські статті 1659 р. включали положення, які значно обмежували права гетьманського уряду: обмежувалося право закордонних зносин гетьмана; гетьман мусив посилати військо на перший виклик царя; без дозволу царя гетьман не міг розпочинати ніяких військових дій; розширювалося коло міст, де мали стояти московські гарнізони; без згоди Москви гетьман не міг призначати й усувати полковників; митрополит Київський мав визнати зверхність Московського патріарха. Цей документ і став надалі основою політики Москви в Україні. Україна тепер перетворювалася на автономну складову одиницю Московського царства, позбавлену зовнішнього суверенітету з істотно обмеженою самостійністю політичного устрою.

Обставини укладання нової Переяславської угоди та її зміст неминуче вели до конфлікту. Суперечності між політичними орієнтаціями старшини Правобережної й Лівобережної України загострювалися до краю й призвели згодом до проголошення двох гетьманів для цих частин України та війни між двома її берегами, якою успішно скористалися її сусіди.

З лютого 1660 р. польське військо розпочало наступальні операції. Значна частина правобережної старшини схилилася до замирення з Польщею. Суперечності міжлівобе-

режним і правобережним козацтвом загострилися в ході воєнної кампанії проти Речі Посполитої восени 1660 р. Внаслідок прорахунків командувача російської армії київського воєводи В. Шереметьєва та гетьманського уряду українська армія виявилася розділеною на дві частини за територіальною ознакою: лівобережні полки разом із росіянами під керівництвом наказного гетьмана Т. Цюцюри і правобережні, очолювані Ю. Хмельницьким.

Скориставшись цим, поляки рішучими діями змусили під Чудновим капітулювати військо В. Шереметьєва. За згодою зі старшиною Ю. Хмельницьким *17 жовтня 1660 р.* було укладено угоду з Польщею, яка передбачала повернення козацької України до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцького договору (за винятком статті про утворення кня

зівства Руського). Основна маса козацтва й старшини Лівобережної України виступила проти укладеного договору й відмовилася визнати владу Ю. Хмельницького.

Правлячі кола Москви, які шукали шляхів порозуміння з Польщею, висунули ідею поділу козацької України по Дніпру як основу укладення мирного договору. Для зміцнення своїх позицій на Лівобережжі вони ініціювали створення окремого Лівобережного гетьманства та виділення Запоріжжя в окрему політичну структуру. Москва погодилася на скликання чорної ради й відрядила для організації її проведення князя Д. Велико-Гагіна з 7-8 тисячами ратних людей. На цій раді наприкінці червня під Ніжином більшість козацтва виступила проти старшини й обрала лівобережним гетьманом І. Брюховецького. Восени 1665 р. йому було нав'язано "Московські статті", які позбавляли Лівобережне гетьманство права на зовнішньополітичну діяльність, запроваджували в Україні воєводське управління, призначення московського митрополита в Києві

Так було зроблено згубний крок, який спричинився до тривалої політичної і міжособної боротьби і полегшив реалізацію планів поділу України між Москвою та Річчю Посполитою. Правлячі кола сусідніх держав підтримували поділ України й боротьбу за владу між старшинськими угрупованнями.

Дипломатія гетьмана Петра Дорошенка

Можливість об'єднання обох частин України під однією гетьманською булавою ще не була втрачена. Самовідданим захисником ідеї сильної, самостійної, незалежної України виступив правобережний гетьман Петро Дорошенко. Його прихід до влади (серпень 1665 р.) означав появу на політичній арені людини, яка об'єднання всіх українських земель поставила за мету свого життя. П. Дорошенкові доводилося діяти в надзвичайно складній ситуації:

Правобережна Україна була страшенно спустошена (втрати населення сягали 65 - 70%), державотворчі потенційні можливості її еліти

були серйозно підірвані, поглиблювався розкол суспільства, намітилось дальше загострення міжнародної обстановки. Однак він відразу взявся до пошуку порозуміння з лівобережною старшиною, отримання підтримки з боку Криму та обмеження впливу польської влади на Правобережжі. Дізнавшись улітку 1666 р. про зміст російсько-польських переговорів в Андрусові, П. Дорошенко вжив заходів для протидії планам сусідніх держав у розчленуванні України.

На противагу московсько-польським переговорам П. Дорошенко налагодив дипло-

матичні відносини з Кримом і Туреччиною. Новий кримський хан Алель Герей, який прийшов до влади в березні 1666 р. запропонував Дорошенкові поновити умови договору 1648 р. Переговори з ним завершилися згодою кримського уряду надавати допомогу в боротьбі з Варшавою й Москвою. Турецькі послы, які прибули в Україну запропонували протекцію султана й збереження за Україною статусу удільної держави, схожого на становище Криму.

Андрусівський договір між Москвою та Польщею (січень 1667р.) створював для України нову міжнародну ситуацію й вимагав від її дипломатії нових рішень. За ним між двома державами укладалося перемир'я на п'ятнадцять з половиною років. Територія України розподілялася на три частини - Лівобережжя закріплювалося за Москвою, Правобережжя - за Польщею, Запоріжжя потрапляло під їхнє спільне управління.

Проте і за цих несприятливих умов П. Дорошенко спробував реалізувати свої політичні задуми. Гетьман вирядив посольство до Стамбула, яке засвідчило готовність прийняти

протекцію Османської імперії. Султан підтвердив свою опіку над Україною. Дорошенко рушив восени в похід на західноукраїнські землі з тим, щоб включити їх до складу козацької держави. Але, домогтися цього йому не вдалося, бо харківський полковник І. Сірко і кошовий І. Рог напали на Крим і союзник гетьмана калга-султан Крим-Герей пішов на замирення з командуванням польської армії.

Наприкінці 1667р.

П. Дорошенко погодився на переговори з московським урядом.

Він домагався виведення з Лівобережжя царських воєвод, повернення в повному обсязі прав і вольностей Війську Запорізькому і возз'єднання в межах єдиної держави всіх етнічних українських земель по Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир.

У січні 1668р. послы Дорошенка рушили до Стамбула й до Криму, а в лютому старшинська рада за участю представників лівобережного гетьмана ухвалила, підтримувати єдність обох берегів Дніпра й жити окремою державою, платячи данину турецькому султанові та кримському ханові, як платить волоський князь. Лівобережний гетьман І. Брюховецький наважився підняти повстання проти московитів й також відправив посольство до султана, просячи протекції. Турецький султан згодився взяти під протекцію й Лівобережну Україну, якщо там не буде московських залог. У червні 1668 р. Дорошенко опанував Лівобережною Україною, звільненою повсталим населенням від московських військ. Його обирають також лівобережним гетьманом.

До Стамбула було відправлено посольство на чолі з військовим писарем Л. Буткевичем та

полковником Г. Білогородом з проектом угоди, яка складалася з 17 статей. Аналіз їх свідчить, що гетьман прагнув забезпечити єдність українських земель від Вісли, Перемишля й Самбородо Севська й Путивля в межах національної держави. Інші пункти передбачали гарантію національно-політичних і релігійних прав України. Очевидно, турецький уряд погодився схвалити основні з цих пунктів, і Корсунська рада [^] березні 1669р. дала згоду на прийняття турецького протекторату (хоча відмовила в принесенні присяги султану), підтвердила гетьманство П. Дорошенка на обох берегах Дніпра й визнала дожиттєвість (можливо, й спадкоємність) його влади.

Разом із тим П. Дорошенко й надалі підтримував зв'язки як із Польщею, так і з Росією. Але це не була безпринципність. Це була мудрість політика, котрий у взаєминах з обома сусідами проводив власну лінію на відновлення цілісності Української держави.

Польський уряд відхилив пропозиції гетьмана й рішуче висловився проти підтвердження умов Гадяцького договору. Варшава прагнула не допустити виділення козацької України в окрему державно-територіальну автономію, побоюючись виникнення "Князівства Руського". У листі до запорожців (1671 р.) польський король писав, що не дозволить, щоб "Україна мала бути відлучена від Корони Польської".

У зносинах із Росією П. Дорошенко висловлював згоду на прийняття її протекторату, але за умови визнання влади одного гетьмана на обох берегах Дніпра, присяги царя щодо збереження вольностей Війська Запорізького, встановлення кордону між Україною і Річчю Посполитою за Ярославом і Перемишлем, дозволу українському урядові створити 40-тисячне військо з найманих козаків тощо.

Уряд Речі Посполитої відмовився визнати незалежність Правобережної України й протекцію над нею султана. Це стало причиною польсько-турецької війни, в якій українське військо виступало союзником турецько-кримського. Під час переговорів турецького й польського посольств у жовтні 1672р. було й посольство гетьмана Дорошенка. За Бу-

чацькій договором Польща визнавала незалежність Української держави лише в "давніх кордонах". Подільське воєводство входило до складу Османської держави.

Проте турецький уряд зневажав умовами договору щодо протекції, а кам'янецький паша втручався в справи Правобережної України. Це спричинило охолодження відносин з Портою й змусило П.Дорошенка шукати нових політичних комбінацій з Польщею та Московією. Каральний похід турецько-татарських військ влітку 1674 р. призвів до страшного розорення краю і втрати гетьманом підтримки з боку населення.

Обставини Руїни поставили П. Дорошенка у безвихідь, й у вересні 1676 р. він змушений був скласти гетьманські повноваження. 19 вересня 1676 року Дорошенко присягнув на вірність цареві в таборі нового гетьмана Самойловича та царського воєводи Ромода-новського. Невдовзі його гетьманські клейноди з тріумфом ввезли до Москви: прапори волочили по землі, а булави й бунчук несли головами донизу. В Кремлі їх кинули до ніг царя, що сидів на троні.

Після зречення Дорошенка на території України продовжувалася польсько-турецька війна. Під час воєнних бій турецька армія в жовтні 1676р. оточила військо Яна Собеського поблизу містечка Журавна на Дністрі й змусила підписати *Журавненський мир*. Він підтверджував територіальні поступки, зроблені Польщею за Бучацьким договором. Тим часом московський уряд вважав, що після капітуляції Дорошенка територія Правобережної України належить йому і тому не вивів звідти своїх військ. Навесні 1677р. почалася російсько-турецька війна.

Готуючись до війни, московські воєводи стали укріплювати Чигиринський замок. Облога Чигирини, яку турецьке військо розпочало в серпні того-таки року, була невдалою. Через три тижні турки були вимушені відступати під натиском сил Самойловича та московських воєвод. Наприкінці червня 1678 р. турецьке військо разом з кіннотою кримського хана Мурад-Герей (їхня чисельність становила до 130-140 тис. чоловік) вступило в Ук-

раїну. Турецька армада й цього разу рушила до Чигирини й узяла його в облогу 18 липня. Почався шквальний обстріл замку з гармат.

На Лівобережній Україні довелися на боротьбу за Чигирин як на справу всенародного значення: йшлося не лише про оборону від турецько-татарського нашествия, але й про боротьбу за символ Козацької держави, яким було це місто. По-іншому дивилися на цю кампанію в Москві: для царського уряду Чигиринський замок як стратегічний пункт важив мало. Зате посилення України, яке могло б настати після відвоювання правобережних територій не входило в плани Москви. Бажанішою була перспектива перетворення спустошеного подніпровського Правобережжя в нейтральну зону. Потай від Самойловича, який став виявляти непоступливість, Ромодановський отримав секретну інструкцію зруйнувати Чигирин дощенту, населення вивести на Лівобережжя й домогтися з турками угоди, за якою цей край мав залишатися надалі

незаселеним. Діючи за цим планом, воєвода наказав оборонцям залишити замок і підірвати його. 12 серпня турки увійшли до руїн козацької столиці.

Воєнні дії тривали ще два роки. *У січні 1681р. Туреччина, Росія й Кримське ханство уклали в Багчесарі перемир'я терміном на двадцять років.* За ним кордон між московськими й турецькими володіннями пролягав по Дніпру, а землі аж до Південного Бугу мали залишатися незаселеними. Коли ж через п'ять років, *1686 р. Москва й Варшава уклали між собою договір про Вічний мир*, спрямований проти Туреччини, то визнали за доцільне й надалі визнати землі між Бугом та Дністром незаселеними.

Виснажена війнами, що точилися на її території майже сорок років, Україна 1686 р. була поділена по Дніпру між Росією та Польщею, між якими було укладено договір про "вічний мир".

Незважаючи на підпорядкований статус України-Руси, яка входила до складу Польсько-литовської держави, в європейській громадській думці XVI ст. Ті люд сприймався як окремий від поляків та московитів народ, а Ті історія — як продовження історії Київської Руси та Галицько-волинського князівства.

Наприкінці XVI ст. у міжнародному житті Східної Європи з'явилася нова сила — козацьке Військо Запорізьке. Його відважні походи проти турків та Кримського ханства стали частиною загальноєвропейського фронту боротьби з Османською імперією. До запорізьких козаків як до впливової військово-політичної сили у боротьбі з турками ' шлють свої посольства австрійські Габсбурги і Римський двір. Про вирішальну роль козацького війська, очоленого гетьманом Петром Сагайдачним, у розгромі турків під Хотином 1621 р. добре знали у Європі.

Козацтво стало провідною силою в обстоюванні національно-політичних прав руського народу. Козацько-шляхетські лідери вели активні дипломатичні контакти як із польським урядом, так і зі східними патріархами для вирішення одного з найактуальніших для України завдань — збереження Православної церкви та заснування національної вищої освіти в Україні.

Готуючись до боротьби з Річчю Посполитою, українська військово-політична еліта очолювана Богданом Хмельницьким, налагодила дипломатичні відносини з урядами сусідніх держав - Кримським ханством, Московською державою. Перемоги козацького війська забезпечили укладення Зборівського договору (серпень 1649р.), яким Річ Посполита фактично визнавала Україну воюючою стороною та надавала їй широку автономію.

У ході національної революції Україна включилася в складну систему європейської

міждержавної взаємодії. Посольства від Московської держави, Туреччини, Трансильванії, Криму, Венеції, Австрії, Швеції, Бранденбургу та інших держав, які прибували до гетьмана Хмельницького, та укладені з ним союзні договори означали фактичне визнання молоді держави.

Майстерна військова стратегія Богдана Хмельницького забезпечувалася продуманою дипломатією. В Україні сформувалася система зовнішньополітичної служби, яка увібрала тогочасний досвід європейської дипломатії.

Однак зовнішньополітична ситуація складалася несприятливо для утвердження Української держави й у складній міжнародній обстановці останньої третини XVII ст. Московська держава та Польща уклали Андрусівську угоду (1667р.) про поділ України. Українське питання в зв'язку з цим набуло міжнародного характеру. Спроба гетьмана Петра Дорошенка спертися на союз із Туреччиною зазнала невдачі.

Договір про "вічний мир" 1686 р. надовго закріпив поділ України між Москвою та Польщею.

Література

* Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659р.// Український історичний журнал. - 1998. -№3.-С. 76-83; №4.-С. 33-43.

* Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В4т.-Т. II: ХУІст.-Нью Йорк; Київ; Саут Бавнд Брук: Укр.Автокеф. Правосл. Церква, 1990. - 398 с.

* Голобуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. -К.: Госполитиздат УССР, 1962,-360с.

* Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. -Т.IV: XIV -XVI віки -відносини політичні. -К.: Наук. Думка, 1993. - 544 с.

* Грушевський М. С. Духовна Україна (Збірка творів)-К.: Либідь, 1994.-560 с.

* Джеджула Ю. Таємна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час. - 1993. - № 10-12.;1994.-№1-6,8.

* Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков.-К.: Мистецтво, 1997.-304с.

* Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П. Шевченко та ін. - 2-е вид. - Львів: Світ, 1990.-408с.

* Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.- Чернігів: Сіверянська думка, 1996.-288с.

* Нариси з історії дипломатії України / За ред. В.А. Смоля. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001.-736 с.

* Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. - К.: Український центр духовної культури, 1997.-328с.

* Овсійчук Володимир. Українське малярство X-XVIII століть: Проблеми кольору. - Львів, 1996.-480с.

* Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (I - середина XVII ст.)- К.: Наук. думка, 1993-230с.

* Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). -К.: Либідь, 1995.-624с.

* Смолій В.А., Степанков В. С. Переддень Руїни (1650-1670 рр.) // Київська старовина. -1993.-№6.-С.2-16.

* Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть //Укр. іст. журн. - 1998. - №1. - С. 3 - 24; № 2. - С. 3 - 25.

- * Україна XVII ст.: Між заходом і сходом Європи: Матеріали I українсько-італійського симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. - Київ; Венеція, 1996. - 600 с.
- * Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України: 1654- 1657.-Ч. I: 1654 рік. -Львів, 1996.-264 с.
- * Яковенко Н. Нарис історії України: 3 найдавніших часів до кінця XVIII століття. - К.: Генеза, 1997.-312с.
- * Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років 17-го ст.: Причини і початок Руїни. -К.: Основи, 1998.-447с.
- * Berindei M. La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues 1600 - 1634 // Harvard Ukrainian Studies, 1977. - Vol. 1.3. - P. 273 - 307.
- * Pemal A. B. The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign of Jan Kazimierz // Harvard Ukrainian Studies. - 1984. -Vol. V, №1.-P. 102-120.
- * Rady M. Russia, Poland and the Ukraine. 1462-1725.-London; Sydney; Aucland; Toronto: Hodder & Stoughton, 1990. - 1 30 p.
- * Rieldmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyi and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. - Cambridge (Mass). - 1984. - Vol. VIII, № 3/4. -P. 453-468,469-473.

Дипломатія європейських держав наприкінці XVI — XVII ст.

- Формування єдиного європейського політичного простору.
- "Державний інтерес" як принцип політики.
- Органи зовнішньої політики й дипломатії.
- Іспансько-англійське протистояння. Розгром Непереможної Армади.
- Релігійно-політична боротьба у Франції та дипломатія католицького табору.
- Справа з визнанням французького короля Анрі IV.
- Початок французької гегемонії в Європі.
- Французька дипломатія першої половини XVII ст.
- Дипломатична боротьба в роки Тридцятирічної війни
- Основні вузли суперечностей.
- Вестфальський конгрес.
- Французько-іспанська війна. Піренейський мир.
- Відновлення незалежності! Португалії.
- Зародження науки міжнародного права.

Формування єдиного європейського політичного простору

З кінця XV ст. Європа вступає в новий період міждержавних відносин. На цей час складаються великі держави: Іспанія, Франція, Австрія, яка включала спадкові землі дому Габсбургів. У XVI ст. помітно зростає роль

Англії, а в наступному столітті - Нідерландів. Зазнавши поразки в боротьбі з цими державами, Іспанія втрачає позиції великої європейської держави. Змінюється співвідношення впливу скандинавських держав: Данія по-

Wad заголовком: *Тринадцять імператорів династії Габсбург!*». Карл V і Фердинанд I ліворуч, за ними зображені Максиміліан II, Рудольф II, Матіас і Фердинанд II. Фрагмент чаші (1645 р.)
Праворуч: Й. де Гейн. *Мушкетер XVII ст.*

ступово переходить на другий план, Швеція в XVII ст. виходить на арену великодержав'я. Німеччина й Італія залишаються роздробленими на багато держав: князівства, герцогства, міські республіки та церковні князівства ведуть боротьбу між собою, шукаючи підтримки в закордонних володарів. На південному сході Європи й у Східному Середземномор'ї домінуючу роль відіграє Османська імперія.

Спроби Габсбургів відродити під своєю егідою плани універсальної, "всехристиянської" європейської імперії, ядром якої була б габсбурзька Австрія, натрапили на протидію національно-абсолютистських держав Західної Європи, а з іншого боку на своєрідний "східний бар'єр" у Східній Європі. Цим бар'єром, що охоплював Священну Римську імперію німецької нації, стали на південному сході - Османська держава, на півночі - Швеція, а на сході - Галицько-литовська держава, що вступала в смугу глибокої кризи. На краю Європи розташовувалася далека Московська держава, роль якої в міжнародних відносинах, проте, дедалі міцніла.

Центральною зовнішньополітичною проблемою Московської держави були суперечності з Польсько-литовською державою. Готуючись у 20-х роках XVI ст. до війни з Польсько-литовською державою, московський уряд планував вести її в союзі зі Швецією. Це означало вступ у політичну боротьбу з габсбурзько-католицьким табором. Дипломатичні відносини Московської держави зі Священною Римською імперією були перервані з 1616 до 1654 р.

Московська держава брала участь у матеріальній підтримці антигабсбурзької коаліції. Так, у данський період Тридцятирічної війни (1618-1648 рр.) урядові Данії було дозволено купувати російське зерно за дешевими цінами внутрішнього російського ринку для вивозу його через Біле море й перепродажу його на амстердамській біржі за високими цінами воєнного часу. Аналогічну допомогу Мос

ковська держава надавала й Швеції. В шведському урядовому посланні 1630 р. зазначалося, що війна шведського короля проти імператора є водночас і обороною Московської держави, тому що доля Польсько-литовської держави, Імперії й Римо-католицької Церкви за тодішніх умов була спільною. Військовий союз Швеції й Московської держави дозволив Густаву Адольфу не боятися удару з боку Польсько-литовської держави. Ось чому вже в серпні 1631 р. шведські війська змогли рушити в переможний рейд углиб Німеччини.

Іншими політичними силами, підтримки яких шукали західноєвропейські держави, були також Туреччина, Крим, Трансильванія та Запорізька Січ. Запорізьке козацтво XVII ст. було саме тією політичною силою, контактів з якою шукали європейські політики. 1631 р. напередодні свого переможного рейду шведський король Густав Адольф надав своєму дипломату Жаку Русселю надзвичайно широкі повноваження для переговорів з запорізькими козаками з метою підняти їх на повстання проти Польщі. Згодом преса західноєвропейських країн широко писала про козацьке повстання проти Польщі, що почалося 1648 р.

19 лютого 1649 р. відбувся акт своєрідного міжнародного визнання Богдана Хмельницького як глави України. Він відбувся у вигляді передачі подарунків представниками монархів сусідніх країн. Створення української національної держави вперше знайшло правове оформлення в Зборівському (серпень 1649 р.) та в Білоцерківському (вересень 1651 р.) договорах, які Б. Хмельницький уклав з Річчю Посполитою. Широкі дипломатичні контакти, які встановила Українська козацька держава були ознакою її включення в широкую систему європейських міжнароднополітичних зв'язків.

З XVI ст. європейські держави розпочинають боротьбу за торгові шляхи до Індії та за колонії в Новому Світі. В сферу міжнародних відносин поступово починає втягуватися увесь світ.

"Державний інтерес" як принцип політики

Нові масштаби міждержавних відносин потребували сильної державної влади. В суспільно-політичній думці XV ст. необхідність державної єдності стала настільки очевидною, що вищим мірилом у політиці стає "державний інтерес". Найпоєднованіше ці нові погляди на державу й політику були висловлені італійським дипломатом та мислителем **Нікколо Мак'явеллі (1469 - 1527)**.

Мак'явеллі як політик сформувався в умовах суворой реальности дрібнодержавного протиборства італійських держав. Однак йому було дано піднятися до усвідомлення загальних явищ політичного життя й визначити значення діяльности володаря в Європі та Італії XVI ст.

Широка освіченість Мак'явеллі, опанування основ юридичної науки й практики - все це сприяло тому що він замолоду виявив себе в царині політики й здобув авторитет серед громадян Флоренції. Вже в 19 років його обирають на посаду другого канцлера республіки. Це була висока посада, яка вимагала досконалых знань з мов, законодавства, архівної справи, іноземних звичаїв, дипломатії. Її він обіймав протягом чотирнадцяти років. Він написав у цей час тисячі листів, урядових розпоряджень та державних проектів, здійснив тринадцять військово-дипломатичних поїздок до різних держав, був організатором та учасником кількох воєнних кампаній.

Н. Мак'явеллі був тонким спостерігачем і мислителем. Він умів оцінювати конкретні події Флорентійської республіки крізь досвід інших народів та держав. Мак'явеллі особливо непокоїло ускладнення зовнішнього становища Італії в обставинах зміцнення інших європейських держав - Іспанії, Португалії, Франції, Англії. Ослабленню Італії перед зовнішньою загрозою сприяла також корислива політика Ватикану та егоїзм володарів окремих італійських держав. Заклики до єднання італійських земель перед небезпекою іноземного вторгнення були для них марними.

Після падіння Флорентійської республіки під натиском іспанських військ (1513 р.) Мак'явеллі зазнав переслідувань. Сучасники давали високу оцінку Мак'явеллі як політику. В ці роки він отримує пропозиції зайняти місце секретаря одного з римських кардиналів, стати на службу до французького монарха. Але Мак'явеллі, патріот Флоренції, не може прийняти ці пропозиції від ворогів. Тим не менше, саме надія повернення до "живой" політики спокусила Мак'явеллі написати славнозвісного "Володаря".

У цьому творі (інша назва - "Державець"), написаному 1518р., Мак'явеллі ставить завдання "привести народ до створення нової держави". Цей твір мав прислужитися новим володарям Флоренції, давши їм своєрідну програму управління державою. Центральна ідея творчости Н. Мак'явеллі є продовженням генеральної ідеї епохи Відродження - могутности людини, її розуму, знань, волі й здатности перетворити світ відповідно до її власних потреб і планів.

На зміну клерикально-монархічним моральним принципам, у центрі яких стояли поняття вірности Богові, князеві, королеві, синьйорові, Мак'явеллі першим проголосив ідею Батьківщини як вищої цінности. Він проголошує ідею регіональної абсолютистської держави, створеної на основі Флорентійської республіки. В трактаті він детально розробляє шляхи досягнення цієї мети, аналізує прак-

тику політичної діяльності, спрямованої на завоювання й утримання влади.

За Мак'явеллі цього можна досягти, розмежувавши сфери політики й моралі. Мораль залишається виразницею волі Божої, політика є сферою людської волі. В мінливих обставинах політичного життя (фортуна) володар має шукати такого способу дій, який відповідав би часу та обставинам. Саме це визначає успіх чи неуспіх володаря. Моральним стає все те, що дає можливість досягти успіхів будь-якою ціною.

Успіх, за Мак'явеллі, є головним мірилом у відносинах з іншими володарями. Великі справи, як переконує Мак'явеллі, "вершили саме ті володарі, котрі не дуже пам'ятали про свої обіцянки, уміли спритно дурити простаків і, зрештою, подужали тих, хто покладався на чесність. Отже, треба знати, що боротися можна двома способами: за допомогою законів і за допомогою сили. Перший спосіб притаманний людині, другий - звірам. Та оскільки першого не завжди достатньо, доводиться вдаватися до другого. Тому володареві необхідно навчатися бути не лише людиною, але й звіром" Відповідно до цього розглядається питання про необхідність володареві дотримувати даного слова. "Розумний правитель, - стверджує Мак'явеллі, - не може й не повинен бути вірним даному слову, якщо така вірність повертається проти нього і якщо вже немає тих причин, що змусили його дати обіцянку. Звісно, така засада нікуди б не годилася, якби всі люди були добрі, та оскільки вони лихі і не встоять на слові, даному тобі, то й тоді нема чого справджувати слово, дане їм. У володаря завжди знаходяться причини для виправдання". Володареві належить передовсім "дбати про перемогу й про державну безпеку - засоби завжди здадуться нам чесними і правильними, бо юрбі важливий тільки успіх".

У праці Мак'явеллі неодноразово розглядається проблема політичної рівноваги, передовсім в Італії. "До появи в Італії Шарля, короля Франції, країна була під зверхністю папи, венеційців, короля Неаполітанського, дука Міланського і флорентійців. Цим державам доводилося турбуватися насамперед про дві речі: по-перше, щоб якийсь чужинець не всту-

пив до Італії з військом; по-друге, щоб ніхто з них самих не розширив своїх володінь. Найбільше побоювання викликали папа й венеційці. Щоб стримувати венеційців, усім іншим довелось об'єднатися..., а для приборкання папи користувалися римськими баронами...".

Військова справа розглядалася Мак'явеллі як одна з найголовніших у мистецтві владарювання. "Державець не повинен мати іншої мети, іншої думки, жодної справи, яка стала б його ремеслом, окрім війни, її порядків і правил, бо це - єдине ремесло, гідне властителя". Він ніколи не повинен відриватися від заняття військовими справами, в тому числі, і в час миру.

Заклучний розділ праці має знаковий заголовок: "Заклик визволити Італію від варварів". Італія "і досі скута мертвим сном" і чекає на Божого посланця, "що визволить її від гніту й зухвальства варварів". Саме цей мотив і був визначальним у трактаті Мак'явеллі.

У "Флорентійських хроніках" (написані 1521-1527 рр.) він викладає історію Флоренції, починаючи з доби Давнього Риму і закінчуючи встановленням синьйорії Медичі 1434 року. В цій роботі показано тісний зв'язок зовнішньої і внутрішньої політики, вплив соціальних конфліктів на формування зовнішньої політики. "Флорентійські хроніки" охоплюють не лише історичні події Італії, але й висвітлюють політичну історію міжнародних відносин у Західній Європі. Міжнародним відносинам присвячено першу книгу хронік, а також чимало сюжетів у наступних.

Відомо, що в першій половині XVII ст. твори Мак'явеллі привіз до України Петро Могила. Йому була близькою й зрозумілою ідея сильної особистості, і він реалізував її в своїй діяльності. Твори Н. Мак'явеллі подавалися студентам й коментувалися викладачами Києво-Могилянської академії. Однак тут вони тлумачилися в контексті необхідності поєднання політичних і моральних критеріїв. Для світобачення українців було неприйнятним проголошення аморальності володаря.

Політичний реалізм Мак'явеллі виріс із потреб епохи, тому його ідеї брали на озброєння відомі політичні діячі й дипломати того часу. Зокрема, найвизначніший з політиків і дипломатів XVII ст. кардинал Ришельє, який правив

Францісю з 1624 по 1642 pp., вважав, що ці принципи не позбавлені певної величі.

"Державний інтерес" панує у Ришельє і в поглядах, і в його політиці. Держава є цінністю, задля зміцнення якої всі засоби добрі - такий головний сенс міркувань кардинала у його відомому "Політичному заповіті". "Бути суворим щодо людей, які вихваляються тим як зневажають закони розпорядження держави, - радив він королеві, - це значить діяти в ім'я "загального блага". Християни мусять забувати про образи, заподіяні їм особисто, але правителі мусять пам'ятати вчинки, які завдають шкоди загальному інтересу. Справді, залишати їх безкарними - значить чинити їх двічі... Канчук, який є символом правосуддя, ніколи не повинен залишатися без застосування".

Якщо "спільне благо" і "державний інтерес" відіграють таку роль у внутрішній політиці, то тим більше вони мають значення для політики зовнішньої. Будучи католиком і кардиналом Римської Церкви, Ришельє діяв проти католицьких володарів Іспанії й Австрії в союзі з протестантськими князями Німеччини та такими протестантськими державами як Англія, Голландія, Швеція, Данія. Будучи переконаним прихильником абсолютизму, він в інтересах Франції підтримував бунтівливих німецьких князів проти їхнього імператора. Все це він виправдовував "загальним благом" і державними інтересами Франції.

У листуванні кардинала Ришельє чітко розмежовуються поняття приватної й суспільної моральності. Порядна, за божественними мірками, людина повинна відразу ж прощати образи. Але коли образу заподіяно суспільству, людина порядна за людськими мірками, повинна зробити все можливе, щоб помстити. "Перший і найбільший обов'язок людини є порятунок власної душі, а він вимагає від зачепленої особи не братися за помсту й надати це Богові. А найбільший обов'язок короля - спокій його підданих, охорона держави й репутація уряду; з цією метою необхідно карати всі образи щодо держави так рішуче, щоб суворість кари усунула навіть помисел про повторну образу".

Сам Ришельє добре знав, як важливо для політика прикривати свої дії авторитетом

релігії й високої моралі. В своїх справах із зарубіжними країнами він докладав усіх зусиль, щоб не виглядати агресором, дотримуватися видимості законності й моральної правоти.

Опікуючись лише зовнішньою політикою, лише великою грою переговорів і війн, яку володарі вели за власну славу й династичний престиж, всередині країни перший міністр готовий був іти на будь-які крайнощі. До вищих верств, поки ті не наважувалися виступати проти центральної влади. Ришельє був незмінно й принципово поблажливим. Увесь тягар його фіскальної тиранії лягав на нижчі верстви - на ремісників і дрібних торгівців в містах, на безсловесні мільйони селян. До кінця царювання Анрі IV талья - звичайний подушний податок - становив щорічно близько десяти мільйонів ліврів, до кінця правління Ришельє незначно зросло населення сплачувало уряду в чотири з половиною рази більше. Гніт фіскальної політики, яку провадив кардинал, був настільки важким, що її жертви раз за разом влаштовували заколоти, марність яких заздалегідь усвідомлювали і від яких чекали лише шибеницю, колесо, клеймо, галери... І тим не менше бунт ішов за бунтом...

Ришельє вислав війська для погамування заворушень й оголошував усе нове підвищення податків. Він співчував бідним, але, як він філософськи писав, "лише Бог може творити з нічого, й вилучення, нетерпимі за своєю природою, виправдовуються необхідностями війни". Він вважав самоочевидним, що вона є необхідною.

Засади державного інтересу стають визначальними у виборі зовнішньополітичних орієнтирів тогочасних володарів. Характеризуючи зовнішньополітичні орієнтири англійської королеви Елізабет, англійський історик К. Хейг, зазначає, що вона "відмовлялася здійснювати зовнішню політику на основі протестантської ідеології... Якщо Елізабет вступила в союз з протестантськими бунтівниками — шотландськими кальвіністами в 1560, французькими гугенотами в 1562, 1589 й 1591, голландськими кальвіністами з 1585 р. - це робилося не з метою ідеологічної боротьби з силами Антихриста. Вона чинила так тому, що розумно було підтримувати ворогів її ворогів".

Органи зовнішньої політики й дипломатії

XVI ст. було часом оформлення дипломатичної служби та установ, які обслуговували зовнішню політику держав. У XVII ст. навіть значніші князівства Німеччини стали посилати за кордон своїх постійних представників.

У розробці системи дипломатичної служби, передовсім дипломатичного листування значну роль відіграли письменники-гуманісти. Італійські володарі в XV-XVI ст. використовували гуманістів як секретарів у своїх зовнішніх справах. Під впливом гуманістів розробляється стиль дипломатичних депеш і донесень, який стає з часом обов'язковим для кожного дипломата. Першим у мистецтві дипломатичного красномовства був флорентійський канцлер, відомий гуманіст Колуччо Салютаті. Його листи стали свого роду зразком для дипломатів XVI ст.

Не менше значення мали й донесення венеційських послів. Звіти венеційських агентів за кордоном, призначені для вузького кола осіб, які керували зовнішньою політикою у Венеції, просочувалися в широку публіку. Збірники цих звітів були відомі вже в XVI ст.

Велике значення для розвитку дипломатичної служби мало правління папи *Леона X (1513-1521)*. Цей папа, Медичі за походженням, був добре знайомий із дипломатичною службою в себе на батьківщині у Флоренції, а також у Венеції. На зібранні кардиналів у серпні 1513р. він призначив постійних представників (нунціїв) до Німеччини, Франції та Англії. Таким чином постійна папська нунціатура стала правилом у системі ватиканської дипломатії.

До кінця XVI ст. складається інститут постійного дипломатичного представництва. Оформляється й дипломатична ієрархія, в основі якої лежало значення держави, яка врядила свого дипломатичного представника за кордон. Починають складатися дипломатичний ритуал і посольські звичаї, визначається різниця між послом і простим агентом чи резидентом. Звичайні дипломатичні зносини між державами не завжди були достатніми.

Тому поряд з постійним дипломатичним представництвом європейські володарі продовжували призначати і надзвичайні посольства, які споряджалися в особливо важливих випадках, наприклад, за необхідності безпосередніх переговорів між урядами, або при сходженні на престол нового володаря. У зв'язку з цим виникали й деякі труднощі. Надзвичайні послы вимагали для себе першого місця не лише щодо послів своєї держави, але й в ряду послів інших держав. Тоді деякі, насамперед значні держави, не бажаючи зазнавати шкоди для свого престижу, почали підносити своїх звичайних послів у "надзвичайні". Вже в XVII ст. ця практика набула значного поширення.

Діяльність послів і дипломатичних агентів регулювалася інструкціями, які значним числом посилалися їм урядовими органами й самими монархами. Особливо велику активність у складанні різного роду дипломатичних послань, інструкцій і циркулярів виявляли Габсбурги: Максиміліан I, Карл V та Філіпп II. Вони буквально засипали своїх канцлерів, міністрів і послів наказами й вимогами давати якомога більше інформації. Управляти такими величезними державними утвореннями як імперія Карла V чи Іспанія за Філіппа II, було надзвичайно складно без постійного обміну інформацією між їхніми різними частинами.

Кожен посол починав свою місію, озброєний вірчими грамотами й формальним інструкціями свого уряду. Але існували ще й таємні інструкції, якими він мав керуватися в своїй діяльності. Вже тоді стали формуватися робочі архіви дипломатичних відомств, до допомоги яких дипломати зверталися за потреби. Дальшого розвитку й удосконалення дипломатичної служби спричинило утворення значних архівів зовнішньої політики.

Виникнення постійної дипломатії в багато разів збільшувало в порівнянні з попередніми століттями дипломатичну кореспонденцію. Послы регулярно (іноді й двічі на день) відправляли на батьківщину довгі звіти про стан справ у тій чи іншій країні, про те, з ким

вони зустрічалися, що чули, повідомляли про придворні інтриги й просто плітки.

У XVI ст. в дипломатичній практиці часто стали застосовувати шифри. Шифрування дипломатичної кореспонденції було запроваджене ще венеційцями. Але шифри спочатку були досить простими - кожна буква алфавіту замінювалася якимось знаком. Потім знаками стали замінювати окремі слова й словосполучення. Шифри тривалий час не змінювалися, тому противнику в разі перехоплення дипломатичної пошти порівняно легко вдавалося добирати до них ключі. Втім, до кінця XVI ст. стали складати такі складні й вигадливі шифри, що видавцям і редакторам публікацій дипломатичних документів наступних століть довелося немало потрудитися, перш ніж їх розгадати.

На нових засадах почав усталюватися дипломатичний церемоніал. Він передбачав ухвалення значення кожної держави. Основні його форми набули оформлення при дворі Священної Римської імперії. Дипломатичний церемоніал символізував відносини держав та їхню вагу на міжнародній арені. Урочисте й помпезне прийняття означало повагу до країни, яку представляв посол, скромне або холодне - зневагу чи неприховане невдоволення його політикою.

Іспансько-англійське протистояння. Розгром Непереможної Армади

Утвердження англійської реформації за *правління Елізабет Тюдор (1558-1603)* стало однією з причин загострення англо-іспанських суперечностей. Але іспанський король Філіпп II далеко не завжди підпорядковував свою зовнішню політику інтересам релігії й тому, незважаючи на неодноразові прохання англійського й шотландського католицького духовництва, зволікав з розривом протягом багатьох років. Його стримувало те, що розрив з Англією буде на руку Франції, ворогу Іспанії, й може погіршити становище в Нідерландах, до того ж на війну з Англією потрібні будуть величезні кошти. Проте папа Сикст відкрито заохочував короля Філіппа до похо-

Королі Франції, Іспанії й Англії почали домагатися для своїх представників більше уваги, ніж для представників малих німецьких чи італійських держав. Було взято за основу, що представник великої монархії повинен мати першість перед представниками меншої. Цьому надавалося великого значення в практичній політиці.

Так, в історії дипломатії відома сутичка між послами Франції та Іспанії при англійському дворі, яка сталася 1661 р. у зв'язку з приїздом посла Швеції. Коли посол Франції хотів зайняти місце безпосередньо за послом Швеції, посол Іспанії запротестував і хотів випередити його силою. Сталася сутичка, під час якої іспанці повбивали коней, запряжених у французькі карети. Луї XIV у зв'язку з цим відкликав свого представника з Мадрида й звелів послу Іспанії покинути Париж й погрожував війною, якщо не матиме відшкодування й запевнень, що в майбутньому перше місце буде визнано за його послами. Оскільки іспанський король Філіпп IV не був готовий до війни, він поступився й згодився на всі вимоги Луї XIV.

Приїзд посла, перебіг його авдієнції у глави держави, зміст вірчих грамот і промов, якими обмінювалися, все це було символічним відображенням відносин, які панували в цей момент між зацікавленими державами.

ду на Англію. До релігійних причин англо-іспанського конфлікту додавалося також суперництво двох держав на морях.

Каталізатором англо-іспанського конфлікту стала ситуація довкола шотландської королеви-католички Марії Стюарт. Вона була вимушена покинути свої володіння внаслідок повстання 1563 р. й утекла до Англії. При цьому Марія звернулася до Катерини Медичі, матері французького короля Шарля IX, й до Філіппа II із закликом надати їй допомогу для повернення втраченої корони. Але Марія затіяла складну інтригу, що мала метою скинення Елізабет Тюдор з англійського престолу, розраховуючи на підтримку англійських ка-

толиків. Іспанський посол в Лондоні Херау де Сесса (1568-1572) з власного почину вступив у змову з Марією Стюарт проти королеви Елізабет.

Королева Елізабет ставилася з підозрою до намірів Філіппа й вжила заходів у відповідь, завдавши Іспанії відчутного удару. 1569 р., коли в англійські порти сховалися від піратів декілька іспанських кораблів з грішми для герцога Аль-би, Елізабет наказала їх захопити. Вимога Іспанії щодо повернення цих грошей залишилася без відповіді. Іспанський посол Херау, який дуже грубо вів переговори, наказав у відповідь накласти ембарго на власність англійців, що проживали у Фландрії. В свою чергу Елізабет наклала ембарго на майно іспанців, що проживали в Англії. Проте й ці різкі кроки не спричинили розриву між державами.

Тим часом 1570р. Марії Стюарт продовжувала брати участь у змові проти Елізабет, маючи при цьому підтримку Філіппа, якого в Мадриді відвідав таємний агент Марії Стюарт - італієць Ридольфі. До змови був причетний іспанський посол в Лондоні. Змовни

ки важили на вбивство Елізабет й висадку іспанських військ в Англії для надання допомоги Марії Стюарт. Іспанська королівська рада схвалила план, але змова провалилася. Херау було вислано з Англії (березень 1572 р.), після чого на сім років було перервано дипломатичні відносини Іспанії з англійським двором. Але й це не призвело до війни, хоча англійці всіляко підтримували повсталих голландців, а англійський флот систематично перехоплював іспанські судна, що йшли з Америки й здійснював напади на іспанські колонії.

Дипломатичні зносини були відновлені з прибуттям до Лондона нового іспанського посла дона Бернардино де Мендоси, який невдовзі почав переговори з Марією Стюарт. 1580 р. Філіпп II разом з шотландськими католиками та єзуїтами розробив обширний план, який передбачав релігійну пропаганду в Шотландії, возведення на престол Марії Стюарт, арешт її сина Джеймса, підозрюваного в протестантизмі, висадку іспанських військ й організацію повстання в північній Англії, де католицька партія була особливо сильною.

Згодом Філіпп II став схилитися до плану прямого вторгнення до Англії.

Невдовзі з Англії було вислано іспанського посла Мендосу (січень 1584 р.), причетного до змови на життя королеви Елізабет. Дипломатичні відносини були перервані й війна почалася, хоча формально її ще не було оголошено.

Значні кошти на організацію походу проти Англії виділив папа. В разі перемоги Філіпп мав волю визначити, хто стане королем Англії. З цим збіглася чергова змова проти Елізабет та деяких її наближених. У ній брало участь значне число знатних англійських католиків і духовних осіб. Нитки змови вели до Марії Стюарт. Філіпп II всіляко схвалював цю змову. Але змову було розкрито й *1587 р. Марію Стюарт страчено.*

Ця подія викликала роздратування католицького світу. Було укладено формальний союз між Філіппом і папою. Останній обіцяв Філіппові допомогу у війні проти Англії мільйон скуді. Щоправда, заявив про те, що гроші будуть виділені, коли король займе одну з англійських гаваней. Король наказав зібрати з архівів всі факти, які мали служити доказом його прав на англійську корону після Стюартів. Це мало б відкрити перспективи

до повного панування на морі. Страта шотландської королеви прискорила здійснення задуму Філіппа щодо походу на Англію. В Англії також готувалися до нападу на Іспанію. 18 квітня англійська ескадра під командуванням Френсиса Дрейка раптово підійшла до бухти Кадиса й знищила всі іспанські кораблі, які стояли там на якорі. Щоправда, цим Дрейк порушив наказ королеви, який приписував лише спостереження за іспанською ескадрою. Дії Дрейка роздратували короля й схилили його до війни.

30 травня 1588 р. іспанський флот вийшов з Лісабона. За свою величезну чисельність його названо Непереможною Армадою. Через погану погоду дальше просування флоту сповільнилося і лише 22 червня він вийшов з Ла-Коруни. Флот складався з 131 корабля, на них знаходилися 7050 матросів, 17000 солдатів і 1300 офіцерів. Досвідчені флотоводці пропонували спочатку захопити Плімут, а вже потім йти на з'єднання з військами командувача іспанською армією в Нідерландах Фарнезе, який мав рушити з Фландрії. Але командувач флотом не посмів не послухатися короля.

Біля Плімута іспанський флот був атакований англійцями. Їхня ескадра складалася всього з 50 кораблів, що мали кращі морехідні якості й були краще озброєні. Використовуючи швидкохідність своїх суден і далекострільність гармат, англійці діяли в тилу й на флангах англійського флоту, не ризикуючи йти на абордаж, але безкарно завдаючи іспанцям значних втрат.

Переслідувана англійцями ескадра сховалася в Кале. При виході її з Кале бій відновився, він закінчився розгромом Армади. Коли ж вітер, що змінився, поставив іспанський флот в сприятливі умови для атаки, бездарний командувач ескадри герцог Медина Сидонія, всупереч думці численних командирів наказав повернути назад. Буря, що розгулялася, розкидала Армаду. Значне число кораблів загинуло.

До Іспанії повернулося лише 65 суден і не більше 10000 чоловік. Хоча через два роки англійському флоту було завдано декілька поразок в Атлантичному океані, вони не компенсували розгрому Непереможної Армади.

Незважаючи на поразку іспанської ескадри, англійські й ірландські католики протягом ще кількох років зверталися до Філіппа II за підтримкою, вважаючи, що він зробить нову спробу висадки. Для попередження цієї можливої загрози англійці послали експедицію, яка пограбувала й зруйнувала Кадис і знищила всі іспанські кораблі, що стояли там на якорі (1596р.). 1597р. було зібрано нову армаду для надання допомоги Ірландії й для відвернення англійських нападів. Але вийшовши з порту, вона була розсіяна бурєю, так і не виконавши свого завдання.

Релігійно-політична боротьба у Франції та дипломатія католицького табору

Наступного року після розгрому Непереможної Армади Іспанія втяглася в нову війну з Францією. Мир, укладений в Като-Камбресі, виявився нетривким. Війна в Нідерландах, громадянські війни у Франції, підпорядкування Португалії Іспанії викликали втручання сусідніх держав. 1589 р. релігійне протистояння у Франції набула форми гострого військового конфлікту. Папа Сикст V, відлучив від церкви лідерів гугенотів короля Наваррського й Конде. На відміну від короля Анрі III, який діяв нерішуче, лідер Католицької ліги Гіз, підтримуваний папою заявляв, що він не зійде з коня, поки не утвердить назавжди католицизм у Франції. Папський посол Морозині зауважив, що король поєднує в собі дві особи: він бажає поразки гугенотів і боїться цього; він боїться поразки католиків і бажає цього; внаслідок такої внутрішньої суперечності, він не йде за власними спонуканнями й не вірить власним думкам.

Французький король Анрі III об'єднався з лідером гугенотів Анрі Наваррським для боротьби з католицькою лігою. Спільними силами вони взяли в облогу Париж, що повстав проти Анрі III, розбурханий пропагандою Католицької ліги.

Тим часом, Анрі III, роздратований приготуваннями Анрі Гіза до захоплення корони, наказав його вбити. Було вбито також і кардинала Гіза. Це спричинило зближення партії Гізів з Іспанією й папою. Папа Сикст докоряв Морозині, своєму легатові, зате, що він не відлучив короля тоді ж від церкви: "він зобов'язаний був зробити це, хоча б йому довелося сто разів втратити життя". У Римі вимагали видачі ув'язнених кардинала Бурбона й архієпископа Ліонського. Папська курія вимагала також, щоб він оголосив Анрі Наваррського нездатним до спадкування престолу. Але замість покори Анрі III уклав з ним союз.

Сикст послав до Франції нового легата Гаетано, який був знаний як прихильник Іспанії, і дав йому певну суму грошей на використання на користь Ліги. Папа й іспанський король бачили своїм головним завданням домагатися, щоб королем став ревний католик. Для допомоги Лізі у боротьбі з Анрі було зроблено новий договір між Іспанією та папою. Папа обіцяв військо з 15000 чол. і 800 коней та грошову допомогу, як тільки король із сильним військом увійде до Франції. Командувачем папського війська було призначено

герцога Урбінського, папського підданого й прихильника Іспанії. Спільні іспансько-італійські сили разом з французькою Лігою мали намір завоювати французьку корону.

Позиція папи заохотила супротивників Анрі III й 1 серпня 1589 р. короля було вбито монахом Жаком Клеманом. Католики звернулися до Філіппа II, але іспанський король, незважаючи на енергійні вмовляння іспанського посла в Парижі Мендоси, не дуже поспішав з прямим втручанням в громадянську війну у Франції. Проте вбивство Анрі III відкривало перспективу переходу престолу до гугенота Анрі Наваррського. Анрі IV мав підтримку не лише гугенотів, але й тієї частини віротерпимих католиків, які прагнули до збереження національної єдності, за умови належної поваги до католицької церкви. Перспектива такої французької єдності довкола короля-гугенота непокоїла Філіппа II. Тим часом Анрі IV посилив боротьбу з лігою, здобув за допомогою англійців низку значних перемог (1590 р.) і знову взяв у облогу Париж.

Філіпп II вирішив активно втрутитися у французькі справи, висунувши претендентом на французький престол свою дочку Ізабеллу, яку він раніше мав намір виставити претенденткою на англійську корону. Філіпп віддав наказ командувачеві іспанськими військами в Нідерландах Фарнезе про вторгнення до Франції. Фарнезе вдалося досягти певних успіхів і навіть зняти облогу Парижа (18 вересня 1590 р.). Однак прибічники Католицької ліги зовсім не хотіли бачити в себе на престолі іспанців. Це змусило Фарнезе покинути місто, полишивши лігу напризволяще.

Тоді Філіпп II висунув інший план: поділити Францію між Іспанією, герцогством Савойським та іншими претендентами. Оскільки інфанта Ізабелла мала династичні права на Бретань, іспанський король відправив туди свої війська. Крім того, іспанські війська вели облогу Тулузи, а герцог Савойський діяв у Провансі. У війну втрутилася Елізабет Англійська, яка остерігалася, що іспанці захоплять порти Бретані. Вона невдовзі надіслала на допомогу французам тритисячний загін англійських солдатів.

Невдовзі до Франції було знову покликано Фарнезе. Оволодівши Парижем, він рушив на Руан, за який у нього зав'язалася вперта боротьба з Анрі IV. Місто було взяте іспанським полководцем (квітень 1592 р.). Однак слідом за тим він був вимушений був повернутися до Фландрії, де його присутність була потрібною для боротьби з повстанцями. При цьому він залишив у Парижі сильний гарнізон.

Проте громадська думка у Франції все більше схилялася на користь Анрі IV, вбачаючи в ньому єдину надію на національний порятунок й на закінчення міжусобиці. Навіть серед членів самої ліги склалася група, яка не хотіла Філіппа II, й планувала досягнення угоди з королем-гугенотом. Тим не менше Філіпп II наполіг на скликанні в Парижі Генеральних штатів для вирішення питання про спадкування престолу. Герцог Феріа, посол Філіппа, підтримував права інфанти Ізабелли, яка мала, згідно з бажанням свого батька, одружитися з французьким принцом. У разі незгоди Генеральних штатів на кандидатуру інфанти Ізабелли, посол мав запропонувати корону герцогу Гізу з умовою, що герцог одружиться на інфанті. Першу пропозицію іспанського посла Генеральні штати не згодилися прийняти.

Тим часом, поки Феріа продовжував наполягати на своїй пропозиції і втрачав час на переговори з Філіппом, Анрі IV зробив вирі-

шальний крок, прийнявши католицизм. Цим він добув прихильність католиків і багатьох французьких міст. Невдовзі, у березні 1594 р. Анрі увійшов до Парижа. Іспанському гарнізону не залишалося нічого як покинути місто. Однак війна тривала в Бретані, в Бургундії та

інших районах країни. 1595-1596 р. іспанці здобули ряд значних перемог, але обидві сторони були виснажені війною й Філіпп II, як і Генрих IV прагнули миру. Мирний договір було підписано у Вервені 2 лютого 1598р.

Справа з визнанням французького короля Анрі IV

Прихід до влади Анрі IV викликав роздратування католицького табору, передовсім іспанського короля Філіппа II та папи Сикста V. Тим часом Венеційська республіка надіслала привітання Анрі IV у зв'язку зі вступом на престол. Римський двір був обурений цим кроком Венеції й вимагав пояснень Венеція вирядила надзвичайним посланником до Рима вправного дипломата Леонардо Донато, відомого успішним завершенням складних переговорів.

Він виклав у Римі основні міркування Венеційської республіки у справі визнання Анрі IV. Посол наголошував, що перевага іспанців на півдні Європи і так невпинно зростає і папа, як і всі решта італійських володарів не міг цього не бачити: він не може зробити жодного кроку без згоди іспанців. Що було б, якби вони опанували ще й Францією, ставив питання венеційський надзвичайний посол. Він наголошував на необхідності відновлення й підтримання політичної рівноваги в Європі. З урахуванням цього, він подавав крок Венеції як такий, що відповідає інтересам Римського престолу.

Папа здавався незворушним й недоступним ніяким переконуванням. На прощальній авдієнції папа зроби вигляд, що відмовляє Донато в благословенні. Насправді ж Сикст V не тільки добре грав свою роль, але й враховував розумні й обгрунтовані докази опонентів. Посеред авдієнції він став раптом прихильним і зговірливим. Папа послався на необхідність порадитися з конгрегацією св. Престолу, і при цьому сказав послу: "Я хочу сказати Їй, що я посварився в Вами, але Вами переможений". Через кілька днів папа оголосив, що він, не може схвалити того, що зробила Республіка, але він не має наміру виконувати своїх погроз щодо неї.

Невдовзі Сикст V всупереч наполяганням іспанців, дозволив прибути до Рима делегації

від французьких принців крові і католицьких перів що перейшли на бік Анрі IV й дав їй авдієнцію. Папа прихильно поставився до повідомлення про готовність Анрі IV повернутися в католицизм й пообіцяв прийняти короля. Католицька партія була вражена зміною настроїв папи: папа сприяв протестантові, якого відлучив від церкви і який, за давніми її статутами, не міг бути прощеним як той, що двічі відступив від віри.

Іспанський посол висловив протест проти дій папи від імени свого короля. Він вимагав визнати Анрі Наваррського нездатним володіти французькою короною й оголосити відлучення від церкви його й усіх його прибічників. Це викликало роздратування папи, він перебив іспанського посла, назвав його "каменем перешкод" і перервав авдієнцію. Однак згодом папа Сикст V повів подвійну гру, тримаючи зв'язок з проіспанською партією і з партією, схильною до компромісу з Анрі IV.

Тим часом у Франції все більше брала гору національна політична партія. Анрі IV здобував один успіх за іншим, а його супротивники переходили на його бік. За таких обставин став можливим перехід короля до католицизму. Це сталося 22 березня 1594 р. Зрештою, за папи Климента VIII наприкінці 1595 р. після тривалих підготовчих переговорів Анрі IV було дано прощення від папи. Ця подія була дуже важливою й для папи. Верховна влада Франції, що набувала щораз більшої стійкості й міцності, тепер стала знову католицькою, й для неї було корисно залишатися в згоді з папою.

Климент VIII вважав своєю головною тактикою не віддалятися від жодної з двох держав, на яких трималася рівновага католицького світу. Він сприяв укладенню миру між Іспанією та Францією у Вервені. Папа вловив

сприятливий час, коли французький король через стан фінансів, а іспанський король через старість були вимушені подумати про примирення. Іспанці, які окупували частину Франції, готові були віддати її, за винятком Кале. Французи наполягали на поверненні й цього міста. Після того, як іспанці погодилися на це на попередніх переговорах, почалися формальні переговори у Вєрвені. На них головував папський легат і нунцій. Найголовнішою справою було схилити французького короля відділитися від його союзниць Англії та Голландії. Цю умову вважали вигідною для

католицизму, оскільки лише в такому разі відділення Анрі IV від системи протестантських володарів здавалося б повним. Анрі зрештою згодився. Тоді іспанці повернули всі свої завоювання. Мирний договір підтверджував кордони, що існували до 1559 р. Нерозв'язаною залишалася лише проблема Салуццо, захопленого герцогом Савойським в роки Італійських війн. Анрі вирішив вдатися до зброї. Однак папа взяв на себе роль посередника. Після тривалих переговорів Франція одержувала як компенсацію за Салуццо землі в окрузі Ліона.

Початок французької гегемонії в Європі

Якщо в XVI ст. першу роль у міжнародних відносинах Західної Європи відігравала Іспанія, то в XVII ст. можна говорити про справжню гегемонію Франції. Зі смуги великих громадянських звад другої половини XVI ст. Франція вийшла сильною й згуртованою абсолютною монархією. Численне й працелюбне французьке селянство та багата буржуазія давали в скарбницю у вигляді податків величезні кошти. Ці кошти дозволяли французькому королеві вести енергійну зовнішню політику й поставили Францію на перше місце в Європі. Зміцнення Франції було досягнуто значною мірою завдяки збалансованій політиці короля *Анрі IV Бурбона (1589-1610)*.

Серед його талановитих сподвижників слід назвати *Максимилієна Сюллі (1560—1641)*. Він уважав, що повернути Франції її колишню славу - значить повернути сусідні території, що колись їй належали, тобто Савою, Франш-Конте, Лотарингію, Геннегау, Артуа, Нідерланди. Сюллі мріяв про гегемонію Франції над цивілізованим світом та над усіма християнськими народами.

За його політичними проектами Габс-бургів належало звести до рівня державців лише Піренейського півострова, прогнати турків і татар в Азію, відродити Візантійську імперію й здійснити потім переділ усієї карти Європи. На чолі такого суз'я християнських держав мала стояти, за задумом Сюллі, Франція. Реальна ж політика короля Анрі IV і ще

більшою мірою - його наступника в політиці кардинала Ришельє диктувалася передовсім практикою. Не випускаючи з уваги природних меж для своєї країни, Анрі IV діяв у політиці відповідно до іншого принципу, який тоді набував ваги. Це був принцип політичної рівноваги.

У зовнішній політиці принцип політичної рівноваги означав: прагнення зберегти співвідношення сил між європейськими державами, яке склалося історично; створення противаги кожній державі, яка швидко розширювалася; при загарбаннях, які здійснює сильніша держава, компенсування слабших з метою відновлення того-таки принципу рівноваги.

Звичайно, всі такі "принципи" були дійсними лише до тих пір, поки вони працювали на користь Франції. Анрі IV керувався ними, поки іншими способами не можна було округлювати чи розширювати територію Франції. В цьому прагненні він використовував також мотиви національного характеру: "Я погоджуюся з тим, - говорив він, - що країна, населення якої розмовляє іспанською, має залишитися у володіннях Іспанії, а країна, населення якої розмовляє німецькою, повинна належати Німеччині. Але ті землі, в яких населення розмовляє французькою, мають належати мені".

У зовнішній політиці король Анрі прагнув двох основних цілей: послабити могутність Габсбургів; підтримати рівновагу європейських держав, яка складалася вигідно для

Франції. Як приклад гнучкості його зовнішньої політики, можна навести його політику щодо Англії, яка допомогла йому як протестанту і ворогові Іспанії, заволодіти французьким престолом. Він зберігав дружні відносини з нею, але водночас Анрі таємно протидіяв планам англійських торговців і моряків та підступам англійських дипломатів у Італії й на Сході. З метою послаблення іспанських Габсбургів Анрі IV сприяв укладенню миру між Іспанією та Голландією й визнанню Іспанією незалежності семи північних провінцій Нідерландів, які відпали від неї.

Анрі відновив вплив, який мала Франція в Туреччині (1604р.). Пільги, одержані за часів короля Франсуа I від Туреччини, були послаблені під час релігійних війн у Франції в другій половині XVI ст. Дружба Анрі з султаном була засобом для того, щоб лякати австрійських Габсбургів нашествиях турецьких армій, а іспанських Габсбургів - нападом турецького

флоту. Таке балансування гарантувало значною мірою безпеку Франції.

Щодо німецьких князів Анрі також дотримався реальної політики, заповіданої йому XVI століттям. Його уповноважений Бонгар переконував німецьких протестантських князів, що перехід Анрі з протестантизму до католицизму не повинен їх непокоїти: дружнє ставлення до німецьких князів залишається незмінним, як і його бажання бути, як і раніше, захисником "одвічної німецької свободи". Така "свобода", тобто слабкість імператорської влади й всесилля князів не давали зміцнитися Габсбургам у Німеччині й були важливою гарантією безпеки Франції на її східних кордонах та відкривали можливості для їхнього розширення в цьому напрямку.

Анрі вдалося врешті-решт створити коаліцію проти Габсбургів й приступити до боротьби з ними. Але кинджал католицького фанатика Равальяка вкоротив йому життя (1610р.).

Французька дипломатія першої половини XVII ст.

У другому десятиріччі XVII ст. міжнародна ситуація в Європі була значно сприятливою

для Габсбургів, ніж раніше. Коаліція Англії, Голландії й Франції після вбивства французького короля Анрі IV фактично розпалася. В обстановці відновлення громадянських війн уряд регентші Марії Медичі шукав зближення з Габсбургами, в тому числі й на базі співпраці проти османів. У цьому Париж мав підтримку римської курії. Таким чином, у християнській Європі в ці роки Габсбурги натрапляли не на опір, а на сприяння. Австрійські політики намагалися використати сприятливу міжнародну кон'юнктуру.

Після декількох років звад, пов'язаних з малолітством короля Луї XIII, влада зосередилася у міцних руках кардинала Ришельє, першого міністра (1624-1642) і фактичного правителя Франції. Чільним соратником Ришельє, генератором ідей та практичним організатором зовнішньополітичних акцій був Франсуа Леклер дю Трамбле, відомий ще як отець Жозеф Паризький або Сіре Преосвященство. Задовго до того, як Ришельє прийшов до влади, він був довіреною особою й агентом Марії Медичі та

деяких інших впливових персон.

По батьківській лінії Франсуа походив із династії видатних юристів і адміністраторів, родина матері належала до землевласницької знаті. В молоді роки він добре опанував іспанську та італійську мови, вивчав юриспруденцію в Падуї, грецьку мову — в Венеції. Хоча його могла чекати прекрасна військова чи адміністративна кар'єра, він раптово вирішив піти в монастир і став ченцем капуцинсь-кого ордену. Він мав дар блискучого проповідника, умів вступати в полеміку з кальвіністами, переконувати своїх візаві під час дипломатичних переговорів.

1597 р. дю Трамбле бере участь у посольстві, вирядженому Анрі IV до Англії, союзниці Франції у війні проти Іспанії. Там він осягав тонкощі дипломатичної справи. 1618р. отець Жозеф здійснив подорож до Мадрида і вступив, маючи лист папи до Філіппа III, в переговори з герцогом Лермою та королем. Він обговорював одну з головних ідей його життя - ідею хрестового походу проти турків. Хоча цю ідею було визнано похвальною й християнською, але як тільки мова зайшла про військове й морське співробітництво з Францією, отець Жозеф виявив, що має справу не так з християнами, як з провідниками планів іспанської гегемонії. Після кількох місяців виснажливих і безрезультатних переговорів Філіпп обмежився лише туманними побажаннями успіху. Ці безрезультатні переговори сформу-

вали переконання отця Жозефа в тому, що католицька Австрія й католицька Іспанія, підтримуючи ідеї гегемонії Габсбургів, загрожують Франції та інтересам римської курії. Цю думку поділяв і римський папа. Як італійський правитель, він мав усі підстави остерігатися Габсбургів.

Зустрівшись в королівських апартаментах Ришельє та отець Жозеф з більшості питань знайшли один в одному однодумців. Вони були переконані, що внутрішньо згуртована Франція з міцною королівською владою покликана бути одним з обраних знарядь. Ришельє став членом Королівської ради, державним секретарем з військових і закордонних справ. Але коли король Луї XIII, обурений всевладдям матері та її фаворита Кончині, звелів заарештувати всевладного італійця. Ришельє як висуванець королеви-матері відправився разом із нею на заслання. Протягом чотирьох років країною правив Люїнь, до якого король був прихильний передовсім за його майстерність в соколиному полюванні.

Отець Жозеф брав участь у переговорах короля з аристократами, до табору яких перейшла і королева-матір Марія Медичі. Він залучив до переговорів і Ришельє. Переговори завершилися примиренням сторін. В нагороду за допомогу в припиненні громадянських звод, зменшення вимог грандів й примирення короля з матір'ю. Ришельє зажадав кардинальської шапки. Проте він став кардиналом лише після смерті Люїня, 1622 р.

Отець Жозеф, маючи вплив на короля, непомітно просував свого друга й однодумця, новоспеченого кардинала. Проте, хоча Ришельє за своїми здібностями далеко переважав усіх державних діячів Франції, король не хотів вдаватися до його послуг. Король Луї усвідомлював свої вади: він знав, що є тугодумом й усвідомлював свою нерішучість. Натомість кардинал мав вражаючі здібності, дуже сильну волю й цілеспрямованість - все це король сприймав як докір самому собі. Але слід віддати належне королеві Луї XIII: політичні й державні причини для того, щоб залучити кардинала на найвищу державну посаду, переважили причини особистого характе-

ру. У квітні 1624 р. король увів Ришельє до Державної ради, а в серпні Ришельє було поставлено главою кабінету. Він відразу ж запросив до Парижа отця Жозефа, доручивши йому відповідальну роботу. Отця Жозефа, було введено до Державної ради як постійного секретаря глави кабінету в закордонних справах.

Ришельє поставив перед собою дві великі цілі: об'єднати Францію під повновладною монархією; зламати могутність Габсбургів й возвести на центральне місце в європейській політиці французьких Бурбонів. Але розділена Франція була слабкою. Король був зв'язаний по руках і ногах бунтівливими вельможами й протестантами, які створили державу в державі, тому він був не в силах виступити проти зовнішніх ворогів. Безпека країни вимагала негайного знищення феодальних привілеїв і могутності гугенотів. Лише домігшись цього, король зміг би вести активну зовнішню політику.

Спочатку Ришельє виступив проти знаті. 1626 р. було видано указ з вимогою зруйнувати всі кріпості, непотрібні для оборони національних кордонів. Наступний удар було завдано по особах явних і потенційних заколотників, серед яких було чимало представників вищої знаті. Ришельє виграв перший раунд бо

ротьби з вищою знаттю. Він розв'язав собі руки для боротьби з гугенотами. Серед заколотників була й чарівна герцогиня де Шеврез, якій було прощено участь у змові, але невдовзі їй довелося заплатити за цю безкарність: вона стала таємним агентом кардинала у Франції. Коханка лорда Холланда й наближена до герцога Бекінгема, втаємничена у всі перипетії його пристрасти до французької королеви Анни Австрійської, вона мала джерела інформації, недоступні жодному посланникові чоловічої статі. Її повідомлення з Лондона були для Ришельє безцінними.

Розвідка відіграла важливу роль в розбудові активної зовнішньої політики часів Ришельє. Монахи отця Жозефа розбрелися по всьому світу - від Персії до Англії, від Абіссинії до Канади. Ці місіонери були водночас і французькими агентами. Ціла мережа кореспондентів тримала його в курсі справ, що відбувалися в кожному куточку королівства, в тому числі й серед гугенотів. Неперевершена обізнаність в міжнародних справах, яка зробила його таким корисним для кардинала, була результатом тієї-таки приватної розвідувальної діяльності. Отець Жозеф як глава секретної служби грішми або почестями купував то корисні відомості, то пряму зраду.

У царині зовнішньої політики Ришельє був

продовжувачем реалістичної політики Анрі IV. Вона мала на меті: встановлення "природних кордонів" Франції, тобто розширення їх до Рейну, забезпечення політичної рівноваги в Європі на користь Франції, за чим стояло бажання ослабити Габсбургів, зміцнення політичного союзу з німецькими протестантськими князями для здійснення своїх стратегічних задумів у зовнішній політиці, нещадне придушення осередків гугенотського політичного сепаратизму всередині країни (оплот гугенотів Ларошель був узятий 1628 р.). Як реальний політик Ришельє відрізняв релігійний протестантизм від протестантизму політичного (тобто такого, що несе загрозу єдності Франції), гугеноти після придушення їхнього опору зберегли значні релігійні свободи.

Ришельє розумів, що слід діяти не лише

зброєю й дипломатією, а й пропагандою. В часи Ришельє у Франції з'явилася перша газета. Кардинал відразу ж поставив її на службу своїй політиці. Статті, що містилися в ній, мали на меті справляти вплив на громадську думку в інтересах політики, яку здійснював Ришельє. З'являються публіцисти, основним завдання яких було висвітлення зовнішньополітичних проблем. Серед них, як приклад, можна навести французького публіциста Теофраста Рено-до (1586-1653), який був засновником "Французької газети" ("Gasette de France", 1632).

За царювання *Луї XIV (1643-1715)* французький абсолютизм вступив у смугу своєї найвищої слави й найбільшого міжнародного значення. Але при ньому ж у другій половині його царювання французький абсолютизм почав занепадати.

Дипломатична боротьба в роки Тридцятирічної війни

На кінець XVI ст. натиск турків на володіння Габсбурзького дому ослаб, і Габсбурги поставили за мету відновлення своєї влади та впливу в Німеччині. Однак з порядку денного не сходило й османське питання. З іншого боку, в самій Імперії не було єдності щодо того, яку політику здійснювати щодо османів. У цих розбіжностях відбивалося загальне протистояння між Габсбургами, які прагнули до абсолютизму й бачили в переможній війні шлях до закріплення своїх позицій, та станами, які намагалися зберегти свої традиційні права. Ці суперечності набули форми релігійного протистояння католиків-Габсбургів та протестантського дворянства й городян. Воно переросло у відкритий конфлікт у Чехії у травні 1618р., коли ці стани усунули колишню адміністрацію й захопили владу. Поступово конфлікт став охоплювати інші землі - Силезію, Моравію й Верхню Австрію. У серпні 1619 р. на генеральному сеймі станів Чеського королівства Фердинанда, наступника імператора Матвія, було позбавлено чеського престолу. Його посів глава об'єднання протестантських князів Німеччини Пфальцьський курфюрст Фридрих. Тим часом проти Габсбургів виступило дворянство Нижньої Австрії, а не

вдовзі й угорські стани. Повстання в Чехії набувало щораз ширшого характеру; його прийнято вважати початком *Тридцятирічної війни 1618—1648 рр.* Чеський період Тридцятирічної війни тривав з 1618 по 1623 р.

Ришельє доклав усіх зусиль, щоб не допустити зміцнення Габсбургів. Він продовжив традиційну політику Франції, спрямовану на підтримку протестантських князів проти імператора-католика. Важливим завданням французької зовнішньої політики був пошук союзників. Кардинал Ришельє розпочав переговори з данським королем, який, боячись посилення Габсбургів у Північній Німеччині та на Північному морі, охоче прийняв субсидії від Англії та Голландії й розпочав війну проти імперії (*донський період війни, 1625-1629 рр.*). Після того, як короля Данії було розбито. Ришельє, який покінчив до того часу опором політичних гугенотів у Франції, застосував усе своє дипломатичне мистецтво, щоб кинути проти Габсбургів сили Швеції під проводом її талановитого полков'ядця-короля Густава II Адольфа.

Для Швеції головним завданням було не допустити присутності Габсбургів на Балтійському морі й закріпити там свій вплив. Її на

той час уже належало узбережжя Фінської та Ризької заток. Швеція й Франція зобов'язалися "відновити свободу Німеччини", тобто підняти князів проти імператора. В 30-х роках до Німеччини були направлені найздібніші французькі дипломати. Вони мали завданням заручитися підтримкою з боку протестантських князів.

Проте шведський король Густав II Адольф протягом тривалого часу воював зі своїм родичем польським королем Сигізмундом. Для залагодження конфлікту восени 1629 р. Ришельє запропонував французьке посередництво між ним і його родичем.

Королів швидко помирили й вони уклали перемир'я на шість років. Убезпечивши собі фланг, шведський король тепер міг вільно вторгнутися до Німеччини. До цього він давно прагнув, як запеклий протестант, що ненавидів габсбурзьку контрреформацію. З іншого боку, він мріяв перетворити Балтійське море на шведське озеро. Швеція мала кращу в Європі армію. Ришельє запропонував їй субсидію в 600 тисяч ліврів за умови, що Густав вступить до Німеччини проти імператорських війська. Влітку 1630 р. Густав вторгся до Померанії (*шведський період війни, 1630-1635 рр.*).

Проте, строго кажучи. Ришельє не хотів повної загибелі Габсбургів. Він хотів лише розбити кільце католицьких держав, що об'єдналися довкола австрійської династії, і створювали загрозу Франції. Він співчував не протестантській Євангелічній лізі, а німецькій католицькій партії та її вождеві, Максиміліанові Баварському. Використовувати протестантську Голландію, протестантську Данію і, нарешті, протестантську Швецію йому доводилося лише тому, що німецьких католицьких князів могли переконати лише єдиний аргумент - сила англіканських, лютеранських й кальвіністських армій.

Тим часом на іншому краю Німеччини, в Регенсбурзі, розпочав роботу імперський Сейм. Австрійський ерцгерцог Фердинанд мав на меті переконати курфюрстів, щоб вони призначили його сина королем Римським.

Цей титул робив його офіційним спадкоємцем батька на імператорському престолі. Ришельє відправив до Регенсбурга надзвичайне посольство. Посольство мало фактичною метою посяти ворожнечу між імператором та курфюрстами. Офіційним послом короля був професійний дипломат Брюлар де Леон, але всі знали, що насправді Францію представляє скромний капуцин, що супроводжував посольство, отець Жозеф (князі, які обрали імператора). Офіційної посади він не мав, значився лише спостерігачем. Як спостерігач він мав свободу дій у діях і розмовах, якої посол був вочевидь позбавлений.

Діяльність отця Жозефа в Регенсбурзі була зразком віртуозної дипломатії. В бесідах з імператором монах заповнював його, що французький король так само стурбований свавіллям вищої знаті, як і німецький володар. Після цього отець Жозеф подався до Максиміліана Баварського та інших курфюрстів. Там він переконував у занепокоєності французького короля, тим, що свободі князів загрожує імператорська тиранія. Імператорська армія, переконував отець Жозеф, очолювана Альбрехтом Валленштейном, була створена для війни з еретиками, але її ще сильніше використовують для того, щоб підпорядкувати католицьких курфюрстів. За цією логікою курфюрсти мають діяти негайно, поки імператор їх потребує їхніх голосів, щоб проголосити свого сина королем Римлян. Вони повинні навіть відмовитися обговорювати це питання, доки Валленштейн залишається командувачем. Курфюрсти послухалися й зажадали від імператора відставки Валленштейна.

Імператор піддався на ці переконання і вважав, що відставка Валленштейна - помірна ціна за обрання його сина. Генерала було відправлено у відставку, а разом із ним були звільнені вісімнадцять тисяч кавалеристів і вдвічі більше піхотинців. Лише своєю дипломатією отець Жозеф домігся того, що можна було прирівняти до значного військового успіху.

Тепер, коли Валленштейна було усунуто, а його військо скоротилося наполовину, отець Жозеф став радити курфюрстам, що одержавши одну знаменну перемогу, вони не можуть

допустити, щоб пропали її плоди. Тепер, коли вони ослабили імператора, вони мають вдарити по найбільшій ланці в позиції Габс-бургів - по спадкуванню престолу. На офіційне звернення імператора про надання його синові титулу короля Римлян, курфюрсти проголосували проти. Своїм міністрам імператор з гіркотою признався, що "капуцин побив його своїми чотками, і, яким не є вузьким капюшон ченця, він дохитрився заплести в нього шість курфюрстових шапок".

Важливим чинником в організації дипломатичної справи отець Жозеф вважав постійне підтримування переговорного процесу. У меморандумі про німецькі справи, написаному в січні 1631р. для роз'яснення ситуації королеві, отець Жозеф наполягав на тому, що стрижнем французької політики має стати фактор часу. Тому переговори, які він розпочав у Регенсбурзі, треба вести безупинно. Королеві через своїх агентів слід і далі пропонувати курфюрстам французьке покровительство за умови, що всі вони, і протестанти, і католики, об'єднуються в чисто німецький антиіспанський блок, незалежний від імператора. Такий блок буде достатньо сильним, щоб вести переговори з імператором на рівних. Виграшність позиції короля Франції

полягатиме в тому, що він візьме на себе роль посередника. Пообіцявши курфюрстам допомогу в разі необхідності, король може затягувати справу до безкінечності й відкладати укладення миру до того часу, коли загальне умиротворення відповідатиме інтересам Бурбонів. Коли Густава Адольфа було вбито (1632 р.), Франція безпосередньо втрутилася в німецькі

справи. *Заключний період війни, який тривав з 1635 по 1648 р., прийнято називати франко-шведським.* Під час цього періоду помітним було переважаання антигабсбурзької коаліції, Німеччина лежала спустошена й розорена. Тривала кровопролитна війна закінчилася 1648 р. Вестфальським миром.

Основні вузли суперечностей

Головним питанням Тридцятирічної війни було суперництво між Габсбургами й Францією, до якого додавався конфлікт між Габсбургами й протестантськими князями. Становище ускладнювалося присутністю в міжнародних відносинах османського фактору, Порта чинила постійний політичний тиск на політичний клімат в Європі в цілому й на хід переговорів.

Військові ресурси Імперії були вичерпані, країна розорена. Все важче вдавалося підтримувати єдність іспанської й австрійської гілок династії. Як глава католицького табору імператор мав відстоювати позиції католицизму й боротися з протестантами, причому не лише всередині Імперії, але й за її межами. На практиці, і в середині імперії, й у відносинах з протестантськими державами за її межами він був вимушений рахуватися з реальним співвідношенням сил. До того ж це протистояння розгорталось на фоні боротьби з Османською імперією. Проблеми існували й у відносинах з союзниками імператора - герцогом Максиміліаном Баварським, герцогом Лотаринзьким та італійськими союзниками. Фердинанд III був вимушений все частіше звертатися за військовою й фінансовою допомогою до Венеції, Тоскани, Модени та інших дрібних італійських держав. До кінця війни австрійські Габсбурги все більше виявляли себе не як імператори Священної Римської імперії, а як захисники інтересів своїх спадкових земель.

30 травня 1635 р. між Фердинандом II та курфюрстом Саксонським було укладено Празький мир. Він засвідчив зміну політичного курсу австрійських Габсбургів: ненависний протестантам Реституційний едикт 1629 р.

було скасовано. Землі, захоплені протестантами в католицької церкви, залишалися за ними. Мир запрошував й інших німецьких князів приєднатися до його умов. Цей мир закріплював воєнні успіхи імперської зброї, досягнуті в результаті перемоги над шведами в битві при Нердлінгені (1634 р.). Празький мир створював передумови для зближення непокірних князів із їхнім володарем. На рейхстазі в Регенсбурзі восени 1640 р. під час обговорення питання щодо можливості справжнього початку міжнародних мирних переговорів, стани висловилися за припинення війни. Вони все рідше відгукувалися на заклики шведів і французів об'єднуватися в боротьбі проти імператора. Всередині Німеччини проти імператора в цей час активно виступали в протестантському таборі лише ландграфія Гессен-Кассельська, герцог Брауншвейг-Люнебургський і герцог Бергард Саксе-Вей-марський, аз католиків-архієпископ Майнць-кий. Проте прагнення більшості імперських князів до миру зовсім не означало визнання ними влади імператора над собою. Вони як і раніше вбачали майбутнє імперії в обмеженні прерогатив Габсбургів та в розширенні станових та регіональних свобод.

1637 р. на імперський престол вступив Фердинанд III, який був готовий іти на більші поступки протестантам, ніж його батько. Він доручив відстоювання позицій Імперії на вестфальських переговорах колишнім протестантам графу Максиміліану Траутмансдорфу, графу Йоганну Нассау й Ісаку Фольмару, відомим у віденських придворних колах своєю релігійною толерантністю. Прагнучи збереження своїх спадкових володінь та влади в Чехії

й Угорщині, Габсбурги були готові відмовитися від претензій на європейську гегемонію та від підтримки своїх іспанських родичів. Цими завданнями й визначалася лінія поведінки імперської делегації на переговорах в Мюнстері.

Миротворчі наміри віденського двору посилювали й воєнні поразки в останні роки війни. На початку 40-х років у французьких руках опинився Ельзас. Шведський полководець Торстенсон, здобувши 2 листопада 1642 р. перемогу при Брейтенфельді, відкривав своєму війську дорогу до Силезії й Моравії й ставив під загрозу Відень. У воєнних кампаніях 1644-1645 та 1648 рр. шведи опанували Чехією. 6 березня 1645 р. імперські війська зазнали нищівної поразки при Янкові й Фердинанд скаржився іспанському королеві: "Я залишився без грошей, людей і генералів". У 1646 й 1648 рр. ворог двічі займав Баварію.

Гострі суперечності існували й між імператором та герцогом Баварським, який був найпомітнішою фігурою в імператорському таборі після австрійських та іспанських Габсбургів. За свою відданість він здобув титул курфюрста замість курфюрста Пфальцського, який виступив проти імператора. Коштом Баварії комплектувалася половина імперського війська. Однак герцог Максиміліан був ще більшим прихильником католицизму, ніж самі Габсбурги й відмовлявся йти на поступки протестантам. Але його твердолобість стала дратувати віденських політиків. Після нищівних і переможних рейдів супротивників по Баварії він став відмовлятися воювати за імператора й зажадав виведення імперських військ зі своїх територій, мотивуючи це розоренням і виснаженням своїх земель війною. В обхід Відня й Мадрида він вдався до самостійної дипломатичної акції, почавши переговори про можливість сепаратного миру з Францією. 1647 р. на переговорах в Ульмі баварська дипломатія домоглася перемир'я з Францією. За цією угодою Максиміліан мав відвести свої війська й не надавати допомоги ні імператорові, ні його союзникам. До цієї угоди на боці Баварії приєднався й Кельнський архієпископ. Така лінія поведінки найближчого сподвижника робила

позицію імперської дипломатії на вестфальських переговорах вкрай вразливою.

Головний союзник імператора у війні - габсбурзька Іспанія - мала значні інтереси в Європі: в Нідерландах, Італії, на Рейні, на Піренеях. Ведучи війну на два фронти - проти Франції й Голландії - Іспанія виснажила себе й зазнавала відчутних невдач. Її сухопутні комунікації між Нідерландами й Італією були перервані, що стало важливим стратегічним успіхом французів, оскільки утруднювалося перекидання імператорських та іспанських військ з одного фронту на інший. Це дозволяло французам та їхнім союзникам бити іспанські армії поодиночі. На початку 40-х років іспанські війська зазнали поразок в Іспанських Нідерландах, в Бургундії та на Піренеях. *Від розгрому при Рокруа (19 травня 1643р.) Іспанія вже не могла оправитися.*

До цього додалася й тріщина у відносинах з австрійськими Габсбургами, які стали діяти більш самостійно. Мадридський двір прямо звинувачував Фердинанда III в зраді спільних інтересів. Підозрюючи його в таємних задумах, Мадрид шпигував за імперськими дипломатами. Про розрізненість позицій свідчать самостійні дипломатичні акції, такі, зокрема,

як *іспансько-голландський мирний договір початку 1647 р.* Внутрішньополітичне становище Франції також змушувало її шукати шляхів для завершення війни. Після смерти кардинала Ришельє її зовнішню політику очолював кардинал Мазарині. В країні посилювалися фінансові труднощі, адже на французькі гроші воювали не лише французькі, але й шведські та деякі італійські армії. В країні наростало невдоволення, посилювалися антипо-даткові виступи. З іншого боку, підтримуючи Швецію, Франція стала остерігатися наростання її активності: Париж зовсім не прагнув встановлення в Європі шведської гегемонії замість габсбурзької. Ставало очевидним, що приваблива мета Ришельє - знищити імперію Габсбургів — виявилася не лише непосильною, але й непотрібною для Франції. Це й зумовило готовність Франції на майбутніх переговорах іти на певні поступки.

З головних учасників війни лише Швеція, окрилена своїми військовими успіхами, бажала її продовження, сподіваючись нових територіальних і політичних набутків. Однак серед правлячих кіл Швеції йшла гостра боротьба між "партією війни", очолюваною канцлером Акселем Оксеншерною, якого підтримувала

Військова Рада, й "партією миру", що відбивала волю королеви Кристини й враховувала антивоєнні настрої в суспільстві. Це протистояння позначилося й на неузгодженості позицій шведської дипломатії навіть на Вестфальському конгресі. Це змушувало Оксеншерну діяти з осторогою й відступатися від далекосяжних планів. Тому й територіяльні придбання Швеції були лише частиною планів Густава Адольфа.

Під час переговорів кожна зі сторін використовувала не лише військові поразки супротивника, але й внутрішні складності в стані супротивника, затягуючи переговори. Визначаючи тактику французької делегації на Вестфальському конгресі в квітні 1644 р. Мазарині рекомендував дипломатам враховувати, що іспанці "прагнуть здобути значну вигоду, оскільки вважають неминучими чвари в нашому королівстві, чому вони сприяють усіма засобами, які тільки можна". Разом із тим, кардинал сподівався, що кепські справи самого іспанського короля "невдовзі змусять його самого шукати миру". Так само на власну користь затягував переговори й Фердинанд III. Габсбурги зі своїми союзниками докладали зусиль для повернення на свій бік якомога більшого числа сторін.

Вестфальський конгрес

Ще задовго до закінчення Тридцятирічної війни почався небачений до цього в європейській практиці процес різноманітних прелімінарних (попередніх) переговорів. Перша спроба посадити воюючі сторони за стіл переговорів були зроблені з ініціативи папи Урбана VIII і Данії, однак лише 1640 р. в Гамбурзі дипломати домовилися про скликання в березні 1642 р. мирного конгресу в Мюнстері й Оснабрюці. Мирні переговори між імператором і Францією з їхніми католицькими союзниками почалися в Мюнстері навесні 1644 р, а між імператором і Швецією з їхніми протестантськими союзниками в Оснабрю-куроком пізніше. Прелімінарні умови миру були прийняті 1645 р.

На Вестфальському конгресі європейські дипломати вели переговори про повоєнне

врегулювання міждержавних відносин. Генеральною загальною проблемою переговорів було встановлення "християнського вічного миру", тобто такого миру, який охоплював би всю Європу, забезпечуючи би рівновагу між християнськими державами й надовго виключив би війну між ними. Це був мир у дусі концепції одного з засновників науки міжнародного права Гуго Греція, який обстоював принципи мирного співіснування держав. У Тридцятирічну війну була втягнута більшість європейських держав й тому вони всі брали участь у переговорах. У таких умовах переговори протікали дуже складно.

Найважливіші рішення на Вестфальському конгресі були прийняті в період між осінню 1646 та початком 1648 р. Вони стосувалися територіальних, релігійних, правових пи-

тань; окремо стояла іспанська проблема.

Важливу роль у пошуках рішень відіграв австрійський дипломат, глава імперської делегації в Мюнстері Максиміліан Траутмансдорф. Його тактика полягала в тому, щоб на базі згоди, досягнутої з імперськими католицькими й протестантськими станами, протиставити одна одній Францію й Швецію й, розпалюючи суперечності між ними, домагатися рішень, сприятливих для австрійського дому. При цьому Траутмансдорф умів за потреби йти на компроміси.

Після поразок імперських військ Фердинанд III став більш поступливим. У вересні 1646 р. було досягнуто домовленості з Францією з територіального питання. Йшлося про підтвердження французьких прав на єпископства Мец, Туль і Верден у Лотарингії та про передачу Франції територій в Ельзасі. У лютому наступного року було підписано попередню угоду між Габсбургами, Швецією та Бранденбургом. За його умовами Швеція забезпечувала собі володіння важливими пунктами в гирлах судноплавних річок Північної Німеччини, а тим самим і контроль над важливими торговельними шляхами. Швеція претендувала також на окуповану нею Померанію. Однак курфюрст Бранденбургу, який володів нею виявив упертість у відстоюванні інтересів свого князівства. Ця наполегливість змусила Мазарині й Фердинанда, кожен з яких намагався притягти на свій бік якомога більше прибічників, задовольнити курфюрста Фридриха Вільгельма Великого пропозиціями компенсації за поступку на користь Швеції частини Померанії. Зрештою так і сталося: Швеція й Бранденбург поділили між собою Померанію й одержали чималі територіальні компенсації за відібрані в них частини.

Європейські держави: Голландія, Польща й Мекленбург різко виступили проти надмірного посилення шведських позицій на Балтиці. Осторога перед новим могутнім суперником на морі вплинула на подальші зовнішньополітичні кроки Голландії. В протизагу Швеції Голландія стала підтримувати Данію, яка вже не становила для республіки значної небезпеки на Балтиці, тим більше після по

разки її в дансько-шведській війні 1643-1645 рр. Генеральні Штати Нідерландів не пішли на подальше зближення з Францією, а згодом віддали перевагу укладенню миру з Іспанією. З інших учасників війни були задоволені територіальні претензії Гессен-Касселя, Брауншвейга-Люнебурзького, Мекленбурга (прибічники Франції й Швеції), Данія й Баварія (прибічники імператора), а також Саксонія як важливі складові системи європейської рівноваги, що формувалася.

Надзвичайно складним було врегулювання релігійного питання. Шведи хотіли поширити протестантські свободи на всю Німеччину, в тому числі й на спадкові землі австрійських Габсбургів. У червні 1647 р. імператор запропонував свій проект з релігійного питання, який передбачав значні поступки протестантам в імперії, але категорично виключав ці поступки в спадкових землях. Релігійні питання не раз спричиняли кризу в перебігу переговорів. Супротивники Траутмансдорфа при мадридському й віденському дворах навіть звинувачували його в таємному сприянні протестантам. У липні 1647 р. на конгресі були ухвалені основні положення релігійної згоди між імператором, Швецією й протестантами. Німецькі протестанти мали успіх завдяки підтримці шведської дипломатії, підтриманої перемогами шведської зброї в ці місяці. Важливим досягненням стало скасування принципу "чия країна, того й віра". Справа віри тим самим переводилася на індивідуальний рівень, тобто ставала справою кожного вірного.

Рішення з релігійних питань, які забезпечували більший ступінь релігійної свободи сприяли подальшій секуляризації політики. Саме тому учасники конгресу з цілковитою байдужістю сприймали протести папської курії проти протестантсько-католицьких угод. Папська курія відмовилася визнати заключний документ мирного договору. Папську буллу "Zeio Domus Dei", яка осуджувала Вестфальський мир, було опубліковано 20 листопада 1648 р. Вона виглядала алогічною хоча б тому, що саме папа був одним із головних ініціаторів скликання мирного конгресу, а його представник, талановитий дипломат Чигі

(згодом папа Александр VII), був одним з двох офіційних посередників на вестфальських переговорах. Вона не викликала ніякої реакції при дворах європейських володарів і в січні 1652 р. її було скасовано.

Важливі політичні та юридичні рішення конгрес прийняв стосовно Імперії. Князі підтвердили своє право на ведення самостійної зовнішньої політики. Рейхстаг одержував прерогативу укладення миру, оголошення війни й мобілізації військ. Але поправка, що забороняла вступати в союзи проти імператора, залишилася на папері. Завдяки тери-торіяльним надбанням в межах Імперії Франція й Швеція потрапили до складу імперських станів й одержали місце в рейхстазі. Політична роздробленість імперії, безсилля в ній імператорської влади, які давно стали очевидними, були закріплені конгресом.

Мирний трактат підтвердив самостійність Голландії, було визнано незалежність Швейцарії від імперії. Гарантами умов миру були визнані Франція й Швеція. Вестфальський мир був торжеством політики Ришельє, хоча самого кардинала вже не було в живих.

Хоча до Вестфальського конгресу вплив Венеції на європейські справи помітно ослаб, але Республіка св. Марка намагалася підтримати свій попередній міжнародний авторитет, вимагаючи дотримання щодо неї всіх правил створеного нею таки дипломатичного церемоніялу. З цієї метою вона поставила свою дипломатію на службу Вестфальсько-му конгресу. Одним із двох посередників на європейських мирних переговорах став досвідчений венеційський дипломат Алевізо Контарині. Протягом кількох років він виконував щонайскладніше завдання: вів листування з

європейськими дворами, інструктував своїх колег-послів, фіксував позицію сторін, що брали участь у переговорах, долав незгоди між ними. В заключному документі Вестфальського договору особливо відзначалося мирне посередництво Венеції й особливі заслуги в цьому Контарині.

Вестфальський мир, укладений 24 жовтня 1648р., який намітив основні принципи міжнародних відносин на майбутнє, не зняв суперечностей між європейськими державами. Монархи й уряди не поспішали розпускати армії, оскільки не виключали можливості відновлення війни. Стало відомо, що герцог Лотаринзький вів війська на Мюнстер, маючи на меті захопити в полон учасників конгресу й розпочати новий виток запеклої війни. Швеція, підписавши мир, категорично відмовлялася звільнити від своїх військ захоплені нею території. Потрібно було ще більше року інтенсивних переговорів, щоб шведські війська покинули Німеччину. В той же час війна між Францією й Іспанією, що вийшла з Вестфальських мирних переговорів 1647 р., тривала до 1659 р. Незважаючи на всі складності, зрештою Вестфальський мир був визнаний більшістю учасників переговорів.

Договір став вихідним документом для всіх подальших міжнародних угод аж до Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Саме з цієї пори як основна форма політичного представництва суспільства на міжнародній арені виступає національна держава (державнація, за західною термінологією).[^] *науці про міжнародні відносини існує домовленість щодо того, що сучасний міжнародний порядок і сучасна система міжнародних відносин ведуть початок з 1648 р.*

Французько-іспанська війна. Піренейський мир

Вестфальський мирний договір встановлював мир між Францією й німецьким імператором. Однак війна з Іспанією тривала. Справа в тому, що наступник Ришельє кардинал Мазарині вимагав приєднання до Франції Руссильйону й Каталонії в обмін за визнання за Іспанією частини Нідерландів і Франш-Кон-

те. Така комбінація ніяк не влаштувала ні Іспанію, ні голландців, які не бажали надмірного посилення Франції. Тому голландці уклали з іспанським королем сепаратний мир.

Після цього війна між Францією й Іспанією тривала ще одинадцять років. Спочатку, незважаючи на низку союзів, укладених Ма-

зарині з деякими з італійських держав, воєнні дії розгорталися успішно для іспанців. Їхні дії значно полегшувалися внутрішніми негараздами у Франції, викликаними Фрондою. Іспанський уряд активно її підтримував військовим і дипломатичним шляхом. З діями Фронди було укладено договори 1650 й 1651 рр., було надано воєнну допомогу Бордо, в 1651-1653 рр. було вчинено напади на французький флот.

Знавши поразок у Фландрії й Каталонії, Франція була вимушена піти на переговори про мир (1656 р.). Однак переговори провалилися головним чином через незграбність і непоступливість іспанського дипломата Луї-са де Аро. Воєнні дії відновилися. Але після того, як Мазарині придушив Фронду, Франція домоглася помітних успіхів. Маршал Тю-ренн одержав значну перемогу в Нідерландах, а укладення англо-французького союзу вирішило кінець війни.

У ході війни іспанський уряд двічі намагався укласти союз з Англією. Англійський король Джеймс I висунув проект одруження свого сина Чарльза іспанській принцесі Марії. Англійський спадковий принц прибув до Мадрида зі своїм фаворитом герцогом Букінгемським. Їх було прийнято з надзвичайною

пишністю. Але наміри обох монархів розбилися об небажання інфанти одружуватися з протестантом. Така позиція інфанти була повною несподіванкою для Філіппа IV та його міністра Олівареса. Крім того суперечки між Букінгемом та Оліваресом остаточно розладили цей матримоніальний план. Чарльз разом зі своїм фаворитом повернувся до Англії ні з чим. В Мадриді йому влаштували пишні проводи й піднесені розкішні дари. Проте як тільки Чарльз вступив на престол, він напав на іспанський порт Кадис (1625 р.) та на іспанський заоканський флот (1626 р.). Однак обидва ці напади були безуспішними.

1648 р. в Англії було проголошено республіку. Філіпп IV, не зважаючи на те, що в Англії було страчено короля Чарльза I, звернувся з пропозицією укласти союз, спрямований проти Франції. Кромвель виявив готовність до ведення переговорів, але поставив неодмінною умовою припинення переслідування англійців іспанською інквізицією й свободу англійської торгівлі в іспанських колоніях. Обидві ці умови були відкинуті іспанською стороною. Філіпп IV залишився один на один з Францією. Франція не упустила можливість залучення Кромвеля на свій бік. Вона надала йому фінансову допомогу й підбила до нападу на

іспанські колонії в Америці та на іспанський торговельний флот. У цій війні англійці захопили о. Ямаїку та неодноразово захоплювали іспанські судна. Однак також іспанці завдавали відчутних ударів по англійській торгівлі. Тоді Кромвель вирішив укласти з Францією наступально-оборонний союз.

Заключна кампанія франко-іспанської війни велася вже з'єднаними силами англійців і французів. Іспанія зазнала ряду поразок у Фландрії та в Італії.

В результаті тримісячних переговорів між Мазарині й дон Луїсом де Аро було підписа

но так званий *Піренейський мир 1659р.* Він передбачав поступку Франції Руссільйону, тобто визнання Піренеїв південним кордоном Франції. Крім того, до Франції відходили графства Артуа, Люксембург і низка важливих кріпостей у Фландрії (Гравелін, Екюз, Бур-бург та ін.). Договір передбачав також шлюб між Луї XIV та іспанською інфантою Марією Терезою з приданим в 500 тисяч золотих ескудо в обмін на відмову інфанти від прав на французький престол.

Цей мир закріпив гегемонію Франції в Європі.

Відновлення незалежності Португалії

На перших порах підпорядкування Португалії іспанська корона дотримувалася досить поміркованої політики в цій країні. Цього курсу дотримувався Філіпп II та його наступник. Іспанцям не дозволялося обіймати державні посади, португальські військові й морські сили та португальські фінанси не використовувалися у власне іспанських інтересах, іспанці не втручалися в справи португальських колоній. Португальська знать та буржуазія одержали від іспанського короля низку поступок і привілеїв. Влада Іспанії виявлялася в наявності в Португалії спільного з Іспанією монарха та віце-короля, що його представляв й утримуванні невеликого числа іспанських військ.

Проте в середині 30-х рр. XVII ст. становище значно змінилося: заходи щодо обмеження автономії й зміцнення унії з Іспанією, запровадження нових податків спричинили посилення невдоволення іспанським пануванням. Після вступу Іспанії 1635 р. у війну з Францією уряд Олівареса посилив податкове гноблення в Португалії, готуючись покінчити з місцевими привілеями. Поступка римським папою частини церковних доходів з Португалії на користь іспанської корони дала додатковим імпульс до антиіспанських настроїв.

Становище в Португалії постійно перебувало в полі зору урядів суперників Іспанії, передовсім Франції. Франція допомагала проти Іспанії останньому королеві незалежної Португалії Антоніу I (1580). Запровадження но

вих податків і було безпосереднім приводом до повстання в Еворі, яке спалахнуло 21 серпня 1637 р. Дуже швидко були висунуті гасла боротьби за незалежність країни. Повстання в Еворі стало прикладом для інших міст: заворушення охопили провінції Алантежу й Алгарві. Однак слабкість військової організації спричинила поразку повстання. У березні 1638 р. до Евори було введено урядові війська.

Стежачи за подіями в Португалії, уряд кардинала Ришельє налагодив контакти з португальським герцогом Браганцьким. Ще 1630 р. французькі емісари спонукали герцога до рішучих дій. Про події в Португалії кардинала інформували всюдисущі вивідувачі-домініканці. Один з французьких ченців-кордельєрів проник навіть в оточення віце-королеви Португалії герцогині Мантуанської, але, за його словами, "не зустрів скільки-небудь сприятливого ставлення до свого задуму". Вони повідомляли про поширені серед португальців сподівання на допомогу Франції.

У розпорядженні дослідників є відома інструкція французькому консулу в Лісабоні Сьйору Сен-Пе у серпні 1638 р. З розвідувальними цілями до Португалії в січні прибув французький чернець Маньян. Він оглядав узбережжя на предмет можливої висадки французького десанту. В інструкціях французьким емісарам ставилося завдання організувати антиіспанську змову в Португалії та підготувати висадку десанту. Ришельє реко-

мендував емісарам налагодити контакт з могутніми банкірами й фінансистами з числа португальських євреїв (маранів), які на той час, відтіснивши генуезців, перетворилися в основних кредиторів іспанського двору. Інформацію про становище в Португалії збирали також французькі купці, які листувалися з Ришельє та його оточенням.

Перше обурення проти іспанців в Еворі, яке невдовзі перекинулося на всю Португалію, не мало належної підтримки ні дворянства, ні городян, ні герцога Браганцького. Це й пояснює легкість, з яким повстання було придушене. Однак причини, що його породили, не зникли, навпаки, вони посилювалися рядом нових. У Португалії стали рекрутувати солдат для ведення війни, яку Іспанія вела у Фландрії.

Тим часом у травні 1640 р. вибухнуло повстання за незалежність у Каталонії, підтримуване Францією. Події в Каталонії створювали ситуацію, цілком сприятливу для повстання. В серпні 1640 р. було одержано наказ, який зобов'язував герцога Браганцького, головнокомандувача військовими силами в Португалії, й португальське дворянство приєднатися до іспанської армії. Але дворянство відмовилося виконувати наказ, і 1 грудня 1640 р. вибухнуло повстання, яке швидко охопило країну. Повстанці захопили низку кріпостей, а також кораблі, що стояли на якорі в Ліссабоні. Герцога Браганцького було проголошено королем під ім'ям Жуана IV. У маніфесті нового короля вказувалися причини повстання, серед яких зазначалося й те, що об'єднання Португалії й Кастилії спричинило втрати Португалією її міжнародних позицій та значні колоніальні втрати.

Війна з Каталонією й Францією поглинала кращі іспанські сили, а крайнє виснаження фінансів обмежувало можливості ефективного впливу Мадрида на події в Португалії. Новий португальський король поспішив заручитися союзами з Францією (1 червня 1641 р.), Голландією (12 червня), а згодом і з Англією (січень 1642 р.). Франція й Голландія негайно надіслали в розпорядження Португалії свої військово-морські сили. Об'єднана голландсь

ко-португальська ескадра розпочала воєнні дії проти іспанського флоту. Однак іспанський флот розгромив цю ескадру.

На суші воєнні дії велися з обох сторін надзвичайно в'яло, але 1644 р. португальці здобули перемогу при Монтижо. Вестфальський мир скоротив число союзників Португалії, тепер вона опинилася сам-на-сам з Іспанією. Португальські війська зазнали від іспанців ряду поразок. Піренейський мир позбавив Португалію відкритої військової допомоги з боку Франції, хоча Мазарині продовжував допомагати їй таємно. В рік укладення Піренейського миру (1659) португальці завдали поразки іспанським військам.

Договір, укладений 1654 р. Жуаном IV з англійським правителем Кромвелем, після його скинення було переукладено 1661 р. з новим королем Чарльзом II. За цим договором Португалія за значні поступки одержала повну підтримку з боку Англії.

Іспанські війська під командуванням Дона Хуана Австрійського вели успішні бойові дії, й захопили декілька стратегічно важливих пунктів на підходах до Ліссабону (1663 р.). Однак крайня нестача коштів змусила іспанців зупинити наступ. Невдовзі вони були розбиті французьким маршалом Шомбергом. За цих обставин португальці під командуванням здібного воєначальника Кагельмел'єра виграла кілька битв і вступили до іспанської провінції Естремадури.

Перемога, здобута над іспанським військом під Вільявіс'єйоса (1665 р.), остаточно забезпечила незалежність Португалії й поклала край війні, хоча ще якийсь час воєнні дії й тривали зі змінним успіхом. Португалії в цій боротьбі подавала військову й дипломатичну підтримку Франція. Нарешті, **13 лютого 1668р. іспанський король за посередництва Англії у спеціальному мирному договорі визнав фактичну незалежність Португалії.** За цим договором Португальському королівству поверталися його старі колонії (за винятком тих, які були захоплені голландцями й захоплених союзниками Португалії, які скористалися труднощами останньої. Іспанія залишала за собою кріпость Сеуту.

Зародження науки міжнародного права

Утвердження нових великих держав і розвиток дипломатичних відносин між ними сприяли появі аналітичних праць про правову природу міждержавних відносин. Закладаються основи науки міжнародного права. Так, 1582р. нідерландець Балтазар Айяла опублікував твір "Про право війни і військові установи". У ньому він розвинув вчення про посольську недоторканність. Значного поширення набула праця Альберико Джентілі "Про посольства" (1585 р.). У цьому трактаті викладено погляд на права й обов'язки посла. Альберико Джентілі зробив спробу виділити вчення про міжнародне право в особливу юридичну дисципліну.

Проте *справжнім творцем науки міжнародного права був Гуго Гроцій (1583-1645 рр.)*. Гуго Гроцій виховувався в родині університетської інтелігенції: його батько був куратором, а дядько Корненліс, ректором Лейденського університету. Гуго ще в дитинстві виявив неабиякі наукові обдарування і вже в 14 років вражав своїми знаннями вчених і правителів. Перебуваючи в світі посланника Голландії Ольденбарневельде в Парижі, він так здивував своїми знаннями короля Анрі IV, що той вигукнув в присутності придворних: "Ось чудо Голландії!"

Вивчаючи твори античних класиків і право, Гроцій 1598 р., тобто в 15 років, в Орлеанському університеті одержав ступінь доктора права. 1604—1605 рр. він написав трактат "Про право здобичі", частина якого була надрукована **1609 р.** під назвою "Вільне море або про право, що належить голландцям в царині торгівлі з Індією". Тут він доводив право вільного плавання кораблів під усіма прапорами у відкритому морі, доводячи необґрунтованість претензій на виняткове морське панування спочатку Іспанії й Португалії, а потім і Англії

За участь в релігійно-політичних суперечках він зазнав переслідувань і ув'язнення, за допомогою дружини утік до Франції, де королем Луї XIII йому призначено пенсію. У Франції він і написав свій знаменитий *трактат*

"Три книги про право війни й миру", який було видано в березні 1625 р. Він мав надзвичайний успіх і вже за життя автора витримав кілька видань. Праця Гуго Гроція була своєрідною енциклопедією тогочасних правових знань, охоплюючи крім проблем права війни та миру, міжнародного права, також державне, цивільне та карне право. 1627 р. твір було внесено до папського списку заборонених книг, в якому він перебував до 1900 р.

Спроба повернутися до Голландії була для Гроція безрезультатною. Він відмовився від голландського громадянства й поселився в Гамбурзі. 1634 р. прийняв пост шведського посланника при французькому дворі. Але його дипломатична діяльність не була успішною, зокрема через вороже ставлення до нього кардиналів Ришельє й Мазарині. Незважаючи на прихильність до нього шведської королеви та покровительство її канцлера Оксен-шерни, 1644 р. Гроцій звільнився з посади шведського посланника. Коли ж наступного року він проїздив до Швеції через Голландію, його там прийняли з пошаною.

У праці "Про право війни й миру" в основу своїх міркувань Гроцій кладе право природне (jus naturae), яке впливає з розумної

природи людини. Визначаючи джерела міжнародного права, вчений у трактаті "Про право війни і миру" писав, що права в царині міжнародних відносин створюються за взаємною згодою держав з міркувань користі. Гроцій, разом з тим, як його джерело називає закони Божі та звичаї людей.

Центральною проблемою, розробленою в праці, стало право війни. Гроцій вважає хибним твердження про те, що під час війни припиняється дія будь-якого права. На думку голландського мислителя, не слід ні розпочинати, ні продовжувати розпочату війну інакше, як дотримуючись меж права й добросовісності.

У трактаті "Про право війни й миру" йдеться в основному про публічні війни. Гроцій переконаний, що війна як така не забороняється ні природним правом, ні правом народів, ні божественними законами. Він поділяє війни на справедливі й несправедливі. Перші він вважає дозволеними, останні піддає осуду. Визнаючи, що війна може бути справедливою, Гроцій, однак, переконує володарів, що й справедливу війну слід розпочинати завбачливо.

Справедливою визнається війна, яка є відповіддю на правопорушення. Гроцій визнає цілком виправданими, наприклад, воєнні дії, до яких народ вдається з метою самооборони й захисту свого набутку. Такі воєнні дії не йдуть врозріз, зокрема, з природним правом, оскільки завбачливість і турбота про самих себе не суперечить природі суспільства, поки цим не порушується чуже право.

До несправедливих війн він відносить передовсім війни загарбницькі, розпочаті заради оволодіння чужими родючими землями та іншими багатствами, з метою підкорення й обернення в рабство іноплемянних народів всупереч їхньому бажанню. Ініціатори несправедливої війни відповідальні за її наслідки. Вони відповідальні за те, чим звичайно супроводжується війна.

Перед очима автора стояли зlodіяння Тридцятирічної війни. Гроцій пише про необхідність пом'якшень права війни. Він розвиває цю думку щодо не комбатантів (старих, жінок, дітей), полонених, права здобичі тощо. Слід гуманно ставитися до полонених, вбив

ство яких є ганебною справою. Він заперечує проти такого способу війни як спустошення. Великий голландець радить уникати в війні убивств, коли для цього є бодай найменша можливість. При покаранні ворогів він закликає відрізнити ініціаторів війни й підпорядкованих їм осіб, поводження з якими має бути м'якшим. Гнів переможця не повинен поширюватися на служителів релігійних культів, на людей, зайнятих наукою, на мирних землеробів, торговців тощо.

Гроцій підтримував думку про встановлення цілого ряду обмежень щодо знищення й захоплення в ході війни майна, яке належить ворожій стороні. Він особливо наголошує на недоторканності власності.

Розглядаючи питання про договори й про зобов'язання держав одна перед одною, Гроцій відстоює непорушність таких договорів і зобов'язань. Порушення зобов'язань, за Гроцієм, заслуговує осуду й тоді, коли жертвою відповідного віроломства є недруг. Гроцій ратує за добросовісність у взаємовідносинах ворожих сторін і за дотримання укладених ними угод.

Гроцій присвятив цілий розділ (XVIII) правам посла. Розділ цікавий тим, що описує звичаї, які склалися на початок XVII ст. в царині посольського права. Більша чи менша недоторканність посла залежить від звичаїв країни, в якій він акредитований. "Оскільки, - пише Гроцій, - за міжнародним правом посол представляє особу свого монарха, він перебуває неначе поза територією тієї держави, в якій виконує свої функції. Звідси випливає, що він не зобов'язаний дотримуватися законів країни, до якої посланий. Якщо він вчинив злочин, то належить або закрити на це очі, або вислати за межі держави; в разі, якщо злочин його заподіює країні, в якій він є послом, відчутної шкоди, слід вимагати від його володаря або покарання, або видачі посла. Такою ж недоторканністю користуються свита посла і його майно. Щодо права прихистку в посольстві, то це право наявне лише в тому разі, якщо допускається сувереном, при якому посол акредитований".

Праця Гуго Гроція "Про право війни і

миру" побачила світ у розпал Тридцятирічної війни. Вона перевидавалася понад 50 разів мовою оригіналу й десятки раз іншими мовами. Близько 1710р. переклад трактату слов'янською мовою було здійснено в Київській духовній академії. Виявити засади справедливості в міжнародних відносинах - ось головна мета, до якої прагнув видатний голландський вчений, здійснюючи своє дослідження. Бага

то прогресивних правових ідей Г. Гредія знайшли відображення у Вестфальському мирі.

Вестфальський мирний договір став основою для розвитку міжнародного публічного права. Він став своєрідним пам'ятником Гуго Гроцієві, який як дипломат, юрист і публіцист підготував відповідний правовий ґрунт для укладення цього миру.

Європейські країни на кінець XVI ст. вступили в новий період міждержавних відносин. Іспанські та німецькі Габсбурги докладають чималих військових та дипломатичних зусиль задля збереження домінування на європейській політичній арені. Але їм протистоїть потужна антигабсбурзька коаліція, очолювана Францією. Вищу напружену тривалу політичну боротьбу включилася більша частина Європи. В складну систему військово-політичного протистояння були включені також Османська імперія, Персія, Московська держава.

На перший план у міжнародній політиці виступає принцип державного інтересу. Формуються міжнародні коаліції, в яких засади одновірності відходять на другий план. Засоби дипломатії в цих обставинах залишаються важливим важелем міждержавних відносин. Закріплюється практика діяльності постійних дипломатичних представництв (Франція, італійські держави, папська курія). У Венеціанській республіці, яка відчувала постійну загрозу з боку Туреччини та Габсбургів, було організовано зразковий дипломатичний апарат та систему збирання міжнародної інформації. Докладно розробляється практика дипломатичного протоколу, визначаються ранги дипломатичного представництва та послів.

У XVII ст. закладаються основи науки міжнародного права (Гуго Грацій), в яких формулюються концепції статусу дипломата та міжнародних організацій.

Тридцятирічна війна, що охопила більшу частину першої половини XVII ст., стала фактично першою війною всеєвропейського характеру, що розколола континент на дві протиборні коаліції. Вестфальський мир 1648р. закріпив систему балансу сил та заклав основи міжнародного порядку. Після цієї війни як великі держави виступають в Європі Франція та Швеція. Переживає піднесення молода держава - Нідерланди, але під кінець століття на позиції першорядної морської держави виходить Англія. Іспанська католицька монархія сходить на другорядні ролі в європейській політиці.

Література

* Гроцій Гуго. Оправе войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с латинского А.Л. Саккет-ти.- М.:Ладомир, 1994.-868 с.

*Мак 'явеллі Н. Флорентійські хроніки: Державець. /Пер. зіт. А. Перепада.- К.: Основи, 1998.-492 с.

* Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании. - Т. II - М.: Издательство иностранной литературы, 1951 - 360 с.

- * *Андреев А.Р.* Гений Франции, или Жизнь кардинала Ришелье: Документальное историческое исследование: Ришелье А. Политическое завещание. -М.: Белый волк, 1999. -248 с.
- * *БілерГ.,ДмитрієвА.* Вестфальський мир 1648 р. (до 350-ї річниці договорів). -К.: ІнЮре, 1998.-180 с.
- * *Барабанов Ю.М., Дьомін В.Б.* До передісторії першого військово-політичного союзу в Європі на початку XVII ст. // Укр. історичний журнал. - 1997. - № 6. - С. 35 - 44.
- * *Ивонин Ю.Е.* У истоков европейской дипломатии нового времени. - Минск, 1984. -160 с.
- * *Говард М.* Війна в європейській історії. - К.: Мегатайп, 2000. -168с.
- * *История дипломатии* :В5 т.-Т. I.-М., 1959.-806 с.
- * *История Европы*: В 8 т. - Т.3: От средневековья к новому времени: (конец XV -. первая половина XVII в.). -М.: Наука, 1993- 653 с.
- **Гусарова Т.П.* Взаимоотношения стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы с Османами в последний период Тридцатилетней войны // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Ч. I: Главные тенденции политических взаимоотношений.- М.: Памятники исторической мысли, 1998.- С. 128-156.
- **РанцовВ.Л.* Ришелье: Его жизнь и политическая деятельность. - Челябинск, 1995.
- * *Черкасов П.П.* Кардинал Ришелье.-М.: Международные отношения, 1990.-382 с.
- * *Хаксли О.* Серое Преосвященство: этюд о религии и политике. - М.: Московская школа политических исследований, 2000. - 316 с.
- * *ХейлК.* Елизавета I Английская. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. - 320 с.
- * *Bourgeois E.* Manuel historique de politique étrangere: 1 -41. -Т.I. Les origines (1610-1789). -Paris: Librairie classique Eugene Belin, 1932. -VIII, 604 p. . **EltonG.* Reformation Europe 1517-1559.-Lnd.;Glasgo: Collins, 1973.-349 p.
- * *Huch R.* Der dreiBigjahre Krieg:. Bd. 1,2. - Frankfurt am Main, 1978.
- * *Gloger B.* Richelieu: Die Karriere eines Staatskardinals: Biografie. - 2 Aufl. - Berlin: Neues Leben, 1990.-481 S.
- * *Kennedy P.* The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. - London: Fontana Press, 1989. - 898 p.
- * *Lutz H.* Die europaische Politik des Hauses Osterreich im Zeitalter Karls V. und Ferdinands I. // Diplomatie und AuBenpolitik Osterreichs. Elf Beitrage zu ihrer Geschichte / Herausgegeben von ErichZollner.-Wien: Osterreichischer Bundesverlag, 1977.-45.-58. S.
- **MalandD.* Europe in the Seventeenth Century.-Lnd.: Macmillan, 1984.-484 p.
- **Mattingly G.* The defeat of the Spanish armada. - London: J. Cape, 1959.-382 p.
- **NealeJ.E.* Queen Elizabeth I. -London: Triad Panther Books, 1979. -414 p.
- * *Polisenski J.* Der Krieg und die Gesellschaft in Europa 1 6 18 - 1648. - 1971. - 240 S.
- * *Roger J.* XVII-e siecle francais. Le Grand siecle. - Paris: Ed. Seghers, 1962. - 236 p.
- * *Shneider N.* The art of the portrait: Masterpieces of European Potrait Painting. 1420- 1670.-Cologne: Benedict Taschen, 1994. - 180 p.
- * *Тупле V. - L.* La politique étrangere de la France et le debut de la guerre de trente ans (1616 -1631).- Paris: Librairie Ernest Leroux, 1934.-VIII, 672 p.
- * *Wagner H.* Die kaiserlichen Diplomaten auf dem Westfalischen FriedenskongreB // Diplomatie und AuBenpolitik Osterreichs. Elf Beitrage zu ihrer Geschichte / Herausgegeben von Erich Zollner. -Wien: Osterreichischer Bundesverlag, 1977. -58-73 S.

Основні дати

Бл. 2500 р. до н. е. - договір між правителями міст Лагаша й Умми, найдавніший з донині відомих міждержавних документів Давнього Межиріччя.

Бл. 3000-2800 рр. до н. е. - перші династії об'єднаного Єгипту

Приблизно з 1500 р. до н. е. - активізація єгипетської експансії в Азії за Тутмоса I; захоплення Каркемиша на Євфраті; зіткнення з Мітанні. За Тутмоса III Єгипет домогся повного контролю над Нубією.

Бл. 1400-1200 рр. до н. е. -Новохетське царство.

Кінець XV - IX ст. до н. е. - нове піднесення Ассирії в часи Середньоассирійського царства.

Бл. 1365-1360 рр. до н. е. - правління ассирійського царя Ашшурбалліта I, сучасника єгипетського фараона Ехнатона (Аменхотеп IV); встановлення дипломатичних відносин з Єгиптом.

Бл. 1300 р. до н. е. - новий єгипетський наступ на Палестину за фараона Сети I. Його було продовжено за Рамсеса II. Битва єгипетського та хетського військ при Кінзі (Кадеші).

Близько 1296 або 1270р. до н. е.-договір про союз хетського царя Хаттусіліса III з єгипетським фараоном Рамсесом II.

XIII-XII ст. до н. е. - падіння мікенської цивілізації на під натиском північно-західних і суміжних народів.

XI ст. - 256 р. до н. е. - епоха Чжоу в Китаї.

I тис. до н. е. - формування законів Ману, одного з найважливіших джерел для вивчення давньоіндійської дипломатії й міжнародного права.

858-824 рр. до н. е. -правління царя Салмансара III в Ассирії; час її найбільшої могутності.

514-512 рр. до н. е. - Похід перського царя Дарія I до Скітії.

500 р. до н. е. - повстання в Мілеті та інших містах Іонії проти перського панування.

500-449 рр. до н. е. - греко-перські війни.

490 р. до н. е., 12 вересня - перемога греків при Маратоні.

480 р. до н. е. - героїчна оборона греками Тернопільського проходу.

480 р. до н. е., 28 вересня - перемога греків у морській битві біля о. Саламін.

479 р. до н. е. - перемога греків у вирішальній битві при Платеях, втеча решток сухопутного війська персів до Азії; перемога греків у морському бою біля мису Мікале.

478 р. до н. е. - заснування Атенського (Делоського) морського союзу.

459 - 449 рр. до н. е. - воєнна експедиція Атен до Єгипту на підтримку антиперського повстання; поразка Атен та їхніх союзників.

449 р. до н. е. - перемога над персами при Саламіні на Кіпрі

457 - 445 рр. до н. е., - перша Пелопоннеська війна.

449 р. до н.е. - Калліїв мир.

445 р. до н. е. - Тридцятирічний мир.

431 - 404 рр. до н. е. - друга Пелопоннеська війна.

412 р. до н. е. - мирний договір між Персією та Спартою.

386 р. до н. е. - Антиалкідів або "царський" мир.

359-336 рр. до н. е. - македонський цар Філіпп II.

338 р. до н. е. - битва біля беотійського міста Херонеї.

338-337 рр. до н. е. - Коринтський конгрес.

336 - 323 рр. до н. е. - Александр Македонський.

334 р. до н. е. - битва при р. Граніку.

333 р. до н. е. - битва на р. Іссі.

317-293 рр. до н. е. - правління індійського царя Чандрагупти I.

305 р. до н. е. - мирний договір між індійським царем Чандрагуптою та Селевком I Нікатором.
301 р. до н. е. - битва при Іпсі.
Кінець IV ст. до н. е. - розробка в Індії вчення про зовнішню політику ("наука політики") - "Артхашастра" Каутильї.
264 р. до н. е. - Мессанський конфлікт.
264-241 рр. до н. е. - перша Пунічна війна.
226 р. до н. е. - договір між Римом і Картагеном про розмежування сфер впливу обох держав в Іспанії по р. Ібер.
221-179 рр. до н. е. - македонський цар Філіпп V.
221-207 рр. до н. е. - імперія Цинь у Китаї.
218-201 рр. до н. е. - друга Пунічна війна.
216 р. до н. е. - битва при Каннах.
215 - 205 рр. до н. е. - перша війна Риму з Македонією.
212 - 204 рр. до н. е. - східний похід сирійського царя Антіоха III.
206 до н. е. - 220 р. н. е. - імперія Хань у Китаї. •
202 р. до н. е. - розгромив картагенського війська під проводом Ганнібала у битві при Замі.
201 р. до н. е. - договір про мир між Римом і Картагеном.
200 - 197 рр. до н. е. - друга війна Риму з Македонією.
197 р. до н. е. - битва при Кіноскефалах.
190 р. до н. е. - битва при Магнесії.
171-168 р. до н. е. - третя друга війна Риму з Македонією.
168 р. до н. е. - битва при Підні.
149-146 рр. до н. е. - третя Пунічна війна.
139-133 рр. до н. е. - пергамський цар Аттал III.
138- 126 р. до н. е. - подорож китайського розвідника і дипломата Чжан Цяня.
129 рр. до н. е. - придушення повстання на чолі з Арістоніком; перетворення Пергаму на Римську провінцію Азію.
115 р. до н. е. - відкрито Великий шовковий шлях.
64 р. до н. е. - перетворення Сирії на провінцію Риму.
56 р. до н. е. - завоювання Галлії римлянами.
30 р. до н. е. - перетворення Єгипту на провінцію Риму.
57 р. н. е. - найдавніше японське посольство до Китаю.
98-113 рр. н. е. - правління імператора Траяна.
168 р. н. е. - римсько-парфійський мирний договір, за яким до Римської імперії було приєднано Північну Месопотамію; Вірменія фактично ставала залежною від Римської імперії.
227-229- утворення Сасанідської держави.
306-337 - правління імператора Константина Великого.
330 - заснування Константинополя.
440—461 - понтифікат папи Леона I Великого.
448 - візантійське посольство Максиміана до ставки Аттили в Паннонії.
476 - падіння Західної Римської імперії.
527-565 - правління Юстиніана I у Східній Римській імперії.
V-VI ст. - масове переселення слов'ян на терени Східної Римської імперії.
555 - завоювання Візантією держави остготів.
531 -579- правління Хо'срова I Аноширвана в Сасанідській державі.
568 - посольство Земарха до тюрків на Алтай.
589-618 - династія Суй у Китаї.
591 - мирний договір Візантії з Сасанідським Іраном, за яким Візантія здобувала більшу

305 р. до н. е. - мирний договір між індійським царем Чандрагуптою та Селевком I Нікатором.
301 р. до н. е. - битва при Іпсі.
Кінець IV ст. до н. е. - розробка в Індії вчення про зовнішню політику ("наука політики") - "Артхашастра" Каутильї.
264 р. до н. е. - Мессанський конфлікт.
264-241 рр. до н. е. - перша Пунічна війна.
226 р. до н. е. - договір між Римом і Картагеном про розмежування сфер впливу обох держав в Іспанії по р. Ібер.
221-179 рр. до н. е. - македонський цар Філіпп V.
221-207 рр. до н. е. - імперія Цинь у Китаї.
218-201 рр. до н. е. - друга Пунічна війна.
216 р. до н. е. - битва при Каннах.
215 - 205 рр. до н. е. - перша війна Риму з Македонією.
212 - 204 рр. до н. е. - східний похід сирійського царя Антіоха III.
206 до н. е. - 220 р. н. е. - імперія Хань у Китаї.
202 р. до н. е. - розгромив картагенського війська під проводом Ганнібала у битві при Замі.
201 р. до н. е. - договір про мир між Римом і Картагеном.
200-197 рр. до н. е. - друга війна Риму з Македонією.
197 р. до н. е. - битва при Кіноскефалах.
190 р. до н. е. - битва при Магнесії.
171-168 р. до н. е. - третя друга війна Риму з Македонією.
168 р. до н. е. - битва при Підні.
149-146 рр. до н. е. - третя Пунічна війна.
139-133 рр. до н. е. - пергамський цар Аттал III.
138 - 126 р. до н. е. - подорож китайського розвідника і дипломата Чжан Цяня.
129 рр. до н. е. - придушення повстання на чолі з Арістоніком; перетворення Пергаму на Римську провінцію Азію.
115 р. до н. е. - відкрито Великий шовковий шлях.
64 р. до н. е. - перетворення Сирії на провінцію Риму.
56 р. до н. е. - завоювання Галлії римлянами.
30 р. до н. е. - перетворення Єгипту на провінцію Риму.
57 р. н. е. - найдавніше японське посольство до Китаю.
98-113 рр. н. е. - правління імператора Траяна.
168 р. н. е. - римсько-парфійський мирний договір, за яким до Римської імперії було приєднано Північну Месопотамію; Вірменія фактично ставала залежною від Римської імперії.
227-229 - утворення Сасанідської держави.
306-337 - правління імператора Константина Великого.
330 - заснування Константинополя.
440-461 - понтифікат папи Леона I Великого.
448 - візантійське посольство Максиміанадо ставки Атили в Паннонії.
476 - падіння Західної Римської імперії.
527-565 - правління Юстиніана I у Східній Римській імперії.
V-VI ст. - масове переселення слов'ян на терени Східної Римської імперії.
555 - завоювання Візантією держави остготів.
531 - 579 - правління Хосрова I Аноширвана в Сасанідській державі.
568 - посольство Земарха до тюрків на Алтай.
589-618 - династія Суй у Китаї.
591 - мирний договір Візантії з Сасанідським Іраном, за яким Візантія здобувала більшу

частину Перської Вірменії до озера Ван.
618-907 - династія Тан у Китаї.
20 **серпня 636** - розгром арабами візантійського війська біля річки Ярмук у Палестині; втрата Візантією Сирії, Вірменії, Месопотамії та Єгипту.
Кінець 636 р. - розгром арабами сасанідської армії під ель-Кадисією.
Березень 637 р. - захоплення арабами столиці Сасанідів Ктесифона.
Весна 642 р. - розгром арабами біля Нехавенда армії шахиншаха Єздигерда I.
643 р. - Китай відвідало посольство з Візантії.
732 **р.** - перемога франкського майордома Карла Мартелла у битві під Пуатьє над арабами.
741-752 - понтифікат папи Захарія.
751 - помазання на царство майордома Піпіна Короткого.
756 - передача папі Стефанові II і його наступникам екзархату Равенна. Утворення світської держави пап.
768-814 - правління Карла Великого
774 - завоювання Карлом Лангобардського королівства.
800 **р., 25 грудня** - коронування імператорською короною Карла папою Леоном III.
838 - перше руське посольство у Візантії.
840 - Страсбурзький договір (присяга) Карла Лисого й Людовика Німецького.
843 - відновлення іконошанування у Візантії.
843 р. - договір у Вердені про поділ імперії Карла Великого.
858-867 - понтифікат Ніколая I; загострення відносин римської курії з Константинопольським патріархом.
860 - визнання Давньоруської держави Візантією.
913-959 - візантійський імператор Константин VII Багрянородний, автор твору "Про управління імперією" (складено в 948-952 рр.).
911 - договір Руси з Візантією
957 - велика княгиня Ольга прийняла у Візантії християнство.
971 - поразка Святослава; укладення договору з Візантією.
959 - посольство руської княгині Ольги до німецького короля Отгона I,
960-1279 - династія Сун у Китаї.
962,2 лютого - коронування німецького короля Отгона I як імператора Римської імперії.
867-1056 - Македонська династія. Період нового піднесення Візантії.
976-1025 - правління візантійського імператора Василя II.
980-1015 - князювання Володимира Великого.
Кінець X ст. - початок руху за реформу церкви (клієнтський рух).
1038 р. - союз між малопольським князем Казимежем I та Ярославом Мудрим
1046 - мирний договір Руси з Візантією.
1054,16 липня - церковне прокляття Константинопольського патріарха римською курією; розрив між Західною. Та Східною церквами.
1056-1106 - німецький імператор Генрих IV.
1066 - завоювання англо-саксонського королівства нормандським герцогом Вільгельмом.
1071 р., 19 серпня - поразка візантійського війська під Манцикертом у Вірменії.
1073-1085 - понтифікат Григорія VII.
1077, **січень** - Каносса.
1081-1118 - правління візантійського імператора Алексія Комніна.
1088-1099 - понтифікат Урбана II.
1082 р. - договір василевса Алексія з Венецією; надання їй торгових привілеїв в обмін на військову допомогу.

1095 - церковний собор в Клермоні (Південна Франція); заклик до першого походу.
1096-1291 - хрестові походи на Близький Схід проти "невірних"-мусульман.
 1099-лицарі-хрестоносці опанували Єрусалимом.
1122-у Вормсі підписано конкордат між імператором Генрихом V та папою Калікстом II
1125р.- держава Велика Ляо впала під ударами союзних військ китайців і чжурчженів; наступ чжурчженів на Китай.
1142 - мирний договір Сунської династії з Чжурчженською державі Цзинь. Під владою Сунської імперії залишився Південний Китай.
1152-1190 - німецький імператор Фридрих I Барбаросса.
1153-1187 - правління князя Ярослава Осмомисла в Галичині.
1154-1189 - правління англійського короля Генрі II Плантагенета.
1176,29 травня - битва при Леньяно.
 1180-1223 - правління французького короля Філіппа II Августа.
1183 - мирний договір у Констанці між Фридрихом I Барбаросою, папою та італійськими містами.
 1187-договір Візантії з болгарами, визнання нею Другого Болгарського царства.
1197 чи 1198 рр.-наступ половців на територію Візантії. Візантійський імператор звернувся по допомогу до Романа й волинський князь розгромив половців, "чим зробив неоціненну послугу імперії".
1198-1216 - понтифікат Інокентія III.
1199-1205 - володарювання Романа Мстиславовича, великого князя Галицького й Волинського.
1201, квітень - угода між представниками хрестоносців та венеційським дожем Енріко Дондола було укладено про переправу хрестоносців "за море". **1202 - 1204** - четвертий хрестовий похід. **1202, листопад** - узяття хрестоносцями Задара. **1204** - утвердження влади Темучжина в монгольських степах. **1204,12-13** квітня-хрестоносці захопили Константинополь. **1207-1208** - підкорення монголами т. зв. лісових народів, які проживали між Селенгою та Єнісеєм, та киргизів.
1219 - завершення розгрому Цзинської імперії монголами. **1219-1224** - похід монголів на Державу хорезмшахів; перше зіткнення з монголами, що закінчилося катастрофою на Калці (1223 р.)
1231-1239 - загарбання монголами Азербайджану, Східної Грузії, Вірменії й Ірану. **1236-1237** - завоювання монголами ханства волзьких болгар. **Восени** 1237 - похід монголів на Рязанське та Володимирське князівства. **1238 р.** - битва при Дорогичині, в якій перемогу над німецьким рицарством здобув галицько-волинський князь Данило Галицький. **6 грудня 1240** - взяття монголами Києва. **1242** р. -Льодове побоїще.
 1245 - перемога Данила Романовича Галицького над угорсько-польським військом під Ярославом.
1245 - Ліонський церковний собор; схвалення планів переговорів з монголами. **1245-1247** - посольство П'єтро Карпіні до Каракорума. **1246** - подорож галицько-волинського князя Данила до хана Бату. **1251** - курултай в Монголії, обрання великим ханом внука Чингісхана Менгу; ухвала про спорядження великого походу для завершення завоювання Ірану й інших країн Західної Азії під командуванням Хулагу-хана.

1252-1255 - посольство Рубрука до Каракорума. **1253, грудень** - коронування королівським вінцем Данила в Дорогичині.

1258 - взяття Багдада монголами.

1259 - Паризький договір між Англією й Францією.

1260-1320 - заснування тюркських князівств у Західній Анатолії на землях, відібраних у Візантії.

1261, 10 липня-генуезько-візантійський договір.

1261, 15 серпня - Константин VIII Палеолог відвоював у хрестоносців Константинополь.

1279 - підкорення Китаю Монгольською імперією.

1285-1314 - правління французького короля Філіппа IV Гарного.

1288 - укладення франко-кастильського союзу.

1295 р. - союзу між Францією та Шотландією. Паризький договір.

1296 - конфлікт французького короля із папою Боніфацієм VIII

1337-1360 - перший етап Столітньої війни.

1302 - булла Боніфація VIII *Unat sanctum* року, якою проголошувалася, що церкві належить не лише духовний, але й світський меч і що духовна влада є вищою, ніж світська.

1309-1378 - період Авіньйонського полону пап.

1323 — загибель галицько-волинських князів Андрія і Лева Юрійовичів.

1337-1453 - Столітня війна.

1337-1360 - перший етап Столітньої війни.

1349 - наступ на Галичину польського короля Казимежа IV.

1352 - здобуття османцями плацдарму на Балканах.

1356 р, 19 вересня. - битва при Пуатьє.

1362 р. - перемога литовсько-руського війська над татарами на р. Синя Вода.

1368 - франко-кастильський союзний договір.

1368-1644 - династія Мін у Китаї.

1368-1398 - правління китайського імператора Чжу Юань-чжана.

1369-1396 - другий етап Столітньої війни.

1370-1405 - середньоазійський володар Тимур.

1371 - битва при Маріці; поразка сербського ополчення; перетворення Сербії та Візантії у васалів турків-османців.

1379 - визнання імператором Мануїлом Палеологом обмеження суверенітету візантійського імператора.

1385 - унія Литви й Польщі.

1389, 15 червня - поразки об'єднаної сербсько-боснійської армії у битві на Косовому полі.

1389-1402 - правління турецького султана Баязида I.

1396 - розгром турками війська хрестоносців під Нікополем.

1402, 28 липня - розгром Тимуром турецького війська під Анкарою.

1405-1433 - морські експедиції китайського флотоводця й дипломата Чжен Хе.

1409 - Пізанський собор.

1410, 15 липня - перемога польсько-литовсько-руського війська над військом Тевтонського ордену під Грюнвальдом.

1411 - перший Торунський мирний договір.

1466 - другий Торунський мирний договір.

1414-1418 - Констанцький собор

1415-1420 - третій етап Столітньої війни.

1415, 24 жовтня - битва при Азенкурі.

1420 - 1453 - четвертий етап Столітньої війни.

1420, **травень** - англо-французький договір в Труа.

1429 - з'їзд володарів Східної Європи у м. Луцьку на Волині.
1429,17 липня - коронація Шарля VII в Реймському соборі.
1431-1437 - Базельський собор.
1435 - міжнародна конференція в Аррасі.
1438-1445 - Флорентійський собор.
1439,5 липня - підписання заключного акту Флорентійської унії про об'єднання західної й східної церков.
1438 - Буржська прагматична санкція щодо автономії французької (галліканської) церкви.
1444,10 листопада - битва під Варною.
1447 -1511 - Філіпп де Коммін, видатний французький дипломат, мемуарист, історик.
1449-1453 - останній візантійський імператор Константин XI Палеолог.
1453, 29 травня - падіння Константинополя, перетворення його на столицю Османської мусульманської держави.
1459 - конгрес світських володарів у Мантуї.
1461-1483 - царювання французького короля Луї XI, видатного політичного діяча й дипломата.
1469 -1527 - Нікколо Мак'явеллі.
1475 - підпорядкування Османській імперії Кримського ханства.
1477 - битві при Нансі. Загибель Шарля Сміливого.
1492 р. - завершення Реконкісти в Іспанії.
1492, січень - укладення союзу Мілана й Венеції з Францією.
1493, 25 квітня - укладення троїстого союзу папи, Венеції й міланського герцога, спрямованого проти Неаполя.
1494-1559-Італійські війни.
1494—1495 - Італійський похід Шарля VIII.
1503-1513 - понтифікат Юлія II.
1513-1521 - понтифікат Леона X.
1512, вересень-ліквідація республіки у Флоренції, встановлення влади Медичі.
1519-1555 - Карл V, імператор Священної Римської імперії.
1520-1566 - османський султан Сулейман I Пишний.
1525 - битва при Паніпате; заснування на підкореній території Індії держави Великих Моголів.
1525,25 лютого - розгром французького війська під Павією; полонення короля Франсуа I.
1526-1529 - Коньякська ліга.
1526,28 серпня - перемога османців над об'єднаним угорсько-чеським військом під Мохачем. Втрата незалежності Угорщиною.
1529, травень - пограбування Риму німецькими й іспанськими військами.
1529, серпень - Камбрійський мир ("дамський мир").
1535, лютий - французько-турецька угода ("договір про капітуляції").
1545-1563 - Тридентський собор.
1554-1559 - іспансько-англійський союз.
1557,10 серпня - розгром французької армії у битві під Сен-Кантенем.
1558-1603 - правління Елізабет Тюдор.
1558-1582 - Лівонська війна.
1559,2-3 квітня - мир у Като-Камбресі між Францією, з одного боку, Іспанією й Англією - з іншого.
1562-1594 - громадянські (гугенотські) війни у Франції.
1569 - Люблінська унія: об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського. Утворення Речі Посполитої.

1571,7 жовтня-битва при Лепанто; перемога іспансько-венеційського флоту над турками.
1578-англійсько-турецька угода ("договір про капітуляції").
1583—1645 — Гуго Гроцій, дипломат, правник, засновник науки міжнародного права.
1588 - розгром "Непереможної армади".
1589-1610 - правління Анрі IV Бурбона.
1594, лютий - вираження імператором Рудольфом II посольства Ериха Лясоти на Січ.
1596 - Берестейська унія. підпорядкування православної церкви в Україні Римському престолу.
1598,2 лютого-мирний договір було підписано у Вервені між Францією й Іспанією.
1617,27 лютого - Столбовський мирний договір між Росією й Швецією.
1618- 1648-Тридцятирічна війна.
1618 - участь козацького війська на чолі з Сагайдачним у московській кампанії королевича Владислава.
1618,1 грудня - Деулінське перемир'я між Москвою й Польщею.
1620, вересень - відродження ієрархії православної церкви в Україні та Білорусі.
1624-1642 - правління кардинала Ришельє.
1625-вихід у світ трактату Гуго Греція "Три книги про право війни й миру".
1634,3 червня - Поляновський мирний договір між Москвою й Польщею.
1643-1715 - правління Луї XIV.
1648,24 жовтня - підписання остаточних умов Вестфальського миру.
1648-1647 - гетьманування Богдана Хмельницького.
1648,20-21 листопада - переговори Б. Хмельницького з королівським послом під Замостям.
1648,29 грудня - посольство до Москви на чолі з Силуяном Мужиловським.
1649, серпень - Зборівський мирний договір.
1650, квітень - посольство Хмельницького відряджає до Дьєрдя 11 Ракоці.
1651,8-10 липня - битва під Берестечком.
1651,28 вересня - підписання Білоцерківського договору.
1652, червень - розгром польського війська під Батогом.
1653, 11 жовтня - Земський собор у Москві ухвалив прийняти Військо Запорізьке під "государеву високу руку."
1654, січень - Переяславська угода з Москвою.
1654, липень - укладення польсько-кримського договору про вічну приязнь.
1655, літо-вступ Швеції у війну з Польщею.
1656, листопад - Віденське перемир'я між Москвою з Польщею.
1656, грудень - шведсько-трансильванський договір в Радноті про розподіл Речі Посполитої.
1657-1659 - гетьманування Івана Виговського.
1659 - Піренейський мирний договір Франції з Іспанією.
1659, травень - ратифікація Гадяцької угоди польським сеймом.
1659, липень - розгром московського війська під Конотопом.
1667, січень - Андрусівський договір між Москвою та Польщею.
1668, лютий - визнання Іспанією незалежності Португалії.
1672,18 жовтня - Бучацька угода Польщі з султаном Магометом IV.
1676, жовтень - Журавненський мир між Польщею та Туреччиною.
1677-1681 - Російсько-турецька війна за Україну.
1681, січень - Багчесарайське перемир'я між Туреччиною, Кримським ханством та Росією.
1683,12 вересня - розгром турецького війська під Віднем.
1686 - договір про Вічний мир між Московською державою й Польщею.